RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 311

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE
KNJIGA VII.

UREDNIK
Akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

R A D

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

A

Z A G R E B

1 9 5 7

Tehnička redakcija, tisak, uvez i oprema:

IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZAGREB

Ivo Krbek

UPRAVNI AKT

I

POJAM UPRAVNOG AKTA

1. Opće značenje

Koncepcija upravnog akta u tehničkom smislu nastala je tek u državi, koja je i upravno djelovanje podvela pod pravo (što se, naročito u njemačkoj literaturi, naziva pravnom državom). Za taku upravu je značajno, da nema nikakve samosvojne vlasti, već da djeluje samo prema zakonskim propisima. Prema načelu zakonitosti ne može uprava neposredno pristupati akciji i zadirati u pravnu sferu građana i njihovih asocijacija, već mora prije toga donijeti, na zakonu zasnovani, akt. Načelo zakonitosti uprave dopušta samo izuzetno neposrednu akciju uprave u posebnim, hitnim i pravom predviđenim slučajevima, – naročito kad se drukčije ne bi mogla otkloniti opasnost, koja neposredno prijeti zajednici. Po načelu zakonitosti uprave upravni akt primjenjuje zakon na pojedini slučaj, a djelotvorna akcija samo je izvršenje toga akta: izvršenju se pristupa tek na osnovu upravnog akta, koji je idejno primijenio zakon na pojedini slučaj.

Osnovno je u koncepciji upravnog akta, da njime uprava za pojedini slučaj primjenjuje zakon (pravni propis), da tim aktom načelno i sebe veže i da su određene njene akcije samo izvršenje toga akta. Kaže se,[1] da uprava svojim izvršnim rješenjem izjavljuje jednovremeno i svoju namjeru i svoje pravo prelaženja na izvršenje. Na koncepciju upravnog akta nesumnjivo je utjecala koncepcija sudske presude, – kao što su općenito u razvoju podvođenja uprave pod pravo mnogo poslužili pravni oblici, koji su se već ranije razvili kod sudstva. – Upravni akt predstavlja posebni pravni institut, koji se odvaja od svog donosioca i živi vlastitim životom. Za taj upravni akt vrijede i posebna pravila o njegovu postanku, važenju i prestanku s vrlo razvijenim pravnim režimom. Raspraviti čitav taj pravni režim bit će glavna zadaća ove radnje.

Kao pravni akt upravni akt se strogo razlikuje od prostih materijalnih operacija (radnja) uprave, – dok je u intenciji prvog da izvrši pravni efekt, nema toga cilja kod posljednjih. Nije naprotiv značajno za materijalne operacije, da se ne izvršavaju na osnovu pravnih propisa, pa je

[1] Hauriou str. 354.

i pretjerano tvrditi, da su one bez pravnog značaja odnosno efekta (i materijalni akt može imati pravnih posljedica, na pr. počinjena povreda povlači za sobom obavezu da se naknadi šteta), – kako se to gdjekad čini u pravnoj teoriji. Što se i takve materijalne operacije često nazivaju upravnim aktom,[2] ne smije da nas zavede u bludnju, budući da se tu termin upravni akt primjenjuje u jednom širem smislu. No te operacije ili radnje mogu stajati u uskoj vezi sa samim upravnim aktom, da znače na pr. njegovo pripremanje, praćenje ili izvršenje.

Sam izraz upravni akt je francuskog porijekla (acte administratif), skovan potrebom, da uprava, koja se vrši po načelu zakonitosti, dobije i svoj odgovarajući, posebni pravni institut.[3] Termin se nije probio u sva moderna prava, – tako je na pr. stran nordijskoj pravnoj nauci.[4] Čitav se termin danas – drugdje i kod nas – više primjenjuje u teoriji negoli u zakonodavstvu i praksi.

Najveća je nevolja, što se termin upravni akt primjenjuje u raznom smislu, tako da se njegov pojam u više stepeni širi odnosno sužava. U širokom, formalnom smislu bio bi to svaki akt upravnog organa bez obzira, da li je apstraktan ili konkretan (po tome bi bio upravni akt i normativni propis, koji je donio upravni organ), da li je autoritativno odnosno jednostrano ili neautoritativno odnosno dvostrano donesen (po tome bi bio upravni akt i građanskopravni ugovor, koji sklopi organ uprave), da li ima ili nema pravne efekte (po tome bi pored pravnih upravnih akata postojali i materijalni upravni akti). Taj široki smisao može se onda, u ovom ili onom pogledu, suziti, – tako na pr., da se njime obuhvate i normativni propisi, koje donosi organ uprave, ali isključe građanskopravni poslovi tog organa i t. d. Ukratko termin upravni akt upotrebljava se u raznom smislu, tako da je često potrebno pobliže ispitati, koji smisao upravo daje tome izrazu onaj, koji se njime služi.[5] I ta neodređenost u pojmu upravnog akta bit će glavnim razlogom, što se zakonodavstvo i praksa dosta uzdržavaju od termina upravni akt. Kad ga zakon upotrebi, prinuđen je da ga zbog potrebne jasnoće izbliže opiše odnosno definira, – kako je to na pr. učinio čl. 5 jugosl. Zakona o upravnim sporovima.

Široki pojam upravnog akta, koji obuhvaća najraznorodnije vrste upravnih akata, s glavnom zajedničkom karakteristikom, da ih donosi

[2] Tako i sam Duguit i Bonnard, koji inače nastoje suptilno kategorizirati pravne akte po materijalnom momentu. – Svakako je pogrešno oglašavati sve mater. operacije drž. organa isključivo kao upravne akte, jer takve operacije ne vrše samo drž. upravni organi, već i zakonodavni i sudski organi.

[3] Prema Ottu Mayeru I str. 60, javlja se taj izraz najprije kod Merlina g. 1812. Prema M. je i njemački Verw.akt samo prijevod francuskog acte admin.

[4] Andersen str. 4.

[5] Tako na pr. u njemačkoj literaturi Meyer – Dochow označuje upravnim aktom svako djelovanje upravnog organa u vršenju njegova ovlašćenja. Kormann (str. 26 i d.) razlikuje četiri razna pojma upravnog akta. – U Francuskoj većina pisaca – unatoč Duguitovoj školi, koja je razvila produbljeni studij pravnog akta i pritom naročito odijelila generalne od konkretnih akata, koje donosi uprava – uvršćuje pod upravni akt i normativne propise upravnih organa. To je posljedica okolnosti, što francuska teorija posmatra upravni akt prvenstveno s gledišta upravnosudske kontrole, a po franc. pravu upravnosudska tužba se može dići i protiv normativnog akta uprave.

organ uprave, – od vrlo je slabe teoretske i praktične koristi. Štoviše, taj sveobuhvatni pojam lako zavodi u bludnju, jer pravne pojave, koje se vežu samo uz određene vrste takvih akata, proteže i na druge akte, koje donosi organ uprave, ili zamagljuje problematiku pojedinih vrsta takvih akata. Termin upravni akt koristan i upotrebljiv je samo onda, ako njime zahvatimo samo određene karakteristične pojave, koje čine neko jedinstvo, i tako dođemo do jedne specifične pravne kategorije. U tom smislu jedan dio pravne teorije pokušava doći do specifičnog pojma upravnog akta, – to bi bio pojam upravnog akta u užem, pravom ili tehničkom smislu. Da bi se teoretskim putem došlo do takvog pojma, potrebno je prije svega, da se upravni akt kao posebni pravni institut tretira samostalno i cjelovito, a ne samo u vezi s određenom drugom pravnom pojavom. Što francuska teorija upravnog prava, kojoj se inače teško može poreći primat u svjetskoj teoriji upravnog prava, očigledno zaostaje što se tiče same teorije upravnog akta za teorijama drugih naroda (naročito njemačkom i austrijskom), treba prvenstveno pripisati okolnosti, što francuska teorija posmatra suviše usko upravni akt pod aspektom upravnosudske tužbe, a ne kao samostalnu pravnu pojavu.[6]

Ne bi se moglo tvrditi, da je teorija upravnog akta u njegovu tehničkom i specifičnom smislu jednodušna i da je izgradila jedinstvene karakteristike toga akta;[6a] ipak se može uzeti, da u toj teoriji prevladava shvaćanje, da upravni akt karakteriziraju tri esencijelna elementa: konkretnost, autoritativnost i pravno djelovanje ili efekt. Te tri značajke smatraju se i u ovoj radnji odlučnim za pojam upravnog akta, što odgovara i jugoslavenskom pozitivnopravnom pojmu upravnog akta odnosno rješenja prema Zakonu o upravnim sporovima odnosno Zakonu o općem upravnom postupku. Potrebno je izbliže analizirati rečene tri značajke i istaći takve akte uprave, koji se u nedostatku kojeg od ta tri elementa ne mogu smatrati upravnim aktom u pravom smislu te riječi. Ti izvodi nisu samo od teoretskog, već i od praktičnog značenja, – tako naročito po jugoslavenskom pravu u pitanju vođenja upravnih sporova.

[6] I u mnogim drugim stvarima primjećujemo u francuskoj teoriji, kako upravnosudska materija guši druge materije upravnog prava. Tako je tu na pr. na pomalo začuđujući način ugušena čitava materija o samom upravnom postupku.

[6a] Tu se javljaju vrlo različna shvaćanja, tako na pr. u najnovije vrijeme Stainov razumjeva pod upravnim aktom konkretni upravni akt i općenormativni akt, opravdavajući to naročito okolnošću, što se u oba slučaja akt donosi strogo na osnovu zakona. Upotrebljavajući za upravni akt i sinonimni izraz »akt državnog upravljanja«, Stainov time želi obuhvatiti široku konkretnu i regulatornu djelatnost države u području privrednog planiranja i rukovođenja kulturnim, socijalnim i drugim oblastima društvena života (str. 6–7).

Uzet u ovako širokom smislu upravni akt (akt državnog upravljanja) sastavljen je od ovih pet bitnih elemenata: 1. da se radi o očitovanju volje koja ide za postizavanjem određenog pravnog efekta, 2. da se izdaje autoritativno, 3. da ga donosi državni organ, 4. da se donosi na osnovu i u izvršenju zakona, i 5. da se donosi u krugu vršenja državnih zadataka pri izgradnji socijalizma (str. 12). Putem tih elemenata pisac povlači razlike upravnog akta prema materijalnim operacijama bez pravnog efekta, prema građanskopravnim poslovima, prema aktima nedržavnih organa, prema aktima suđenja i prema jednakim takvim aktima koji se donose u kapitalističkim sistemima.

2. Konkretnost upravnog akta

Prva je značajka upravnog akta njegova konkretnost. Kako je čitav pravni režim konkretnog rješenja posve drukčiji od režima propisa, koji donosi organ uprave, moraju se propisi izdvojiti iz pojma upravnog akta. Upravnim aktom se ne postavljaju pravna pravila, koja posredno djeluju na pravne odnose, već se ti odnosi neposredno i konkretno reguliraju.[7]

Upravni akt i naredba (propis uprave). Razlika između zakona i naredbe ne počiva na sadržajnoj, već na formalnoj podlozi, prvi donosi zakonodavni organ odredenom legislativnom procedurom i formom, a drugi na to ovlašćeni organ uprave. Naprotiv razlika između naredbe i upravnog akta počiva na materijalnoj, sadržajnoj razlici: oba akta donosi organ uprave, ali, dok on naredbom propisuje generalno i apstraktno pravno pravilo, koje idejno ima vrijediti za neodređeni broj slučajeva, upravnim aktom odlučuje o nekom konkretnom slučaju. U tom se smislu kaže,[8] da naredba zasniva pravna pravila, a upravni akt pravne odnose. Naredba se podudara s upravnim aktom, što je donosi organ uprave, a sa zakonom svojom generalnošću i apstraktnošću. Kod naredbe imamo neki duplicitet: s obzirom na autora nalik je na upravni akt, a s obzirom na sadržinu na zakon. Pravni režim naredbe se u nekim točkama približuje režimu zakona, a u drugima upravnog akta. Odatle pojava, da neki u teoriji, kojima se prvo čini važnijim, prikazuju naredbu kao zakon u materijalnom smislu, dok je, tome naprotiv, drugi prosto uvrštavaju u upravni akt. Treba odlučno odbaciti oba ta ekstrema (koncepciju naredbe kao legislativnog i kao upravnog akta), i naredbu uzeti kao posebnu vrstu pravnog vrela, koje se po nekim svojim osobinama bitno razlikuje od drugih pravnih vrela, a naročito i od zakona.

Pravni režim naredbe je iz osnova drukčiji od režima upravnog akta. Iako jedan i drugi akt donosi organ uprave, radi se o dva skroz različna ovlašćenja, koja se moraju strogo razlikovati. Sve kad je isti organ uprave jednovremeno ovlašćen na donošenje i naredbe i upravnog akta, ne može on, mjesto da donese naredbu, donositi prosto od slučaja do slučaja upravni akt (svrha je naredbe baš i u tome, da se uprava veže općom normom u donošenju upravnih akata); organ uprave je vezan vlastitom naredbom dotle, dok ona ne bude na propisan način izmijenjena, i ne može, od slučaja do slučaja kod donošenja upravnog akta od nje odstupati.[9] Velika je praktična razlika, da li će se neka materija izbliže regulirati naredbom, ili će se od toga odustati i ostaviti veća sloboda rješavanja donosiocu upravnog akta.

[7] U domaćoj novijoj literaturi je naročito Vavpetič (nav. rasprava o odločbi) opsežno i sistematski razradio razloge, zbog kojih je potrebno strogo razlikovati upravni akt (konkretno rješenje) od pravnog propisa, koji donosi organ uprave. Pri tome pisac nalazi karakteristiku upravnog akta prema propisu u opreci konkretnosti prema apstraktnosti (a ne toliko individualnosti prema generalnosti).

[8] Fleiner, Institt. str. 70.

[9] Zato Hatschek (str. 7), argumentirajući, da naredba ne može biti upravni akt, ispravno tvrdi, da, kad bi se napustila razlika između toga dvoga, ne bi ni bilo zakonite uprave, jer bi ona mogla po miloj volji stvarati sebi pravilo za svaki pojedini slučaj.

Nadležnost za donošenje naredbe i upravnog akta se vrlo često ne poklapa, jer njome ne raspolaže isti organ; posve je neispravno uzimati naredbodavnu vlast kao neku veću vlast, koja bi eo ipso uključivala i donošenje upravnog akta. U slučaju takva nepodudaranja nadležnosti ne može organ, koji je nadležan samo za donošenje naredbe, remetiti nadležnost za donošenje upravnog akta na taj način, da rješavanje konkretnog slučaja simulira kao donošenje naredbe; ako zakon za svoje kompletiranje predviđa naredbu, onda se na to ovlašćeni organ ne može tim ovlašćenjem tako poslužiti, da od slučaja do slučaja donosi konkretni upravni akt.

Ako već u pitanju nadležnosti postoje velike razlike i potrebna su stroga diferenciranja između naredbe i upravnog akta, to pogotovu postoji velika razlika u pitanju pravnih efekata (na pr. problem pravosnažnosti odnosno opozivanja), u načinu i proceduri donošenja tih akata, njihovom pravnom važenju (na pr. pitanje retroaktivnog djelovanja), izvršavanju ili pravnim sankcijama, ispravljanju griješaka i pravnoj kontroli i t. d. Ukratko, čitav pravni režim naredbe je bitno drukčiji od onog upravnog akta, i mnoge griješke u teoriji izviru baš odatle, što se pravni režim značajan za jedan od tih akata prosto prenosi i na drugi akt.

Zbog ovog načelno različnog pravnog režima naredbe i upravnog akta treba načelno zabaciti, da se ovo dvoje formalno ujedinjuje u istom aktu. Ako do tog nepoželjnog spajanja ipak dođe, svaki od ta dva dijela zadržava sve svoje pravne osobine i mora se zasebno prosuđivati prema onim pravnim pravilima, koja za njega vrijede.

Generalni upravni akt. Generalnost i individualnost dopuštaju stupnjevanje, tako da se i jedno s drugim prelijeva, – pa je u takvim slučajevima teško po samom tom momentu odsjeći razliku između naredbe i upravnog akta. Uistinu značajka naredbe ne leži toliko u generalnosti, koliko više u apstraktnosti njenih propisa, t. j. naredba se odnosi na neke konkretne slučajeve, koje ne navodi individualno, već zamišlja takve slučajeve posve apstraktno. (S druge strane propisi naredbe ne moraju pojmovno biti univerzalni ili apsolutni, jer se mogu odnositi i samo na neke specijalne slučajeve ili određenu kategoriju pojedinaca).

Upravni akt određuje svog adresata u pravilu individualno, ali ga može odrediti i generalno, – odlučno je samo, da se odnosi na neki konkretni slučaj. Na primjer, kad se na temelju nekog propisa donese rješenje, da svi stanovnici određenog naselja, stariji od osamnaest god. (a da se ne navedu poimence), moraju ići na određeni hitni rad (gašenje vatre, zaustavljanje poplave i sl.), po srijedi je generalni upravni akt, za koji vrijede načelno propisi upravnog akta, a ne naredbe.[10] U pitanju generalnog upravnog akta pravna teorija je daleko od jednodušnosti.[11] ZUP izrijekom predviđa mogućnost generalnog upravnog akta (čl. 94 i čl. 211 st. 2).

[10] Jugoslav. Zak. o općem upravnom postupku (ZUP) sadržava (čl. 94) posebne propise o dostavljanju takvih akata.

[11] Gen. upravni akt u gor. smislu dopuštaju na pr. Hatschek str. 128–9, Forsthoff str. 168, Ruck str. 60, Menger str. 103 (s pregledom raznih shvaćanja). U domaćoj novijoj pravnoj literaturi čini to Slav. Popović (Upravni spor str. 68). – samo šta pri-

3. Autoritativnost upravnog akta

Za formalni upravni akt je bitno, da se donosi u onim upravnim stvarima, gdje njegov donosilac istupa kao vlast. Ili negativno izraženo, nije upravni akt takav akt uprave, koji ona donosi slično kao što ovo čini građanin (kao na pr. građanskopravni akt). Ako uzmemo podjelu ranije francuske teorije na akte vlasti (actes d'autorité ili de puissance publique) i akte poslovanja (actes de gestion) – koja je podjela utjecajem Duguitove t. zv. škole javne službe bila prilično uklonjena iz francuske teorije, ali u novije doba opet oživljuje – onda se upravnim aktom u pravom smislu riječi može smatrati samo prvonavedeni akt.[12] Kako se ispravno kaže (Mestre), osnovna teorija upravnog prava je jednostrani upravni akt, za razliku od građanskog (privatnog) prava, gdje je to ugovor.

Privatna očitovanja. Upravni akt pretpostavlja autoritativno izricanje nosioca vlasti, pa zato ne mogu biti upravni akti razna pravna očitovanja građana, imala ona ma kako veliki značaj na području upravnog prava (na pr. preuzimanje nekih dužnosti, odricanje prava).

Građanskopravni poslovi. Nije upravni akt, kad uprava djeluje s građanima na ravnoj nozi, naročito u građanskopravnim poslovima. Građanskopravni posao i upravni akt ne razlikuju se načelno po svojoj sadržini, jer i upravni akt može imati imovinsku sadržinu; već po načinu reguliranja, što se upravni akt donosi autoritativno. Uprava je gdjekad u mogućnosti, da do istog imovinskog pravnog efekta dođe ili građanskopravnim poslom ili jednostranim upravnim aktom, kao na pr. da neku nekretninu stekne kupoprodajnim ugovorom ili eksproprijacijom, da nabavi neka imovinska dobra redovnom kupnjom ili jednostranom rekvizicijom.

Pozitivno pravo može u pojedinim materijama modificirati opće građansko pravo o sklapanju ugovora, kad se takav ugovor sklapa u poslovima javne uprave.[13] Tim putem može se doći i do posebnog javnopravnog instituta – govori se o javnopravnom ili administrativnom ugovoru – koji

tome, po mom mišljenju, preusko tumači čl. 5 Zak. o upravnim sporovima, smatrajući da se protiv gen. upravnog akta ne može voditi upravni spor.

Drugima je odlučno, da li je adresat akta pojedino lice odnosno više određenih lica ili obrnuto, neodređeno više lica, – tako na pr. Andersen str. 29, koji se povodi za Wal. Jellinekom. Slično smatra i Adamovich str. 44, da je odlučno, da li je adresat označen individualno ili apstraktno; ako je adresat pojedino lice, ili su adresati doduše više lica, ali označeni individualno, radi se o upravnom aktu; ako se akt odnosi na općenitost ili na određene grupe stanovništva, radi se o naredbi. Po tome ne bi uopće bilo gen. upravnog akta, već bi takav akt bio naredba. Merkl (Verw.recht str. 179) je neodlučan, da li da naš generalni akt uzme kao upravni akt ili kao naredbu.

[12] Stvarno dolaze do sličnog zaključka i pristaše Duguitove škole. Tako na pr. savremeni predstavnik te škole Laubadère, iako pobija podjelu na akte vlasti i akte poslovanja, traži (str. 142) za upravni akt, da je »accompli en vue du fonctionnement d'un service public, à l'occasion d'une activité de service public. Ne constituent donc pas des actes administratifs les actes relatifs aux activités privées de l'administration, notamment les actes de gestion du domaine privé.«

[13] Tako na pr. ugovor o stipendiji prema Osnovnom zak. o stipendijama od 9. VII. g. 1955.

se strogo razlikuje od građanskopravnog ugovora.[14] Ali ni takav javnopravni ili administrativni ugovor nije upravni akt u pravom smislu riječi. Samo u određenim slučajevima krije se pod tim nazivom pravi upravni akt, koji se samo donosi na zahtjev ili suglasnost stranke, tako da je to samo jedan od uvjeta za donošenje tog načelno jednostranog upravnog akta.

Pri suprotstavljanju upravnog akta građanskopravnom poslu treba imati na umu, da njihovi pravni efekti nisu uvijek strogo odijeljeni. Tako mogu upravni akt i građanskopravni posao djelovati na isti predmet i jedan akt utjecati na drugi (na pr. neki stan može se dodijeliti upravnim aktom, ali odnos takva stanara prema kućevlasniku je najamni odnos, koji je bitno modificiran autoritativnim dodjeljenjem stana). Naročito može upravni akt imati građanskopravne posljedice kod javnih nabavki određenih dobara, kad upravni akt obavezuje neko lice, da zaključi ugovor o određenoj isporuci. Upravni akt je ovdje pretpostavka za sklapanje građanskopravnog posla. U takvim slučajevima dolazi do građanskopravnog djelovanja samo pod pretpostavkom i u granicama, kako je to utvrđeno upravnim aktom.[15] No zbog takva građanskopravnog djelovanja upravni akt se nikako još ne pretvara u građanskopravni posao i odnosno građanskopravno djelovanje ne nastaje u pravilu između donosioca upravnog akta i njegova adresata, već između posljednjeg i trećeg lica.

T. zv. dvostrani upravni akt. Kao autoritativni akt, upravni akt je uvijek jednostrani akt, dok kod građanskopravnih poslova imamo jednostrane i dvostrane pravne poslove, pri čemu pretežu posljednji (naročito ugovor). Zato je contradictio in adjecto isticanje posebne vrste dvostranih, pa i višestranih upravnih akata. Među takve dvostrane ili višestrane upravne akte uvrštava na pr. jedan dio francuske teorije naprijed navedene administrativne ugovore, a neki (kao naročito Kormann) u njemačkoj teoriji rečene javnopravne ugovore i dogovore. Kako je već istaknuto, ti se slučajevi ne mogu smatrati upravnim aktom u njegovu pravom smislu riječi. Pod dvostranim upravnim aktom se obuhvaćaju i upravni akti, koji se mogu donijeti samo na zahtjev stranke. Uistinu su i takvi akti jednostrani, pri čemu je zahtjev odnosno privola stranke samo zakonski uvjet za donošenje tog akta.

[14] Taj se institut naročito razvio u francuskom pravu s bogatom pravnom literaturom (naročito Jèze i u najnovije doba Laubadère). I u njemačkoj pravnoj literaturi tretira se dosta javni ugovor i dogovor (öffentlichrechtlicher Vertrag i Vereinbarung), iako tamo taj institut nema ono veliko značenje, što ga ima admin. ugovor u Francuskoj. O tom institutu vodi se u njemačkoj literaturi i dosta veliki spor (vidjeti Kormann str. 29 i d., Fleiner Inst. str. 209 i d.). O javnopravnim ugovorima u švicarskom pravu Ruck str. 84 i d.

[15] O tome Kroeber str. 12. U toj svojoj studiji Kroeber ukazuje na raznolikost upravnih akata s građanskopravnim posljedicama i grupira takve akte u tri glavne grupe: koji spremaju, utvrđuju i stvaraju građanskopravne odnose (privatrechts – vorbereitende, – feststellende i – gestaltende Akte). O upravnim aktima, koji osnivaju građanska prava, Kormann str. 98.

U novijoj pravnoj teoriji inzistira naročito Walter Jellinek[16] na dvostranom upravnom aktu, pod kojim razumijeva takav upravni akt, koji se može donijeti samo uz sudjelovanje pojedinca i koji bez toga nema pravnog efekta.[17] Prema njemu takav je dvostrani upravni akt sastavljen iz dva nejednaka dijela: *privatnog očitovanja volje* i *očitovanja volje* javnog organa. Kao naročiti primjer takva akta on ističe postavljanje drž. službenika.[18] Jellinek svojom konstrukcijom ispravlja stariju njemačku teoriju, koja je takve akte smatrala javnopravnim ugovorom (tako naročito Laband), ali nije potrebno, da se zbog toga pribjegne amfibijskoj konstrukciji dvostranog upravnog akta. Uistinu se u takvim slučajevima radi o jednostranom upravnom aktu, a zahtjev odnosno pristanak stranke samo je jedan od zakonskih uvjeta za donošenje takva akta; samo što tom zakonskom uvjetu treba dati jače značenje od nekih drugih zakonskih uvjeta, što se ispoljuje naročito u tome, da njegov nedostatak ne povlači za sobom samo oborivost nego baš ništavost (nepostojanje) upravnog akta (a takim jačim djelovanjem mogu se snabdjeti i određeni drugi zakonski uvjeti za donošenje upravnog akta).

Kritizirajući W. Jellineka Fleiner[19] dobro ističe, da W. Jellinek dolazi do ispravnog zaključka pogrešnim putem; jer do zaključka, da je akt donesen bez nužnog sudjelovanja stranke bez pravnog efekta, dolazi se mnogo jednostavnije ispravnom teorijom o pravnoj važnosti upravnog akta. Na čitavo se ovo pitanje još vraćamo niže pod toč. II – 3.

Upravni akt kao očitovanje volje donosioca akta. Prejako isticanje ovog momenta i njegovo stavljanje u isti red s očitovanjem volje u građanskom pravu, što se javlja naročito u jednom dijelu njemačke teorije,[20] zamagljuje čitavu koncepciju upravnog akta, te komplicira rješavanje pojedinih problema toga akta. Upravni akt se na taj način, po svojim osobinama i pravnim posljedicama, neprirodno približuje građanskopravnom poslu.[21] Treba zadržati na umu, da se pri očitovanju volje donosioca upravnog akta ne radi o ličnoj volji odnosnog službenika, već o volji, koju je on izjavio kao javni organ; nije odlučna njegova subjektivna unutrašnja volja, već u aktu deklarirana.[22]

Izvršnost kao značajka upravnog akta. Osnovna intencija upravnog akta je, da njegovo odlučenje bude realizirano i u život provedeno. U koncepciji upravnog akta bitna je njegova izvršnost. Ističući taj značajni

[16] Str. 242 i d.

[17] Hernritt (Grundlehren str. 445) zove takve upravne akte »Verw.akte auf Willensübereinstimmung«.

[18] U pravnoj teoriji se pitanje pravne prirode upravnog akta, donesenog po zahtjevu ili privoli stranke, baš i najviše tretira u slučaju postavljanja pragmatičkog službenika. O tome moje Upravno pravo, knj. II (str. 109 i d.), od novijih domaćih rasprava naročito Baltić: Pravna priroda akta postavljenja (Anali beogr. Pravnog fak., g. 1955.)

[19] Institutionen str. 192 i d.

[20] U naročito oštrom obliku kod Kormanna i njegovu pojmu »rechtsgeschäftliche Staatsakte«.

[21] Dobra kritika protiv prejakog isticanja ovog voljnog momenta kod Andersena str. 10 i d., Forsthoffa str. 171–2.

[22] O tome Duguit Traité, sv. II, str. 370 i d., RDP, g. 1906, str. 416 i d.

moment, neki francuski pisci (naročito Hauriou i Waline) zamjenjuju i čitav termin acte administratif sa décision exécutoire. No treba primijetiti, da je taj element izvršnosti očigledan baš u francuskom pravnom i drugim sličnim sistemima (naročito i u jugoslavenskom), gdje je izvršnost opća značajka upravnih akata, tako da nije potrebno pri reguliranju pojedine materije to i izrijekom ozakonjavati, i gdje izvršni naslov daje upravnom aktu sam njegov donosilac i nije potrebno, da se organ uprave toga radi obraća sucu. Obrnuto vrijedi u angloameričkom pravu, ali i tamo se u pojedinim upravnim materijama sve više probija rečeni francuski sistem.

4. Pravni efekt upravnog akta

Upravni akt kao pravni akt mora biti upućen na neki pravni efekt: njime se utvrđuju, stvaraju, modificiraju ili ukidaju prava i obaveze (dužnosti), ukratko pravni odnosi. Obične materijalne ili tehničke operacije nisu nikakvi pravni akti, pa ne mogu dosljedno biti ni upravni akti.

Poučavanja, savjetovanja. Prosta saopćenja, poučavanja, upozoravanja, savjetovanja i sl. upravnih organa bez neposrednog pravnog efekta ne predstavljaju formalni upravni akt; dok slična uputa ili opomena, donesena pod prijetnjom određenih pravnih sankcija, predstavlja pravi upravni akt. Rečena poučavanja, uvjeravanja i sl. moraju u demokratskoj upravi sve više dobivati na značenju (treba da idu pred prinuđivanjem), – ali to nisu formalni upravni akti. Dok se kod pravog upravnog akta pravne posljedice nadovezuju neposredno na temelju tog akta i saglasno njegovu odlučenju, kod običnog poučavanja, uvjeravanja i sl. pravne posljedice nadovezuju se prema općim pravnim propisima, bez obzira na to poučavanje.

Akti bez neposrednog pravnog efekta, doneseni u vezi s upravnim aktom. Za formalni upravni akt je potrebno, da neposredno proizvodi pravne efekte, a ne da služi samo kao osnova za donošenje pravog upravnog akta. Tako je na pr. povodom pokretanja upravnog spora jugoslavenska sudska praksa zauzela stajalište, da odluka više liječničke komisije, kojom se neko lice oglašava sposobnim za privređivanje, nije upravni akt, već da to postaje tek onda, kad sama invalidska komisija na osnovu rečene liječničke odluke donese rješenje o pravu tužioca. Takvi akti, koji nemaju neposredni pravni efekt, već stoje samo u vezi s drugim pravim upravnim aktom, mogu tom aktu prethoditi ili doći iza njega (na pr. akt, kojim uprava samo tumači svoj raniji akt ili izjavljuje, da kod njega ostaje), – no oni ne predstavljaju formalni upravni akt.

Akti evidencije. Akti evidencije nisu formalni upravni akti i imaju najviše značaj prezumpcije za svoju istinitost, koja se može pobijati. Tako na pr. matične knjige (odnosno izvodi iz njih), za koje jugoslavenski Zakon o državnim matičnim knjigama (čl. 3) izrijekom propisuje, da se »činjenice upisane u matičnim knjigama i koje se njima dokazuju smatraju kao istinite dok se sudskim putem[23] ne dokaže protivno.«

Uvjerenje. Isto vrijedi i za uvjerenje (zasvjedočenje), kojim se potvrđuje postojanje nekih činjenica ili pravnih odnosa. Za razliku od pravog upravnog akta, uvjerenje ne zasniva, a ni ne utvrđuje autoritativno takve činjenice ili odnose, već ih samo zasvjedočava s obzirom na neki drugi akt. Uvjerenje je po svom pravnom značaju javna isprava,[24] a ne upravni akt. Uvjerenje ne može kao upravni akt postati pravosnažnim, već se pri njemu samo pretpostavlja istinitost onoga, što zasvjedočava, i to dotle, dok se ne dokaže protivno (napose ne može uvjerenje oboriti upravni akt, kojim se utvrđuje odnosna činjenica ili pravni odnos). Uvjerenje u pravilu izdaje onaj organ, koji vodi službenu evidenciju o činjenicama ili pravnim odnosima, koji se zasvjedočavaju; no pravni propisi mogu ovlastiti, da organ izdaje uvjerenje i u stvarima, o kojima ne vodi službenu evidenciju.

Zbog posve različnog pravnog značaja i različnih pravnih posljedica treba strogo razlikovati uvjerenje od upravnog akta, kojim se utvrđuje neki pravni odnos ili činjenica, – jedno je na pr. svjedodžba o državljanstvu, a drugo je rješenje, kojim se utvrđuje, da li se neko lice ima ili nema smatrati državljaninom određene države.[25] Međutim u praksi se upravni akt i uvjerenje na razne načine povezuju, tako na pr. da se uvjerenje donese na osnovu pravosnažnog upravnog akta, koji je utvrdio ili zasnovao neki pravni odnos, ili se upravni akt donese u obliku formulara, sličnom formularu uvjerenja, – naročito se u praksi dozvole, znači pravi upravni akti, izdaju i u obliku formulara uvjerenja.[26] U svim takvim i sličnim slučajevima bit će potrebno, da se strogo razlikuje, da li se radi o upravnom aktu (rješenju) ili uvjerenju, odnosno dokle seže jedno, a dokle drugo. Dok se protiv upravnog akta (i strogo deklaratornog) ulažu pravni lijekovi, a sam akt može postati pravosnažan, uvjerenje ne može steći pravosnažnost, i istinitost njegovih navoda, ukoliko nije zakonom izrijekom drukčije propisano, može se u svako doba pobijati.

ZUP normira pitanje uvjerenja (čl. 171 i 172) u poglavlju, koje radi o dokazivanju. i to pod ispravama, – ističući na taj način, da je uvjerenje po svom pravnom značaju isprava. Drž. organ (odnosno samostalna ustanova ili organizacija) izdaje uvjerenje o

[23] Osobina je toga propisa, da se dokazivanje mora vršiti sudskim putem; da zakon to nije izrijekom propisao, moglo bi se dokazivanje vršiti i u upravnom postupku.

[24] Kao javna isprava, uvjerenje ima određeni pravni efekt, pa je zato i neispravno svrstavati ga među materijalne ili faktične akte (kako je to činio u starijoj njemačkoj literaturi Gareis, a kod nas čini Stjepanović str. 353–4). Protivan je ekstrem, kad se uvjerenje predočuje kao vrsta deklaratornog upravnog akta, što se javlja naročito u austrijskoj literaturi nakon Bernatzika (tako na pr. Merkl Verw.recht str. 191).

[25] Od uvjerenja treba strogo razlikovati čisto deklaratorni upravni akt (niže pod toč. II–1). Posljednji obuhvaća svojom definicijom i čl. 5 jug. Zak. o upravnim sporovima. Protivno stajalište zastupa pogrešno Majstorović (Nar. država, br. 11–12/51, str. 18), koji je ovdje, čini se, pomiješao uvjerenje s deklaratornim upravnim aktom. Ispravno o tome Slav. Popović (str. 66–7).

[26] Njemačka teorija govori u takvom slučaju o »unechte Beurkundung«.

Općenito gledano, uvjerenje se izdaje u različnom obliku, tako na pr. da se na određeni akt udari službeni znak, da se potvrdi privatna isprava, dade izvod iz službene evidencije, a naročito u posebnom formularu ili knjižici (na pr. putna isprava, lična legitimacija).

činjenicama, o kojima vodi službenu evidenciju, a kad je to naročito propisano, i o drugim činjenicama. Uvjerenje o činjenicama, o kojima se vodi službena evidencija, mora se izdavati suglasno podacima službene evidencije i ono ima značaj javne isprave. Uvjerenje o činjenicama, o kojima se ne vodi službena evidencija, donosi se na osnovu posebnog postupka, u kome se moraju te činjenice utvrditi prema propisima upravnog postupka; tako doneseno uvjerenje ne vezuje organ, kome je podnijeto kao dokaz i koji ima rješavati o stvari, – taj organ može iznova utvrđivati činjenice, navedene u uvjerenju.

Unutrašnji akt uprave. Bitno je za unutrašnji akt uprave, da se kreće unutar samog upravnog organizma, naročito da ima za cilj unutrašnju organizaciju i funkcioniranje uprave, a da ne djeluje spram van, spram stranaka i trećih lica (ne zadire u pravnu situaciju pojedinaca). Takav unutrašnji akt ne može se, u pravilu, zbog nedostataka opisanog pravnog efekta smatrati upravnim aktom u opisanom pravnotehničkom smislu riječi. Taj akt ne možemo smatrati samo materijalnom operacijom, jer on ima izvjesne pravne efekte, ali u pravilu ne one upravnog akta; takav akt nije upravni akt, ali je pravni akt, a ne obična materijalna operacija.[27] Pod takve unutrašnje akte ide naročito davanje uputa ili instrukcija od strane višeg organa. Ali ako se pod vidom unutrašnjeg akta zadre u individualna službenička prava pojedinog službenog lica, onda je to istinski upravni akt, protiv koga se može i odnosno lice braniti odgovarajućim pravnim sredstvima. Isto tako kad unutrašnji akt zadre u subjektivno pravo organa, kome je upućen, ne može mu se poreći značaj pravog upravnog akta. Praktična pravna posljedica bit će onda u tome, što će taj organ moći protiv takvog akta uložiti pravna sredstva. No pri tome je osnovni, i dosta delikatni problem, kad se može uzeti, da postoji tako subjektivno pravo.[28]

5. Donosilac upravnog akta

S obzirom na svog donosioca može se pojam upravnog akta razviti na više načina. Odgovarajući praktičnim potrebama, pravna teorija u suvremenima građanskim državama unosi uglavnom u definiciju upravnog akta, da je to akt upravnog organa (razumijevajući tu ne samo državnu upravu, već i samoupravu). U tim je definicijama upravnog akta jedan od osnovnih elemenata, da ga donosi upravni organ. Uistinu i u ovim sistemima nastaje veliko pitanje, koji različni organi odnosno organizacije mogu donositi upravne akte, i faktički donose upravne akte i takvi organi, koji nisu upravni organi u strogom smislu riječi.[29]

Jasno je to u onim sistemima, gdje upravne poslove ne vrše samo upravni, već i drugi drž. odnosno javni organi.[30] Tako je čl. 5 našeg Zak.

[27] Kako to na pr. u teoriji neispravno smatra Duguit (Traité, knj. II, str. 358 i d.). Novije shvaćanje iz same Duguitove škole kod Laubadère str. 167 i d.

[28] O tome moje Upravno pravo FNRJ, knj. I, str. 81 i 85.

[29] Tako na pr. Dersch (str. 230 i d.) pita, da li mogu upravne akte donositi samo organi vlasti (Behörden) ili i druge organizacije, koje raspolažu javnom vlasti. On to

o upravnim sporovima unio u definiciju upravnog akta, da se radi o aktu drž. organa (a ne samo organa uprave), još dalje je otišao ZUP, prema kome nisu upravni akti (rješenja) samo takvi akti organa drž. uprave i drugih drž. organa, već i samostalnih ustanova i organizacija (sve uz uvjete, propisane u čl. 1 tog zakona).[31] Iz ovog primjera odmah vidimo, kako i isto pozitivno pravo može pojam upravnog akta s obzirom na donosioca razviti na razne načine.

6. Definicija upravnog akta

Rezimirajući elemente u pojmu upravnog akta, možemo ga sintetički opisati, kao autoritativno odlučenje (prema prednjemu donosilac se može odrediti na razne načine) radi izazivanja neposrednog pravnog efekta u pravima i dužnostima fizičkih i kolektivnih lica za konkretni slučaj na području upravne djelatnosti.

Pojedine istaknutije definicije iz pravne literature će pitanje bliže razjasniti. U njemačkoj pravnoj literaturi postala je klasičnom definicija Otta Mayera: »ein der Verwaltung zugehöriger obrigkeitlicher Ausspruch, der dem Untertanen im Einzelfall bestimmt, was für ihn Rechtens sein soll« (sv. I, str. 93). Wal. Jellinek proširava tu definiciju i smatra upravnim aktom »jede hoheitliche Willensäusserung für den Einzelfall innerhalb der Verwaltung« (str. 239). Fleiner karakterizira upravni akt u užem smislu kao »die mit obrigkeitlicher Autorität vorgenommene, auf einen rechtlichen Erflog abzielende Handlung einer Verwaltungsbehörde.« (Institutionen str. 183). Ipsenu je upravni akt »der zur Herstellung eines öffentlichen Rechtsverhältnisses bestimmte Ausspruch der Verwaltung, der nicht Rechtssatz ist« (str. 7). Peters opisuje upravne akte kao »hoheitliche Willensäusserungen im Gebiete der öffentlichen Verwaltung, die einen konkreten Einzelfall betreffen« (str. 151). Forsthoff ubraja među upravne akte »alle einseitigen, hoheitlichen Akte der Verwaltungsbehörden, von welchen eine unmittelbare rechtliche Wirkung ausgeht, mit Ausnahme der Rechtssetzung und Rechtsprechung.« Hauriou definira svoju »décision exécutoire« kao »toute déclaration de volonté en vue de produire un effet de droit, vis-à-vis des administrés, émise par une autorité administrative – dans une forme exécutoire, c' est-à- dire dans une forme qui entraîne l'exécution d'office« (str. 356). A slično i Waline kao »tout acte juridique unilatéral d'un administrateur qualifié et agissant en tant que tel, susceptible de produire par lui même des effets de droit« (str. 421). Antoniolliu je upravni akt »hoheitliche Willensäusserung einer Verw. behörde für den Einzelfall« (str. 196). Stassinopoulos definira upravni akt kao »la déclaration de volonté émise par un organe administratif et déterminant d'une façon unilatérale ce qui est du droit dans un cas individuel« (str. 37).

potvrđuje za područje socijalnog osiguranja i radnog prava (usto navodi i razna mišljenja iz njemačke literature).

U Dallozu *čitamo doslovno* (g. 1947, sv. I, str. 56): »– – *postoji* čitava serija akata, koje donose vlasti (autorités) miješanog značaja, poluprivatnog, polujavnog, za koje je izvjesno, da se radi o upravnom aktu tek kad se Drž. savjet prizna nadležnim za tužbe protivu njih.«

[30] *Nije posve točno, kad se definicija upravnog akta, u koju je ušlo, da ga donosi* organ uprave, označuje kao upravni akt u formalnom smislu (u opreci prema upravnom aktu u materijalnom smislu), budući da ni pod taj pojam upravnog akta ne idu svi akti, koje donosi organ uprave, već samo određene, materijalno ograničene stvari.

[31] O problemu donošenja formalnih rješenja u upravnom postupku od samostalnih ustanova i organizacija Vavpetič (nav. rasprava o upravnom postupku, str. 36 i d.).

II

VRSTE UPRAVNIH AKATA

I kad se stegne pojam upravnog akta na njegovo uže i pravo značenje, on još uvijek obuhvaća raznolike slučajeve, koji se međusobno bitno razlikuju u pojedinim točkama svog pravnog režima, odnosno svojim pravnim posljedicama; tako da je studij upravnog akta primoran podvrći te slučajeve zasebnoj pravnoj analizi, i ne može se ograničiti samo na opći i zajednički pojam upravnog akta.[1] Nama je ovdje samo do toga, da istaknemo one pojedine vrste ili kategorije upravnih akata, koje zbog svojih pravnih posebnosti traže naročitu obradu; ne ide se za razvijanjem potpunog ili iscrpnog sistema svih vrsta (kategorija) upravnog akta, a pogotovu ne za ulaženjem u takva kategoriziranja upravnopravne literature[2] sa svim onim, većim ili manjim, razlikama pojedinih pisaca upravnog prava.

1. Stvarajući (kreatorni ili konstitutivni) i utvrđujući (deklaratorni) upravni akti[3]

Konstitutivni akti formiraju (zasnivaju, mijenjaju ili ukidaju) pravne odnose (pravnu situaciju), dok ih deklaratorni samo utvrđuju; u slučaju deklaratornog akta određeni pravni odnos postoji već otprije i zadaća je akta samo da utvrdi to postojanje; u slučaju konstitutivnog akta nema još određenog pravnog odnosa (pravne situacije) i zadaća je akta baš u tome, da ga formira. Deklaratorni upravni akt javlja se naročito (ne isključivo) kod onih upravnopravnih odnosa, koji ne nastaju na temelju upravnog akta, već po sili zakona.[4] U takvom slučaju ne treba posredstva upravnog akta, da bi nastao pravni odnos, već tu ima upravni akt samo za zadaću da utvrdi, da li već postoji taj pravni odnos.

Konstitutivni akt stvara neki pravni odnos, deklaratorni rješava samo spor ili sumnju o postojanju ili sadržaju nekog pravnog odnosa. Razlikovanje između ta dva akta uspoređuje se[5] s općim razlikovanjem između

[1] S druge strane je pretjerano, kad na pr. Matile (str. 46) tvrdi, da ne postoji apstraktni upravni akt, već samo pojedine vrste upravnih akata, koje se međusobno razlikuju po svojim posljedicama ili svojoj prirodi. Uistinu pojedine vrste upravnih akata imaju zajedničke i svoje posebne značajke, i te zajedničke značajke sadržane su u svakom upravnom aktu, te opravdavaju opći pojam upravnog akta (pritom može biti po pojedinim pitanjima, na pr. pravosnažnosti akta, i sporno, da li se ono proteže na sve upravne akte ili samo na neke njihove vrste). – Meni se čini, da ima više opravdanja protivno tvrđenje Merkla (Verw.recht str. 186), da se teorija i suviše rastočila u studiju pojedinih vrsta upravnih akata, a zapustila opći studij upravnog akta.

[2] O takvom sistemiziranju pobliže kod Kormanna str. 49 i d., – pri čemu treba primijetiti, da su nakon tog djela pridošla u njemačkoj literaturi i druga sistemiziranja.

[3] O konst. i deklar. upravnim aktima u novijoj domaćoj literaturi naročito Vavpetič (o odločbi str. 5 i d.).

[4] O tome razlikovanju moje Upravno pravo FNRJ, str. 105.

[5] Coester str. 14.

ljudske spoznaje i djelovanja (akcije). Da bi izbili ma kakvu materijalno -funkcionu razliku između sudstva i uprave, neki pisci[6] tvrde, da kod sudstva ne postoje konstitutivni, već samo deklaratorni akti. Uistinu se može govoriti samo o tome, da kod uprave prevladavaju konstitutivni, a kod sudova deklaratorni akti.

Pravnom analizom pojedinih akata moramo doći do zaključka, da uopće nema isključivo konstitutivnih i isključivo deklaratornih akata (osim nekih izuzetaka), – već da u pravilu svaki konstitutivni akt sadržava deklaratorne, a svaki deklaratorni konstitutivne elemente.

Donoseći konstitutivni akt, uprava mora prema režimu zakonitosti najprije utvrditi, da li postoje zakonski uvjeti za donošenje toga akta. Organ, koji donosi konstitutivni akt, stvarno ujedinjuje dvije funkcije, koje izvršava istim aktom: on formira novi pravni odnos i utvrđuje, da je to formiranje pravno valjano (zakonski ispravno).[7] Ti deklaratorni elementi mogu u pojedinom konstitutivnom aktu biti vrlo jaki i moraju se često strogo razlikovati od konstitutivnih. Na pr. nekom licu se daje određena dozvola i pritom rješavaju prigovori protiv te dozvole (na pr. prigovori susjeda protiv građevinske dozvole): rješenje, kojim se dopušta građenje, ima konstitutivno značenje, a rješenje o uloženim prigovorima deklaratorno. Tamo, gdje vrijedi načelo zakonitosti uprave, nemoguće je zamisliti isključivo konstitutivni akt, koji bi se donosio posve arbitrarno, tako da ne bi bilo potrebno utvrditi zakonske uvjete za njegovo donošenje. U režimu zakonitosti uprave ne postoji akt slobodne ocjene u tom smislu, da bi ta slobodna ocjena vrijedila skroz za sve dijelove akta i da ne bi nigdje bilo deklaratornih elemenata. Isključivo konstitutivni akt dao bi se, u režimu zakonitosti uprave, zamisliti samo tako, da se rečene dvije razne funkcije (formiranje novog pravnog odnosa i utvrđivanje zakonskih uvjeta za to formiranje) povjere i raznim organima, i pošto je jedan od njih utvrdio postojanje potrebnih zakonskih uvjeta, da drugi donese sam konstitutivni akt (no i u tom slučaju potreban je minimalni deklaratorni element u utvrđivanju vlastite nadležnosti).

I deklaratorni akt sadržava po pravilu konstitutivne elemente.[8] Njegov je cilj da djeluje ubuduće, jer aktom utvrđeni pravni odnos ima se i

[6] Više u njemačkoj nego u francuskoj teoriji. Dobro ističe konstitutivne sudske presude Mazeaud i svodi ih na samo rimsko pravo (str. 18), te pobija stajalište nekih francuskih pisaca, koji poriču konstit. presude.

[7] O tome ispravna analiza kod Coestera str. 77 i d.

[8] Duguit je bio posve logičan, kad je kao bitno za sudski akt uzeo sjedinjenje konstatacije (deklaratorni element) i odluke (konstitutivni element) i njegovi oponenti nisu u pravu, kad odbacuju samu odluku kao bitni element sudskog akta. (No Duguitova griješka je u tome, što je sjedinjenje toga dvoga uzeo kao značajku za neki specifični sudski akt, jer se uistinu to dvoje, u uskoj povezanosti, nalazi i u upravnom aktu.) Što se izvoda Duguitovih oponenata tiče, istina je samo to, da izuzetno mogu postojati i čisto deklaratorni akti, – konstatacija bez odluke. I Bonnard je pravilno reagirao na tu kritiku, kad je Duguitovo sjedinjenje oba dijela uzeo kao pravilo za sudski akt, ali dopustio, da izuzetno može taj akt biti i bez odluke.

Dobra analiza pojave, da i deklaratorni akt, osim nekih izuzetaka, sadržava konstitutivne elemente, kod Mazeauda (str. 19 i d.), koji kaže (str. 20): »Tout jugement déclaratif est donc, dans certains de ses effets, constitutif. Jurisdictio, disait déjà Paul.

ubuduće takvim smatrati, kakvim je utvrđen; deklaratorni akt nema za svrhu samo da utvrdi neki pravni odnos, već da ga i realizira, napose da dade pravni naslov za prinudno izvršenje. Deklaratorni akti sadržavaju mnoge konstitutivne elemente.

Presuda na neko činjenje sadržava uvijek dva elementa: deklaratorni o samom pravnom odnosu i konstitutivni, koji izriče, što je dužnik dužan učiniti, u kom roku i na koji način. Tih konstitutivnih dijelova može u takvom aktu biti toliko mnogo, da se može i prepirati o tome, da li treba akt kao cjelinu smatrati konstitutivnim ili deklaratornim.[9] Ali za razliku od isključivo konstitutivnih akata, razmjerno više su mogući isključivo deklaratorni akti, – ali i oni su izuzetak od pravila.[10]

S obzirom na gornje izvode vidimo, da uvrštavanje pojedinih upravnih akata u konstitutivne ili deklaratorne nije nipošto jednostavno.[11] Ne samo što u određenim slučajevima treba ispitati niz momenata, da bi se zaključilo o konstitutivnom, odnosno deklaratornom značaju pojedinog akta, nego to može biti i vrlo sumnjivo, te se isti upravni akt s jednog gledišta (shvaćanja) može uvrstiti među konstitutivne, a s drugoga među deklaratorne.[12] Uzmimo primjere iz jugoslavenskog zakonodavstva. Rješenja o gubitku državljanstva oduzimanjem i otpustom su tipični slučajevi konstitutivnog akta. Naprotiv ima rješenje, kojim se potvrđuje odnosno ne potvrđuje odricanje državljanstva, deklaratorno značenje. Jednako ima deklaratorno značenje i potvrda izjave o ponovnom stjecanju državljanstva po čl. 23. Zakona o državljanstvu. Ali kuda uvrstiti rješenje *o gubitku državljanstva odsutnošću? Zakon o državljanstvu je iscrpno* propisao uvjete, u kojima se odsutnošću gubi državljanstvo. Ako su ispunjeni ti uvjeti, navedeno rješenje se mora donijeti, ako nisu ispunjeni, ono se ne smije donijeti. Tu možemo vrlo ozbiljno raspravljati, da li to rješenje ima konstitutivno ili deklaratorno značenje. Naši zakonski pro-

sine modica coertitione nulla est«. I dalje: »La mission du juge est alors essentiellement active, constructrice, presque constitutive«. Mazeaud dalje ispravno analizira, da je i svaka konstitutivna presuda djelomice deklaratorna, te da sudac i u tim slučajevima vrši ulogu sudenja kao i kad rješava sporove.

[9] Tako se na pr. u francuskoj pravnoj teoriji vodi veliki spor o tome, da li presuda o naknadi štete, pričinjene građanskopravnom krivicom, ima deklaratorni ili konstitutivni značaj. Vrh. sud i Duguit pripisuju joj konstitutivni značaj, Mazeaud i neki drugi pisci deklaratorni značaj, dok treći posreduju između ta dva ekstremna stajališta, uzimajući, da je presuda deklaratorna, što se tiče načela dužnosti reparacije, a konstitutivna što se tiče određivanja iznosa te obaveze.

[10] O strogo deklaratornim aktima pri sudskoj kontroli zakonitosti nad upravom vidjeti u mom Upravnom pravu FNRJ, str. 250–1 i 260.

[11] Isto vrijedi i za sudske presude. O tim teškoćama Mazeaud str. 23 i d.

[12] Tako su na pr. u pravnoj literaturi smatrali gradevinsku dozvolu deklaratornim aktom oni, koji su uzimali, da je pravo građenja već uključeno u pravu vlasništva, dok su oni s protivnim shvaćanjem tu dozvolu smatrali konstitutivnim aktom (za naše današnje shvaćanje može se od tih dviju alternativa prihvatiti prije posljednja). Ili slučaj, kad upravni organ izriče kazne za prekršaje. U teoriji su tu neki razlikovali samo izricanje o krivnji od odmjerivanja kazne u zakonom određenim granicama: prvo bi bilo deklaratorno, a drugo konstitutivno. U određivanju deklaratornog značaja upravnih akata pravna teorija nalazila je naročite teškoće u takvim teoretski deklaratornim aktima, kojih sadržaj nije unaprijed jasno određen (na pr. izreka o naknadi štete). Kormann (u nav. djelu) govori o »rechtsbestimmende Verfügungen«.

pisi o šumama (savezni Opći zakon i republički zakoni) razlikuju stalno zaštitne šume (koje trajno zaštićuju tlo, na kome se nalaze ili trajno osiguravaju interese općeg značaja, koji su uslovljeni postojanjem tih šuma) od privremeno zaštitnih (koje privremeno zaštićuju prirodne i građevne objekte izvan svog staništa ili privremeno osiguravaju interese općeg značaja). Proglašenje šuma za privremeno zaštitne ima očigledno konstitutivni značaj, – ali kako je sa stalno zaštitnim?

Iz toga, što uprava kod donošenja deklaratornog upravnog akta izriče, što je pravo, a kod konstitutivnog istupa djelotvorno, povlači dio pravne teorije zaključak, da je za konstitutivni upravni akt bitno vršenje diskrecione ocjene. Uistinu se, općenito uzeto, može samo kazati, da je kod konstitutivnih akata obično vršenje diskrecione ocjene negoli kod deklaratornih akata. Pogotovu je netočno naprosto konstitutivni akt izjednačavati s vršenjem diskrecione ocjene. Ima mnogo konstitutivnih akata, za donošenje kojih je organ drž. uprave strogo zakonom vezan, – tako da ne vrši nikakve diskrecione ocjene. S druge strane moguć je deklaratorni akt, u kome je upravnom organu ostavljena određena diskreciona ocjena (tako naročito diskreciona ocjena procesne prirode). Prema tome je baš kod konstitutivnih upravnih akata od praktične važnosti pitanje, da li i u kom opsegu se kod njih vrši diskreciona ocjena. Tako je na pr. akt o primitku državljanina jedne narodne republike u državljanstvo druge konstitutivni akt. Ako molitelj ispunjava određene uvjete, donošenje takvog akta je strogo pravno vezano (nadležni organ ne postupa po diskrecionoj ocjeni); ako nisu ispunjeni ti uvjeti, akt se donosi po diskrecionoj ocjeni.

Akt, kojim narodni odbor odobrava osnivanje poduzeća od strane građana, može se smatrati konstitutivnim aktom; ali prema Uredbi o osnivanju poduzeća i radnja (Sl. l. br. 51/53). »nar. odbor dužan je izdati« to odobrenje, »ako je to ekonomski opravdano« (čl. 41). Slično je i nadležni organ narodnog odbora prema Uredbi o zanatskim radnjama i zanatskim poduzećima (Sl. l. br. 5/54) »dužan izdati odobrenje« za rad privatne zanatske radnje, »kad osoba koja traži odobrenje za rad ispunjava uvjete propisane« rečenom Uredbom; a prema Uredbi o ugostiteljskim poduzećima i radnjama (Sl. l. br. 6/54) nar. odbor »ne može uskratiti« davanje odobrenja za osnivanje radnje, »ako su ispunjeni propisani uvjeti.«

Kad se uzme na um sve naprijed navedeno, onda je posve razumljiv stav mnogih pisaca, kad tvrde, da granice između konstitutivnog i deklaratornog akta nisu fiksne, već da vrlo fluktuiraju.[13] Zato nije daleko od istine Merkl,[14] kad tvrdi, da razlika između konstitutivnih i deklarator-

[13] Tako naročito Kormann str. 73, gdje su i naznačeni drugi pisci istog shvaćanja. – I sam Bernatzik, koji u svom djelu o pravosnažnosti daje naročito veliko značenje razlikovanju između konstitutivnog akta (Verfügung) i deklaratornog (Entscheidung), *mora priznati, da se deklaratorni akt većinom spaja s konstitutivnim, i da je u mnogim slučajevima vrlo teško odrediti, da li se radi o jednome ili drugome.*

[14] Verw.recht str. 187, Rechtskraft str. 222. Relativistički posmatraju to pitanje i Evtihiev–Vlasov str. 83.

Na taj način je Merkl umjereno riješio čitavo ovo pitanje, u kome je bio vrlo radikalan Weyr, njegov drug u t. zv. mladoaustrijskoj, Kelsenovoj normativnoj školi. Polazeći sa stajališta, da se kod pravne spoznaje nema uzimati u obzir kauzalnost, Weyr uopće poriče »unutar strogo normativne spoznaje« konstitutivne i deklaratorne akte.

nih akata nije apsolutna, već samo relativna. Budući da su u svakom upravnom aktu pomiješani konstitutivni i deklaratorni elementi, smatra se neki upravni akt u cijelosti konstitutivni ili deklaratorni prema tome, koji od tih elemenata prevladava.[15]

Teškoća strogog razlikovanja između konstitutivnih i deklaratornih akata prinudila je praksu odnosno zakonodavstvo, da su se prestali konstitutivnim i deklaratornim aktima davati posebni nazivi, već se obuhvaćaju jedinstvenim nazivom. Tako i u nas rješenje može biti i konstitutivni i deklaratorni upravni akt. Značajan je za to austrijski razvoj. Tamo je ranija teorija i praksa mnogo isticala razliku između konstitutivnog (Verfügung) i deklaratornog (Entscheidung) akta i stalno ih označavala posebnim izrazima. No to je svijesno slomio austrijski upravnopostupovni zakon iz 1925. g. i zaveo za upravni akt jedinstveni termin »Bescheid«, koji obuhvaća i konst. i deklar. akt, – što je općenito prihvaćeno s velikim olakšanjem. Tako i »odluka« ZUP-a stare Jugoslavije, kao i »rješenje« našeg današnjeg ZUP-a obuhvaća i deklaratorni (po ranijoj hrvatskoj terminologiji rješenje) i konstitutivni (po ranijoj hrvatskoj terminologiji odredba) akt.

Razlikovanje konstitutivnog i deklaratornog akta ima izvjesno praktičnopravno značenje. Samo što se i s tim značenjem u pravnoj teoriji dosta pretjeruje.[16] Naročito je Bernatzik svojedobno samo deklaratornim aktima priznavao sposobnost, da postanu pravosnažni.[17] Sam Austrijski upravnopostupovni zak. od 1925. g. načelno izjednačuje u tome pitanju konstitutivne i deklaratorne akte. Tako da se može kazati, da to zavisi u prvom redu od pozitivnog prava pojedine zemlje (tako na pr. po tirinškom zemaljskom redu postoje u tom pitanju neke razlike između konstitutivnog i deklaratornog akta).

Općenito se može kazati, da u načelu deklaratorni akt djeluje ex tunc (od momenta kad je nastao pravni odnos, koji akt utvrđuje), a konstitutivni ex nunc (akt djeluje samo ubuduće). U tome je jedna od redovnih (ne uvijek) pravnih posljedica konstitutivnosti odnosno deklaratornosti nekoga akta, koja ima važno praktično značenje. Ako je na pr. za neko djelovanje potrebno odobrenje ili potvrda upravnog organa, onda je praktički važno, da li to ima konstitutivno ili deklaratorno značenje. U prvom slučaju se može s takvim djelovanjem otpočeti tek nakon dobivene dozvole (upravni organ daje tu ovlašćenje za određeno djelovanje), u drugom slučaju (upravni organ tu samo ispituje, da li su ispunjeni svi zakonski uvjeti) ono se može otpočeti odmah, ali nastupaju neke nepovoljne posljedice, ako bude potvrda naknadno odbijena. Čini se normalnijim pravilo, da takvi akti djeluju konstitutivno, a deklaratorno samo, ako se to može neposredno ili posredno izvesti iz odnosnih propisa. – No

[15] Tako i sam Otto Mayer u pitanju konstit. i deklar. presuda (u članku Rechtskraft str. 45).

[16] Što je u pravnoj literaturi i oštro kritizirano, tako na pr. Merkl Verw.recht str. 188 i Kormann str. 73.

[17] I u samoj njemačkoj literaturi našao je tu Bernatzik neke pristaše (o tome Forsthoff str. 213, bilj.).

da konstitutivni akt djeluje ex nunc, a deklaratorni ex tunc, samo je pravilo, koje može imati i ima izuzetke. Određeni dijelovi deklaratornog akta (to će naročito biti njegovi konstitutivni dijelovi) djeluju nužno ex nunc, a s druge strane može pravni propis nekim konstitutivnim aktima dati unatražno (retroaktivno) djelovanje,[18] a deklaratornim da djeluju ex nunc. Uzmimo iz našeg saveznog ZDS slučaj prestanka službe po sili zakona, gdje u većini slučajeva prestanak službe nastupa tek danom donošenja rješenja o prestanku službe, – tako da to deklaratorno rješenje djeluje ex nunc.

Ovlašćenje za donošenje konstitutivnog akta ne može se tako jednostavno shvatiti, da eo ipso u sebi uključuje i nadležnost za rješavanje spora po tome pitanju (za donošenje strogo deklaratornog akta odgovarajuće materije). Organ, koji izdaje dozvolu za vođenje obrta, ne mora samim tim biti i nadležan za rješavanje pitanja, koja nastaju u povodu vođenja toga obrta; organ, koji proglašuje neki put javnim, ne mora biti i nadležan da rješava i sporove u pitanju javnosti puta. To su dvije razne nadležnosti, koje se načelno moraju zasebno prosuđivati.[19] – No ipak u dvojbi, ako se posrednim ili neposrednim putem ne može izvesti nadležnost nekog drugog organa, treba u sistemima razvijenog upravnog prava zaključiti, da je za takve deklaratorne akte nadležan isti organ, koji donosi i odgovarajući konstitutivni akt.[20] To vrijedi napose i za naše pozitivno pravo. Naprotiv, u onim sistemima (kao u anglosaskom), gdje se načelno daje općenito u nadležnost redovnim sudovima rješavanje sporova, ne bi donošenje takvih deklaratornih akata išlo u nadležnost onog organa, koji donosi odgovarajući konstitutivni akt, već u nadležnost sudskog organa.

2. Diferenciranje konstitutivnih i deklaratornih akata

Ovlašćujući i obavezujući konstitutivni akti. Konstitutivni akti mogu se podijeliti na ovlašćujuće i obavezujuće, pri čemu se ovlašćenje ili obaveza prosuđuju s gledišta adresata akta (jer svako ovlašćenje ima odgovarajuću obavezu ili obrnuto, – nema jednog bez drugoga). A kako za ísto lice ovlašćenje često za sobom povlači i dužnost, kao i obrnuto, odlučno je, što od toga preteže i što se ima smatrati glavnim, a što sporednim. Općenito uzeto, može se kazati, da je načelo zakonitosti graduelno osjetljivije pri donošenju obavezujućih negoli ovlašćujućih akata, jer se prvima mogu vrijeđati prava pojedinaca. No u onim pravnim sistemima

[18] I sami pisci, koji radikalno stoje na načelu stečenih prava, dopuštaju dosta izuzetaka, prema kojima konstitutivni akt djeluje retroaktivno. O tome opsežan prikaz u članku Gruia.

[19] U teoriji to pitanje raspravlja naročito Wal. Jellinek str. 252, Herrnritt, Grundl. str. 281.

[20] Tako na pr. austrijski sudovi javnog prava daju u nadležnost upravnim organima donošenje čisto deklaratornih rješenja, bilo po službenoj dužnosti, ili na zahtjev stranke, koja ima za to opravdani interes (o tome Antoniolli str. 202).

– kao što je baš i jugoslavenski – gdje je strogo provedeno načelo zakonitosti uprave, nije zakonski osnov potreban samo za obavezujuće, već i za ovlašćujuće akte; drukčije prema klasičnom njemačkom načelu zakonitosti uprave, po kome je tu osnovno samo zaštita pravne sfere pojedinca.[21] I procesni propisi za donošenje akta su gdjekad stroži kod obavezujućeg negoli ovlašćujućeg akta. S obzirom na moment stečenih prava lakše se opozivlju obavezujući akti, nego što se opozivlju ovlašćujući.[22]

Akt, koji zasniva, mijenja ili ukida. Dalje se može razlikovati, da li se aktom zasniva ovlašćenje odnosno dužnost, ili se oni mijenjaju ili ukidaju, – efekti akta su u ta tri slučaja bitno različni.

Ovlašćujući akti se u praksi građanskih država, pa djelomice i u teoriji, sitno razlikuju raznim jezičnim oznakama (kako ne dotječu izrazi domaćeg jezika, uzima se u pomoć i strani), – a da se ne može nikako dokučiti, u čemu bi bila pravna razlika tih različnih izraza.[23]

Dozvola i povlastica. Među ovlašćujućim aktima razlikuju u teoriji dozvolu s jedne strane i povlasticu s druge. U njemačkoj teoriji se to dvoje često suprotstavlja kao konsenz i koncesija, pri čemu se drugi termin upotrebljava mnogo šire nego u francuskoj teoriji.[24] Prema ovoj koncepciji dozvolom zauzima donosilac akta stajalište k određenom projektiranom djelovanju odnosno radnji, – koju time ili odobrava ili odbija. Na odnosno djelovanje ima pojedinac općenito već pravo i tom dozvolom mu se samo potvrđuje pravo, koje već posjeduje kao građanin, – pri čemu se ispituje, da li projektirano djelovanje ili radnja ne vrijeđaju javni interes.[25] Takve dozvole su naročito raširene na području policijskog djelovanja.

Za razliku od dozvole povlasticom dobiva adresat posve novo ovlašćenje, koje doonda uopće nije imao. Dok se povlasticom podjeljuje posve novo ovlašćenje, dozvolom se samo izriče, da s gledišta javnog interesa nema zapreke za slobodno vršenje neke djelatnosti ili izgradnju naprave; u prvom slučaju se podjeljuje posve novi djelokrug, a u drugome samo izriče, da se ono može slobodno vršiti; organ, koji podjeljuje povlasticu,

[21] O ta dva različna načela zakonitosti uprave moje Upravno pravo FNRJ, str. 98.

[22] O tome pobliže u poglavlju o pravosnažnosti.

[23] Tako je na pr. njemačka praksa birokratskom invencioznošću razvila nazive: Bewilligung, Erlaubnis, Befreiung, Konsens, Zulassung, Genehmigung, Gestattung, Approbation, Kollaudierung, Patent, Verleihung, Konzession i drugo.

U teoriji je te razne suptilnosti pokušao razraditi Kormann (str. 58 i d.). Tko želi razonodu na tom cjepidlačenju, neka ga čita, – pravno ne će mnogo naučiti!

[24] Koncesija u svom pravom i tehničkom smislu riječi, kako je razvijena u francuskoj pravnoj terminologiji, znači koncesioniranu javnu službu, t. j. takvu javnu službu, koju vrši neko privatno (fizičko ili pravno) lice u vlastito ime po naročitom ovlašćenju javne vlasti (pobliže o čitavom tom institutu u mom Upravnom pravu, knj. II, str. 59–92).

[25] Otto Mayer je takvu dozvolu okrstio kao zabranu uz pridržaj dozvole (Verbot mit Erlaubnisvorbehalt). Termin je posve nezgodan i izražava baš protivno od smisla ovog instituta (zabrana bi prema tome bila normalna, a vršenje izuzetno), i njega već Spiegel (str. 216–8) kritizira, jednako i Herrnritt Grundl. str. 343; no taj se termin nije samo raširio u njemačkoj literaturi, već i izvan nje (tako na pr. u novije vrijeme Matile str. 67).

djeluje pozitivno, a kod dozvole negativno, – poglavito u prvom slučaju organ u pravilu ne ispituje samo, da li određeno djelovanje ne smeta javnom interesu, već i da li ga unapređuje.

S pravnog gledišta smatra obično ova koncepcija, da molilac dozvole ima subjektivno pravo na podjeljenje dozvole, dok da takvog prava nema molilac povlastice. Uistinu se o takvom pravu molioca dozvole može govoriti samo u onom slučaju, ako organ ne podjeljuje dozvolu po diskrecionoj ocjeni (ako smije uskratiti dozvolu jedino, ako nije ispunjen koji zakonski uvjet). U protivnom ima molilac samo formalno pravo, da mu se molba riješi, – no takvo pravo može imati i molilac povlastice.

No pretežni dio rečene koncepcije dozvole (konsenza) u njemačkoj teoriji zauzeo je stajalište, da adresat dozvolom ne dobiva nikakvo subjektivno pravo (budući da dozvola znači samo uspostavljanje one slobode, koju on već i onako ima); ali kako adresat očigledno ipak nešto dozvolom dobiva, počelo se govoriti o javnopravnom ovlašćenju ili o javnopravnom posjedovnom stanju (Besitzstand).[26] Na to treba odgovoriti s dvije alternative: ili to ima iste posljedice kao i subjektivno pravo, i čemu onda izmišljavati taj novi termin, ili je to manje od subjektivnog prava, a onda se dolazi do apsurdne posljedice, da se adresat dozvole stavlja u gori pravni položaj od adresata povlastice.[27] A posljednje je upravo i učinio jedan dio ove koncepcije (u teoriji i u praksi), otežavajući opozivanje upravnog akta kod povlastice, a olakšavajući to kod dozvole s argumentacijom, da se opozivanju u prvom slučaju opire stečeno subjektivno pravo, koga da nema u drugom slučaju. Uistinu dozvola ne tolerira, već izrijekom dopušta neko djelovanje, i dozvolom dobiva adresat u najmanju ruku subjektivno pravo negativnog statusa prema javnoj vlasti, od koje može tražiti, da slobodno vrši dozvoljeno djelovanje, dok mu se ovo na zakonit način ne opozove odnosno ne ukine. Tu ne može postojati nikakvo pravo opozivanja, koje bi bilo načelno »slobodnije« nego kod opozivanja povlastice. Na čitavo ovo pitanje vratit ćemo se još pod toč. VI-3.

Jedno je od najvažnijih pravnih pitanja pri podjeljivanju dozvola, da li se ta dozvola daje prema strogim pravnim normama, tako da se mora podijeliti, čim su ispunjeni svi potrebni zakonski uvjeti, ili se dozvola daje po diskrecionoj ocjeni. Što se toga tiče, susrećemo pri podjeljivanju dozvola dugu ljestvicu mogućnosti, počinjući sa slučajevima, gdje je postavljeno vrlo malo zakonskih uvjeta, a ostavljene široke granice diskrecione ocjene, pa dalje dolaze slučajevi sa sve jačim zakonskim uvjetima i sve ograničenijim vršenjem diskrecione ocjene, da bi konačno došli

[26] Već se Spiegel opravdano podsmjehivao Ottu Mayeru, koji je ovdje govorio o »pravnoj sigurnosti«: »Also »rechtliche Gesicherheit« und doch kein subjektives Recht. Die Freiheit wird wieder hergestellt (war also nicht vorhanden) und doch erhält der Empfänger nichts Neues hinzu zu dem, was er ohne Erlaubnis hat. Ist das nicht wertlose Begriffsjurisprudenz« (str. 219).

[27] Logičniji je zaključak s gledišta koncepcija dozvole, da se za slučaj građenja bez građevinske dozvole ne može samo zbog toga odrediti rušenje tako podignute građevine, već da se to rušenje može učiniti samo s razloga, što građevina ne odgovara propisima građevinskog reda (Scholz str. 219).

do slučajeva, gdje su zakonski uvjeti potpuno istisli vršenje diskrecione ocjene. Nešto slično susrećemo i kod podjeljivanja povlastica, samo što se može općenito reći, da u pravilu ima razmjerno više diskrecione ocjene kod podjeljivanja povlastice negoli dozvole. Između povlastice i dozvole ne postoji načelna razlika u tome, što se kod prve vrši, a kod druge ne vrši diskreciona ocjena; podjela ovlašćujućih akata na one, u kojima se vrši i u kojima se ne vrši diskreciona ocjena, nikako se ne poklapa s podjelom na povlastice i dozvole.

Odobrenje. Pored dozvole se u teoriji i praksi kao posebna vrsta konstitutivnog akta navodi odobrenje (Genehmigung), gdje zakon stupanje na snagu određenih pravnih akata veže uz saglasnost određenog organa.

Akt – uvjet. Među konstitutivnim upravnim aktima naročito se ističu oni, koji imaju značaj akta – uvjeta (prema Duguitovoj terminologiji, koja se dosta raširila),[28] pa dosljedno zasnivaju čitav niz pravnih odnosa. Amo ide naročito zasnivanje pravnih statusa ili općih pravnih položaja (na pr. podjeljivanje državljanstva, službeničko imenovanje). I mnoge dozvole (na pr. dozvola za vođenje zanata) i povlastice donose se u obliku akta-uvjeta. Važno je pritom, da se pravna situacija (prava i dužnosti) adresata akta ne određuje samim aktom (kao što je to kod subjektivnog akta), već ona u cijelosti zavisi od općih propisa, i dosljedno na tom području ne može biti »stečenih prava«, već se pravna situacija adresata akta mijenja prema promjenama pravnih propisa. Pravni položaj adresata akta-uvjeta je načelno isti kao i kod lica, na koje se automatski protežu pravni propisi. Prema tome je ogromna razlika, da li se pravni položaj nekog lica određuje subjektivnim aktom ili aktom-uvjetom.

Akti, koji kreiraju trajni pravni odnos. Pri razlikovanju konstitutivnih akata vrlo je važno razlikovanje, da li se aktom kreira pravo ili dužnost, koji se konzumiraju samo jednim izvršenjem ili se aktom kreira neki trajni pravni odnos (pobliže o tome pod toč. VI. 6-b). Akti, koji kreiraju neki trajni pravni odnos, samo se donekle pokrivaju s aktom-uvjetom.

Akti o podjeljivanju sposobnosti. Među konstitutivne akte treba ubrojiti i podjeljivanje pravne i poslovne sposobnosti, kao i uopće priznavanje raznih individualnih sposobnosti odnosno kvalifikacija.[29]

Dispenz. O dispenzu se govori, kad donosilac konstitutivnog akta može, po naročitom zakonskom ovlašćenju, odustati od određenih strožih uvjeta u posebnim slučajevima, pa pri donošenju određenog upravnog

[28] Duguit razlikuje tri vrste pravnih akata: l'acte – règle, koji ima strogo objektivni značaj, zasnivajući opću i bezličnu pravnu situaciju (kao na pr. zakon ili naredba); l'acte subjectif, koji se odnosi na neku individualnu pravnu situaciju i l'acte condition, po kome se na pojedinca primjenjuje neko objektivno pravno pravilo s čitavim svežnjem subjektivnih prava i dužnosti. Taj akt je, prema naučanju Duguita, objektivan, jer samo uvjetuje primjenu nekih dispozicija objektivnog prava, no u njemu ima i nešto subjektivno, jer uvjetuje tu primjenu prema određenom subjektu. Akt-uvjet se ograničuje na to, da na određeno lice prenese neku opću pravnu situaciju, kome legalnom stanju ništa ne pridodaje.

[29] O tome pobliže Kormann str. 86 i d.

akta primijeniti blaže uvjete (na pr. imenovati drž. službenikom lice, koje nije domaći državljanin, ili koje je mlađe ili starije od propisane dobi).

Lični i stvarni konstitutivni akt. Konstitutivni akt može biti lični ili stvarni. U prvom slučaju ovlašćenja pojedinih lica proizlaze neposredno iz samog akta, a u drugom slučaju ona proizlaze posredno s obzirom na njihov pravni odnos prema određenoj stvari (vlasništvo, posjed i t. d.). Među takve stvarne akte ide na pr. oglašavanje nekih određenih građevina ili naprava podesnim za određenu upotrebu. Naročitu važnost imaju ovdje takvi akti, kojima se određene stvari oduzimaju privatnom raspolaganju i privode javnoj svrsi, na pr. oglašavanje stvari javnim dobrom.

Razlikovanje je od praktične važnosti, što takva stvarna ovlašćenja djeluju nezavisno od individualno određenog lica, – ovlašćenja na pr., koja proizlaze iz neke strogo stvarno dozvoljene građevine ili naprave, ima svaki imalac te naprave. Naprotiv lična ovlašćenja nisu u pravilu prenosiva, a kad su i prenosiva, treba najčešće za to prenošenje i posebna dozvola. Strogo lična ovlašćenja moraju se i lično vršiti, a zamjena (zastupstvo) vrši se po naročitim propisima. Prema tome se kod pojedinih ličnih ovlašćenja javlja dvostruko pitanje: 1) da li su, i uz koje uvjete, prenosiva i 2) da li ih mora ovlašćeno lice samo vršiti ili se može u tome zamjenjivati.

Prema tome je praktički vrlo važno utvrditi, da li se na pr. određena dozvola odnosi samo na neki objekt, samo na neko lice, ili jednovremeno na oboje. Na pr. ako je dozvoljeno podizanje i vođenje neke naprave kao takvo, svejedno je, koje će to lice voditi; ali ako je učinjeno strogo ad personam, potrebna je kod promjene imaoca naprave nova dozvola.

Obavezujući akt. Obavezujućim upravnim aktima se propisuju dužnosti. Takva dužnost može biti pozitivna (nešto učiniti) ili negativna (uzdržati se od činjenja); u prvom slučaju govori se o naređenju (nalog), a u drugom o zabrani. Kod propisivanja ovih dužnosti treba da postoji mogućnost prinude, jer bez toga nema upravnog akta, već se radi o običnom opominjanju. Naređenje ili zabrana može se donijeti u vezi odnosno u izvršenju drugog upravnog akta ili kao samostalni upravni akt.

Svako naređenje ili zabrana zasniva se na odnosu podčinjenosti (radi se o autoritativnom aktu). To može biti opći odnos podčinjenosti, koji se zasniva na državljanstvu odnosno na samom momentu boravka na području određene države, ili posebni odnos podčinjenosti, koji se na pr. zasniva na drž. službeničkom odnosu, na pripadnosti nekoj javnoj ustanovi (u širokom smislu te riječi) ili na samom uživanju određene javne stvari ili službe.

U njemačkoj pravnoj teoriji se posebno tretiraju akti, koji se temelje na rečenom posebnom odnosu podčinjenosti (Verwaltungsakte auf Unterwerfung) i koji djeluju samo prema licima, koja se nalaze u takvom odnosu. Taj posebni odnos podčinjenosti može se zasnivati na nekom zakonskom propisu ili upravnom aktu, a može nastati i samim stupanjem u neku javnu ustanovu odnosno služenjem određene javne službe (tko se na pr. služi javnom bibliotekom, podvrgnut je i propisima njene službe).

Neki pisci isključuju zapovijesti (naređenja i zabrane), koje se donose na osnovu posebnog odnosa podčinjenosti iz upravnog akta.[30] Ako takvo pojedino naređenje i zabrana ispunjava sve one uvjete, koje smo pod toč. I označili kao bitne za pojam upravnog akta, nema razloga poricati im karakter upravnog akta.

Akti administrativnog kažnjavanja. Zasebno mjesto zauzimaju među upravnim aktima akti administrativnog kažnjavanja. U njima je jasno i usko povezan deklaratorni (izreka o krivici) s konstitutivnim (izricanje kazne) elementom, – tako da se težište može i više položiti na prvi element, pa onda ove akte uvrstiti među deklaratorne.

Konstitutivni akti se mogu vrlo različno diferencirati, pa tako razviti i posebne vrste, koje nisu ovdje iznesene.[31]

Deklaratorni akt. Mnogo jednostavnije je diferenciranje i problematika deklaratornih upravnih akata. Deklaratornim aktom može se utvrđivati neka činjenica ili okolnost, mjerodavna za neki pravni odnos ili koja povlači za sobom upravnopravne posljedice (kao na pr. svojstvo nekog lica ili stvari, godine službe drž. službenika i t. d.), ili, mnogo važnije, sam pravni odnos (na pr. ima li neko domaće državljanstvo). Deklaratorni akt ima često za glavnu svrhu da dade osnovu konstitutivnom aktu (da bi se na pr. nekom licu mogla izdati obrtna dozvola, utvrđuje se, da li ono ima potrebne kvalifikacije; da bi se umirovljeniku mogla odmjeriti mirovina, utvrđuju se njegove godine službe); zato se često takvo utvrđivanje ne vrši posebnim aktom, već spaja s donesenim konstitutivnim aktom (naročito kad se kod istog organa stječu obje nadležnosti).

3. Upravni akti, koji se mogu donijeti samo na prijedlog ili uz privolu stranke

Za donošenje upravnog akta odnosno pokretanje upravnog postupka vrijedi najčešće službena (oficijelna) maksima, prema kojoj to organ čini po vlastitoj inicijativi; usto ima u suvremenom upravnom pravu i slučajeva stranačke maksime, kad se upravni akt donosi, samo ako to određeno lice – pravnoprocesno izraženo stranka – traži ili dade svoj pristanak.[32] Primjeri takve stranačke maksime su mnogobrojni kod podjeljivanja dozvola i povlastica, ili na pr. kod zasnivanja službeničkog odnosa, naturalizacije ili otpusta iz državljanstva. U čemu je problem ovih slučajeva stranačke maksime, vidjeli smo već naprijed kod pretresa teorije

[30] Tako naročito Otto Mayer str. 101 i d. Protivno, novije argumentiranje kod Forsthoffa str. 170.

[31] Veliko diferenciranje konstitutivnih upravnih akata vrši Kostić str. 59 i d. Njima dodaje (str. 74 i d.) rekonstitutivne i dekonstitutivne akte: prvi pretpostavljaju, da već postoji akt konstitutivnog značaja i onda mijenjaju pravnu situaciju stvorenu tim aktom, a drugi oduzimaju stečena ovlašćenja.

[32] To nije tautologija, jer pristanak može dati lice, koje nije stavilo prijedlog za pokretanje postupka. Tako na pr. kod naturalizacije potrebna je molba (prijedlog) odnosnog lica. No da bi takvom naturalizacijom jednog od roditelja maloodobno dijete zajedno s roditeljem steklo državljanstvo, traži se kod djece, starije od 14 godina, i njihov pristanak. Slično i kod otpusta.

t. zv. dvostranog upravnog (pod I-3) akta: potrebno je te slučajeve uskladiti s koncepcijom, da je upravni akt jednostran (čim bi odnosni akt bio dvostran, prestao bi biti upravni akt). Tamo smo već i utvrdili, da je prijedlog odnosno pristanak stranke samo jedan zakonski uvjet za donošenje tog akta, ali vrlo jak uvjet, kojega neispunjenje ima mnogo teže zakonske posljedice od neispunjenja nekih drugih zakonskih uvjeta. S druge strane taj je prijedlog odnosno pristanak potpuno u dispoziciji stranke, koja ga može u svako vrijeme, sve dok ne bude upravni akt donesen, povući odnosno opozvati.

Praktički se pitanje svodi na to, da li je upravni akt, donesen bez potrebnog prijedloga odnosno privole stranke, samo oboriv (rušljiv), ili je on ništav. Teorija, koja je akte, koji se mogu donijeti samo na prijedlog (pristanak) stranke, svela pod pojam upravnog akta i porekla, da se radi o nekom ugovoru, kako je to smatrala ranija teorija (najviše se to tretiralo kod pitanja imenovanja državnih službenika), – otišla je u drugi ekstrem i dala preveliko značenje samom aktu, a premalo prijedlogu (pristanku) stranke.[33] Po tome shvaćanju nedostatak prijedloga (privole) stranke čini akt oborivim, ali ne i ništavim. Konzekvence tog shvaćanja su očigledno tako teške, da je u njemačkoj teoriji i praksi snažno istupilo protivno stajalište o ništavosti takvog upravnog akta.

Usvajajući načelno tezu ništavosti takvih akata, moramo istaći, da se zbog jednostranosti upravnog akta ne mogu za zahtjev (privolu) stranke staviti onako strogi uvjeti kao za očitovanje volje kod ugovaranja. Zahtjev (privola) stranke ne mora se u pravilu davati strogo formalno i izrijekom, već se to može učiniti i šutke odnosno konkludentnim činjenjem. Ništavost akta, donesenog bez potrebnog prijedloga (privole) stranke, može naknadno konvalidirati privolom stranke. Netko je na pr. bez svog zahtjeva postavljen za državnog službenika, ali se time zadovoljio i nastupio službu, – posve je razumno uzeti, da je time izvorno pravno nevaljani akt konvalidirao; po strožem stajalištu, takav bi se akt, i pošto je odnosni službenik ma koliko dugo vršio službu, morao po službenoj dužnosti oglasiti ništavim.

Na uspješan način rješava čitavo to pitanje naš ZUP. Tu se (čl. 268) pod toč. 4 kao slučaj ništavog rješenja navodi rješenje: »koje je donio organ bez prethodnog zahtjeva stranke (čl. 126),[34] a na koje rješenje stranka nije naknadno izričito ili prešutno pristala«. Tim reguliranjem ne može postati pravosnažno rješenje, doneseno bez prethodnog zahtjeva stranke (stranka ne mora pobijati takvo rješenje), ali s druge strane ovo rješenje konvalidira naknadnim pristankom stranke.[35]

[33] Tako naročito i Otto Mayer, koji je najzaslužniji u njemačkoj teoriji, što je ovdje ugovornu koncepciju zamijenila koncepcija upravnog akta. No za njegovim premalim uvažavanjem stranačkog momenta poveli su se i drugi pisci, tako na pr. i Kormann (str. 272).

[34] U tom čl. se normira, da se »u stvarima u kojima je po zakonu ili po prirodi stvari za pokretanje i vođenje upravnog postupka potreban zahtjev stranke« može postupak pokrenuti i voditi »samo ako postoji takav zahtjev«.

[35] Bez takvog izričnog normiranja došli bi do nemoguće situacije, da bude na pr. netko bez svog izričnog zahtjeva postavljen za drž. službenika, da tome naknadno privoli i vrši niz godina službu, a onda da se otkrije zakonski nedostatak u aktu postavljenja i taj oglasi ništavim.

4. T. zv. slobodni i pravno vezani upravni akti, akti bez sudske kontrole

Razlikovanje na slobodne i pravno vezane upravne akte potpuno je nespojivo s modernom koncepcijom diskrecione ocjene u sistemu pune zakonitosti uprave. Slobodno kretanje uprave ima drugačije značenje u sistemu, gdje uprava nije uopće vezana zakonom (pravnim propisom), drugačije, gdje zakon znači za nju samo ograničenje kretanja, koje je načelno slobodno, a drugačije u sistemu pune zakonitosti, gdje je zakon temelj djelovanju uprave i gdje uprava bez toga ne može uopće djelovati. Vršenje slobodne ocjene nije samo mnogo šire, već i kvalitetno drukčije u sistemu, gdje zakon predstavlja samo ograničenje načelno slobodnog upravnog djelovanja, nego što je to slučaj u sistemu pune zakonitosti uprave. U posljednjem sistemu diskreciona ocjena je negativna i sekundarna pojava, koja se može tek onda javiti, kad je prestala vezanost bilo kakvom pravnom normom. Ne nastaje pravna vezanost ograničavanjem apriori opstojne slobodne ocjene, već naprotiv diskreciona ocjena može tek ondje nastati, gdje je uprava ostala bez pravnog propisa. Posve je drukčije u sistemu, gdje zakon samo ograničava u načelu slobodnu upravu; tu je slobodna ocjena za upravu od bitnog, primarnog značenja, dok zakonska ograničenja te slobodne djelatnosti imaju samo sekundarno značenje. Da bi se i terminološki naglasila čitava ta razlika, primjenjujem termin slobodna ocjena za sistem ograničene, a onaj diskrecione ocjene[36] za sistem pune zakonitosti uprave.

Akt, u kome se vrši diskreciona ocjena, posve je neispravno označavati slobodnim aktom: prvo, što vršenje diskrecione ocjene nije nikakvo arbitrarno ili slobodno djelovanje i drugo, što je uopće nemoguće zamisliti upravni akt, koji bi u svim svojim dijelovima bio diskrecion i pravno nevezan. U svakom aktu, kojim se vrši diskreciona ocjena, moraju postojati neki pravno vezani dijelovi, – u najmanju ruku je to pitanje nadležnosti odnosno samog podjeljivanja ovlašćenja za vršenje diskrecione ocjene.

Pojmovno je isključen upravni akt, koji bi u svim svojim dijelovima bio diskrecion i pravno nevezan, jer da bi se mogla uopće vršiti diskrec. ocjena, potrebni su neki, minimalni zakonski uvjeti. Pravna norma, kad donosi propise o donošenju upravnog akta, postupa na tri razna načina: ili da se kraj određenih uvjeta mora donijeti neki akt, ili da se kraj drugih uvjeta može, ali ne mora donijeti, ili da se u nedostatku tih uvjeta ne smije uopće donijeti akt. U prvom i trećem slučaju susrećemo kategoričku, a u drugom disjunktivnu normu. Obje te kategoričke norme predstavljaju dvije krajnosti, dvije krajnje granice, između kojih se kreću slučajevi disjunktivne norme, slučajevi diskr. ocjene. Gledano sa stajališta diskrec. ocjene, prva granica ima minimalno, a druga maksimalno

[36] Sam izraz diskrec. ocjena je kombinacija francuskog »le pouvoir discretionnaire« s njemačkim »das freie Ermessen«. Od izraza slobodna podesniji je izraz diskreciona, jer bolje izražava misao vezanosti organa interesom javne službe, odnosno potrebama konkretnog slučaja i poriče samovoljno djelovanje; dok je s druge strane zgodnije govoriti o ocjeni nego vlasti, jer se tako ističe i moment dužnosti.

značenje. Ako nema još ovih minimalnih zakonskih uvjeta, organ ne može uopće vršiti diskrec. ocjene, a čim se pojave maksimalni uvjeti, on je ne može više vršiti; minimalni zakonski uvjeti znače za diskrec. ocjenu početak, bez čega se ona ne može ni vršiti, a maksimalni njen svršetak, kad se ne može više vršiti.

Pojam slobodnog akta (akta slobodne ocjene) ograničava vršenje sudske kontrole legalnosti nad upravnim aktom i po tome bi takav akt u cijelosti, po čitavom svom sadržaju i svim uvjetima, bio podvrgnut slobodnoj ocjeni i dosljedno oslobođen svake kontrole legalnosti. Ta je koncepcija bila svojedobno dosta raširena u starijoj francuskoj teoriji i starijoj praksi Drž. savjeta s fatalnom praktičnopravnom posljedicom, što se od upravnosudske kontrole legalnosti nisu izuzimali samo određeni dijelovi pojedinog akta (jer samo ovi mogu biti diskrecioni), već sam akt kao takav, u čitavoj svojoj cjelini (znači i oni njegovi dijelovi, koji su pravno vezani). Naročitu hranu dobila je koncepcija akta slobodne ocjene u Austriji i Njemačkoj u momentu zavođenja sudske kontrole legalnosti, a u cilju, da se administraciji osigura slobodno, od suda nekontrolirano područje.[37] No pravnim razvojem čitava koncepcija slobodnog akta (akta slobodne ocjene) je u naprednijoj pravnoj teoriji na evropskom kontinentu zabačena (u Engleskoj je još i danas jaka, a u Francuskoj i nekim drugim zemljama zadržava se kod t. zv. actes de gouvernement). A i inače (kako ćemo još vidjeti u toku ove rasprave) koncepcija slobodnog akta zavodi na čitav niz krivih zaključaka, i u razvoju čitave teorije diskrec. ocjene predstavlja upravo najveći progres, što je čitava ta koncepcija načelno zabačena.

Ne može se uopće govoriti o aktu slobodne (diskrecione) ocjene, već samo o aktu, kojim se vrši diskreciona ocjena. Nema diskrecionog akta, već samo određene diskrecione ocjene povodom nekog akta, a u upravnom sporu izmiču kontroli legalnosti samo diskrecioni dijelovi tog akta, dok naprotiv dolaze pod tu kontrolu svi ostali, pravno vezani dijelovi tog akta. Opseg i intenzitet diskrecione ocjene mogu biti vrlo različni u pojedinom upravnom aktu. Pod samu diskrec. ocjenu može se staviti: a) da li će se uopće zasnovati neki pravni odnos ili izvršiti neko djelo i b) kako će se to učiniti, koja će biti sadržina toga akta odnosno djela, te koja će se sredstva primijeniti. Diskrec. ocjena može se protezati ili samo na prvo pitanje, ili samo na drugo, ili jednovremeno na oba pitanja, a što se drugonavedenog pitanja tiče, ona može biti šira i uža. Prema tome vrlo je važno točno razlikovati, da li je donositac upravnog akta uopće ovlašten na vršenje diskr. ocjene i u kome je opsegu na to ovlašten. I po tome postoje velike razlike između upravnih akata, – ali te se razlike ne mogu suprotstaviti (ili neispravno se suprotstavljaju) pojmom »slobodnog« i pravno vezanog upravnog akta.

Naš ZUP odlučno odbacuje koncepciju slobodnog akta, po kojoj ne bi ni procesni propisi, koji važe za t. zv. vezane akte, važili za te slobodne akte. ZUP izrijekom određuje (čl. 4 st. 3) da njegove odredbe važe i za

[37] Pobliže o tome u mojoj Diskrec. ocjeni str. 305 i d., str. 80 i d.

slučajeve »u kojima je organ ovlašten da u upravnim stvarima rješava po slobodnoj ocjeni«; što se još i upotpunjuje odredbom, da kod rješavanja po slobodnoj ocjeni mora rješenje biti doneseno »u granicama ovlaštenja i u skladu sa svrhom u koju je ovlaštenje dato« (st. 2).

Slično kao što je okolnost vršenja diskrecione ocjene dovela do posebne kategorije upravnog akta, dovelo je to i isključivanje sudske kontrole u onim sistemima, gdje se sudska kontrola generalnom klauzulom dopušta općenito protiv svakog upravnog akta. Tako je u Francuskoj razvijena posebna vrsta upravnog akta – acte de gouvernement,[38] za koji je značajno isključivanje vršenja sudske kontrole legaliteta. Sistemi naprotiv, kao na pr. raniji njemački, gdje se nadležnost take kontrole određuje enumerativno, nemaju ni potrebe, da ističu takvu posebnu vrstu upravnih akata.

5. Rješenje i zaključci

Upravni akti mogu se donositi u strogo određenoj formi, dok se drugi donose bez takve naročito propisane forme. Prema tome se mogu razlikovati formalni i neformalni upravni akt. Takav formalni upravni akt propisuje naročito naš ZUP u obliku rješenja. U onim pravnim sistemima, kao naročito u jugoslavenskom, gdje je propisan naročiti upravni postupak, vrlo je važno razlikovanje, da li se određeni upravni akt mora donijeti u takvom postupku ili se može donijeti izvan tog postupka.

S obzirom na rješavanje u upravnom postupku treba razlikovati odlučivanje o glavnom postupovnom predmetu od odlučivanja o pitanjima, koja se tiču samog postupka, odnosno pitanja, koja se kao sporedna pojave u vezi s provođenjem postupka. Naš ZUP govori u prvom slučaju o rješenju, a u drugom o zaključku (čl. 201 i 219), dok je ZUP stare Jugoslavije tu govorio o glavnoj i sporednoj odluci. U pravilu se rješenjem odlučuje o čitavom glavnom predmetu, – izuzetno se može taj predmet i podijeliti, pa donijeti djelomično, dopunsko ili privremeno rješenje (čl. 214–216 ZUP-a).

Naročita praktičnopravna razlika između rješenja i zaključka je u pitanju ulaganja žalbe i u formi akta. Protivno rješenju, po našem ZUP-u (čl. 221) načelno se protiv zaključka ne dopušta samostalna žalba, već se zaključak može samo pobijati žalbom protiv samog rješenja, osim kad je žalba protiv zaključka zakonom isključena. Samostalna žalba može se izjaviti protiv zaključka, samo kad je to zakonom izrijekom predviđeno i to na način, koji je predviđen za žalbu protiv rješenja. Žalba protiv zaključka ne odlaže njegovo izvršenje, osim ako je zakonom ili samim zaključkom drukčije određeno. Zaključak, protiv koga se može izjaviti samostalna žalba, mora biti obrazložen i sadržavati uputstva o žalbi.

Dok se rješenje u pravilu izdaje napismeno,[39] zaključak se saopćava usmeno, a napismeno se izdaje na zahtjev lica, koje može protiv zaključka izjaviti samostalnu žalbu, ili kad se na osnovu zaključka može odmah tražiti izvršenje (čl. 220 st. 3).

[38] Pobliže o toj vrsti akta u mojoj Diskrec. ocjeni str. 490 i d.

[39] Prema izričnoj odredbi ZUP-a (čl. 205 st. 5) i kad se rješenje objavi usmeno, mora se strankama izdati napismeno, osim kad je drukčije određeno zakonom ili propisom donesenim na osnovu zakona.

6. Negativni upravni akt

Pod negativnim upravnim aktom misli se dvoje: 1. kad se aktom odlučuje, da se ne će nikakva promjena izvršiti u postojećem stanju (obično će to biti odbijanje zahtjeva neke stranke, – odbijajući akt) i 2. kad se organ drži posve pasivno i šutke prelazi preko čitavog predmeta (stranci na njen zahtjev ne daje uopće nikakav odgovor). U prvom slučaju stranka dobiva od organa formalni upravni akt, protiv koga ima načelno sva važeća pravna sredstva (svejedno kako je organ motivirao ovo svoje odbijanje: bilo iz materijalnih razloga ili zbog svoje nenadležnosti, pri čemu je ili naveo nadležni organ ili to nije učinio).

No pravi problem se javlja u drugom slučaju: kako osigurati stranci pravni lijek protiv takve šutnje. Francusko pravo je to učinilo na taj način, što se povrijeđenoj stranci, pošto nerješavanje prekorači određeni rok, daje pravo da pokrene upravni spor slično slučaju, kad je njen zahtjev upravnim aktom izrijekom odbijen. Tu su ideju onda preuzeli upravnosudski sistemi i u drugim državama (sada i Zapadna Njemačka). No u onim pravnim sistemima, gdje se upravni spor ne pokreće kao u Francuskoj neposredno protiv upravnog akta, donesenog u prvom stepenu, već se mora prije toga ići žalbom na viši stepen, mogla se stranka pravno samo tako zaštititi, da joj se dade neko pravno sredstvo unutar upravnih instancija. To je učinjeno na taj način, da samom šutnjom prvostepenog organa kroz određeno vrijeme na neki zahtjev stranke prelazi nadležnost za rješavanje devolucijom, po žalbi stranke, na viši organ. Tako je stranka dvostruko zaštićena: upravnim putem protiv nerješavanja niže upravne instancije i upravnosudskim putem protiv nerješavanja one upravne instancije, protiv čijeg akta se može pokrenuti upravni spor. To je naročito sistem jugoslavenskog i austrijskog prava.[40] Pitanje je u FNRJ pozitivnopravno bilo regulirano Zakonom o upravnim sporovima (čl. 23), a sada ga iscrpno regulira i ZUP (čl. 10 st. 3, 217, 246 i 247).

7. Složeni (kompleksni) upravni akti

Složeni upravni akti su takvi, pri donošenju kojih surađuju dva ili više organa.[41] Načelno se mogu ti složeni akti razlikovati[42] prema tome, da li je suradnja zbog toga, što neka upravna stvar ima dvije razne strane, tako da o njoj moraju rješavati dva razna organa, ili samo da bi se osiguralo ispravno rješenje, tako da rješenje donosi jedan organ, a drugi

[40] Pobliže o tome pitanju moje Upravno pravo FNRJ, str. 261–2 i 303–4, Diskreciona ocjena str. 259 i d.

[41] Stjepanović (str. 352) naziva takve akte zbirnim ili kolektivnim. – Pod složenim upravnim aktom razumijeva se u teoriji (tako na pr. Wal. Jellinek str. 252 i d.) i takav upravni akt, u kome se ujedinjuju dvije ili više vrsta upravnog akta (na pr. dozvola ili povlastica s naređenjem ili zabranom) ili se aktu pridaju razni dodaci.

[42] Kako to naročito ističe Peters str. 30 i d.

samo sudjeluje u raznom obliku. U prvom slučaju mogu oba organa odnosni akt formalno donijeti zajednički, a može ga donijeti i jedan od njih uz prethodnu suglasnost drugoga (tako na pr. u nas kod stjecanja državljanstva naturalizacijom, pri čemu se radi o saveznom i republičkom državljanstvu).

Čitava suradnja može se provesti i strogo interno, tako da u aktu prema vani nema nikakva znaka, da su organi zajedno djelovali. Najjači je oblik suradnje, kad akt zajedno izdaju odnosni organi. Drugi put donosi akt samo jedan organ, naznačujući u njemu suradnju drugog organa. Posljednja suradnja može imati vrlo različne oblike: kao na pr. da prije donošenja akta mora drugi organ biti saslušan ili pozvan da stavi svoj prijedlog, da dade svoju prethodnu suglasnost ili odobri planirani akt. Složeni upravni akti pokreću niz upravnopostupovnih odnosno tehničkih pitanja.[43]

[43] Naročito kad se takva suradnja vrši između stepenom višeg i nižeg organa, a akt formalno donosi niži organ, pita se, koji organ ima riješiti žalbu. Za diskusiju je naročito slučaj, kad viši organ surađuje, da bi se osiguralo bolje stvarno rješenje, a ne kad i on surađuje, jer stvar pripada materijalno u njegovu nadležnost (tu je jasno, da ne može on sam rješavati i o žalbi). Pitanje je bilo sporno prije donošenja ZUP-a (vidjeti rasprave: Davinić – Pravno sredstvo protiv zbirnog upravnog akta (Anali beogradskog Pravnog fakulteta g. 1955) i Dr. Bazala – Koji je organ nadležan da rješava po žalbi protiv rješenja upravnog organa donijetog po prethodnoj ili naknadnoj suglasnosti višeg organa (Arhiv g. 1955). Sam sav. Vrhovni sud usvojio je stajalište, da rješenje po žalbi – ukoliko nije zakonom drukčije propisano – donosi organ, koji je inače nadležan za drugostepeno rješenje po žalbi protiv stepenom nižeg organa, pa ma to bio i organ, koji je dao suglasnost na rješenje, protiv koga je izjavljena žalba (o tome Kalember – Arhiv, g. 1955, str. 227).

Naš ZUP sadržava posebne odredbe o reč. složenim aktima. Kad prema zakonskom propisu o jednoj stvari rješavaju dva ili više organa, oni se imaju sporazumjeti, koji će od njih izdati rješenje, a u rješenju mora biti naveden akt drugog organa (čl. 202).

Kad rješenje donosi jedan organ uz prethodnu suglasnost drugog organa, rješenje se donosi nakon date suglasnosti, – pri čemu se u rješenju ima navesti akt o davanju odnosno uskraćivanju suglasnosti (čl. 203 st. 1). Kad rješenje donosi jedan organ u suglasnosti odnosno uz potvrdu ili odobrenje drugog organa, organ, koji donosi rješenje, šalje ovo tom drugom organu, koji može suglasnost (potvrdu, odobrenje) dati potvrdom na samom rješenju ili posebnim aktom; rješenje se smatra donijetim, kad je drugi organ dao suglasnost, a smatra se kao akt organa, koji ga je donio (čl. 203 st. 2–3). Kad je organ dužan prije donošenja rješenja pribaviti mišljenje drugog organa, rješenje se može donijeti samo poslije pribavljenog mišljenja (čl. 203 st. 4). Ukoliko posebnim propisom nije određen drugi rok, organ, koji daje suglasnost ili mišljenje, dužan je to učiniti u roku od mjesec dana, kad je to zatraženo; ako u tom roku ne obavijesti organ, koji donosi rješenje, da daje ili odbija suglasnost, smatra se, da je dao suglasnost, a ako ne da nikakvo mišljenje, može organ donijeti rješenje i bez tog mišljenja, ako posebnim propisima nije drukčije određeno (čl. 203 st. 5). – U rješenju, koje se donosi prema prednjemu (čl. 203), mora se navesti suglasnost (potvrda, odobrenje) odnosno mišljenje drugog organa (čl. 205 st. 4).

Po žalbi protiv naprijed navedenih složenih rješenja rješava organ, koji je nadležan za rješavanje po žalbi protiv akata organa, koji je izdao odnosno donio rješenje, ukoliko posebnim propisom nije određena nadležnost kojeg drugog organa. Taj viši organ može povodom žalbe samo poništiti rješenje, a ne može ga izmijeniti (čl. 227 st. 1). Ako bi međutim po ovom pravilu bio za rješavanje žalbe nadležan onaj isti organ, koji je dao suglasnost, odobrenje ili potvrdu na prvostepeno rješenje, tada se nadležnost za rješavanje žalbe pomiče na njegov neposredno viši organ. U slučaju da takvog or-

8. Tobožnji sudski akt uprave

O takvoj posebnoj kategoriji akta moralo bi se govoriti onda, ako bi uistinu postojao posebni sudski akt u materijalnom smislu, koji zadržava svoja bitna obilježja i kad ga donosi organ uprave, a ne samo organ pravosuđa. Takav akt, sve kad ga donosi i organ uprave, trebalo bi da se bitno razlikuje od običnog upravnog akta (koji bi bio upravni akt u formalnom i mater. smislu). Uistinu u teoriji niti je uspjelo razviti posebnu kategoriju sudskog akta u mater. smislu, a niti su utvrđene posebne značajke takva akta, kad ga donosi organ uprave, tako da bi se on, po svojim značajkama, bitno razlikovao od običnog upravnog akta.

Puni neuspjeh koncepcije sudskog akta u mater. smislu najljepše se može vidjeti u francuskoj teoriji, koja je i razmjerno najviše obradila tu koncepciju. U suvremenoj francuskoj teoriji su prije svega u velikoj manjini pristaše koncepcije sudskog akta u mater. smislu prema većini drugih pisaca, koji sudski akt konstruiraju ili u strogo formalnom smislu (s bitnom značajkom, da ga donosi organ pravosuđa) ili u formalno-materijalnom smislu (samo određeni akti organa pravosuđa). Ali i ti, prorijeđeni pristaše koncepcije sudskog akta u mater. smislu, kako piše Lampué[44] (i sam pristaša te koncepcije), razvijaju »najrazličitije pojmove i pribjegavaju, da bi ga okarakterizirali, vrlo raznolikim značajkama«: – »nema pitanja, gdje bi vladala veća konfuzija i javljalo se veće razilaženje nego u definiciji sudskog akta«. Ne postoji neka jedinstvena koncepcija sudskog akta u mater. smislu,[45] već samo poprište kontroverza, gdje autori međusobno protuslove i gdje jedan pobija drugoga. Pri svemu tome se pojedini zastupnici koncepcije sudskog akta u mater. smislu ne razlikuju samo u tome, što na različan način tumače i opravdavaju tu kategoriju, već je oni i skroz različno postavljaju. Isti akt se prema jednoj takvoj teoriji ima, a po drugoj nema smatrati sudskim u mater. smislu.

Slom čitave teorije sudskoga akta u mater. smislu najuočljivije se ispoljio u školi Duguita, koja je čitavom tom pitanju obratila najveću pažnju i najdublje ga razradila, ali svršila time, da su se glavni predstavnici te škole, polazeći s istih pravnoteoretskih pretpostavki i služeći se istom naučnom metodom, razišli bukvalno na sve četiri strane svijeta. Sam Duguit razvija pojam sudskog akta u mater. smislu sa stajališta koncepcije izricanja prava, njegov najgorljiviji pristaša Bonnard posve drukčije, sa stajališta koncepcije spora, dalji pristaša škole Scelle prelazi na mješovitu koncepciju sudskog akta, tražeći za nj uz materijalne i formalni moment, a Jèze vrši i ovdje funkciju l'enfant terrible čitave škole

gana nema, može se protiv prvostepenog akta pokrenuti neposredno upravni spor (čl. 227 st. 2).

Posebne odredbe sadržava ZUP (čl. 262) o poništavanju pravosnažnog rješenja donesenog bez potrebne suradnje.

[44] RDP g. 1946, str. 5.

[45] Detaljan prikaz i kritiku čitave koncepcije sudskog akta u mater. smislu dao sam u članku u Analima, i nema potrebe, da na ovom mjestu ponavljam te izvode.

(kako ga je označavao Hauriou), i rušeći uopće pojam sudskog akta u mater. smislu prelazi na onaj u formalnom smislu, pa tako dobiva aplauz i najvećeg pristaše koncepcije sudskog akta u formalnom smislu, Carré de Malberga.[46]

S druge strane franc. teorija sudskog akta u mater. smislu ne daje nikakve posebne značajke tome aktu, kad ga donosi organ uprave. Takva značajka bi u najmanju ruku, dosljedno franc. teoriji, morao biti autoritet presuđene stvari; no, kako ćemo još pobliže vidjeti pod toč. VI – 5, teorija sudskog akta u mater. smislu ne daje te značajke takvom aktu, kad ga donosi organ uprave.

Iz naprijed razloženog se jasno vidi, da je bez svakog opravdanja postavljati posebnu kategoriju sudskog akta uprave.

III

DONOŠENJE UPRAVNOG AKTA

Zakonito (pravilno) donošenje upravnog akta pretpostavlja – pored osnovne okolnosti, da je donosilac akta za to nadležan – dvoje: da je akt donesen na osnovu pravilno provedenog postupka, koji je propisan, i da sam akt ima propisani oblik i sadržaj. Traži se pravilnost procedure, koja je prethodila donošenju akta, i pravilnost samog akta. Negativno izraženo, pri upravnom aktu dolaze u obzir (ne gledajući na pitanje nadležnosti) dvije razne griješke: a) griješka u proceduri, na osnovu koje je akt donesen i b) griješka u samom aktu.

1. Procedura

U modernom upravnom pravu razvio se zbog donošenja upravnog akta posebni upravni postupak: slično, kao što sud donosi odluku na osnovu provedenog postupka, čini to i moderna uprava. U izgradnji pravila tog postupka bilo je najodlučnije dvoje: osigurati aktu ispravni sadržaj (doći do t. zv. materijalne istine) i osigurati strankama, da u postupku zastupaju (brane) svoja prava i pravne interese. Naročito je ovo drugo postalo značajnim za modernu, demokratsku upravu, koja ne operira više s podanicima, već s građanima. Pravila upravnog postupka razvila su se, velikim dijelom, u razradi položaja stranke i osnovnih načela, koja to zaštićuju, kao naročito načela saslušanja stranke. I baš okolnost, što su u starom civilnom postupku, za razliku od starog policijskog postupka, već bila ta prava osigurana, tumači nam, zašto se izgradnja pravila modernog upravnog postupka u znatnoj mjeri koristila institutima civilnog po-

[46] Sv. I, str. 787–8.

stupka. – S druge strane u onim pojedinim upravnim predmetima, gdje su sve potrebne činjenice i sl. već utvrđene i gdje to ne treba više posebno utvrđivati, kao i gdje nije potrebno, da stranke posebno zastupaju svoja prava (pravne interese), ne treba ni voditi posebni ispitni postupak i upravni akt se može donijeti neposredno po skraćenom postupku.[1]

Pravila upravnog postupka razvijala su se djelomice za sve upravne stvari (opći upravni postupak), a djelomice za pojedine upravne stvari odnosno oblasti, i to, općenito gledano, više praksom (odlučna je ovdje bila napose praksa sudova, koji vrše kontrolu legalnosti nad upravnim aktima),[2] negoli izričnim propisima. Široko zakonsko kodificiranje upravnog postupka prvi put je, na uzoran način, izvršeno u Austrijskoj republici g. 1925.[3] Za tim su se primjerom uskoro povele Čehoslovačka, Poljska i stara Jugoslavija. Za današnje stanje uzakonjavanja upravnog postupka možemo, bez uveličavanja i pretjerivanja, kazati, da naš ZUP predstavlja takvu najopsežniju i najdetaljniju kodifikaciju na svijetu. Inače ima danas na svijetu vrlo malo širih kodifikacija općeg upravnog postupka. Napose ne predstavlja takvu kodifikaciju ni vrlo interesantan američki (SAD) Administrative Procedure Acte iz g. 1946.,[4] budući da sadržava samo određena procesna pravila (naročito načelo saslušanja stranaka sa saveznim pitanjima i dužnost obrazlaganja rješenja), a ne upravni postupak u cijelosti (usto Zakon regulira i takva pitanja, koja nisu upravnoprocesne prirode). Utoliko taj zakon zaostaje za naprijed navedenim kodifikacijama, ali nadilazi mnoge druge zemlje (naročito Englesku, pa i samu Francusku), gdje pravila upravnog postupka nisu zakonski ni u tom opsegu regulirana.

Postoji svakako upadljiva razvojna razlika između sudskog i upravnog prava, što sudsko pravo počinje baš s procesnim pravom (učitelj uporednog prava Summer-Maine tvrdi, štaviše, da je najstarije pravo bilo procesno pravo), dok se slično procesno pravo na području uprave tek kasnije razvija. Ni danas još tako razvijeno upravno pravo kao što je fran-

[1] Taj je moment posebno razrađen u čl. 141 i 142 našeg ZUP-a.

[2] Klasičan primjer daje za ovo judikatura starog austrijskog Upravnog suda. Po austrijskom zak. od g. 1875. bila je jedna od glavnih zadaća ovog suda da ispituje, da li nisu pri donošenju upravnog akta zanemareni bitni oblici upravnog postupka. Takvih je propisa bilo vrlo malo, pa je sama judikatura tog suda razvila ova procesna pravila i prema njima onda kontrolirala zakonitost pojedinog upravnog postupka. U austrijskoj literaturi se ovo djelo suda duhovito uspoređivalo s majstorlukom Münhausena, kad se taj, pošto je upao u duboku jamu, iz nje izvlači, zgrabivši se svojim rukama za vlastitu kosu.

I naša je sudska praksa bila u tom pitanju stvaralačka. O tome Jevtić-Šramek, Stvaralačka aktivnost vijeća za upravne sporove u oblasti upravnog postupka – Anali beogr. Pravnog fak., g. 1956, str. 59 i d.

[3] Pri čemu se ta kodifikacija mogla, dobrim dijelom, poslužiti naprijed nav. pravilima Upravnog suda.

[4] U samoj komisiji, koja je izradivala zakonski pretprojekt i koja je podnijela svoj izvještaj g. 1941. tražila je manjina komisije mnogo detaljnije propise, dok se većina ograničila na vrlo mali broj pravila. Sam zakon povukao je neku srednju liniju između ta dva gledišta.

Procesne zakone donijele su i pojedine državice SAD-a, – o tome pregled Broouke Graves, Public administration in a democratic society, g. 1950, str. 591 i d.

cusko ne poznaje posebno upravno-procesno pravo, pa začuđuje kako se i u samoj francuskoj teoriji slabo tretiraju pitanja upravnog postupka. Za Francusku se to i opet može objasniti, što problemi upravnog spora apsorbiraju pitanja upravnog postupka.

2. Formalne potrebe upravnog akta

Pravnim propisima određuje se forma upravnog akta odnosno forma njegovih pojedinih vrsta. Gdje tih propisa nema, minimum formalnosti određuje se po prirodi stvari time, kako bi uopće došlo do izražaja, da se radi o upravnom aktu (jer gdje nema ni nekih minimalnih vanjskih znakova, ne može biti ni riječi o upravnom aktu). Akti doneseni bez posebne forme, naročito bez pismene forme, nazivlju se neformalnim upravnim aktima. Minimum formalnosti mora biti u tome, da je izrijekom izražena volja za donošenjem akta. To bi bio na pr. još i slučaj, kad na molbu stranke za određenom dozvolom službeno lice samo kimne glavom; ali to više nije slučaj kod t. zv. upravnog akta po konkludentnom činjenju ili nečinjenju.[5] U poslj. slučaju se iz okolnosti, da organ za duže vrijeme trpi dobro mu poznato faktično stanje ili čak na to nadovezuje neke svoje akcije (na pr. ne podijeli dozvole, ali traži od stranke neka činjenja, kao da je dozvola podijeljena), zaključuje, da je dozvola podijeljena. Slično stanje je i u slučaju, kad po izričnom zakonskom propisu šutnja administracije za određeno vrijeme na neki zahtjev stranke znači, kao da je zahtjevu udovoljeno. U svim tim slučajevima imamo principijelno istu pravnu situaciju kao i u slučaju, kad organ pređe šutke na određeni zahtjev stranke za određeni rok, pa pravni propis omogućuje stranci, da protiv toga uloži pravni lijek. Ni u jednom ni u drugom slučaju nije faktički donesen upravni akt, već se samo postupa, kao da je on donesen (točnije rečeno, smatra se, kao da je neka dozvola ili ovlašćenje podijeljeno odnosno uskraćeno), s tom razlikom, da se u prvom slučaju ovo uzima pozitivno, a u drugom negativno.

U pojedinostima forma pojedinog akta može, prema odredbama pravnog propisa, biti vrlo različna. Kao glavni oblik forme dolazi u obzir pismenost, koja može dobiti vrlo različne oblike, kao na pr. da bude naročito stilizirana ili svečana. Pri svim tim različnim formalnostima treba razlikovati bitne od nebitnih, – nepridržavanje nebitnih formalnosti je bez značenja za valjanost upravnog akta.

Ne može se iz same prirode upravnog akta izvesti, da bi on imao biti pismen,[6] – to zavisi od pozitivnog prava pojedine zemlje. U tom pogledu

[5] Takve upravne akte uzima jedan dio njemačke teorije, o tome Forsthoff str. 179–80, Kormann str. 175 i d.

[6] Taj je minimum formalnosti svojedobno jedan dio francuske teorije općenito tražio za izvršive upravne akte (zaključujući na ovu potrebu iz same prirode tih akata), međutim praksa francuskog Drž. savjeta priznaje i takve usmene akte i oni se u praksi šire (o tome Hauriou str. 360).

se može samo kazati, da je u tendenciji čitavog razvoja, da se upravni akti donose u pismenoj formi. To traži sigurnost pravnog života, nesumnjivo utvrdivanje prava i dužnosti fizičkih i kolektivnih lica, olakšavanje kontrole nad aktom, a naročito olakšavanje mogućnosti strankama, da protiv akta ulože pravni lijek.

Ta se tendencija očito ispoljuje u novijim upravnopostupovnim propisima. Tako na pr. izrijekom propisuje naš ZUP (čl. 205 st. 5), da se i rješenje, koje se objavljuje usmeno, mora strankama izdati pismeno, osim kad je drukčije određeno zakonom ili propisom zasnovanim na zakonu. Izuzetno dopušta ZUP (čl. 212 st. 1), da se rješenje može sastojati »samo od dispozitiva u obliku bilješke na spisu«, i to »u stvarima manjeg značaja u kojima se udovoljava zahtjevu stranke a ne dira se u javni interes niti interes druge osobe« i »ako su razlozi za takvo rješenje očigledni i ako nije drukčije propisano«. Ali i takvo rješenje se mora stranci izdati napismeno, ako to stranka traži (st. 2). ZUP (čl. 213) dopušta usmeno rješenje i u slučaju preduzimanja iznimno hitnih mjera, ali i u tom slučaju mora organ, kad to stranka traži, izdati rješenje stranci pismeno. Tome naprotiv se zaključci (naprijed pod toč. II–5) donose usmeno, a pismeno, kad to traži lice, koje može protiv zaključka izjaviti samostalnu žalbu, ili kad se na osnovu zaključka može odmah tražiti izvršenje (čl. 220 st. 3).

Pismeni upravni akt mora sadržavati naročite točke zbog posvjedočivanja autentičnosti i individualiziranja akta, – tako propisuje ZUP (čl. 205 st. 3), da rješenje, koje se izdaje pismeno, mora sadržavati: naziv organa, koji je donio rješenje, broj i datum rješenja, potpis službenog lica i pečat organa, koji je rješenje donio.

Naročiti oblik dobiva upravni akt, kad se donosi po određenom obrascu (formularu). Po ZUP-u može takve obrasce za određene slučajeve propisivati savezni organ uprave, nadležan za poslove opće uprave (čl. 301 st. 2–3).

Veliko praktično značenje ima, da se svaki upravni akt izrijekom označi takvim, da bude očigledno, da se radi baš o upravnom aktu. Na taj se nadovezuju važne pravne posljedice (kao da stranka može samo u određenom roku pobijati akt i u protivnom on postaje pravosnažan). O nekom predmetu se može na pr. donijeti uvjerenje ili se može utvrditi upravnim aktom, – stvar je u ta dva slučaja posve drukčija s gledišta stranke i ona se sasma drukčije mora ponašati. Ako krivo uzme, da se radi o uvjerenju, a ne o utvrđujućem rješenju, mogu za stranku nastupiti vrlo nepovoljne pravne posljedice. ZUP, što se toga tiče, izrijekom propisuje (čl. 205 st. 1), da se svako rješenje mora »kao takvo označiti«; izuzetno propisima o pravilima službe može se predvidjeti, da se rješenju može dati i drugi naziv.

Kao autoritativni akt, upravni akt mora biti jasan i određen. No svaka nejasnoća ne čini još upravni akt pogrešnim. Akt nije pogrešan, ako se tumačenjem može lako ukloniti nejasnoća. Inače nejasnoća upravnog akta ide načelno u demokratskoj upravi na štetu uprave, a u korist adresata akta (obrnuto u policijskoj državi), – jer donosilac akta mora trpjeti i takvu moguću interpretaciju akta, koja je u interesu adresata akta, iako je donosilac akta nešto drugo želio.

3. Sadržajne potrebe upravnog akta

Konkretiziranje predmeta i subjekata akta. Sadržajno je prije svega nužno, da upravni akt jasno konkretizira predmet, o kome radi, i subjekte, na koje se odnosi (stranke ili adresati akta). No ti subjekti ne moraju biti uvijek označeni individualno, budući da upravni akt može biti i generalni (naprijed pod toč. I–2), koji te subjekte obilježuje općenito po određenim znacima. S obzirom na ovo ZUP izrijekom propisuje (čl. 211 st. 2) za slučaj, kad se radi o stvari, koja se tiče većeg broja lica, koja organu nisu poznata, da se može donijeti jedno rješenje, ali ono mora sadržavati takve podatke, da se iz njih može lako utvrditi, na koja se lica rješenje odnosi. – Propisi o pojedinim upravnim stvarima odnosno oblastima često propisuju, koji sadržaj ima da obuhvati određeni upravni akt.

Dispozitiv (odlučenje). Srž sadržaja svakog upravnog akta je dispozitiv, koji rješava čitav predmet postupka. Dispozitiv se može, po potrebi, podijeliti i na više točaka (izrijekom predviđa ZUP – čl. 206 st. 2). Što se tiče dispozitiva, ZUP izrijekom predviđa, da se dispozitivom može rješiti i o troškovima postupka (st. 3), da se za slučaj nalaganja izvršenja kakve radnje mora u dispozitivu odrediti i rok, u kome se ta radnja ima izvršiti (st. 4) i da se, kad žalba ne odlaže izvršenje rješenja, mora to u dispozitivu navesti (st. 5).

Obrazloženje. Dok je dispozitiv za upravni akt esencijelan (bez toga nema upravnog akta), obrazloženje je samo prirodno. Obrazloženje ima vrlo veliko praktično značenje: ono učvršćuje načelo zakonitosti; prinuđuje donosioca, da temeljito promisli o rješenju, koje ima donijeti; stranci daje uporište za opravdane pravne lijekove odnosno uvjerenje, da je rješenje ispravno, a pravni lijek bezizgledan; omogućuje lakšu kontrolu upravnog akta. Obrazloženje pruža važno i autentično sredstvo za ispravno tumačenje dispozitiva. Zato je i vrlo važno obrazloženje, kad se povodom vršenja kontrole upravni akt stavlja izvan snage ili mijenja, – i to ne samo važno za konkretni slučaj, već i instruktivno za donosioca odnosnog akta, što se tiče budućih slučajeva.

Najbitnije je, da se u obrazloženju navede činjenično stanje i pravni razlozi, zbog kojih je na osnovu tog stanja doneseno odnosno rješenje.[7] Obrazloženje se ne mora strogo odvojiti od dispozitiva, no to je za preporuku kod većih i zamršenijih predmeta, – u takvom slučaju ima obično upravni akt tri dijela: a) uvod, kojim se točno označuje predmet, o kome se radi, b) dispozitiv i c) obrazloženje. U slučaju protivurječnosti između

[7] Kao sadržaj obrazloženja utvrđuje ZUP (čl. 207 st. 2) »Kratko izlaganje zahtjeva stranaka, utvrđeno činjenično stanje, prema potrebi i razloge koji su bili odlučni pri ocjeni dokaza, razloge, zbog kojih nije uvažen koji od zahtjeva stranaka, pravne propise i razloge koji s obzirom na utvrđeno činjenično stanje upućuju na onakvo rješenje kakvo je dano u dispozitivu«. Ako žalba ne odlaže izvršenje rješenja, u obrazloženju se mora navesti propis, koji to predviđa; u obrazloženju rješenja moraju se obrazložiti i oni zaključci, protiv kojih nije dopuštena posebna žalba.

dispozitiva i obrazloženja odlučan je, u sumnji, dispozitiv. – Da bi obrazloženje moglo vršiti svoju punu funkciju, mora biti materijalno ispravno i precizno; ono je bez prvog svojstva, kad je krivo ili izmišljeno, a bez drugoga, kad samo nabacuje beznačajne fraze (posljednje nije, nažalost, rijetko u upravnoj praksi).

Opća dužnost obrazlaganja upravnog akta dala bi se izvesti rigoroznijom primjenom načela zakonitosti uprave.[8] No to se danas, općenito gledano, ne čini. U mnogim suvremenim upravama nema šire dužnosti obrazlaganja upravnih akata, već je to obrazloženje samo onda potrebno, kad to izrijekom traži neki pravni propis. To vrijedi naročito u Francuskoj i Engleskoj.[9] I u njemačkoj teoriji se načelno smatra, da je obrazloženje upravnog akta neophodno, samo kad to traži zakon ili poslovni običaj (Geschäftsgebrauch).[10] Tome naprotiv je značajno za Amer. upravnoprocesni zakon (naprijed pod toč. 1), da je tamo propisana opća dužnost administracije, da obrazlaže svoja rješenja, – i savremeni američki pisci rado ističu ovo preimućstvo amer. admin. rješenja prema francuskim i engleskim.

Značajno je za nove kodifikacije upravnog postupka, što propisuju obrazloženje rješenja i daju tom obrazloženju veliko značenje. I sva naša tri Opća zakona o narodnim odborima (iz god. 1946., 1949. i 1952.) daju tome veće značenje.[11] ZUP postavlja za rješenja kao pravilo obrazloženje (čl. 207) i navodi detaljno slučajeve gdje otpada potreba poseb-

[8] Tezner (Das freie Ermessen str. 59) smatra načelo saslušanja stranke i dužnost obrazloženja rješenja jednim od najmoćnijih stupova pravne države. Interesantno je istaknuti, kako naši Opći zakoni o nar. odborima, i amer. upravnoprocesni zakon baš tome posvećuju najveću pažnju. – U novijoj našoj literaturi naglašava naročito Vavpetič veliko značenje obrazloženja i dopušta, da se samo izuzetno, kad je ono nepotrebno, može od njega odstupiti (nav. rasprava o upravnom postupku, str. 23–24).

[9] Pobliže o obrazlaganju upravnih akata u franc. pravu kod Jèza, knj. III str. 218 i d. – Načelno traži Drž. savjet obrazloženje upravnog akta, samo kad to propisuje Zakon ili reglaman (jedno takvo novije rješenje RDP g. 1953, str. 1068). U takvom slučaju mora biti obrazloženje precizno i jasno, a ne neodređeno i u frazama (novije takvo rješenje RDP g. 1951, str. 1124 i d.). Izuzetno se susreću i slučajevi, kad Drž. savjet traži, da bude upravni akt obrazložen i kad to ne određuje neki pravni propis, – o tome Waline str. 139. Drž. savjet dopušta, da interesenti dokažu netočnost obrazloženja (čak i u nekim slučajevima – ne uvijek! – kad je administracija spontano obrazložila upravni akt).

Jednako je i u Engleskoj administracija dužna obrazlagati svoja rješenja, samo kad je na to obavezana posebnim propisom, ali engleski pisci ističu, da administracija, naročito razni ministarski odjeli, često daju u praksi ex gratia obrazloženje. Ali na taj način se honetna administracija jače izvrgava sudskoj kontroli. – što će teško stimulirati dobrovoljno obrazloženje. Tome naprotiv i u Francuskoj i u Engleskoj upravni sudovi načelno i općenito obrazlažu svoje odluke. Francuski pisci ističu kao prednost francuskog prema engleskom sistemu, što u Francuskoj zakoni i reglamani mnogo više nego u Engleskoj propisuju reč. dužnost obrazlaganja (Tixier, Le contrôle juridiciaire de l'administration anglaise, g. 1954., str. 136).

[10] Fleiner Instit., str. 191.

[11] Tako propisuje onaj zakon iz g. 1952. (čl. 76 toč. 3), da rješenje »doneseno u upravnom postupku mora u pravilu biti obrazloženo, naročito kad se zahtjev stranke odbija ili kad se stranci nalaže kakva obaveza.«

nog obrazloženja.[12] I rješenje, koje se donosi povodom žalbe, mora sadržavati obrazloženje, u kome se naročito ocjenjuju i svi navodi žalbe; samo ako je te navode već prvostepeni organ pravilno ocijenio u obrazloženju svog rješenja, može se organ, koji rješava žalbu, samo pozvati na razloge prvostepenog rješenja (čl. 245).

Jednako, kao što je pogrešan upravni akt bez obrazloženja (kad je ovo obavezno), pogrešan je i upravni akt s neispravnim ili fingiranim obrazloženjem.[13]

Tamo, gdje je općenito propisana dužnost obrazlaganja upravnog akta, pokreće se pitanje, da li se moraju obrazlagati i oni takvi akti, u kojima se vrši diskrec. ocjena, ili ovdje ne treba obrazloženje odnosno može se samo pozivati na vršenje diskrec. ocjene, javni interes i sl. (što stvarno izlazi na isto).[14] Posljednje ima svoj korijen u naprijed pobijanoj (pod toč. II – 4) koncepciji akta slobodne ocjene u cijelosti, a rasplinjuje se, čim se shvati, da pod diskrec. ocjenu ulaze samo neki točno određeni dijelovi akta, na čije vršenje mora biti donosilac akta izrijekom ovlašćen. Naročito, efikasno vršenje sudske kontrole traži opsežno obrazloženje akta, u kome se vrši diskreciona ocjena.[15]

Ranija čehoslovačka kodifikacija upravnog postupka izrijekom ne traži obrazloženje, kad uprava odlučuje »po slobodnoj, nikojim upravnim propisom ograničenoj ocjeni«. (U novom češkom reguliranju upravnog postupka iz g. 1955. nema više tog propisa.) Takva propisa nema ni u austrijskoj kodifikaciji,[16] kao ni u onoj stare Jugoslavije, dok je u oba zakona načelno normirana široka dužnost obrazlaganja rješenja (odluke). Ali pri primjeni oba ta zakona javljala se sumnja, da li akti, u kojima se vrši diskrec. ocjena, moraju imati normalno obrazloženje ili dotječe prosto pozivanje na vršenje diskrec. ocjene. Pitanje jasno rješava naš ZUP, određujući izrijekom (čl. 207 st. 3), da je organ, kad rješava stvar po diskrec. (slobodnoj) ocjeni, dužan da u obrazloženju navede taj pro-

[12] To je slučaj, kad u »jednostavnim« stvarima učestvuje samo jedna stranka ili više stranaka, od kojih nijedna ne prigovara postavljenom zahtjevu, a zahtjev stranke se uvažava. U tom slučaju obrazloženje sadržava samo kratko izlaganje zahtjeva stranke i pozivanje na pravne propise, na osnovu kojih je stvar riješena. Propisima o vršenju službe može se, uz određene uvjete predvidjeti, da u takvim određenim stvarima rješenje sadržava samo dispozitiv (čl. 208).

[13] Franc. Drž. savjet, štoviše, poništava zbog neispravnog obrazloženja, u nekim slučajevima, i upravne akte, koje nije ni trebalo obrazlagati.

[14] Pobliže o čitavom tom problemu u mojoj Diskrec. ocjeni str. 410 i d.

[15] Ne može se dopustiti donosiocu upravnog akta, da se tako izvuče od sudske kontrole, da jednostavno ne obrazloži svoje akte. U razradi načela legalnosti sudska kontrola seže danas sve dublje i dublje, ona obuhvaća i takve nezakonitosti, koje su specifične pri vršenju diskrec. ocjene: sudovi ispituju, prema rječniku njemačke teorije (s kojim se ja lično ne slažem) »granice diskrecione ocjene«, da li se nisu donosiocu akta potkrale grješke pri vršenju diskrec. ocjene, napose da li nije diskr. ocjena vršena samovoljno ili se njen vršilac nije rukovodio zakonitim ciljem i sl. Sve to sud može stvarno vršiti samo pomoću obrazloženja akta.

[16] Sam austrijski projekt sadržavao je sličnu odredbu naprijed pomenute češke Uredbe, ali je to izmijenjeno za parlam. rasprave; pritom se Ustavni odbor izjasnio, da je pri takvim stvarima dovoljno obrazloženje, ako se u aktu samo pozove na vršenje diskrec. ocjene.

pis i da izloži razloge, kojima se pri donošenju rješenja rukovodio,[17] ti se razlozi »ne moraju navesti kad je to u javnom interesu zakonom ili uredbom izričito predviđeno.«

Uputstva o žalbi. Davanje u rješenju uputa o žalbi potrebno je u onim pravnim sistemima, gdje postoji redovna žalba i gdje se ne može pokrenuti neposredno upravni spor, već treba prije toga iscrpsti žalbeni put. Tako propisuje ovu uputu i naš ZUP (čl. 209) obaveznim za rješenje. Tom se uputom stranka obavještava, da li je protiv rješenja dopuštena žalba ili nije; kad je ona dopuštena, ima se navesti, kome se izjavljuje, a kome se i u kome roku predaje, da se može izjaviti i na zapisnik i sa kolikom taksom. ZUP razrađuje, zaštićujući zakonske interese stranke, slučajeve, kad nije data nikakva uputa, ili je ova pogrešna odnosno nepotpuna.

4. Dodaci upravnom aktu

Takvi su dodaci: uvjet, namet, rok i pridržaj opoziva.

a) Pojedini dodaci

Uvjet. Uvjetom se djelovanje upravnog akta čini zavisnim od nekog budućeg događaja (okolnosti), kojega je nastup neizvjestan. Pritome se može razlikovati, da li to zavisi od volje adresata, ili je to nezavisno od njegove volje, ili je to jedno i drugo: prema tome se onda razlikuju potestativni, kauzalni i mješoviti uvjeti. Uvjet može biti suspenzivni (odložni) i rezolutivni (raskidni). U prvom slučaju akt djeluje tek izvršenjem uvjeta, – tako da uvjet odlaže puno stupanje na snagu akta; dok u drugom slučaju akt stupa odmah na snagu, ali se izvršenjem uvjeta stavlja izvan snage. U slučaju suspenzivnog uvjeta djelovanje upravnog akta je pendentno, ali čim se izvrši uvjet, eo ipso djeluje i upravni akt, a da nije potrebno donositi novi upravni akt (ukoliko se donese takav akt, on ima čisto deklaratorno odnosno tumačeće značenje). I takav pendentni akt ima već neke pravne efekte i može postati pravnosnažan. Pod akte sa rezolutivnim uvjetom mogu se uvrstiti određeni privremeni (provizorni) upravni akti, koji vrijede samo do donošenja definitivnog upravnog akta.

Ne pripadaju među prave uvjete t. zv. pravni uvjeti (conditio juris), gdje djelovanje upravnog akta već po samom zakonu zavisi od određene okolnosti (događaja), pa se zato ovo ne treba ni uvrštavati u pojedini upravni akt. Naprotiv je pretjerano uopće zabacivati mogućnost suspenzivnih upravnih akata s argumentacijom, da se tu radi o nenadležnosti ratione temporis; po tome, ako nisu ispunjeni zakonski uvjeti, ne može se donijeti akt pod uvjetom, da se ti uvjeti kasnije ispune, – uprava mora,

[17] Prije toga je već i naša sudska praksa po upravnim sporovima zauzela stajalište, da upravni akti moraju biti obrazloženi i kad se donose po diskrec. ocjeni.

da bi mogla donijeti akt, sačekati i ispunjenje tih uvjeta.[18] Mi susrećemo doista slučajeve, kad bi stavljanje takvih uvjeta bilo nedopustivo s razloga anticipiranosti akta, – klasičan je primjer za to anticipirano postavljanje za javnog službenika.[19] Ali niti se mogu svi anticipirani akti[20] smatrati načelno nevaljanim (slično retroaktivnim aktima), a niti se mogu uopće načelno svi akti sa suspenzivnim uvjetom smatrati anticipiranim aktom, – potreba života traži takve akte.[21]

Namet (modus). Namet ima samostalnu egzistenciju i nije tako usko povezan s čitavim aktom, kao što je to kod uvjeta. Dok uz suspenzivni uvjet akt ne može stupiti na snagu, dok taj uvjet ne bude izvršen, kod nameta akt stupa na snagu bez obzira, da li je izvršen ili nije izvršen namet. Ako lice, kome je propisan namet, ne izvrši taj namet, akt time ne utrnjuje, ali organ može taj namet prinudno izvršiti. Dok suspenzivni uvjet odlaže, ali ne prinuđuje, to namet ni ne odlaže, ni ne raskida akt, ali prinuđuje. Zato, ako na pr. akt predviđa prinudno izvršenje određenog dodatka, onda je to siguran znak, da se ne radi o uvjetu nego o nametu, isto tako, ako adresat akta ima nešto izvršiti, pošto je već konzumiran čitav upravni akt. Jedan od načina ove prinude može biti u krajnjoj liniji i samo raskidanje dotičnog akta (obično neka dozvola). No i u ovom slučaju postoji bitna razlika između rezolutivnog uvjeta i nameta, što rezolutivni uvjet stavlja ipso jure rješenje izvan snage, dok je kod nameta za to potreban poseban akt.

Zbog bitnih razlika između djelovanja uvjeta i nameta, potrebno je ovo dvoje strogo diferencirati, što gdjekad otežavaju zakonski propisi, koji terminološki ne razlikuju točno uvjet od nameta. Inače se nameti u upravnim aktima susreću mnogo češće nego uvjeti.

Slično nepravim uvjetima (t. zv. pravni uvjet) postoje i nepravi nameti (modus juris).

Rok. Uvjetima su slični rokovi, koji se pridaju aktu. Po isteku određenog roka ili stupa akt na snagu (to bi odgovaralo suspenzivnom uvjetu) ili se stavlja izvan snage (to bi odgovaralo rezolutivnom uvjetu). Rok se može odrediti nekim točnim kalendarskim danom, vremenskim razmakom, ili na neki događaj, koji mora nastupiti (certus an, sed inc. quando). Razlika je između čistog roka i uvjeta, što kod čistog roka nema neizvjesnosti, nego je situacija točno fiksirana. No rok se može kombinirati s uvjetom, pa onda se javlja neizvjesnost. I rokovi mogu biti zakonski

[18] Tako neki u francuskoj teoriji, a u novije vrijeme naročito Strassinopoulos str. 92.

[19] Pobliže o tome moje Upravno pravo, knj. II str. 143.

[20] O anticipiranom aktu pobliže pod toč. IV–8.

[21] Da bi na pr. stranka mogla dobiti dozvolu za izgradnju stambene zgrade, mora biti vlasnik zemljišta, imati prilaz toj zgradi, omogućenu kanalizaciju i sl. Nema pravnog razloga, da se takva građevinska dozvola podijeli pod uvjetom, da molilac izvrši uknjižbu svog vlasništva, da osigura taj prilaz, kanalizaciju (to bi na pr. imalo ići preko tuđeg zemljišta) i sl. Baš kod izdavanja raznih dozvola susreću se često u praksi razni suspenzivni uvjeti, te nema razloga, da se to zabranjuje. Ili na pr. u nekim državama se dosta prakticira podjeljivanje državljanstva pod suspenzivnim uvjetom, da će biti podijeljen otpust iz dosadanjeg državljanstva.

rokovi, kad ih propisuje sam zakon, i onda nemaju značaj posebnog dodatka upravnom aktu.[22]

Pridržaj opoziva.[23] Značaj posebnog dodatka ima i t. zv. pridržaj opoziva, kojim se u rješenju izrijekom ističe, da određeni organ može u svako vrijeme ili uz određene uvjete opozvati to rješenje. I taj je dodatak sličan rezolutivnom uvjetu, ali se razlikuje od njega, što ne nastaje ipso jure, već je potrebno posebno, novo rješenje, kojim će se izreći opozivanje.

b) Dopustivost dodataka

U literaturi se gdjekad stavljanje dodataka dovodi u preusku vezu s vršenjem diskrecione ocjene, uzimajući, da bi se samo u tom drugom slučaju mogli stavljati dodaci, ali onda i u vrlo širokom opsegu. Šta se toga tiče, može se samo, i to posve općenito, kazati, da akti, u kojima se vrši diskreciona ocjena, omogućuju u pravilu mnogo širu primjenu ovih dodataka, nego je to slučaj pri aktima, koji su strogo pravno vezani. Pritom dodaci ne smiju ni u kom slučaju vrijeđati zakonske dispozicije. Ako je na pr. zakon točno naveo uvjete i okolnosti, uz koje se mora donijeti upravni akt, onda se, čim to predleži, mora taj akt i donijeti, – a ne smiju se pod plaštom dodataka izmišljati neki novi uvjeti (okolnosti).

Predodžba o širokoj mogućnosti stavljanja dodataka pri aktu, u kome se vrši diskrec. ocjena, u najužoj je vezi s naprijed već ponovo pobijanom koncepcijom diskrec. akta kao takva. Ne može se prosto rezonirati, ako organ može, po svojoj diskrec. ocjeni, posve odustati od donošenja nekog akta, onda smije i manje učiniti, pa akt donijeti i s nekim ograničenjem ili dodatkom. Taj, neke vrste argumentum a majori ad minus ne može se tako jednostavno izvoditi. Prije svega treba razlikovati, što je pod diskrec. ocjenom: pitanje, da li će se uopće donijeti neki akt ili kako će se to učiniti (koja će se sredstva primijeniti i t. d.). Pravni režim upravnih akata, gdje organ odlučuje, po diskrec. ocjeni, da li će taj akt donijeti ili ga ne će donijeti, ali gdje je za slučaj, da ga donese, sadržajno točno determiniran objektivnim pravom, odgovara, što se našeg pitanja tiče, režimu akta, koji je strogo pravno vezan. Ovdje takvi dodaci mogu, općenito uzeto, baš tako postojati ili ne postojati kod obje vrste akata. Najljepše se to vidi kod akta – uvjeta,[24] koji se donosi po diskrec. ocjeni. U drugom slučaju, kad je pod diskrec. ocjenom pitanje »kako«, vršenjem diskrec. ocjene ne postavljaju se samostalno takvi načini rješenja, već se samo bira između više objektivnim pravom unaprijed postavljenih mogućnosti. I pri takvom vršenju diskrec. ocjene organ je pravno ograničen u postavljanju dodataka.

[22] Ti se rokovi mogu onda kombinirati. Tako na pr. propisuje Pravilnik o civilnom padobranstvu (Sl. l. br. 41/55), da dozvola za skakanje padobranom vrijedi određeno vrijeme, a najviše godinu dana (čl. 2). Posljednje predstavlja strogo zakonski rok.

[23] Pobliže o tom pridržaju dolje pod toč. VI–6 d.

[24] Naprijed pod toč. II–2.

I kad organ može stavljati dodatke, ne može stavljati koje mu drago dodatke, nego samo takve, koji se sadržajno dadu braniti glavnim predmetom akta, naročito kojima se usavršava zadaća ili svrha, za kojom ide akt. Kao dodatak se ne može stavljati, što je pravno isključeno, nespojivo s glavnim predmetom akta odnosno njegovom svrhom ili s time bez svake veze. Na pr. kod građevinske dozvole dopušten je namet, kojim se vrši mjera sigurnosti protiv požara, ali nije dopustivo, da se, bez posebnog zakonskog ovlašćenja, građevinska dozvola uvjetuje s plaćanjem neke svote ili drugim sličnim opterećenjem.

c) Utjecaj nedopustivih (nezakonitih) dodataka na sam upravni akt

U pitanju je, da li nezakoniti dodatak ruši sam akt, ili on prosto otpada, a sam akt ostaje na snazi. (U drugom slučaju postoje opet dvije alternative: da je dodatak ništav ili oboriv, – što nas na ovom mjestu ne interesira.) Dok neki u literaturi vrlo raširuju prve slučajeve, većina ih ili načelno posve isključuje[25] ili raznim formulacijama vrlo ograničuje. Tako bi na pr. bila, po mom mišljenju, prihvatljiva formula, kad se kaže,[26] da. ako dodatak ima tako veliko značenje prema glavnom predmetu, da se može smatrati glavnom svrhom čitavog akta, onda nevaljanost dodatka povlači za sobom i nevaljanost čitavog akta.

Svakako treba uzeti, da je u pravilu nezakonitost (nevaljanost) dodatka bez utjecaja na sam akt: dodatak otpada, a sam akt ostaje. Takvi izuzeci (da nevaljanost dodatka utječe i na sam akt) mogu se javiti u nekim određenim slučajevima akta, u kome se vrši diskrec. ocjena, a teško ih je uopće zamisliti u aktu, koji je strogo pravno vezan.

[25] Tako na pr. Kormann str. 161.
[26] Andersen str. 359.

IV

PRAVNO DJELOVANJE UPRAVNOG AKTA

1. Općenito o pravnim efektima upravnog akta

Esencijelno je kod upravnog akta i proizlazi iz samog njegova pojma (naprijed pod I – 4), da je sposoban da izaziva pravne efekte, – bilo kreatorno ili deklaratorno. Budući da je subjektivno pravo, utvrđeno ili podijeljeno upravnim aktom, često apsolutne prirode,[1] – to upravni akt često izaziva pravne efekte erga omnes, a ne samo prema strankama (adresatima) odnosnog upravnog akta (na pr. postavljenje službenika, podjeljenje građevinske ili određene druge dozvole, akt o državljanstvu

[1] Moje Upravno pravo FNRJ, str. 102.

nekog lica). Taj pravni efekt prema trećim licima je tipičan efekt apsolutnog subjektivnog prava, t. j. negativan, da se ta treća lica moraju uzdržati od određenog činjenja.

Što se tiče djelovanja odnosno pravnog efekta upravnog akta, treba načelno razlikovati tri razne strane: 1. adresata ili stranku upravnog akta, prema kojoj je akt u prvom redu upućen; 2. organ, koji je donio upravni akt, i koji je po njegovu donošenju i sam – u nekom većem ili manjem obliku – njime vezan; i 3. treća lica (privatna i javna). Razlikovanje između lica pod 1. i 3. je od najveće praktične važnosti, jer samo lica pod 1. imaju načelno položaj stranke u postupku oko donošenja upravnog akta kao i pravne lijekove protiv njega. Praktički pravni život dosta komplicira razgraničenje između ove dvije vrste lica i ono zadaje gdjekad dosta teškoća. – U prva dva slučaja radi se o neposrednom, a u trećem o posrednom djelovanju upravnog akta.

2. Obaveznost upravnog akta

Iz autoritativnosti upravnog akta, upravo iz samog pojma upravnog akta (naprijed pod I–3), proizlazi njegova obaveznost: svatko (građanin ili javni organ) je dužan, dok je akt na snazi, da ga smatra takvim i da ga respektira. Što se specijalno tiče obaveznosti od strane donosioca upravnog akta, to ona sama po sebi ne znači, da taj donosilac ne bi mogao akt nikako povući odnosno izmijeniti (to pripada u posve drugi problem), – već znači samo, da ga akt dotle veže, dok ne bude pravovaljano povučen ili izmijenjen. Susrećemo sličnu pravnu situaciju kao kod vezanja donosioca opće pravne norme tom njegovom normom.

Obaveznost akta treba strogo razlikovati od njegove pravosnažnosti. Svaki pravosnažni upravni akt je eo ipso i obavezan, ali ako je akt obavezan, ne mora biti još i pravosnažan. Dok se pravosnažnost i obaveznost mogu donekle lakše (ili bar bez težih posljedica) izjednačavati kod sudske presude, ne može se to nikako činiti kod upravnog akta. Pravosnažnost se mora postaviti kao poseban pojam, koji ne znači isto što i obaveznost.

Obaveznost se ne proteže na čitav upravni akt, već načelno samo na njegovo neposredno izricanje što je pravo (dispozitiv ili odlučenje akta), – naročito se ona ne proteže na obrazloženje i incidentalna rješenja.

3. Predmnjeva pravovaljanosti upravnog akta

Iz autoritativnosti upravnog akta proizlazi, da se dotle, dok se ne dokaže protivno, smatra, da je upravni akt zakonit odnosno pravovaljan. U tome je načelna[2] razlika između akta javnog organa i privatnog akta.

[2] Kako kaže Otto Mayer knj. I, str. 95, organ, koji donosi upravni akt »time ujedno zasvjedočava, da predleže posebni preduvjeti za važenje toga akta«.

Američki pravnici[3] izražavaju ovo latinskom formulom: Omnia praesumuntur rite et solemniter esse acta donec probetur in contrarium. Ta snaga upravnog akta, koja znači, da mu se građani moraju provizorno (uz pridržaj pravnih lijekova) ili definitivno pokoriti, ne može proizlaziti iz okolnosti, što se akt može prinudno izvršiti, nego iz naročite snage, koju pravni poredak daje upravnom aktu za razliku od privatnog akta.

4. Na čemu se temelji pravna snaga upravnog akta

U sistemu, koji provodi puno načelo zakonitosti uprave, ne može se to temeljiti na samom upravnom aktu, već samo na zakonu (pravnoj normi), na osnovu koga je i akt donesen. Osnovno je u načelu zakonitosti uprave, da uprava nije neka samosvojna vlast, tako da bi njena ovlašćenja izvirala iz same pojave, da je javna vlast, – već da sva svoja ovlašćenja crpe iz zakona. Uprava su usta, kroz koja govori zakon. Primijenjeno na upravni akt, ovo znači: da upravni akt ne temelji svoju pravnu snagu (ne izaziva pravne efekte) iz autoriteta (vlasti) svog donosioca, pogotovu ne iz samoga sebe (što bi bila neodrživa slika za realnu pravnu konstrukciju), već iz samog pravnog poretka (skupa pravnih normi).

To pravilo vrijedi u cijelosti za sve upravne akte u onim pravnim sistemima – kao što je to naročito i naš jugoslavenski pravni sistem – koji provode puno načelo zakonitosti uprave. Drukčije je to na pr. prema velikom dijelu njemačke teorije, gdje se načelno traži samo za upravne akte, koji namiču obaveze (terete) građanima, posebno zakonsko ovlašćenje, dok se kod upravnih akata, koji građane ovlašćuju, traži samo, da to ne bude u protivurječju s pravnom normom. U prvom slučaju predstavlja pravna norma sam temelj za djelovanje uprave, dok u drugom slučaju samo ograničuje slobodno djelovanje uprave. U tom drugom slučaju upravni akt temelji svoju pravnu snagu neposredno iz autoriteta njegova donosioca.

5. Razlikovanje između stupanja upravnog akta u pravni život i njegova djelovanja prema strankama

Francuska teorija razlikuje ove dvije pojave i suprotstavlja ih jezično kao validité i opposabilité. Stupanje upravnog akta u pravni život imalo bi kao dva najvažnija pravna efekta: a) što je akt izašao iz stadija koncipiranja, pa je njegov donosilac, do neke mjere, njime vezan i ne može ga onako slobodno mijenjati kao u stadiju koncipiranja i b) što se akt može, u nekom pravcu, primjenjivati.[4]

[3] Hart str. 598.

[4] Ovo je naročito stajalište francuske upravnosudske prakse, – Laubadère str. 174–5, Waline str. 423. – Nakon nekog kolebanja, Drž. savjet zauzima u novije vrijeme stajalište, da upravni akt momentom izdanja podjeljuje prava, bez obzira na formalnosti

Prema rečenom shvaćanju moment stupanja akta u pravni život ne poklapa se s momentom, kad akt djeluje prema stranci (odnosno kada počinje stranci teći rok za pravne lijekove), – svaka od te dvije pojave zavisi od drugih činjenica. Akt stupa u pravni život svojim izdanjem, francuska terminologija govori o l'émission, te uzima za to najčešće odlučnim moment potpisivanja akta.[5] Akt se može stranci suprotstaviti, kad joj je na propisan način saopćen. – Čitavo ovo razlikovanje između validité i opposabilité je dosta izvještačeno i francuska teorija se ovdje samo trudi da protumači praksu svog Drž. savjeta. I sami neki francuski pisci nisu oduševljeni tim razlikovanjem i držim, da ne bi bilo korisno općenito ga prihvatiti i prenositi u druga prava,[6] pa tako ni u naše pravo. Uistinu, da bi upravni akt stekao pravnu snagu, mora biti na propisan način saopćen stranci (onome, koga se tiče), – tek sada stupa u vanjski svijet, dok prije toga ima akt samo interno značenje.[7]

Pritom je potrebno, da akt bude na propisan način saopćen. Ti načini mogu biti vrlo različni: kao usmeno saopćenje akta, javno publiciranje akta, individualno dostavljanje pismenog rješenja (gdje postoje opet razlike, – na pr. da se neka rješenja moraju stranci strogo lično dostavljati). Značajno je za nove propise u modernoj upravi, da su, u interesu jačanja pravnog položaja stranke, vrlo razradili odredbe o ovom saopćavanju, naročito da tendiraju strogo formalnom individualnom dostavljanju pismenog rješenja, i od dana dostave pismenog rješenja računaju pravne posljedice protiv stranke.[8] To vrijedi naročito za naš ZUP, koji je vrlo razradio propise o dostavljanju akta. Da bi akt mogao prema stranci djelovati, da bi napose počeo teći protiv stranke rok za pravni lijek, nije dovoljno, da se stranci bilo na koji način saopći akt, već je

saopćavanja (o tome nota Walina u RDP g. 1954., str. 801 i d.). – L'inopposabilité upotrebljava se u franc. pravu (tako na pr. De Soto str. 75) i u jednom drugom smislu, t. j. da akt važi prema svim licima, izuzimajući samo neka određena lica, koja se mogu pozivati na nedostatke akta.

[5] I to se već može kritizirati. Emitiranje pretpostavlja, da je odnosni akt stupio na neki način u vanjski svijet i prestao biti interno uredski. Dok je potpisivanje ostalo strogo interno, akt još ne veže njegova donosioca, koji još uvijek može akt izmijeniti kao u stadiju koncipiranja; s druge strane akt, koji se javno objavi nakon vršene rasprave, stupa nesumnjivo u pravni život, sve ako još i nije formalno potpisan.

[6] Dobra kritika ovog francuskog razlikovanja s ispravnim zaključcima kod Strassinopoulosa str. 222 i d.

[7] Načelno može donosilac akta do tog momenta i mijenjati svoj akt, kao i u vrijeme njegova koncipiranja. Dalo bi se, međutim, diskutirati, da li donosilac akta može s aktom tako slobodno disponirati sve do momenta, dok nije akt stvarno saopćen stranci, ili samo do momenta, dok se nije pristupilo operaciji saopćavanja (dostavnica na pr. predana pošti). Lično mi se posljednje čini praktičnijim.

Francusko razlikovanje između važenja akta i njegova suprotstavljanja može se upotrebiti u slučaju akta s više stranaka, kad samo nekoj od tih stranaka nije akt saopćen; akt je u tom slučaju stupio na snagu, samo ne djeluje prema onoj stranci, kojoj nije saopćen.

[8] Tako je na pr. promjena izvršena u našem Osnovnom zakonu o prekršajima od g. 1951. u odnosu prema zakonu od g. 1947. Dok prema posljednjem zakonu rok za žalbu prisutnoj stranci teče od dana usmenog saopćenja odluke i u slučaju, kad joj se, na njen zahtjev, dostavlja prepis saopćene odluke, – po novom zakonu joj to teče od dana dostave toga prepisa.

potrebno, da se to učini na onaj način, koji je propisan za određeni upravni akt. No ova dužnost saopćavanja akta ne čini djelovanje akta protiv stranke zavisnim od toga, da adresat bude i faktički upoznat sa sadržajem akta; akt, koji je na propisan način saopćen (dostavljen) stranci, djeluje i protiv stranke, koja je samovoljno otklonila, da se s njime upozna odnosno uskraćuje da primi pismeno rješenje.

Sastaviti akt i saopćiti ga jesu dvije skroz različne operacije, od kojih može biti i jedna valjana, a druga pogrešna, pa se mora i strogo razlikovati griješka u samom aktu od griješke u saopćenju toga akta. Griješka u saopćenju čini samo to nevaljanim, ali je bez utjecaja na valjanost samog akta (ne i njegovu pravnu snagu); što se ispravlja na taj način, da se isti akt ponovo saopćava na propisan način. Naprotiv, ako je sam akt nevaljan, treba ga zamijeniti novim aktom i taj na propisan način opet saopćiti stranci.

6. Prinudno izvršenje

a) Koncepcija prinudnog izvršenja u modernom upravnom pravu

Izvršenje upravnog akta, u užem i tehničkom smislu riječi, znači prinudno provesti u život dispozitiv upravnog akta, pošto je stranka propustila da to dobrovoljno učini. – Dok je obaveznost bitna značajka upravnog akta, kod mnogih upravnih akata ne dolazi posebno izvršenje uopće u obzir, jer je samim donošenjem upravnog akta polučen čitav potrebni pravni efekt ili je realizacija akta ostavljena stranci na volju.

Izvršenje je posljednji stadij u upravnom postupku, pošto je već donesen upravni akt. Koncepcija izvršenja upravnog akta znači, da uprava, u predmetu, o kome se načelno donosi upravni akt, ne može neposredno pristupiti akciji, nego tek u izvršenju upravnog akta, donesenog na temelju zakonskog propisa; obrnuto izraženo, prije nego što uprava pristupi neposrednoj akciji (prinudnom izvršenju), mora donijeti formalni upravni akt, kojim kreira ili deklarira određeni pravni odnos sa snagom prinudnog izvršenja. Time se polučuju kao dvije najvažnije stvari provođenje načela zakonitosti uprave i osiguranje prava stranke: 1) prije nego što će uprava pristupiti akciji, ona ima dobro da promisli, što treba stvarno učiniti u smislu zakonskih propisa i 2) stranke (lica, na koja se ima protegnuti akcija uprave) učestvuju u postupku o donošenju upravnog akta, koji treba izvršiti, s mogućnošću pravnog lijeka prije provođenja same akcije (izvršenja).

Ta koncepcija izvršenja je tekovina moderne uprave, koja počiva na ideji zakonitosti uprave. U staroj, apsolutističkoj i pravom slabo vezanoj upravi, uprava je mogla mnogo slobodnije pristupati neposredno akciji bez prethodnog donošenja upravnog akta. U modernoj upravi – kad se radi o materiji, koja se regulira upravnim aktom – uprava može samo u naročitim, izuzetnim slučajevima provoditi izvjesne mjere izvršenja, a da nije još donesen upravni akt, – tako na pr. u slučaju nekih hitnih mje-

ra za očuvanje javne sigurnosti i sl. U takvim slučajevima govori se o bezodvlačnom izvršenju (prinudi). – Osim toga moderni upravni postupci omogućuju, da se, uz naročite uvjete, i prije donošenja rješenja o nekoj obavezi donese privremeni zaključak radi osiguranja izvršenja obaveze (posebno regulirano u čl. 293 i 294 ZUP-a).

Što se tiče samog prinudnog izvršenja, to treba za modernu upravu, koja počiva na načelu zakonitosti, napose istaći: 1) da nema nekog općeg pravila, po kome bi neposlušnost upravnom aktu (neispunjavanje dužnosti utvrđene upravnim aktom) bila već sama sobom kažnjiva i 2) da uprava ne može po miloj volji i na osnovu samog autoriteta upravnog akta pristupati njegovu prinudnom izvršenju, već to može činiti samo na osnovu zakonskog ovlašćenja, služeći se pritom upravo onim prinudnim sredstvima, koje joj zakon (pravni propis) daje. Tome suprotna bila su načela policijske države. Baš na području prinudnog izvršenja najuočljivije su duboke načelne razlike između uprave policijske države i one, koja djeluje po načelu zakonitosti. – Prema prednjemu moderno upravno pravo izgrađuje poseban sistem prinudnih sredstava s glavnom svrhom, da bude strogo zakonski regulirano, kada se može pristupiti prinudnom izvršenju upravnog akta i kojim se to sredstvima može činiti.

b) Podjeljivanje izvršne snage upravnom aktu

U pitanju, tko podjeljuje izvršnu snagu upravnom aktu, razvila su se po pojedinim zemljama dva razna sistema, koje možemo prema njihovim glavnim predstavnicima označiti kao francuski i angloamerički. Po prvom, francuskom sistemu daje izvršnu snagu upravnom aktu sam njen donosilac, dakle sama uprava, – izvršna snaga proizlazi iz samog upravnog akta (time u vezi jedan dio francuske teorije zamjenjuje i sam termin acte administratif sa decision exécutoire); po drugom, angloameričkom sistemu daje sudska odluka izvršnu snagu upravnom aktu i uprava može načelno samo na osnovu takve odluke prinudno izvršavati svoje akte.[9]

No i u angloameričkom pravnom sistemu podjeljuju pojedini zakoni, u sve većem opsegu, upravnim aktima izvršnu snagu,[10] dok s druge strane i u francuskom sistemu postoje slučajevi, kad se samo sudskom intervencijom može provoditi prinudno izvršenje upravnih akata. Ali načelna

[9] S obzirom na okolnost, da se uprava za prinudno izvršenje svojih akata ne treba prethodno obraćati sudu, govori se u francuskoj teoriji o le privilège du préalable; a s obzirom na okolnost, da uprava sama ostvaruje prinudno izvršenje o le privilège de l' exécution d'office administrative (Laubadère str. 177 i d., Bonnard, Pr. str. 224 i d., Waline str. 424). – Situacija je po ovom sistemu, što se tiče položaja tužioca – tuženog. posve obrnuta nego u sistemu, gdje se uprava za izvršenje svojih akata mora obraćati sudu. U posljednjem sistemu uprava je tužilac, a stranka tužena strana; dok po francuskom sistemu stranka može samo braneći se protiv administrativnog izvršenja pokrenuti sudski spor o zakonitosti, u kome ima položaj tužioca.

[10] O ovlašćenjima američke administracije, da sama izvršava svoje akte, i o komparaciji s takvim ovlašćenjima francuske administracije Schwartz: Le droit admin. amer. str. 41 i d.

razlika između ova dva sistema ostaje u tome, što je po angloameričkom sistemu za izvršnost pojedinih vrsta upravnih akata potrebno posebno zakonsko ovlašćenje, dok se po francuskom sistemu pretpostavlja kao pravilo takvo ovlašćenje uprave, a sudski put traži se samo u posebnim slučajevima. – U jugoslavenskom pozitivnom pravu provodi se načelno opisani francuski sistem.

c) Sredstva prinudnog izvršenja

Što se tiče sredstava (načina) prinudnog izvršenja, to s obzirom na predmet izvršenja treba razlikovati novčane obaveze (dužnosti) od nenovčanih. Sredstva izvršenja su različna s obzirom na predmet izvršenja i zato nije dopustivo na pr. propise, koji vrijede za prinudno izvršenje strogo ličnih (nezamjenljivih) obaveza, naročito posrednu (psihološku) prinudu, primjenjivati i za utjerivanje novčanih obaveza.

Utjerivanje novčanih obaveza je opet različno, ako se vrši nad tjelesnim pokretnim stvarima, ili netjelesnim pokretnim stvarima (naročito tražbine), ili nekretninama. Nenovčane obaveze mogu opet biti zamjenljive i nezamjenljive. Zamjenljive može mjesto obaveznog lica i na njegov trošak izvršiti treće lice, – tako da se ta obaveza, s obzirom na izvršenika, pretvara u novčanu obavezu. Treće lice, koje izvršava posao, stoji samo u pravnom odnosu prema organu, koji provodi izvršenje, a nikako prema izvršeniku, a svi troškovi, koji nastaju takvim izvršenjem preko trećeg lica, znače za izvršenika posebnu novčanu obavezu.[11] Zamjembenom izvršenju može biti samo mjesta, ako treće lice može neko činjenje izvršiti kao i sam izvršenik: nema mu mjesta kod strogo ličnih činjenja, kao i u slučaju, kad izvršenik mora nešto propustiti ili trpjeti. Nezamjenljive nenovčane obaveze izvršavaju se posrednom (psihološkom) ili neposrednom prinudom.

Kod posredne prinude utječe se na izvršenika time, što mu se prijeti, da će za slučaj, ako svoju obavezu ne izvrši u ostavljenom roku, biti novčano kažnjen, ili pritvoren.[12] Ako taj rok bezuspješno proteče, zaprijećeno prinudno sredstvo se izvršava i pristupa novim prijetnjama. Ova prinudna kazna kao sredstvo izvršenja mora se pojmovno strogo razlikovati od represivne administrativne kazne. Administrativna kazna ima pred očima već svršeno djelo, na kome ne može ništa izmijeniti, dok izvršna kazna kao sredstvo prinudnog izvršenja zadire u samo djelovanje izvršenikovo sa ciljem, da ga natjera na vršenje njegovih obaveza. Prvom se ispašta neko kažnjivo djelo, a kod druge se radi samo o prinudnom

[11] Prema izričnoj odredbi ZUP-a (čl. 286 st. 2) može organ, koji provodi izvršenje, izvršeniku naložiti, da unaprijed položi iznos, potreban za troškove izvršenja, a da se obračun naknadno izvrši, – zaključak o polaganju ovog iznosa je izvršan.

[12] Prema izričnoj odredbi ZUP-a (čl. 287 st. 1) takvo se prinudno sredstvo može kod nenovčanih obaveza samo primijeniti, ako je izvršenik dužan da nešto dopusti ili trpi, pa postupa protivno toj obavezi, ili ako je predmet izvršenja izvršenikova radnja, koju ne može mjesto njega da izvrši drugo lice.

sredstvu. Za primjenu ovog prinudnog sredstva ne traži se posebna izvršenikova krivnja. Čim izvršenik ne udovolji svojoj dužnosti, čim je on u zadocnjenju (in mora), može se pristupiti toj prinudi, a da ne treba ispitivati naročitu krivnju izvršenikovu. To je moguće protiv individualnih kao i protiv kolektivnih lica (protiv posljednjih, razumije se, samo u obliku novčane kazne). Visina izvršne kazne, kojom se prijeti, ne odmjeruje se prema krivnji obaveznog lica, nego prema jačini otpora. Čim izvršenik ispuni svoju dužnost, ili više ne može da je ispuni, ili je ona postala besprediметnom, otpada i to prinudno sredstvo. S druge strane čitava stvar ne svršava tu, kao u slučaju administrativne kazne, čim je takvo lice izdržalo kaznu. Izvršenik se tu prinuđuje daljim izvršnim kaznama, sve dok ne ispuni svoju dužnost. Tu ne vrijedi kao kod administrativne kazne načelo »ne bis in idem«. Da bi se ovo prinudno sredstvo moglo izvršiti protiv pojedinog lica, mora se ono individualno i konkretno zaprijetiti; čega nema kod represivne kazne, koja dolazi neposredno kao pravna posljedica pojedinog prekršaja. Iz različnosti tih dviju vrsta kažnjavanja proizlazi, da se one, kad postoje potrebni uvjeti, mogu uporedo primjenjivati, – načelno se ta kažnjavanja među sobom ne isključuju.

Oblici neposredne prinude su različni prema vrsti obaveze izvršenikove. Neposredna prinuda može ići protiv osobe samog izvršenika (na pr. prinudno liječenje određenih bolesti, prinudno privođenje lica, koja moraju iskazati ili svjedočiti) ili protiv njegove stvari (na pr. oduzimanje inficiranih predmeta, rušenje protupropisne ili opasne građevine).[13]

Kad postoji mogućnost, da se izvršenje provede na više načina i primjenom raznih sredstava, izvršenje se mora, u demokratskoj upravi, provesti na onaj način i primjenom onog sredstva, koje je po izvršenika najblaže, a da ipak dovodi do cilja. Propisujući to načelo, naš ZUP (čl. 274 st. 1) se uzdržao od toga, da odredi neku skalu prinudnih sredstava, budući da zavisi potpuno od konkretnog slučaja, da li je neki način ili sredstvo za izvršenika blaže ili tegotnije.[14]

Drugo je pitanje, kojim će putem uprava provoditi izvršenje upravnih akata, – da li će to sama činiti (administrativnim putem), ili se za to služiti izvršnim organima suda (sudskim putem). Tako je naročito u našem ZUP-u točno propisano, kad se izvršenje rješenja provodi upravnim,

[13] Prema izričnoj odredbi ZUP-a (čl. 289) ovo se prinudno sredstvo može primijeniti kod onih nenovčanih obaveza, koje se ne mogu uopće ili se ne mogu pravovremeno provesti izvršenjem preko drugih lica ili posrednom prinudom.

[14] Tako postupaju i strana zakonodavstva, – o tome Forsthoff str. 241.

Inače čitavo ovo načelo sarazmjernosti kod izvršenja samo je primjena općeg načela demokratske uprave, da se kod svake obaveze, koju uprava nalaže pojedincu imaju primjenjivati one zakonske mjere, koje su za stranku povoljnije, ako se njima postiže zakonska svrha. ZUP to izrijekom ističe među svojim osnovnim načelima (čl. 5 st. 2), te stavlja u dužnost drugostepenom organu, da povodom žalbe izmijeni prvostepeno rješenje, »ako se svrha radi koje je rješenje doneseno može postići i drugim sredstvima povoljnijim za stranku« (čl. 242 st. 2).

a kad sudskim putem.[15] No u slučaju takvog sudskog izvršenja zadržava se ideja izvršnosti upravnog akta, – izvršenje određuje uprava (ona daje aktu izvršni naslov), a samo ga provode sudski organi, koji pritom mogu samo ispitivati, da li je upravni organ bio nadležan da odredi izvršenje, a mogu i uskratiti izvršenje ništavog upravnog akta.[16]

U našem ZUP-u je točno propisano, kada se uprava za izvršenje svojih akata može služiti sudskim putem. No u onim sistemima, gdje nema takvog točnog zakonskog propisivanja, javlja se kao posebno pitanje, pod kojim uvjetima može sama uprava, mjesto da provede izvršenje administrativnim putem, poslužiti se sudskim putem.[17]

7. Retroaktivno djelovanje upravnog akta

Kako je naprijed (toč. II-1) razloženo, posve je prirodno, da deklaratorni upravni akti djeluju retroaktivno, – tako da se pravilo, da upravni akt ne može djelovati unatrag, u svoj punoći javlja upravo kod konstitutivnih upravnih akata. S obzirom na naprijed (toč. 5) istaknuto razlikovanje između važenja upravnog akta i njegova djelovanja prema stranci, razlikuju se u francuskoj teoriji i dvije vrste retroaktivnosti upravnog akta: 1) kad se važenje akta želi protegnuti na vrijeme, prije nego što je akt izdan i 2) kad se želi da akt djeluje prema stranci, prije nego što joj je saopćen (u francuskoj teoriji, govore neki u tom slučaju o pára – retroactivité).

Retroaktivnost upravnog akta može biti otvorena ili prikrivena. Posljednja se na pr. javlja u slučaju, kad upravni akt simulira, kao da se odnosi

[15] Pitanje sudskog izvršenja se praktički najviše javlja kod novčanih obaveza. Iz razloga racionalnosti i ekonomičnosti namiče se tu koncentracija izvršenja kod sudskih organa. Naš ZUP vrlo dosljedno provodi sudsko izvršenje kod novčanih obaveza. Izuzimajući izvršenje na novčanim primanjima, koja potječu iz radnog ili službenog odnosa radnika ili službenika, izvršenje radi ostvarivanja novčanih potraživanja vrši se sudskim putem. (Kako prema ZUP-u općenito ostaju na snazi posebne odredbe o postupanju u carinskim, deviznim i poreskim stvarima, to se u poreskim stvarima i dalje zadržava ranije admin. izvršenje nad tjelesnim pokretnim stvarima.) Mnogo je uže postojalo takvo izvršenje sudskim putem po ZUP-u stare Jugoslavije. Administrativno izvršenje se tu kod novčanih obaveza načelno protezalo na sve tjelesne pokretne stvari, koje se ili nalaze u posjedu izvršenika ili ih je treće lice voljno izručiti. Na druge stvari (napose na nepokretnu imovinu, novčane tražbine, zahtjev, da se izruči tjelesna stvar, kao i druga imovinska prava) vodilo se sudsko izvršenje. Sudsko izvršenje imalo se voditi i na tjelesne pokretne stvari u onom slučaju, kad bi se protiv istog lica imalo jednovremeno provoditi sudsko i admin. izvršenje.

[16] Po mom mišljenju treba posljednje priznati sudovima u jugosl. pravnom sistemu. No ne može se to smatrati općim pravilom za sva pozitivna prava (tako na pr. po austrijskom pravu se smatra, da samo nadležni upravni organi mogu upravni akt oglašavati ništavim).

[17] U francuskom pravu se to pitanje pokreće u dva oblika, da administracija pokreće takav krivični ili građanski (civilni) put. Prvi put je nesporan, ali ga administracija može upotrebiti samo na osnovu izričnog zakonskog propisa. O drugom putu su se u Francuskoj razvila dosta različna shvaćanja, a čini se da danas prevladava negativno stajalište (o tome Laubadère str. 181–2).

na neki raniji upravni akt, koji je već izazvao pravne efekte, – kad novi upravni akt tobože samo interpretira ili potvrđuje raniji akt. Susrećemo slično simuliranje, kao kad se novi pravni propis donese u obliku interpretacije ranijeg propisa. Drugi, grublji način prikrivanja retroaktivnosti je antidatiranje upravnog akta odnosno dana, kad je akt stranci saopćen.

Razlozi zabrane retroaktivnih upravnih akata i čitava problematika te retroaktivnosti (razumije se konstitutivnih akata) imaju neke sličnosti sa sličnim pitanjima kod pravnih propisa,[18] – ali ti su problemi daleko od identičnosti i moraju se zasebno tretirati. Zato se i neka pravila, koja vrijede o retroaktivnosti pravnih propisa, ne mogu prosto prenositi i na retroaktivno djelovanje upravnih akata (kako se to gdjekad čini u pravnoj teoriji). Naročito ako neki zakon djeluje retroaktivno, ne ovlašćuje se još time i uprava da donosi retroaktivne upravne akte.[19]

Načelna zabrana retroaktivnosti upravnog akta ima dva osnovna pravna razloga: zaštitu subjektivnih prava i pravnih interesa građana i konformnost zakonu. Praktički je važno utvrditi, da li je taj razlog samo u prvom ili i u drugom momentu; uzme li se samo prvo, onda bi bili zabranjeni samo retroaktivni akti, koji opterećuju građane, a ne i oni, koji su za njih povoljni (u nekim zemljama, naročito u Italiji, zauzima teorija i praksa baš ovo stajalište).

Pitanje se javlja naročito u onim pravnim porecima, gdje nema zakona, koji bi izrijekom branio retroaktivne upravne akte. Takva je situacija naročito u Francuskoj, gdje je načelo zabrane retroaktivnog djelovanja upravnog akta zapravo razvila judikatura Drž. savjeta,[20] koja smatra retroaktivnost kao takvu nezakonitom bez obzira, da li vrijeđa neko subjektivno pravo odnosno pravni interes.[21] Ta se objektivna nezakonitost retroaktivnog akta opravdava povredom nadležnosti, jer donosilac upravnog akta nije nadležan, da regulira pravne odnose unatrag,[22] – u pitanju je zaštita vremenske podjele nadležnosti javnih organa. Organ ima vršiti svoju nadležnost prema realnom, postojećem, a ne budućem stanju. –

[18] O problemu retroaktivnosti pravnog propisa moje Upravno pravo FNRJ, str. 139 i d.

[19] No primjenjujući retroaktivni zakon, može upravni akt, uz potrebne uvjete, dobiti retroaktivnu snagu, koja ne može prelaziti vrijeme retroaktivnosti zakona.

[20] O tome opsežno u knjizi Dupeyroux. Pritom je ta upravnosudska praksa vrlo stroga protiv retroaktivnih upravnih akata. Izuzeci se uglavnom svode na načelo legalnosti (slučajevi kod Letourneura str. 44 i d). Ta je praksa najviše došla do izražaja u stvarima službeničko-pravnih odnosa (retroaktivnog imenovanja, otpuštanja i sl.), i rekvizicije. – Ovo načelo zabrane retroakt. djelovanja ubraja se među opća pravna načela admin. sudstva, – Jeaneau str. 92 i d., Letourneur str. 37–8.

[21] Samo faktički mnogi retroaktivni upravni akti, koji ne vrijeđaju ničije pravo ili pravni interes, ostaju na snazi, jer nitko ne pokreće upravni spor.

[22] Govori se o povredi nadležnosti ratione temporis. Prvi put je nezakonitost retroaktivnog upravnog akta opravdavao povredom nadležnosti ratione temporis vladin povjerenik Teissier g. 1907. pred Drž. savjetom (u stvari Le Bigot). Radilo se o ovlašćenju imenovanja i T. je izvodio, da je to ovlašćenje vremenski ograničeno, da je javni organ nenadležan ratione temporis, da retroaktivno imenuje. Iza toga to shvaćanje prihvaća znatan dio teorije, a naročito razrađuje Jèze. U novije vrijeme značajni izvod o nenadležnosti ratione temporis u raspravi Auby.

I u našem jugoslavenskom pravu nema neke izričnе zakonske odredbe, koja bi zabranjivala retroaktivne upravne akte (a ta se zabrana ne može prosto izvesti iz zabrane donošenja retroaktivnih pravnih propisa), no takvu objektivnu zabranu (bez obzira da li upravni akt vrijeđa subjektivna prava ili pravne interese) treba uzeti i za naše pravo, i to iz sličnih razloga, kako se to opravdava u Francuskoj.

Mogu se, naprotiv, donositi retroaktivni upravni akti, kad ih zakon izrijekom dopušta.[23] Po istom tom načelu legalnosti donose se mnogobrojni retroaktivni upravni akti u izvršenju sudske odluke, kojom je kao nezakonit poništen raniji upravni akt. Slično retroaktivno djelovanje susrećemo u određenim slučajevima opozivanja upravnog akta ili kad se on oglašava ništavim. Tu se radi o aktima, koji zakonski realiziraju neki raniji akt sa svrhom, da uklone nezakonitost tog ranijeg akta. Ti akti imaju deklaratorno značenje i retroaktivni su po samoj svojoj prirodi (njihova retroaktivnost ne zavisi od volje donosioca akta). Slično djeluje retroaktivno po samoj svojoj prirodi takav upravni akt, koji u odnosu prema nekom ranijem upravnom aktu ima značaj suspenzivnog ili rezolutivnog uvjeta.

Da li se može samo zakonom podijeliti ovlašćenje na donošenje retroaktivnih upravnih akata, slično kao što samo zakon može dati retroaktivnu snagu nekom pravnom propisu? Držim, da takvo puno izjednačavanje nije ispravno.[24] Ako se uzme na um, da se određivanjem retroaktivnog djelovanja upravnog akta rješava pitanje nadležnosti donosioca toga akta, onda svaka pravna norma, koja može propisivati nadležnost nekog organa, može i propisivati mogućnost donošenja retroaktivnih upravnih akata. No kako podzakonski pravni propisi vrlo često ne mogu regulirati pitanje nadležnosti, ne mogu ni regulirati pitanje retroaktivnosti.

8. Produženo pravno djelovanje – anticipirani upravni akt

Obrnuto retroaktivnom djelovanju, upravni akt ovdje prolongira svoje djelovanje, – njegovi pravni efekti imaju nastupiti kasnije, nego što bi to trebalo normalno da bude. Francuski Državni savjet je to pitanje najviše rješavao kod anticipiranog postavljenja službenika (otpusta i drugih služb. odnosa) u opreci prema retroaktivnom postavljenju. Dok bi se kod retroaktivnog postavljenja imalo smatrati, da je službenik postavljen u ranije vrijeme, nego što je faktički došlo postavljenje; kod anticipiranog

[23] Pritom franc. Drž. savjet često ni ne traži, da je ta retroaktivnost i izrijekom u zakonu propisana, već mu je dovoljno, da se to dade izvesti iz same svrhe zakona (Auby nav. članak str. 45). – U praksi se javljaju i slučajevi, da zakon daje retroaktivnu snagu i takvom upravnom aktu, koji je već stupio na snagu. Dok je jedan dio francuske teorije (naročito Carré de Malberg) oštro pobijao takvo postupanje, sam franc. Drž. savjet odbacuje tužbe protiv takve retroaktivnosti.

[24] Tako na pr. Dupeyroux str. 231, Auby nav. članak str. 44.

postavljenja imalo bi to da vrijedi tek u budućnosti (obično u cilju, da osigura kandidatu neko mjesto, koje još nije upražnjeno).

Jedan dio francuske teorije (naročito Jèze) zabacuje takve anticipirane upravne akte s jednakim načelnim obrazloženjem kao i retroaktivne, – s nenadležnošću »ratione temporis«. Međutim Auby u svojoj duhovitoj analizi ove nenadležnosti ispravno ističe,[25] da se ovdje ne radi o tome, da donosilac anticipiranog akta poseže u nadležnost svog nasljednika, već da li akt ima pravilne motive. Po mom mišljenju, kod anticipiranog upravnog akta postavlja se čitavo pitanje slično kao i kod dodavanja aktu suspenzivnog uvjeta, – što se može pravilno riješiti samo od slučaja do slučaja. – Sama praksa francuskog Državnog savjeta nije kod anticipiranog upravnog akta razvila takvo opće i strogo načelo zabrane kao kod retroaktivnog, koje bi načelno branilo donosiocu upravnog akta, da vremenski produži njegove pravne efekte.

9. Utrnuće (prestanak) djelovanja (važenja) upravnog akta

Najnormalniji slučaj utrnuća djelovanja upravnog akta je slučaj, kad je iscrpljeno ono ovlašćenje ili dužnost, koje je akt propisao. U životu se javljaju mnogobrojni upravni akti, koji ne reguliraju neko trajno pravno stanje, već samo određuju neko ovlašćenje ili dužnost, koji prestaju njihovim izvršenjem. S obzirom na to vrlo je važno razlikovati, da li se aktom zasniva neki trajni pravni odnos ili samo ovlašćenje ili dužnost, koji se konzumiraju jednokratnim ili višekratnim izvršenjem.

Sličnu situaciju susrećemo u slučaju nastupa rezolutivnog uvjeta, odnosno kad pređe određeni vremenski rok, kao i u slučaju opoziva zbog neostvarenja.[26] Razlika između tog opoziva i prva dva slučaja je u tome, što se kod opoziva mora donijeti posebni akt, kojim se opozivlje ranije podijeljeno ovlašćenje.

Posebni je slučaj utrnuća (koji nastupa naročito kod raznih dozvola), da se lice, kome je podijeljeno ovlašćenje, odrekne ovoga ili se naprosto uopće njime ne posluži u određenom roku. Taj slučaj ima svojih osobina, ali je pretjerano, kad se načelno poriče, da bi uopće mogao biti razlogom utrnuća.[27]

Dalji je normalni slučaj utrnuća djelovanja akta, kad u slučaju strogo ličnih ovlašćenja ili dužnosti umre njihov nosilac. I budući da su subjek-

[25] Nav. članak str. 59.

[26] Kad se akt može opozvati, jer ovlašćeno lice nije ispunilo i neku dužnost, spojenu s tim ovlašćenjem. Institut se mnogo primjenjuje u njemačkoj upravnoj praksi, – o njemu pobliže Kormann str. 403 i d., Ipsen str. 163 i d.

[27] Kako to na pr. tvrdi Otto Mayer, sv. I, str. 252.

tivna prava upravnopravnog odnosa vrlo često strogo lične prirode,[28] to tako utrnuće nije nipošto rijetko. Pritom može tako utrnuće biti povodom za donošenje novog upravnog akta.[29] Slično utrnuće susrećemo u slučajevima t. zv. realnog upravnog akta, kojega je neposredni predmet neka stvar, a ta ili prestaje postojati ili izgubi svoj pravni značaj.

Upravni akt prestaje vrijediti, kad ga nadležni organ, uz potrebne zakonske uvjete, izrijekom stavi izvan snage. S pravnog gledišta to su najvažniji i najinteresantniji slučajevi prestanka upravnog akta, a tako stavljanje izvan snage je vrlo različno i može se razlikovati s raznog gledišta. Prije svega treba razlikovati, da li ovo stavljanje izvan snage djeluje samo ex nunc, ili ex tunc: u prvom slučaju se zadržavaju sve pravne posljedice, koje su nastale do momenta stavljanja akta izvan snage, a samo se za budućnost onemogućuje njihovo djelovanje, dok se u drugom slučaju načelno poništavaju i pravne posljedice, koje je već proizveo taj akt.[30]

Upravni akt se može stavljati izvan snage zbog nezakonitosti, neoportunosti ili iz drugih razloga: u toku redovnog upravno-instancionog puta, u upravnom sporu, ili izvan toga (bilo povodom vanrednih pravnih lijekova ili u naročitim slučajevima); na prijedlog stranke odnosno zainteresiranog lica ili po službenoj dužnosti (bilo od istog organa ili od nekog drugog organa). S pravnog gledišta su sva ta razlikovanja vrlo važna i o svemu tome bit će još pobliže govora u vezi s problemom pogrešnog upravnog akta i pravnosnažnosti (naročito opozivanje).

Od stavljanja izvan snage pojedinog upravnog akta sudskim ili upravnim aktom, treba strogo razlikovati slučaj, kad se općenito zakonom (na zakonu osnovanim propisom) zabranjuje vršenje određenih ovlašćenja, pa se ujedno proglašuju ukinutim i sva takva, ranije podijeljena ovlašćenja. Posljednje se ne razumijeva već samim takvim načelnim zabranjivanjem za budućnost, već se to mora izrijekom normirati. Zakon, koji za budućnost zabranjuje vršenje određenih ovlašćenja, može ovlastiti, da se (podzakonskim normativnim aktom općenito ili upravnim aktom individualno) ukidaju takva ranije podijeljena ovlašćenja, – u tom slučaju ukida se ranije ovlašćenje tek donošenjem takvog akta.

[28] O tome moje Upravno pravo FNRJ, str. 107.

[29] Na pr. umre imalac neke radnje i da bi se omogućilo dalje vođenje te radnje, treba donijeti novi akt.

[30] Naš ZUP dosljedno razlikuje ovo dvoje i prema našoj već uvriježenoj terminologiji govori u prvom slučaju (ex nunc) o ukidanju, a u drugom (ex tunc) o poništavanju. – U inače vrlo razvijenoj francuskoj terminologiji ne vrši se takvo konzekventno razlikovanje, pa se često pod »retirer« ili »rapporter« razumijeva i ukidanje i poništavanje; ali neki (bilj. br. 82 pod toč. VI.) predlažu, da se termin »retrait« rezervira za poništavanje, a »revocation« ili »abrogation« za ukidanje.

V

POGREŠNI UPRAVNI AKT[1]

1. Što znači pogrešnost akta

Pogrešnost znači prije svega protivupravnost, da je povrijeđen bilo koji zakoniti pravni propis, bilo koja općepravna norma. No pogrešan je i upravni akt, koji vrijeđa i neku, zakonito podijeljenu internu normu, generalnu instrukciju ili konkretni nalog. Pogrešnost obuhvaća dalje i nepravilnost, u tom smislu, da akt doduše nije protivupravni (ne vrijeđa nikakav pravni propis), ali vrijeđa opći društveni interes ili je neoportun.

No u pravnoj literaturi uzima se i pogrešnost u užem smislu, i to u dva smisla. Jednom se pod tim razumijeva samo protupravni upravni akt, t. j. koji nije samo sadržajno nevaljan ili neoportun, nego upravo vrijeđa neki pravni propis. Tako postupa naročito pravnoformalistička struja u pravnoj nauci.[2] Opasnost je takvog pravnoformalističkog posmatranja, da se sadržajno nevaljanim aktima daje maska valjanog i ispravnog akta. Drugi uzimaju pogrešan upravni akt u opreci prema nezakonitom (protivupravnom) upravnom aktu, t. j. takav akt, koji doduše ne vrijeđa neki pravni propis, no koji sadržajno nije određeni predmet, naročito neko diskreciono pitanje, pravilno riješio.

Ali obuhvaćajući pogrešnost u uvodno opisanom, širokom smislu, ne ćemo zaboraviti, da pogrešnost u protivupravnosti ima drukčije pravne sankcije negoli druge griješke. Jednako je razumljivo, da se pravno tretiranje problema pogrešnog akta najviše koncentrira na protivupravne griješke.

Znači, samo zamrsiti pojmove, kad se pogrešnim smatra samo akt s takvom griješkom, koja je od utjecaja na samo važenje akta. Pojam pogrešnosti ne može se vezati samo s tom sankcijom, jer on može imati i druge pravne sankcije, pa i biti uopće bez takve sankcije. Posve beznačajne griješke, pa i one protivupravne, nemaju uopće nikakvih sankcija; drugi neki pogrešni akti su bez utjecaja na samo važenje akta (upravni akt ostaje u cijelosti na pravnoj snazi), već izazivaju samo neki drugi pravni efekt (na pr. naknadu štete ili neke disciplinske mjere). Na pr. upravni akt, kojega je griješka u tome, što je povrijedio neku internu direktivu, ne će se često moći staviti izvan snage, već će se eventualno protiv njegova donosioca disciplinski postupiti.[3]

[1] Fehlerhafter Verw.akt, acte irrégulier.

[2] Tako naročito Kelsenova škola, – Kelsen već u nav. članku, str. 47 i d., Merkl Allg. Verw.recht str. 192.

[3] Zato je i vrlo nezgodno, kad jedan dio njemačke pravne teorije mjesto o pogrešnosti (Fehlerhaftigkeit) upravnog akta govori o Gültigkeit ili obrnuto o Ungültigkeit. Treba se čuvati od prenošenja te neprikladne terminologije, koja se i u njemačkoj literaturi ispravno kritizira (tako Kormann str. 209, Walter Jellinek str. 254, Forsthoff str. 186). Stvarno se tu radi o neumjesnom prenošenju terminologije o građanskopravnom poslu: ungültig u smislu unwirksam (bez djelovanja).

2. Razlozi pogrešnosti i djelomična pogrešnost upravnog akta

Iz prednjega izlazi, da razlozi, zašto je upravni akt pogrešan, mogu biti vrlo različni. Za pravno rezoniranje ima naročito značenje svrstavanje razloga nezakonitosti. U pravnoj teoriji se, što se toga tiče, vrše vrlo različna sistematiziranja. Lično smatram relativno najprikladnijim takvo sistematiziranje u pet grupa:[4] 1. nenadležnost, 2. formalna i procesna griješka, t. j. formalna griješka samog upravnog akta i griješka u proceduri, na osnovu koje je on donesen, 3. griješka u činjeničnom stanju, 4. povreda materijalnog sadržaja pravnog propisa i 5. nezakonitost u cilju ili svrsi.

Moguća je i djelomična pogrešnost u upravnom aktu. To je od naročite praktične važnosti pri poništavanju upravnog akta, jer će se u takvom slučaju sankcija pogrešnosti odnositi samo na taj pogrešni dio, a sam će upravni akt odnosno preostali dijelovi upravnog akta ostati nedirnuti. To biva naročito, kad se pogrešnost ne odnosi na sam dispozitiv upravnog akta, već je na pr. samo pogrešno u upravnom aktu podijeljena uputa o pravnom lijeku (u tom će slučaju griješka u uputi biti samo od utjecaja na pitanje o ulaganju pravnog lijeka, ali bez utjecaja na dispozitiv upravnog akta). Inače u pravilu griješke, koje se odnose na dispozitiv, usko su povezane s čitavim aktom, tako da pogrešnost jednog dijela utječe na čitav akt, – praktički izraženo, čitav akt se kao pogrešan mora staviti izvan snage. Drukčije, kad dispozitiv upravnog akta ima više dijelova bez unutrašnje uske povezanosti, kao naročito u slučaju, kad je istim upravnim aktom riješeno o različnim pravnim odnosima, tako da su faktički jednim upravnim aktom riješeni razni predmeti, koji su se mogli svaki za sebe i zasebno riješiti posebnim upravnim aktima. Tu je griješka jednog dijela akta bez utjecaja na ostale dijelove akta, a izvan snage se stavlja samo onaj pogrešni dio. Pogotovu se može ništiti kao nezakonito retroaktivno djelovanje upravnog akta, a da sam akt ostaje na snazi.[5]

O posebnom pitanju, kako utječu nezakoniti dodaci na sam upravni akt, raspravljeno je već naprijed pod toč. III-4.

3. Pravne posljedice (sankcija) pogrešnosti

Najradikalnija i najjednostavnija bi bila sankcija pogrešnosti upravnog akta, da takav akt ne bi uopće mogao stupiti na snagu i izazvati pravne efekte. Akt ne bi uopće pravno vrijedio. No takva sankcija postoji u današnjim pozitivnim pravima samo kod najgrubljih griješaka. Inače se pogrešni akt mora izrijekom staviti izvan snage, – bilo da se poništi ili izmijeni. Sankcija pogrešnosti je ovdje sama egzistencija upravnog akta.

[4] Pobliže moje Upravno pravo FNRJ, str. 166 i d.

[5] Interesantan takav primjer iz prakse franc. Drž. savjeta kod Dupeyrouxa str. 175.

Pritom iskrsava čitav niz pitanja, od čega zavisi efikasnost ove sankcije, kao na pr. koji organ vrši stavljanje izvan snage pogrešnog akta, naročito da li može takav akt opozvati i onaj isti organ, koji ga je i donio; vrši li se takvo poništavanje samo na nečiji zahtjev ili i po službenoj dužnosti; tko je ovlašćen da pokreće zahtjev za stavljanje izvan snage pogrešnog akta, pri čemu je vrlo važno, da se osigura takvo pobijanje interesiranim licima; uvjeti takva pobijanja, naročito u kom se to roku mora učiniti i t. d. Pri čitavom ovom pitanju ima naročito značenje razlikovanje između akata, koji propisuju dužnosti, od akata, koji podjeljuju ovlašćenja. Kod prvih će se sam adresat akta brinuti za njihovo pobijanje, kod drugih treba omogućiti pravni lijek od nekog državnog organa, – kako to pozitivno jugoslavensko pravo dosljedno provodi i u upravnom postupku i u upravnom sporu.

Pri stavljanju akta izvan snage stvar je jednostavna, kad se takav akt nije još uopće počeo izvršavati; no stvar se komplicira, kad je taj akt već izvršen. Ako je u takvom slučaju stranka, protiv koje je akt izvršen, pretrpjela štetu, mora joj se ova reparirati, – što predstavlja onda posebnu sankciju za pogrešni upravni akt.

Dalji mogući pravni efekt pogrešnog akta je dužnost naknađivanja nastale štete, – kojega smo primjer naprijed vidjeli.

Ovamo ide i odgovornost lica, koje je koncipiralo ili donijelo akt, – naročito takva krivična ili disciplinska odgovornost. Pritom su moguće i neke mjere protiv samog organa, koji je donio pogrešan akt.

Problematika sankcija pogrešnog upravnog akta ima nekih dodirnih točaka s istim pitanjem kod građanskopravnih (privatnih) akata. Ali ta problematika ima i svojih jakih osobina, koje proizlaze iz bitnih razlika između upravnog i građanskopravnog akta, a napose iz: a) naprijed (toč. IV-3) razloženog načela predmnjeve pravovaljanosti upravnog akta i b) što je na uvažavanju pogrešnosti upravnog akta i provođenju odnosnih sankcija zainteresirano čitavo društvo, – to je u javnom interesu, a ne samo u interesu stranaka. Zato se načela o sankcijama pogrešnih građanskopravnih akata smiju samo s najvećim oprezom prenositi i na pogrešne upravne akte. Svakako je jedan dio pravne teorije (kao na pr. Kormann) i došao djelomično do krivih zaključaka, što je odviše izjednačio problematiku upravnog akta s građanskopravnim aktom. Što je rečeno za sankcije pogrešnog upravnog akta, vrijedi općenito za čitavu problematiku pogrešnog upravnog akta.

Sankcija pogrešnog protivupravnog akta posljedica je te protivupravnosti. Zato se ne može postaviti pravilo, da je ta sankcija samo tamo, gdje ju otvara zakon. Bliža je istini Jèzeova formula, da u javnom pravu griješka ima u pravilu sankciju, dok da je u privatnom pravu takva sankcija, u nedostatku zakona, izuzetak.[6] Svaki razvijeniji pravni poredak razvija vrlo nijansirane sankcije za pogrešni upravni akt. Ispravno se u

[6] Jèze, knj. I, str. 86, članak u RDP g. 1913., str. 310. Po njemu je i neispravno tvrditi, kako za javno tako i privatno pravo, da bez zakona nema sankcije.

teoriji ističe,[7] da se pritom ne smije ograničiti na čistu logiku, kao da sankcija pogrešnosti samo logički proizlazi iz same prirode pogrešnosti: bitni element, koji utječe na sankciju, jest težina počinjene griješke, kao i važnost, općeg ili individualnog, interesa.

Ispravci tehničkih griješaka. Naročito mjesto imaju griješke, kojih je osobina u tome, da se mogu jednostavno ispraviti, a da ne treba zbog toga i akt stavljati izvan snage.[8] Za razliku od pogrešnosti može se ovdje govoriti o neispravnosti ili neurednosti.[9] – Ovi ispravci nisu vremenski ograničeni, a pogotovu nisu vezani uz zahtjev stranke (oni se vrše ili po službenoj dužnosti ili na zahtjev stranke). Njima se ne stvara ništa novo, već samo ispravlja očigledna griješka. Na taj način se ovi ispravci bitno razlikuju od dopunjavanja akta, i predstavlja grubu nezakonitost, kad se posljednje vrši u obliku i pod izgovorom opisanog ispravljanja akta.

4. Bitne i nebitne griješke

Nebitne griješke nemaju pravnih posljedica, preko njih se prelazi, kao da ih ni nema. Za svako ljudsko djelovanje, osobito djelovanje upravnog aparata, ne može se tražiti apsolutno i besprijekorno postupanje, – uvijek će biti griješaka, do kojih nužno dolazi zbog potrebe ekspeditivnijeg rješavanja. Važno je pritom samo to, da su takve griješke ostale bez utjecaja na valjanost upravnog akta kao takvog; drugim riječima, da bi odnosni upravni akt i bez tih griješaka bio isti.

Nebitne griješke su od naročitog praktičnog značenja u pitanju egzistencije samog upravnog akta: kad se na njih naiđe u toku postupka oko poništavanja akta, one se prosto toleriraju, polazeći s gledišta, da su bez svakog utjecaja na valjanost upravnog akta.[10] Što se tiče slučajeva nezakonitosti, to se nebitne griješke razmjerno najviše javljaju kod formalnih griješaka samog akta i griješaka u proceduri, na osnovu koje je donesen akt. Postupanje kontrole zakonitosti u pojedinim zemljama u pitanju uvažavanja nebitnih formalnih griješaka dosta se razlikuje; jednom ta kontrola vrlo strogo i slabo uvažava nebitne griješke, dok je druga mnogo blaža i tolerantnija.[11]

[7] Jèze, knj. I, str. 73 i d. Tu je dobro kritizirano – ne znam, da li svjesno – logicističko postupanje u tome pitanju (niže pod toč. 8).

[8] Prema ZUP-u se o ispravci takvih netočnosti donosi poseban zaključak, protiv koga je dopuštena posebna žalba (čl. 218 st. 2–3).

[9] Kormann govori o Wortberichtigung (str. 214). »Ispravljanje ne stvara ništa, što već ne bi prije važilo, ono samo uklanja griješke u ljepoti« (str. 325).

Kostić (str. 238) govori o neurednim aktima.

[10] U tom smislu franc. Drž. savjet razlikuje irrégularités avec ou sans influence.

[11] Što se toga tiče, razlikuje se na pr. dosta postupanje francuske i američke (SAD) sudske kontrole. U rješenjima franc. Drž. savjeta govori se za bitne griješke, da su supstancijelne ili esencijelne za razliku od akcesornih ili sekundarnih formalnosti. Samo povreda esencijelnih formalnosti dovodi do poništavanja upravnog akta. Praksa franc. Drž. savjeta je još i proširila slučajeve, kad se akt zbog formalnih griješaka ne poništava, tako a) kad se sami interesenti ne drže formalnosti, b) kad se formalnost

Ne može se apstraktno utvrditi, koja je grieška bitna, a koja nebitna, pa sastaviti neki katalog nebitnih grieśaka, – treba od slučaja do slučaja ispitati sve faktičke okolnosti i koje je posljedice proizvela grieška. Ista grieška može u jednom konkretnom predmetu imati značaj bitne, a u drugome nebitne grieške. Grieška, koju općenito uzeto smatramo teškom, može u određenom predmetu imati značaj nebitne grieške, i obrnuto, grieška, koju općenito uzeto smatramo lakom, može u određenom predmetu biti bitnom. Na pr. povreda načela saslušanja stranke ili propuštanje, da se u upravnom aktu navede propis, na osnovu koga je donesen, predstavlja, općenito uzeto, krupniju grieśku, – ali u određenom predmetu mogu se i one smatrati nebitnim.

5. Konvalidiranje pogrešnog upravnog akta

Pod konvalidiranjem grieške razumijeva se, da neki kasniji akt ili događaj briše tu grieśku, tako da se smatra, kao da je akt u času donošenja bio uopće bez grieške. Takav slučaj imamo naročito kod akata s grieškom oborivosti, ako se lica odnosno organi ovlašteni na obaranje drže pasivno. No pri pitanju konvalidiranja pogrešnog upravnog akta najviše se tretira slučaj (kao pravno najinteresantniji), da li potvrđivanje nekog pogrešnog akta može proizvesti tako konvalidiranje. Uzmimo kao primjer slučaj, da je akt donio nenadležni organ, a iza toga potvrdi ga nadležni. Na tom primjeru odmah i vidimo, da se tu stvarno radi o problemu retroaktivnog djelovanja; jer pravi akt je baš taj drugi akt, pa se radi o tome, da se tom drugom aktu dade retroaktivno djelovanje.[12] Da bi mogao upravni akt tako retroaktivno djelovati, potrebno je – kako smo već naprijed (toč. IV – 7) razložili – i posebno ovlašćenje pravne norme. Gdje nema takva generalnog zakonskog ovlašćenja za retroaktivno djelovanje, postavlja se pravilo,[13] da pogrešnom upravnom aktu može oduzeti grieśku i ozdraviti ga samo pravna norma, koja je bar istog stepena s normom, koju je akt povrijedio (akt, koji je povrijedio zakon, može u opisanom smislu samo zakon konvalidirati).

ne može izvršiti zbog više sile i c) u slučaju naročite hitnosti; osim toga Drž. savjet smatra, da se na formalnosti, određene isključivo u interesu administracije, može samo ova pozivati (Duez-Debeyre str. 387–8, Laubadère str. 387–8). – Dosta različna je tome praksa američkih (SAD) sudova, kod kojih načelno formalna grieška uvijek povlači za sobom nevaljanost upravnog akta; dok se s druge strane može takva grieška pokriti pristankom interesirane stranke. Odlučno je za takvu praksu shvaćanje, da su formalnosti razvijene upravo u interesu stranke (Schwartz str. 180 i d.).

Naš Zakon o upravnim sporovima izrijekom propisuje (čl. 36 st. 2), da sud upravni akt poništava u onom slučaju, kad se »u upravnom postupku nije vodilo računa o pravilima postupka, koja bi bila od utjecaja na rješenje stvari«. A ZUP (čl. 239 st. 2) izrijekom propisuje da drugostepeni organ ima odbiti žalbu »kad ustanovi da je u prvostepenom postupku bilo nedostataka, ali da su oni takvi da nisu mogli imati utjecaja na rješenje stvari«.

[12] Tako ispravno velik dio franc. teorije, naročito Jèze (tako na pr. u RDP g. 1944. str. 336 i d.).

[13] Antoniolli str. 214.

Poseban je slučaj konvalidiranja griješke, kad na to pristanu zainteresirane stranke. Teoretski i načelno, moglo bi se ovo dopustiti samo u stvarima, s kojima stranke slobodno disponiraju (neka je na pr. formalnost propisana isključivo u interesu stranaka, koje se mogu nje uvijek odreći); praktički ide to mnogo dalje, jer stranke time, što se uzdrže od pobijanja upravnog akta, stvarno osnažuju taj akt. Tipičan slučaj takvog konvalidiranja, koji predviđa sam zakon, normira ZUP u čl. 268 st. 4 (naprijed pod II u tekstu kod bilj. 34).

6. Pogrešnost akta, u kome se vrši diskreciona ocjena

Griješke u takvom aktu predstavljaju, s više razloga, poseban problem, koji je potrebno posebno osvijetliti.

a) Pravna značajka diskrec. ocjene

Bitno je kod diskrec. ocjene, da se zakon (pravni propis) svijesno uzdržao od određenog reguliranja (razne mogućnosti, koje dolaze u obzir, s njegova su gledišta od jednake vrijednosti) i ovlastio svog primjenjivača, da prema svom shvaćanju izabere onu mogućnost, koja najbolje odgovara potrebama konkretnog slučaja.

Karakterističnost ovog biranja najbolje se uočuje, ako se ono usporedi s druga dva oblika slabije vezanosti primjenjivača pravnog propisa: kad je pravna norma nejasna, te se do njena smisla mora doći posebnim tumačenjem, i kad ima zakonska praznina, pa se mora stvoriti posebno pravno pravilo. I kod interpretacije pravne norme iskrsava pred očima interpretatora više mogućnosti, ali on ne bira između njih prema vlastitom shvaćanju, već mora uzeti ono, što je u intenciji same te pravne norme, – on mora pogoditi upravo ono, što ima na umu sama pravna norma. Interpretator pritome djeluje doduše u povodu nekog konkretnog slučaja i za njega, ali utvrđujući pravi smisao odnosne pravne norme, on je tumači općenito, kako ona ima vrijediti za sve srodne slučajeve. Interpretirati pravnu normu znači utvrditi, što ta norma in apstracto propisuje. – U slučaju zakonske praznine pronalazač pravnog pravila stvarno sam bira između više mogućnosti; za razliku od interpretacije, njegovo rješenje nije unaprijed određeno i ne radi se apriori o jednom samo mogućem rješenju. Ali, slično interpretaciji, pravno pravilo se ne pronalazi isključivo s obzirom na konkretni slučaj, već se apstraktno misli na sve istorodne slučajeve, – pri čemu je osnovno pitanje, kako bi sam zakonodavac postupio, kad bi to regulirao. I pošto je jednom postavio takvo pravno pravilo, njegov je kreator, načelno i idejno, njime vezan za buduće, istorodne slučajeve, – baš kao i interpretator. Ni jedan ni drugi ne mogu tu postupati u jednom slučaju ovako, a u drugom onako.

Kod diskrec. ocjene vrši se s jedne strane biranje između više mogućnosti, a s druge strane se to čini strogo konkretno i individualno s obzi-

rom na potrebe svakog pojedinog slučaja. Za razliku od interpretacije vršilac diskrec. ocjene ostvaruje vlastito shvaćanje, a za razliku od obojega (interpretacija i pronalaženje pravnog pravila) kod diskrec. ocjene težište je posve na konkretnom slučaju. Za vršenje diskrec. ocjene nije samo odlučno, da se bira između više mogućnosti, već da se to biranje vrši uvijek iznova s obzirom na potrebe pojedinog konkretnog slučaja. I zato se vršilac diskrec. ocjene, u načelu, jednim načinom biranja ne veže za druge slične slučajeve; rješenje po diskrec. ocjeni nema značaja presedana za buduće slične slučajeve, kao što je to kod interpretacije i pronalaženja pravnog pravila.

U cijelosti se kao pravna značajka diskr. ocjene može označiti biranje između više mogućnosti, koje su apstraktno i generalno unaprijed određene kao jednako vrijedne, i da se to biranje vrši strogo konkretno i individualno od slučaja do slučaja, i to prema shvaćanju organa, koji vrši diskrec. ocjenu.

Naročito treba odbaciti shvaćanje (koje se nekoć pronosilo u teoriji), kao da bi bilo najbitnije u pojmu diskrec. ocjene, da se organu pri donošenju akta ne suprotstavlja nikakvo subjektivno pravo pojedinca. Čim i ukoliko ima subjektivnog prava, ne može se više djelovati po diskrec. ocjeni; ali ne može se postaviti i obrnuto pravilo, da bi diskrec. ocjena svagdje ondje postojala, gdje nema više subjektivnog prava, budući da se vezanost vrši samim objektivnim pravom.

Sama diskrec ocjena, dok se pravilno vrši, ne kreće se više u sferi legalnosti. Organ određuje tu svoje postupanje po drugim mjerilima. To mogu biti razna mjerila ili momenti: ekonomski, socijalni, pravičnost, može se čak analogno uzeti i koje pravno načelo (koje ovdje nije imperativne prirode). Čitavo to postupanje označuje se kao postupanje po oportunosti (shodnosti). U tome smislu se suprotstavlja postupanje prema zakonitosti postupanju prema shodnosti i ističe, da se vršilac diskrec. ocjene kreće u sferi shodnosti. Što je shodnije, postojano se mijenja, i to ne samo od vremena do vremena, nego i od slučaja do slučaja; i baš s obzirom na ovo stalno mijenjanje pravna norma se uzdržava od reguliranja i prepušta rješenje svom primjenjivaču.

b) Vršenje diskrec. ocjene prema interesu javne službe i službenoj dužnosti

Slobodno kretanje vršioca diskrec. ocjene posve je druge prirode od slobodnog kretanja privatnog lica. Pojedinac djeluje u svom privatnom interesu, javni organ samo u javnom interesu, ili, kako se to voli izražavati moderna francuska teorija, u interesu funkcioniranja javne službe, odnosno da se javni organ mora rukovoditi onom svrhom, koju je imao zakon na umu, kad mu je dao ovu nadležnost. Bernatzikova formula: »čini, što držiš, da je u javnom interesu« stalna je direktiva i pri vršenju diskrec. ocjene. Izbor između više mogućnosti ne vrši vršilac diskr. ocjene kao privatnik po svojoj miloj volji, već samo kako po njegovu shvaćanju to leži u javnom interesu. U tom smislu se opravdano govori, da

diskrec. ocjena mora biti vršena kao dužnost (das pflichtmässige Ermessen). Službeno lice i pri vršenju diskr. ocjene mora vršiti svoju službenu dužnost; razlika je prema djelatnosti, koja je zakonom strogo vezana, što sadržaj dužnosti kod vršenja diskr. ocjene utvrđuje sam njen vršilac, dok mu to u slučaju pravne vezanosti određuje sam zakon (pravni propis). Baš okolnost, što je pravna norma ostavila javnom organu ovo slobodnije kretanje, obvezuje taj organ na uvećanu pažnju, da djeluje u korist društva (javnog interesa).

U tom se smislu govori, da vršenje diskr. ocjene ne znači samovolju. Samovoljno postupati znači pokretati se momentima stranim javnom interesu, znači ispasti iz kruga javne funkcije, i raditi po ličnoj volji. Takvo samovoljno djelovanje ne protivi se samo ideji vršenja prava, već i samom pojmu javnog organa. Vršenje diskr. ocjene ne smije biti samovolja. Vršilac diskr. ocjene ima se rukovoditi momentima stvarne oportunosti. Kao što se oportunost bitno razlikuje od legalnosti, tako se i razlikuje od lične samovolje ili arbitrarnosti. Kod legalnosti je odlučna volja zakona, kod arbitrarnosti lična volja, a kod oportunosti odnosna konkretna situacija: treba izabrati onu mogućnost, koja prema konkretnoj situaciji najviše odgovara interesima javne službe. Diskr. ocjena znači, prema tome, više vladu samih stvari negoli ličnu vladu: ne odlučuju ni pravne norme, ni ljudi, već prvenstveno sam stjecaj stvari. Ako je kod legalnosti značajna generalnost, kod arbitrarnosti subjektivnost, onda je kod diskr. ocjene značajna konkretnost slučaja.

Kad javni funkcionar, vrijedajući osnovna načela svoje dužnosti, ispada iz uloge javnog organa i djeluje samovoljno, njegovo je djelo nezakonito (a ne samo neoportuno). U državi s razrađenim pravnim poretkom, svaka grublja samovolja, svaka teža povreda službene dužnosti predstavlja i povredu pravnog poretka odnosno nezakonitost. I takav se akt, ma kako se on pokrivao tobožnjim vršenjem diskr. ocjene, poništava s razloga nezakonitosti.

c) Griješka nezakonitosti

Već je opetovano razložena pogrešnost i štetnost koncepcije slobodnog akta u cjelini. U svakom aktu, u kome se vrši diskr. ocjena, ima određenih pravno vezanih dijelova, na koje se protežu sankcije protivuzakonitosti. Koja su takva pitanja zakonitosti, koja dolaze načelno pod udar kontrole legalnosti? Takvih griješaka nezakonitosti ima dvije vrste: jedne su iste kao i kod akata, koji su u cijelosti pravno vezani i gdje se uopće ne vrši diskr. ocjena, a druge, koje su svojstvene za akt, u kome se vrši diskr. ocjena (one su naročito u protivupravnom vršenju diskr. ocjene).[14]

[14] U njemačkoj teoriji (naročito Laun i Wal. Jellinek) razvilo se naučanje o posebnim granicama diskr. ocjene. Iako oštro uperena protiv koncepcije slobodnog akta u cijelosti, teorija granica diskr. ocjene ostaje još uvijek pod utjecajem te koncepcije, jer posmatra diskr. ocjenu kao zasebnu, samostalnu kategoriju, kojoj treba samo po-

Važno je pritome zadržati na umu, da i te druge griješke predstavljaju objektivnu protivupravnost.

Među prvonavedena pitanja ide prije svega pitanje nadležnosti i s time povezano pitanje, da li je organ uopće ovlašćen da vrši diskr. ocjenu. U diskr. ocjeni organa može ležati, da li će neki predmet pozitivno ili negativno riješiti, ali organ se ne može po svojoj diskr. ocjeni proglasiti nadležnim odnosno nenadležnim. Ako se organ u predmetu, koji može po diskr. ocjeni pozitivno ili negativno riješiti, proglasi nenadležnim, onda je načelno ovo baš takva protivuzakonitost, kao i kad se proglašuje nenadležnim u predmetu, koji je pravno strogo vezan.

Od naročitog je praktičnog značenja shvatiti, da opći procesni propisi vrijede načelno i za postupak oko donošenja akta, u kome se vrši diskr. ocjena.[15] I baš tu oni i imaju svoje naročito značenje, jer osiguravaju pravilno vršenje diskr. ocjene; što veća sloboda odlučivanja, to i veće praktično značenje procesnih odredaba. Ako propisi o općem upravnom postupku žele po pojedinim pitanjima isključiti primjenu nekih svojih procesnih odredaba za stvari, koje se rješavaju po diskr. ocjeni, onda to moraju i izrijekom normirati, – u protivnom se pretpostavlja, da ovi propisi vrijede i za te stvari. Od naročite je praktične važnosti, da se u postupku oko donošenja rješenja po diskr. ocjeni respektira načelo saslušanja stranaka (tu postoji baš česta tendencija, da se uprava toga oslobodi). Jednako mora i sam akt u stvari, koja se rješava po diskr. ocjeni, imati načelno sve formalne i sadržajne potrebe kao i akt u stvari, koja je pravno strogo vezana. Što se toga tiče najviše se diskutira pitanje obrazloženja akta, što je već naprijed opisano (pod toč. III–3).

Dalje su vrlo važni materijalnopravni uvjeti, koje postavlja zakon za vršenje diskr. ocjene: diskr. ocjena se može vršiti, samo kad su ispunjeni određeni zakonski uvjeti. Postojanje tih uvjeta je čisto pitanje legalnosti. Kad se u nekoj stvari vrši diskr. ocjena, ima uvijek, u većem ili manjem opsegu, materijalnopravnih propisa, kojih se vršilac diskr. ocjene mora pridržavati i kojih povreda predstavlja nezakonitost.

I činjenično pitanje (činjenično stanje) pripada u pitanje legalnosti. Činjenice su strogo objektivne. One ili postoje ili ne postoje, a diskr.

vući pravne granice. (Osim toga je tu posrijedi i staro shvaćanje zakonitosti uprave, da zakoni samo ograničuju u načelu slobodnu upravu.) Modernoj teoriji je čitava diskr. ocjena negativna i sekundarna pojava utoliko, što može nastati tek onda, kad je prestala svaka zakonska smjernica. Nije potrebno konstruirati neke posebne granice diskr. ocjene, već je važnije produbljavati studij pravnih normi i ukazivati, dokle sve sežu smjernice tih normi; svaki akt, u kome se vrši diskr. ocjena, treba rastaviti u njegove sastavne dijelove i pritom utvrditi one dijelove, koji su pravno vezani. Teorija o granicama diskr. ocjene razlikuje onda između izvanjskih i unutrašnjih granica diskr. ocjene. Izraz unutrašnji je pogotovu nezgodan, lako zavodi u bludnju, pa se i mnogo kritizira (pobliže o čitavoj teoriji granica diskr. ocjene u mojoj Diskr. ocjeni str. 397 i d.).

[15] U pravnoj literaturi je naročita zasluga Teznera, što je – obrađujući sistematski i na širokoj osnovi pitanje upravnog postupka i diskr. ocjene – stalno ukazivao na unutrašnju vezu između ova dva pitanja. Naš ZUP (čl. 4 st. 3) načelno propisuje, da njegove odredbe važe »i za slučajeve u kojima je organ ovlašten da u upravnim stvarima rješava po slobodnoj ocjeni«.

ocjena se može pravilno vršiti samo na osnovu valjano utvrđenog činjeničnog stanja i može se odnositi samo na povlačenje zaključaka s obzirom na objektivno utvrđeno činjenično stanje. Ako činjenično stanje nije valjano utvrđeno, ako se diskr. ocjena vrši, bilo da se uzimaju nepostojeće činjenice ili se prelazi preko postojećih, onda to nije pitanje oportunosti, koje ide u okvir diskr. ocjene, već pitanje legalnosti, koje je izvan toga okvira.

Iz istih razloga nije ni diskr. ocjena slobodno sudačko uvjerenje ili slobodno ocjenjivanje dokaza, kao ni odmjerivanje kazne unutar neke zakonske stavke. Jednako je neispravno uzimati i t. zv. tehničku ocjenu kao naročitu vrstu diskr. ocjene, koja da principijelno izmiče od kontrole legalnosti. Uistinu baš tehnička, znanstvena i slična pravila djeluju poput pravnih normi. Organ pri tehničkoj ocjeni ne bira prema vlastitom shvaćanju između više mogućnosti, koje su sa zakonskog gledišta jednako vrijedne, već ima posredstvom tehničkog ili stručnog znanja pronaći ono određeno rješenje, koje ima zakon pred očima. – Što sve to neki ubrajaju u diskr. ocjenu, potječe odatle, što pritom ima mnogo subjektivnog djelovanja i što se to djelovanje teže kontrolira, – ali to dvoje ne daje još samo sobom značaj diskr. stvari.

Posebno mjesto imaju griješke, koje su specifične pri vršenju diskr. ocjene. Amo ide naročito naprijed pod b) razloženi slučaj, kad javni funkcionar ispada iz uloge javnog organa i vršeći samovoljno ocjenjivanje vrijeđa svoju službenu dužnost. Pritom dolaze nesumnjivo u obzir subjektivni momenti od strane vršioca ocjene. Nije ispravno – kako to rezonira naročito jedan dio njemačke literature[16] – da se kod nezakonitosti smije gledati samo na objektivnopravnu situaciju, da je pitanje krivnje službenog lica pravno irelevantno, i da, gdje nema posebne pravne norme, takva lična krivnja službenog lica ne utječe na pravnu valjanost samog akta, donesenog po diskr. ocjeni. Uistinu akt, gdje je službeno lice doduše izabralo jednu objektivnim pravom dopustivu alternativu, ali ne s obzirom na interese javne službe, već rukovodeći se svijesno stranim momentima, napose svojim ličnim momentima, mora biti nezakonit i pravno nevaljan. Može se još razumjeti, kad se pri strogo pravno vezanim aktima, gdje pri rješenju dolazi u obzir samo jedna jedina alternativa, tvrdi, da je nepotrebno ulaziti u ispitivanje tih subjektivnih momenata; jer dok službeno lice mora donijeti akt točno određenog sadržaja, to da je onda svejedno, koji su ga motivi rukovodili pri donošenju toga akta. No pri vršenju diskr. ocjene je stvar posve drukčija: ovdje su na pr. nedopustivi subjektivni (lični) momenti izazvali rješenje po alternativi A, dok bi bez njih došlo do rješenja po alternativi B. S druge strane treba priznati, da može postati opasnim, kad kontrola legalnosti, naročito kad je vrši sud, suviše ulazi u ispitivanje tih subjektivnih i strogo ličnih momenata. Franc. Drž. savjet je svojom klasičnom taktičnošću, kojom se općenito odlikuje njegova judikatura, našao tu pravi put: on

[16] Pobliže o tome u mojoj Diskr. ocjeni str. 427 i d.

utvrđuje deturneman vlasti na osnovu akta, koji se pobija i saveznog dosijea organa, ali sam ne vrši nikakvo posebno ispitivanje, da bi utvrdio krivnju službenog lica (*osim toga teret dokaza pada uvijek na onoga, koji pobija akt*).

Veliki dio njemačke i austrijske teorije obrađuje rečene specifične griješke pri diskr. ocjeni, kao griješke u ocjenjivanju (Ermessensfehler), – u pojedinostima se čitava ta teorija može dosta kritizirati.[17] Francuska teorija i praksa – pod vodstvom judikature Drž. savjeta – obuhvaća ove griješke pretežno institutom détournement de pouvoir.

d) Griješka neoportunosti

Kontrola, koja je ograničena samo na pitanje legalnosti, ne može zahvatiti griješku neoportunosti, – tako naročito sudska kontrola. Kontrola angloameričkih sudova preko »reasonableness« može već zahvatiti i samu griješku neoportunosti,[18] samo što su angloamerički sudovi (a naročito engleski) vrlo suzdržljivi u toj kontroli.

No griješku neoportunosti mogu uz određene uvjete zahvatiti drugi javni organi (naročito stepenom viši organ uprave), pa zbog griješke neoportunosti staviti akt izvan snage ili ga čak izmijeniti. Po tome pitanju treba načelno razlikovati instanciono rješavanje, koje se vrši povodom žalbe, od nadzornog rješavanja.

Teoretski se razlikuje pravna i interesna žalba: prva se poziva na momente legalnosti, a druga oportunosti, otvarajući novo vršenje diskrec. ocjene. Općenito uzeto može žalba biti uvijek i interesna, i njenim povodom može viša instancija iznova vršiti diskrec. ocjenu. Ako zakon želi ovo u određenoj materiji ograničiti, mora to i izrijekom normirati, – inače se pretpostavlja, da viša instancija može raniju diskrecionu ocjenu zamijeniti vlastitom. Posljednje vrijedi naročito za žalbu odnosno instanciono rješavanje po austrijskom i sličnim zakonima o upravnom postupku.

[17] Pobliže o čitavoj toj teoriji u mojoj Diskr. ocjeni str. 421 i d.

[18] I što se toga tiče, to je sredstvo mnogo opsežnije od franc. deturnemana (kako to dobro razlaže Tixier: La règle de »reasonableness« – RDP g. 1956., str. 291–3).

Prema ZUP-u rješava drugostepeni organ povodom žalbe u potpunosti po svim pitanjima, pa može i slobodnu ocjenu prvostepenog organa zamijeniti svojom ocjenom (čl. 242 st. 1). No što se tiče potonjeg postavlja ZUP tri veća izuzetka, poglavito u interesu samoupravnosti: 1. u određenim poslovima općinskog ili kotarskog organa uprave (čl. 242 st. 3) drugostepeni organ ne može poništiti ili izmijeniti prvostepeno rješenje zbog toga što smatra, da je prvostepeni organ necjelishodno iskoristio pravo slobodne ocjene, – može to učiniti drugostepeni organ, koji je u sastavu istog nar. odbora. U određenim takvim slučajevima (čl. 264) može organ neposredno višeg stepena samo obustaviti rješenje donijeto na osnovu slobodne ocjene, pri čemu meritorno odlučenje donosi narodni odbor. 2. Državni organ koji rješava po žalbi protiv rješenja samostalne ustanove ili organizacije u poslu, koji je prenijet u njen samostalni djelokrug, ne može poništiti ili izmijeniti pobijano rješenje zbog necjelishodnog vršenja slobodne ocjene (čl. 244 st. 2). 3. Zbog istog razloga ne može se ni izmijeniti rješenje kod određenog rješavanja na osnovu društvenih planova ili propisa o upravljanju općenarodnom imovinom (čl. 295 st. 3).

Obrnuto pravilo vrijedi za nadzorno rješavanje. Ovo se načelno odnosi samo na pitanje legalnosti i ne rješava predmet meritorno, već samo kasatorno. Ako zakon želi nadzornom rješavanju u određenoj materiji dati veće ovlašćenje, mora to izrijekom propisati.

7. Diferenciranje sankcija protivupravnih upravnih akata

Kako smo već vidjeli[19] sankcije pogrešnih, a dosljedno i protivupravnih, upravnih akata su vrlo različne i ne mogu se svesti na jedan jedinstveni oblik. To nije samo razumljivo, već i neophodno s razloga, što je i bitni element, koji utječe na formiranje sankcije, vrlo različan (veličina griješke i važnost općeg i individualnog interesa). Za pravno rezoniranje vrlo je važno utvrditi i proučiti razne sankcije protivupravnih upravnih akata, i to naročito, koje se odnose na samu egzistenciju upravnog akta. Samo ako te sankcije strogo diferenciramo, možemo i točno utvrditi njihove pravne značajke i čitav njihov pravni režim, kao i riješiti sva savezna pravna pitanja.

Bilo bi najprostije poći sa samog jezičnog razlikovanja onih termina, koje daju pravni propisi ili praksa u pitanju pogrešnosti upravnog akta i njegove sankcije, i prema tome opisati pravni režim pojedinih sankcija. No ta je terminologija vrlo neodređena,[20] tako na pr. često dva ili više izraza označuju istu griješku odnosno sankciju, dok se drugi put isti termin upotrebljava u raznom smislu. Poboljšano je to u onim pozitivnim pravima, koja imaju zakone o općem upravnom postupku (kao naročito Austrijska republika i Jugoslavija) ili druge opće i detaljnije propise o upravnom postupku (kao na pr. tirinški zemaljski red), – gdje možemo nekako izvesti pravno razlikovanje raznih griješki i njihovih sankcija. Inače ostaje dužnost pravne teorije, da ocrta te razne kategorije.

Teorija u tome može uspjeti samo onda, ako to vrši u najužoj vezi s pozitivnim pravnim propisima i postojećom praksom, od kojih i uzima čitav materijal, te ga ima prvenstveno uopćiti i sintetizirati. U teoriji[21] se ukazuje na to, da praksa slabo primjenjuje od teorije povučeno razlikovanje griješaka upravnog akta. Bit će tome više razloga. Ali praksa može prihvatiti teoretsko razlikovanje samo onda, ako to bude za nju razumljivo i ako to odgovara praktičnim potrebama. Da to poluči, teorija ne smije ove kategorije izmišljavati iz nekih apstraktnih ili filozofskih ideja, već ih crpsti iz realnosti pravnog života. Takve dvije skroz oprečne metode primjenjuju na pr. Jèze i Kelsen, i bit će od interesa prikazati te dvije razne koncepcije, da bi se vidjelo, da se metafizičkom metodom

[19] Naprijed pod toč. 3.

[20] Tako na pr. pokazuje Herrnritt (Grundlehren, str. 282), kako austrijska praksa »ziemlich wahllos« primjenjuje izraze ungültig, unwirksam, absolut nichtig, gesetzwidrig, mangelhaft i t. d. Slično ukazuje i Jèze (knj. I str. 69) na neodređenost izraza nullité, inexistence, inopposabilité, résolution, rescision i t. d.

[21] Tako na pr. Coester str. 44.

ne može doći ni do kakvih pravno realnih kategorija. Osim toga nam ta dva pisca pokazuju antipodne primjere za vrlo detaljirano diferenciranje s jedne i strogo uniformiranje sankcija s druge strane.

Vjeran svome osnovnom načelu, da je za pravnu teoriju najvažnije dobra metoda, a ta da je posmatranje činjenica, Jèze i ovo svoje kategoriziranje pogrešnih pravnih akata vrši posmatranjem i izvođenjem zaključaka iz postojećih činjenica i pojava. Svoje kategoriziranje Jèze vrši za pozitivno francusko pravo, ali ono nije bez koristi ni za nadnacionalnu pravnu teoriju.[22] Naročito nam ono pokazuje, kako se tu može vrlo detaljno diferencirati (Jèzeovi slučajevi mogli bi se i umnožiti). Jèze[23] klasificira sankcije pogrešnosti, kako postoje u Francuskoj, redom prema njihovoj težini, u osam odnosno devet grupa.

1. Najteža griješka povlači za sobom *nepostojanje akta* (inexistence). Smatra se, da akt ni ne postoji, pa nema ni potrebe autoritativno oglašavati ovo nepostojanje. Akt nema pravnog efekta i svako se može, svim pravnim sredstvima, na to pozivati, pa je i protiv njega dopustiva pasivna rezistencija. Griješka ne može nigda konvalidirati.

2. Kod radikalnog nuliteta (nullité radicale) akt postoji, dok ga ne poništi nadležni organ, – u čemu je bitna razlika prema naprijed navedenom nepostojećem aktu. Akt nije doduše bez svakog pravnog efekta, ali je taj vrlo prekaran. Svak se može pozivati na tu griješku, griješka se može suprotstaviti u svako vrijeme i svim pravnim sredstvima (akcijom ili ekscepcijom) i ne može konvalidirati.

3. Kod običnog nuliteta (nullité simple) akt je manje beznačajan od slučaja radikalnog nuliteta. Na nulitet se može pozivati vrlo veliki broj pojedinaca (svi interesenti); no dok se indirektnim putem (putem ekscepcije) može to činiti u svako doba, direktnom akcijom (zahtjev, da se akt kao takav poništi) samo unutar određenog roka. U posljednjem leži bitna razlika prema radikalnom nulitetu.

4. Kod relativnog nuliteta (nullité rélative) akt se može poništiti samo na zahtjev određenih interesenata, kojih je broj ograničen. Ne samo direktna akcija, već i ekscepcija može se vršiti samo unutar određenog roka. Griješka može konvalidirati potvrđivanjem (confirmation). Takvi slučajevi su na području javnog prava, za razliku od privatnog, rijetki.

5. Još je slabiji slučaj, kad pored prednjega sudac ni ne mora poništiti akt, već ga zakon ovlašćuje, da to čini prema prilikama pojedinog slučaja.

6. U daljem slučaju ne radi se više o nulitetu, već da se pogrešni akt ne može više suprostaviti (non opposabilité) određenim pojedincima, dok prema svim ostalima djeluje, kao da je bez griješke. Takvo nesuprot-

[22] Kategoriziranje vrši Jèze općenito za pravne akte, a ne isključivo samo za upravne akte.

[23] Knj. I, str. 75 i d., članak u RDP, g. 1912., str. 719 i d., RDP, g. 1913., str. 294 i d.

stavljanje mora ovlašćeni od nadležnog organa tražiti u određenom roku, inače grieška konvalidira.

7. Akt ne gubi sve, već samo neke pravne efekte (privation de certains effets).

8. Akt povlači za sobom novčanu odgovornost službenika, koji ga je donio, prema administraciji, ali ima prema trećima sve pravne efekte.[24]

9. Grieške bez svake pravne sankcije.

Kelsen[25] zabacuje načelno pravno diferenciranje protivupravnih grieška, što je logična posljedica njegova pravnog formalizma i isključivanja pravnih sadržajnih elemenata: diferencirati grieške akta prema težini povriedene pravne norme nije po Kelsenu pravno, već čisto političko shvaćanje, koje se mora isključiti iz pravnog rezoniranja. Po Kelsenu imaju svi uvjeti, određeni pravnim propisom za donošenje upravnog (državnog) akta, jednaku vrijednost; pa ako nedostaje ma i jedan od tih uvjeta, akt se ne može »pripisati državi« i ništav je. A pitanje, da li postoji ništavost, samo je pitanje pravne logike, o čemu država ne odlučuje autoritativno, već razum pojedinca. Ništavi akt nije uopće državni akt i nema nikakvih pravnih posljedica, a svako može uskratiti njegovu primjenu. Ako pozitivno pravo želi nekoj grieški dati manje pravno značenje (kao da akt ne bude ništav već samo oboriv), mora to izrijekom i propisati. To znači, da bi u sumnji i svaka najmanja grieška povlačila za sobom ništavost akta. I nebitna grieška, ako nije zakonom drukčije određeno, povlači za sobom ništavost akta[26] sa svim radikalnim posljedicama, da se uopće ne radi o državnom aktu.

Sumnjam, da bi se to pravilo dalo provesti bilo u kom pozitivnom pravu;[27] a sama zemlja Kelsenova – Austrija postavila je baš obrnuto načelo, da je ništav samo upravni akt s grieškom, za koju zakonski propis izrijekom određuje ništavost.[28]

[24] U svom članku u RDP, g. 1912., str. 719 i d. Jèze naročito tretira slučaj, kad povreda pravnog propisa nema za sankciju nulitet akta. Pritom Jèze uzima naročito u obzir okolnost, kad bi poništavanje takvog akta nanijelo tešku štetu trećem licu, koje nije ni moglo spoznati griešku akta. Posljedica je takvog pogrešnog akta odgovornost službenog lica, koje je donijelo akt, – ta je odgovornost u pravilu disciplinska, a izuzetno i imovinska.

[25] U nav. članku, a njegovu osnovnu ideju prihvaća Merkl, Rechtskraft str. 292, All. Verw.recht str. 195, a pomalo zagrijava se za nju i Antoniolli str. 214.

[26] Merkl, Rechtskraft str. 292.

[27] Protivnici teorije i pravne metode Kelsenove izvlače baš ovaj slučaj kao klasičan primjer neplodnosti i praktične neupotrebljivosti Kelsenove teorije i metode, – tako na pr. Schwinge: Der Methodenstreit in der heutigen Rechtswiss., g. 1930., str. 13–14.

[28] Zakon o općem upravnom postupku od g. 1925., § 68 st. 4. – Kakav bi bio teret za zakonsku tehniku, kad bi se u svakom slučaju morala istaći oborivost pogrešnog akta, a prezumirala bi se ništavost; dok se s druge strane ne dadu uopće u zakonu predvidjeti nebitne grieške, jer one zavise – kako smo naprijed vidjeli – od prilika pojedinog slučaja.

8. Ništavost i oborivost (rušljivost)

a) Razlikovanje ništavosti i oborivosti

U mnogim pozitivnim pravima, naročito u njemačkom i austrijskom pravu, čini se kod protivupravnih upravnih akata načelno razlikovanje između ništavih i oborivih. U jugoslavenskom upravnom pravu ovo razlikovanje ne samo da vrijedi, već ima i veliko praktičnopravno značenje. U francuskoj pravnoj teoriji i praksi se uglavnom ne čini ovo razlikovanje, a naročito nema traga ovom razlikovanju u velikim sistematskim djelima o francuskom upravnom pravu. Glavni je razlog tome taj, što se pravne sankcije pogrešnog akta posmatraju prvenstveno s gledišta upravnog spora: nullité je grješka, zbog koje može upravni sud poništiti upravni akt (što obuhvaća i ništavost i oborivost).[29]

Razlikovanje između ništavosti i oborivosti preneseno je iz privatnog (građanskog) prava. Ali očigledno se tako prenošenje može vršiti samo uz velike adaptacije, budući da postoji i golema razlika između građanskopravnog posla i upravnog akta. Posebna priroda upravnog akta traži ovdje nužno mnoge promjene. Javlja se to već kod samog termina oborivosti. U građanskom pravu govori se o pobojnosti (Anfechtbarkeit), jer je tu bitno reagiranje stranke odnosnog pravnog posla, – da bi taj posao bio nevaljan, potrebno je pobijanje stranke. Upravni akt se naprotiv, kad ima grješka oborivosti, ne stavlja samo izvan snage, kad ga stranka pobija (ili na to ovlašćeni javni organ), već ga može uz određene uvjete opozvati i sam njegov donosilac. Pri ideji oborivosti nije bitno, da neko pobija akt, već da je za pravno nevaženje akta potrebno, da bude autoritativno stavljen izvan snage. Zato je za upravni akt ispravnije govoriti o oborivosti ili rušljivosti negoli o pobojnosti.[30]

[29] Zato je neispravno i zavodi u bludnju nullité prevoditi u našu ništavost ili njem. Nichtigkeit (što neki i čine), pa zato je i naprijed pri prikazu Jèza njegov nullité prevoden u nulitet, a ne ništavost. Moglo bi se samo kazati, da francuski pojam nepostojećeg akta ima nekih dodirnih točaka s pojmom ništavog akta. – Kad bi se i na francuskom jeziku htjela označiti opreka između ništavosti i oborivosti, moglo bi se govoriti o la nullité i l'annulabilité (kako to čine švicarski pisci na francuskom jeziku).

Već se Alcindor (str. 4) žalio, da na području jav. prava nema u Francuskoj uopće nikakve teorije o pogrešnosti (nullités), pa čak ni pokušaja konstrukcije takve teorije. Mnogo bolje nije ni danas. Meni se čini, da to treba uglavnom pripisati okolnosti, što se čitav taj problem u francuskoj literaturi preusko tretira samo u vezi s upravnim sporom. De Soto (str. 7) ispravno tumači pojavu, da u Francuskoj nema mnogo studija o nulitetu upravnih akata, time što su francuski pisci »hipnotizirani« upravnosudskom tužbom. No nažalost se ni on nije oslobodio te hipnoze, pa uglavnom razmatra nulitet upravnog akta samo s gledišta vođenja upravnog spora, i zbog toga ne uspjeva da razvije neku širu i principijelniju teoriju o pogrešnom upravnom aktu.

[30] Tako se i u njemačkoj literaturi izraz Anfechtbarkeit zamjenjuje s Aufhebarkeit, kao na pr. Forsthoff str. 186 i d. Wal. Jellinek Verw.recht str. 255 uzima štoviše dva izraza: Anfechtbarkeit i Widerruflichkeit, – što je nepotrebno, ako se usvoji izraz oborivost.

b) Pojam ništavosti

U teoriji, naročito njemačkoj, opisuje se ništav akt kao nevažeći i bez pravnog efekta: nitko ne može na njegovu osnovu steći pravo, niti se akt može izvršiti.[31] Ništav akt, prema tome, ni ne postoji u pravnom smislu, pa se zato mjesto o ništavosti govori i o nedjelotvornosti (Unwirksamkeit) akta. Njegovo postojanje je samo prividno, a nepostojanje može se oglasiti u svakom stadiju postupka i u svako vrijeme, ono je strogo deklaratorno, ima retroaktivno značenje i djeluje ex tunc. Načelno ne može ništav akt nikad konvalidirati, – za njega se kaže (Ipsen), da je mrtvorođenče. Svako interesirano lice može pri ma kakvoj primjeni ništavog upravnog akta staviti ekscepciju ilegalnosti (bez obzira, da li je takav akt pobijalo redovnim pravnim lijekom). Po strogoj pravnoj logici bio bi i bespredmetan pravni lijek protiv ništavog akta, ali on se na pr. u njemačkoj literaturi i praksi, iz ispravnih razloga, dopušta, – pri čemu se stvarno radi o tužbi za utvrđenje nepostojanja upravnog akta.[32] Tu tužbu može stranka dići u svako doba i izvan redovnog pravnog lijeka. Uistinu upravni sudovi u Zapadnoj Njemačkoj povodom vođenja upravnog spora jednako poništavaju ništave i oborive akte, što onda i otežava razlikovanje između ništavog i oborivog akta.[33]

Kao značajku ništavosti dodaju neki u teoriji, da ništavi upravni akt može adresat prosto ignorirati i uskratiti mu svaku poslušnost. No kod upravnog akta (zbog njegove autoritativnosti i predmnjeve pravovaljanosti) nije ta stvar tako jednostavna kao kod ništavog građanskopravnog posla. Praktički dolazi pitanje pokoravanja građanina ništavom upravnom aktu najviše do izražaja kod prinudnog izvršenja takvog akta. Samo kad bi građanin tu imao jus resistendi (što on u pravilu nema), bilo bi i ispravno tvrditi, da se građanin ne treba pokoriti ništavom aktu.[34] Taj otpor onda neki pisci[35] oslabljuju na taj način, što kažu, da to građanin čini na svoju pogibao. No takav »otpor na svoju pogibao« može građanin dati i oborivom aktu, pa se ne vidi, u čemu bi tu onda bila razlika izme-

[31] O pojmu ništavosti naročito Herrnritt Grundlehren str. 290., Fleiner str. 203 i d., Forsthoff str. 187 i d., Ipsen str. 15, Wal. Jellinek Verw.recht str. 254 i d., Kormann str. 204 i d., Otto Mayer knj. I, str. 95.

[32] O takvoj upravnosudskoj tužbi prema novom njem. pozitivnom pravu Menger str. 184 i d. Pritom se javljaju neke procesne teškoće. U jugoslav. pozitivnom pravu stvar je regulirana ZUP-om (čl. 269 st. 3 i 4). Rješenje oglašava ništavim organ, koji ga je donio ili odgovarajući organ uprave višeg stepena, a ako toga nema – organ, koji vrši nadzorno pravo nad organom, koji je donio rješenje; protiv rješenja, kojim se neko rješenje oglašava ništavim ili se odbija zahtjev stranke ili jav. tužioca za takvo oglašavanje, dopuštena je žalba, – ako nema organa uprave neposredno višeg stepena, može se neposredno pokrenuti upravni spor.

[33] Forsthoff str. 188 nota. – Jugoslav. Zak. o upravnim sporovima vodi utoliko posebnu brigu o griješci ništavosti, što izrijekom određuje (čl. 37 st. 2), da na ništavost upravnog akta sud pazi po službenoj dužnosti.

[34] Hippel str. 96 posve ispravno obrazlaže protiv teze, da svatko može ništavom aktu otkazati poslušnost (u oštrom obliku Kormann str. 206, koji se i ovdje odviše oslanja na načela, koja vrijede za građanskopravni posao), da se to može uzeti samo u onim slučajevima, kad je dopušten nekažnjiv otpor.

[35] Kao na pr. Fleiner Instit. str. 205.

đu ništavog i oborivog akta. Davati svakome pravo da uskrati poslušnost ništavom aktu, to je teže iz praktičnih razloga priznati, što se šire obuhvaćaju slučajevi ništavosti (kako ćemo niže vidjeti, u tome postoji u teoriji veliko razmimoilaženje).[36]

c) Pojam oborivosti

Protivno ništavom aktu teorija prikazuje oboriv akt kao puni pravni akt, koji je samo ugrožen u svojoj egzistenciji. Oborivi akt se mora izrijekom staviti izvan snage, jer u protivnom vrijedi i proizvodi sve pravne efekte. Nedjelotvornost ne djeluje ovdje kao kod ništavog akta po sebi, već je potrebno, da se akt izrijekom stavi izvan snage. Specijalno adresat upravnog akta, da bi otklonio djelovanje oborivog upravnog akta protiv sebe, mora obarati akt pravnim lijekom; ako to propusti učiniti, ili ne uspije s pravnim lijekom, akt postaje protiv njega pravosnažan i on mu se mora pokoriti. Dvoje treba tome načelu dodati. Prvo, da se takav oboriv akt može stavljati izvan snage i po službenoj dužnosti odnosno na prijedlog drugog državnog organa i drugo, da ga stranka može normalno obarati redovnim pravnim lijekom u upravnom postupku odnosno pokretanjem upravnog spora, ali i nekim vanrednim pravnim lijekovima. – Ali u svakom slučaju je kod nezakonitog upravnog akta položaj zainteresiranog lica drukčiji negoli kod nezakonitog građanskopravnog posla. Povreda zakona ima u drugom slučaju načelno teže pravne posljedice nego kod upravnog akta; nezakoniti građanskopravni posao je u pravilu bez pravnih posljedica, dok nezakoniti upravni akt, izuzimajući slučaj ništavosti, vrijedi, dok se ne stavi izvan snage. Oborivi upravni akt ima prezumpciju zakonitosti i vrijedi, dok se ne stavi izvan snage.

Neispravno je opreku oborivosti prema ništavosti nalaziti u tome, kao da bi akt, kojim se stavlja izvan snage oboriv akt, djelovao samo ex nunc[37] (dok je u slučaju ništavog akta to nužno ex tunc). Uistinu kod najznačajnijeg takva stavljanja izvan snage – povodom žalbe i upravnosudske tužbe – i kod oborivosti ide djelovanje ex tunc, – i tu nema nikakve razlike između griješke ništavosti i oborivosti. Samo u nekim slučajevima stavljanja upravnog akta izvan snage, izvan postupka redovne žalbe odnosno upravnog spora zbog griješke oborivosti, susrećemo i djelovanje ex nunc, – nezakoniti akt se u takvim slučajevima ukida, a ne poništava. U tome je vrlo poučno rješenje ZUP-a, koji kod vanrednog stavljanja akta izvan snage (izvan redovne žalbe odnosno upravnog spora) strogo razlikuje slučajeve poništavanja od slučajeva ukidanja. I za stavljanje izvan snage izvan redovnog pravnog lijeka, ne bi se moglo

[36] Zato se tu i najteže može probaviti teza Merkla (Verw.recht str. 198 i d.), koji s jedne strane u dvojbi (u smislu Kelsenove nauke) svaki pogrešni upravni akt smatra ništavim, a protiv takog akta zabranjuje neposlušnost, samo kad je takva zabrana izrijekom normirana. Kako bi mogao takav sistem da funkcionira u današnjem javnom životu? Fiat teoria pereat mundus!

[37] Tako na pr. Merkl Verw.recht str. 194.

postaviti pravilo da ono djeluje ex nunc. Bitna je osobina oborivog akta samo u tome, što se mora izrijekom staviti izvan snage, jer u protivnom vrijedi odnosno postaje pravosnažan.

d) Relativna ništavost

O relativnoj ništavosti se govori, kad se samo određena, ovlašćena lica mogu na nju pozivati, – što se slabo susreće na području upravnog prava. O relativnoj ništavosti govori se i onda, kad se »ništavi« akt ne može prosto ignorirati, stranka ne može naprosto protiv njega staviti ekscepciju ilegalnosti, – već se akt mora izrijekom od nadležnog organa staviti izvan snage (ili se posljednje još i vremenski ograničuje). Protivno tim slučajevima se onda prava ništavost naziva apsolutna ništavost. Uistinu se u posljednjem slučaju radi samo o jednom naročitom obliku oborivosti, koja uopće može vrlo varirati.

e) Razgraničenje ništavosti i oborivosti

Ništavost predstavlja najtežu griješku. U teoriji vlada prilična jednodušnost, da u dvojbi treba upravni akt s protupravnom griješkom smatrati oborivim. Nije potrebno, da zakon (pravni propis) za svaki pojedini slučaj određuje sankciju oborivosti. Čim je on propisao, da se upravni akt mora donijeti uz određene uvjete, time je i uključeno, da se u protivnom radi o pogrešnom aktu, koji je u pravilu oboriv. U pitanju ništavosti i oborivosti situacija je, što se upravnog akta tiče, obrnuta, nego što je ona kod građanskopravnog posla, gdje je ništavost pravilo.[38] Čitavom tom shvaćanju je naravno dijametralno oprečna naprijed opisana (toč. 7) Kelsenova teza, ali tu tezu, osim njegovih najbližih pristaša i simpatizera, nije nitko mogao u teoriji prihvatiti, a da i ne govorimo o zakonodavstvu i praksi.

Razgraničenje između ništavosti i oborivosti jednostavno je tamo, gdje je zakonski postavljeno načelo, da ništavost postoji samo po izričnoj zakonskoj odredbi, – kako to naročito vrijedi za područje općeg upravnog postupka u Austriji i Jugoslaviji. Tamo, gdje nema takvih općih i načelnih propisa, – a to je u većini zemalja – dosta je mučno iz pojedinih zakona izvesti, da li neka povreda zakona povlači za sobom ništavost ili oborivost odnosnog akta (ti zakoni ili uopće o tome šute ili im je terminologija vrlo neodređena). Pravila o tome morala je onda razviti praksa i teorija. Posljednja nije mogla doći u tome pitanju (ni unutar pojedinog pozitivnog prava) do nekog, ma i približno jedinstvenog gledišta, već su tu vrlo znatna razmimoilaženja. Dok jedni pisci vrlo sužuju slučajeve ništavosti, drugi ih više šire, a treći vrlo raširuju. To je i posve razumlji-

[38] To se u teoriji često iznosi, tako na pr. Kormann str. 216 i 305, Alcidor str. 18, Fleiner str. 203, Ruck str. 68.

vo, jer se razgraničenje između ništavosti i oborivosti ne da pravnopojmovno izvršiti, već razlika počiva na momentima shodnosti i shvaćanju pojedinca, koja se griješka ima smatrati težom (ili naročito teškom), a koja lakšom, – a to može lako varirati od pisca do pisca.

Uzet ćemo samo neke tipične odgovore na to pitanje, jer bi nas predaleko odvelo, da dademo puni katalog tih različnih mišljenja u teoriji (što ne bi ni bilo od neke veće koristi). Dosta se ograničio Otto Mayer,[39] koji smatra ništavim upravni akt, koji uopće nije donio javni organ (Behörde) ili određene mjere ne idu uopće u nadležnost odnosnog organa. Razmjerno dosta uzak je i Schoen (str. 266), po kome su upravni akti samo izuzetno ništavi: a) koji su »posve izvan opće stvarne ili mjesne nadležnosti« organa i b) koji zahtijevaju ili dopuštaju, što je faktički nemoguće, nemoralno ili zakonski zabranjeno, kao i takvi, koji su besmisleni, ili kojima nedostaje »neophodno nužni sadržaj«. Inače Mayeru blizak Fleiner već jako raširuje slučajeve ništavosti.[40] Fleineru je ništav upravni akt, kome nedostaje »bitni« pravni element, a takvi bi bili bitni elementi: a) stvarna i mjesna nadležnost, b) da je akt donesen u zakonom propisanom obliku i uz održanje bitnih postupovnih propisa, c) da su ispunjeni svi uvjeti, koje zakon propisuje kao nephodne za određeni akt i d) da akt izriče nešto, što je pravno i faktički moguće, i ne vrijeđa, što je zakonom zabranjeno. Ipsen (str. 15) uzima kao razloge ništavosti potpunu nemogućnost, potpunu (völlige) nenadležnost i bitne postupovne nedostatke; a Ruck (str. 68) nenadležnost, nemoguć ili zakonom zabranjen sadržaj, prinuđeno (silom) izdavanje akta, kao i povrede »bitnih« postupovnih ili formalnih propisa. Vrlo su detaljno razradili razloge ništavosti u svojim djelima Andersen i Kormann. Posljednji je dao jednu od prvih sistematizacija ovih razloga, pa je, pozitivno i negativno, izvršio dosta jak utjecaj na kasniju njemačku literaturu.[41]

[39] Verw.recht knj. I., str. 95.

[40] Institutionen str. 203 i d.

[41] Kormann (str. 232 i d.) sistemizira slučajeve ništavosti: 1. Ništavost zbog nemogućnosti, bilo apsolutne ili relativne. U apsolutnu uvrštava: a) nemoguće činjenje (kad je činjenje faktički nemoguće, kad je ono pravno zabranjeno i kažnjivo, ili kad je nemoralno); b) činjenje, koje se odnosi na objekt, koji ne postoji, – bilo da je to osoba, stvar ili pravni odnos; c) kad se prema pozitivnim zakonskim propisima određena lica ili stvari oglašuju nesposobnim za određene pravne odnose. A u relativnu: a) upravni akt nesložbenog lica; b) akt nepravilno sastavljenog kolegija ili kad je mjesto kolegija djelovao pojedinac; c) akt »apsolutno« nenadležnog organa (kazuistički vrlo razrađeno), d) kad je propisana suradnja više organa, a djeluje samo jedan. 2. Ništavost zbog formalnih nedostataka. Samo nedostatak »bitne« forme akta dovodi do ništavosti. Nedostaci u procesu, koji prethodi donošenju upravnog akta, ne dovode do ništavosti, već najviše do oborivosti (tu K., izuzetno, prema nekim drugim piscima sužuje slučajeve ništavosti). 3. Ništavost zbog sadržajnih nedostataka. Tu se tretira neodređenost, besmislenost i nepotpunost upravnog akta. 4. Ništavost zbog nedostataka u volji. Amo K. uvrštava u prvom redu poslovnu nesposobnost. Ništav mu je i akt, koji je donesen prinudom (Zwang), i to samo ako se radi o vis absoluta, jer to isključuje svaku volju. Sve ostale nedostatke volje ne smatra K. razlogom za ništavost, – tako ni vis compulsivu (prijetnja) ni zabludu, kako su to neki drugi smatrali.

f) Pojedini slučajevi ništavosti

Prvi i najvažniji takav slučaj je *nenadležnost*. No postoji veliko razmimoilaženje, kad povreda nadležnosti predstavlja grišku ništavosti, a kad oborivosti, jer se očigledno ne može svaki slučaj nenadležnosti smatrati grišku ništavosti.[42]

Dosta se tu razlikuje između stvarne i mjesne nadležnosti, pa se samo povreda prve smatra ništavošću. Kako se ovo razgraničenje ne da međutim ovdje tako šablonski izvršiti, vrše se mnoge korekture. Tako na pr. Hippel[43] smatra opterećujuće akte stvarno nenadležnih organa u pravilu samo oborivim, a ništavim samo onda, kad se ne može pretpostaviti, da će ih trpjeti njihovi adresati, pošto je protekao rok za pravni lijek. Puno važenje akata nenadležnih organa traži Hippel u određenim slučajevima iz javnog interesa, kad se to ne protivi interesima aktom opterećenih lica. Kao drugi primjer možemo uzeti Forsthoffa,[44] kao novijeg pisca. Forsthoff smatra u pravilu upravne akte mjesno nenadležnih organa oborivim, a ništavim u slučaju, kad se radi o odnosu samostalnih nosioca uprave (na pr. načelnika dviju općina), jer da je tu situacija posve drukčija nego u slučaju odnosa mjesnih instancija unutar istog resora. Jednako dovodi po Forsthoffu mjesna nenadležnost do ništavosti, ako nadležnost zavisi od mjesta, u kome se nalazi neka stvar. Načelno po Forsthoffu obuhvaća ništavost sve slučajeve grube povrede stvarne nadležnosti, no kad se radi o takvim nadležnostima, koje se međusobno dodiruju (na pr. akt rudarske policije zadre u nadležnost mjesne policije), ne može se grišku lako uočiti, pa u interesu javnog povjerenja ne treba takav akt smatrati ništavim, već samo oborivim.

Kod stvarne nenadležnosti je važno, u čiju je nadležnost zadrto i tu grišku mogu vrlo graduirati.[45] I slučajevi mjesne nenadležnosti mogu po svojoj težini vrlo varirati, – pa neki u teoriji za takve određene slučajeve smatraju, da predstavljaju ništavost.[46]

U njemačkoj literaturi ima i pokušaja, da se razlikovanje između stvarne i mjesne nadležnosti zamijeni drugim razlikovanjem, koje bi više odgovaralo razlikovanju između ništavosti i oborivosti. Tako se došlo do pojma apsolutne i potpune nenadležnosti, koje bi povlačile za sobom ništavost. Oba su pojma ostala međutim tako nejasna, da se njima praksa može vrlo slabo služiti.[47]

[42] Što ipak čine neki pisci, kao na pr. Herrnritt Grundlehren str. 285. Fleiner Institt. str. 203.

[43] Str. 107 i d.

[44] Str. 190 i d.

[45] Na pr. nepravilno preuzimanje nadležnosti kreće se unutar istog organa (na pr. savjet nar. odbora preuzme stvar upravnog organa ili obrnuto); za stvar nadležni organ rješava stvar u nepravilnoj instanciji (na pr. organ kot. nar. odbora riješi predmet u prvoj instanciji, a mogao ga je rješavati samo u drugoj); nenadležnost se kreće unutar istorodnih organa (na pr. jednorodnih uprav. organa republike, općine ili kotara) ili raznorodnih upravnih organa (na pr. lučka kapetanija prema uprav. organu nar. odbora); nenadležnost je uperena protiv sudske nadležnosti i t. d.

[46] Tako, osim već nav. primjera, i Andersen str. 101 i d.

[47] Prema Kormannu (str. 247 i d.) apsolutna nenadležnost samo se uglavnom pokriva sa stvarnom, jer ima slučajeva, kad stvarna nenadležnost ne znači i apsolutnu nenadležnost, kao obrnuto i slučajeva, gdje mjesna nenadležnost znači apsolutnu nenadležnost. Malo bliže se idejno Hatschek (str. 97 i d.) izjašnjava o apsolutnoj nenadležnosti. Ona se ne poklapa s običnom stvarnom nenadležnošću, već postoji »kad upravni akt ni pod kojom okolnosti ne može doći u nadležnost odnosnog drž. organa, jer nenadležnost počiva na resornoj zamjeni (Ressortverwechslung).« Mjesna nenadležnost povlači po H. u pravilu oborivost, a izuzetno i ništavost, pri čemu H. uzima Kormannovu ideju, »ako je objekt, na koji se odnosi upravni akt, oduzet vlasti mjesno nenadležnog službenika«.

U nekim njemačkim zakonima, judikaturi, a i u teoriji (tako na pr. Ipsen) govori se o potpuno (völlig) nenadležnim organima, – pri čemu ostaje ta »potpunost« nerazjašnjena.

Prema ZUP-u stare Jugoslavije smatrao se upravni akt ništavim, kad je izdan od »vlasti koja nije stvarno nadležna za dotični predmet, ili od organa koji ni u kom slučaju nije mogao biti ovlašćen na izdavanje takvog akta« (§ 135 toč. 1). Mjesno nenadležno doneseni upravni akt bio je samo oboriv. Slično su i propisi o nar. odborima općenito smatrali ništavim rješenje, doneseno od stvarno nenadležnog organa (tako čl. 76 toč. 7 Općeg zak. o nar. odborima od g. 1952.). Današnji ZUP vrši veliko diferenciranje u pitanju pravnih sankcija protiv povrede stvarne nadležnosti, strogo razlikujući *ova tri slučaja*: 1. *Kad je rješenje doneseno »u stvari iz sudske nadležnosti«* ili u stvari, o »kojoj se uopće ne može rješavati u upravnom postupku« (čl. 268 toč. 1), – takav je akt ništav (teoretski možemo kazati, da je to slučaj apsolutne ništavosti); 2. »ako je za donošenje rješenja nadležan organ uprave ili savjet nar. odbora, a rješenje je donio savjet, vijeće ili sam nar. odbor« (čl. 262 st. 3), – akt je samo oboriv (ako se ne pobija žalbom, postaje pravosnažan); i 3. u ostalim slučajevima rješenja, donijetog od stvarno nenadležnog organa (čl. 262 st. 1 toč. 1), može se odnosno rješenje – po službenoj dužnosti, ili na zahtjev stranke odnosno javnog tužioca – poništiti u roku od pet godina, računajući od dana, kad je rješenje postalo konačno u upravnom postupku (čl. 263). ZUP vrši potrebno diferenciranje, kako to praktički odgovara našim potrebama i prilikama. – Što se tiče mjesne nenadležnosti, to ZUP (čl. 265) ovlašćuje organ, koji je nadležan za rješavanje o sukobu nadležnosti, da poništi takvo rješenje, i to u roku od godinu dana od dana, kad je rješenje postalo konačno u upravnom postupku.

Postoji i struja,[48] koja smatra ništavim akt, koga je trebalo da donese neki kolegijalni organ, a donio ga je ili samo pojedinac ili je kolegij bio nepravilno sastavljen. Po ZUP-u (čl. 249 toč. 8) je razlog za obnovu postupka, »ako kolegijalni organ koji je donio rješenje nije rješavao u sastavu predviđenom postojećim propisima ili ako za rješenje nije glasala propisana većina«. Isto vrijedi i u slučaju, »ako je u donošenju rješenja *učestvovala službena osoba koja je po zakonu morala biti izuzeta*« (toč. 6) ili je rješenje donijelo službeno lice nadležnog organa, koje nije bilo ovlašćeno za njegovo donošenje (toč. 7).

I kad je propisana kolaboracija više organa kod donošenja nekog upravnog akta (složeni akt – toč. II–7), a akt donese samo jedan organ uz povredu propisane saradnje, smatraju ovo neki razlogom za ništavost.[49] Naš ZUP (čl. 262 st. 1 toč. 3) predviđa za takav slučaj poništavanje akta u roku od pet godina od dana, kad je rješenje postalo konačno u upravnom postupku (čl. 263 st. 3). I u slučaju, kad je za donošenje upravnog akta potreban zahtjev ili privola adresata, a akt je donesen bez toga, uzimaju neki ništavost (vidjeti naprijed pod I–3 i II–3).

Ništavim se smatra akt donijet od organa, koji je na to bio prinuđen grubom silom; stvarno to i nije akt onoga, koji ga je donio, već onoga, koji je izvršio nasilje. Slučaj je sličan uzurpaciji vlasti i posve je razumljiva ništavost takvog akta. Već nema jednodušnosti u pitanju, da li se ima jednako tretirati i akt, koji je donijet kao posljedica protivupravne prijetnje. I druge nedostatke volje kod donosioca akta – kao zabluda, protupravni utjecaji sa strane i sl. – uzimali su nekoć neki njemački pisci kao razlog za ništavost, prenoseći očito ovo s građanskopravnog posla. U novijoj njem. literaturi je to prilično zabačeno.

[48] Tako na pr. Herrnritt Grundl. str. 286.

[49] Fortshoff str. 195.

Općenito gledano, u teoriji se strože postupa s formalnim nedostacima samog upravnog akta negoli s procesualnim nedostacima, koji su prethodili donošenju samog akta. Tako po Kormannu nedostatak bitnih formi dovodi do ništavosti; po Andersenu[50] postoji obično ništavost, kad se propisana forma upravnog akta uopće ne izvrši, a kad se ona samo djelomice izvrši, onda postoji samo u nekim slučajevima ništavost; šire uzima ovdje ništavost Forsthoff (str. 196). – Procesualni nedostaci su dosta općenito samo razlogom za oborivost, – no neki i određene takve griješke smatraju razlogom za ništavost akta.[51]

Materijalne povrede zakona se u teoriji u pravilu smatraju samo kao razlog oborivosti. Što se sadržajnih nedostataka akta tiče, to se često u literaturi ističe, da je ništav akt, koji je faktički nemoguće izvršiti (faktički nemogući sadržaj za razliku od slučaja, kad nemogućnost izvršenja leži samo u ličnosti adresata). Jednako je ništav akt, ako bi njegovo izvršenje dovelo do kriviČnog djela, a to se još i proširuje na slučajeve, koje apsolutno zabranjuje pravni poredak.[52] Ništavim se smatra i besmisleni ili potpuno nerazumljiv akt. Naš ZUP smatra ništavim rješenje, »koje bi svojim izvršenjem moglo prouzrokovati neko djelo kažnjivo po krivičnom zakonu« (čl. 268 toč. 2) ili »čije izvršenje uopće nije moguće« (toč. 3). – ZUP daje jaču pravnu sankciju za slučaj, kad je rješenjem »očigledno povrijeđen materijalni zakon u korist pojedinca ili pravne osobe, a na štetu društvene zajednice« (čl. 262 st. 2). Takvo rješenje može se ukinuti u roku od godine dana od dana, kad je rješenje postalo konačno u upravnom postupku (čl. 263 st. 3).

Već je svojedobno Tezner oštro kritizirao,[53] da se daje preveliko značenje formalnim pred materijalnim griješkama, – no kod ništavosti je to dobrim dijelom neizbježivo.

g) Ništavost prema austrijskom i jugoslav. zak. o općem upravnom postupku

Oba ova zakona zahvatila su pitanje ništavosti upravnog akta u odsjeku, koji radi o naročitim slučajevima stavljanja izvan snage upravnih akata. Iako se pitanje ništavosti rješava prvenstveno pod tim aspektom, ipak se iz tih odredaba dadu izvesti svi pravni elementi ništavosti. Pritom ta dva zakona razvijaju bitno različan režim ništavosti, i zapravo se kod austrijskog reguliranja ni ne radi o pravoj ništavosti, već o jednom naročitom obliku oborivosti.

[50] Str. 140 i d.
[51] Kao na pr. Herrnritt Grundlehren str. 287.
[52] Forsthoff str. 202. F. ide još i dalje, pa to proširuje i na slučajeve, kad upravni akt vrijeđa neku zakonsku zabranu (na pr. podijeli neku dozvolu, koje podjeljivanje zakon zabranjuje). Po F. je ništav i akt, koji naređuje adresatu nešto, što on pravno ne može učiniti (kao primjer se navodi slučaj, da se naloži kućevlasniku da odmah ukloni stanara, koji je ovlašten da ostane u stanu).
[53] Handbuch str. 312; Verw.Archiv, sv. 19, str. 455.

Austrijski Opći upravnopostupovni zakon određuje (§ 68 st. 4), da se »*mogu* rješenja po službenoj dužnosti u vršenju nadzornog prava od višeg organa koji stvarno dolazi u obzir izjaviti ništavim, ako rješenje: a) bilo izdano od nenadležnog organa (Behörde) ili od nevaljano sastavljenog kolegija, b) izazvalo bi krivičnozakonsku posljedicu, c) stvarno je neprovedivo ili d) trpi na nekoj griješci za koju zakonski propis izrijekom prijeti ništavošću«. Dalje se (st. 5) kaže, da se nakon tri godine po isteku žalbenog roka ne može više izjaviti rješenje ništavim u slučaju pod a); a u st. 7 da na rečenu izjavu o ništavosti nema nitko pravnog zahtjeva.

Iz ovog teksta dadu se izvesti ovi zaključci:[54] Na području općeg upravnog postupka nema uopće t. zv. apsolutno ništavih rješenja,[55] već se upravni akt smatra samo onda ništavim, ako ga je takvim izjavio za to nadležni organ. Ta izjava o ništavosti ima konstitutivno značenje, – poništava se akt, koji je doonda imao pravne posljedice, s djelovanjem ex nunc. Da li će organ izjaviti ništavost akta, zavisi od njegova nahođenja, stranka nema na to nikakav pravni zahtjev, već se njena predstavka u tom pravcu smatra samo pokretanjem nadzornog prava. Kod akata najviših upravnih organa uopće je isključeno izjavljivanje o ništavosti. Stranka, dosljedno, ne može ni u drugom postupku, pa ni u sudskom, staviti ekscepciju ilegalnosti.[56] Apsolutna ništavost (prava ništavost) upravnih akata moguća je i u austrijskom upravnom pravu, bilo izvan područja općeg postupovnog zakona ili kad pojedini zakon izrijekom isključi rečenu odredbu Općeg upravnopostup. zakona.[57]

Ništavost prema ovom austrijskom reguliranju je lux a non lucendo, – i tu se stvarno uopće ne radi o ništavosti, već o naročitom obliku oborivosti.[58]

Posve drukčije regulira ništavost ZUP (čl. 268 i 269). Kao i u austrijskom sistemu slučajevi ništavosti se navode taksativno, stim da se drugi slučajevi mogu samo zakonom propisivati.[59] Akt, kojim se neko rješenje oglašava ništavim, ima strogo dekla-

[54] Adamovich str. 133; Antonioli str. 34–5, 211 i d.; Herrnritt Verw.verf. str. 118 i d. (s kritikom čitave ove ništavosti); Mannlicher str. 239 i d.

[55] Körner (str. 152–3) uvjerljivo dokazuje, da bi odluke, koje smjeraju na krivično djelo ili koje imaju nemoguć sadržaj, morale biti apsolutno ništave, – ali odatle se ne može izvesti, da je to tako i prema rečenom § 68 (st. 4).

[56] Čitavo naprijed opisano shvaćanje zauzimaju oba austrijska suda javnog prava (Ustavni i Upravni sud), no Vrh. redovni sud zauzeo je drugo stajalište. Prema njemu su redovni sudovi vezani upravnim aktom samo uz uvjet, da je upravni organ bio nadležan za donošenje akta, da se kretao unutar svojih službenih ovlašćenja i da je upravni akt dopustiv (zulässig). U protivnom, prema shvaćanju suda, akt je apsolutno ništav, i redovni sud ga nema uzimati u obzir, svejedno da li je od nadležnog upravnog organa izrečena ili nije izrečena ništavost.

[57] Ovo dominantno stajalište se i poriče u austrijskoj literaturi i tvrdi, da bi bio protuustavan zakon, koji bi zaveo t. zv. apsolutnu ništavost (Werner: Verfassungsrechtliches vom Bescheidbegriff – Juristische Blätter, g. 1955. str. 298 i d.)

[58] Već je i zakon stare Jugoslavije riješio pitanje ništavosti bitno drukčije od austrijskog zakona.

[59] I već samo zbog toga je potrebno, da se pitanje ništavih akata zakonski regulira (dovoljno je pogledati različne teorije o slučajevima pravosnažnosti, da se uvidi, do koje dolazi društvene nesigurnosti, ako se samim zakonom ne utvrde slučajevi ništavosti); neshvatljivo je tvrđenje (Weber str. 83), da je opće zakonsko reguliranje pitanja ništavih akata »nepotrebno i štetno«. Rasprava je pisana za vrijeme hitlerovog režima!

U tekstu razloženo stajalište o ništavosti i oborivosti zauzima uglavnom i Stainov. Prema njemu značajke ništavosti jesu nemogućnost konvalidiranja pogriješke, nepostojanje pravnog efekta i deklaratorni karakter oglašavanja ništavosti. Naprotiv, oboriv je akt onaj »koji prividno odgovara svim uslovima postavljenim u zakonu i koji proizvodi pravne posljedice, no pri izdavanju koga je došlo do takve pogriješke, koja bi mogla dovesti do toga da se nadležnim putem akt izmijeni ili ukine«. Razmatrajući problem ništavosti Stainov zastupa gledište, da svaka ništavost mora biti izrijekom propisana zakonskim putem, izuzev ako se radi o aktu čije bi izvršenje predstavljalo kažnjivo djelo. U nedostatku takvog izričnog normiranja akt je samo oboriv (str. 182 i d.).

ratorno značenje; odnosni akt je po sebi ništav bez obzira na to deklariranje, pa se na tu ništavost mogu stranke, javni organi (naročito sudovi) i prije toga pozivati odnosno uzimati to u obzir, – ništavi akt se smatra kao da ne postoji. Akt, kojim se neko rješenje oglašava ništavim, samo autoritativno utvrđuje postojeće stanje. Ovo oglašavanje ništavim može se izvršiti u svako doba, bilo po službenoj dužnosti ili na prijedlog stranke odnosno javnog tužioca. Rješenje oglašava ništavim organ, koji ga je donio ili odgovarajući organ uprave višeg stepena, a ako ovog nema, organ, koji vrši nadzorna prava nad organom, koji je donio rješenje. Protiv rješenja, kojim se neko rješenje oglašava ništavim ili se odbija zahtjev stranke za takvo oglašavanje, dopuštena je žalba; ako nema organa uprave višeg stepena, može se neposredno pokrenuti upravni spor. Stranka ima, prema tome, pravni zahtjev za oglašavanje nekog rješenja ništavim i ne istupa ovdje kao prosti podnosilac predstavke. Ukratko, ništavost prema ZUP-u je istinska ništavost, a ne neka vrsta oborivosti kao po rečenom austrijskom zakonu.

9. Francuska koncepcija nepostojećeg akta

Francuska teorija nepostojećeg akta ima dosta dodirnih točaka s naprijed razloženim pojmom ništavog akta, ali se ipak radi o dva razna pojma, a nikako o identičnim pojmovima. Zato je i pogrešno, kad se suviše izjednačuju naprijed navedena dva razna stepena nezakonitosti upravnog akta, ništavost i oborivost, s francuskim razlikovanjem između nepostojanja i nuliteta.[60]

Francuska teorija smatra upravni akt nepostojećim, kad je njegova griješka tako flagrantna, da je on očigledno bez svake vrijednosti – takav akt ne može ni uživati prezumpcije pravilnosti.[61] Za nepostojeći upravni akt se naglašava,[62] da je bez svakog pravnog efekta, da se svaki interesent može pozivati na njegovo nepostojanje, svim sredstvima (akcijom i ekscepcijom) i u svako doba, da griješka ne može ni na koji način zacijeliti

[60] To se može donekle primijetiti i u djelu Strassinopoulosa str. 34 i d. U francuskoj literaturi je Alcindor (str. 3) pokušao trodiobu pogrešnih akata, zavodeći između nepostojanja i nuliteta iregularitet kao posredni oblik (upoređeno sa sistemima, koji razlikuju ništavost i oborivost, bila bi to neka vrsta t. zv. relativne ništavosti). Alcindor nije sa svojim razlikovanjem mogao prodrijeti. Prema A. je u slučaju nepostojanja akt lišen svake pravne snage. U slučaju nepravilnog akta (to je »acte nul«, ali A. smatra, da je bolje govoriti o »acte irrégulier«) rješenje je bez svake pravne vrijednosti, ali ima neku faktičku snagu i povlači neke posljedice. U slučaju nepostojećeg akta nije uopće potrebno neko oblasno djelovanje, – vlast je razoružana onim časom, čim pojedinac odbije, da se pridržava akta; ako vlast hoće izvršiti akt, pojedinac ima pravo da se silom odupre, – ako je akt izvršen, pojedinac može goniti odgovornog službenika pred redovnim sudom sa »voie de fait«. Naprotiv u slučaju iregularnog akta, mora se posebnim autoritativnim putem, pogrešan akt poništiti i ne može se uopće postaviti pitanje otpora silom izvršenja akta. Ali takav iregularni akt je »nul ab initio«, na što se može pozvati svako povrijeđeno lice: bilo direktno, u kom slučaju poništavanje djeluje erga omnes, ili indirektno protiv nekog rješenja, donesenog *s obzirom na* iregularni akt. I kad je protekao rok pobijanja iregularnog akta, njegova griješka nije pokrivena; taj akt može uvijek opozvati organ, koji ga je donio, a indirektnim sudskim putem može se izreći njegova nezakonitost (str. 79).

[61] Bonnard Précis str. 237.

[62] Jèze I, str. 76 i d.

i da javni službenik, koji pokušava takav akt izvršiti, čini voie de fait.[63] Teorija nepostojanja razlikuje u upravnom aktu uvjete važenja (validité) od uvjeta postojanja; u prvom slučaju akt je »nul«, bez vrijednosti, a u drugom nema uopće akta.[63a]

I teorija nepostojećeg akta je u osnovnome prenesena iz teorije građanskog prava, iako s nekim izmjenama, – slično kao i ništavost. U jurisdikciji Drž. savjeta ima čitava koncepcija nepostojanja nesravnjivo manje značenje nego kod redovnih sudova i kod pretežnog dijela pravne teorije.[64] Najveće praktično značenje nepostojećeg upravnog akta je naročito u tome, što se tim putem omogućuje i redovnim sudovima, da ispituju zakonitost upravnog akta, što oni inače ne mogu činiti (odavle i razumljiva pojava, da baš jurisdikcija redovnih sudova najviše rukuje i proširuje opseg nepostojećeg akta). Za taj slučaj bi i najviše odgovarao, stvarno kontradiktorni, izraz – nepostojeći upravni akt. Polazi se sa stajališta, da se akt bez određenih bitnih značajki ne može smatrati upravnim aktom, pa zato i otpada zabrana ocjenjivanja zakonitosti takvih akata od redovnih sudova. Neki tvrde,[65] da se nepostojeći akti mogu poništavati iako je protekao rok za upravnosudsku tužbu. Auby[66] na osnovu velikog materijala, koji je sakupio – tvrdi, da je današnje stajalište Drž. savjeta doduše, da mu nepostojeći upravni akt ne oduzima nadležnost, da ga oglasi nepostojećim,[67] ali da Drž. savjet i za takvo oglašavanje traži redovni tužbovni rok od dva mjeseca.[68]

[63] Time se zasniva puna nadležnost redovnih sudova – o franc. voie de fait u mojoj raspravi Odgovornost države za štetu str. 172–3 (Rad Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti knj. 300 i poseban otisak).

[63a] De Soto str. 47.

[64] Mestre čak i poriče, da bi ta jurisdikcija razlikovala nepostojeće akte od slučajeva nuliteta. Inače se i sam Mestre protivi posebnoj vrsti nepostojećih akata i smatra da bi samo iz pravno-praktičnih razloga bilo potrebno priznati nove slučajeve upravnosudske tužbe, koji bi obuhvatili i akte, koje donose lica lišena svake vlasti. – De Soto (str. 64–5) navodi kao naročite pravne sankcije protiv nepostojećeg akta: 1. nepostojeći akt ne može se ratificirati, – može se donijeti samo posve novi akt; 2. interesirano lice ne treba se uopće osvrtati na nepostojeći akt; 3. kad se vodi spor o zakonitosti, administracija je dužna dokazati, da je odnosni akt unatoč svom izgledu pravi upravni akt, – teret dokaza se pomjerava; 4. u slučaju naknade štete u obzir dolazi u pravilu samo lična odgovornost onoga koji je donio akt. Auby, koji je dosada u francuskoj teoriji najviše razradio pitanje nepostojećih upravnih akata, smatra (str. 264), da se u svemu mogu uzeti samo tri serije slučajeva, gdje bi se moglo smatrati, da Drž. savjet primjenjuje teoriju nepostojanja.

[65] Tako u novije doba Laubadère str. 215. Dupeyrou (str. 263) tvrdi, da većina franc. pisaca, koji su o tome pisali, zauzimaju isto stajalište, ali da se sam Drž. savjet nije o tome izjasnio.

[66] Str. 264 i d.

[67] *Što bi bilo logički prema punoj koncepciji nepostojećeg akta, jer takav akt nema* uopće značaja upravnog akta. Drž. savjet oglašava takve akte »nuls et de nul effet«. Ako akt ne potječe od upravnog organa; on se ne poništava, već se odnosna izjava smatra kao »inopérante« (Waline str. 435).

[68] Auby (str. 301 i d.) vidi razliku u postupanju Drž. savjeta s običnom upravnosudskom tužbom i tužbom protiv nepostojećeg akta u tome, što u prvom slučaju presuda o poništavanju sadržava dva elementa, konstataciju o nezakonitosti i odlučenje o anulaciji, koje oduzima aktu izvršnu snagu, dok oglašavanje akta nepostojećim sa-

Pri nepostojećem aktu radi se načelno o vrlo krupnoj griješci, no u pitanju, koje takve griješke čine akt nepostojećim, vlada u francuskoj teoriji – u nedostatku zakonodavstva, koje je jedino u stanju da to točno fiksira – velika razrožnost, – nešto slična onome, što smo naprijed vidjeli kod utvrđivanja slučajeva ništavosti.[69] Mišljenja se uglavnom slažu u tome, da ima nepostojeći akt u slučaju uzurpacije admin. funkcije, kad tobož akt donese lice, koje nije uopće u javnoj službi.[70] Mnogi smatraju nepostojećim aktom, kad upravni organ rješava nenadležno u predmetu iz sudske nadležnosti; ali potpune jednodušnosti tu nema, pa i sama praksa Drž. savjeta nije postojana. Pogotovu se smanjio broj pristaša teze, da prisvajanje vlasti između samih upravnih organa predstavlja nepostojeći akt.[71]

Što se sadržaja akta tiče, to se često kao nepostojeći smatra akt, koji je očigledno besmislen ili potpuno nerazumljiv (gdje je nemoguć svaki pokušaj interpretacije i nejasnoća se ne može interpretacijom otkloniti). – Većina pristaša nepostojećeg akta ne smatra, da bi motivi ili svrha akta mogli biti razlogom, da se neki akt smatra nepostojećim.[72] – Materijalna povreda zakona se samo u naročitim slučajevima smatra razlogom, da bi se neki akt smatrao nepostojećim.[73] Tu se naročito ističe: kad nezakoniti akt vrijeđa privatno vlasništvo i kad vrijeđa javne slobode. U prvom pitanju vodio se veliki spor između redovnih sudova i Drž. savjeta, i red. sudovi su nastojali ovdje vrlo proširiti opseg nepostojećeg akta (sam Konfliktni sud zauzeo je ovdje neki srednji put).[74] Mnogo više i općeni-

država samo prvi element. Anulacijom iščezava odnosni upravni akt, oglašavanjem nepostojanja samo se potvrđuje, da akt nije ni postojao i učvršćuje se vladanje građana, koji su se već prije mogli oduprijeti aktu.

[69] Pregled tih raznih slučajeva odnosno kontroverza u nav. djelu Auby.

[70] Ali pri potanjem razvrstavanju takvih slučajeva – na pr. akt je donijelo lice, koje nije nigda ni bilo postavljeno u javnoj službi, ili je bilo postavljeno, ali je izgubilo službu, ili mu je postavljenje naknadno poništeno – već se javljaju sumnje, da li se u takvom određenom slučaju radi o nepostojećem aktu.

[71] Tako na pr. i sam Alcindor – koji inače pored poznate dvije vrste pogrešnih akata uvodi još i treću vrstu, čime bi logički morao ograničiti slučajeve nepostojanja – smatra slučajem nepostojećeg akta (str. 24 i d.) prisvajanje vlasti jednog upravnog organa u očitim slučajevima, kao i apsolutnu nenadležnost, kad upravni organ donese akt, koji očigledno ne bi mogao donijeti nijedan upravni organ. – Waline (str. 435) smatra slučajem nepostojećeg akta, kad jedan ministar rješava mjesto drugog.

[72] Protivno stajalište je u teoriji zastupao naročito Duguit (Traité, knj. III, str. 769), po kome službenik izilazi iz admin. domene, ako svom aktu daje za objekt ili svrhu nešto, što je strano vođenju javne službe. Po D. ne treba u takvom slučaju pokretati upravnosudsku tužbu, već se pojedinac, po potrebi, može neposredno obratiti redovnom sudu.

[73] Tako na pr. Waline (str. 435) smatra nepostojećim aktom slučaj očigledne nezakonitosti.

[74] U teoriji je zauzimao stajalište redovnih sudova naročito Duguit (Traité knj. III, str. 767 i d.). Po njemu upravni službenik izilazi iz admin. domene i uzurpira vlast, kad god bez naročitog zakonskog ovlašćenja donosi rješenje, koje zadire u indiv. slobodu, ili privatno vlasništvo. Takvo je rješenje nepostojeće i bez svakog pravnog značaja. Ako iz takvog akta nastane neko pitanje, ono ide u nadležnost redovnih sudova.

tije se smatra nepostojećim upravni akt, koji nezakonito vrijeđa javne slobode, – što je u vezi s tim, da se redovnim sudovima u takvom slučaju priznaje pravo, da ocjenjuju zakonitost takvih akata. – Dok praksa Drž. savjeta ne priznaje formalnu griješku razlogom za nepostojeći akt, čine to redovni sudovi,[75] – a sam Konfliktni sud ograničava ove slučajeve.

10. Prenošenje koncepcije nepostojećeg upravnog akta u prava izvan Francuske

Nepostojeći upravni akt je specifična francuska pravna tvorevina, koja zahvaljuje svoj opstanak naročitim prilikama i potrebama francuskog pravnog sistema. Nema ni potrebe ni koristi prenositi taj institut u one pravne sisteme, koji poznaju i primjenjuju pravu ništavost i načelno razlikuju ništave i oborive upravne akte. U takvom sistemu bilo bi jedino korisno nepostojećim aktom smatrati slučaj grube uzurpacije vlasti,[76] kad je djelovalo posve neovlašćeno lice, koje je grubo prigrabilo vlast, tako da se to djelovanje posve očigledno ne može pripisati nekom drž. organu odnosno društvenoj organizaciji. U takvom slučaju nema uopće upravnog akta, pa zato ne može on biti ni ništav, već prosto nepostojeći; organ, koji ulazi u ocjenu takvog akta, ne će ga oglasiti ništavim, već nepostojećim. Ništavi akt je bez pravne važnosti, ali faktički egzistira, nepostojeći je i bez faktičke egzistencije.

Dalje proširavanje pojma nepostojećeg akta u sistemima, koji primjenjuju pravu ništavost, nije samo nepotrebno, već i muti pojam ništavosti.[77] Druga je stvar, kad se traži posebna jača vrsta pogrešnosti akta u sistemima, kao što je na pr. austrijski, koji načelno poznaje samo t. zv. relativnu ništavost. Tu takvo traženje može imati svoje opravdanje.[78]

[75] Pitanje je postalo aktuelno naročito kod rekvizicije stanova.

[76] U tome smislu i ispravno Stjepanović: Admin. pravo str. 389–90.

[77] Tako na pr. kad Coester (str. 42) smatra nepostojećim aktom i slučaj, kad je akt donio drž. službenik, ali iz drugog područja nego je njegovo, ili je donio besmisleni akt; ili Slav. Popović (str. 63) akt, kod koga postoji potpuno odsustvo bitnih formi ili ga je donio potpuno nenadležni organ.

[78] Tako na pr. kad Mannlicher (str. 240) uzima za austr. pravo, da upravnog akta uopće nema ne samo u slučaju, kad su djelovala lica, koja su protupravno prisvojila poslove javne uprave, već i kad su upravni akt donijela i lica, kojima su doduše povjereni poslovi javne uprave, ali bez vlasti (na pr. organi ekonomske uprave), ili ako ta lica imaju doduše sva ovlašćenja, ali izgube snagu razuma.

VI

PRAVOSNAŽNOST (PRAVOMOĆNOST) UPRAVNIH AKATA

1. O općem pojmu pravosnažnosti

a) Značenje i bistvo općeg pojma pravosnažnosti

Ideja pravosnažnosti se u današnjem pravnom razvoju ne primjenjuje samo na sudske akte – i to kako na one redovnih tako i upravnih sudova, a kod prvih i u parničnom, krivičnom i vanparničnom postupku – već i na upravne akte.

Izvorno se pojam pravosnažnosti razvio u parničnom postupku, ali je odatle prenesen i na druge akte javnih organa, koji u naročitom postupku rješavaju neko konkretno pitanje. Odatle, što se pravosnažnost najprije. ili točnije rečeno najjasnije razvila u parničnom postupku, sasvim je naopako zaključivati, kao da bi to bio čisto civilističkoprocesualni institut, neprimjenljiv za druge procese.[1] Upravni postupak je na sličan način preuzimao institut pravosnažnosti iz parničnog postupka, kao što je to uradio i kod nekih drugih pravila procesa,[2] – znači uz potrebne, manje ili veće, adaptacije. Kao što je uopće veliki razvoj podvođenja uprave pod pravo u mnogome značio ono, što je već bilo provedeno kod sudstva, provesti i kod uprave, – uprava se oblikuje u neke sudske forme.[3]

Problem pravosnažnosti se ne rješava žaljenjem, što se taj pojam iz parničnog postupka, u kome je već i samome vrlo sporan, prenio i na druge stvari, a napose i na upravni akt.[4] To prenošenje koncepcije pravosnažnosti iz parničkog postupka ima svoje stvarno značenje, što se izvjesna određena pravna situacija, kako postoji u građanskom postupku, želi prenijeti i na druge poštupke. To se, očigledno, ne može tako učiniti, da se mehanički i u cijelosti institut pravosnažnosti presuda u građanskim stvarima prenese i na druge akte. Prenositi se može samo izvjesna određena osnovna koncepcija pravosnažnosti, koja se može jednako provoditi kod svih akata; dok pravosnažnost u parničnim i drugim sudskim stvarima, a pogotovu kod upravnih akata mora imati i svojih posebnosti.

Teorija bi morala razviti opći pojam pravosnažnosti, kako on vrijedi za sve akte, na koje se primjenjuje, a zatim u studiju pojedinih takvih akata (na pr. presudi parnične stvari i t. d., upravnom aktu) dati specifičnosti odnosne pravosnažnosti. Upada uoči, kako pravna literatura nije

[1] S tim argumentom se u starijoj njemačkoj literaturi htjela dokazati neprimjenljivost pravosnažnosti u upravnosudskom postupku odnosno upravnom sporu (o tome Schultzenstein, Archiv str. 396).

[2] To ne znači, da je upravni postupak samo preuzimao od civilnog postupka, a da nije ništa davao. Naprotiv i upravni postupak je, vice versa, utjecao na razvoj modernog civilnog postupka (o tome u mojoj »Stranci« str. 10).

[3] Tu pojavu formulira Otto Mayer (knj. I str. 62) na klasičan način: »der Rechtsstaat bedeutet die tunlichste Justizförmigkeit der Verwaltung.«

[4] Tako na pr. Forsthoff str. 207.

uopće još dala neko veće djelo, koje bi tretiralo opći pojam pravosnažnosti. Glavni je razlog tome taj, što veća odnosno šira djela o pravosnažnosti ili preusko obuhvaćaju akte sposobne za pravosnažnost (samo sudske akte, a među ovima najčešće samo one iz parničnog i krivičnog postupka) i apriori isključuju odavle upravne akte, – (tako naročito veća francuska djela posvećena francuskoj teoriji autoriteta presuđene stvari, kao na pr. Guillien, Lacoste), ili preširoko obuhvataju akte i izvan postupka po konkretnom predmetu, kao na pr. Merkl i Husserl. Naročito predstavlja Merklovo djelo o pravosnažnosti jedno od najduhovitijih i najelegantnijih djela pisanih o tom pitanju,[5] ali je nužno promašilo i prosto obišlo pravi problem pravosnažnosti, jer je odgovarajući Merklovoj teoriji razvoja prava po stepenima (Stufenth.) zahvatilo čitavo formiranje prava od zamišljene izvorne norme (Ursprungsnorm) na niže, a napose i važenje općenormativnih propisa.

Za izučavanje procesnih pitanja bilo bi uopće od najveće važnosti, da se razvije opća procesna nauka, koja bi obrađivala općenito načela procesa, a ne samo posebno parnični, vanparnični, krivični, upravni i t. d. postupak. Spiegel[6] je već pred pol stoljeća s pravom ukazivao na nedostatak takve opće procesne teorije. Od tada je prohujalo više od pola stoljeća, pa su i na tom području učinjeni neki koraci unaprijed (napose u samoj Spiegelovoj Austriji),[7] ali smo još uvijek daleko od izgrađene opće procesne nauke. Ta nauka mora početi izučavanjem pojedinih procesnih instituta, utvrđujući pritome općeprocesno značenje pojedinog instituta i s kakvim se on posebnostima razvio u pojedinim vrstama procesa (parničnom, vanparničnom, krivičnom, upravnom). Pritom bi institut pravosnažnosti dao naročito interesantnu materiju. Ali čitava općeprocesna nauka mogla bi izvršiti svoj zadatak, samo ako bi obuhvatila razne oblike sudskog i upravnog postupka; a zamagljila bi tu problematiku, kad bi ovamo uvukla i postupak oko donošenja zakona i drugih općenormativnih akata.[8] Opća procesna teorija bila bi kadra, da korisno pročisti nauke o pojedinim procesima. Bila bi to naročita zadaća i opće teorije o pravosnažnosti.

[5] Merkl je posve pravilno iznio potrebu opće teorije o pravosnažnosti i ukazao na naučnoteoretski nedostatak postojećeg stanja dviju strogo odvojenih teorija pravosnažnosti (civilističke i publicističke), koje se nikako ne spajaju u zajedničku teoriju pravosnažnosti.

[6] Nav. djelo, str. 88.

[7] O čitavoj problematici općeprocesne nauke nav. članak Schima.

[8] To je upravo učinio Merkl u problemu pravosnažnosti, i tako došao do posve novog pojma i teorije pravosnažnosti. Merkl izrijekom ističe (Rechtskraft str. 181), da se njegova teorija pravosnažnosti razlikuje od svih ranijih teorija. To još ne bi bilo zlo, ali je nevolja u tome, što nam ta teorija ne tumači one pravne pojave, koje treba da teoretski tumačimo, i koje su ranije teorije pravosnažnosti pokušavale tumačiti, dok se Merkl digao u stratosferu sasma drugih pojava i tumači nešto posve drugo. Ne tvrdim, da je to loše, – samo nije problem pravosnažnosti sudskog i upravnog akta, već nešto posve treće.

Pod pravosnažnošću razumijeva Merkl trajanje važenja pravnoga, što bi bila svojstvenost svih pravnih normi (ne samo individualne pravne norme, kamo on uvrštava sudski i upravni akt, već i zakona i drugih generalnih pravnih normi). Ta pravosnažnost

Ono, što je najviše zamrsilo civilističku teoriju pravosnažnosti (koja nije samo najrazvijenija, već i od najvećeg utjecaja na teorije pravosnažnosti drugih pravnih grana) i izaziva najveće sporove, jeste okolnost, da se u okviru pojma pravosnažnosti posmatraju pojave, koje amo ne pripadaju i koje imaju samostalno značenje. Baš opća teorija o pravosnažnosti, promatrajući taj pravni institut pod općim aspektom, bila bi najpozvanija da raščisti tu materiju i precizira institut pravosnažnosti njegovim bitnim elementima i ukloni odavle nepotrebne tuđice, koje samo mute pojam pravosnažnosti. Dok se takvo raščišćenje ne izvrši, vrijedit će i dalje podsmjehivanje, da je čudna ironija, što materijalna pravosnažnost, koja bi imala u pravnom životu mirotvorno djelovati, zavodi u nauci spor, koji se pretvara u vječni;[9] kao što će i dalje svaki pisac, koji obrađuje pravosnažnost, osjećati potrebu, da razloži bistvo pravosnažnosti jer nema jedinstva u tom pojmu;[10] i čitava će problematika pravosnažnosti biti i ostati neiscrpljivom.[11]

Što je bitno u općem pojmu pravosnažnosti? Posrijedi je procesno pravilo, da se u redovnom postupku ne može više staviti u pitanje neki konkretni predmet, koji je konačno riješen, odnosno da se o istom predmetu, riješenom od nadležnog organa, ne može voditi novi postupak, – ne bis in idem.[12] Osnovno djelovanje pravosnažnosti odnosi se na sam postupak, koji se smatra okončanim. Drugi akt donesen protivno tome pravilu – ne gledajući na slučajeve vanrednog stavljanja izvan snage odnosno mijenjanja – opterećen je protivupravnošću. Koncepcijom pravosnažnosti okončava se vođenje procesa i sprečava njegovo ponavljanje, bez obzira da li je predmet pravilno ili nepravilno riješen. I baš u posljednjem slu-

nije po M. pozitivnopravni institut, već pravnopojmovno svojstvo pravne norme, koje se ostvaruje pri svakoj pravnoj normi svakog mogućeg pravnog poretka. Prema osnovnoj koncepciji teorije stepena, *nepromjenljiva je izvorna pravna norma, dok su izvedene* pravne norme istog pravnog sistema izmjenljive samo prema pravnim uvjetima njihove, stepenom više pravne norme. I to načelno je pravo u svim svojim oblicima nepromjenljivo, ukoliko nije promjenljivost izrijekom određena. Idejno vrijede pravne norme vječno, ali tu vječnost može pozitivno pravo, uz najveće varijacije, pretvoriti u prolaznost; funkcija pozitivnog prava nije određivanje nepromjenljivosti, već određivanje uvjeta, pod kojim će se mijenjati pravni sadržaj norme. Tome se mora odmah primijetiti, da pravosnažnost upravnih akata (u običnom, a ne Merklovu smislu) nije apriori postojala, već je tek u novije doba, pred našim očima, zavedena baš pozitivnim pravom, – bilo kao u Austriji i Jugoslaviji zakonodavnim putem ili drugim vrelima upravnog prava, kao naročito sudskom judikaturom. Prelazeći tako na nešto posve treće, Merkl specifične probleme pravosnažnosti, koji se moraju baš tu riješiti, prosto izbacuje iz same teorije pravosnažnosti; tako na pr. pojava, da se pravosnažnošću pokriva pogrešnost akta, *ne bi pripadala u domenu instituta pravosnažnosti, već u posebni* institut kalkila griješke (Fehlerkalkül).

[9] Sauer nav. članak str. 308.

[10] Što utvrđuje Tezner već g. 1911 (Verw.Archiv knj. XIX, str. 467–8), a iza toga nije se stanje popravilo, već naprotiv samo pogoršalo.

[11] Merkl Rechtskraft str. V.

[12] Sauer (str. 315) pobija, da je u pojmu pravosnažnosti najbitnije pravilo ne bis in idem, jer da bi se po tome i upravnom aktu morala priznati pravosnažnost. Za opću teoriju pravosnažnosti, koja želi obuhvatiti i upravne akte, taj drugi argument dokazuje baš protivno.

čaju ispoljuju se i najočevidnije efekti pravosnažnosti: res pro veritate habetur.

Koncepcija pravosnažnosti je nužno vezana s vođenjem određenog postupka: gdje nema takvog postupka, ne može biti ni pravosnažnosti. Ili pozitivno izraženo, razvijanjem procesnih pravila razvija se i ideja pravosnažnosti. Nije prosta slučajnost, da je ideja pravosnažnosti upravnih akata u Austriji i Jugoslaviji[13] zavedena u zakonima, koji detaljno reguliraju upravni postupak. To ne znači, da razrađeni procesni propisi moraju neophodno sadržavati i institut pravosnažnosti (može se na pr. propisati vrlo detaljni upravni postupak, koji ne usvaja ideju pravosnažnosti upravnih akata), ali takvi, sistematski i iscrpno doneseni, propisi logički tendiraju propisivanju tog instituta. Za takav je postupak, uz koji se veže pravosnažnost, nužno, da se radi o postupku sa strankama. Gdje uopće nema stranaka, ne može se ni govoriti o postupku u pravom smislu. Ali nije nužno za taj postupak, da se po primjeru parnične stvari vodi kontradiktorni spor između dviju stranaka sa suprotnim pravnim zahtjevima, koje stoje u međusobnom direktnom odnosu. Presuda krivičnog suda, donesena po starom inkvizicionom postupku, nije manje sposobna za pravosnažnost od takve presude, donesene po modernom akuzatornom postupku. Postupak pretpostavlja stranke, ali to može biti i jedna jedina stranka (jednostranačka stvar). Potreba dviju stranaka sa suprotnim interesima i direktnim međusobnim odnosom je usko civilistička predodžba, formirana prema parničnom procesu, a ima i svoj razlog u uveličavanju značenja raspravne maksime, kao da ne bi bio pravi proces, u kome se provodi inkviziciona maksima.[14]

Na što se proteže pravosnažnost. Pravosnažnost se načelno odnosi samo na konačnu odluku (rješenje) u glavnom predmetu postupka, a ne i na pojedine zaključke donesene u toku postupka, uključujući i obustavljanje postupka.[15] Što se tiče pojedinih dijelova akta, to pravosnažnost načelno zahvata samo dispozitiv, a ne i obrazloženje. U općoj procesnoj teoriji to se može smatrati dominantnim, ali ne i jednodušnim mišlje-

[13] ZUP i izrijekom ističe načelo pravosnažnosti upravnih akata, dok je to kod ZUP-a stare Jugoslavije proizlazilo indirektno iz njegovih odredaba (slično i u austrijskom i poljskom reguliranju). Ali već i prije donošenja starog ZUP-a počelo se u upravnosudskoj praksi stare Jugoslavije razvijati načelo materijalne pravosnažnosti upravnih akata (o tome podaci kod Kostića str. 233 i d.)

[14] Ta predodžba i služi kao argument protiv sposobnosti upravnih akata, da postanu pravosnažni. Slučajevi s kontrarnim strankama, gdje stranke stoje u direktnom međusobnom odnosu, jesu izuzetni u upravnom postupku; tu susrećemo u pravilu ili a) jednostranačke stvari, gdje u postupku sudjeluje samo jedna stranka ili više njih, koji stoje na istoj poziciji ili b) stvari s kolidirajućim strankama, gdje stranke doduše stavljaju oprečne zahtjeve, ali ne stoje u direktnom međusobnom odnosu, već svaka stranka u posebnom odnosu prema rješavajućem organu, – bilo da jedna od njih nešto od organa traži (na pr. neku dozvolu), a druga se tome protivi, ili da obje kolidirajući traže od organa istu stvar (na pr. dodjelu istog stana).

[15] Iscrpni podaci o tome pitanju za franc. pravo kod Le Clech-a, fasc. I, str. 153 i d. Međutim na one zaključke u postupku, protiv kojih se može uložiti samostalna žalba, može se primijeniti i ideja pravosnažnosti.

njem.[16] Obrazloženje može samo služiti, da dade pravi smisao dispozitivu, ali ono samo ne stječe pravosnažnost.[17] Čitavo je to razlikovanje kod upravnih akata često zato otežano, što se obrazloženje ne odvaja točno od dispozitiva, već se u tekstu (često u istoj rečenici) oboje spaja (i na ovom se primjeru može vidjeti praktična prednost vanjskog odvajanja dispozitiva od obrazloženja).

Pravosnažnost stječe samo dispozitiv o glavnom predmetu, a ne i rješavanje nekog prethodnog pitanja; to vrijedi i za prethodno pitanje iz vlastite nadležnosti odnosnog organa, – drukčije, kad je intencija donosioca akta bila, da meritorno riješi i ovo prethodno pitanje (na pr. kod donošenja dozvole rješava meritorno prigovore protiv podjeljenja dozvole).[18]

b) Vanredni pravni lijekovi i vanredno stavljanje izvan snage akata

No pravosnažnost ne znači apsolutnu neizmjenljivost, jer i kraj pravosnažnosti ostaje mogućnost vanrednih pravnih lijekova odnosno vanredno stavljanje izvan snage akta (poništavanje, ukidanje ili mijenjanje). Ta je pojava vrlo uočljiva u pravnim sistemima, kao austrijski i jugoslavenski, u kojima vrijedi načelo pravosnažnosti upravnih akata. No to nije nikakva osobina pravosnažnosti upravnih akata, već pojava, koja je nužno vezana sa sprovođenjem koncepcije pravosnažnosti akata.

Akt postaje pravosnažan bez obzira, da li je ispravan ili pogrešan, – od čega se principijelno izuzima samo ništav ili nepostojeći akt, koji već po svojoj samoj prirodi ne može postati pravosnažan. Pravosnažnost akta pokriva njegovu pogrešnost: res judicata pro veritate habetur. Djelovanje pravosnažnosti i jeste najefikasnije kod pogrešnog akta: unatoč pogrešnosti akta postupak se smatra okončanim i ne može se više staviti u pitanje. Interes za pravnom sigurnošću prevagnuo je nad interesom, da akti ne budu pogrešni (nezakoniti); bolje je i progutati neki pogrešni akt, nego poreći njegovu konačnost i ostaviti ga pod trajnim znakom pitanja. Do ogromnih prednosti, koje daje institut pravosnažnosti u društvenom životu, može se samo doći uz sjenku, da na taj način i pogrešni akti postaju konačni, kao da su ispravni. Taj se nedostatak mora ukalkulirati u

[16] Tako je na pr. Savigny protezao pravosnažnost i na one razloge, koje kvalificira kao objektivne; još dalje je išao Dernburg, koji pripisuje pravosnažnost čitavoj sudskoj presudi, uključujući i njene razloge. U franc. teoriji daje naročito Guillien (str. 371–2) razlozima veliko značenje u pitanju autoriteta presuđene stvari.

Valticos (str. 51 i d.) pokazuje, kako proširivanje područja pravosnažnosti vrše naročito oni, koji uzimaju svrhom pravosnažnosti sprečavanje protivurječja u suđenju; oni, preko odlučenja u glavnom pitanju, proširuju pravosnažnost i na sva druga pitanja, koja se implicite rješavaju presudom (kao utvrđivanje činjenica, prejudiciona pitanja, razne ekscepcije).

[17] Zato smatram, da nije točno govoriti – kako se to dosta općenito čini u francuskoj teoriji i praksi (u najnovijoj literaturi Durand str. 20 i d.) – da se autoritet presuđene stvari odnosi i na razloge, kad su oni neophodni, da utvrde smisao dispozitiva.

[18] O čitavom tom pitanju ispravno Herrnritt u Grundlehren str. 325 i d.

rečene prednosti. Ali sudbina je većine pravnih instituta, da njihovo svijetlo prati i sjenka, – pa često mora glavni napor ići samo u tom pravcu, da bude sjenka što manja.

Ta se sjenka smanjuje u našem slučaju na taj način, što se u naročitim slučajevima, kad se radi o nekoj većoj pogrešnosti akta, dopuštaju i protiv pravosnažnog akta vanredni pravni lijekovi odnosno vanredno stavljanje izvan snage akta. Na taj način se sprečava, da pravosnažnost pokriva teške griješke, a jer se radi o izuzetnim slučajevima, za koje se propisuju naročiti uvjeti kao i posebni rok u kome se mogu vršiti, takvo probijanje načela pravosnažnosti nije nepodnošljivo. To predstavlja korekturu instituta pravosnažnosti, no ta je korektura neophodna; institut pravosnažnosti se ne bi mogao ni primiti, kad bi po njemu i svaki akt s najgrubljom griješkom postao neizmjenljiv. Jezikom dijalektike rečeno, pravosnažnost i vanr. lijekovi (vanr. stavljanje izvan snage) jesu suprotnost, ali među njima postoji jedinstvo: te se suprotnosti uzajamno uslovljuju, jedna pretpostavlja drugu i jedna povlači za sobom drugu, – kao što je naprijed rečeno svijetlo i sjenka.

Za razliku od griješke u ništavosti ili nepostojanja akta, koja ne može nigda prekludirati i na koju griješku se može u svako doba pozivati, rečeni vanredni pravni lijekovi odnosno vanredno stavljanje izvan snage moraju se u pravilu vršiti unutar određenog, kraćeg ili dužeg roka, i kad taj rok prođe, pravosnažnost akta potpuno pokriva njegovu griješku. Od toga ima dosta malo izuzetaka,[19] kad rečena vanredna sredstva nisu vremenski ograničena, već se mogu vršiti u svako doba, slično slučaju, kad se neki akt oglašava ništavim (nepostojećim), – i zapravo se tu i radi o jednom prelaznom obliku prema ništavosti akta.

No dok je vanredno stavljanje izvan snage pravosnažnih akata neophodno za institut pravosnažnosti, ono se nužno drukčije vrši u građanskom parničnom negoli u vanparničnom postupku, drukčije u krivičnom postupku, a pogotovu drukčije u upravnom postupku. Tu razliku nužno traže različni zadaci tih postupaka odnosno njihova rješenja, struktura tih postupaka i t. d. Naročito postoji na tome području velika razlika između parničnog i upravnog postupka. Sredstva za vanr. stavljanje izvan snage pravosnažnih akata na području upravnog postupka su ne samo mnogobrojnija i jače razvijena, već je tu i najvažnije, da se pokreću po službenoj dužnosti. No posve je neopravdano zbog toga poricati upravnim aktima sposobnost, da postanu pravosnažni (odnosno tvrditi, da kod upravnih akata nema pravosnažnosti). – Poseban problem se javlja kod pravosnažnosti upravnog akta, da li upravni spor poput žalbe sprečava nastup pravosnažnosti ili se on ima smatrati vanrednim sredstvom stavljanja izvan snage pravosnažnih akata (u naprijed opisanom smislu). U

[19] Tako na pr. ZUP (čl. 252 st. 4) dopušta obnovu postupka bez svakog vremenskog ograničenja, ako je rješenje donijeto na podlozi lažne isprave, lažnog iskaza svjedoka ili vještaka, ili ako je došlo kao posljedica kakvog djela kažnjivog po krivičnom zakonu, kao i u slučaju, ako se rješenje zasniva na presudi donijetoj u krivičnom postupku, a ta presuda je pravosnažno ukinuta.

slučaju, kad se može protiv upravnog akta neposredno pokrenuti upravni spor (francuski sistem), treba nesumnjivo izabrati prvu alternativu; no, po mom mišljenju, treba isto učiniti i u sistemu, gdje se upravni spor pokreće po iscrpljenju upravnohijerarhijskog puta.[20] ZUP (čl. 11) posljednje i izrijekom propisuje.

c) Stvari, koje treba izdvojiti iz pojma pravosnažnosti

Kao što je već razloženo pod a), glavni razlog današnjoj zapletenosti pojma pravosnažnosti leži u tome, što se ovamo uvrštavaju stvari, koje doduše imaju neku vezu s institutom pravosnažnosti, ali koje ne idu u njegov pojmovni okvir. Da bi se pročistio i precizirao pojam pravosnažnosti, treba ovo ukloniti iz samog pojma pravosnažnosti.[20a]

Pravosnažnost kao stvaranje materijalnog prava. O samom pravnom bistvu pravosnažnosti postoje dvije načelno oprečne koncepcije, o kojima se vodi veliki spor među civilistima: procesna koncepcija u opreci prema koncepciji, da pravosnažnost znači stvaranje novog prava. Konzekventno provedeno drugo shvaćanje dovodi do potpunog izdvajanja instituta pravosnažnosti iz procesnog i njegova uvrštavanja u materijalno pravo. U njemačkoj pravnoj literaturi, gdje se i najviše raspravljaju te dvije koncepcije, predstavlja koncepcija pravosnažnosti kao stvaranja novog prava starije shvaćanje (zastupali su ga naročito pandektisti), koje je danas u očitom povlačenju pred procesnom koncepcijom. Ali kako to ističu i same pristaše koncepcije stvaranja prava (na pr. Pagenstecher), bilo bi to važno samo kod neispravne presude, jer inače, prema njihovu shvaćanju, presuda u civilnom procesu ne stvara nešto, što već ne bi bilo pravo. No kako se može značajka nekog pravnog instituta tražiti u pojavama, koje samo izuzetno nastupaju?! Uostalom sadržajno neispravna presuda ne postaje pravosnažna, što stvara i ukida neko pravo, već što pobijeđeni gubi dalju procesnu zaštitu.

Pravosnažnost se može ispravno shvatiti samo kao procesni institut. Ali to ne znači, da se mora prihvatiti i ekstremno procesno shvaćanje pravosnažnosti, po kome bi pravosnažnost utjecala isključivo na procesno ostvarivanje materijalnog prava, a ne na samo to pravo. (To bi na pr.

[20] O ta dva principijelno različna načina pokretanja upravnog spora u mom Upravnom pravu FNRJ, str. 247.

[20a] Interesantno je, što se ovog čitavog pitanja tiče, razlikovanje, koje u novije vrijeme provodi Stainov (str. 218 i d.). Pisac ovdje razlikuje tri stvari: pravnu snagu upravnog akta, njegovu obaveznost i formalnu odnosno materijalnu zakonsku snagu. Pravna snaga akta izražava demokratsko-centralističku povezanost državnih organa i znači uspostavljanje određenog hijerarhijskog reda među upravnim aktima prema položaju, koji zauzimaju njihovi donosioci u ljestvici državnih organa. Ona je, prema tome, to jača što se donosilac akta nalazi na višem stupnju ljestvice. Naprotiv, obvezatnost akta ne diferensira se hijerarhijski, – svi su adresati akta, poradi načela zakonitosti, u jednakoj mjeri dužni da bezuslovno izvršavaju zakone i druge nadležno donesene akte. Od pravne snage i obvezatnosti u rečenom smislu razlikuje se t. zv. materijalna odnosno formalna pravna snaga (to je naša pravosnažnost).

značilo, da neka obaveza i dalje pravno vrijedi unatoč tome, što je vjerovnik pravosnažno odbijen tužbom.) Uistinu je kod pravosnažnosti primarno, da pobijeđeni ne može više procesno ostvarivati svoje pravo; no to procesno djelovanje prebacuje se i na samo materijalno pravo, koje iščezava, – slično kao što to biva i u slučaju tužbovne zastare. Ako se već hoće govoriti o neposrednom stvaranju prava pravosnažnošću, onda se tu ne može uopće raditi o nekom materijalnom, već samo procesnom pravu.[21]

Čitavo to pitanje stvaranja materijalnog prava nije uopće pravnoteoretski problem kod pravosnažnosti, već kod samih konkretnih sudskih i upravnih akata, – bez obzira bili oni ili ne bili sposobni za pravosnažnost. U modernoj pravnoj literaturi iznio je čitav taj problem na najinteresantniji način Merkl u već navedenoj teoriji stepena, po kojoj primjena pravne norme znači i stvaranje prava, jer se tom primjenom donosi individualna (konkretna) pravna norma. Pravna norma bila bi po tome kako generalna tako i individualna odnosno konkretna. Po tome se sudski ili upravni akt prikazuje, gledano prema gore, kao primjena zakona, a, gledano prema dolje, kao stvaranje prava. Po mom mišljenju[22] treba u ovom pitanju prihvatiti stajalište Carré de Malberga, da se samo oni sudski i upravni akti mogu smatrati novom pravnom normom, gdje je dodat neki novi normativni element; a ne može se govoriti o stvaranju prava, gdje je konkretni upravni akt potpuno unaprijed određen općim pravnim pravilom, – što je slučaj kod većine civilnih sudskih presuda i kod mnogih upravnih akata. Može se općenito kazati, da sud donosi pravnu normu u konstitutivnim presudama, u slučajevima kad presuđuje stvar po diskrecionoj ocjeni, kao i u svim slučajevima, kad sudsko izricanje prava nije unaprijed – točno i detaljno određeno višom pravnom normom. Kako svi ti momenti, općenito gledano, dolaze mnogo češće kod upravnog akta negoli sudske presude, to upravni akti sadržavaju pravnu normu češće od sudske presude, – i to baš takvi upravni akti, kojima znatan dio pravne teorije uopće poriče sposobnost za pravosnažnost. Konačno, ma kako uzeli čitavu tu stvar, sigurno je, da pitanje ovog normativnog stvaralačkog djelovanja sudskog ili upravnog akta ne ulazi uopće u problematiku pravosnažnosti tih akata.

Sprečavanje protivurječja među presudama. Nasuprot preciznom shvaćanju, da je funkcija pravosnažnosti spriječiti ponavljanje istog postupka, ističe se u literaturi još i dalja funkcija, spriječiti kontradikcije među presudama.[23] Uistinu se pritom radi o posve drugom problemu, obično

[21] O tome Sauer (str. 322 i d.), čija je osnovna teza, da presuda stvara in concreto procesno pravo, na koje se nadovezuju određena obavezujuća djelovanja (bindende Wirkungen).

[22] O tome kao i o čitavoj teoriji stepena pobliže u mom Prilogu teoriji o pojmu prava, g. 1952, str. 54 i d.

[23] Valticos je u svom djelu detaljno razradio ta dva razna shvaćanja pravosnažnosti s odgovarajućim posljedicama. No držim, da je pretjerano ovo drugo, pozitivno shvaćanje pravosnažnosti označiti kao njemačko, a prvo, negativno kao francusko. Uistinu se ne bi moglo ni tvrditi, da bi u cjelokupnoj njemačkoj teoriji pravosnažnosti rečeno pozitivno shvaćanje bilo ma i dominantno, dok se s druge strane javlja takvo shvaća-

o pitanju razgraničenja nadležnosti, a ne o pitanju pravosnažnosti. Ako dvije presude dođu u kontradikciju, najčešće će se raditi o sukobu nadležnosti, a taj se ne rješava prosto po načelu pravosnažnosti, po kome bi imala opstati isključivo prvodonesena presuda.[24] Uvlačiti i sprečavanje kontradikcija među presudama[25] u institut pravosnažnosti ne samo da iskrivljuje taj institut i zamućuje mu pravi smisao, već i postavlja na posve krivu podlogu rješavanje kontradiktornosti među presudama.

Vezanost organa aktom drugog organa. Neophodno je za svaki uređeni pravni poredak, da se javni organi moraju pridržavati nadležno i zakonito donesenih akata drugih javnih organa, da specijalno sudove i upravu vežu drugi sudski ili upravni akti, – što može uključivati i dužnost suda odnosno uprave, da donese svoj akt prema aktu drugog suda ili uprave. U tom vezanju suda odnosno uprave sudskim ili upravnim aktom može se razlikovati vezanje uz akt kao takav i vezanje uz ono, što je u aktu utvrđeno (po njemačkoj terminologiji Tatbestandswirkung i Feststellungswirkung). Te uzajamne vezanosti mogu imati vrlo različni intenzitet, – intenzivnija je na pr., općenito uzeto, vezanost civilnih sudova krivičnom presudom negoli obrnuto. Problem vezanosti jednog organa aktom drugog organa pokreće niz vrlo interesantnih i važnih pitanja, ali sve je to poseban problem, koji se ne može rješavati pomoću instituta pravnosnažnosti, a pogotovu se to ne smije unositi u sam pojam pravosnažnosti. Ističe se na pr. kao posljedica pravosnažnosti, da jedan sud mora respektirati pravosnažne akte drugog suda; ustinu on ne mora respektirati takav pravosnažan akt, ako je zadro u njegovu nadležnost, a ne može prijeći preko njega i dok još nije pravosnažan.[26]

nje i u samoj francuskoj literaturi (na pr. Guillien, a načelno i Lacoste u br. 3). Clec'h tvrdi (fasc. 1, br. 21), da je zakonodavac redigirajući čl. 1350 i d. Građ. zakonika htio i spriječiti protivurječnosti u judikaturi. Veliko djelo Duranda, izašlo nakon Valticosa, posmatra načelno i dosljedno autoritet presuđene stvari kao jedno od sredstava, kojim se odluka jednog suda nameće drugome. Prema Durandu ima autoritet presuđene stvari dvostruku svrhu: pozitivnu, da dokrajči spor i negativnu, da spriječi protivurječje među sudskim odlukama. Specijalno smatra Durand (str. 375) autoritet presuđene stvari kanalom, kojim se vežu (se nouent) odnosi između redovnih i upravnih sudova.

Valticos prema tome i udešava neke svoje argumentacije, koje se ne mogu prihvatiti. Tako na pr. tumači (str. 62), da je okolnost, što se autoritet presuđene stvari u Francuskoj pridaje presudi, čim je donesena, a u Njemačkoj i Italiji, kad se više ne može ulagati žalba, u vezi s time, da li je funkcija suđene stvari samo u sprečavanju procesa ili u sprečavanju kontradikcije u suđenju.

[24] U slučaju kontradiktornosti dviju civilnih odluka, donesenih u posljednjem stepenu u istoj stvari, Francuski kasacioni sud postupa baš obrnuto, i smatra pravovaljanom drugu odluku (o tome Clec'h fasc. I, br. 268).

[25] Zašto ne i među upravnim aktima odnosno među upravnim aktima i presudama? Ili bi to imalo značiti, da se takve kontradikcije imaju rješavati po sasvim drugim načelima negoli među sudskim presudama?

[26] Povezivanje ta dva problema (pravosnažnost i vezanost organa aktom drugog organa) dovodi do iskrivljenih ili pretjeranih zaključaka. Tako na pr. kad Binding (str. 350–1) općenito zaključuje, da nijedan sud ne može pravosnažnom presudom drugog suda biti više vezan, nego što je sud vezan vlastitom pravosnažnom presudom, pa zato da ta vezanost otpada, ako drugi sud smatra vjerojatnim neki razlog za obnovu.

Kako čitava ova problematika vezanosti jednog organa aktom drugog organa nema direktne veze s pravosnažnošću, moralo bi biti baš jasno onim piscima, koji poriču upravnim aktima sposobnost, da postanu pravosnažni (a to čine baš oni, koji vezanost jednog suda s aktom drugog suda uvlače u institut pravosnažnosti); jer ako bi bila vezanost jednog organa aktom drugog organa samo posljedica pravosnažnosti toga akta, onda upravni akti, kojima se ne priznaje pravosnažnost, ne bi uopće mogli vezivati druge javne organe. Uistinu može pravosnažnost samo vremenski utjecati na rečenu vezanost, t. j. da ova nastupa tek momentom pravosnažnosti.

Pravosnažnost i izvršnost. Pravosnažnost se ne smije poistovećivati s izvršnošću akta.[27] Izvršnost znači, da se odlučenje nekog akta može izvršiti prinudnim sredstvima. Izvršnost se vremenski često povezuje s pravosnažnošću, što nastupa s momentom pravosnažnosti. No izuzetno može se izvršiti i akt, koji još nije pravosnažan (na pr. kad žalba nema suspenzivnog djelovanja),[28] kao što je i s druge strane moguće, da ni pravosnažni akt (donesen na pr. pod suspenzivnim uvjetom ili rokom) nije izvršan. – Jednako treba pravosnažnost razlikovati od konačnosti, t. j. da je neki predmet konačno riješen upravnim putem. Samo takav konačni akt može postati pravosnažan, ali svaki konačni akt nije i pravosnažan (tako po izričnoj odredbi ZUP-a, ako se protiv njega može pokrenuti upravni spor).

2. Nosioci pravosnažnosti

a) Na koga se načelno proteže pravosnažnost. Osobina pravosnažnosti upravnog akta

Pravosnažnost se proteže na organ, nadležan da odlučuje o odnosnom pitanju, kao i na procesne stranke: tužioca, tuženoga, prigovarače, intervenijente i t. d. Po koncepciji pravosnažnosti konzumirano je: a) pravo rješavanja, b) pravo tužbe, i c) pravo obrane, prigovaranja i sl. U pitanju praktičnih efekata pravosnažnosti treba imati na umu sve troje, – predstavlja usko civilističko posmatraje, kad se samo konzumiranje tužbenog zahtjeva smatra pravnim efektom pravosnažnosti. Sam pravni odnos, koji je nastao pravosnažnošću, postoji između organa, koji je do-

[27] Tu gdjekad već i sama zakonska terminologija nije točna. Tako je na pr. srpski građ. parnički postupak od g. 1865. pojam pravosnažnosti izražavao s izvršnošću. To je onda prešlo i na neke propise stare Jugoslavije, naročito na području upravnog prava, pa se pod izvršnošću razumijevalo, da se odnosni akt ne može više pobijati red. pravnim lijekovima (a prepiralo se o tome, da li se time i isključuje upravnosudska tužba). Dobro ističe razliku između pravosnažnosti i izvršnosti Valticos str. 29 i d.

[28] Veliki izuzetak postoji prema jugoslav. upravnom pravu, budući da je pravosnažno samo rješenje, protiv koga se ne može pokrenuti upravni spor (izrijekom propisano u ZUP-u čl. 11), dok upravnosudska tužba »po pravilu ne sprečava izvršenje upravnog akta« (Zak. o upravnim sporovima čl. 16 st. 1).

nio akt, i stranke, a ne i između samih stranaka. No rečeni efekti imaju različno značenje u pojedinim vrstama procesa, koje izvire iz različnosti tih procesa i njihova predmeta. Jedno je situacija u parničnom postupku, koji se može pokrenuti samo po zahtjevu stranke, u kome istupaju dvije oprečne stranke (tužilac i tuženi) s protivnim interesima, gdje se redovno vodi spor o dispozitivnom pravu i gdje spor okončava presudom o nekom građanskopravnom odnosu; druga u krivičnom postupku, gdje pravosnažnost vodi naročitu brigu o osuđenom i mogućnosti repariranja nepravedno osuđenog; treća u upravnom postupku, koji se u pravilu pokreće po službenoj dužnosti, a i tamo, gdje se pokreće po prijedlogu stranke, ne radi se ni o kakvom dispozitivnom pravu stranke, već o imperativnom (kogentnom) pravu i o jačem ili slabijem javnom interesu, na koji mora voditelj postupka paziti po službenoj dužnosti, a spor se vrlo rijetko vodi između dvije suprotne stranke, koje bi poput stranaka u parničnom postupku stajale u direktnom odnosu, te spor okončava utvrđenjem ili kreiranjem administrativnopravnog odnosa; četvrta u različnim vanparničnim postupcima (jer ni nema nekog jedinstvenog vanparničnog postupka), od kojih su neki srodniji upravnom negoli parničnom postupku.[29] Odatle je i značenje efekata pravosnažnosti drugačije prema naprijed navedenim faktorima u ovim raznim postupcima. U redovnom parničkom postupku je najvažnije konzumiranje tužbenog zahtjeva ili točnije, da stranke ne mogu iznova pokretati isti spor, a u upravnom postupku, da sam organ ne može više opozivati akt (iznova rješavati stvar). Kod upravnog akta, protivno slučaju civilne presude, stranci, kojoj je aktom utvrđeno (kreirano) neko pravo, ne prijeti opasnost toliko od druge stranke, koliko od organa, koji je donio akt; dok je kod civilnog procesa, s gledišta pravosnažnosti, najvažnije spriječiti ponavljanje procesa po istom predmetu, što se može dogoditi samo na zahtjev protivne stranke, kod upravnog akta je najvažnije spriječiti odnosno ograničiti opozivanje akta od organa, koji ga je donio.

Opozivanje akta je glavna srž problematike pravosnažnosti upravnog akta. Konzumiranje zahtjeva stranaka u postupku postojalo je već davno na području uprave, ali da bi se moglo govoriti o pravosnažnosti upravnog akta, trebalo je, baš organu, koji donosi taj akt, oduzeti slobodno opozivanje.[30] Naprijed opisane razlike između građanskog parničnog i

[29] S tih razloga i poriču mnogi, iz sličnih razloga, i kod upravnih akata, tim aktima sposobnost, da postanu pravosnažni (literatura o tome kod Coestera str. 120).

[30] Za pojam pravosnažnosti je bitno konzumiranje prava rješavanja, vezanosti i samog organa, koji je donio akt, pravosnažnošću toga akta. Zato je po samom bistvu pravosnažnosti neodrživ Teznerov pojam pravosnažnosti, koji odavle isključuje vezanost organa njegovim aktom i okreće pravosnažnost samo prema strankama. Po Tezneru (Administrativverf. str. 433) može se raditi samo o vezanosti organa na svoje akte, a nikako o pravosnažnosti tih akata prema ovom organu, – pitanje ove vezanosti bilo bi odvojeno i nezavisno od pitanja pravosnažnosti.

Da Tezner zastupa to stajalište u svom velikom udžbeniku o austr. admin. postupku iz 1896. g. (značenje i veličinu kojega djela možemo mjeriti na nedostatku sličnog djela u drugim pravnim literaturama, kad ni danas u odličnim udžbenicima francuskog upravnog prava ne nailazimo ma i na malo poglavlje o upravnom postupku) ne bi bilo

upravnog postuka nam i zorno objašnjavaju, da je bilo posve prirodno, da se pravosnažnost prije razvila kod civilnih presuda negoli upravnih akata. Razumljivo je, da su se izvorno upravni akti u širem opsegu mogli slobodno opozivati i da se tek daljim razvojem ovo opozivanje sve više ograničavalo i konačno to ograničavanje dovelo i kod upravnih akata do koncepcije pravosnažnosti.

b) Pravosnažnost prema strankama

Što se tiče lica izvan organa, koji donosi akt, to pravosnažnost djeluje načelno samo prema takvim licima, koja su bila povučena u postupak oko donošenja odnosnog akta; pri čemu nije odlučno, da su ona i faktički učestvovala u tom postupku, već je glavno, da im je bilo omogućeno takvo učestvovanje odnosno zaštita njihovih prava. Za djelovanje pravosnažnosti vrijedi izreka: res inter alios judicata aliis necque nocet necque prodest. Pravosnažnost djeluje automatski i na sve pravne sljednike stranaka. Naročiti takav slučaj predstavljaju t. zv. upravni akti in rem, koji zasnivaju odnosno utvrđuju takve pravne odnose, koji se ne individualiziraju određenim licima, već određenom stvari, na pr. rješenja o upotrebi i t. d. zemljišta, građevina, voda i sl., – takvo rješenje zahvata automatski svakog imaoca (uživaoca) takvih stvari. Posebno se može ovdje istaći slučaj materijalne procesne zajednice,[31] kad zajedničari čine jedinstvenu i nerazdruživu stranku, tako da djelovanje jednog zajedničara (ili djelovanje protivu njega) vrijedi i za sve ostale.

c) Pravosnažnost prema trećim licima

Kad se u teoriji govori o djelovanju pravosnažnosti prema trećim licima ili erga omnes, radi se stvarno o takvom djelovanju same stvari, o kojoj je odlučeno (pri čemu je u pravilu zasnovano ili utvrđeno neko apsolutno pravo). Sudski i upravni akt mogu djelovati erga omnes, ali to nije djelovanje pravosnažnosti, već činjenično djelovanje samog akta.[32] Kod takva djelovanja prema trećim licima osnovni je pravni pro-

nerazumljivo, ali začuđuje, da ga zastupa i u djelu, objavljenom g. 1925., iste god., kad je i izašao novi austr. zakon o upravnom postupku. Za pravosnažnost samog upravnog akta znači Teznerovo stajalište obići glavnu srž čitavog problema i umrtviti čitav institut pravosnažnosti. S naučnometodološkog gledišta čini se, da je Tezner čitavo to svoje stajalište izradio u opreci prema Bernatziku, s kojim je rado vodio literarni dvoboj, – samo što je u drugim slučajevima bio mnogo sretnije ruke, kao na pr. u polemici o neodređenim pojmovima (o čemu pobliže u mojoj Diskrecionoj ocjeni str. 344 i d.)

[31] O tome moji Osnovi upravnog prava str. 436.

[32] To je njemačka odnosno austrijska publicistička teorija pravosnažnosti (a baš u upravnim aktima i susrećemo najviše takvo djelovanje erga omnes) odlučno i dobro utvrdila, kao na pr. Herrnritt Grundlehren str. 313, Tezner Administativverf. str. 410, Coester str. 90, Husserl str. 158, Forsthoff str. 213, Antoniolli str. 216. Tome naprotiv franc. publicistička teorija autoriteta presuđene stvari vrlo raširuje t. zv. apsolutni

blem u tome, da li su takva lica, koja nisu bila kao stranke povučena u postupak oko donošenja odnosnog akta, ovlašćena, da pobijaju taj akt. Pravni poreci predviđaju za to posebne pravne lijekove, kao na pr. u Francuskoj tierce opposition, u našem pravu (po Pp-u i ZUP-u) čini to jedan od slučajeva obnove postupka (po Grpp-u stare Jugoslavije bio je to razlog za tužbu zbog ništavosti). Takve pravne lijekove imaju ona lica, koja su imala biti povučena u postupak oko donošenja odnosne odluke, koja je donesena bez njihova učešća.

Odrediti krug takvih lica mnogo je jednostavnije za područje parničnog postupka negoli za područje upravnog postupka, gdje to pitanje dolazi naročito u obzir kod stranaka s kolidirajućim interesima. Tako je na pr. vrlo delikatan problem, do koje granice će se priznati položaj stranke licima, koja iznose prigovore podjeljivanju nekog prava (ovlašćenja). Ako je taj krug prevelik, on lako ometa donošenje rješenja, odnosno izaziva njegovo stavljanje izvan snage (kad se naknadno javi iz postupka isključena stranka); ako je premalen, ne samo da vrijeđa pravne interese tih prigovarača, već i smanjuje garanciju za sadržajno ispravno rješenje.[33] Uistinu bi bila zakonodavčeva zadaća, da po pojedinim upravnim oblastima odredi krug interesenata, koji će imati pravo da kao stranke istupaju u postupku sa svojim prigovorima.

Pretpostavimo sada slučaj, da pozitivno pravo poreknc određenom interesentu pravo stranke (prigovarača) u postupku oko donošenja odnosnog akta. Taj će akt djelovati i protiv takvih lica, no to djelovanje nije djelovanje pravosnažnosti upravnog akta, već nedostatka legitimacije od postupka isključenog lica i taj nedostatak postoji, dok upravni akt nije još ni bio pravosnažan.[34] Da se pri svemu tome ne radi o djelovanju pravosnažnosti, moralo bi biti jasno baš onima, koji uopće ne priznaju upravnim aktima sposobnost da postanu pravosnažni.

autoritet presuđene stvari (djelovanje erga omnes), – jedan dio te teorije (kao na pr. Jèze, Guillien) čak smatra, da je autoritet presuđene stvari u pravilu apsolutan.

Valticos (str. 61) je dobro primijetio, da je logično uzeti, da pravosnažnost djeluje samo prema procesnim strankama, ako se uzme, da je kod nje bitno spriječiti isti proces među istim strankama, no ako se u pravosnažnosti gleda i sredstvo sprečavanja kontradikcije u suđenju, onda je razumljivo uzimati, da pravosnažnost djeluje i prema trećim licima. No to manje se onda može opravdati njegovo prikazivanje prve koncepcije kao francuske, a druge kao germanske (naprijed bilj. br. 23), jer baš obrnuto njemački pisci ograničuju djelovanje pravosnažnosti na same procesne stranke, dok franc. pisci raširuju autoritet presuđene stvari erga omnes. Logičniji i dosljedniji je u tome Durand (str. 29 i d.), kad tvrdi da je djelovanje autoriteta presuđene stvari samo relativno (inter partes), ako se time želi spriječiti ponavljanje istog procesa, a naprotiv apsolutno, ako se želi izbjeći protivurječje među sudskim odlukama.

[33] Pritom treba imati na umu, da u upravnom postupku ne dobiva pojedinac položaj stranke kao u parničnom postupku, samo da bi zaštitio svoja prava ili pravne interese, već i zbog zaštite samog javnog interesa.

[34] Kako to ispravno razlaže Tezner u Handbuchu str. 351.

3. Objektivna i subjektivna pravosnažnost

a) Svrha instituta pravosnažnosti

Pravni instituti – onakvi kakvi u životu postoje, a ne kako se vještački zamišljaju – ne nastaju i ne razvijaju se iz neke zamišljene unutrašnje prirode prava, odnosno samog njegova pojma, već zbog zadovoljenja nekih posve opipljivih i stvarnih potreba određenog društva. Kad Merkl tako jako ističe, da svoj pojam pravosnažnosti razvija iz samog pojma prava (što stavlja i u podnaslov svog djela), bit će i taj njegov postupak jedan od razloga, što uopće nije razvio nauku o onoj pravosnažnosti, kako postoji u realnom pravnom životu, već nešto sasma drugo. U pozitivnom pravu, koje oblikuje pravne institute, dolazi do izražaja zadovoljavanje potreba društva i svaki takav pravni institut ima svoju određenu društvenu svrhu i zadaću. Vrlo je važno utvrditi tu pravu društvenu svrhu i zadaću pojedinog pravnog instituta, jer od toga zavisi njegovo pravilno tumačenje i njegova pravilna primjena.

Razumljivo je, da se sa svrhom i zadaćom instituta pravosnažnosti najviše bavi publicistička teorija pravosnažnosti, budući da je specijalno za upravni akt posebni problem, da li postoji njegova pravosnažnost, odnosno da li je treba zavesti. (Zato se i nužno mora čitava ta problematika tretirati de lege lata i de lege ferenda, pri čemu se samo ta dva razna načina posmatranja ne smiju konfundirati.) Pravosnažnost upravnog akta je u nekim pozitivnopravnim porecima tek u razmjerno novije doba zavedena, u drugima se tek probija, a u trećima joj nema još ni traga. Zato baš studij pravosnažnosti upravnog akta može dati općenito najinteresantniji materijal općoj teoriji pravosnažnosti, a specijalno i za *pitanje društvene svrhe i zadaće čitavog instituta pravosnažnosti.*

O toj svrsi mnogo raspravlja publicistička teorija pravosnažnosti. Već je prvi predstavnik publicističke teorije pravosnažnosti – Bernatzik[35] dobro utvrdio kao »dva osnovna motiva« pravosnažnosti ekonomičnost sa strane javnog organa[36] i potrebu za pravnom sigurnošću[37] sa strane stranaka. Ta pravna sigurnost ne predstavlja samo zaštitu pravnih interesa pojedinaca, već leži i u javnom interesu. S gledišta stranke pravna sigurnost znači pouzdanje građana u akt javnog organa; ako pravna sigurnost traži pouzdanje u privatni akt, mora to pogotovu tražiti za akt javnog organa. To je samo druga strana one iste medalje, kojoj je prva predmnjeva pravovaljanost upravnog akta.

[35] U nav. referatu str. 48.

[36] Nije razložno mjesto toga tražiti ovaj razlog u očuvanju autoriteta organa, koji je donio akt, – kako to čine neki civiliste (na pr. Bülow). Tezner je već davno (Handbuch str. 316), posve ispravno, protiv toga rezonirao, da autoritet upravnog organa ne može ležati u tome, da se pridržava besmislenog i neshodnog akta samo zato, što ga je jednom donio, već u tome, da u smislu progresa zamjenjuje lošije s boljim.

[37] U sličnom smislu govore francuski pisci o socijalnom miru ili pravnoj sigurnosti (kao na pr. Jèze I, str. 257, Alibert str. 299, Bonnard Précis str. 110).

b) Razlikovanje između objektivne i subjektivne pravosnažnosti

Rečene dvije svrhe ne moraju biti odlučne u svakom pozitivnom pravu za institut pravosnažnosti, budući da tome institutu može biti svrhom samo očuvanje pravne sigurnosti, a ne i procesna ekonomičnost, – ili drugim riječima mogu se uzeti u obzir samo interesi stranaka, a ne i interes organa, da ne mora ponovo rješavati isti predmet. Kad je svrha pravosnažnosti i procesna ekonomičnost, govori se o apsolutnoj pravosnažnosti, a kad je to samo pravna sigurnost odnosno zaštita pravnih interesa stranaka, govori se o relativnoj pravosnažnosti. Po mom mišljenju, bilo bi adekvatnije ovdje suprotstavljati objektivnu subjektivnoj pravosnažnosti.[38]

Objektivna pravosnažnost brani uopće organu, da ponovo rješava isti predmet, dok subjektivna brani samo takvo diranje u raniji akt, kojim bi se povrijedila tim aktom utvrđena povoljna pravna situacija stranke. Subjektivna pravosnažnost ne smeta, da organ opoziva akt, ne vrijeđajući pritom pravnu situaciju pojedinca, – bilo da se pritom uopće ne radi o pitanju pravne situacije pojedinca[39] ili je taj akt bio za pojedinca samo teretan.[40] Isto tako subjektivna pravosnažnost ne smeta, da organ opoziva svoj akt uz pristanak lica, koje je aktom steklo neko pravo – t. zv. odricanje na neopozivost akta (pretpostavljajući, da se time ne vrijeđaju prava trećih lica niti da opozivanje zabranjuje neki pravni propis, t. j. da je zabrana opozivanja u javnom interesu, a ne u interesu stranke). Po objektivnoj pravosnažnosti ne može ni stranka bez naročitog razloga, kao što je ovo na pr. izmjena činjeničnog stanja – tražiti izmjenu akta, dok to može po subjektivnoj, ukoliko time ne dira u prava trećih lica.

[38] Time bi se i izbjeglo miješanju pojmova, jer kad se na pr. u franc. teoriji govori o apsolutnom i relativnom autoritetu presuđene stvari, misli se na djelovanje erga omnes ili inter partes.

[39] Subjektivna pravosnažnost ne sprečava opozivanje akta, koji se uopće ne odnosi na prava odnosno pravnu situaciju pojedinaca. To vrijedi naročito za t. zv. interne akte, koji ostaju samo unutar same upravne organizacije.

[40] Postavilo se općenito pravilo, da se mogu slobodno opozivati akti, koji su za stranku teretni – bilo da namiču samo dužnost ili joj oduzimaju neko ovlašćenje. Sve to može vrijediti samo pod pretpostavkom, da takvo opozivanje ne vrijeđa prava trećih lica. – Pretjerano je kazati, kako to na pr. čini Kormann str. 34 i str. 35, da bi se akt, koji opterećuje stranku mogao uvijek slobodno opozivati, – bez obzira da li je ta promjena na korist ili na štetu stranke. Praktički može i akt, koji je prividno samo teretan za stranku, biti joj uistinu i od kakve koristi, – pa se u takvom slučaju ne može akt opozivati bez njene privole (pogotovu ne, ako bi novi za nju bio još teretniji).

Za moderno upravno pravo bilo bi i opravdano postaviti načelo, da je uprava načelno dužna opozvati protupravan akt, koji je opteretio stranku. (O tome Strassinopoulos str. 269, Fersthoff str. 214). Svakako takav akt nije mogao steći subjektivnu pravosnažnost. Tome načelu odgovara odredba ZUP-a (čl. 266 st. 3), da je organ dužan donijeti rješenje, ako stranka u svom zahtjevu za mijenjanje ili ukidanje pravosnažnog rješenja iznese, da je rješenjem povrijeđen zakon.

Kad se opozivom mijenja raniji akt, odlučno je s gledišta subjektivne pravosnažnosti, da li se time poboljšava ili pogoršava pravna situacija pojedinca.

Po subjektivnoj pravosnažnosti upravni akt se može opozvati (izmijeniti), ako se u tome slože organ i stranke.[41]

Upravni akt, kojim se odbija neki zahtjev odnosno uskraćuje ovlašćenje (t. zv. negativni akt), ne stvara u pravilu nikakvo pravo, i zato subjektivna pravosnažnost ne priječi, da organ ponovno pretrese takav zahtjev i podijeli ovlašćenje, koje je ranije uskratio.[42] Organ ne bi tako mogao samo onda postupati, ako je takvim odbijanjem nastalo neko pravo za treća lica (ili gdje to zakonski propis izrijekom brani, drugim riječima, gdje propisuje za određenu upravnu stvar objektivna pravosnažnost). To će biti prirodno uzeti u slučaju, ako se raniji upravni postupak vodio s kontrarnim strankama (koje su istupale slično strankama parničnog postupka). U upravnom postupku ima nesumnjivih slučajeva, kad se određeni interesenti moraju kao stranke saslušati, a da time nikako ne stječu pravo na očuvanje odnosnog upravnog akta.[43] U sumnji treba zaključiti, da to vrijedi za slučajeve s kolidirajućim strankama.[44]

Provesti dosljedno objektivnu pravosnažnost upravnih akata značilo bi apsolutno braniti strankama, da traže, kraj istog činjeničnog stanja, da im se podijeli ovlašćenje, koje im je ranije uskraćeno, ili braniti organu, da donese novi upravni akt, koji, a da ne oštećuje pravne interese stranke, bolje rješava neko pitanje ili čak ispravlja protupravnost ranijeg akta, koju je pokrila njegova pravosnažnost. Cui prodest taj krajnji formalizam, koji bi samo pružao odmaralište dolce far niente upravnoj birokraciji. Pravosnažnost, koja treba da bude blagodat strankama, postala bi im nepodnošljiv teret. Posve je drukčija situacija u parničnom postupku s dvije oprečne stranke, gdje zahtjev za ponovnim vođenjem postupka normalno zadire u pravnu sferu protustranke; a konačno ovdje nije ni potrebno kao na području uprave pokretanje novog postupka, da bi se korigiralo ili ublažilo ranije rješenje. Pravosnažnošću se, naime, civilne presude ne mijenja ovlašćenje stranke, da slobodno disponira svojim pravom: vjerovnik, kome je sudskom presudom priznata njegova tražbina, može uvijek odustati od njena utjerivanja ili čak i oprostiti dug, a tuženi može od svoje volje udovoljiti zahtjevu tužioca, sve ako je i tužba odbijena.

[41] Zato Matile (str. 91) preširoko zaključuje, da je uopće autoritet presuđene stvari (a pod tim obuhvaća pravosnažnost) dispozitivno pravilo, koje se može ukloniti, ako se u tome suglase organ i stranke. To vrijedi samo kod subjektivne, a ne i kod objektivne pravosnažnosti.

[42] U praksi se javlja pitanje, da li kod akata, koji se donose po prijedlogu stranke, mora organ za donošenje novog (pozitivnog) akta čekati na prijedlog stranke, ili to može jednostavno učiniti na osnovu ranijeg prijedloga stranke, koji je odbio. Na to se ne može općenito odgovoriti, već to zavisi od okolnosti pojedinog slučaja.

[43] Tezner Administrativverf. str. 435.

[44] Pritom je važno, da o takvom opozivanju (mijenjanju) treba kao stranke saslušati i sva ona lica, koja su učestvovala u prvom postupku, i da sva ta lica imaju protiv novog upravnog akta sva ona pravna sredstva, koja su imala protiv ranijeg.

c) Protezanje objektivne i subjektivne pravosnažnosti

Kako je na području upravnog akta baš subjektivna pravosnažnost najrašireniji i kako se s mnogo razloga dade pravdati neprikladnost objektivne pravosnažnosti za upravni akt, to neki pisci[45] ističu, da se ne može na području uprave zavesti pravosnažnost kao kod presuda u parničnom postupku, kao da bi samo objektivna pravosnažnost bila prava pravosnažnost. Njihova argumentacija se stvarno odnosi samo na objektivnu pravosnažnost, pri čemu i zaboravljaju, da ima i građanskih parničnih postupaka s načelom subjektivne pravosnažnosti.

U tome postoji na pr. bitna razlika između jugoslavenskog, austrijskog, njemačkog i sličnih parničnih postupaka s jedne i francuskog građanskog postupka s druge strane. Dok u prvima mora sudac po službenoj dužnosti paziti na pravosnažnost i ne mogu stranke ni saglasnim dogovorom obići pravosnažnost i pokrenuti iznova postupak u istom predmetu, koji je pravosnažno presuđen; u francuskom civilnom postupku stranka se može odreći preimućstva presuđene stvari, ona čak ne može ekscepciju presuđene stvari po prvi put iznijeti pred Kasacionim sudom, a sud nije ovlašćen, da to pitanje ispituje po službenoj dužnosti (naprotiv je i u Francuskoj u krivičnim stvarima proveden objektivni autoritet presuđene stvari).[46]

U onim pozitivnim pravima, gdje se nije razvila pravosnažnost upravnih akata izričnim zakonskim normiranjem, već samim pravnim životom, došlo je do nje najčešće probijanjem ideje, da je uprava u opozivanju svojih akata ograničena time, da ne može vrijedati pravilno stečena prava. Ta se ideja vrlo mnogo ističe na pr. u njemačkoj i francuskoj pravnoj literaturi,[47] a na toj je podlozi došlo u judikaturi francuskog Drž. savjeta do shvaćanja, da uprava može opozivati svoje akte, koji vrijedaju pravne propise, samo unutar upravnosudske tužbe. Za sav taj razvoj je značajno, da se formirala koncepcija strogo subjektivne pravosnažnosti, daleko od objektivne pravosnažnosti.

Interesantni su u tome pitanju jugoslavenski i austrijski zakon o općem upravnom postupku, koji zavode pravosnažnost upravnih akata: prvi subjektivnu, a drugi objektivnu, iako u nekom blažem obliku. ZUP definira izrijekom pravosnažnost kao subjektivnu (čl. 11), a u njegovim propisima nema ni traga odredbi austrijskog zakona da se zahtjevi stranaka (učesnika), gdje nema razloga za naročitu izmjenu ili ukidanje akta, imaju odbaciti zbog odlučene stvari (entschiedene Sache). Osim toga jugoslav. zakon i izrijekom određuje (čl. 266 st. 1), da se »pravosnažno rješenje može ukinuti ili izmijeniti s pristankom osoba koje su na osnovu tog rješenja stekle neko pravo, ako se to ne protivi zakonu ili drugom propisu zasnovanom na zakonu, ili se ne vrijeda pravo

[45] Kao na pr. Fleiner Instit. str. 196.

[46] O čitavom tom francuskom sistemu Clec'h, fasc. I, br. 114 i d., br. 216 i d., fasc. II, br. 32 i d.

[47] O toj literaturi Forsthoff str. 218 bilj. br. 1. Za Francusku na pr. Bonnard Précis str. 110; Waline postavlja (str. 436) kratko pravilo: da se upravni akt može uvijek opozvati, ako na njegovu temelju nije neko lice steklo određeno pravo; ako ga je steklo, akt se može opozvati samo zbog nezakonitosti, a ne zbog neshodnosti, i to samo unutar roka sudske tužbe.

neke treće osobe«. Tu se dalje i izrijekom određuje (st. 2), da se pod rečenim uvjetima može ukinuti ili izmijeniti i rješenje, kojim je zahtjev stranke odbijen. Sve to ne znači, da bi organ morao ulaziti u ponovno rješavanje istog predmeta, kad god to stranka traži. On to samo može učiniti, i to samo ako postoje naprijed navedeni uvjeti. Organ je dužan donijeti novo rješenje, ako stranka iznese, da je ranijim rješenjem povrijeđen zakon (st. 3); pritom će morati zahtjev stranke odbiti, ako bi se time vrijeđalo pravo nekog trećeg lica (ako je prema tome licu ranije rješenje postalo pravosnažno).

Austrijski zakon izrijekom ističe (§ 68 st. 1) rečeno odbacivanje, čime se izražava koncepcija objektivne pravosnažnosti.[48] Iz imperativnosti te odredbe proizlazi, da je javnom organu zabranjeno, da na zahtjev stranke ulazi u ponovno ispitivanje iste stvari.[49] Zakon ublažava objektivnu pravosnažnost odredbom (§ 68 st. 2), da se rješenja, iz kojih nikome ne nastaje pravo, mogu ukidati i mijenjati.[50] Time se na neki način objektivna pravosnažnost kombinira sa subjektivnom.

d) Stepenovanje subjektivne pravosnažnosti

Ako već objektivna pravosnažnost dopušta stepenovanje odnosno provođenje u strožem ili blažem obliku, kako to pokazuje naprijed navedeni primjer iz austrijskog prava, pogotovu je to slučaj kod subjektivne pravosnažnosti. Tu se, naime, radi o tome, kako će se obuhvatiti ta subjektivna, upravnim aktom stečena prava, koja se ne smiju opozivanjem akta vrijeđati. Karakteristično je za tendenciju širenja tih prava odnosno širenja subjektivne pravosnažnosti, da se u pravnoj literaturi, u jurisdikciji, pa i u zakonskim tekstovima umjesto o stečenim pravima, koja se ne smiju opozivanjem akta vrijeđati, govori o takvoj pravnoj situaciji, pravnom interesu, pravnom stanju, pravnom krugu pojedinaca i sl.

Za pitanje, dokle se sve uzima postojanje subjektivnog prava, vrlo je poučna jurisdikcija francuskog Državnog savjeta. Naročito se odatle isključuju provizorni akti, akti naklonosti (gracieux) kao i uopće podjeljivanje nekih prednosti, koje još ne znači subjektivno pravo.[51] Ta praksa ne smatra, da je stranci nastalo pravo aktom s rekognitivnim značenjem, gdje se samo konstatira, da interesirani ispunjava određene uvjete i odatle povlači posljedice,[52] te dopušta opozivanje takvih akata. Pogo-

[48] U izvornom projektu Zakona, kako je bio predložen parlamentu, nalazila se ova odredba st. 1 na kasnijem mjestu istog §. Parlam. odbor premjestio ju je na početak čitavog §, gdje da joj je mjesto kao »osnovnoj odredbi o materijalnoj pravnoj snazi rei judicatae«.

[49] Antoniolli str. 217–8.

[50] Odatle se zaključuje (Mannlicher str. 239, toč. 15), da se mogu ukidati ili mijenjati rješenja u jednostranačkim stvarima, koja ili zasnivaju samo dužnosti ili odbacuju zahtjev stranke; jednako se to može činiti, ako se stranka, kojoj je rješenjem nastalo pravo, izrijekom odrekne tog prava.

[51] Hauriou (str. 364 i d.) tome primjećuje, da i u takvom slučaju pravna situacija tendira stabilitetu i da se može izmijeniti samo u interesu službe, i uz održanje određenih formi; interesenti, koji su i bez istinskog prava dobili novom situacijom prednosti, imaju legitimni interes, da se stvoreno ne mijenja pogrešnim aktom, pa su u takvom slučaju legitimirani na dizanje upravnosudske tužbe.

[52] Odent str. 375 i d. Na pr. nekom se izdaje kombatantska karta ili podjeljuje (likvidira) odšteta ili plaća.

tovu se može, u svako doba, anulirati akt, koji utvrđuje činjenično stanje, a da ne podjeljuje pravo, – kad se pokaže, da ne odgovara stvarnosti.[53] Dopušta se u mnogim slučajevima opozivanje policijskih dozvola (l'autorisation).[54] Naročiti slučaj predstavlja opozivanje dozvola[55] za okupaciju javnog dobra (one se smatraju provizornim).

Pri primjeni subjektivnog prava kao brane protiv opozivanja upravnog akta razvile su se vrlo različne konstrukcije. Kao takav primjer može se navesti čudesna teorija slobodnog opozivanja najobičnijih dozvola (na pr. građevinske dozvole), kako ju je razvio jedan dio njemačke teorije,[56] a i prakse. Pošlo se sa stajališta, da adresat akta stječe samo onda pravo, ako dobiva nešto pozitivno (na pr. u slučaju koncesije). To da nije slučaj kod najmnogobrojnijih dozvola, koje samo dopuštaju nešto, što predstavlja prirodnu slobodu djelovanja, koje je samo dotle zabranjeno, dok to javni organ izrijekom ne dopusti; budući da stranka ovdje ne dobiva ništa »pozitivno«, već se samo uspostavlja prirodno slobodno djelovanje stranke, zaključuje se, da se takva dozvola može slobodno opozivati. Ograničenje takvog opozivanja se onda traži u tome, što se opoziv zabranjuje od momenta, kad je stranka, pouzdavajući se u akt, pristupila izvođenju dozvole (na pr. počela graditi zgradu). Čitava se ta konstrukcija protivi zdravom razumu. Ako se dozvolom samo otvara mogućnost faktičnog vršenja prava, koje pravo odnosno lice već ionako ima, onda bi u interesu pravne sigurnosti takvo opozivanje moglo biti samo teže negoli u slučaju podjeljivanja posve novog prava.[57]

[53] Waline str. 436.

[54] Prema Alibertu (str. 321 i d.), kad je podijeljena dozvola (l'autorisation ili la licence) građanin ima stečeno pravo na njeno održanje; to ne znači neizmjenljivost dozvole, već da se ona može opozvati samo iz takvih razloga, koji su s pravnog stajališta jači od prava za održanje akta. Sudstvo ide za tim, da ovdje uspostavi ravnotežu između prava i interesa, koji su u igri. U svakom slučaju upravni sudac ocjenjuje zakonitost razloga za opozivanje akta i ispituje, da li nije pravna ravnoteža povrijeđena u korist javnog interesa (autor navodi mnogobrojne primjere iz prakse franc. Drž. savjeta). – Prema Walinu (str. 435) može se policijska dozvola opozvati, samo ako su se promijenile i okolnosti, zbog kojih je podijeljena, a ne i zbog razloga, koje organ već kod prvog izdanja akta nije mogao ignorirati. Širi od Walina je Odent (str. 378–9), koji ipak ističe, da takvo opozivanje djeluje samo pro futuro. Meni se lično čini, da se u najznačajnijim takvim slučajevima uopće ne radi o opozivanju akta, već od donošenju posve novog akta, koji proistječe iz nadzornog prava policije nad nekim stanjem, a koji novi akt onda samo faktički povlači za sobom opozivanje podijeljene dozvole.

[55] Kao novija odluka Drž. savjeta RDP g. 1955. str. 775.

[56] Mjesto mnogih drugih Forsthoff str. 218, Otto Mayer I, str. 244, Scholz, str. 224. Vidjeti izvode naprijed pod toč. II–2.

[57] Ne želim time tvrditi (niti sam uopće za to kompetentan), da se prema pozitivnom njemačkom pravu ne mogu opozivati takve dozvole. Ali čitavo ovo tumačenje opoziva je čista skolastika, pa ako takvo pravo opoziva uistinu postoji, treba ga drukčije tumačiti (na pr. da takvi akti sadržavaju šuteći pridržaj opoziva).

Mnogo je logičniji, sa svog stajališta, Herrnritt (Grundlehren str. 349), koji kod policijskih dozvola razlikuje, da li ona znači samo utvrđivanje nepostojanja zakonskih zapreka općoj slobodi molioca ili je kreatorne prirode U prvom slučaju je dozvola kao deklaratorni akt sposobna, a u drugom slučaju kao konstitutivni nesposobna za

Što se tiče opoziva podijeljenog prava (ovlašćenja), razmjerno dosta rano se probilo shvaćanje, da je svejedno, da li je to pravo podijeljeno po kategoričkoj pravnoj normi ili po diskrecionoj ocjeni, – ni po diskrecionoj ocjeni podijeljeno pravo ne može se slobodno opozivati. Pošto je izvršio diskrecionu ocjenu, organ je konzumirao ovo svoje ovlašćenje i ne može se na njega vratiti, jer se tome protivi stečeno pravo stranke. Podjeljivati i oduzimati neko pravo znači dvije različne stvari, koje se i različno pravno prosuđuju; pravni propisi, koji vrijede za jedno, ne mogu se naprosto primjenjivati i na drugo. Moglo bi se samo kazati, da su oni specijalni propisi, koji vrijede u pogledu oduzimanja (mijenjanja) prava podijeljenog po diskrecionoj ocjeni, u dosta slučajeva (na pr. dozvola za nošenje oružja) mnogo elastičniji, dopuštajući organu mnogo veću ingerenciju, nego što je to slučaj kod stvari, koja je pravom strogo vezana.

Često se u pojedinim pozitivnim pravima razvija kao pravilo, da ne zavređuje zaštite stranka, koja je na prevarni način došla do nekog ovlašćenja:[58] fraus omnia corrumpit i varalica ne može steći pravo. Slično gubi, uz određene uvjete, takvu zaštitu i stranka, koja nije ispunila nalog ili dužnost, vezane uz podijeljeno ovlašćenje (opoziv zbog neostvarenja pod toč. IV-9).

pravosnažnost (u smislu Bernatzikova razlikovanja, da je samo deklaratorni upravni akt sposoban za pravosnažnost). Ali i u tom drugom slučaju Herrnrittu je za pitanje opozivanja takvih dozvola odlučno pitanje otpora stečenih prava.

Nešto umjereniji je u ovom pitanju dozvola u njemačkoj teoriji Hatschek (str. 146). koji razlikuje polic. dozvole prema tome, da li stvaraju subjekt. javno pravo ili samo zasnivaju javnopravno posjedovno stanje (Besitzstand). Prvo se može oduzimati samo za slučaj protivupravnosti ili ako je to potrebno u javnom interesu (i to u ovom drugom slučaju uz naknadu štete); dok se u drugom slučaju može dozvola opozivati kako zbog protivupravnosti, tako što ne odgovara policijskim zahtjevima (Polizeiwidrigkeit) i nije potrebno naknadivati štetu.

Razložno kritizira reč. dominantno stajalište u njemačkoj literaturi Ipsen (str. 74 i d.), ističući, da dozvola ima i konstitutivni značaj i izaziva pravne posljedice, koje se bez naročitog zakonskog ovlašćenja ne mogu slobodno opozivati, budući da se u najmanju ruku mora priznati, da dozvola stvara posebnu pravnu poziciju, koja se mora zaštititi slično subjektivnom pravu. Razlika između pravnog položaja adresata dozvole i pravnostvarajućeg upravnog akta samo je u tome, da je na području dozvole broj normi, koje ovlašćuju na opozivanje, veći negoli na području, gdje upravnim aktom nastaju subjektivna prava.

U zakonodavstvima nekih njemačkih država se već razmjerno rano pravnim propisom ograničuje slobodno opozivanje dozvola (tako § 87 badenskog propisa iz 1864. o organizaciji unutr. uprave, § 43 propisa u upravnopostupovnim stvarima iste zemlje od 1884). Naročite propise sadržavaju o tome pitanju tirinški Zemaljski upravni red iz g. 1930. (§ 141 i d.) i pruski Policijskoupravni zakon od 1. VI. 1931. (§ 42 i 43).

[58] Za francusko pravo Odent str. 377, za njemačko Forsthoff str. 215. O tome Strassinopoulos str. 270 i d. ZUP uzima kao jedan od razloga za obnovu postupka (čl. 249. toč. 4), ako je za stranku povoljno rješenje »doneseno na osnovu neistinitih navoda stranke, kojima je organ koji je vodio postupak bio doveden u zabludu«.

4. Formalna i materijalna pravosnažnost

a) Općenito

Općenito bi se mogla opisati (što odgovara bar većini teorija pravosnažnosti) razlika između formalne i materijalne pravosnažnosti, da formalna znači, da stranke ne mogu više akt pobijati redovnim pravnim sredstvima, a materijalna, da je neko pitanje konačno riješeno, da je akt načelno neizmjenljiv i da ga naročito ne može više mijenjati (opozivati) organ nadležan za njegovo donošenje. Ili kako se kaže (Unger), po formalnoj pravosnažnosti nepobojna je odluka (rješenje), a po materijalnoj samo odlučenje (ono što je riješeno). Formalna pravosnažnost uperena je protiv stranaka, onemogućujući im pobijanje akta redovnim pravnim sredstvima, – ona znači nepobojnost; materijalna pravosnažnost se odnosi na sam sadržaj akta, prvenstveno što se tiče organa, nadležnog za donošenje odnosnog akta, – ona znači određenu (ne apsolutnu) neizmjenljivost samog akta.

b) Na području upravnog prava

Baš ovo posljednje od najvećeg je značenja za koncepciju pravosnažnosti upravnog akta. U parničnom postupku radi se samo o oprečnom pravnom interesu dviju privatnih stranaka, nad kojima sudi kao neutralni arbitar, sudac; u upravnom postupku donesenj akt može teško pogoditi javne interese i njegovo očuvanje ne može biti tako irelevantno organu uprave, kao što je ovo sudu kod presude u građanskoj stvari. U upravnom postupku vrlo je stara pojava, da se stranka odbija sa zahtjevom za pokretanje istog predmeta, koji je već bio po iscrpljenju žalbenog puta konačno riješen. Naprotiv je tek posljedica novijeg razvoja, da ni javni organ ne može akt, koji je donio pod normalnim uvjetima, opozivati odnosno ponavljati postupak. Tako je posve prirodno, da se kao formalna pravosnažnost upravnog akta smatra nepobojnost akta od stranke odnosno njena vezanost tim aktom, a kao materijalna pravosnažnost neopozivost akta od javnog organa odnosno njegova vezanost tim aktom. To je razlikovanje već razvio prvi teoretičar pravosnažnosti upravnog akta – Bernatzik, pa se ono i danas najviše primjenjuje u teoriji pravosnažnosti upravnog akta.[59] I sami pravni propisi, kad govore o pravosnažnosti, imaju jednom na umu formalnu, a drugi put materijalnu pravosnažnost. – što je potrebno od slučaja do slučaja strogo razlikovati. I baš opisana materijalna pravosnažnost predstavlja jezgro problema pravosnažnosti upravnog akta.

[59] Tezner, isključujući iz pojma pravosnažnosti vezanost samog javnog organa, morao je to razlikovanje drukčije izvršiti.

Do materijalne pravosnažnosti upravnog akta može doći tek, kad je nastupila formalna pravosnažnost.[60] Formalna pravosnažnost upravnog akta nastupa: a) dostavom odnosno objavljivanjem akta, protiv koga nema više ili nema uopće redovnog pravnog lijeka i b) protekom roka za redovni pravni lijek, bilo da uopće nije izjavljen ili je to učinjeno prekasno. Načelno ne može neki akt protiv stranke postati pravosnažan, ako stranka nije bila o njemu pravilno obaviještena. U postupku s više stranaka može isti akt lako u razno vrijeme postati pravosnažan prema pojedinim strankama (na pr. jedna se od njih žali, a druga to propušta).

c) Na području građanskog prava

Na području građanskog prava nije razlikovanje između formalne i materijalne pravosnažnosti od toliko velikog značenja kao na području upravnog prava. Pojam materijalne pravosnažnosti, štaviše, često ovdje u teoriji zavodi na stramputicu unošenja tuđih elemenata u pojam pravosnažnosti (naprijed pod 1-c). Napose je onom dijelu teorije pravosnažnosti, koji u pravosnažnosti vidi stvaranje materijalnog prava, bistvo materijalne pravosnažnosti u formiranju tog prava.[61] Posve je jasno, da procesna koncepcija pravosnažnosti, koja je u svojoj osnovi ispravna, mora odbaciti takvo shvaćanje materijalne pravosnažnosti. Tako na pr. Hellwig smatra, da bi čitav izraz materijalna pravosnažnost trebalo napustiti, jer samo unosi konfuziju sa shvaćanjem, da se pravosnažnost proteže i na sama sporna prava; kod materijalne pravosnažnosti da se radi samo o djelovanju presude, pa se mjesto o materijalnoj pravosnažnosti može prosto govoriti o djelovanju presude.[62]

U francuskoj teoriji autoriteta presuđene stvari nema neko značajnije mjesto čitavo razlikovanje između formalne i materijalne pravosnažnosti, napose joj se oštro protive publiciste (kao na pr. Bonnard i Lampué), a u novije se doba ističe,[63] da ono nije ni od kakve koristi u francuskom pravu i da je mnogo uputnije operirati samo s jedinstvenim pojmom presuđene stvari.

Materijalnom pravosnažnošću pokrivaju se i razne druge stvari, koje ne pripadaju u sam pojam pravosnažnosti: kao naročito funkcija sprije-

[60] Nije svaka vezanost javnog organa i mater. pravosnažnost, – na pr. čim je organ donio upravni akt, iako je protiv njega još otvorena žalba, organ je u određenom pogledu vezan tim aktom i ne može ga prosto opozivati. Materijalna pravosnažnost predstavlja onu vezanost organa, koja je posljedica okolnosti, što je akt konačno riješen.

[61] Tako se na pr. kaže, da formalna pravosnažnost pripada u procesno pravo, a materijalna u građansko pravo (Bülow); da je materijalna pravosnažnost u tome, da presuda znači među strankama pravo (Dernburg); da je razlika između formalne i materijalne pravne snage u opreci između formalnog i materijalnog prava: formalna pravna snaga utvrđuje procesni odnos, a materijalna materijalnopravni odnos.

[62] Sličnom se argumentacijom protiv mater. pravosnažnosti služi i Bonnard (Contrôle str. 85).

[63] Valticos str. 42.

čiti kontradikcije među presudama, dužnost jednog suda da respektira pravosnažnu presudu drugog suda,[64] kao i uopće vezanost jednog organa aktom drugog organa.

5. Francuski pojam autoriteta presuđene stvari

a) Autoritet presuđene stvari prema pravosnažnosti

Između francuskog pojma autoriteta presuđene stvari i pravosnažnosti ima razmjerno više sličnosti odnosno dodirnih točaka, nego što ih ima (kako smo vidjeli naprijed pod toč. V-9) između nepostojećeg akta i ništavosti. Naročito autoritet presuđene stvari uključuje osnovno negativno jezgro pravosnažnosti – ideju definitivnosti akta,[65] t. j. da se u redovnom postupku ne može više staviti u pitanje konačno riješeni (presuđeni) konkretni predmet, odnosno da se o istom predmetu ne može voditi novi postupak (ponavljati spor). Ipak se između ta dva termina ne može staviti znak jednakosti (smatrati autoritet presuđene stvari samo francuskim izrazom za pravosnažnost) i oni izražavaju, pored mnoge sličnosti, razne pojmove. Zato se mora teorija čuvati, da kod skupnog obrađivanja autoriteta presuđene stvari i pravosnažnosti ne miješa ta dva pojma.[66]

Bonnard ispravno tvrdi, da između rečena dva pojma postoje razlike, – samo ih on nije točno povukao. Nije točno, kad tvrdi,[67] da pravosnažnost ima šire značenje od autoriteta presuđene stvari i da je posljednji samo izraz prvoga. To bi moglo vrijediti samo za neke koncepcije pravosnažnosti, naročito za Merklovu, koga Bonnard za potvrdu svoje teze i izrijekom citira, kao i za koncepcije pravosnažnosti kao stvaranja materijalnog prava, na koje koncepcije Bonnard i aludira. No te koncepcije su danas daleko od toga, da bi značile dominirajući pravac u teoriji pravosnažnosti.

Da bi se zahvatilo pravo značenje termina autoritet presuđene stvari, najbolje je gledati na samo jezično izražavanje. – Posrijedi su efekti sudskog akta. Autoritet presuđene stvari je s jedne strane širi od pravosnažnosti, jer obuhvaća i druge pravne efekte, a ne samo ideju definitivnosti akta, – ne gleda se samo na posljedice pravosnažnosti, već na po-

[64] Tako na pr. Forsthoff (str. 207) naglašava u mater. pravosnažnosti vezanost svih sudova na pravosnažnu sudsku presudu, a Matile (str. 12) sprečavanje kontradiktorne presude. – O takvom shvaćanju mater. pravosnažnosti pobliže Zuglia str. 631–2.

[65] Mjesto mnogih drugih: Bonnard, Contrôle str. 84, Odent str. 423, Guillien str. 257.

[66] Kod pisaca, koji se u svojim djelima služe s obje te teorije, stvar se obično svršava time, da oni pozitivno konstruiraju čitavu stvar po jednoj ili drugoj koncepciji. Tako na pr. Švicarac Matile stvarno pod izrazom presuđene stvari tretira pravosnažnost, a Grk Strassinopoulos francuski autoritet presudene stvari, – prema tome odgovaraju i njihovi zaključci: prvi priznaje, a drugi poriče pravosnažnost odnosno autoritet presuđene stvari upravnim aktima.

[67] Contrôle str. 85.

sljedice samog akta (kako kaže Durand, str. 29, kod autoriteta presuđene stvari nije bitno postojanje, već sam sadržaj presude), a s druge strane uži, jer pretpostavlja sudski akt i isključuje već samim izrazom odavle upravni akt.

b) Pravni efekti autoriteta presuđene stvari

U potkrepu prve teze, mjesto mnogih drugih, navest ćemo Duez-Debeyrea.[68] Tu se kao posljedice respekta presuđene stvari navode: a) zabrana svakoj vlasti, ma koja to bila, da dira u sudski akt, b) obaveza za vladu i službenike, da ne razvijaju aktivnost, koja bi bila protivna sadržini sudskog akta i c) obaveza za vladu i administraciju, da se podvrgnu sudskoj odluci, ostvarujući akte, potrebne za izvršenje te odluke. U francuskoj literaturi je dosta razrađena teza, da je posljedica presuđene stvari, da jedan sud poštuje presudu drugoga suda,[69] a naročito se obaveza administracije, da izvršava sudski akt, posmatra pod aspektom autoriteta presuđene stvari: taj autoritet zasniva za administraciju obavezu, da poštuje presudu (zbog načela autoriteta presuđene stvari nezakonit je upravni akt, koji protivuriječi ili uskraćuje primjenu sudskog akta).[70] S istog gledišta se razlikuje apsolutni i relativni autoritet presuđene stvari: da li presuda djeluje erga omnes ili samo prema procesnim strankama (u prvom slučaju ne može nitko ponovno pokrenuti spor, a u drugom ne mogu to učiniti samo stranke ranijeg spora).[71] Specijalno dominantna teorija admin. spora daje sporu pune jurisdikcije relativni, a sporu anulacije (sporu o zakonitosti upravnog akta) apsolutni autoritet presuđene stvari. – Sa stajališta teorije pravosnažnosti, u svim tim slučajevima ne radi se o pravnim efektima pravosnažnosti, već o djelovanju samog sudskog akta; to se može povezati s pravosnažnošću samo vremenski, t. j. da takvo djelovanje može nastupiti tek momentom pravosnažnosti akta.

[68] Str. 220 i d.

[69] Na pr. Laubadère str. 257, Waline str. 156.

[70] Na pr. Laubadère str. 210 i 338, Waline str. 162, a naročito je to crvena nit, koja se provlači kroz čitavo djelo Duranda.

[71] O tome Bonnard Contrôle str. 85; Valticos str. 54 i d.; Odent str. 423, Jèze I, str. 257 i d., RDP g. 1913. str. 332 i d., koji posljednji vrlo raširuje apsolutni autoritet presuđene stvari, smatrajući, da je osnovno načelo autoriteta presuđene stvari apsolutna snaga, dok da je relativna samo izuzetak od pravila (toga radi se i protivi tierce opposition protiv upravnosudskih presuda po sporu o zakonitosti upravnog akta); još je radikalniji Guillien (str. 8 i d., 265 i d., i 347 i d.), koji smatra autoritet presuđene stvari uvijek apsolutnim, pa zato i odbacuje čitavo razlikovanje između apsolutnog i relativnog autoriteta; antipodno stajalište zauzma Carré de Malberg (I str. 787), prema kome ima sudska presuda samo autoritet inter partes, dok da upravni akt proizvodi u načelu efekt erga omnes.

c) Kojim momentom nastupa autoritet presuđene stvari

Budući da se prema koncepciji autoriteta presuđene stvari gleda prvenstveno na efekt presude kao takve, nastupa autoritet presuđene stvari načelno odmah, – u čemu postoji bitna razlika prema pravosnažnosti. Pravosnažnost može nastupiti tek iscrpljenjem odnosnih redovnih pravnih lijekova, dok autoritet presuđene stvari nastupa odmah po donošenju prvostepene presude. Pravosnažan je načelno konačni akt, dok autoritet presuđene stvari ima svaka presuda, bez obzira da li je konačna.[72] Presuda ima autoritet presuđene stvari, čim je izrečena i bez obzira da li je protiv nje dopustiva žalba, – no taj se efekt smatra provizornim, i on prestaje čim se izjavi žalba.[73]

d) Strogo ograničenje na sudske akte

Već samo jezično izražavanje pokazuje, da se autoritet presuđene stvari odnosi samo na sudske akte. Chose jugée odgovara latinskom res judicata, a pod tim se razumijevala isključivo odluka suda. Kako kaže Guillien (str. 22): autoritet presuđene stvari je najuže povezan sa sudskim aktom; gdje postoji sudski akt, ima on i taj autoritet, – ali i samo ako je sudski akt. (Po samom Guillienu sudski akt je samo onaj, koji je to u formalnom i materijalnom smislu.) U francuskoj teoriji je prava dogma, da sudski akt, ali i samo taj, ima autoritet presuđene stvari, – to ispovijedaju svi, od Carré de Malberga (radikalnog pristaše formalnog razlikovanja između sudskog i upravnog akta) do Duguita (njegova antipoda s takvim materijalnim razlikovanjem). No najveća se razmimoilaženja javljaju u pitanju, što je sudski akt, pri čemu postoje tri glavna pravca: formalni (djelo sudskog organa), materijalni (određena stvarna obilježja) i formalnomaterijalni (spajanje ta dva elementa).

Materijalno shvaćanje sudskog akta trebalo bi, logički, značiti, da takav akt zadržava svoje svojstvo bez obzira, koji ga je donio organ; specijalno bi i upravni akt trebalo da bude sudski akt u materijalnom smislu, ukoliko ispunjava sve uvjete rečenog sudskog akta. Ako sad sudski akti u materijalnom smislu imaju ma koji svoj specifični pravni efekt, onda bi to morao biti autoritet presuđene stvari; a dosljedno teoriji sudskog akta u materijalnom smislu, trebalo bi da taj efekt ima svaki takav akt, ma koji ga organ donio. Prema tome bi i upravni akt, koji ispunjava uvjete sudskog akta u materijalnom smislu, trebalo da ima autoritet presuđene stvari. No pristaše teorije sudskog akta u materijalnom smislu (ko-

[72] Guillien, str. 408–9, Durand str. 19 i d.
Prema tome, da li je presuda više ili manje definitivna, razlikuju se (Dalloz: Nouveau répertoire de droit, g. 1947, t. I, str. 511) presude a) sa »force de chose jugée irrévocable«, kojih se predmet ne može pokrenuti ni pred kojim sudom; b) s običnim »force de chose jugée«, koje se mogu pobijati samo s vanrednim pravnim lijekom i c) s autoritetom presuđene stvari, koje se mogu pobijati i s redovnim pravnim lijekom.
[73] Dalloz kao naprijed; Clec'h, fase. I, br. 144 i d.

jih su se redovi u Francuskoj vrlo prorijedili) ne povlače taj zaključak. Da su to učinili, došlo bi u francuskoj teoriji do sličnog proboja, kako ga je izvršio Bernatzik u austrijskoj teoriji pravosnažnosti akta (polazeći sa stajališta, da se u deklaratornom aktu radi o izricanju prava, što Bernatzik smatra imanentno sudskom funkcijom, on zaključuje, da se sa svakim takvim aktom, pa i u slučaju formalnog upravnog akta, mora vezati ideja pravosnažnosti).

Pristaše teorije sudskog akta u materijalnom smislu ili uopće šute o pitanju, da li svaki sudski akt u materijalnom smislu ima autoritet presuđene stvari, ili se izražavaju otvoreno negativno.[74] S gledišta pravne teorije moramo se pitati: šta nam uopće preostaje od čitavog pravnog režima sudskog akta u materijalnom smislu, ako ni autoritet presuđene stvari nije logična pravna posljedica samog akta (jer neke druge pravne posljedice sudskog akta u materijalnom smislu ta teorija ni ne navodi), i konačno šta će nam uopće čitava ta pravna kategorija sudskog akta u materijalnom smislu, kad ona uopće nema nekog svog specifičnog pravnog efekta?!

Formalno posmatrano,[75] bio bi contradictio in adjecto govoriti, da upravni akt ima autoritet presuđene stvari. Kako ćemo još pobliže razložiti (pod toč. 6-e), i u francuskom pravu došlo je do tog razvoja, da i upravni akti imaju sposobnost za pravosnažnost. Kad bi u toj teoriji bio udomaćen termin pravosnažnosti, ona bi danas sigurno govorila (ili bar jedan dio te teorije) o pravosnažnosti upravnih akata; kako to nije slučaj, a kako ne može govoriti o autoritetu presuđene stvari za upravne akte, ona je morala posegnuti za drugim terminom odnosno izražavanjem.[76]

[74] Tako Bonnard rezolutno tvrdi (u članku u Mélanges str. 11 i 23), da se autoritet presuđene stvari odnosi samo na akte, koji su sudski sa sva tri gledišta (materijalnog, organizacionog i formalnog); Lampué smatra (str. 54 i d.) načelno, da autoritet presuđene stvari daje sudskom aktu zakon i da taj autoritet ne proizlazi logički iz sadržaja samog akta.

[75] Jèze, ugledni kombatant Duguitove škole, prebacio je čitavu Duguitovu koncepciju sudskog akta s materijalnog na formalno stajalište: sudski akt je ona konstatacija, koja ima snagu legalne istine. Drugim riječima: samo sudski akt ima autoritet presuđene stvari i samo akt s takvim autoritetom je sudski akt. Ovo formalno gledište ne samo da se jako proširilo u Francuskoj, već i izvan nje (kao na pr. Strassinopoulos str. 74, po kome je postojanje autoriteta presuđene stvari odlučno za razlikovanje između sudskog i upravnog akta).

[76] Tako se, izražavajući subjektivnu pravosnažnost, govori o l'intangibilité des effets individuels des actes, – što je i šire i ipak određenije nego raniji le respect des droits acquis.

Drugi govore za određene upravne akte, da doduše nemaju autoritet presuđene stvari, ali »une force qu'on peut rapprocher de cette autorité« (Lacoste str. 511).

Odent piše doslovno (str. 370): »Isto tako kao i sudske odluke, nereglamentarne administrativne odluke, bile izričnе ili prećutne, postaju definitivne, ako se nisu pobijale prije isteka roka za upravnosudsku tužbu. Njihova zakonitost se ne može više osporavati. Njih ne mogu više građani pobijati, ni administracija opozivati«. Tu je precizno data ideja pravosnažnosti upravnih akata, – samo što je mjesto »pravosnažno« rečeno »definitivno«.

6. Opozivanje upravnog akta

a) Pojam i značenje

Što je opozivanje akta. Opozivati upravni akt znači stavljati izvan snage (ukidati ili poništavati) ili mijenjati akt, koji je već počeo djelovati i u pravilu bio već izvršen. Akt, koji još nije počeo djelovati, se ne opoziva.[77] Jednako ne znači opozivanje akta, ako se on stavlja izvan snage ili mijenja u toku redovnog pravnog lijeka, – bilo da to čini organ, koji rješava žalbu, ili organ, kojega se akt žalbom pobija, ili da se to čini povodom upravnog spora. Iz razloga racionalnosti odredbe o rješavanju žalbe ne ograničuju organ, koji je donio akt, samo na slanje akta višoj instanciji, već ga ovlašćuju i na neka meritorna rješavanja, koja mogu prema pojedinom pozitivnom pravu biti veća ili manja,[78] a koja u pravilu imaju utoliko provizorno značenje, što se protivu njih može opet uložiti žalba na višu instanciju.[79]

Ne znači opozivanje akta ispravljanje pisarskih ili sličnih formalnih grješki u aktu, nadopunjivanje akta, tumačenje njegova smisla, kao ni suspendiranje izvršenja akta, – ali se pod tim plaštem može lako izvršiti faktičko opozivanje. Ne predstavlja opozivanje akta oglašavanje akta ništavim odnosno nepostojećim, – akti s takvom grješkom ne mogu uopće postati pravosnažni. – U opozivanje akta ne pripada ni slučaj nastupa rezolutivnog uvjeta odnosno roka predviđenog upravnim aktom; u takvom slučaju odnosni upravni akt prestaje automatski vrijediti, a akt, koji to izriče, ima samo deklaratorno značenje. Govori se o opozivanju radi neostvarenja (Widerruf kraft Verwirkung) za slučaj, ako lice, kome je podijeljeno neko ovlašćenje, ne ispuni i određene dužnosti vezane s vršenjem tog ovlašćenja.

Opseg i intenzitet opozivanja. Opozivanjem se može raniji akt ili prosto staviti izvan snage ili izmijeniti. U prvom slučaju prvim aktom izvr-

[77] U njemačkoj literaturi se tu govori o nepravom opozivu (unechter Widerruf).

[78] Tako su na pr. ta ovlaštenja organa, kojega se akt pobija po ZUP-u razmjerno dosta velika. Taj organ može povodom žalbe: a) odbaciti nedopuštenu, nepravodobnu ili od neovlašćenog lica izjavljenu žalbu (čl. 233 st. 2); b) donijeti novo rješenje, ako nađe, da je žalba opravdana, a nije potrebno provoditi novi ispitni postupak (Zakon stare Jugoslavije je to načelno ograničavao na jednostranačke stvari – čl. 234 st. 1); c) upotpuniti provedeni postupak, ako nađe, da je njegova nepotpunost mogla biti od utjecaja na rješavanje (čl. 235 st. 1), ili je žalilac iznio u žalbi takve činjenice i dokaze, koji bi mogli biti od utjecaja na drukčije rješenje, a žaliocu nije bilo omogućeno učestvovanje u postupku, ili on opravda ovo propuštanje u postupku (st. 2) – pa prema rezultatu dopunjenog postupka u granicama zahtjeva stranke, donijeti novo rješenje i d) provesti odvojeni ispitni postupak u određenim slučajevima, gdje to nije učinjeno, i po potrebi donijeti novo rješenje (čl. 236). U svim tim slučajevima ima stranka protiv odnosnog rješenja pravo nove žalbe.

[79] U onim pravnim sistemima, gdje donosilac akta nema takvih ovlašćenja za rješavanje u toku same žalbe, ali može opozivati akt, ili se radi o organu, koji može samo opozivati akt, a ne i rješavati ga instanciono, pokreće se pitanje, da li na opozivanje ovlašćeni organ mora sačekati rješenje žalbe ili se može poslužiti opozivanjem, dok je još žalbeno rješavanje u toku, (o tome pobliže Ipsen str. 58–59. 111).

šeno pravno reguliranje iščezava posve, dok se u drugom slučaju zamjenjuje drugim reguliranjem (koje može sadržaj prvog akta izmijeniti i radikalno i umjereno). Gdjekad se pod opozivanjem (opozivanje u užem smislu) misli samo na prvi, a ne i na drugi slučaj. – Ovlaštenje za stavljanje izvan snage akta ne uključuje nipošto u sebi i ovlaštenje za njegovu izmjenu, – mijenjati akt znači veće ovlašćenje od prostog stavljanja izvan snage. Tako na pr. nadzorno, vaninstanciono, stavljanje izvan snage upravnog akta, donesenog u upravnom postupku, kako se razvilo u modernom postupku, redovno ne sadržava ovlaštenje za izmjenu akta.[80]

Opozivanje može biti totalno i parcijalno. Opozivati se može iz pravnih razloga, što upravni akt ne odgovara zakonu (pravnom propisu) ili što nije cjelishodan. Nema sumnje, da postoji bitna razlika između opozivanja pogrešnih i pravilnih akata, – no zato ipak ne treba (kako to na pr. čini Ipsen) stavljanje izvan snage pogrešnih akata izdvojiti iz pojma opoziva. Baš u teoriji pravosnažnosti upravnih akata ima naročito značenje opozivanje pogrešnog akta. – Opozivanje može ići i na korist i na štetu stranke, a opoziv ranijeg akta može djelovati i ex nunc i ex tunc.

Koji organ vrši opoziv. Normalno vrši opozivanje organ, koji donosi i sam akt, – bilo prva ili viša instancija. Često vrši opozivanje i organ, koji nije instancija, već vrši samo nadzor (nadzorni organ). Svakako je za preporuku, da se kod zakonskog normiranja opozivanja i točno propiše, koji će organ biti za to nadležan (kako je to na pr. učinio jugoslavenski i austrijski zakon o općem upravnom postupku).

Pravni zahtjev stranke na opozivanje. Drugo je važno pitanje, da li stranka ima i kod opozivanja onakvo pravo na rješenje kao i kod redovnih pravnih lijekova, ili se opozivanje vrši isključivo po službenoj dužnosti, a stranka može samo predstavkom tražiti vršenje opoziva. Tipični slučajevi opozivanja razvili su se u obliku vršenja po službenoj dužnosti, no u posebnim slučajevima priznato je stranci pravo, da joj bude njezin zahtjev za opozivom riješen,[81] štoviše razvili su se i posebni pravni lijekovi, kojima može stranka tražiti opozivanje akta (tako na pr. u jugoslavenskom i austrijskom upravnom postupku obnova i povraćaj u pređašnje stanje).

Terminološka razlikovanja. U francuskoj terminologiji se većinom termin »retrait« primjenjuje za djelovanje ex nunc kao i za ono ex tunc, ali se množe glasovi,[82] da se taj termin ograniči samo na retroaktivno (ex tunc) djelovanje, a da se u slučaju djelovanja ex nunc govori o revocation ili abrogation.

U njemačkoj literaturi se ovdje rado pravi terminološko razlikovanje prema tome, da li opozivanje ide u korist ili na štetu stranke, pa se tako na pr. u prvom slučaju govori o povlačenju (Rücknahme), a u drugom

[80] S gledišta donosioca akta je ovo ograničenje u opozivanju od velikog praktičnog značenja: ako je povodom stavljanja izvan snage nekog akta potrebno donijeti novi akt, takav akt može donijeti samo organ redovno nadležan za njegovo donošenje.

[81] Tako na pr. po ZUP-u u slučaju čl. 262 st. 1, čl. 266 st. 3.

[82] Tako na pr. Laubadère str. 183, Delbez str. 465, Dupeyroux str. 251 i d., koji navodi za to stajalište i druge pisce. (Vidjeti bilj. br. 30 pod toč. IV).

o opozivanju (Widerruf).[83] Razlikovanje se pravi i s obzirom na to, koji organ vrši opozivanje.[84]

Ograničavanje opozivanja i formiranje pravila o njegovu vršenju. Čim se uprava počela podvoditi pod pravo, počelo bujati načelo zakonitosti uprave i došlo do pravnog instituta upravnog akta, otpala je i mogućnost arbitrarnog, potpuno slobodnog opozivanja toga akta, jer bi se to protivilo samom pojmu upravnog akta. U početku razvoja ograničavanja slobodnog opozivanja su manja, polazi se sa gledišta, da uprava može zbog zaštite javnog interesa načelno uvijek opozivati svoj akt, – koje stajalište, u nekoj blažoj formulaciji dugo, pa još i danas, brane neki pisci.[85] Uprava ne treba da bude za takvo opozivanje posebno ovlašćena pravnim propisom, već obrnuto pravni propis ima samo za svrhu, da ograniči njeno načelno slobodno opozivanje akta u javnom interesu.

Međutim u vezi s čitavim pravnim razvojem, koji je cjelokupnu javnu upravu sve intenzivnije podvodio pod pravo, ograničenja slobodnog opozivanja sve više su se širila. Ta ograničenja (točnije rečeno pravno formuliranje uvjeta, kad se smije opozivati) nisu se samo određivala zakonom (pravnim propisom), već su se razvijala samom praksom vlasti (naročito judikaturom upravnih sudova) i pravnom teorijom, – deducirajući ovo iz određenih općih pravnih načela, kao naročito iz zaštite prava građana. Francusko pravo je za to samo klasičan primjer, a ne izuzetak od pravila i može se, općenito gledano, kazati, da je do ograničavanja slobodnog opozivanja manje došlo izričnim odredbama zakonodavca, a više ovim drugim putem. Isto vrijedi i za sama pravila opozivanja.

Ograničavanje slobodnog opozivanja vršilo se raznim sredstvima. Tako se već vrlo rano ističe, da se opozivanje ne može vršiti samovoljno, već samo kad je to u javnom interesu. Opozivanje se rado ograničava razlozima pravne sigurnosti.[86] – Razrada pravila postupka u donošenju upravnog akta (napose učestvovanje stranaka u postupku), o formi samog

[83] Tako na pr. Forsthoff str. 214. Wal. Jellinek (str. 250) naziva oboje Zurücknahme, a Widerruf kao i Forsthoff.

[84] Tako na pr. Kormann (str. 323) naziva opozivanje od strane donosioca akta Rücknahme, a od nadzornog organa »Aufhebung«; a Delbez (str. 463) govori u prvom slučaju o »retire« ili »rapporte«, a u drugom o »annule«. – I u jednom dijelu talijanske teorije posmatra se ovo s gledišta organa koji djeluje: opoziv (revoca) vrši sam donosilac akta, a poništavanje (anulamento) viši organ. No pretežniji dio teorije, kao i praksa Drž. savjeta, posmatra ovo s gledišta motiva: akt se poništava zbog nezakonitosti, a opoziva zbog neshodnosti.

[85] Mjesto mnogih drugih Schoen str. 267, Otto Mayer I, str. 96, 253–4, Fleiner Technik str. 8, Institutionen str. 199, Kormann str. 335, Josef str. 484, Ruck str. 69, Strassinopoulos str. 252. Tako na pr. izvodi Schoen, da kod upravnih akata treba poći s gledišta njihove opozivosti, jer nije svrha upravnog akta izricati pravo u pojedinom slučaju, već izazvati neki uspjeh u općem interesu; ako se naknadno utvrdi, da taj uspjeh nije uopće polučen ili je čak i štetan, mora biti uprava ovlašćena, da svoj akt opozove. A Fleiner tvrdi, da je za upravni akt osnovno, da se podudara s javnim interesom i da zato uprava može opozivati akte, ako to traži javni interes.

[86] Tako na pr. ističe Fleiner (Instit. str. 200), da je zakonodavac osigurao neopozivost napose onih upravnih akata, koje je upravni organ donio po opsežnom ispitnom postupku, kojega je svrha, da s jedne strane svestrano ispita javni interes, a s druge strane dade građanima osiguranje, da se tim putem doneseni akt ne će više mijenjati.

akta, o pravnim lijekovima protiv tog akta, a naročito o upravnosudskoj zaštiti od najvećeg su značenja i za pravno ograničavanje opoziva. I opoziv je formalni upravni akt, za koji sva navedena pravila mogu samo još intenzivnije vrijediti, nego što su vrijedila za akt, koji se želi opozvati.

Specijalno, ako je uprava vezana na donošenje nekog akta i ako ga, kad postoje određeni uvjeti, mora donijeti, bilo bi besmisleno, kad bi ga mogla u svako doba i slobodno opozivati. Drugim riječima, pravilno doneseni upravni akt, koji se kraj određenih uvjeta mora donijeti, ne može se opozivati iz razloga, koji nisu uvjet za njegovo donošenje. To logički vrijedi i za slučaj, ako je rješenje pitanja, da li postoje takvi uvjeti, ostavljeno u nekoj mjeri pod diskrecionom ocjenom. Ali obrnuto, iz toga, što je neko pravo (ovlašćenje) podijeljeno po diskrecionoj ocjeni (ili je tako podjeljivanje uopće fakultativno), još nikako ne proizlazi, da bi se ono moglo i slobodno opozivati: slobodno donošenje upravnog akta nipošto ne uključuje i slobodno opozivanje.[87]

Naročito ograničenje slobodnog opozivanja potječe od pravila, da uprava mora respektirati prava građana, pa se poriče slobodno opozivanje onih upravnih akata, kojima je stranci nastalo neko pravo.[88] Što su se ta prava šire tumačila i ograničenja opozivanja postajala intenzivnija, to se više od sistema slobodnog opozivanja prelazilo na sistem subjektivne materijalne pravosnažnosti upravnog akta. (Opet primjer postepenog prelaženja slobodnog opozivanja u sistem materijalne pravosnažnosti upravnog akta i kako granice tih dvaju sistema fluktuiraju.)

Čitav razvoj teče u tom pravcu, da izuzetak postaje pravilo: opozivanje se može vršiti, samo gdje to pravna norma dopušta. Ovo posljednje izražava koncepciju pravosnažnosti upravnog akta i osnovna je idejna razlika između sistema slobodnog opozivanja i onog pravosnažnosti, što je u prvom sistemu mogućnost opozivanja upravnog akta pravilo, a njegova neopozivost izuzetak, dok je to u drugom sistemu baš obrnuto. Izuzeci od pravila neopozivosti upravnog akta (kako smo vidjeli naprijed pod toč. I b) jesu neophodni, i danas se ne bi dalo zamisliti pozitivno pravo, koje bi posve odbacilo mogućnost opozivanja upravnih akata. Takvi zakonski izuzeci opozivosti mogu u određenom sistemu materijalne pravosnažnosti upravnih akata biti veliki, a jednako mogu i u određenom sistemu slobodnog opozivanja biti veliki i intenzivni obrnuti izuzeci neopozivosti upravnih akata.[89] Tako ta dva sistema mogu lako međusobno

[87] Što je ispravno naglašavala već i ranija njemačka pravna teorija, na pr. Kormann str. 341, Wal. Jellinek str. 271.

[88] I u samoj Njemačkoj se dosta rano javlja to pravilo. Sadržava ga i jedna naredba državice Baden iz g. 1884., gdje se kaže, da se upravni akt može, između ostaloga, »izmijeniti ili ukinuti«, ako aktom nije stranka već stekla neki zakonski zahtjev (gesetzmässigen Anspruch). – U starijoj pravnoj literaturi naglašava ovo ograničenje naročito Bernatzik – Rechtssprechung str. 286.

[89] U sistemu opozivanja može se osim toga razlikovati i intenzitet ovoga. Tako je na pr. dominantna njemačka teorija razlikovala slobodnu i ograničenu opozivost: u prvom slučaju može se upravni akt opozivati bez naročitih razloga, a u drugom samo uz naročite razloge (o tome razlikovanju s kritičnim primjedbama Ipsen str. 56 i d.).

fluktuirati, pa je zato za ona pozitivna prava, gdje nije izrijekom normirano načelo materijalne pravosnažnosti upravnih akata, razumljiv spor, da li tamo i principijelno vrijedi to načelo.

Pitanje opozivanja upravnog akta postavlja se kako u sistemu slobodnog opozivanja tako i u onome materijalne pravosnažnosti upravnih akata. No kako je u posljednjem opozivanje upravnog akta svedeno pravnim propisom na točne razmjere (u čemu i leži najbitnija značajka ovog sistema), to je čitavo pitanje opozivanja ovdje mnogo jednostavnije nego u sistemu slobodnog opozivanja. To vrijedi naročito za jugoslavensko i austrijsko pravo, gdje je materijalna pravosnažnost upravnih akata zakonski regulirana i gdje su točno i iscrpno regulirani slučajevi opozivanja.

b) Utjecaj uprave na trajni pravni odnos (stanje)

Kad je upravnim aktom kreiran neki trajni pravni odnos ili stanje (na pr. imenovan službenik, podijeljeno državljanstvo, dozvola za vođenje nekog obrta, radnje, za dizanje građevine i sl.), nije uprava time završila svoju zadaću, već ona zadržava nad tim trajnim odnosom stalan nadzor odnosno neku ingerenciju, što može i time svršiti, da ukine čitav taj odnos (stanje). Takvo ukidanje treba strogo razlikovati od opozivanja akta: njime se doduše automatski stavlja izvan snage odnosni kreatorni upravni akt, ali to nije opozivanje tog akta, već posve samostalni akt donesen na osnovu vršenja nadzora nad trajnim pravnim odnosom, a bez direktne veze s pitanjem kreiranja tog odnosa.

Sve to ne vrijedi samo za pitanje ukidanja kreatornog akta, već i za stavljanje novih uvjeta. Na pr. u nekoj dozvoli za građenje zgrade za javne priredbe nisu bili dovoljno predviđeni uvjeti za osiguranje od požara; bilo bi apsurdno kazati, da je rješenje postalo pravosnažno i da se ne mogu stavljati više novi uvjeti. Tehnika napreduje, iskustvo s požarima se obogaćuje, javni organ usavršava svoja znanja i mijenja starija shvaćanja, uvjeti za osiguranje od požara postavljeni u kreatornom aktu postaju zastarjeli i treba ih izmijeniti novima. Svi se ti novi uvjeti ne stavljaju neposredno s obzirom na kreatorni akt, već na osnovu postojanog nadzora, koji je dužna uprava vršiti s obzirom na javnu sigurnost nad odnosnom zgradom. Pretpostavimo dvije vodenice: jedna radi od pamtivijeka, a da nije nikada podijeljena dozvola za njeno poslovanje, dok je za drugu podijeljena takva dozvola. Ako je za pravilno djelovanje tih vodenica potrebno odrediti neke mjere sigurnosti, posve je svejedno, o kojoj se od njih radi: donosi se samostalni novi upravni akt, koji može, ali ne mora, biti od faktičnog utjecaja na raniji kreatorni akt. Ozbiljnije pitanje, koje bi se kod stavljanja takvih novih uvjeta s obzirom na raniji kreatorni akt moglo postaviti, jeste pitanje naknade štete. Da li je na pr. uprava, koja je povodom izdavanja građevinske dozvole moliocu stavila skupe i štetne uvjete, dužna nadoknaditi štetu, ako kasnije sve to izmi-

jeni i imaocu građevine opet nanese velike troškove? No to je posebno pitanje, i ono ne obara pojam, da se u navedenim slučajevima ne radi o opozivanju ranijeg akta, već o posve novom upravnom aktu, koji samo faktički utječe na sadržaj kreatornog akta.

U praksi i teoriji se gdjekad griješi, što se opisani samostalni upravni akti predstavljaju kao opozivanje ranijeg akta; na taj se način ne samo nepravilno prosuđuju takvi samostalni akti, već se unosi i zbrka u institut opozivanja. Strogo razlikovanje ta dva slučaja je od najveće praktične važnosti, budući da je pravni režim opozivanja drukčiji od onog novog akta. Razlikovanje je to potrebnije, budući da se i upravni akt, koji kreira neki trajni odnos, može opozivati (na pr. službenik je imenovan, neka dozvola izdana na osnovu neispravnih podataka); pa valja od slučaja do slučaja prosuditi, da li se radi o opozivu ranijeg akta ili o opisanom posve novom aktu.

Uvjeti za donošenje ovog novog akta su posve samostalni uvjeti, nezavisni od uvjeta za donošenje odnosnog kreatornog akta. To se može najzornije vidjeti u onim upravnim oblastima, koje su detaljnije regulirane pravnim propisima. Tako na pr. jugoslavenski zakon o državnim službenicima posve samostalno i nezavisno postavlja uvjete o zasnivanju službeničkog odnosa od uvjeta za prestanak tog odnosa, zakon o državljanstvu uvjete o stjecanju državljanstva od uvjeta za gubitak državljanstva, propisi o zanatskim radnjama uvjete o osnivanju privatne zanatske radnje od uvjeta, kad ona prestaje i t. d. Ima međutim i takvih propisa o trajnim odnosima (stanjima), koji utvrđuju samo uvjete za kreiranje, a ne i za ukidanje tih odnosa, iako je sigurno, da uprava ima i mora imati takvo ovlašćenje. U takvim slučajevima će morati sama uprava (pod sudskom kontrolom) konstruirati takve uvjete, pri čemu ne će moći u tu svrhu prosto preuzimati one uvjete, koji su propisani za osnivanje samog odnosa. Uprava će moći toga radi preuzimati samo takve uvjete, koji odgovaraju prirodi stvari njena nadzora ili utjecaja na dotični trajni pravni odnos; možemo, štoviše, tvrditi, da u slučaju sumnje treba smatrati, da su uvjeti za donošenje akta potrebni samo u času njegova donošenja, a ne i za čitavo vrijeme trajanja toga odnosa.

Za ukidanje trajnog odnosa se može propisati i nadležnost različnog organa od donosioca kreatornog akta. – Dok opoziv može, uz određene uvjete, djelovati i ex tunc, akt, kojim se ukida neki trajni odnos, djeluje načelno samo ex nunc (izuzetno, mogla bi mu samo izrična zakonska odredba dati retroaktivno djelovanje).

Novi zakonski propisi o uvjetima za kreiranje trajnog pravnog odnosa načelno ne djeluju unatrag na već kreirane odnose; dok zakonski propisi o uvjetima za ukidanje takvih odnosa (vršenje nadzora ili utjecaja nad njima) djeluju odmah na sve postojeće takve odnose i njihov vršilac im ne može suprotstaviti neko svoje stečeno pravo.[90]

[90] O tome str. 140 mog Upravnog prava FNRJ.

c) Funkcioniranje opoziva

Razlozi opoziva. Opozivati se može, općenito gledano, s jedne strane iz pravnih razloga, što upravni akt ne odgovara zakonu (pravnom propisu) ili što nije cjelishodan, a s druge strane, što je grješka ili nedostatak postojao već u momentu donošenja akta, koji se opoziva ili je naknadno pridošao. Da bi se mogao vršiti opoziv, moraju postojati bitni razlozi, – a ne neka nevažna sitnica. Pravni razvoj teče danas u pravcu, da se ti razlozi unaprijed navedu u pravnim propisima; esencijelno je to kod sistema, koji počivaju na načelu materijalne pravosnažnosti upravnih akata. I s negativnog gledišta vrlo je važno, kad zakoni po pojedinim upravnim oblastima iscrpno navode razloge za opozivanje; odatle se onda zaključuje,[91] da se u takvoj upravnoj materiji ne može opozivanje vršiti iz kog drugog razloga.

Opozivanje ima najveće praktično značenje kod konstitutivnih akata (napose dozvola), naročito se tu javlja opozivanje zbog necjelishodnosti i zbog promijenjenih ili novo nastalih okolnosti. No pretjerano je tvrditi, da je opozivanje protivno samom pojmu deklaratornog akta,[92] i tu je na pr. posve prirodno opozivanje zbog protivupravnosti.

Opozivanje akta zbog protivupravnosti, koja je već postojala u času njegova donošenja – kamo ide kako grješka u neispravnoj primjeni pravnog propisa (t. zv. pravna grješka) tako i grješka u nepravilnom utvrđivanju činjenica, na osnovu kojih se donosi rješenje (grješka u činjeničnom stanju),[93] pripada u problem repariranja protivupravnosti. U pitanju je, koje se protivupravnosti mogu obarati samo redovnim pravnim lijekom, a koje, i uz koje uvjete, i preko toga.

Prema načelu zakonitosti uprave, upravni akt se može donijeti, samo ako postoje određeni zakonski uvjeti; ako se naknadno utvrdi, da tih uvjeta nije bilo u času donošenja akta, onda se takav akt može, uz određene uvjete, opozvati kao protivupravan. Posve je druga stvar, kad su ti zakonski uvjeti doduše postojali u času donošenja akta, ali su se kasnije okolnosti izmijenile odnosno pridošli novi razlozi (nova causa superveniens), koji se protive (to će biti naročito slučaj zaštite javnog interesa) i daljem trajanju aktom stvorenog trajnog pravnog odnosa (stanja). Takvo opozivanje dolazi apriori u obzir samo kod akata, koji stvaraju trajni pravni odnos (stanje), i kako smo vidjeli naprijed pod b), redovno u takvim slučajevima ni ne dolazi u obzir opozivanje ranijeg akta, već samostalno ukidanje rečenog odnosa. No u takvim slučajevima nije ni opozivanje posve isključeno, – do njega će na pr. doći, kad ga

[91] Otto Mayer I, str. 253, Ipsen str. 106.

[92] Coester str. 39 i d. zavodi ovdje čak trodiobu, razlikujući deklaratorne akte sa pravosnažnošću i bez nje. Konstitutivni akti bi se načelno slobodno opozivali, kod deklaratornih bez pravosnažnosti bio bi u sumnji organ aktom vezan i ne bi ga mogao tako slobodno opozivati kao konstitutivne akte, dok do naročite vezanosti dolazi kod deklaratornih akata s materijalnom pravosnažnošću.

[93] Kako i grješka u činjeničnom stanju znači nezakonitost (protivupravnost), u mom Upravnom pravu FNRJ, str. 168 i 254.

neki zakonski propis izrijekom predviđa ili odnosni upravni akt sadržava klauzulu pridržaja.

U njemačkoj teoriji opozivanja upravnih akata rješava se na tri razna načina pitanje opoziva, kad otpadnu bitni uvjeti, potrebni za donošenje akta: jedni općenito priznaju takvo opozivanje za sve upravne akte, kod kojih je pojmovno moguć (koji se ne izvršavaju već samim donošenjem); drugi to dopuštaju bez otezanja za dozvole, a za druge akte, koji su za stranke povoljni, samo kad to zakon odredi; i treći, samo kad to dopušta zakon.[94] Ne samo s gledišta pravosnažnosti upravnih akata, već čak i sa gledišta zakonitosti uprave, može doći u obzir samo treće stajalište. Prvo shvaćanje ruši posve stabilnost upravnih akata i ono bi značilo, da se ti akti donose uz šuteću klauzulu: rebus sic stantibus.

Izmjenu faktičkih okolnosti treba strogo razlikovati od izmjene u pravnom ili stručnom shvaćanju organa, koji je donio akt. Zbog takve izmjene se pogotovu ne može opozvati akt. Posve drukčije u pod b) razloženom slučaju. Jednako, kao što smo već tamo vidjeli, ne može se ni opozivati akt, ako su zakonom izmijenjeni uvjeti o njegovu donošenju. Drukčije, ako to neki zakon izrijekom odredi; na pr. zakon izrijekom predvidi reviziju ranije podijeljenih ovlašćenja, s tim da se mogu opozvati ovlašćenja, koja ne odgovaraju više novim uvjetima.

Djelovanje ex nunc i ex tunc. Akt opoziva predstavlja uvijek novi akt, a kako on uklanja akt, koji je već stupio u pravni život, nastaje pitanje, da li se time imaju smatrati poništenim i pravne posljedice, koje je raniji akt proizveo (djelovanje ex tunc), ili one ostaju netaknute, a samo se ubuduće zavodi nova pravna situacija (djelovanje ex nunc). Budući da opozivanje predstavlja vanredno pravno sredstvo (izvan redovnog pravnog puta), to se pravnologički može zaključivati, da je normalno djelovanje ex nunc; za djelovanje ex tunc treba da postoje i naročiti razlozi. – u sumnji treba pretpostaviti djelovanje ex nunc. Kad zakonodavac želi, da opozivanje djeluje ex tunc, treba da to i izrijekom propiše; kad on o takvom djelovanju šuti, bit će prirodno pretpostaviti djelovanje ex nunc.

Kad se nekom licu opozivlje određeno pravo (ovlašćenje), posve je prirodno za rečeno djelovanje uzeti u obzir i samo njegovo ponašanje kod donošenja akta, koji se opoziva; ako je to lice na skroz nepravilan način pribavilo akt, kojim mu je to pravo podijeljeno (na pr. zlonamjerno krivim podacima zavelo u bludnju donosioca akta), ukazuje se djelovanje ex tunc posve pravičnim.[95] Pritom je svejedno, da li je zbog takvog vladanja stranke donesen protivupravni ili samo necjelishodni akt (na pr. organ je po diskrecionoj ocjeni na osnovu krivih podataka podijelio neko ovlašćenje, koje ne bi podijelio, da je raspolagao ispravnim podacima).

Ispravno je pravilo, da se pravilni upravni akti, na osnovu kojih su pojedinci stekli pravo, ne mogu opozivati djelovanjem ex tunc. No bilo bi preoštro postaviti suprotno pravilo, da u svakom slučaju nepravilnih

[94] Pobliže o tome Ipsen str. 142, koji sam brani treće stajalište.
[95] O tome Wal. Jellinek str. 279.

(nezakonitih) akata djeluje akt opoziva retroaktivno.[96] Praktičnost bi tražila, da se malo bliže diferenciraju pojedini slučajevi, – što nije uvijek ni tako jednostavno.[97]

Akt, kojim se drugi akt oglašuje naštavim, djeluje već po samom pojmu ništavosti uvijek ex tunc, – ali tu se ni ne radi o opozivanju akta, već samo o deklariranju ništavosti.

Naknada štete. Davanje naknade štete će rijetko doći u obzir kod opozivanja zbog protivupravnosti (dao bi se zamisliti slučaj, da je zbog toga nanijeta teška i nepravedna šteta stranci). Najbolji primjer davanja naknade štete bit će slučajevi, kad se upravni akt opoziva zbog okolnosti, koje su naknadno nastale. Svakako je za preporuku, da sam zakonodavac regulira čitavo ovo pitanje, jer nastaju velike teškoće, kad se to mora deducirati iz općih načela, na pr. iz teorije rizika[98] ili eksproprijacije.[99]

Principijelno smatram, da uopće nije pravilno davati odštetu zbog opoziva kao neke vrste eksproprijacije. Rješenje pitanja priznavanja štete kao i njene visine treba prepustiti slobodnijem rasuđivanju, koje se mora rukovoditi pravičnim i socijalnim momentima. Važno je na pr., koja i kakva su prava, koja se opozivlju, – da li su ona na pr. spekulativna ili egzistenciona. Za nepodnošljivo stanje, do koga je došlo nakon izdanja akta, treba često da neki rizik snosi i sama stranka; ne može se razložno braniti načelo, da je organ izdanjem akta, apsolutno i u svakom slučaju, povukao na sebe čitav rizik. Takvo slobodnije ocjenjivanje visine štete predvidio je u određenom slučaju opozivanja i stari i novi jugoslav. zakon o općem upravnom postupku (pobliže pod toč. g).

d) Pridržaj opoziva

Pridržaj opoziva (Widerrufsvorbehalt) je dodatak[100] sadržan u upravnom aktu, kojim se izriče, da će se on opozvati, ako i kad nastupe određeni uvjeti ili okolnosti. No gdjekad se i u slučajevima zakonskog regu-

[96] O tome pitanju pobliže Dupeyroux str. 253 i d. Rarinecesco (str. 652–3) daje načelno opozivu zbog nezakonitosti retroaktivno djelovanje, ali izuzima od toga slučajeve, kad je nezakoniti akt dugo djelovao i kad bi njegovo retroaktivno poništavanje bilo od štetnih posljedica za opći interes.

[97] Tako je na pr. ZUP vrlo raširio slučajeve obnove postupka, a povodom njegova redigiranja uvidjelo se, da je teško unaprijed za sve te slučajeve propisati, kad će djelovanje biti ex tunc, a kad ex nunc. Zato je ostavljeno (čl. 257) organu, koji rješava o obnovi, da o tome sam odluči, uzimajući na um sve okolnosti pojedinog slučaja (razumije se, da tu još i ostaje sudska kontrola). – Inače je ZUP pri obrađivanju slučajeva vanrednog stavljanja izvan snage rješenja (opozivanja) vrlo brižljivo obradio djelovanje ex nunc (ukidanje) i ex tunc (poništavanje).

[98] O tome pobliže u mojoj raspravi: Odgovornost države za štetu, g. 1954., str. 214 i d. (Rad Jug. akademije znanosti i umjetnosti knj. 300 i posebni otisak).

[99] O tome pobliže Ipsen str. 172 i d.

[100] Naprijed pod toč. III–4.

liranja mogućnosti opozivanja akta govori o pridržaju opoziva. Rečeni dodatak u upravnom aktu može imati dva razna značenja: a) da prosto ponovi mogućnost opozivanja, koja je već zakonom utvrđena, – tako da čitav taj dodatak ne stvara pravno ništa novo, budući da se opozivanje može i bez njega vršiti (stranka se samo poučava i upozorava na postojeću mogućnost opozivanja); i b) da kreatorno predvidi mogućnost opozivanja, – bilo da je donosilac akta na to izrijekom zakonom ovlašćen ili to nije slučaj. U tom drugom slučaju imamo pridržaj u punom smislu riječi, koji ima neke sličnosti s rezolutivnim uvjetom; ali akt, kojim se konačno izriče opoziv, nema, kao u slučaju utvrđenja nastupa rezolutivnog uvjeta, deklaratorni već konstitutivni značaj. Pridržaj opoziva se može spojiti i s rokom, tako da se opoziv može vršiti samo unutar tog roka.

Glavni je pravni problem, kada je dopušteno u upravnom aktu stavljati reč. pridržaj. Da li samo, kad to izrijekom zakon dopušta, ili još i preko toga u nekim posebnim slučajevima, ili vrlo široko. Kao takav posebni slučaj uzima se dosta općenito u njemačkoj teoriji i praksi, kad je ostavljeno diskrec. ocjeni donosioca akta, da li će podijeliti ili uskratiti neko pravo (ovlašćenje); argumentacijom a majore ad minus zaključuje se, ako zakon dopušta potpuno odbacivanje zahtjeva, onda logički dopušta i takvo ograničeno podjeljivanje prava, koje je konačno za stranku ipak povoljnije, nego da joj se zahtjev posve odbaci. – Negativno se u njemačkoj pravnoj teoriji i praksi ograničuje rečeni pridržaj, što se ne dopušta u slučaju, kad stranka ima pravo na donošenje pozitivnog upravnog akta, ili kad zakon izrijekom normira slučajeve opozivanja, a pritom ne pomene pridržaj.

Naprijed navedene tri mogućnosti ovise od sistema pojedinog pozitivnog prava: što neko pozitivno pravo šire dopušta opozivanje upravnih akata, to će logički i šire dopuštati takav pridržaj. Ako uprava ima pravo naširoko opozivati svoje akte, onda može za stranku biti samo od koristi, da bude na to i posebno upozorena u klauzuli pridržaja. Široko priznavanje slobodnog opozivanja upravnog akta zapravo znači, da svaki takav akt sadržava šuteći pridržaj opoziva. Tako na pr. onaj dio njemačke teorije, koji dopušta široko opozivanje dozvole, stvarno smatra, da akti o takvim dozvolama sadržavaju šuteći pridržaj opoziva. S gledišta načela zakonitosti uprave posve je logično tražiti za pridržaj, koji je teretan za stranku, posebno zakonsko ovlašćenje.[101] Pravni sistem, koji usvaja načelo pravosnažnosti upravnih akata, može dopustiti pridržaj, samo ako ga i zakon dopušta (budući da pridržaj opoziva lomi načelo pravosnažnosti).

[101] Tako na pr. Ipsen str. 152, – no koji smatra takim zakonskim ovlašćenjem i nav. slučaj vršenja diskr. ocjene.

e) Opozivanje upravnog akta po francuskom pravu

Zahvaljujući svom pozitivnom pravu, francuska teorija o opozivanju upravnog akta je dosta jednostavna,[102] – daleko od one velike kompliciranosti i mnogobrojnih sporova, što karakteriše njemačku teoriju opozivanja. Za pitanje opozivanja je u francuskom pozitivnom pravu najvažnije s jedne strane, da li se radi o pravilnom ili nezakonitom aktu, a s druge strane, da li su aktom pojedinci stekli prava. Opozivati se može bez oklijevanja upravni akt, po kome nije neko lice steklo pravo. Retroaktivno opozivanje pravilnog upravnog akta s istih je razloga nedopustivo kao i retroaktivni upravni akt (ipak je Drž. savjet u nekoliko navrata dopustio retroaktivno opozivanje upravnog akta, gdje pojedinci nisu stekli prava),[103] a opozivanje ex nunc nije dopušteno protiv lica, koja su aktom stekla pravo.

Opozivanje nezakonitog akta vrši se ex tunc, ali shvaćanje judikature Drž. savjeta se po tome pitanju mijenjalo.[104] Do g. 1912. uzima Drž. savjet apsolutnu neopozivost upravnih akata, pravilnih i nepravilnih, čim su kreirali neko pravo (reparirati se može po tome nezakonitost, samo ako treće lice digne upravnosudsku tužbu). God. 1912. u rješenju Blanc (iza koga dolazi do niza sličnih rješenja) Drž. savjet smatra, da, ako je upravni akt nezakonit i izvrgnut upravnosudskoj anulaciji, upravni organ može preteći sud i spontano ispraviti počinjenu griješku. Pritome nije Drž. savjet odgovorio na pitanje, u kome roku može uprava vršiti tako korigiranje. To je onda pročistilo rješenje Cachet iz g. 1922, čega se stalno pridržava praksa ovog suda. Prema tom se opozivanje protiv lica, koja su aktom stekla pravo,[105] dopušta samo unutar roka upravnosudske tužbe (dva mjeseca), odnosno ako je pokrenut upravni spor i za njegova trajanja, sve dok o njemu nije presuđeno, no samo u granicama tužbov-

[102] Waline str. 435 i d., Laubadère str. 183 i d., Duez-Debeyre str. 214 i d., Bonnard Précis str. 110–1, Alibert str. 320 i d., Odent str. 375 i d., Dupeyroux str. 253, 257 i d., Delbez, de Soto str. 205. i d.

[103] Što se u teoriji i oštro kritizira, naročito Jèze, koji smatra, da se pravilno doneseni upravni akt ne može uopće opozvati, već se o takoj stvari može samo donijeti novi akt (RDP g. 1910. str. 52 i d., g. 1911. str. 61 i d., g. 1913. str. 225 i d., g. 1945. str. 262 i d. – knj. I. str. 204 i d.).

[104] Delbez str. 489 i d.

[105] U francuskoj teoriji se raspravlja pitanje, da li se nezakonitim aktom mogu uopće steći prava. Jedni (kao Delbez, Laubadère) to poriču, drugi otvoreno priznaju (kao Vedel), a treći (kao de Soto) ističu, da se protekom određenog vremena stvara kod pojedinaca legitimno pouzdanje i da se faktična situacija preobražava u pravnu situaciju, subjektivno pravo. Prvonav. koncepcija je u očiglednom protivurječju s opisanom praksom Drž. savjeta, koja predstavlja pozitivno pravo. U svojoj novoj noti odluci Drž. savjeta (nav. RDP g. 1956.) Waline dovodi ad absurdum radikalnu tezu, da se nezakonitim aktom ne može steći pravo i posve logički zaključuje, da to judikatura dopušta. Pritom sam Waline tumači ograničavanje opozivanja nezakonitog akta rokom upravnosudske tužbe politički: smatra se, da je unutar toga roka mnogo veća socijalna nezgoda zadržati negoli anulirati akt, dok je, po isteku roka, situacija obrnuta, – više vrijedi nezakonitost nego nered (desordre), briga o legalnosti žrtvuje se brizi o stalnosti situacije.

nog zahtjeva.[106] Takvo opozivanje može vršiti donosilac akta ili viša hijerarhija, a ono ima jednaki retroaktivni efekt kao i presuda upravnog suda. Čitavo ovo opozivanje predstavlja racionalizaciju u vođenju upravnog spora: upravni organ čini ono, što bi trebalo da uradi sud, pa ga na taj način rasterećuje.[107]

Waline (str. 436) kratko rezimira pravo opozivanja u francuskom pravu: »– upravni akt se može uvijek opozvati, ako neko lice nije po njemu steklo pravo. Ako je steklo pravo, akt se može opozvati samo zbog nezakonitosti, ne zbog obične necjelishodnosti i samo za roka, u kome se može tražiti anuliranje zbog prekoračenja vlasti«. Time se upravo na uzoran način utvrđuje za francusko pravo subjektivna pravosnažnost upravnih akata.

Pravo opozivanja se po francuskom pravu praktički najviše širi na taj način, što se uzima, da određenim aktom nije uopće stečeno pravo (naprijed oko bilj. br. 51), pa čak (izuzetno) i u takvim slučajevima, gdje je donosilac akta imao namjeru, da kreira pravo.[108]

[106] Kao u mnogim drugim stvarima Drž. savjet (za koji franc. teorija s mnogo opravdanja tvrdi, da nije manji stvaralac upravnog prava, nego što je to zakonodavac) ovdje je uskočio i donio pravni propis mjesto zakonodavca. Zakonodavac nije u Francuskoj utvrdio neki opći rok ni za žalbu ni za opozivanje. I kao što je Drž. savjet utvrdio rok za hijerarhijsku žalbu (analogno upravnosudskoj tužbi), tako je to utvrdio i za opozivanje. Taj se njegov napor može samo pozdraviti. Nedostatak ovog franc. opozivanja – osobito kad se uporedi sa sličnim opozivanjem, kako je regulirano u jugoslav. i austrijskom pravu – jest u tome, što će često taj rok biti prekratak i onemogućiti opozivanje nezakonitih akata, koje bi trebalo staviti izvan snage. Ali tu bi mogao najbolje pomoći zakonodavac. (Međutim, kako vidimo iz bilj. br. 108, i sam Drž. savjet pokušava, kod izuzetnih slučajeva, sam doći do toga.)

Oštro, po mom mišljenju i neopravdano, kritizirao je formiranje reč. pravila od Drž. savjeta – Duguit (t. III, str. 784 i d.). On daje općenito pravo opozivanja nezakonitih upravnih akata, i to apsolutno za njegove t. zv. actes-conditions, a kod subjektivnih, kad se ne radi o odgovornosti administracije ili njenih službenika. Blaži je u kritici Delbez (str. 499), koji smatra ovo ograničavanje u roku slabo spojivim s načelom zakonitosti. Po njemu bi trebalo razlikovati u čitavom tom pitanju između subjektivnog i objektivnog akta.

Drugi su u francuskoj teoriji dobro primili ovo pravilo Drž. savjeta, a napose Hauriou, koji ga oglašuje »trijumfom stečenih prava«.

[107] Kao što je već naprijed rečeno, sve to ne vrijedi za akte, do kojih je stranka došla na prevarni (fraudolozni) način. Takav noviji slučaj, gdje je Drž. savjet dopustio opozivanje RDP g. 1955. str. 764

[108] Waline u nav. noti (str. 864 i d.) analizira takva dva slučaja iz novije prakse Drž. savjeta, gdje Drž. savjet smatra, da aktom nije stečeno pravo. U odluci Constantin iz g. 1953. dopušta Drž. savjet opozivanje jedne dozvole, po proteku roka, pri čemu je, pored ostaloga, postojala i očigledna nenadležnost. U odluci Fontbonne iz g. 1956. radi se o slučaju opozivanja, preko roka, akta o reaktiviranju u vojnoj službi, što odnosno lice nije ispunjavalo zakonske uvjete (naročito dobnu granicu). Drž. savjet u ovom slučaju ne govori kao obično o prekoračenju vlasti (excès de pouvoir), već o griješci »tel qu' elles doivent être regardées comme nulles et non avenues, et ne sauraient, en consequence, faire naître aucun droit au profit des intéressés.«

Po mom mišljenju čitava je stvar u tome, što se u oba slučaja radi o težim nezakonitostima, kod kojih ne zadovoljava za opozivanje kratki rok upravnosudske tužbe. Drž. savjet faktički, u nav. dva slučaja produžuje taj rok, i to pomoću konstrukcije, da nije stečeno pravo (jer mu prema pozitivnom francuskom pravu samo to omogućuje, da izbjegne kratki rok upravnosudske tužbe). Da je ta konstrukcija izvještačena,

Od romanskih zemalja nisu Belgija, Rumunjska[109] i Italija[110] uopće preuzele rečeno pravilo franc. Drž. savjeta, dok se u Grčkoj razvio mnogo duži rok za opozivanje.[111]

f) Zakonsko reguliranje opozivanja

Opozivanje upravnih akata može sam zakonodavac regulirati bilo načelno i općenito za sve upravne akte ili samo za određene vrste upravnih akata (upravne akte u određenim upravnim stvarima). U suvremenim državama se dosta rijetko susreće prvo reguliranje (ne poznaje ga ni razvijeno francusko upravno pravo), već mnogo više drugo reguliranje. Opće reguliranje opozivanja javlja se u pojedinim njemačkim državicama, naročito u Badenu u propisima od g. 1864. i 1884. s dosta širokom formulacijom. Relativno najpotpunije takvo reguliranje sadržava zemaljski upravni red Tiringena (Landesverwaltungsordnung für Thüringen) iz g. 1926. No najznačajniji je u tome pitanju austrijski Zakon o općem upravnom postupku iz g. 1925., koji, nasuprot tirinškom zakonu, regulira pitanje opoziva na podlozi pravosnažnosti upravnih akata. Za njim se poveo, sa dosta dodataka i izmjena, Zak. o općem upravnom postupku stare Jugoslavije iz g. 1930.[112] Naš sadašnji ZUP predstavlja danas najrazrađeniji sistem opozivanja upravnih akata, koji počiva na ideji pravosnažnosti tih akata.

ne da se tajiti, budući da samo ništav odnosno nepostojeći akt ne može kreirati prava (a ne i nezakoniti, makar se radilo i o grubljoj nezakonitosti). Neprilika je za franc. pozitivno upravno pravo u tome, što nije dovoljno razvilo vanredna pravna sredstva odnosno vanredno stavljanje izvan snage nezakonitih upravnih akata (niže pod toč. g). Tu nepriliku pokušava Drž. savjet prebroditi reč. odlukama.

[109] U Rumunjskoj se može nezakoniti upravni akt opozvati u svako doba (Rarinecesco str. 651).

[110] Po talijanskom pravnom shvaćanju nezakoniti upravni akt ne može uopće zasnivati subjektivna prava i može se u svako doba staviti van snage, i to s djelovanjem ex tunc (Zanobini, Corso di diritto amministrativo, drugo izd., 1939 g., Vol. I, str. 352 i d.).

[111] U Grčkoj se dopušta opozivanje nezakonitog upravnog akta i preko roka za upravnosudsku tužbu, u neodređenom »plauzibilnom« roku, kojega je dužina ostavljena ocjeni suca (Strassinopoulos str. 254 i d., naročito str. 269). Taj »razumni« razmak vremena varira prema uvjetima pojedinog slučaja, pri čemu sudac treba da uzme u obzir stečena prava, teškoće, koje nastaju opozivanjem akta, i držanje uprave, koja je mogla dati građanima impresiju, da je akt zakonit. Grčki sud razvija takve vrlo različne rokove. No čitava ova neopozivost kod nezakonitih akata zaštićuje samo lica dobre vjere i ona iščezava, kad je takav akt prouzrokovan samim tim licem.

[112] Reguliranje Čehoslovačke republike upravnog postupka iz g. 1927. povodi se uglavnom za austrijskim primjerom, ali obilazi čitavo pitanje materijalne pravosnažnosti upravnih akata. U poglavlju, koje radi o stavljanju izvan snage i ukidanju rješenja izvan žalbenog postupka, donesene su samo odredbe o povraćaju u pređašnje stanje i o obnovi postupka, a sve je ostalo izostavljeno uz lakoničku odredbu (§ 83): »Dosadanje ovlašćenje vlasti, da stavljaju izvan snage ili mijenjaju po službenoj dužnosti pravosnažno rješenje, ostaje nepromijenjeno« a novi Čehoslovački upravni postupak iz g. 1955. ne sadržava uopće više institut obnove, a pored žalbe propisuje široko postavljenu reviziju i protest generalnog prokuratora. Čitav novi čehoslov. upravni postupak je vrlo daleko od načela pravosnažnosti upravnih akata. – Ranije poljsko upravnopost. reguliranje pridržava se uglavnom austrijskog primjera.

Opozivanje se principijelno drukčije regulira u zakonu, koji počiva i koji ne počiva na koncepciji pravosnažnosti upravnih akata. U prvom slučaju opozivanje se regulira kao izuzetak od pravila, a u drugom slučaju se opozivanje regulira kao ograničenje u načelu slobodnog opozivanja; u prvom slučaju može javni organ opozvati pravosnažni upravni akt, samo gdje mu to zakon dopušta, a u drugom slučaju ne može on akt opozvati, ako mu to zabranjuje pravni propis. U prvom slučaju reguliraju se posebni pravni instituti (obnova i t. d.), koji omogućuju opozivanje, dok se u drugom slučaju može naširoko općenito govoriti o opozivanju. Što se čitavog ovog pitanja tiče, najbolje je komparirati rečeni tirinški zakon, koji ne priznaje mater. pravosnažnost upravnih akata, s jugoslav. i austrijskim zakonom, koji stoje na podlozi te pravosnažnosti. Za posljednje sisteme nije samo značajno radikalno ograničavanje opozivanja, već i njegovo svođenje na određene tipične slučajeve, tako da ta dva zakona ni ne raspravljaju neposredno i općenito o opozivanju,[113] kao što to radi tirinški zakon, već su čitavo opozivanje izdiferencirali u nekoliko posebnih pravnih instituta (obnova, ukidanje akta u naročitom javnom interesu i t. d.).

Rečene tirinške odredbe poučno je bliže razgledati, jer one uglavnom odrazuju prosječnu njemačku teoriju o opozivu, pa su i pretežno dobro u teoriji primljene.[114] Ustoče biti poučno razgledati i propise o opozivanju iz dviju vrlo značajnih upravnih oblasti (financijske i policijske), koji su doneseni neposredno pred dolazak Hitlera na vlast, kad je sahranjena vladavina prava.

Tirinški zakon u odjeljku, koji radi o »drugim izmjenama«, u opreci prema redovnim pravnim lijekovima, postavlja (§ 141) najprije načelo, da upravni organ može svoj akt (Verfügung) opozvati, ako ga smatra neopravdanim (ungerechtfertigt[115]) i u onom slučaju, ako se akt ne može uopće ili ne može više pobijati, – sve to ukoliko u daljim odredbama Zakona nije drukčije određeno. Ti se izuzeci odmah nastavno navode. § 142 određuje, da se na štetu učesnika (Beteiligte) može akt bez njihove privole opozvati samo iz pretežnih razloga općeg dobra (aus überwiegenden Gründen des gemeinen Wohles), osim: 1. ako sam akt sadržava pridržaj opoziva, koji zakon ne isključuje (ne kaže se, koji zakon dopušta), – prema tome se čini, da Zakon polazi sa stajališta, da se u aktu može naširoko stavljati klauzula pridržaja; 2. ako je akt donio stvarno nenadležni upravni organ; 3. ako akt protivuriječi pravu, koje je važilo u času njegova donošenja; 4. ako su za akt odlučne faktičke okolnosti uzete u zabludi na osnovu neispravnih podataka učesnika; 5. ako je akt prouzrokovan nedopuštenim sredstvima (unlautere Mittel); i 6. ako zakoni dopuštaju druge razloge za opoziv.

Dalji § 143 određuje, da se akt, kojim se izriče dozvola, odobrenje ili priznanje (Erlaubnis, Genehmigung, Bewilligung, Anerkennung), koje učesnicima podjeljuje ovlašćenje ili pogodnost (Befugnis oder Vergünstigung) ili ih oslobađa dužnosti,[116] može – ukoliko nije u aktu pridržan opoziv, koji zakon ne isključuje – na štetu učesnika bez njihove privole opozvati samo: 1. ako je akt donio stvarno nenadležni upravni organ;

[113] Direktne propise o opozivanju susrećemo u ova dva pravna sistema u specijalnim propisima pojedinih upravnih oblasti ili stvari. Austrijski zakon i naročito ističe (§ 68 st. 6), da ostaju nedirnuta ovlašćenja vlasti, data u upravnim propisima o opozivu ili ograničenju nekog prava.

[114] Tako na pr. Wal. Jellinek str. 277–8.

[115] Što obuhvaća i protivupravnost i necjelishodnost (Knauth–Wagner str. 215).

[116] Prema tome bi se § 142 odnosio samo na akte, koji su za stranku teretni ili povoljni izvan slučajeva § 143.

2. kao naprijed toč. 3; 3. ako i ukoliko u slučaju izmjene prava, koje je važilo u času donošenja akta, nije još od dozvole i t. d. učinjena upotreba, a postoje činjenice, koje bi po novom pravu opravdale odbijanje; 4. ako su se izmijenile faktične okolnosti, koje su bile za akt odlučne; (U slučaju toč. 3 i 4 se još traži, da je opozivanje potrebno, da se spriječi ili ukloni opasnost za opće dobro, – Verhütung oder Beseitigung von überwiegenden Nachteilen oder Gefahren für das gemeine Wohl) 5.–6. kao naprijed pod toč. 4 i 5; 7. ako lice, u čiju je korist akt donesen ne ispuni aktom nametnute dužnosti; i 8. ako policijski organ bez svoje krivnje naknadno sazna za činjenice, koje bi opravdavale odbijanje zahtjeva, a u opasnosti su interesi, koji se policijski zaštićnju.

§ 144 odreduje u prvom stavu, da se opoziv može i retroaktivno vršiti, ako je u slučaju § 142 toč. 5 i § 143 toč. 6 lice, u čiju je korist donesen akt, znalo za primjenu nedopustivih sredstava. (Iz ovoga se smije zaključiti, da u ostalim slučajevima djeluje opozivanje ex nunc).[117] U drugom stavu govori se o naknadi štete za slučaj opozivanja. Oštećenom se tu priznaje naknada štete u okviru opravdanosti (Billigkeit) za slučaj § 143 toč. 1, 2 i 4.

Za čitavo ovo reguliranje je značajna široka mogućnost opozivanja, i njegova vremenska neograničenost (osobito, ako se to uporedi s jugoslav. i austrijskim reguliranjem).

Prema § 96 Zakona Rajha o podavanju iz g. 1931. (Reichsabgabenordnung) može se priznanje ili dozvola (Anerkennung, Genehmigung, Bewilligung, Erlaubnis), koja daje učesnicima ovlašćenja ili pogodnosti ili ih oslobodava dužnosti, ukoliko nisu pridržani opoziv ili drugi uvjeti, opozvati samo: 1. ako je akt donio stvarno nenadležan organ; 2. ako su se izmijenile faktične okolnosti, koje su bile odlučne za donošenje akta, ili je postojanje tih faktičnih okolnosti pogrešno uzeto na osnovu podataka učesnika, koji su bili netočni ili zaveli u bludnju (unrichtige oder irreführende Angaben); 3. ako učesnik uvjete ili obaveze, koje su mu pri davanju ovlašćenja postavljene, ne ispuni ili ne pruži naknadno traženo osiguranje. – Ako je učesnik prouzrokovao akt nedopustivim sredstvima kao obmana, prinuda, podmićenje – akt se može opozvati retroaktivno.

Prema § 42 pruskog Policijskoupravnog zakona iz 1931 g. može se opoziv ili ograničenje policijske dozvole ili potvrde (Erlaubnis oder Bescheinigung) vršiti – ne gledajući na posebne zakonske odredbe – samo: a) ako je podjeljenje protivuriječilo postojećem pravu; b) ako je podjeljenje došlo na osnovu podataka predlagača, koji su u bitnim odnosima bili netočni ili nepotpuni; c) ako i ukoliko u slučaju izmjene postojećeg prava nije od dozvole ili potvrde još učinjena upotreba, a postoje činjenice, koje bi po novom pravu opravdale njihovo odbijanje; i d) ako naknadno nastupe ili, ne gledajući na slučaj pod b), policijski organ naknadno sazna za činjenice, koje bi polic. organ ovlastile na odbijanje dozvole ili potvrde, ukoliko bi bez opoziva bili ugroženi interesi, koji se policijski štite.

g) Pregled i komparacija vanrednog stavljanja izvan snage (opozivanja) upravnih akata u jugoslavenskom i austrijskom pravnom sistemu

Ovo je pitanje od najveće važnosti u sistemima, koji priznaju pravosnažnost upravnih akata. Ova se koncepcija i može praktički samo onda u život provesti, ako se i pravilno normira, u kojim se slučajevima može opozivati upravni akt. To se pitanje može danas najljepše razgledati komparacijom jugoslavenskog i austrijskog zakonodavstva, od kojih prvo počiva na ideji subjektivne, a drugo umjerene objektivne pravosnažnosti (naprijed iza bilj. br. 47).

[117] Osim kad je u pridržaju opoziva drukčije određeno, ili stranka privoli retroaktivnosti, – Knauth–Wagner str. 223.

Jugosl. i austr. zakoñ preuzima oba ova instituta, uz potrebne adaptacije, iz sudskog parničnog postupka.

Povraćaj u pređašnje stanje dopušta se načelno stranci, koja je iz opravdanih razloga propustila da u roku izvrši neku radnju u postupku. Jugosl. zakon pokazuje u dvije točke neku veću liberalnost prema stranci, što joj dopušta povraćaj: a) »kad je ona iz neznanja ili očiglednom omaškom podnesak pravodobno poslala poštom ili neposredno predala nenadležnom organu« (čl. 103 st. 2) i b) kad je »očigledno omaškom prekoračila rok, ali je podnesak ipak primljen od nadležnog organa najkasnije za tri dana po isteku roka« (st. 3).

Predlog za povraćaj mora stranka podnijeti u roku od osam dana po jugosl. zak. odnosno tjedan dana po austrijskom zak. – računajući od dana, kad je prestao razlog, koji je prouzrokovao propuštanje, odnosno od dana, kad je stranka saznala za propuštanje. Jugosl. zakon postavlja usto još i izrijekom objektivni rok: »nakon isteka tri mjeseca od dana propuštanja ne može se tražiti povraćaj« (čl. 105 st. 2),

Protiv dopuštanja povraćaja nema načelno žalbe, – jugosl. zak. predviđa je samo izuzetno za slučaj, ako je povraćaj dopušten po prijedlogu, koji je bio neblagovremeno podnijet ili uopće nedopušten (čl. 107 st. 1). Protiv odbijanja prijedloga za povraćaj dopušta jugosl. zakon (u dosljednom provođenju načela dvostepenog rješavanja) posebnu žalbu, samo ako je takav zaključak donio organ, koji u glavnoj stvari rješava u prvom stepenu, a austr. zakon dopušta takvu žalbu na vlast »nadređenu u instancionom putu«.

Obnova. Obnoviti se može ovim institutom samo postupak, koji je okončan rješenjem, protiv koga nema redovnog pravnog sredstva u upravnom postupku. Jugosl. zakon se ističe prema austr. velikim povećanjem slučajeva obnove. K tri slučaja austr. zak.: 1. rješenje izazvano lažnom ispravom, lažnim iskazom svjedoka ili djelom, kažnjivim po krivičnom zakonu, 2. nove činjenice i dokazi i 3. ako je rješenje zasnovano na nekom prethodnom pitanju, koje je za to nadležni organ kasnije drukčije riješio, dodaje se još i napose kao 4. slučaj, »ako je rješenje povoljno za stranku doneseno na osnovu neistinitih navoda stranke, kojima je organ, koji je vodio postupak, bio doveden u zabludu« (čl. 249 toč. 4). U austr. zak. je taj slučaj implicite sadržan pod toč. 1. Kao daljih šest slučajeva, preuzetih uglavnom iz novog jugosl. Zak. o parničnom postupku, navodi ZUP: 5. ako se rješenje zasniva na presudi donijetoj u krivičnom postupku, a ta presuda je pravosnažno ukinuta; 6. ako je u donošenju rješenja učestvovalo službeno lice, koje je po zakonu moralo biti izuzeto; 7. ako je rješenje donijelo službeno lice nadležnog organa, koje nije bilo ovlašćeno za njegovo donošenje; 8. ako kolegijalni organ, koji je donio rješenje, nije rješavao u sastavu, predviđenom važećim propisima, ili ako za rješenje nije glasala propisana većina; 9. ako licu, koje je trebalo da učestvuje u svojstvu stranke, nije bila data mogućnost da učestvuje u postupku; i 10. ako stranku nije zastupao zakonski zastupnik, a po zakonu je trebalo da je zastupa. Točku 8. obuhvaća djelomično austr. zakon svojom t. zv. relativnom ništavošću, – naprijed pod toč. V – 8 g.

Obnovu postupka može tražiti stranka, a može se i pokrenuti po službenoj dužnosti (na štetu stranke). Po jugosl. zak. može javni tužilac tražiti obnovu postupka pod istim uvjetima kao i stranka. Zbog okolnosti pod toč. 2, 6, 7 i 8 stranka može tražiti obnovu postupka, samo ako bez svoje krivice nije to mogla iznijeti u ranijem postupku; a iz razloga iz toč. 6–10 stranka ne može tražiti obnovu postupka, ako je taj razlog bio bez uspjeha iznijet u ranijem postupku.

Jugosl. zakon razgraničuje obnovu u upravnom postupku s onom u postupku o upravnom sporu, određujući, da u slučaju, ako je rješenje, po kome se traži obnova upravnog postupka, bilo predmet upravnog spora, obnova se može dozvoliti samo zbog onih činjenica, koje je organ utvrdio u ranijem postupku, a ne i zbog onih, koje je utvrdio sud u svom postupku.

Stranka može tražiti obnovu postupka po jugosl. zak. u roku od mjesec dana, po austr. dva tjedna, računajući od dana kad je saznala za razlog obnove, odnosno kad je taj razlog mogla upotrebiti. Nakon proteka roka od pet god. po jugosl. zak. odnosno tri god. po austr., računajući od donošenja (dostavljanja) rješenja, obnova se ne može

ni tražiti ni pokrenuti po službenoj dužnosti. Od toga se izuzimaju slučajevi pod 1. i 5., kad se može obnova tražiti odnosno pokrenuti i poslije toga vremena.[118]

O obnovi rješava onaj organ, koji je donio rješenje, kojim je postupak okončan. Kad se obnova dopušta, određuje se posebnim aktom (judicium rescindens), u kom će se opsegu postupak obnoviti i tko će izvršiti potrebne nove procesne radnje, – ukoliko se ne bi moglo odmah donijeti novo meritorno rješenje (judicium rescissorium). Po jugosl. zak. može se protiv zaključka donijetog o prijedlogu za obnovu postupka, kao i protiv rješenja donijetog u obnovljenom postupku, izjaviti žalba, samo kad je ove akte donio prvostepeni organ, – ako ih je donio drugostepeni organ, može se neposredno pokrenuti upravni spor. Po austr. zak. ne dopušta se samostalna žalba protiv akta, kojim se određuje obnova; dok protiv odbijanja prijedloga za obnovu postoji žalba na višu instanciju.

Kad se postupak obnavlja, nastaje pitanje, da li se ranije rješenje ima poništiti (tako da novo rješenje djeluje ex tunc, pa se poništavaju i sve pravne posljedice, koje je to rješenje proizvelo), ili samo ukinuti (tako da novo rješenje djeluje ex nunc). Dok austr. zak. uopće ne tretira to pitanje, jugosl. zak. prepušta rješenje tog pitanja organu, koji odlučuje o obnovi, da to riješi od slučaja do slučaja »s obzirom na sve okolnosti pojedinog slučaja« (čl. 257).

2. Vanredno ukidanje

U naročito teškim slučajevima ugroženja javnog interesa (nabrojeno točno u čl. 267 st. 1 ZUP-a i § 68 st. 3 austr. zak.) može se rješenje ukinuti (izmijeniti), ako je to neophodno za uklanjanje tih opasnosti. Rješenje po tome donosi organ, koji je donio rješenje, koje se ima ukinuti (izmijeniti), ili viši instancioni odnosno nadzorni organ. Takvo rješenje smatra se novim rješenjem, protiv koga su načelno dopušteni svi pravni lijekovi.

Jug. zak. predvida izrijekom i davanje naknade, ako bi takvim ukidanjem stranka trpjela štetu. Naknada se daje samo za stvarnu štetu, ali ne globalno za svaku takvu štetu, već sud rješava o visini takve naknade »po svom uvjerenju, uzimajući u obzir sve okolnosti slučaja« (čl. 267 st. 4).[119] O zahtjevu za naknadu štete rješava u prvom stepenu republički vrhovni sud (Aut. pok. Vojvodine) u vijeću za upravne sporove. – Austr. zak. ne govori uopće ništa o toj naknadi.

3. Poništavanje i ukidanje po pravu nadzora

Ovaj način opozivanja akta detaljno normira jugosl. Zak. dok je nepoznat austrijskom. Rješenje, koje je konačno u upravnom postupku, može se poništiti po pravu nadzora: 1. u određenim slučajevima stvarne nenadležnosti (naprijed pod V. iza bilj. 47), 2. ako je u istoj stvari ranije donijeto pravosnažno rješenje, kojim je taj predmet drukčije riješen i 3. ako je rješenje donio jedan organ bez suglasnosti, potvrde, odobrenja ili mišljenja drugog organa, što je bilo potrebno po zakonu ili drugom propisu zasnovanom na zakonu. Rješenje, koje je konačno u upravnom

[118] Kako je u austr. zak. toč. 4 i sadržana u toč. 1), – to i obnavljanje ovog slučaja nije vremenski ograničeno.

[119] U određenim slučajevima bit će pravično, da i sama stranka snosi neki rizik.

postupku, može se ukinuti, ako je njime »očigledno povrijeđen materijalni zakon u korist pojedinca ili pravnog lica, a na štetu društvene zajednice« (čl. 262 st. 2).

Rečeno poništavanje i ukidanja vrši organ uprave višeg stepena od organa, koji je donio rješenje odnosno organ, koji vrši nadzorna prava nad tim organom. Ovo poništavanje vrši se po službenoj dužnosti, po zahtjevu stranke ili javnog tužioca, a reč. ukidanje po služb. dužnosti ili po zahtjevu javnog tužioca. Rješenje o poništenju može se donijeti u roku od pet god., a ono o ukidanju u roku od god. dana, – računajući od dana, kad je rješenje postalo konačno u upravnom postupku. Protiv ovih rješenja može se, uz potrebne zakonske uvjete, neposredno voditi upravni spor.

Organ, koji je nadležan za rješavanje sukoba nadležnosti, može u roku od jedne godine poništiti rješenje, koje je konačno u upravnom popostupku, a koje je donio mjesno nenadležni organ.

4. Ukidanje i mijenjanje uz pristanak stranke

Suglasno subjektivnoj koncepciji pravosnažnosti, ZUP sadržava naročite odredbe o ukidanju i mijenjanju pravosnažnog rješenja uz pristanak lica, koja su na osnovu tog rješenja stekla neko pravo (naprijed iza bilj. 47). Tome naprotiv je austr. zakon, kalmirajući svoju objektivnu koncepciju pravosnažnosti, odredio, da se po službenoj dužnosti mogu ukidati (mijenjati) akti, po kojima nisu stečena neka prava (naprijed kod bilj. 50).

5. Zahtjev za zaštitu zakonitosti

ZUP (čl. 261) ovlaštava javnog tužioca na dizanje posebnog zahtjeva za zaštitu zakonitosti protiv pravosnažnog rješenja donijetog u stvari, u kojoj se ne može voditi upravni spor, ako javni tužilac smatra, da je rješenjem povrijeđen zakon.[119a]

6. Mijenjanje i poništavanje rješenja u vezi s upravnim postupkom

U pretprojektu ZUP-a bila su tu predviđena dva slučaja takva poništavanja (mijenjanja): a) unutar roka za pokretanje upravnog spora i b) za vrijeme vođenja upravnog spora. Prvi je slučaj stvarno preuzet iz francuske prakse (naprijed iza bilj. br. 104), on bi vrlo dobro upotpunio naš sistem vanrednog stavljanja izvan snage rješenja, te smanjio nepotrebno pokretanje upravnih sporova,[120] (a sasvim odgovara koncepciji

[119a] Bliže o toč. 4. i 5. u mojoj raspravi »Pogrešni upravni akt« u Zborniku Pravnog fak. Zagreb, g. 1957.

[120] Tekst je taj glasio: »Organ koji je donio rješenje protiv koga se može voditi upravni spor može u roku za pokretanje spora svoje rješenje poništiti ili izmijeniti iz onih razloga iz kojih bi sud mogao poništiti takvo rješenje. Protiv takvog rješenja može se neposredno pokrenuti upravni spor«.

ZUP-a da nema pravosnažnosti u roku upravnosudske tužbe). Konačno je u zakonskom tekstu ovo ispalo, što treba žaliti. ZUP (čl. 260) predvida samo drugi slučaj, koji se već i prije njega prakticirao po Zak. o upravnim sporovima.

Ne ide amo slučaj ništavih akata, budući da takvi načelno ni ne mogu steći pravosnažnost, – o bitno različnom režimu takvih akata po jugosl. i austr. zak. raspravljeno je već naprijed (pod toč. V – 8-g).

7. Literarna natezanja oko mater. pravosnažnosti upravnih akata

a) Opće značenje teorije za pitanje pravosnažnosti

Što je za teoriju upravnog prava postao problem mater. pravosnažnosti upravnih akata njenom neuralgičkom točkom[121] (otprilike ono, što je posjed u civilističkoj teoriji), nema se pripisati prirodi odnosno teškoći samog tog problema, već samom literarnom tretiranju tog problema. Tamo, gdje je to tretiranje dobilo puni zamah, kao na pr. u njemačkoj i švicarskoj teoriji, može se bez pretjerivanja (ako uzmemo na um i sve nijanse pojedinih teorija), kazati: koliko autora, toliko i teorija o reč. pravosnažnosti. Pišući[122] o raznim teorijama, koje se trude da povuku materijalno -funkcionu razliku između uprave i sudstva, podsjetio sam na Iheringove izvode o literaturi korealne obligacije.[123] Isto vrijedi i za reč. teorije o pravosnažnosti (u njima se i dobrim dijelom odražavaju koncepcije o razlikovanju suda i uprave).

Kad su na Kongresu jugoslav. pravnika g. 1954. bile pretresane teze za novi opći upravni postupak, među kojima je bila i ona o pravosnažnosti rješenja, predlagao je jedan učesnik, da se sa izradom zakonskom ove stvari sačeka, dok se ovo pitanje ne pročisti u teoriji. Dobronamjerno, ali i naivno. Ja sam star, i sigurno ne bih toga mogao dočekati, no ne manje sigurno vrijedilo bi to i za samog predlagača, sve kad bi doživio i metuzalemove godine. Sva zakonodavstva, koja su dosada zasjekla pitanje mater. pravosnažnosti upravnih akata, nisu mogla računati, da će im to pročistiti teorija, već su ga morala samostalno riješiti. Projekt naprijed navedenog tirinškog zakona je dobro istakao, da se čitavo pitanje mora riješiti zakonodavnim putem, »jer se ono ne će nigda moći raščistiti drugim putem.«[124] Pogotovu je takvim samostalnim putem pošao austrijski zakonodavac, zavodeći mater. pravosnažnost upravnih akata.

[121] Jedan njemački pisac (O. Bühler u knjizi o poreskom pravu) govori čak o sablasti pravosnažnosti (Rechtskraftgespenst).

[122] Upravno pravo FNRJ, str. 88.

[123] Ihering (Scherz und Ernst in der Jurisprudenz, izd. 4, g. 1891., str. 8–9) piše o tome, da se savremeni pravnici mogu podijeliti u dvije klase: u one, koji su o toj stvari pisali, i u one, koji nisu o tome pisali. »Glava mi se puši, kad se udubljujem u tu literaturu, i što više o tome čitam, to mi se više miješa, i ako imam prosuditi neki praktični slučaj, mogu ga samo tako savladati, da sve, što sam igda čuo ili čitao o korealnoj obligaciji, posve zaboravim.«

[124] Citirano prema Ipsenu str. 54.

U životu se dogodilo baš obrnuto od onoga, što je imao na umu naš predlagač: nije teorija pročistila stvar za zakonodavca, već je zakonodavac pročistio stvar za teoriju (nakon donošenja Zakona, austrijska teorija o pravosnažnosti upravnog akta mogla se uravnotežiti i otpale su predašnje kontroverze).

Posljednje je i posve zakonomjerno. Da li i u kom opsegu će postojati mater. pravosnažnost upravnih akata, nije nikakvo apstraktno teoretsko pitanje, već pitanje pojedinog pozitivnog prava. Pravnopraktično jezgro problema je u tome, da li će se dopustiti, da definitivno utvrđeni upravni akt uprava više ili manje slobodno opoziva, ili će joj se to dopustiti samo u zakonom točno određenim slučajevima. U prvom slučaju nemamo, a u drugome imamo režim mater. pravosnažnosti upravnih akata; a to ne određuje teorija, već svako pojedino pozitivno pravo prema svojim potrebama.

Tretirajući u ovoj raspravi mater. pravosnažnost upravnih akata, nisam svijesno htio početi s analizom tih mnogobrojnih teorija i pokušajem, da iz njih izvedem potrebno i tako razvijem teoriju i pojam ove pravosnažnosti. Nastojao sam, naprotiv, razviti tu teoriju neposredno iz pravnih pojava i činjenica; kad bih pošao prvim putem, lako bih se izgubio u vrtlogu tih različitih teorija. Evo zašto govorim o tim različnim teorijama na kraju, a ne na početku ovog poglavlja.

Pravosnažnost se dugo u teoriji smatrala osobinom sudskog akta, za koju je posve nepodesan upravni akt, – onako slično, kao što ovo i danas vrijedi za francuski autoritet presuđene stvari. Prvi proboj u tom shvaćanju izvršio je u teoriji g. 1886. Bernatzik, koji je ideju pravosnažnosti proširio i na određene upravne akte, pa se zato s pravom naziva ocem publicističke teorije pravosnažnosti (Merkl mu je i opravdano posvetio svoje djelo o pravosnažnosti, premda se od njegove teorije vrlo udaljio). Sam Bernatzik tvrdi, da je čitav problem već postojao u praksi, a da ga je on samo u literaturu uveo. I njegova koncepcija pravosnažnosti počiva na sudskom aktu, ali na takvom aktu u mater. smislu, bez obzira da li ga donosi sud ili uprava. I takvi akti, koje donosi uprava, sposobni su za pravosnažnost, – ali i samo takvi upravni akti. Odlučno mu je izricanje prava ili suđenje (Rechtssprechung), koje je, prema njemu, utjecajem apsolutizma u kontinentalnoj Evropi velikim dijelom oduzeto sudovima i preneseno na upravu. S takvim suđenjem i kad se to čini upravnim aktom, nužno je spojena mater. pravosnažnost. Na taj način je mater. pravosnažnost vezana samo uz deklaratorni upravni akt (Entscheidung). B. priznaje i za konstitutivne upravne akte neku nepromjenljivost, napose da je takvim aktom vezan i sam javni organ, ali to još ne bi bila mater. pravosnažnost.[125]

[125] Kad se prema B. usporedi ta nepromjenljivost konstitutivnih akata s mater. pravosnažnošću deklaratornih, vidi se, da se ne radi ni o načelnim ni o velikim razlikama. I tako postaje razumljivo, da je veliki dio austrijske teorije (naročito Tezner, postojani antipod Bernatzika) počeo primjenjivati mater. pravosnažnost i na konstitutivne upravne akte, – dok konačno nije i sam austrijski zakonodavac po pitanju mater. pravosnažnosti izjednačio konstitutivne i deklaratorne upravne akte.

b) Upravnosudske odluke

U starijoj njemačkoj teoriji bila je sporna pravosnažnost i samih odluka u upravnim sporovima (upravnosudske odluke). Najviše se poricala ta pravosnažnost, jer se ona smatrala strogo civilnoprocesnim institutom, koji se ne smije prenositi i na odluke po upravnim sporovima.[126] Iza 26. njem. kongresa pravnika (Juristentag) iz g. 1902. u njem. literaturi je potpuno prevladalo stajalište, da su rečene odluke sposobne za materijalnu pravosnažnost.[127] I oni njem. pisci, koji načelno poriču materijalnu pravosnažnost upravnim aktima (kao na pr. Otto Mayer, Fleiner, Wal. Jellinek, Giese), priznaju nju bez rezerve odlukama u upravnim sporovima.[128]

Ali priznanje pravosnažnosti odluka po upravnim sporovima ne može ostati bez utjecaja na teoriju o pravosnažnosti upravnih akata. Ista stvar, kad se rješava jednim putem, postaje pravosnažna, a kad se rješava drugim putem, ostaje bez pravosnažnosti.[129] Kako sada razložno braniti, da upravni akt s obzirom na svoj sadržaj (jer je tu angažiran javni interes, koji ne može prekludirati pravosnažnošću) ne može postati pravosnažan, kad taj isti sadržaj u odluci u upravnom sporu dobiva pravosnažnost.

c) Austrijska i njemačka teorija o materijalnoj pravosnažnosti upravnih akata

Bernatzikovo istupanje postalo je pravi bojni poklič u njemačkoj i austrijskoj literaturi u pitanju materijalne pravosnažnosti upravnih akata, – što se u njemačkoj literaturi nije ni danas smirilo (u austrijskoj je izvršio smirenje sam zakonodavac). Pritom su, od prvog časa, austrijska i njemačka teorija zauzele bitno različne pozicije: prva je prijazna, a druga pretežno protivna materijalnoj pravosnažnosti upravnih akata. Kako je dobro u literaturi ponovo istaknuto,[130] ta je opreka rezultat praktičnopravnih potreba, jer s obzirom na veću nadležnost upravnih sudova u Njemačkoj može se tamo nekako izaći na kraj, da budu samo odluke u upravnim sporovima, a ne i upravni akti materijalno pravosnažni. (Specijalno se prema Bernatzikovoj teoriji ista stvar, koja se smatra u Njemačkoj pravosnažnom zbog toga, što su o njoj presudili

[126] Schultzenstein, Archiv str. 396.

[127] Zorn, oštar protivnik tog stajališta, izradio je doduše za Kongres referat u protivnom smislu, ali nije na kongres i lično došao, tako da je ovaj – kako se podsmjehivao Otto Mayer – in contumaciam zauzeo protivno stajalište. – Osim Zorna se u njem. literaturi, od istaknutijih pravnika, naročito isticao Gneist u protivljenju pravosnažnosti upravnosudskih odluka.

[128] U francuskoj teoriji bio je naročito Laferrière, koji je utvrdio sudski značaj akta, kojim upravni sud rješava upravni spor, i priznao mu načelno autoritet presudene stvari prema čl. 1351 Grad. zakonika.

[129] Tako na pr. piše Otto Mayer (Archiv str. 25): gdje se najprije donosi upravni akt, zatim ovaj preispituje u upravnom sporu, taj drugi akt »posve istog predmeta i sadržaja kao prvi« »nije više jednostavni upravni akt, već presuda i sposobna za pravnu snagu«.

[130] Bernatzik Verhandlungen, str. 35–6; Tezner Archiv, sv. 20, str. 131; Schultzenstein str. 375; Ipsen str. 27; Merkl Rechtskraft, str. 23.

upravni sudovi, oglašava i za Austriju pravosnažnom, iako o njoj ne rješava upravni sud već upravni organ.) Austrijsko i njemačko stajalište sukobili su se naročito na rečenom kongresu iz g. 1902.[131] Kao kompromisni donesen je, gotovo jednoglasno, zaključak,[132] koji ne fiksira točno, koji se upravni akti izjednačuju upravnosudskom odlukom,[133] – tako da je formalno zaključak zadovoljio i Nijemce i Austrijance, jer ga je svak mogao po svome tumačiti.[134]

U austrijskoj teoriji nije samo prihvaćeno Bernatzikovo stajalište, već je znatan dio te teorije (naročito zaslugom Teznera) proširio pravosnažnost i preko deklaratornih akata. Naprotiv je u njemačkoj teoriji bio otpor protiv Bernatzika vrlo jak. Općenito je u njemačkoj teoriji samo prihvaćena formalna pravosnažnost upravnih akata, pa i od onih autora, koji načelno poriču materijalnu pravosnažnost (kao Otto Mayer, Fleiner, Wal. Jellinek). Vrlo ima malo autora, koji u njemačkoj teoriji općenito priznaju materijalnu pravosnažnost upravnim aktima (tako Stier – Somlo,[135] a mogao bi se ovamo ubrojiti i Husserl). Inače se teorije o materijalnoj pravosnažnosti pojedinih njemačkih autora mogu grupirati u dvije glavne grupe (u svakoj od njih postoje velike nijanse): a) koja načelno poriče materijalnu pravosnažnost svim upravnim aktima (kao Otto Mayer, Schoen, Fleiner, Wal. Jellinek, Ipsen, Niemann, – razumije se, pogotovu svi, koji su pisali za Hitlerove ere) i b) koji to priznaju samo nekim upravnim aktima (kao Hatschek, Coester, Forsthoff).

d) Načelno poricanje materijalne pravosnažnosti upravnim aktima

Najočigledniji razlog, zbog čega se u njemačkoj teoriji poriče materijalna pravosnažnost upravnim aktima, jest predodžba o čisto civilističkoj prirodi ovog instituta; pri čemu se prelazi preko pojave, da se taj institut primjenjuje i u svim drugim sudskim postupcima, a napose, da je usvojen i za odluke iz upravnog spora. Protivnici ove pravosnažnosti ističu, da uprava ne ostvaruje kao sudstvo pravo, već javne interese, dok joj je pravo samo sredstvo tome cilju. Zato da se uprava ne može vezati i ograničiti upravnim aktom, već mora stalno uvažavati nove potrebe; dosljedno provedena pravosnažnost isključila bi onu postojanu brigu oko unapređenja javnog interesa, odnosno oko uvažavanja novih okolnosti ili prilika, što je specifična funkcija uprave. Ta naoko praktičnopravno važna argumentacija potpuno se rasplinjuje, kad se uvaži: a) da ideja pra-

[131] Austrijsko gledište branio je Bernatzik (uz naročitu potporu Seidlera), a njemačko naročito Schultzenstein.

[132] Zaključak glasi: »Die Rechtskraft der verwaltungsgerichtlichen Urteile und der ihnen gleichstehenden Entscheidungen ist grundsätzlich anzuerkennen, und zwar in der Weise, dass die Urteile (Entscheidungen) den Staat binden«.

[133] Schultzenstein Archiv str. 378.

[134] Pod Entscheidung su Austrijanci razumijevali deklaratorne upravne akte (Herrnritt Grundlehren str. 312).

[135] Njegovo je gledište u nav. članku ukratko, da upravni akti imaju mater. pravosnažnost i da je, obrnuto, stvar pojedinog zakona, da izuzetno odredi, da li i u kojim slučajevima se akt može opozivati.

vosnažnosti akta ne isključuje (naprijed pod toč. 6-b) postojani nadzor ili utjecaj uprave nad stalnim pravnim odnosima (stanjima) i b) da se i u sistemu materijalne pravosnažnosti (kako to zorno pokazuje austrijski i jugoslavenski zakon) može regulirati opozivanje akta zbog potrebnog uvažavanja javnog interesa.

U čitavoj argumentaciji protivnika materijalne pravosnažnosti upravnih akata dolazi do izražaja staro shvaćanje, kao da bi se uprava načelno drukčije odnosila prema pravu nego sudstvo, a nema potrebe da to i na ovom mjestu pobijam.[136] Merkl[137] iznosi u nešto oštroj dikciji, no koja je u srži točna, da je poricanje pravosnažnosti upravnih akata samo posljedica poricanja pravne prirode uprave i uopće posljednja pozicija uzmaka (Rückzugsposition) nauke o pravnoj irelevantnosti uprave.

Argumentacija Otta Mayera (I str. 164) dokazuje baš protivno od onoga, što bi autor želio dokazati. Mayeru nije bistvo pravosnažnosti u vezanosti organa, da ne može odustati od akta, jer akte takve vezanosti ima i kod upravnog organa; po njemu se o pravosnažnosti, svojstvenoj sudskoj presudi, smije tek onda govoriti, ako ta vezanost dolazi samo zbog postupka, iz koga je proizašao akt. Tu se krije jedna ispravna misao (naprijed pod toč. 1-a), ali odavle bi se moglo izvoditi nepostojanje pravosnažnosti kod upravnih akata, samo dok se oni donose skroz neformalno bez naročitog postupka. Čim se zavede posebni upravni postupak, onda, prema rečenoj Mayerovoj koncepciji, mora i upravni akt, donesen po provedenom takvom postupku, biti i sposoban za pravosnažnost.[138]

I autori, koji načelno zastupaju tezu o nesposobnosti upravnih akata za materijalnu pravosnažnost, postavljaju neka ograničenja za opozivanje upravnih akata, pa se stvarno približuju onima, koji priznaju ovu pravosnažnost samo određenim vrstama upravnih akata. Tako na pr. Wal. Jellinek (str. 273) smatra, da za pravna deklariranja u upravnom aktu postoji, analogno sudskoj presudi, predmnjeva za neopozivost (vrlo srodno Bernatzikovu shvaćanju). Fleiner daje još izričnije takvom odlučivanju u upravnom aktu materijalnu pravosnažnost (Institt. str. 184, bilj. 12). Fleiner priznaje dalje (str. 200) neizmjenljivost onim upravnim aktima, koji su doneseni na temelju opsežnog upravnog postupka, a naročito u onim aktima (str. 201), koji su po zakonskom ovlašćenju zasnovali prava za određena lica. Što se posljednjih tiče, Fleiner već korača prema subjektivnoj pravosnažnosti.

[136] O tome u mom Upravnom pravu FNRJ, str. 85 i d.

[137] Verw.recht str. 212.

[138] Tako su već na reč. Kongresu iz g. 1902. tvrdili Austrijanci Brunstein i Thumin (Schultzenstein Archiv str. 375–6), da se upravnim aktima mora priznati mater. pravosnažnost, čim se donesu u uređenom postupku i uz saslušanje učesnika. – I Ipsen (načelni protivnik mater. pravosnažnosti upravnih akata) tvrdi, da se pravosnažnost svojatala uvijek na onim područjima upravnog prava, gdje je upravni akt donesen u formalnom postupku i gdje postoji velika sličnost sa civilnim postupkom.

e) Priznavanje materijalne pravosnažnosti nekim vrstama upravnih akata

Najraširenija takva teorija bila je, naprijed opisana, Bernatzikova, koja je neko vrijeme i dominirala u austrijskoj teoriji. Najdulje joj je formalno ostao vjeran Herrnritt,[139] kome samo kod deklaratornih upravnih akata nastupa djelovanje pravosnažnosti, dok je kod konstitutivnih u pitanju njihova neopozivost s djelovanjem, koje je nalik na djelovanje pravosnažnosti. No između toga dvoga Herrnritt povlači veće razlike od Bernatzika i čini se, da je pritom na njega utjecala teorija Otta Mayera (i u tome Herrnritt predstavlja prema Bernatziku nazadak). Prema Herrnrittu konstitutivni akti se mogu opozivati (izmijeniti) ne samo, kad se utvrdi, da su njima već u početku nedostajali nužni preduvjeti, već i u slučaju, kad tu izmjenu traže javni interesi (de lege ferenda traži Herrnritt za posljednji slučaj primjerenu odštetu).[140]

Hatschek (str. 7) u osnovnome razlikuje slično Bernatziku između Entscheidung i Verfügung, te priznaje samo prvoj materijalnu pravosnažnost.[141]

Coester (str. 13, 93 i d.) razlikuje upravne akte sa materijalnom pravosnažnosti i bez nje. Sposobni za materijalnu pravosnažnost su oni upravni akti, koji su doneseni posebnim pravnim putem; akt treba da rješava o nekoj materijalnopravnoj situaciji u sporu, koji se vodi pravnim putem u uređenom postupku. Kod kreatornih upravnih akata isključena je materijalna pravosnažnost. Coesterova koncepcija je u osnovnome mnogo sužena Bernatzikova koncepcija (neka srednja linija između Bernatzika i Otta Mayera).

Forsthoff (str. 210 i d.) razlikuje upravne akte s promjenljivim i nepromjenljivim učinom (variable i invariable Sachlage ili Tatbestand), – samo drugi mogu imati materijalnu pravosnažnost. Kao glavni primjer prvoga se navodi policijska funkcija, koja stoji pred okolnostima, koje se neprestano mijenjaju, – i zato takvi akti ne mogu prekludirati materijalnom pravosnažnošću. Forsthoffovi upravni akti s nepromjenljivim učinom su uži od Bernatzikovih deklaratornih akata (Entscheidung). Za materijalnu pravosnažnost takvih akata Forsthoff još traži posebni postupak sa strankama.

Sve tri navedene njemačke teorije očigledno su nadahnute Bernatzikovom koncepcijom, koju i Coester i Forsthoff stežu. I u tome je bitna razvojna razlika između austrijske i njemačke teorije o materijalnoj pravosnažnosti upravnih akata: dok je austrijska teorija raširivala Bernatzikovu koncepciju pravosnažnosti upravnih akata, u Njemčkoj čak i oni,

[139] Grundlehren str. 306 i d.

[140] U svom novom djelu Verw.verfahren iz g. 1932. (str. 115), napisanom nakon donošenja novog austr. zakona, Herrnritt, razumije se, napušta svoju raniju teoriju, ističući, da novi austr. zakon ne pravi nikakve razlike između deklaratornog i konstitutivnog akta i da se na oba proteže mater. pravosnažnost. Ipak ostaje kod toga, da bi kod konstitutivnih akata bilo ispravnije govoriti o »neizmjenljivosti« ili »neopozivosti«, negoli o pravosnažnosti.

[141] Uopće je u literaturi Bernatzik ostavio jaki trag s obzirom na pripisivanje mater. pravosnažnosti samo deklaratornim upravnim aktima (o tome Langrod str. 24).

koji je ipak donekle prihvaćaju, stežu i ograničuju je, idući u susret dominantnoj liniji, koja uopće poriče čitavu tu pravosnažnost.

Za teorije, koje samo nekim vrstama upravnih akata daju materijalnu pravosnažnost, najplodnije tlo daje švicarsko pravo. Ako je austrijska teorija (mislim danas) najviše razvila opću pravosnažnost upravnih akata, a njemačka teorija poricanje takve pravosnažnosti, švicarska se odlikuje time, da nastoji samo određene vrste upravnih akata snabdjeti sposobnošću za pravosnažnost. Čak konzervativni Ruck,[142] koji, povodeći se za njemačkom teorijom, načelno poriče upravnim aktima materijalnu pravosnažnost, dopušta neke izuzetke. A čini se, da je i na Fleinera djelovao švicarski zrak, da razvije velike izuzetke od načela opozivosti upravnih akata.

Tako je do načela opozivosti određenih akata došao i sam Burckhard (str. 61 i d.), koji povlači inače jaku i načelnu razliku između javnog i privatnog prava, te naročito naglašava, da privatni interes zabranjuje izmjenu jednom osnovanog prava protiv volje ovlaštenog, dok da javni interes traži svakodobno prilagođivanje pravnog stanja tome interesu. No tako je jednostavna stvar samo kod pravnih situacija, koje nastaju neposredno samim zakonom. Kod upravnog akta, naprotiv, javlja se ozbiljno pitanje njegova opozivanja. I u upravnom pravu se određuje, da je upravni akt, bez obzira na njegovu protuzakonitost, neizmjenljiv (neopoziv). Akt ima u tom slučaju isto djelovanje kao i pravosnažna presuda. No razlog ove pravne postojanosti je drukčiji: akt nije zbog toga neopoziv, što njegovoj svrsi ne bi odgovaralo, da se ponovno stavi u pitanje, već što bi se opozivanjem akta povrijedili međutim osnovani interesi. Neizmjenljivost upravnog akta zavisi od težine tih interesa (autor izbjegava izraz pravo odnosno ovlašćenje). Ne može se postaviti opće pravilo, kad se ne smije upravni akt opozivati, već rješenje toga pitanja zavisi od različnih interesa u svakom pojedinom slučaju. Radi se o vaganju interesa, koje mora izvršiti primjenjivač pravne norme, ako to već nije učinio sam zakonodavac. Sudska presuda donesena u posljednoj instanci nužno je materijalno pravosnažna, a upravni akt to nije nužno.

I judikatura Sav. švicarskog suda postupa različno s upravnim aktima,[143] samo što se tu ne prosuđuje prema Burckhardovu receptu, od slučaja do slučaja, da li ima neki upravni akt svojstvo pravosnažnosti, već se to uzima načelno za čitave vrste upravnih akata (n pr. za fiskalna taksiranja, za građanska prava, za utvrđivanje penzija). Slično stajalište zauzimlju uglavnom i organi kantona.[144] Tako se na pr. građevinskoj dozvoli priznaje pravosnažnost od časa, kad su radovi oko građenja tako napredovali, da bi izmjene izazvale nesrazmjerne troškove.

Beetschen[145] razlikuje tri vrste upravnih akata: 1. negativne, kao i one, koji stvaraju obavezu ili ukidaju pravo, – oni su bez materijalne

[142] Nav. djelo str. 69 i d.
[143] Matile str. 38.
[144] Ibidem str. 40.
[145] U disertaciji: Die materielle Rechtskraft der Verwaltungsverfügungen, Zürich 1923. Do knjige nisam mogao doći, iako sam se molbom obratio na dvije švicarske biblioteke (među njima i cirišku). Služim se ovdje Matilovim prikazom (str. 32 i d.).

pravosnažnosti; 2. akti koji podjeljuju dozvolu, nemaju vjerojatno tu pravosnažnost; a 3. imaju ju vjerojatno deklaratorni akti, kao i oni koji stvaraju pravo ili sposobnost.

Novo razlikovanje zavodi Matile (str. 50 i d.), koje ima dosta sličnosti s Forsthoffovim, – iako su obojica očigledno nezavisno jedan od drugoga došli do svojih zaključaka. Matile razlikuje upravni akt a posteriori i a priori i priznaje pravosnažnost načelno samo prvome. U slučaju akta a posteriori uprava povlači sve pravne posljedice iz faktične situacije, kako ona postoji u času donošenja rješenja, a u slučaju akta a priori uprava rješava ubuduće o pravu, kojega postojanje ili sadržaj zavisi od budućih činjenica. Najbolje ćemo to vidjeti na Matilovu primjeru: »važenje policijske dozvole ne određuju samo činjenice, koje postoje u momentu donošenja dozvole, već i sve pogodne činjenice, koje mogu kasnije iskrsnuti. Uprava podjeljuje dozvolu, pretpostavljajući, da će se postojeće stanje održati. Ako koji od tih uvjeta otpadne, dozvola treba iščeznuti« (str. 50). No od pravila, da upravni akti a priori ne stiču pravosnažnost, Matile dopušta izuzetke, kad je s jedne strane neizmjenljivost od neznatne štete po javni interes, a s druge strane izmjenljivost od teških posljedica za korisnika akta, – »ima slučajeva kad upravna tehnika mora ustupiti mjesto posmatranju, koje vodi više računa o pravičnosti ili politici nego o pravu« (str. 66).[146]

Matile ističe, da se njegovo razlikovanje ne poklapa s razlikovanjem između konstitutivnog i deklaratornih akata, i jedni i drugi takvi akti, ako sadržavaju konstataciju, koja vrijedi samo za moment, za koji je učinjena, imaju pravosnažnost. Uistinu se Matilovi akti a priori odnose na takve upravne akte, koji se odnose na trajni pravni odnos (stanje). I kako je već razloženo (naprijed pod toč. 6-b), vršenje utjecaja na takve odnose nezavisno je od pitanja pravosnažnosti akta, kojim je taj odnos zasnovan (tu se ne radi o opozivanju takvog akta). Tako čitava Matilova kategorija apriornih akata bez materijalne pravosnažnosti ne samo da nije potrebna, već dovodi samo do konfuzije pojmova.[147]

U rezoniranju Matilovu postoji još jedna griješka, koja iskrivljuje institut pravosnažnosti, a koja je i bitno utjecala na njegovu konstrukciju apriornih akata. Radi se o nepravilnom i odviše mehaničkom primjenjivanju identiteta stvari, kako se razvilo u građanskom procesu, na upravne stvari.[148] Prema Matilu djeluje pravosnažnost, samo ako je drugi sudac pozvan da se izjavi o istom pravu, proizašlom iz istih činjenica. U civilnom procesu u slučaju novae causae superveniens ne mogu stranke više iznijeti ekscepciju, da je predmet pravosnažno riješen, – takva nova causa poništava efekt presuđene stvari i omogućuje novu presudu. Matile

[146] Tako na pr. M. pripisuje (str. 68–9) – u skladu sa švicarskom praksom, a i u vezi s njemačkom teorijom – pravosnažnost građevinskoj dozvoli od momenta, kad je građenje tako uznapredovalo, da bi izmjene bile za graditelja od nepodnošljive štete.

[147] S druge strane je jasno, da je utjecaj uprave na reč. trajne pravne odnose načelno jednak, bilo da se radi o konstitutivnom ili deklaratornom aktu; na pr. u slučaju iz toč. 6-b svejedno je, da li je o vodenici izdana izrična dozvola ili je aktom utvrđeno, da postoji pravo na njeno vođenje.

[148] Nav. djelo str. 16 i d., 45 i d.

prebacuje čitavu tu koncepciju i na upravni akt i smatrajući, da je izmjena javnog interesa takva nova causa, zaključuje, da nema identiteta predmeta, i da se zbog toga načelo pravosnažnosti ne protivi opozivanju odnosnog akta. Uostalom to nije ništa novo u pravnoj literaturi i protivnici materijalne pravosnažnosti su je i na taj način poricali, jer da se zbog micanja javnog interesa može teško pri upravnom aktu zadržati identitet. Uistinu je posve krivo tvrditi, da se identitet neke dozvole i t. d. mijenja time, što nastupe nove okolnosti i t. d. Dozvola i t. d. ostaje zbog novae causae superveniens nepromijenjena, a praktički je u pitanju dvoje: da li se može čitav akt opozvati (zašto moraju postojati i naročiti razlozi, odnosno ovlašćenje, dok bi se po Matilovu shvaćanju i shvaćanju protivnika materijalne pravosnažnosti upravnih akata moglo bez ustezanja vršiti opozivanje) i da li može uprava ukinuti ili izmijeniti trajni odnos (stanje), koje je u pitanju, na osnovu njena prava da vrši nadzor odnosno utjecaj nad tim odnosom.

j) Formulacije, koje stvarno izražavaju koncepciju materijalne pravosnažnosti u subjektivnom smislu

Gdjekad se paušalno tvrdi, da cjelokupna francuska teorija ne priznaje upravnim aktima materijalnu pravosnažnost. Tvrđenje je posve neispravno, a potječe odatle, što se autoritet presuđene stvari prosto identificira s materijalnom pravosnažnošću. Sve to već je opsežno naprijed pretreseno. Uistinu se francuska teorija direktno i izrično uopće ne izjašnjava o materijalnoj pravosnažnosti upravnih akata, ali je faktički priznaje i opisuje drugom formulacijom (naprijed bilj. br. 76). Naročito izražava formulacija l'intangibilité des effets individuels des actes[149] u cijelosti koncepciju subjektivne pravosnažnosti.

Sličnu pojavu susrećemo i u njemačkoj literaturi, kad se odbacuje materijalna pravosnažnost upravnih akata, ali se onda ista pojava – ali pravosnažnost u subjektivnom smislu – opisuje kao neopozivost upravnog akta. Nije šija nego vrat! Tako je već počeo sam Bernatzik, kad je govorio o neopozivosti konstitutivnih upravnih akata (Verfügung), a vrlo su raširili taj način izražavanja načelni protivnici materijalne pravosnažnosti: pojam, koji su izbacili pod jednom etiketom, zadržali su pod drugom. Merkl kaže posve ispravno, da se konstitutivnim upravnim aktima priznaje materijalna pravosnažnost, čim se poriče, da se mogu slobodno opozivati; ako se priznaje, da konstitutivnim upravnim aktom (Verfügung) mogu prekludirati javni interesi, ima to isti smisao, kao i kad se kaže, da je akt pravosnažan.[150]

(Primljeno za štampu na 9. sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 27. XI. 1956.)

[149] O njoj sažeto Bonnard Précis str. 110.
Kad na pr. kaže de Soto (str. 205) da u pravilu administracija ne može opozvati individualni upravni akt, jer se to protivi načelu »de l'intangibilité« efekata akta, – izražava stvarno koncepciju subjektivne pravosnažnosti akta.

[150] Verw.recht str. 205.

Résumé sommaire

L'ACTE ADMINISTRATIF

I. La notion de l'acte administratif

1. Après avoir exposé la génèse de la notion de l'acte administratif dans l'Etat moderne, l'auteur démontre la nécessité de limiter cette notion d'une façon stricte à certains actes bien déterminés. A cet effet, il a recours à trois facteurs qui sont caractéristiques de l'acte administratif: acte individuel, acte d'autorité, effet juridique.

2. L'auteur expose que l'acte administratif doit être un acte individuel. A cette occasion, il examine la délimitation de l'acte administratif envers le règlement et détermine la notion de l'acte administratif général.

3. En examinant l'élément autoritaire dans l'acte administratif, l'auteur s'occupe des déclarations des particuliers, des contrats de droit privé, des contrats de droit public, des soi-disant actes administratifs doubles, de la signification de la déclaration de volonté de l'auteur de l'acte, de la force exécutoire en tant que trait caractéristique de l'acte administratif.

4. En exposant l'effet juridique en tant qu'élément de l'acte administratif, l'auteur parle de la consultation des organes administratifs, des actes sans effet juridique immédiat rendus en connexité avec un acte administratif, du certificat en tant que document public, et des actes internes de l'administration.

5. En ce qui concerne la détermination de la notion de l'acte administratif par rapport à son auteur, c'est le droit positif de chaque pays qui décide , si ce ne sera qu'un acte émanant d'un organe administratif ou bien d'un organe de l'Etat dans un sens plus large, ou, enfin, si des actes émanant de certaines agences ou organismes indépendants seront qualifiés d'actes administratifs.

6. Après avoir exposé des définitions de l'acte administratif données par différents auteurs, l'auteur définit l'acte administratif comme une décision d'autorité (étant entendu – ce qui a été dit à la section 5 – que la question de l'auteur de l'acte peut être résolue de façons différentes) rendue pour provoquer un effet juridique immédiat en ce qui concerne les droits et les devoirs des personnes physiques ou collectives dans un cas d'espèce appartenant au domaine de l'activité administrative.

II. Classification des actes administratifs

1. En exposant la classification en actes créatifs ou constitutifs et actes déclaratifs, l'auteur démontre le caractère relatif de cette distinction et décrit les effets juridiques des actes constitutifs et déclaratifs. La section 2 traite de la distinction entre actes constitutifs et déclaratifs et

des conséquences juridiques d'une telle distinction. A la section 3, on parle des actes administratifs rendus sur la proposition (consentement) des parties et des problèmes soulevés en ce qui concerne ces actes. Dans la section 4, l'auteur expose l'essence du pouvoir discrétionnaire, réfute la conception de ce qu'on appelle acte libre (discrétionnaire) et démontre les conséquences nuisibles d'une telle conception. L'objet de la section 5 sont les actes administratifs formels et informels, notamment les actes rendus d'après une procédure administrative spéciale, et, en ce qui concerne ceux-là, les actes qui décident au fond de la question principale de la procédure et les actes qui ont trait aux questions de procédure ou aux questions d'incident. La section 6 traite des actes négatifs, quand l'organe administratif garde une attitude complètement passive envers la demande de la partie, tandis que l'acte complexe, rendu en collaboration de deux ou plusieurs organes, est l'objet de la section 7. Dans la section 8, l'auteur réfute la conception de l'acte juridictionnel dans le sens matériel et rejette ce qu'on appelle actes juridictionnels de l'administration en tant que catégorie spéciale des actes administratifs.

III. Création des actes administratifs

Ce chapitre comporte les points suivantes: 1. La procédure d'émission de l'acte administratif et la réglementation législative de la procédure administrative. 2. Les formalités nécessaires de l'acte administratif. 3. Contenu nécessaire de l'acte administratif, notamment le dispositif, l'exposé de motifs et instruction sur les voies de recours. 4. Dispositions supplémentaires, notamment les conditions, les charges, les délais, et les réserves de révocation.

IV. Les effets juridiques de l'acte administratif

1. Les effets de droit de l'acte administratif en ce qui concerne le destinataire de l'acte, l'organe qui l'a rendu et les tierces personnes (effet erga omnes).

2. La force obligatoire de l'acte.

3. La présomption de la validité de l'acte administratif.

4. Le fondement de la force de droit de l'acte administratif.

5. L'émission de l'acte et sa notification à la partie. L'auteur ne soutient pas l'adoption de la distinction, connue dans la doctrine française, entre validité et opposabilité.

6. Les problèmes de l'exécution forcée de l'acte administratif.

7. La rétroactivité des actes administratifs.

8. L'acte administratif anticipé.

V. L'acte irrégulier

1. L'irrégularité est conçue dans un sens plus large et ne se limite pas à l'acte illégal.
2. Exposé systématique des causes d'irrégularité et irrégularité partielle de l'acte administratif.
3. Revue générale des effets juridiques et des sanctions de l'irrégularité.
4. Vices substantiels (essentiells) et accessoires (secondaires).
5. Convalidation de l'acte administratif irrégulier.
6. Le problème des vices de l'acte rendu dans l'exercice du pouvoir discrétionnaire.
7. Les différentes méthodes de distinction des sanctions de l'illégalité des actes administratifs.
8. Distinction entre nullité (Nichtigkeit) et annulabilité (Aufhebbarkeit) et questions connexes.
9. La conception française de l'acte inexistant.
10. Adoption de la notion de l'acte inexistant dans les systèmes qui ne connaissent pas la nullité.

VI. Force de droit des actes administratifs (Rechtskraft)

1. La notion générale de la force de droit. La force de droit en tant que notion procédurale générale qui apparaît aussi dans la procédure administrative dans la signification »ne bis in idem«. Dans chacune des diverses procédures (procédure civile, procédure criminelle, etc.), la force de droit a ses critères spécifiques. La raison principale de la complexité actuelle de la notion de la force de droit (même dans le domaine de la procédure civile) est due au fait qu'on y classe des choses qui ne rentrent pas dans le cadre de cette notion, telles que l'idée de la création du droit matériel, la prévention des contradictions entre décisions différentes, l'effet de l'acte rendu par un organe de lier les autres organes, la force exécutoire. La force de droit ne doit pas être identifiée avec l'immutabilité absolue, puisqu'il y des voies de recours extraordinaires et des cas de retrait extraordinaire de l'acte. Celui-là s'exerce de manières différentes dans les diverses procédures. Notamment dans la procédure administrative, le retrait a ses caractères spécifiques.
2. Les sujets de la force de droit. La force de droit concerne les organes compétents pour la décision et les parties de la procédure. La portée diffère dans les diverses procédures. Dans la procédure civile, la plus grande importance est attribuée à ce que les parties ne peuvent pas initier la même affaire de nouveau. Dans la procédure administrative, le moment principal est celui que l'organe lui-même ne peut plus révoquer son acte. C'est dans ce moment qu'il faut chercher l'essence même du problème de la force de droit de l'acte administratif. – La force de droit ne produit d'effet envers les tierces personnes (n'est pas opposable erga omnes).

3. La force de droit objective et subjective. La force de droit objective a pour but d'assurer une activité économique de l'organe public et l'empêche d'une façon absolue de rendre une décision sur le même objet. La force de droit subjective a pour but de garantir la sécurité légale. Par conséquent elle interdit de toucher à un acte administratif antérieur d'une façon qui rendrait pire une situation favorable que la partie a acquise de cet acte.

4. La force de droit formelle et matérielle. La force de droit formelle signifie que les parties ne peuvent plus attaquer l'acte. La force de droit matérielle lie l'organe public lui-même de façon qu'il ne peut pas le révoquer à sa guise.

5. La notion française de l'autorité de la chose jugée, notamment la distinctien envers la notion de la force de droit.

6. La révocation de l'acte administratif. a) Notion et signification. b) L'influence de l'administration sur une situation de droit durable, ce qu'il faut distinguer strictement de la révocation de l'acte. c) Fonctionnement de la révocation, notamment les raisons de la révocation, effet *ex nunc* et *ex tunc*, question des dommages-intérêts. d) La réserve de révocation (Widerrufsvorbehalt). e) La révocation de l'acte administratif en droit français. f) La réglementation législative de la révocation, exemples tirés des systèmes juridiques qui, en principe, ne reconnaissent pas la force de droit des actes administratifs. g) Exposé et comparaison de la révocation des actes administratifs d'après la loi autrichienne de 1925 et la loi yougoslave de 1956, ces deux lois reconnaissant le principe de la force de droit des actes administratifs.

7. Les divergences dans la doctrine au sujet de la force de droit matérielle des actes administratifs. Exposé et critique des diverses théories.

LITERATURA*

Adamovich, Grundriss des öster. Verw.rechts, izd. 4, g. 1948.
Alcindor, Essai d'une théorie des nullités en droit administratif, thèse, g. 1912.
Alibert, Le contrôle juridictionnel de l'administration, g. 1926.
Andersen, Ungültige Verw.akte, g. 1927.
Antoniolli, Allg. Verw.recht, g. 1954.
Auby, L'inexistence des actes admin., g. 1951.
– L'incompentence »ratione temporis«. (Revue du droit public – RDP, g. 1953).
Bernatzik, Rechtsprechung und materielle Rechtskraft, g. 1886.
– Die Rechtskraft der Entscheidungen der Verw.behörden (Verhandlungen des 26. Deutschen Juristentages, sv. II, g. 1902).
Berthélemy, Traité élém. de droit admin., izd. 11, g. 1926.
Binding, Strafrechtliche und strafproz. Abhandlungen, sv. II, g. 1915.
Bonnard, Précis de droit admin., izd. 4, g. 1943.
– Le contrôle juridictionnel de l'administration, g. 1934.
– La conception matérielle de la fonction juridictionnelle (Mélanges Carré de Malberg, g. 1933).
Burckhard, Die Organisation der Rechtsgemeinschaft, g. 1927.

* U tekstu u kraticama.

Carré de Malberg, Contribution à la théorie gén. de l'Etat, sv. 1, g. 1920, sv. 2, g. 1922.
Chaumont, Esquisse d'une notion de l'acte juridictionnel (RDP g. 1942).
Le Clec'h, De l'autorité de la chose jugée, g. 1951 (otisak iz Jurisclasseur).
Coester, Die Rechtskraft der Staatsakte, g. 1927.
Delbez, La révocation des actes admin. (RDP g. 1928).
Dersch, Die Bedeutung der Verw.akte in der neueren Entwicklung des Arbeitsrechts und Sozialversicherung (Festschrift Nipperdey, g. 1955).
Duez-Debeyre, Traité de droit admin., g. 1952.
Duguit, Traité de droit constit., izd. 3, knj. 1 g. 1927, knj. 2 g. 1928, knj. 3 g. 1930.
– L'acte admin. et l'acte juridic. (RDP g. 1906).
– L'acte juridic. (RDP g. 1909).
– Théorie gén. de l'acte juridique (RDP g. 1919).
Dupeyroux, La règle de la non-rétroactivité des actes admin., g. 1954.
Durand: Les rapports entre les juridictions administrative et judiciaire, g. 1956.
Ehrenzweig, Privatrecht, sv. I/1, g. 1951.
Evtihijev-Vlasov, Admin. pravo, g. 1946 (na ruskom).
Fleiner, Institutionen des deutschen Verw.rechts, izd. 8, g. 1928.
– Zur Technik des Verw.rechts, g. 1928.
Forsthoff, Lehrbuch des Verw.rechts, izd. 3, g. 1953.
Gruia, De la non rétroactivité des actes admin. (Mélanges Negulesco, g. 1935).
Guillien, L'acte juridic. et l'autorité de la chose jugée, thèse, g. 1931.
Hart, An Introduction to Admin. Law, izd. 2, g. 1950.
Hatschek, Lehrbuch des deutschen und preus. Verw.rechts, izd. 5 i 6, g. 1927.
Hauriou, Précis de droit admin, izd. 11, g. 1927.
Heinrich, Zur Theorie der Rechtskraft (Archiv des öffentl. Rechts, g. 1924).
Herrnritt, Grundlehren des Verw.rechts, g. 1921.
– Das Verw.verfahren, g. 1932.
Hippel, Untersuchungen zum Problem des fehlerhaften Staatsakts, g. 1931.
Husserl, Rechtskraft und Rechtsgeltung, g. 1925.
Ipsen, Widerruf gültiger Verw.akte, g. 1932.
Jeanneau, Les principes gén. du droit dans la jurisprudence admin., g. 1954.
Jellinek Wal., Verw.recht, g. 1928.
Jèze, Principes gén. du droit admin., izd. 3, knj. 1 g. 1925, knj. 2 g, 1930, knj. 3 g. 1926.
– Članci u RDP g. 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1945.
Jozef, Streitfragen aus dem Verw.recht (Verw. Archiv, sv. 36, g. 1925).
Kelsen, Über Staatsunrecht (Grünhuts Zeitschrift, g. 1914).
Klein, Zum Problem der materiellen Rechtskraft von Steueverw.akten (Verw.arhiv, sv. 45, g. 1940).
Klüber, Verw.akt auf Unterwerfung (Verw.archiv, sv. 40, g. 1935).
Knauth-Wagner, Landesverw.ordnung, für Thüringen, g. 1927.
Komorzynsky-Oszczynski, Öster. Gesetze über das Verw.verfahren, g. 1926.
Kormann, System der rechtsgesch. Staatsakte, g. 1910.
Kostić, Admin. pravo Kralj. Jugoslavije, knj. II – djelatnost uprave, g. 1936.
Körner, Die Rechtskraft im öster. Allg. Verw.verfahrensgesetz (Prager Jur. Zeitsch., g. 1930).
Krbek, Stranka u upravnom postupku, g. 1928.
– Upravno pravo, knj. 1, g. 1929, knj. 2, g. 1932.
– Zakon o općem upravnom postupku, g. 1931.
– Diskreciona ocjena, g. 1937.
– Osnovi upravnog prava FNRJ, g. 1950.
– Upravno pravo FNRJ, knj. 1. g. 1955.
– Sudski akt u mater. smislu (Anali Beogradskog pravnog fak. g. 1955).
Kroeber, Das Problem des privatrechtsgestaltenden Staatsaktes, g. 1931.
Lacoste, De la chose jugée, izd. 3, g. 1914.
Lambert-Ribot, Des moyens dont dispose l'Administration pour mettre fin aux situations qu'elle a irrégulièrement crées, thèse, g. 1913.
Lampué, La notion d'acte juridictionnel (RDP, g. 1946).
Langrod, Remarques sur l'autorité des décisions administratives (RDP, g. 1948).

Laubadère, Traité de droit admin., g. 1953.
Letourneur, Le principe de la non-rétroactivité des actes admin. (Conseil d'Etat: Etudes et documents, sv. 9, g. 1955).
Lukić, Teorija države i prava, knj. 2 – teorija prava, g. 1954.
Mangoldt: Nebenbestimmungen bei Verw.akten (Verw. Archiv, g. 1932).
Mannlicher, Das Verw.verfahren, izd. 6, g. 1953.
Mayer Otto, Deut. Verw.recht, izd. 3, g. 1924, 2 knjige.
– Zur Lehre von der mater. Rechtskraft in Verw.sachen (Archiv für öffentl. Recht, sv. 21, g. 1906).
Matile, Essai sur l'autorité des décisions admin., thèse, g. 1952.
Mazeaud, De la distinction des jugements déclaratifs et des jugem. constitutifs (Revue trim. de droit civil, g. 1929).
Menger, System des verw. ger. Rechtsschutzes, g. 1954.
Merkl, Allg. Verw.recht, g. 1927.
– Die Lehre von der Rechtskraft, g. 1923.
Niemann, Grenzen der Rechtskraft im Steuerrecht (Verw. Archiv, sv. 40, g. 1935).
Odent, Contentieux admin., g. 1954.
* * * Osnovi sovjetske države i prava, g. 1947. (na ruskom).
Peters, Lehrbuch der Verwaltung, g. 1949.
Pitamic, Nova teorija o pravnoj moći (Arhiv za pravne i društvene nauke, g. 1924).
Popović Slav., O upravnom sporu, g. 1955.
Rarincesco, La révocatiom des actes admin. (Mélanges Negulesco, g. 1935).
Ruck, Schweiz. Verw.recht, sv. 1, g. 1934.
Sauer, Zum Streit um die materielle Rechtskraft (Festgabe für R. Smidt, g. 1932).
De Soto, La nullité des actes administratifs, g. 1942.
Spiegel, Die Verw.rechtswissenschaft, g. 1909.
Stainov, Administrativni akti u pravnom sistemu Narodne republike Bugarske, g. 1952 (na bugarskom).
Stjepanović, Admin. pravo FNRJ, g. 1954.
– Opšta teorija o glavnoj kontroli, izd. 2, g. 1938.
Stier *Somlo*, Rechtskraft der Verw.akte (Handwört.buch der Rechtswiss., sv. 4).
Strassinopoulos, Traité des actes admin., g. 1954.
Schima, Aufgaben und Grenzen einer allgem. Verfahrenslehre (Öster. Zeitschrift für öffentl. Recht, N. F. sv. VII, g. 1955).
Schoen: Deutsches Verw.recht (Holtzendorf-Kohler Enzyklopedie der Rechtswiss., sv. 4, g. 1914).
Scholz, Zur Lehre von der Bauerlaubnis (Verw. Archiv, sv. 23, g. 1915).
Schultzgenstein, Die Rechtskraft der Entscheidungen der Verw.behörden (Verhandlungen des 26. Deutschen Juristentages, sv. 2, g. 1902).
– Rechtskraft und reformatio in peius (Verw. Archiv, sv. 11, g. 1903).
Schwartz, Le droit admin. americain, g. 1952.
Tasić, Jedan pokušaj podele drž. funkcija (Zbornik znanstvenih rasprava Ljubljanskog pravnog fakulteta, g. 1925/6).
Tezner, Handbuch des öster. Admin.verfahrens, g. 1896.
– Das Rechtskraftproblem im Verw.rechte (Verw. Archiv, sv. 19, g. 1911 i sv. 20, g. 1912).
– Das österr. Admin.verfahren (prema upravnosudskoj praksi, izd. 2, g. 1925).
Valticos, L'autorité de la chose jugée au criminel sur le civil, g. 1953.
Vavpetič, Pravna narava odločb v upravi, g. 1952.
– O posebnostih splošnega upravnega postopnika v naši družbeni ureditvi, g. 1955.
Waline, Traité élém. de droit admin., izd. 6, g. 1950.
– Du critère des actes juridictionnels (RDP, g. 1933).
– Les actes susceptibles, ou non, de créer des droits (RDP, g. 1956).
Weber, Der fehlerhafte Verw.akt als Gegenstand der Gesetzgebung (Archiv des öffentl. Rechts, g. 1944).
Weyr, Zur Lehre von den konstitutiven und deklaratorischen Akten (Öster. Zeitschrift für öffentl. Recht, g. 1917).
Zuglia, Građansko procesno pravo, sv. 1, g. 1936.

Mijo Mirković

GEOGRAFSKI ELEMENTI U DJELIMA MATIJE VLAČIĆA

Sadržaj: 1. Uvod. Vlačić kao geografski pisac. – Priroda Vlačićevih geografskih iskustava i geografske obrade. – 2. Vlačićevi izvori i Vlačićeva djela kao izvori. – 3. Zavisnost materijalnog života čovjeka od geografskih uvjeta. – 4. Ekonomsko-geografska slika života Judeje. – O topografskom smještaju. – Geologija, geomorfologija i pedologija. – Utjecaji na promjene zemljine kore. – Klima, suša, žega, žestina pljuskova i bujica i žestina vjetrova. – Vegetacija. – Fauna. – Gospodarske djelatnosti. – Tehnika rada. – Hrana, stanovanje i odijevanje. – Naravi ljudi. – Zemljišno vlasništvo i plemenska organizacija. – Društveni odnosi. – 5. Usporedenja. – Istovetnosti, različitosti i specifičnosti prirodnih pojava. – Vlačićeva svjedočanstva. – 6. Usporedenja sa geografskim i ekonomskim elementima Istre. – 7. Obrada sredine i uvjeta života, u kojima je nastala jeruzalemska potrošačka komuna. – 8. Pojam rada i gledanja na rad. – 9. Politička geografija. – Širenje islama u VII. stoljeću. – Polapski Slaveni. – Tatari. – 10. Crkvenopolitička geografija. – Vlačićeva analiza širenja i razvitka crkve prema geografskim kriterijima, bez obzira na konfesionalnu podjelu. – Kretanje proizvodnih sredstava, mjera, ratarskih kultura i religioznih ideja vrši se od istoka prema zapadu i od juga prema sjeveru. – 11. Vlačićeva pravila. – 12. Antropogeografija. - Zaključak.

1. Obrada geografske materije u radovima Matije Vlačića zadire na nekoliko područja geografskih istraživanja. On obrađuje fizičku, ekonomsku, političku i historijsku geografiju, etnografiju i antropogeografiju.

Načela istraživanja i metode rada, koje primjenjuje Vlačić, jednim dijelom čine i suvremena načela i metode istraživanja. Jedno i drugo nije u nekim strukama promaknuto mnogo dalje. A ima u 20. vijeku u obradi pojedinih geografskih grana još uvijek obrađivača, koji nisu svoja načela istraživanja doveli na onu naučnu visinu, na koju ih je izdigao Vlačić prije četiri stoljeća.

To sve čini Vlačićeva razmatranja danas još uvijek živim, savremenim i našoj generaciji korisnima.[1]

Matija Vlačić mnogo se kretao i promijenio mnogo mjesta boravišta. Više od po jednu godinu živio je u Labinu, Mlecima, Baselu, Tübingenu,

[1] Vlačić je u literaturi mnogo obrađivan, ali samo kao teolog i historičar. Na analizu i prikaz njegove geografije, lingvistike i filozofije pisac nije dosada naišao. Ovo je također prvi pokušaj obrade Vlačićevih geografskih pogleda.

Wittenbergu, Magdeburgu, Regensburgu, Strassbourgu i Frankfurtu na Majni i skoro godinu dana u Antwerpenu. A za vrijeme boravka na svim ovim mjestima on je bez prestanka putovao od Labina do Hamburga i od Strassbourga do Rostocka i Königsberga. Upoznao je mnoge sredine i njihove osobine, slušao je govore senatora u duždevoj palati u Mlecima, gladovao je i oskudijevao u odjeći kao korepetitor, u Baselu, Tübingenu i Wittenbergu, bivao na ručkovima kod knezova u Hajdelbergu i Berlinu, u mletačkim samostanima i kod građana, pastora i profesora u velikim i malim njemačkim gradovima i u selima. Prošao je kroz mnoge životne položaje, od siromašnog đaka i studenta, koji sam zarađuje sredstva za život, do velikog pisca, uglednog profesora i crkvenopolitičkog rukovodioca i upoznao je život pojedinih sredina u mnogostrukim njihovim društvenim komponentama. Bio je na saborima i u audijenciji kod cara, bavio se husitizmom, bogumilstvom i valdovcima, družio se s Česima, Poljacima, Francuzima, Englezima, Škotima, Holanđanima, živio je trideset šest godina stalno među Nijemcima, proučavao je vrlo temeljito judaizam, tatarski monoteizam i muhamedanstvo, imao je određena shvatanja o komponentama kulture njegova doba: judaizam, helenizam, italizam, germanstvo i slavenstvo. I u kulturi slavenstva pridavao je rukovodeću ulogu Južnim Slovenima. Samo ta jedna njegova kulturnogeografska koncepcija, u vrijeme, kad je najveći dio jugoslavenskog prostora pod Turcima, a Hrvatska ima istočnu granicu kod Siska i kod Đurđevca, i u Hrvatskoj nema ne samo univerziteta, nego ni jedne srednje škole, i nijedne tiskare, zaslužuje posebnu analizu. Iz života i doživljavanja, iz boravka u vrlo različitim geografskim predjelima raznih morfoloških osobina, s raznim sastavom i položajem tla, s različitim i suprotnim klimatskim uvjetima u raznom saobraćajnom položaju Vlačić je izvlačio zaključke o uvjetovanosti privređivanja, koja dolazi od te raznovrsnosti, nejednakosti i suprotnosti »prirode, mesta i neba« (»natura loci et coeli«) i o međuzavisnosti između prirodnih uvjeta gospodarskog života i kulturnog izraza.

Susrećući žive ljude, koji su pripadali raznim evropskim narodima, i preko toga Afrikance i Azijate, Židove, Turke, Mongole, Vlačić je uočavao, da se svi ti pripadnici raznih naroda drukčije oblače, jedu druga jela, imaju razne naravi, drukčije postupaju međusobno i prema drugima, drukčije iskazuju radost i žalost, ljubav i mržnju. I nije pokušavao protumačiti tu raznovrsnost rasom, porijeklom i krvlju, nego tom svojom »prirodom mjesta i neba«, geografskim elementima, gospodarskim uvjetima i historijskim razvitkom na tim osnovnim podlogama: geografiji i ekonomiji.

Vlačić je također stalno kovao ponekad dosta složene ali uvijek realne, moguće i ostvarljive strateške planove, koji su imali geografsku podlogu i bili historijski uvjetovani: sad za proširenje ili učvršćenje reformacije na jednoj ili drugoj strani i posebno u Austriji, Češkoj, Moravskoj, Sloveniji i posebno u Koruškoj, Burgenlandu, Vojvodini, Erdelju, u Hrvatskoj Istri, u sjevernoj Italiji; sad su njegovi planovi bili iskivani za sistematsko suzbijanje protureformacije; sad, kako će njemački borbeni pro-

testantski sjever sa svojim bogatim i nezavisnim hanzeatskim gradovima i svojom kompaktnošću utjecati, da se digne duh otpora klonulom feudu, osobito saksonskom. Jedanput, u jeku najteže borbe, koju je vodio protiv cara, pape i velikog njemačkog feuda, koji je prišao caru (Karlu V.), Vlačić je pokušao da utjecajem na Petra Petrovića, po Vlačićevoj titulaturi u štampanoj posveti u knjizi datiranoj 1. III. 1550. toga »uzvišenog kneza, vječitog grofa Temišvara i namjesnika donjih strana kraljevine Ugarske«, pokrene protiv cara vojsku na turskoj granici. Više puta pokušavao je utjecati na dužda i senat u Veneciji – koja je povremeno i sama pokazivala znakove otpora protiv papinske protureformacije i inkvizicije na svome području, – da se Venecija odupre papinoj politici i primijeni na svome području načelo vjerske tolerancije, kao jedini put za afirmaciju reformacije u Italiji. Svi ti Vlačićevi planovi vodili su računa o zakonima prostora i odnosu snaga u vremenu.

Više nego itko drugi prije njega Vlačić je u vremenu od 1552. do 1557. organizirao sakupljanje historijskih izvora, t. j. starih rukopisnih knjiga, osobito grčkih, latinskih, staroslovenskih, ali i husitskih (čeških). To se skupljanje protezalo od Škotske do Rima, i od Atlantika do Bospora. Skupljajući spise, korespondirajući s tim zemljama i razgovarajući s ljudima iz tih zemalja, Vlačić je, i sam stranac u Njemačkoj, gomilao znanja o pojedinim zemljama, njihovim uvjetima života, ekonomiji, kulturnim prilikama i o politici.

Radeći također više od dvadeset godina na uporednoj historiji svih crkava, na šesnaestovjekovnoj njihovoj historiji, i uporno tražeći elemente samostalnosti, posebnosti i osobitosti svake pojedine crkve u svakoj pojedinoj zemlji, proučavajući u detaljima židovsku crkvu, posebno proučavajući i druge nekršćanske crkve, Vlačić je izvlačio iz stranih spisa geografske i ekonomske podatke za pojedine predjele i pojedina historijska razdoblja, vršeći stalna uspoređenja između činjenica, oznaka i pojedinosti, koje su se odnosile na daleke zemlje i daleka stoljeća, onih činjenica i iskustava, koje je stekao na svojim mnogim putovanjima između Jadranskog, Sjevernog i Baltičkog mora.

Kako je najveći dio svojih putovanja: na konju ili na riječnom brodu, a i prikupljanje dokumentacije i prepisku Vlačić vršio pretežno u konspiraciji, kako je često bježao pred progonima i skrivao se u selima izvan glavnih putova, u kućama siromašnih pastora ili seljaka, upoznavao je položaj mjesta, klimu, rodnost tla, naravi ljudi, i navike sredina bolje i morao je svemu tome posvećivati veću pažnju. Zbog toga i jače je upijao posebne oznake brda, šume, pljuskova, rijeka, plodova, putova.

Usto kao južnjak, kakav se sam smatrao, proizašao iz prirodnih i ekonomskih i društvenih uvjeta Sredozemnoga mora, gdje ljudi jače vole i jače mrze, više se raduju i više se žeste, smatrao je da baš on ima reformaciji, nastaloj u hladnijem i vlažnijem pojasu, kazati o porijeklu govora, riječi, slika, figura, tropa, stila i uspoređenja biblijskih knjiga, što je sve nastalo u njegovoj klimi ili klimi, koja je njegovoj toliko mnogo srodna, one stvari, na koje ljudi posve druge geografske sredine ne bi mogli doći. Sve zavjetne knjige, pisma i poslanice, pisali su ljudi juga, na Sredoze-

mnom moru za ljude sebi slične istih ili posve srodnih geografskih i ekonomskogeografskih predjela i sredina. Svi govori, pisma, psalmovi, pjesme, proroštva, molitve i utjehe potječu od takvih ljudi i sve je to u prvi mah bilo namijenjeno isto takvim ljudima.

Prema tome, da bi se razumjele zavjetne knjige, da bi se razumjele sve tada poznate velike religije, kojima je kolijevka Azija i osobito Mala Azija, kakvi su judaizam, kršćanstvo i islam, treba razumjeti jug, Sredozemno more i Malu Aziju. Ali ne samo to. Da bi se razumjela helenska mitologija, koju je Rim kasnije posve usvojio, treba upoznati geografske i ekonomske prilike Male Azije. Homer piše načinom Staroga zavjeta, Novi zavjet sadržava homerske motive. Priroda, zemlja, klima, zanimanja i način života, historijski razvitak na tim podlogama izazivao je iste predodžbe, slike, motive, uspoređenja kako u piscima Starog i Novog zavjeta tako i u Homeru.

2. Kao i na drugim područjima svoga rada Vlačić se i u geografskim istraživanjima služio čitavom klasikom, ali više kao cjelokupnim stečenim znanjem, i usvojenom i na klasici dalje građenom i specifičnom izgrađenom metodom, nego kao izvorima. Kad citira klasične pisce bilo Homera ili Tukidida, Vergila, *Horaca*, Livija, Cicerona ili druge, on navodi njihove misli, rečenice ili stihove samo kao ilustraciju svojih analiza i zaključaka, kao analogiju, kao nešto, što je suglasno bilo sa biblijom ili njegovim postavkama. Svakako Vlačić upozorava na korisnost, da se radi upoznavanja Palestine, Haldeje ili Egipta čita Strabon i drugi stariji pisci (Ključ II, stupac 599). Ističe također (u idućem stupcu Ključa) poznata mjesta Plinija, Aristotela, Teofrasta i Dioskorida, korisna za upoznavanje životinja, bilja, drveća i mladica u Maloj Aziji i osobito u Palestini. Ali sve to kod Vlačića ne djeluje samostalno i ti pisci samo potvrđuju ono, što je u bibliji već rečeno. I kad on, koji je jednako čistio Aristotela kao i originalne tekstove zavjetnih knjiga od vulgarnih primjesa nastalih u rimskoj crkvi, prikazujući svoju »sintetičnu«, »analitičku« i »definitivnu« metodu, operira s Aristotelom, a to čini često, upotrebljava Aristotela kao potvrdu svojih vlastitih metodoloških postupaka. Preuzimajući težak zadatak da protumači »govor svetih knjiga«, kako i glasi podnaslov njegova »Ključa«,[2] i prilazeći geografskim i ekonomskim problemima u samome »Ključu« u namjeri, da protumači smisao pojmova i riječi, koje se tamo nalaze i da stvori tako prvi sistematski enciklopedijski rječnik, Vlačić smatra to tumačenje svojim, prvim te vrste i originalnim. Poradi toga (za razliku od čestih citata izvora u centurijama), ovdje izvore ili ne citira, ili su mu glavni izvori pojedina mjesta u zavjetnim knjigama ili stari, ne mnogi crkveni pisci, osobito Augustin i Jerolim Dalmatin (Jerolima i naziva svojim zemljakom).[3]

Geografskih i ekonomskih fragmenata ima u mnogim Vlačićevim djelima, osobito u centurijama i u »Ključu«. U rječniku »Ključa«, na pr.

[2] Čitav naslov djela: »Clavis scripturae sacrae seu de sermone sacrarum literarum«.

[3] »Unus popularis meus Hieronymus linguarum egregie peritus fuit«. Clavis I, Praefatio.

obrađuje neke od onih geografskih oznaka, koje nalazi u Pismu, kao Jeruzalem, Nil, Egipćansko more, ili geografske ekonomske pojmove, kao zemlja, more, oblaci, magla, svijet (i niz pojmova vezanih sa pojmom i terminom svijeta), prostranstvo, gore, rijeke, vode, suše, ili razrađuje značenje proizvoda ratarstva, vinogradarstva, maslinarstva (pšenice, vina, ulja), stočarstva, trgovine (mjere, srebro, zlato, novac, bogatstvo) i dr.

S više sistema pristupa Vlačić geografskoj i ekonomskoj problematici osobito u tri svoja rada. Prvi pokušaj naučnog obuhvatanja i svrstavanja geografske materije sadržava njegova »metoda povijesnog djela i opće granice pojedinih glava«, rađena kao sadržaj metoda rada i popis pitanja, koja se imaju obraditi u centurijama. Druga glava svakog stoljeća imala je da obradi historiju crkava po zemljama, t. j. svake crkve u svakoj zemlji, a crkve i zemlje razvrstane su u velika geografska područja. To razvrstanje crkava i zemalja u geografska područja, posve nezavisno od konfesionalne pripadnosti crkve, rađeno po geografskom kriteriju, pokazuje strogost i čistoću Vlačićeve geografske koncepcije. Ali ne samo u toj glavi nego u svim glavama centurija dolaze do izraza i u planu za obradu i u samoj obradi geografski elementi. Obrada crkvenih šizama, hereza, koncila, biskupa morala se vršiti po pojedinim zemljama. I osobito je geografija morala ostati podloga u obradi problematike triju poslednjih glava svake centurije: stanje Židova u tome stoljeću, stanje u svakom stoljeću nekršćanskih religija i politička zbivanja i promjene svakog stoljeća. Čitava ta obrada čini pozitivan i važan prilog povijesnoj geografiji.

Pokušaj klasifikacije geografskih disciplina izvršio je u svojoj raspravi »O materiji i ciljevima (granicama) nauka i pogreškama filozofije u božanskim stvarima.«[4] Po toj klasifikaciji agronomija i astrologija obraduju nebo, kozmografija i geografija zemlju, elemente i njihove razne oznake i kvalitete obrađuje fizika, elemente u zraku meteorologija.[5]

Utjecaj geografije na ekonomiju, jedne i druge na kulturni izraz: kako posebni geografski i ekonomskogeografski uvjeti utječu na formiranje specifične prirode čovjeka i specifičnih oznaka čovjeka, koje Vlačić posebno proučava, kao animalnog čovjeka, kao društvenog čovjeka i kao duhovnog (ili što bismo danas rekli: kulturnog) čovjeka, kako geografija utječe na proizvodnju, geografija i proizvodnja na govor i pismo, izražajne sposobnosti i izražajne načine, na društvene organizacije, vjerovanja i mišljenja, Vlačić obrađuje u drugome dijelu »Ključa« u više glava i osobito u odjeljku šeste rasprave, koji nosi naslov: »Upozorenje o potrebi upoznavanja raznih stvari, koje se izražavaju baš u svagdašnjem životu, a koje su djelomice svim narodima zajedničke, djelomice specifične za Izraelićane, da bi se govor Pisma mogao razumjeti«[6] i u idu-

[4] »De materiis metisque scientiarum et erroribus philosophiae in rebus divinis« prvi put otštampano u drugom izdanju Vlačićeve knjige: »Disputatio de originali peccato et libero arbitrio etc.« 1563, str. 509–548.

[5] Isto mjesto, str. 511–512.

[6] »Admonitio de necessitate cognitionis variarum rerum, potissimum in communi vita existentium, tum omnibus gentium communium, tum Israelitis propriarum ad intellectum Sermonis sacrarum Literarum«. Clavis II (izdanje 1628), stupac 577–596.

ćem odjeljku »O položaju Kananeje i oznakama (života) Jeruzalema« (»De situ Cananaeae et forma Jerosolimae«), stupac 596–606 drugog dijela »Ključa«.

3. U raspravi o materiji i ciljevima nauka Vlačić izrađuje postavku, da je glavni, posljednji i najviši predmet svih nauka *čovjek*. Taj se Vlačićev čovjek javlja kao predmet proučavanja na tri područja, u svome fizičkom, društvenom i religioznom životu.[7]

Fizički život čovjeka jednak je svemu živome na svijetu, jednak je životinjama.[8] Taj život kao i ono, što njemu koristi, a što mu škodi, proučava osobito medicina i mnoge, kako Vlačić kaže, »neliberalne nauke« (illiberales artes). Čini nam se, da je baš ova oznaka »neliberalnih nauka« za čitav niz prirodnih nauka, uključivši i matematiku, i za ekonomske discipline, t. j. one, koje koriste održanju fiziološkog života, a zatim i društvenog života ljudi, osobito karakteristična za Vlačićevo naučno gledanje i za onu složenost, sastavljenu ne samo od suglasnih, nego i od proturječnih komponenata toga posmatranja. Ona nam također omogućuje bolje upoznavanje osnovnih Vlačićevih postavki. Vlačić naime stvara klasifikaciju nauka po hijerarhijskom redu, koji nije izgrađen po formalnologičkom postupku, nego po skali korisnosti i važnosti pojedinih nauka. U takvom obliku javljaju se »neliberalne« discipline, t. j. prirodne, ekonomske i tehničke korisne i upotrebljive svojim rezultatima, koji mogu biti posve točni, precizni i stvarni, a da ne rješavaju ništa bitno. Matematika, t. j. aritmetika i geometrija čine se, kaže Vlačić, ponajviše korisne čovjeku. Njihovi teoremi, jasni i precizni, potrebni su mnogim naukama. Ali oni ne rješavaju ništa bitno. »Najviše su korisni ljudima i najviše su udaljeni od boga«.[9] I da bi dokazao, kako moralna i matematska pravila nisu jednaka i nisu jednako bitna za čovjeka, Vlačić uspoređuje moralno pravilo: ne svjedoči krivo protiv drugoga sa aritmetičkim pravilom: četiri i četiri čini osam.[10]

Ta Vlačićeva argumentacija ne ide bitno dalje od Aristotela i skolastike. I njegova podjela na tri sfere: animalnu, društvenu i religioznu ima još uvijek korijen u skolastici. Nove pridonose Vlačićeve čini njegovo povezivanje triju sfera i isticanje njihova uzajamnog međusobnog djelovanja, njegovo shvaćanje, za koje se bori petnaest godina od 1560. do 1575., t. j. do kraja života, da životinjsko u čovjeku, njegova mesnatost i materijalnost čini suštinu (supstanciju) čovjeka, t. j. čitavog ljudskog roda od Adamova pada, i da ta mesnata, materijalna životinjska substanca u čovjeku, kao bit čovjeka bez prestanka utječe na one druge dvije sfere života, na društveni i na religiozni život ljudi. Meso je oznaka za sve životinje i za čovjeka. »Meso čine i najplemenitije snage čovjeka

[7] »Ultimum et summum humanarum scientiarum objectum est homo, qui potissimum triplice consideratur: secundum vitam phisicam, civilem et theologicam seu divinam«. De materiis metisque scientiarum, Disputatio, izdanje 1563, str. 512.

[8] »Vitam communem cum brutis«. Isto mjesto, str. 512.

[9] Disputatio, str. 513.

[10] Isto mjesto, str. 513.

i sama razumna sposobnost (čovjeka), kojom se služimo u religiji.«[11] I kad se čovjek bori za spas (u religioznom smislu), bori se mesnatim snagama (»carnalibus viribus«). Samo sofisti i zavodnici smatraju, da je životinjsko u čovjeku samo ono, što je niže i materijalno, a ne i njegove racionalne snage. I filozofi se za time povode i nalaze, da je pokvaren samo životinjski dio čovjeka, a razum da je zdrav. Za Vlačića sve je u čovjeku mesnato, tijelo, srce i duša. Čitav je čovjek rođen od mesa. S toga je čovjek meso i čovjek nije duh. I čitav čovjek povodi se za mesnatim.[12] Ta je Vlačićeva postavka, formulirana tako 1567. (pet godina iza njegove prvotne klasifikacije nauka) i zbog nje ga je protestantska teologija proglasila heretikom, osudivši u t. zv. Formuli sloge, neposredno poslije njegove smrti, takvo njegovo učenje. I kad su protestanti izdali ponovo njegov »Ključ« 1628., unijeli su na prvoj strani, poslije Vlačićeva predgovora i prije teksta »opomenu čitaocu«, da je takvo učenje evangelijska crkva odbacila, da su te postavke njegova privatna mišljenja (»privatas suas opiniones«), koja se ne odobravaju, ali se u tekstu ostavljaju, da bi se čitalac upoznao i s njima.

To što je Vlačić pokušao prirodu čovjekovu prikazati kao jedinstvenu i srce, dušu i pamet ljudsku učiniti funkcijama mesa (t. j. materije), on je nastojao dokazati brojnim citatima iz Starog i Novog zavjeta i paulinskih poslanica. Ali svi njegovi citati su samo fragmenti kao: »što je rođeno od mesa, meso je«; »Hrist u doba svoga mesa«; »Meso i krv ne će za sebe kraljevstvo neba«; i slično. Vlačić je pokušao za svoje tvrdnje zvati u pomoć i Luthera. Sve je to bilo ispravno. Vlačić je zasnivao svoje postavke i na Svetom pismu i na Lutheru, ali je sam smatrao za potrebno da dalje stvara i pošao je dalje od Pisma i od Luthera. On je svakako želio ostati u okviru teologije i luteranstva. I ne hoteći izašao je iz njih. I nemamo drugog tumačenja za takav njegov postupak, nego nastojanje, da pomiri doktrinu i iskustva. Ustvari on je na temelju iskustva stvarao novu doktrinu. Radeći stvaralački na razradi teološke problematike, on je zakoračio u nauku, za koju je još uvijek smatrao, da ne može dati ni jedan zadovoljavajući odgovor, na pr. u vezi s bitnim pitanjima o smislu života i o smislu smrti.

Takav, kakav je, čovjek živi materijalnim životom i posve se posvećuje njemu. Proizvodi i stječe materijalne proizvode. Proizvodnja i stjecanje čine podlogu materijalnog života i čine čovjeka zavisnim od geografskih uvjeta, u kojima živi. To je onaj svagdašnji život (»communis vita«) i one raznovrsne stvari, koje se javljaju u svakidašnjem životu, koje su zajedničke svim narodima, a opet se javljaju i kao specifične pojave pojedinih naroda i pojedinih sredina. To je priroda mjesta i neba (»natura loci et coeli«) i priroda stvari (»natura rerum«) od koje je zavisan materijalni život čovjekov, t. j. po Vlačiću svakidašnji život tog njegova (te-

[11] »Caro etiam ipsas nobilissimas hominis vires, nempe rationalem potentiam, qua in religione utimur, denotare videtur« Clavis, I, izdanje 1628, stupac 106–107.

[12] »Quia totus homo, nascitur ex carne: caro est et non est spiritus; et ad carnalia tendit«. Clavis, I, 107. – Zatim: »Caro ... significat autem totum hominem corpore et animo ... praesertim vero ipsum cor ac rationalem animam.« Isto mjesto, 107.

ološkog) mesnatog čovjeka. Poradi toga hoće Vlačić da razotkrije tu dvostruku prirodu fizičku i ekonomsku u svojoj ekonomskogeografskoj slici Judeje.

4. Vlačićeva ekonomskogeografska obrada Judeje obuhvaća oko dvadeset pet folijantskih stupaca, pet u drugoj raspravi drugog dijela Ključa, dvadeset u šestoj raspravi. Ustvari to nije neki novi sistematski geografski i ekonomski opis, nego mnogo više iznošenje problematike, koju treba istraživati, uputstvo i upozorenja, što treba pri istraživanju takve vrste uzimati u obzir i kako je Vlačić u svemu bio konkretan, njegova su uputstva odmah popraćena primjerima, koji su tako bitni i osnovni, da iz njih iskače ekonomsko-geografska slika zemlje, možda i više nego to: konkretnih predjela. Sredimo li primjere, dobijamo sistematiku, svakako prvu geografsku i ekonomsku sistematiku. Vlačić je tako postao prvi geografski pisac sistematičar među Jugoslavenima, a da to nije htio biti, kao što je bio i filozof, dapače i samostalan i jak filozof, a da se čitavog vijeka ipak izrugivao filozofima, i njihovoj nemoći.

Izrađujući svoju ekonomskogeografsku problematiku Vlačić se prvo zadržava na prijašnjim opisima Judeje. On smatra, da su prijašnji opisi dobri, odobrava rad pisaca i hvali njihovu marljivost. Ali odmah dolazi i njegov prigovor. Onakvi, kakvi su, nisu dovoljni. Da bi se na pr. razumjela konkretnost zbivanja opisanih u zavjetnim knjigama, treba za svaku činjenicu i svaki događaj točno odrediti, gdje se što zbilo. Treba točno utvrditi *topografski smještaj*. Topografski smještaj određuju *topografi*, i Vlačić upotrebljava taj termin (»topographi«). Utvrđivanje smještaja ne smije biti samo vanjsko i formalno, nego treba da ima i konkretni sadržaj. Vlačić navodi (po Luki 10) primjer, kako su razbojnici napali čovjeka na putu između Jeruzalema i Jerihona. Da bi se to razumjelo, treba utvrditi važne činjenice, i to:

a) da su oba grada znamenita i da je saobraćaj (ljudi i robe) između njih gust; na tome putu prolazi mnogo putnika;

b) da je Jerihon bio na glasu zbog proizvodnje paominih datulja;

c) da se tu obavlja prijelaz preko Jordana;

d) da je taj predjel, kojim ide put između dva grada, izvanredno kamenit, izlomljen i zakučast (»regio confragosa«), da je brežuljkast i s okukama i dubokim dolinama, što ga čini podesnim za zasjede i napade tatova i razbojnika; poradi toga je i prijelaz tim putem pogibeljan (Clavis II, 596).

Ulaženje u konkretne činjenice materijalne prirode predjela mnogo je teže, kaže Vlačić, od samoga vanjskoga opisa, ali je i mnogo korisnije od beskorisnih nabrajanja i natrpavanja namještenim i pretjeranim alegorijama.[13]

U obradi Vlačić postupa geološki, geomorfološki i pedološki, ali ne upotrebljava nijedan od tih termina. Za njega je to upozoravanje na posebno značenje brda, dolina, kamenja, pustinja i pijeska. I što je bitno,

[13] »Haec opera, ut difficilior, ita multo utilior esset, in istis decriptionibus Palestinae et Jerosolimae (!), quam quod multas, partim inutiles, partim etiam violentas allegorias infaciunt« (Clavis II, 596).

Vlačić zapaža i primjećuje, kako je zemljina kora podložna stalnom procesu promjena. Promjene nastaju djelovanjem prirodnih elemenata, koji su tu osobito žestoki. Razvedenost i ispresjeckanost područja, brdovitost i provalije, žestina padavina, suša, koja sve upali, čini da i kamenje gori zatim rijetki, nagli i žestoki pljuskovi i odmah iza njih strašne bujice, opasne ljudima i stoci, koje se survavaju s planina i provaljuju u doline i ravnice noseći sve sa sobom.[14] Dolaze žestoki vjetrovi, istočni i južni, suhi, što sve isprže.[15] Zatim opet sunce, što ispeče kamen i poslije opet nagli pljuskovi.

Judejska je zemlja kamenita. U njoj su ogromne stijene, koje se nazivaju živima,[16] a ima i preobilje sitnog rasutog kamena. Kamenje je razloženo u postojane nizove (»perpetua seria«) povezano je međusobno, osobito oko brda i na obroncima. Drugdje su stijene razbacane, izolirane, skrivajući u sebi prostrane i duboke spilje. Na drugim mjestima pojedine stijene naglo se izdižu iz zemlje, kao zubi, a tako ih zovu.[17]

Pustinje nastaju koje zbog nedostatka vlage, koje zbog pješčanog sastava tla. Poradi suše u pustinjama ništa ne raste: ni trava, ni drveće. Istina sve nisu takve. U nekima postoje još šume, koje nisu iskrčene.

Kiša ljeti nema uopće puna tri mjeseca. (Za tu tvrdnju Vlačić navodi izvor i svjedočanstvo Jerolima Dalmatinca, koji je u Palestini živio i zemlju opisao.) Suše su pravilo. Uzroci su žestoka ishlapljivanja, tako da oblaci i ne mogu nastati. Kiše su samo rane ili kasne, kad klijaju žita ili na jesen. Baš kao i na Cipru, kaže Vlačić. Predio je topao i suh, kao uopće na jugu. Što ideš više prema jugu (Vlačić tu misli u Evropi prema jugu ili iz Evrope na otoke i u Afriku), sve je više toplo i suho. Što ideš više prema sjeveru, sva su mjesta više hladna i više vlažna.[18]

Veliku vrelinu i žegu pojačava upaljeni pijesak i mnoštvo zagrijanog kamenja. Čini se, da gore pijesak i kamenje, toliku jaru odbacuju od sebe. U dolinama prisojni obronci privlače snagu sunca i opet povećavaju toplinu. Mjesta su bezvodna, kiša pada rijetko, ljeti zapravo nikad, tako da se ni zemlja, ni stoka, ni ljudi ne mogu osvježiti i oporaviti.[19]

[14] »Ex hac porro confragositate, montositate, ac (ut ita dicam) vallositate et praeterea tam violentibus meteoris ac subitaneis ingentibusque imbribus solitum est sequi: ut subito ingentes et noxii satis pecoribus ac hominibus torrentes sint excitati; qui de montibus ruentes late in subjectas planities exundaverint.« (Clavis II, 585).

[15] »Denique habuerunt propriam quandam calamitatem ventorum, orientalium ac meridionalium, siccorum et omnia adurentium.« (Clavis II, 582).

[16] »abundans ... ingentibus petris, quas vivas vocant«. (Clavis II, 584).

[17] »aliae (petrae) in altum ex terra prominentes, quae ob hanc formam metaphorice, dentes vocatae sunt« (Isto mjesto, 584).

[18] »Notum enim est, quod quantum magis ad Meridiem tendas, tanto sint omnia tum fervidiora, tum aridiora: et contra, quanto magis ad septentrionem, tanto magis omnia loca, tum frigidiora tum et humimidiora« (Isto mjesto, stupac 582).

[19] »Ad augendum porro illorum calorem etiam illud multum fecit: quod alicubi fuerent multae arenae et praesertim multa saxa: quae ita a sole inflammantur, ut, veluti ardentes quidam carbones, vicissim de se fervorem effundant. Auxit et illud calorem, quod in vallibus multa loca fuerunt valde aprica; ubi major est solis vis: quod item loca fuerunt inaquosa, et rarae in aestate pluviae, vel potius nullae, quibus homines, jumenta, ac terra ipsa, restincto calore recrearentur«. Isto mjesto, 582.

Zbog neizmjerne žege dolazi do strašne suše. Sve se trave spare, posuše se usjevi, čak i drveće. Ali tamo, gdje ima vlage, u vrtovima i uz potoke, voćke i plodovi su sjajni. Tamo voćkama ne pada lišće. Sve, što se tamo radi, uspijeva i voćke donose plodove u svoje vrijeme.

Krajnosti klime utječu i na vegetaciju i na faunu. Lijepih samoniklih šuma ima malo. One, kojih ima, osobito su dragocjene. Vlačić nabraja korisno i lijepo drveće, koje uspijeva. To su paome i balzami, na glasu zbog korisnosti i upotrebljivosti ploda, za paomu kažu pisci, (t. j. Vlačić tvrdi, da kažu pisci) što je više težina pritiska prema dolje, to bolje raste; ona je poradi toga simbol nesalomljive vrline, ali osim toga rodi i datuljama, koje su ugodne i zdrave za jelo; divlji čempresi i mirte; ponositi cedri, osobito lijepi, visoki i vitki (»pulcherrimae et procerissimae arbores«), podesni za građu. Od njih se dobija odlično građevno drvo, a, kaže Vlačić, i čitave se zgrade grade od cedrovine (»posita materia pro opere, ipsa aedificia confecta«).

Osobito su važne tri *drvne kulture:* masline, smokve i loza. Uz njih još i granatne jabuke (malogranata). Smokve nose dvostruki plod, – to kazuje Vlačić Nijemcima iz svoga istarskog iskustva, – prvo ocvitke (»grossos«), zatim obične smokve. Za tri osnovna plemenita drveta: lozu, maslinu i smokvu vezano je ne samo gospodarstvo nego i mnogo toga od opće kulture juga. Odatle toliko simboličnih značenja za svako od tih drveta u Pismu. Smokva znači što i posjed ili vlasništvo (»svaki je sjedio pred svojom smokvom«, t. j. na svome imanju), dobar plod, ali labilan, lakopokvarljiv i kratkotrajan, ali znači što i skroman život i zadovoljstvo s malim. Smokva zavodi, da se pod njom živi u miru i u bezbrižnosti i da se ne ide za velikim stvarima, slavom i moći.[20] Loza znači obilatost i plodnost: »žena je načičkana djecom kao loza grozdovima«.[21] Suprotno opet: žena, koja pobacuje djecu i ne rađa, uspoređuje se s lozom, kojoj otpada grožđe još kiselo. Dobra loza daje dobro grožđe i dobro vino, rđavoj lozi i plodovi su rđavi. Maslina je simbol vječito zelene mladosti, plodnosti i dobre kakvoće plodova, vječito novih mladica, što izlaze iz korijena, vedre i radosne, što nose u sebi zametke buduće plodnosti i jamstva budućeg roda i sl.

Više su škrte Vlačićeve naznake o ratarskim *usjevima.* On upozorava, da zbog jake topline plodovi i usjevi sazrijevaju brzo, t. j. brže nego u zemljama s umjerenom klimom. Samo posredno naznačuje, da ne mogu bez zalijevanja ili natapanja uspijevati one ratarske kulture, kojima vegetacijski period ulazi u ljeto. Ali u nabrajanju usjeva je oskudan. Zapravo se nešto malo zadržava na dva usjeva: na pšenici i bobu. Može se

[20] »Proverbialis loquatio de iis est, (Ficus ad regnum vocata) qui suae tranquillitati. paci, otio et aliis comodis inhaerentes, negligunt magnas opes, gloriam ac potentiam«. Clavis I, 311.

[21] Vlačić se zaista u ovoj slici naslanja na riječi psalma, koji uspoređuje ženu pravednicu s plodonosnom lozom, ali njemu se slika žene načičkane djecom kao loze grozdovima: »mulier liberis circumsepta sicut vitis suis fructibus« nametala i iz njegove obitelji; obje su njegove žene bile tako načičkane djecom, jer ih je prva rodila 12, druga 6. Ako to psalam smatra oznakom muža pravednika, mogao se Matija takvim smatrati.

pretpostaviti, da su to bila i dva osnovna usjeva onako suhe klime, t. j. usjevi, koji sazrijevaju prije no što počinje pravo suho i žarko ljeto. Oskudica podataka o ratarskim kulturama nije u suglasnosti sa nizom drugih njegovih konstatacija: da je poljoprivreda (bez stočarstva, bez vinogradarstva) bila jedno od glavnih zanimanja, da su se morali vršiti ili izmlatiti mnogi usjevi, da se mnogo mljelo rukom, govedima, konjima i magarcima, da je kruh bio glavna hrana. Potpuno nedostaju naznake o proizvodnji ječma i zobi, koji sazrijevaju prije pšenice i uspijevaju na mršavijoj i više sušnoj zemlji, o proizvodnji slanca (slanutka), sikirice i drugih kultura suhog povrća i suhih zemljišta, što također rano sazrijevaju.

O *životinjama* ima više pojedinosti, nego o bilju. Vlačić navodi divlje životinje: lavove, risove, medvjede, otrovne zmije i otrovne škorpije. Bilo je, kaže Vlačić, pustinjskih zmija, koje su ne samo grizle nego i palile dahom (»tum et flatu adurantes«). Od pitomih životinja osobito je mnogo raširena ovca, toliko višestruko korisna, pritom skromna, s malim zadovoljna, strpljiva i jednostavna, ali i naivna i nesigurna, tako da je postala simbol za čovjeka, koji voli boga, ali isto tako lako zastrani na jednu ili na drugu stranu. Stoga je ovcama i ljudima jednako potreban pastir. Stari židovski pisci zvali su pastirima ovaca kraljeve, posve tako i Homer. Vlačić spominje i volove, krave, magarce, mazge, koze, kokoši i piliće, golube i golubice, a da posebno ne obrađuje ekonomsku važnost svake od tih pojedinih životinja.

Gospodarske djelatnosti stanovništva Vlačić također ne obrađuje svaku posebno, nego tvrdi, da ljudi ponajviše žive od poljoprivrede i vinogradarstva, – čemu treba dodati masline, smokve i paome, ili od stočarstva.[22] Ipak zaslužuje pažnju Vlačićeva tvrdnja, da su stanovnici Judeje rijetko bili zanatlije, trgovci, prerađivači kovina, mornari, zlatari, – kako je to u drugim zemljama.[23] Slab je bio ribolov, još manji lov. Mjesta su bila naseljena i obrađena, poradi toga i nije bilo mnogo druge divljači, osim ptica. U zemlji nije bilo ni drugih jezera ili močvara, osim jedinog Genezaretskog ili Kapernaitskog. Isto tako nije bilo drugih rijeka, u kojima bi bilo ribe, osim Jordana. A nisu mogli imati ni mnogo ribnjaka zbog opće oskudice vode. Zbog svih tih općih uvjeta života, i posebno zbog ognjene žege predjela (»loci aestum«) svi su očekivali kišu, da natopi usjeve, loze, drveće i pašnjake. Sve se svodilo na stočarstvo, ratarstvo i vinogradarstvo.[24]

Stanovnici nisu bili ni graditelji ni uopće poduzimljivi u zanatima. Zbog toga je već Salomon tražio zanatlije i mornare u drugim zemljama. Uopće nisu osobito upućeni u pomorstvo, iako nisu bili posve udaljeni

[22] »Vixerunt plerumque, vel ex agricoltura, vel ex vinetis; (quibus adjunge oliveta, ficeta et palmeta) vel denique ex re pecuaria«. Clavis II, 591.

[23] »Artifices, mercatores, metallici, nautae et aurigae, (unde in aliis gentibus plurimi victitant) rari ibi fuerunt«. Isto mjesto, 592.

[24] »Quare multae locutiones sacrarum litterarum respiciunt potissimum istam triplicem rem familiarem: nempe rem pecuariam, agriculturam et vineta«. Isto mjesto, 592.

od mora. S toga se mnogo govori o otocima, morskim obalama, brodolomima, pomorskim poslovima, žestini vjetra na moru, morskim valovima, o kitovima i morskim čudovištima.

Očito je, da Vlačić smatra, da su neki Izraelićani bili posve stočari, drugi ratari i vinogradari i da su sva druga zanimanja bila među njima slabo zastupljena i nerazvijena. Među takva slabo zastupljena zanimanja Vlačić ubraja i trgovinu. I trgovci, kao posebno zanimanje, bili su rijetki, iako se spominju trgovački poslovi, roba, obračuni, novac, zlato i srebro.

Po tim kriterijumima, ma da Vlačić taj naš suvremeni ekonomski termin nije upotrebljavao, živjelo se uglavnom u *naturalnoj privredi. Simboli obilja* nisu ni novac, ni srebro, ni zlato, nego *pšenica, vino* i *ulje*.[25]

O *tehnici rada*, oruđima i posudama Vlačićeve naznake nisu također osobito iscrpne. Sigurno ni izvori nisu na tom području obilati. Dva puta ponavlja, da se žito vršilo govedima, ali da su se snopovi žita i razna suha mahunasta povrća mlatila cjepovima i palicama. Ističući kao simbol disproporcija, kad je u isti jaram upregnuto jedno govedo i jedno magare pri oranju, Vlačić samo posredno naznačuje, da se oralo parom goveda, ili parom magaradi, ali izuzetno također neprirodnom zapregom jednog goveda i jednog magarca. Prenosna snaga bio je magarac. Magaraca je bilo dosta, na njima su jahali također velikaši (»magnati«). Bogati ljudi putovali su na magarcima zbog strmine puta i kamenitosti područja. Vlačić pretpostavlja mogućnost, da su ti magarci, na kojima su jahali velikaši, bili nešto bolje pasmine od običnih, kako su i u Arkadiji te bolje, »arkadske«, pasmine bile na glasu.[26]

Seljaci su želi i kosili i pokazivali osobitu spremu u obradi i njegovanju loze. Sirili su i uživali dosta sira.

Bili su izvrsni vinogradari, veliku su pažnju posvećivali vinogradima i proizvodili su najbolja vina. Najveća im je briga bila da dođu do najboljih sorata loze. Tražili su takve sorte nadaleko, donosili ih, sadili, obrađivati i njegovali. Mnogo su polagali na izbor sorata, oplemenjenje i brižljivu obradu[27]

Mošt, vino, ulje i vodu prenosili su u mješinama ovčjim i kozjim, na ramenu ili na magarcu, ili mazgama. Mošt se stavlja u nove mjehove, da, dok vri, ne bi upijao mirise i kiseline starih mješina. Starom prevrelom vinu stare mješine više ne škode.

[25] »Frumentum et vinum et oleum, pro omni commodo ponitur ... pro omnium necessariorum rerum abundantia«. Clavis I, 355.

[26] »Asinos etiam candidos videntur habuisse, quibus Magnates quoque insidere sunt soliti ... Forte fuerunt melioris cuiusdam generis communibus: sicut et Arcadici celebrantur. Causa, cur eis soliti sint uti equitando, fuit maxima confragositas et lapidositas regionis: ubi asellis commode utimur«. Isto mjesto, 588. – I opet ima Vlačić pri opisivanju pred očima strme, kamenite obronke labinske, što se sa visoravni u oba smjera spuštaju prema moru, u pravcu Raškog zaliva i u smjeru Rapca i Ravni.

[27] »Vina creverunt optima: ideoque vinetorum fuerunt studiosissimi, summoque studio optima genera quaesierunt, et vel ex longinque petierunt plantarunt et propagarunt; et vineas earum excoluerunt«. Isto mjesto, 586.

U Judeji se ne kuha mnogo, kao na sjeveru. Jedu se hladna i suha jela: kruh, povrće, smokve, orasi, svježe i suho grožđe, mlijeko, sir, ulje, med i slično. Pije se voda i s vodom ublaženo vino.

Stanovalo se ljeti i spavalo se mnogo vani. Odatle izreke: spavati pod »svojom smokvom« i pod »svojom lozom«. Vani, izvan grada, ali ipak na domaku grada stanovalo se i spavalo i pod šatorom. Sve to i radi osvježenja i da bi se izbjegle stjenice i buhe (»fugiendorum pulicum ac cimicum«, II, 587). Zbog tople klime nisu bili potrebni posebni pokrivači pri spavanju. Mnogi su spavali odjeveni, drugi su se pokrivali svojim odijelom.

Uopće je nošnja skrojena tako, da bi služila i danju i noću, kod kuće i na putu. Gornja je haljina bila duga, i odmah dodaje Vlačić usporeñenje: kao kod Mañara ili kod Turaka, ali i kod Nijemaca u davnini. Opasivali su se pasom od tkanine, tkanicom, kao sada, kaže Vlačić, Turci i Panonci, »ut nunc Turcae et etiam Pannones« (II, 595). Panonci su Hrvati, jer Mañare posebno navodi kao Mañare.

Naravi ljudi razlikuje Vlačić na one, koje su postojane, i na one, koje se mijenjaju.[28] Ma da Vlačić odmah u primjeru nadovezuje, da među nepostojane elemente ljudske prirode ubraja religioznost i poštenje,[29] važna je njegova konstatacija, da ljudske naravi, osobito moralna načela ljudi, nisu stalna kategorija, nisu urođeni i za uvijek dati, nego su podvrgnuti promjenama i u zavisnosti od uvjeta života, geografskih i društveno-ekonomskih i od historijskih zbivanja.

Kao sliku geografskih i klimatskih utjecaja Vlačić navodi primjer, kako kamenito tlo, brežuljci i planine, strmi putovi, usijano kamenje i pretjerana žega čine, da se i stoka i ljudi kreću sporo uzbrdo i nizbrdo.

Ipak, kaže Vlačić, »svi južnjaci, a tako i orijentalci, gore od strasti i stanje svoje u afektu pokazuju više nego sjevernjaci. Oni su više veseli i to daju na znanje. Više su žalosni, pa i to pokazuju. Više ljube. Više se ljute. Žestoki su, kad hoće da postignu, za čim teže. Više se također plaše«.[30] Svoju žalost zbog velikog gubitka, kao gubitka djece, bračnog druga, roditelja, braće, pokazuju otvoreno i ostentativnije, nego ljudi u hladnijem podneblju. Oni plaču i nariču, da ih svi čuju, poste, gladuju, idu u uprljanom rublju i poderanim haljinama, čupaju sebi kosu, deru svoja odijela, tuku se šakama u grudi, bacaju se na zemlju, leže na grobovima, – uvijek tako, da ih svi vide, da svraćaju na sebe pažnju svijeta. I odmah Vlačićevo usporeñenje: kakav je njihov bijes u afektu ili žestina spolne nadraženosti, može se zaključiti iz postupaka u takvim slučaje-

[28] »Mores ac natura gentis, sive perpetui, sive etiam ii, qui subinde mutantur«. Isto mjesto, 588.

[29] »ut quod alias honestiores magisque pii fuerunt, alias minus.« Isto mjesto, 588.

[30] »Omnes Meridionales, ac simul Orientaliores, magis affectibus ardunt: magis eos etiam foris producunt, quam Septentrionales: sive laeti, sive etiam tristes affectus sint: magis amant; magis irascuntur; magis oderunt; magis concupiscunt; magis etiam metuunt«. Isto mjesto, 590.

vima Grka ili Talijana, osobito južnih, t. j. južno od Firence i preko Apenina, ili Španjolaca.[31]

Takvi su bili i Židovi. Zbog toga je kod Židova, kao i kod Azijata uopće, postojala poligamija.

Okrutnost tih Azijata je velika. Vladari i moćnici ubijaju i daju ubijati ljude iz čistog mira, ne samo u ratu, nego i u miru, bez ikakvog dugog sudskog procesa.[32] Tako su postupali Saul, David i Salamon, tako, kaže Vlačić, postupaju danas turski tirani i satrapi.[33] Odatle one okrutne izreke: napiti se tuđe krvi, prati ruke ili noge u tuđoj krvi.

Kad dođe do rata, pobjednik nemilosrdno tamani pobjeđenoga ili stvara od pobjeđenoga svoje roblje. Poradi toga pobjeđeni bježe, odmeću se od vlasti pobjedioca, skrivaju se u podzemne špilje i pećine, iako ih i tako ostane tamo malo živih.

Judejci su vjerovali, da im je bog dao *zemlju*, obilato i preobilato, da je između sebe podijele na *ravne dijelove*. Izmjerili su *užadima površine* i bacali su zatim *ždrijebove*, koji će dijelovi zemljišta pripasti prvo kojem plemenu, pa unutar plemena obitelji, pa zatim osobi.[34] Odatle izrazi »sudbina moja«, »sreća moja«, »nasljedstvo moje«, »moj dio«, imaju svoju konkretnu materijalnu podlogu u zakonitom ždrijebu, u pravu po vrvi, t. j. po plemenskoj i rodovskoj (obiteljskoj) pripadnosti, prema onoj, prvoj diobi po vrvi (uzici, konopcu) kojom su izmjeravani podijeljeni dijelovi zemljišta. Odatle, kaže Vlačić, i naziv hebrejski, grčki i latinski: kler (clerus) kao oznaka za naslijeđeni i izmjereni dio ili imovina gospodnja (To je bog dao svome narodu, a svećenici su prigrabili sebi: »Quod primum de toto Dei populo dictum, nunc isti spirituales, si diis placet, ad se rapuerunt«, 590).

Zemlju, na kojoj žive pripadnici plemena, smatraju plemenskom i njihovu plemenu od boga danom. Ostaju stalno na njoj i čuvaju je. Samo ih glad može prisiliti, da sa nje odlaze i da se sele.

Kako je zemlja dijeljena po plemenima, takva je dioba utjecala na daljnju konzervaciju plemenske organizacije, plemenskog života i plemenske isključivosti. Ona je još više učvršćena plemenskom diferencijacijom funkcija. Plemena je bilo dvanaest, i ta su plemena bila podijeljena na dvije različite grupe u crkvena ili levitska i u politička ili profana. Léviti su bili podijeljeni na svećenike (viši stupanj) i na obrednike (niži stupanj). Svećenici su opet bili podijeljeni na: vrhovnog svećenika i na niže od njega glavare svećeničke i zatim na obične svećenike. Pripadnici

[31] »Quanta, ac quam indomita sit eorum vel ira, vel ardor libidinis: facile in Graecis, Italis praesertim, ultra Florentiam et Apenninum agentibus, (quae pars est multo meridionalior) et in Hispanis, licet vel experientia animaduertere«. Isto mjesto, 590–591.

[32] »Hinc factum est, ut Reges ac Potentes, subito, etiam pacis tempore, ac sine aliquo longiore processu, aliquos interfici iusserint«. Isto mjesto, 591.

[33] »Sicut et nunc turcici tyranni ac Satrapae«. Isto mjesto, 591.

[34] »Eam (terram) metiti sunt funibus et projecerunt sortes; quae portio cui tribui, familiae aut personae contingeret.« Isto mjesto, 590. – Sve to toliko staro, arhaično i maloazijsko dolazi do izraza u istim uvjetima hiljade godina kasnije u Poljičkom Statutu (za koji Vlačić nije znao) kao »vrv« i »vrvno pravo« i »stari, zakoniti ždrijeb«.

plemena ženili su se i udavali unutar plemena. Josip i Marija stupili su u brak kao pripadnici istoga plemena.

Stranci, došljaci, putnici bili su izvan svih plemena. Oni nisu imali roda, ni vrvnog prava, prava na zemlju, koju je bog dodijelio Izraelićanima, a oni su je podijelili na svoja plemena. Biti izvan plemena, značilo je biti izvan čvrstih odnosa, izvan prava. Stranac, kaže Vlačić, u bibliji ne znači samo onoga, što živi izvan svoje domovine, nego u isto vrijeme nešto žalosno i jadno.[35] U Judeji je položaj stranaca bio gori nego drugdje. Oni ovdje nisu mogli ni naslijediti ni kupiti zemljišno vlasništvo, jer je zemlja pripadala samo Izraelićanima.[36] Oni nisu za sebe mogli reći, da potječu od Abrahama, ni da su dionici božanskih obećanja. Nisu mogli pripadati ni religioznoj zajednici Judejaca i bili su zbog toga omrznuti.[37] Sam bog, kaže Vlačić, smatrao je, da treba jadnike strance među Judejcima nekako zaštititi, pa ih je svrstavao u kategoriju udova, siročadi, bolesnih i odbačenih, prema kojima treba biti milosrdan.[38]

Kao u svakoj plemenskoj organizaciji postoji *kult predaka.* Djeca uzimaju kao svoja prezimena imena oca, djeda i t. d., da bi uspomena na čitav rod predaka ostala čvrsta. Kad se spomene sin, spominju se i otac, djed i više predaka rodovske loze. Poradi toga obitelji imaju posebne vlastite obiteljske grobnice. Bogatije obitelji i imućniji pojedinci sami, još dok su živi, nastoje da sebi i svojima podižu sjajne spomenike. Grobnice se izrađuju u kamenu, da ne bi zemlja doprla do tijela mrtvaca. Ako ima u takvoj grobnici više lješeva, koje zemlja ne rastvara, tako da grobovi zaudaraju, posipaju se, da bi se zatvorili, vapnom, tako da se grobovi bijele: pobijeljeni grobovi.

U svećenička plemena ulazili su i suci, pjevači, muzičari, starci, obrednici pri žrtvama i bolničari. Vlačić sve te podjele naziva redovima (»procul dubio diversissimi ordines illorum fuere«).

Svećenički redovi održavali su škole[39] od studenata i učenjaka raznih naroda onakve, kakve su postojale poslije u Rimu, koje su tamo kardinali progutali i kakve sada (t. j. u XVI. stoljeću) postoje u Parizu.[40] Takve su bile i škole proroka ne samo u Jeruzalemu, nego i rasute po čitavom Izraelu. Od njih su nastale sekte: saducejska, farizejska, eseovska, nazarenska i prije toga rehabitska.

Društveni odnosi među profanima: jedni su bili bogatiji, drugi siromašniji, neki su bili robovi, drugi putnici i prosjaci, neki su bili potomci stranih naroda. Bili su jedni stočari, drugi ratari, treći vinogradari. Bilo

[35] »Peregrinus ... etiam plerumque aliquid triste ac aeromnosum in se includit«. Clavis I, 894.

[36] »qui nec soli haereditatem eis habere aut emere licebat: utpote quod tantum Israelitis erat divisum.« Clavis I, 894.

[37] »tum et odio habebantur«. Isto mjesto, 894.

[38] »Ob peregrinorum igitur miseriam, Deus eos saepe connumerat viduis, pupillis et orphanis et aliis omni ope praesidioque humano destitutis, eorumque se patronum et defensorem esse, profitetur«. Isto mjesto 894.

[39] »Varia collegia studiorum et doctorum«, II, 599.

[40] »ex omnibus gentibus, non minus quam postea Romae, quae jam a Cardinalibus devoratae sunt; et nunc Parisiis«. II. 599.

je vojnika, trgovaca, književnika i upravljača. Uza sve to u početku među njima nije bilo one oštre klasne podjele (Vlačić kaže, podjele na [društvene] redove): na optimat, knezove, vlastelu i plebejce. Sve je to uređeno kasnije, za kraljeva i od kraljeva.[41]

5. Vlačićevo *uspoređenje* geografije zemlje, koju opisuje po izvorima, a da u njoj nije bio, ima čitaocima, koji također nisu bili u Palestini i ne će tamo doći, da učini sliku života tamo bliskom, upozoravajući i na one detalje i elemente, koji su njima poznati. Sva uspoređenja Vlačić uzima iz svoga vlastitog iskustva, pošto je došao do spoznaje, da je ono, što u izvorima stoji o toj dalekoj maloazijskoj zemlji, do koje je tada bilo nemoguće prodrijeti, sad istovetno s pojedinim istovrsnim geografskim elementima onih predjela, kroz koje je on prošao i koji su njemu dobro poznati, sad različito od prirode poznatih zemalja, sad suprotno nekim elementima u tim zemljama. Poradi toga uspoređuje morfologiju Palestine sad sa predjelima Istre, sad s predjelima Njemačke, klimu s klimom Istre i Italije, naravi ljudi s naravima ljudi na evropskom jugu, hranu, odijevanje i privrednu djelatnost isto tako.

Ali kad Vlačić u tim uspoređenjima navodi ono, što dolazi iz njegova iskustva, iz onoga, što je on vidio i doživio u Istri i u Njemačkoj, njegov navod postaje svjedočanstvo savremenika, važno za historijsku geografiju, ekonomsku geografiju, ekonomsku historiju i etnografiju.

Vlačić se stalno vraća istim osnovnim teoretskim postavkama: razne zemlje i narodi imaju neke stvari zajedničke i iste, druge stvari posebne i specifične. Potrebno je pronalaziti i uspoređivati ono, što je jednako i ono, što je različito. Dva područja mogu biti posve slična, skoro ista. Ravnični položaj i obilje oborina, koje ne otječu, i hladna klima stvaraju močvarne predjele: Poljska, Litva, Letonija (Livonija) i Rusija (Moskovija) zbog stalnih močvara i jezera imaju predjele, koji se nikad ne isušuju. U tim predjelima rastu močvarne trave u izobilju i duboke i stare šume. To su sjeverne ravnične, močvarne pustinje, nastale zbog preobilja vode.[42] Ti se krajevi mogu međusobno uspoređivati zbog elemenata, koji su im svima zajednički.

Isto tako imaju južni krajevi, krajevi sredozemnomorski, brdoviti, kameniti, gdje zemlja propušta vodu, gdje ima malo oborina, gdje oborine brzo ishlapljuju, zajedničke osobine i oznake, koje dolaze od istih, srodnih ili sličnih geoloških, morfoloških i klimatskih uvjeta. U Judeji, u Maloj Aziji, u Africi, na Sredozemnome moru nastaju neobrađena područja i pustinje zbog oskudice vlage i pjeskovitosti tla.[43]

Zajedničko tim južnim područjima je propusnost tla, niski stupanj oborina i jaka vrućina.

[41] »Non fuerunt alioqui, initio, inter eos alii ordines, Optimatum Principium, Nobilium aut Plebejorum; qui tamen postea a Regis constituti sunt«, II, 599.

[42] »Sicut in Septentrionalibus locis, ut Polonia, Lituania, Livonia et Moscovia, ob nimias paludes et stagna multa loca non coluntur. Quare in hisce septentrionalibus desertis, crescunt non tantum multae palustres herbae; sed etiam arbores, in maxima copia«, Clavis II, 586.

[43] »Deserta in illis regionibus maxima ex parte fuerunt inculta, ob inopiam aquarum et simul arenositate«. Isto mjesto, 585.

Uspoređujući sjever i jug, posebne geografske uvjete sjevera i posebne geografske uvjete juga, vidi se, kako je na sjeveru sve pod utjecajem preobilja vlage, na jugu sve pod utjecajem oskudice vlage. Sva vegetacija i fauna, bilje, drveće i životinje podložne su tim uvjetima. Privređivanje ljudi također je zavisno od tih specifičnih, nesuglasnih, suprotnih uvjeta.

I Vlačićevo je pravilo: »Na jugu nastaju pustinje zbog nedostatka vlage i preobilja topline, suprotno tome na sjeveru, zbog nedostatka vrućine i preobilja vlage«.[44]

Iz te različitosti prirode onih predjela[45] u uspoređenju s njemačkom prirodom (jer je knjiga namijenjena Nijemcima), treba razumjeti opise, koji bi inače sjevernjacima, ako ne bi uočili, da je priroda tamo posve drukčija nego kod njih i suprotna njihovoj, izgledali smiješni i metafore, alegorije ili uspoređenja nerazumljivi: da su bila sretna vremena, kad su šikljali izvori vode u pustinji, puna vode jezera, a hrast i jela su tamo rasli. Na sjeveru se ne može razumjeti, kakva je to sreća, kad proteku izvori, napuni se sve vodom, raste hrast i jela, jer svega toga ima tamo u izobilju i posve su svakidašnje stvari.[46]

Vlačić se zadržava i više na pustinjama. Takve pustinje u Aziji i u Africi spominju još stari klasični rimski pisci, jer su u njima rimske vojske dolazile u opasnost od žeđe i žege (»siti ac aestu sunt periclitati«), a nekad su zbog toga i izgibale. Ali sve pustinje nisu bile posve puste. Bilo je u njima na mjestima šuma. A tamo, gdje je Ivan propovijedao, Zaharija živio, i Joab imao svoju kuću, bilo je u pustinji sedam gradova.

Priroda nije u svemu različita, nego je u nečemu i istovetna. Visoke, osamljene stijene, sa širokim glavicama na vrhu, na glavici grad, kakvih ima u Arabiji i u Judeji, – na takvoj je stijeni kaže Vlačić, sagrađen plemeniti grad Arabije Petra, – nisu specifičnosti ni Judeje, ni Arabije. Takve su stijene i na njima utvrđeni gradovi bili Eta, kamo se bio zaklonio Samson, takva je bila Rimmon, kamo su se zaklonili ostaci od šest stotina Benjaminovaca. Njih ima u Njemačkoj i drugdje. Takva je stijena, i na njoj grad, Kala na Sali, nedaleko Jene. Kala je dobila ime po svojoj ljepoti, Sala, zbog vinorodnosti svoga područja, nazvana je hebrejskim imenom. Grad se diže iznad rijeke na ogromnoj živoj stijeni. (Vlačić je poznavao Kalu, ne samo izvana, zbog toga, što je živio u Jeni četiri godine ili nešto više od toga, nego i zbog toga, što se u gradiću na visini skrivao kod pastora u *onim noćima* punim nemira i bez sna, kad je iz Jene bježao, kao i onda, kad je s protivnicima pregovarao o izmirenju i tu na visini čekao i uzalud čekao povoljne glasove.) Takva osamljena stijena, kaže Vlačić strši i posred Rajne kod većeg katarakta blizu Schaf-

[44] »Possis uno verbo dicere: deserta meridionalia oriri ex defectu humiditatis et abundantia caloris: contra septentionalia, ex defectu caloris et abundantia humiditatis«. Isto mjesto, 586.

[45] »diversitas naturae illorum locorum«, 586.

[46] »Talium enim rerum nimia copia est in hisce locis, at in illis, summa ut dixi, inopia«, 586.

hausena, koja tu stoljećima odolijeva nasrtajima vode i leda i čudo je veliko, da se odupire takvoj sili i da već nije odsječena.[47]

U Njemačkoj ima predjela, gdje i vinogradarstvo napreduje, kao što ima mjesta, gdje ga nema. Rašireno je na brežuljcima uz Rajnu, Majnu i Nekar, t. j. na krajnjem zapadu Njemačke, a nema ga ni na Labi, ni na Vezeri, ni na drugim rijekama Njemačke.

U Njemačkoj, kaže Vlačić, u njegovo vrijeme, t. j. sredinom 16. stoljeća, vode zajednički na pašu krave i koze, koje pripadaju svima u mjestu. Kad se vraćaju s paše i prolaze kroz mjesto, te krave i koze odvajaju se same od stada i same nalaze put kući, a da im ga nitko ne pokazuje.[48] Sve je to u njemačkim gradovima (»in civitatibus«), i to ne samo manjim, nego i većim, »gdje i ljudi ponekad zablude u labirintu ulica, a stoka ne zabludi«.[49] Iz tog Vlačićeva opisa vidi se ne samo to, što on hoće da potvrdi, t. j. da po izreci Pisma magarac ili govedo poznaje gospodara i kuću, nego za ekonomsku historiju i ekonomsku geografiju njegov opis čini svjedočanstvo suvremenika o životu u tadašnjim većim, velikim i najvećim njemačkim gradovima po broju stanovništva. U njima postoje još stanovnici, koji se bave poljoprivredom i stočarstvom, a i zanatlije i trgovci nisu se još otkinuli od poljoprivrednostočarske podloge. Vlačić je prošao kroz sve veće njemačke gradove i njegovo svjedočanstvo ne zasniva se na slučajnome. Isti fenomen potvrđuje i Trubar za gradić Kempten, u kojem je živio i bio pastor (u pismu o Stipanu Konzulu). To nam pomaže, da lakše možemo razumjeti, kako je Magdeburg, u kome je Vlačić vodio otpor protiv cara i velikog feuda u njihovu pokušaju prisilnog unijaćenja protestanata (1550–1551) sa svojih 40.000 stanovnika mogao godinu dana izdržati opsadu vojske Morica Saskog. Seljaci su u gradu imali krave, koze i svinje, dopremili su u grad stočnu hranu, klali su stoku, jeli su suho meso i kobasice i mogli su duže izdržati. (Prije početka opsade, Vlačić, koji je bio slab na želucu, izražava bojazan, da li će i on moći kao i drugi živjeti u opsjednutom gradu »od njemačkih kobasica«.)

Interesantno je i drugo Vlačićevo svjedočanstvo, da su se u njegovo vrijeme u brdskim predjelima Jene i u Thüringiji mnogo upotrebljavali magarci za prijenos tereta, tamo gdje su putovi strmi ili kameniti.[50]

I jedno Vlačićevo sjećanje na put u karavani između Mletaka i Njemačke: da konji ne bi svraćali s puta, da bi dohvatili travku s teretom, koji nose na sebi, stavljene su im brnjice na usta. Tako bi išli ne zaustav-

[47] »Similis petra eminet in medio Rheni, in cataracta majore, prope Schafhusium: quam tot seculis, tanto impetu aquae et glacisi, ingenti vi impingentis, non abscissam esse, plane miraculum est.« Isto mjesto, 584.

[48] »Hic enim (in Germania), cum vaccas et capras in civitatibus habeant, reverso ex pascuis toto grege, sponte sua quaeque suorum herorum domos, nemine mostrante repetunt«. Isto mjesto, 580.

[49] »etiam in frequentioribus et amplioribus civitatibus, ubi homines aliquando viarum labyrinthis decipiuntur«. Isto mesto, 580.

[50] »Sicut et Thuringia, Jenae, asinis ob loca montosa multum utuntur«. Isto mjesto, 588.

ljajući se jedan za drugim. Vlačić kaže, da to vidimo na putu u Alpama i drugdje (»sic videmus in Alpibus et alibi«).

Uza sve srodnosti, sličnosti i istovetnosti, postoje geografske i ekonomske specifičnosti juga, Sredozemnog mora, Male Azije, koje treba uzeti u obzir, da bi se razumio odraz, koji te specifičnosti dobijaju u književnosti (u zavjetnim knjigama kao i kod Homera).

Izreku: »i loze se ovjenčaše drvećem«[51] ne će razumjeti ne samo Nijemci iz istočne Njemačke, gdje nema vinograda, nego ni Nijemci vinogradari iz zapadne Njemačke. Ta i takva mjesta, koja se nalaze u pjesničkim djelima i u drugim dobrim grčkim i latinskim piscima, mnogo će lakše razumjeti na pr. oni, koji poznaju Italiju i koji su takve stvari, radnje i postupke tamo vidjeli.[52] (Dodajući tu opasku, Vlačić je propustio da objasni onu lijepu izreku, koju je sam istakao: i loze se ovjenčaše drvećem i da od izreke izradi sliku: kako se loza sljubljuje uz drvo, veže se uz drvo, penje se i grana po njemu, penje se uz maslinu, šest, sedam ili više metara visoku, sve više gore prema suncu i nastaje simbioza između drveta i loze, koju u Vlačićevu kraju zovu loznica. I ta je loznica bila sastavni i bitan dio stare vinogradarske tehnike u svim zemljama Sredozemnoga mora, pa i u Dalmaciji, na otocima i u Istri. Živo drveće, brijest i topola, u 20. stoljeću i njegovoj drugoj polovini primjenjuju se, ma da na mnogo savršeniji način kao sredstvo vinogradarske tehnike, koja omogućuje rast loze u visinu i stvaranje, na protegnutoj žici ne samo dva ili tri, nego i sedam ili osam redova jedan iznad drugoga, tako da jedna loza u dobroj zemlji i gdje ima vlage daje 30, 40, 50 i više kilograma grožđa u otvorenom vinogradu.)

To je ono konkretno, što stoji iza riječi, to je priroda stvari (natura rerum).

Tako i svi oni simboli kršćanstva, koji se osobito javljaju u Novom zavjetu, a dolaze od mediteranskog primorja od dodira sa morem, od života na moru i od zanimanja na moru, postaju nerazumljivi, ako se ne shvati sadržaj riječi i priroda stvari, koju riječ označuje. Tko ne razumije plovidbu, ne će moći da ima nikakvu predstavu o tome, što znači izraz: sjediti uz ručicu krmila (»ad clavum sedere«), što je šantina (dvodno na brodu, sentina), što jarbol (»malus«), što uznemireno more, što bura, što brodolom, sidro i razne druge pomorske stvari. Vlačić zna, ma da se na tim primjerima ne zadržava posebno, jer oni čine samo ilustraciju njegove problematike o razumijevanju prirode stvari, koliko je odgovorno sjediti ili stojati uz ručicu krmila, koliko empirijskog iskustva zahtijeva takav posao na uzburkanom moru i pri vjetru, kad su jedra napeta, i kakvu odgovornost za sudbinu broda, ljudi i tereta stvara takva funkcija.

[51] »Vites maritare arboribus«, 577.

[52] »Plurima prefecto in Poetis, aliisque bonis authoribus Graecis et Latinis multo rectius intelligent, qui in Italia versati sunt ... variasque ibi res ac mores viderunt«, 577.

Tako je i s drugim pojavama prirode i gospodarstva. U bibliji se toliko hvali hladovina, izdižu se zasjenjena mjesta i potoci, hvale se oblaci, što osvježuju zrak, vjetrovi, što ublažuju sparinu, kamenje, što strši u vis i daje zaklon od sunca, da se ta mjesta ne mogu razumjeti bez poznavanja prirode predjela i neba,[53] gdje je sve to prikladno. Sparina je takva, da sve očekuje osvježenje, bilo da dolazi od hladovine ili od oblaka, ili od daha povjetarca, ili od vode, ili od kiše, ili dapače od rose.

Zbog vrućine tamo mnogo ranije nego drugdje sazrijevaju usjevi i plodovi, kao jabuka, grožđe i drugi plodovi. Ova se razlika opaža i u pojedinim predjelima Evrope, pa i u Njemačkoj i Italiji.

Toplina predjela čini, da su sve pojave u zraku i oborine tamo mnogo žešće, kao što je također poznato, da su grmljavine i bljeskovi, grad, nagle oluje i pljuskovi u Italiji mnogo žešći nego u Njemačkoj. Sve je to u Judeji još žešće.[54]

Od tih prirodnih uvjeta i od te žestine nastale su metafore o bujicama Belijalovim (a Vlačić tumači u rječniku Ključa, I, 72, da to znači bijesno nasrtanje čitavog svijeta i uz njega još i đavola i svih podzemnih, čovjeku nesklonih sila), o silnim poplavama, o šumu velikih voda, o dubokom blatu. Svega toga ima u bibliji, osobito u Prorocima i psalmima.

Ali i *Homer*, kao *Azijat*, koji nije daleko od neba i sunca judejskog, ima dosta posve sličnih izreka i uspoređenja. Dobro bi učinio onaj, koji bi ih skupio i usporedio sa sličnim mjestima u govoru Pisma.[55]

Ali i drugi grčki pisci, kaže Vlačić, ne samo Homer, obrađuju iste motive i imaju iste slike i uspoređenja. I kao drugi primjer, uz Homera, navodi Pindara.

6. Mnoga se uspoređenja odnose na Istru. Vlačić je zove Istrom, svojom domovinom, na jednom mjestu i svojom najmilijom domovinom. Samo u jednom stupcu (592 izdanja 1628.) Ključa tri puta navodi Istru. Uspoređuje morfologiju, klimu, zanimanje, vršidbu, hranu.

Već u odjeljku »o govoru i glasovima, koji se odnose na naravi i prirodu (»ingenium naturaque«) ljudi i predjela« u prvoj raspravi drugog dijela Ključa, i odmah u početku Vlačić navodi primjere, kako ima istih pojava u Judeji i kod Židova, kao kod Grka i Rimljana, kod Hrvata i kod Vlaha, da takvih pojava kod Nijemaca nema. Žalost su pokazivali stanovnici Judeje kao i Grci i Rimljani: muškarci su u žalosti brijali kosu i bradu, ležali su na grobu, kao da su i oni mrtvi, stavljali su prah na glavu, polijevali su mrtve mirisima, ponekad su i spaljivali mrtve i ležali su u njihovu prahu, obavijali su se u nabore odjeće i gestikulirali su, a i naricali su za mrtvima.

[53] »Hanc naturam loci et coeli, nisi quis probe noverit et expenderit«, V. 583.

[54] »Ex hoc eodem loci fervore accidit, ut omnia meteora sint illic vehementiora: ut notissimus est fulgura et fulmina, ac grandines, subitosque turbines, pluvias et tempestates, esse multo violentiores in Italia, quam in Germania. Longe vero importuniores ac impetuosiores sunt in Judaea«. II, 583.

[55] »Homerus, ut homo Asiaticus, et non valde dissimilis coeli et soli Judaico, plurimas prorsus similes phrases et similitudines habet. Quas, si quis cum Scripturae sermone conferret, non malam operam navaret«. Clavis II, 585.

Važna je tehnika rada (»mentio artium«), kaže Vlačić, koja je drukčija tu nego drugdje. U Judeji su vršili govedima baš kao Vlasi i Hrvati.[56] Da bi bilo jasno, da se usporedba odnosi na Hrvate i Vlahe u Istri, Vlačić istu tvrdnju ponavlja pet sto stupaca dalje: U Judeji se vrše govedima, kako to rade u mojoj domovini novi doseljenici Vlasi.[57] A da bi izradio sliku vršidbe, za one, koji nisu vidjeli, kako se govedima vrši, Vlačić opisuje ono, što je u Istri vidio: Gumno je ograđeno, pržinasto tlo pokrije se snopovima, a preko snopova gaze goveda, koja se tjeraju okresanim kocima.[58]

I istarske geografske predjele Vlačić uspoređuje s judejskima. Neke su doline u Judeji pitome, plodne i obrađene, druge su jako duboke, puste, gluhe, neobrađene, samo su u njima šume i guste šikare. Iz njih probija groza i strah.[59] »Posve takva je draga rijeke Raše u mojoj domovini, gdje je, po Pliniju, granica Italije«.[60] Vlačić svakako piše i tu ono, što je doživio: jezu i strah u dubokom, močvarnom, malaričnom, neobrađenom i nenastanjenom kanjonu Raše, kako je u njegovo doba i sve do 1930. izgledao, od današnjeg grada Raše, pa u polukrugu, kojim ide današnja željeznička pruga. Još i sada, kad je dno drage iskrčeno, isušeno, sanirano i obrađeno, pogled, koji se pruža od Frančića ili Turina niz strme obronke u dubinu, izaziva nelagodnost.

Uspoređenja s Istrom u stupcu 592 Ključa odnose se na vršidbu, na zanimanje stanovništva i hranu.

Zanimanje stanovništva u Judeji u stoljećima prije naše ere, u homersko doba, zatim i u Hristovo doba Vlačić uspoređuje s onim zanimanjima, koja je vidio i doživio u Istri u doba svoga djetinjstva i mladosti, t. j. petnaest stoljeća poslije Hrista i dvadeset ili više stoljeća poslije homerske epohe. Vlačić ne čini nikakve rezerve u uspoređivanju tako raznih historijskih razdoblja. Raška draga njegova djetinjstva čini mu se nepristupačna, nedokučiva, gluha i jeziva kao i duboki ponori u Judeji, koje biblija naziva »uvalom sjene smrti«. Tehnika obrade zemlje, vršidba govedima i mlaćenje cjepovima u Istri u njegovo doba, isti su kao u Judeji u Mojsijevo ili u prednjoj Maloj Aziji u homersko doba. Priroda ista, proizvodna sredstva u poljoprivredi ista, stočarstvo isto. Priroda, zemlja, nebo, oborine, vjetrovi, sunce, oskudica vlage, sve je isto u svih prohujalih petnaest, dvadeset ili dvadeset pet stoljeća.

[56] »Sicut et Vallachi et Crabatae«. Clavis II, 44.

[57] »Triturarunt bobus sicut in mea patria Vallachi advenae«. Clavis II, 592. – Ma da na prvome mjestu spominje Hrvate i Vlahe, a na drugom samo nove doseljenike Vlahe u Istri, t. j. doseljenike iz njegova doba, t. j. prve polovine 16. stoljeća, odnosi se i jedan i drugi podatak na Istru. U Istri se vršilo govedima ne samo u 16. stoljeću nego i u prvoj godini 20. stoljeća. Može se reći, da su sve do 1920. svi Hrvati Istre vršili govedima. Na otoku Krku na isti se način vrše govedima i u drugoj polovini 20. stoljeća.

[58] »quos (bobus) intra septum constrata manipulis, stimulis, agitant«. II, 592.

[59] »Aliae (valles) fuere admodum profundae ac vastae, sylvis et dumis refertae; eoque intus tetrae et horrendae«. II, 585.

[60] »Talis plane est vallis Arsiae fluminis, in mea patria: qui est plinio terminus Italiae«. II, 585.

U Judeji su stanovnici ili stočari, ili ratari, ili vinogradari. Maslina i smokva su dopune tim osnovnim poljoprivredno-stočarskim zanimanjima. Posve tako je i u njegovoj domovini, a tako je u mnogim predjelima Italije.[61]

Kuhanim jelima i raznim pripremljenim jelima u raznim zdjelama Judejci su se služili mnogo manje, nego stanovnici sjevernih područja (Evrope). Mnogo se jelo onako, kako je zemlja dala, svježe i suho grožđe, sir, mlijeko, ulje, med i slično. *Često samo kruh i voda.* Možda se nekad dodavao uz kruh sir, mlijeko ili smokve. Voda onim ljudima više prija, nego što bi prijala sjevernjacima: oni su bili kolerični i stanovali su u vrućim i sparnim predjelima, a voda je ublaživala pretjeranu upaljivost i razdražljivost. »Takav način ishrane mnogo se upotrebljava i u Istri, mojoj najdražoj domovini«.[62]

7. Posebnu pažnju zaslužuje Vlačićeva obrada sredine i uvjeta, u kojima je stvorena potrošačka komuna u Jeruzalemu u prvom stoljeću naše ere. Vlačić ne upotrebljava termin potrošačka komuna (taj je termin naš i on odgovara stvarnosti), nego samo komuna ili tačnije: zbog čega su neki kršćani u početku u Jeruzalemu svoju imovinu predavali zajednici.[63] Prvo su to bili neki kršćani, neka grupa kršćana u Jeruzalemu, ne svi kršćani. Zatim ta je grupa kršćana predavala zajednici svoju imovinu, svoja dobra, t. j. ono, što je svaki od njih individualno prije stekao ili naslijedio. Uzrok za takvo predavanje pojedinačne imovine zajednici i rukovanje u zajednici tom imovinom, koja je postala zajednička, Vlačić proučava u vezi sa geografskim, ekonomskim i društvenim značenjem elementa mjesta (locus).

Uzroci stvaranja zajednice imovine i zajednice potrošnje te imovine bili su prema Vlačiću ovi. Prvi je razlog u tome, što su ti kršćani bili progonjeni i bili su u strahu, da će im progonitelji oduzeti imovinu. Poradi toga davali su je u zajednicu, da bude korisna kršćanima i ne prijeđe u vlasništvo neprijatelja.[64] Drugi je razlog bio u tome, što se u Jeruzalem steklo mnogo kršćana iz najudaljenijih krajeva radi religioznog kulta i da uče evangelijska učenja. Kad su došli tamo, a nisu imali ni zanimanja ni prihoda, morala ih je izdržavati zajednica.[65] Treći je razlog bio, što je čitavo to mnoštvo kršćana, muškarci i žene, postalo gomila, koja je potpuno ličila na skolastičku gomilu, sva predana proučavanju teologije.[66]

[61] »Sicut in mea patria et multis locis Italiae«. II, 592.

[62] »Saepe etiam solo pane et aqua (in victu usi sunt); ac forte vel caseo, vel lacte, vel ficibus epulati sunt. Hinc talis victus crebra sit mentio. Multae etiam voces ac phrases inde sumptae sunt: Comedere cum aliquo panem: Dare alicui suum panem et aquam. Convenit vero aqua illis hominibus melius quam Septentrionalibus ut illae nimiae inflamatones salubriter sint aqua temperatae. Quod genus victus etiam in Istria, mea dulcissima patria, multum in usu est«. II, 592.

[63] »Jerosolimae intio Christiani aliqui sua bona in commune redigebant«. Clavis II. 35.

[64] »Quod alioqui eis auferebantur a persecutoribus«. Isto mjesto II, 35.

[65] »qui necessario sustentari debebant a fratribus«. Isto mjesto, 35.

[66] »quod totu illa turba, viri et mulieres, erat veluti quaedam scholasticorum turba; tota in studium Theologiae intenta«. II, 35.

Svi su se spremali, čim steknu neka znanja, da odu odatle ma na koju stranu, ma u koju zemlju, da vrše propagandu, da naučavaju ono, što su naučili.[67] Takvi kršćani, koji su se posve predavali propagandi evangelijske doktrine i u tom poslu kretali se iz zemlje u zemlju i iz mjesta u mjesto, niti su mogli da se posvete svojem imanju, – oni koji su takvo imanje imali, – niti su mogli fizičkim radom svojih ruku zaradivati, da bi se prehranili. Kad su odlazili, nisu imovinu mogli sobom ponijeti.[68]

Nešto je u tom pravcu prodaje nekretnina i davanja novca utrženog od njih u zajednicu utjecalo i Hristovo proročanstvo o propasti Jeruzalema i uništenja čitavog njegova stanovništva. Mnogi, koji su u to proročanstvo vjerovali, bili su tim više spremni da prodaju imanja na području grada i da krenu u agitaciju za evanđelijsko učenje na drugo mjesto.[69]

Usto, bogatiji kršćani smatrali su, da imaju pomagati siromašnije. Vlačić ima za ovaj motiv nešto blažu i drukčiju formulaciju, da ne bi izlazilo, da su prvi kršćani smatrali, da je za spas njihove duše potrebno činjenje dobrih djela, što bi bilo suprotno i Lutherovu i Vlačićevu učenju. Zbog toga on tu samo kaže, da je motiv stvaranja zajedničke imovine mogao biti i taj, što se na nekom mjestu moglo naći više braće (t. j. kršćana), koja nisu mogla steći i pribaviti ono, što im je bilo potrebno za život. Zbog toga su bogatiji za takve siromašne grupe kršćana trošili svoje, makar i sve svoje.[70] (Nisu činili, prema tome, dobra djela radi dobrih djela i radi spasa, nego su činili dužnost kao pripadnici crkve da pomažu slabije crkvene grupe, sve u interesu crkve i religije.)

Vlačićeva analiza mjesnih uvjeta i sredine izgrađena je na osnovnoj pretpostavci, koju on i izričito ističe: na promjenljivosti uvjeta života i promjenljivosti sredine (»locus, cuius ratio variat«). Sve navedene okolnosti bile su historijske, prolazne i promjenljive. One se nisu nigdje stekle onako kao u Jeruzalemu. Privremena, kratkotrajna potrošačka komuna prvih kršćana tamo bila je rezultat sticaja takvih okolnosti na jednome mjestu.

8. Posebnu pažnju posvećuje Vlačić pojmu rada i gledanju na rad biblijskih spisa i klasičnih pisaca. On je sam bio neumoran, možda i pretjerano zanesen radnik i sav predan radu za čitav svoj muževni vijek. Posljednje godine života izdao je osam spisa. Pisao je, sve dok je mogao stajati na nogama, u zanosu da služi stvari, u koju je vjerovao. Zbog toga je ono, što je napisao o radu, važno, kako za ocjenu rada u Starome vijeku, za religioznu i filozofsku ocjenu rada, tako i za njegovu vlastitu

[67] »ut brevi, postquam aliquantulum profecisset, abiret in quascunque terras, docendi gratia«. II, 35.

[68] »Quare nec, qui habebant possessiones, poterant illis colendis vacare; nec, qui nihil habebant, poterant manuariis operibus vacare, unde victus lucrarentur. Et denique, quia cito erat illinco allio migraturi, quid ibi cum immobilibus bonis agerent«. II, 35.

[69] »Forte etiam multos movit prophetia Christi de devastatione Jerosolymae et totius illius gentis, ut tanto libentius sua venderent«. II, 35.

[70] »Si adesse major fratrum copia aliquo loco, nec possent necessaria aquirere, tenerentur ditiores vel omnia sua in eos impendere«. II, 35.

ocjenu: što je njega nosilo i upravljalo u radu. Ekonomskoj geografiji gledanje na rad služi za razumijevanje ne samo kretanja proizvodnje i proizvodnog procesa, oruđa i proizvodnih odnosa, nego i dinamike ekonomskog razvitka neke određene zemlje u određenoj epohi.

Vlačić dodiruje pojam rada i njegovu problematiku na mnogim mjestima. Ima nekih izvanrednih ekonomskih misli i u njegovim neobjavljenim rukopisima u Wolfenbüttelu. Među njima postoji i njegova misao zabilježena njegovom rukom u konceptu plana jednog njegova rada, koji ima da izradi: »*Seljak, koji radi, mora prvo znati o plodovima*«.[71] To znanje proizvođača o plodovima svakako obuhvaća dvoje: i znanje, kakve će plodove donijeti njegov rad, i znanje, što će biti s plodovima njegova rada.

I jednu drugu misao kao maksimu Vlačić oštro ističe: »Rad, koji je uporan, savlađuje sve, i onome, tko ima volju, nije ništa teško«.[72]

Iscrpnije je obradio Vlačić starozavjetni, kršćanski, antički i svoj pojam rada u rječniku Ključa, t. j. u prvom dijelu uz termin: rad (labor), stupac 520 i 521 prvoga djela »Ključa«.

Pozivajući se na Aristotela, koji obilježava rad kao aktivnost ili posao izvršen s naporom, i na Cicerona, koji označuje rad kao težu i naporniju djelatnost tijela i duha, – a duh nije drugo do misao – Vlačić zaključuje, da se pod radom razumije korisna djelatnost povezana sa naporom, koji ona izaziva.[73] Tome značenju pridolazi, kaže Vlačić, drugo, koje se svodi na samo proširenje drugog dijela toga užeg pojma. Po tome tumačenju rad znači samo napor, tjeskobu, trud i nesreću.[74] Taj drugi pojam upotrebljavaju i latinski pisci, i njima raditi (laborare) znači ili bol ili borbu protiv zapreka.[75] Raditi u smislu biblije, znači također nešto izvršavati s najvećim poteškoćama. Rad i bol (i ispraznost) često se sjedinjuju. Mjesta u bibliji označuju rad i kao napornu i trudnu djelatnost i kao napor i bol i muku bez rezultata. U psalmima se govori o starcima, koji prežive 80 godina, da njihovo vrijeme i nije drugo do rad ili bol (što je isto) ili ispraznost. Kad se u bibliji tvrdi, da su Egipćani radili, da piju vodu iz rijeke,[76] može to mjesto imati dvostruko značenje: ili da su s velikom odvratnošću bili prisiljeni da piju one pokvarene vode[77] ili da su s najvećim poteškoćama kopali nove bunare, tražeći podzemnu vodu[78] (koja bi bila povezana s riječnom vodom). Činiti da netko radi (»laborare facere aliquem«) ne znači drugo, do nekome nametati tešku muku

[71] »Laborantem agricolam oportet primum de fructibus percipere«. – Sign. 741, 4, fol. 96. Wolfenbüttel.

[72] »Labor omnia vincit improbus et nihil est difficile volenti«. Clavis, II.

[73] »Completitur ergo tum utilem actionem, tum et eius molestiam«. Clavis I, 520.

[74] »hac vox et tantum posteriorem partem retinens, solam molestiam, anxietatem et onus mali«. Isto mjesto, 520.

[75] »Qua significatione et Latini utuntur, cum eis, *laborare*, aut aegrotare, aut cum adversis conflictare, significat«. Isto mjesto, 520.

[76] »Laborabunt Aegyptii ut bibant aquas è flumine«. Isto mjesto, 521.

[77] »id est, magnam cum nausea coguntur uti illis corruptis aquis«, I, 521.

[78] »aut etiam summa difficultate sibi novos puteos fodient, quaerentes aquam«. Isto mjesto, 521.

i dovoditi ga time u poteškoće. Raditi čekićem znači prosto kovački posao ili posao radnika. U tome slučaju rad znači samo ono prvo, djelatnost tijela i misli, bez primisli nesreće, koje drugi pojmovi rada sadržavaju.

Ali rad, kaže Vlačić, označuje, i to ne rijetko, i nešto, što je dobro, dobre stvari, rođene u mučnom radu.[79] U psalmu se tvrdi: ako budeš jeo plod rada svojih ruku, sretan si i bit će ti dobro.[80]

Prema tim oznakama rad je imao trostruko značenje: prostu djelatnost tijela i misli (danas bismo rekli prema savremenim tekovinama nauke: djelatnost mišičja, mozga i živaca), oznaku boli (a to je prisiljavanje sebe na trošenje energije i substance mišičja, mozga i živaca), koja se potencirala do oznake nametnutog tereta i nesreće, i na kraju oznaku pozitivnu, religiozno-moralnu ili filozofski moralnu, na kojoj je toliko gradio Tolstoj u starim svojim danima pojam ljudske sreće: jesti ono (ili odijevati se i obuvati u ono), što si stvorio svojim rukama.

Sve te tri oznake rada, koje Vlačić prikazuje, čine antički, starohebrejski (t. j. starozavjetni) i starokršćanski pojam rada. Antika i klasika utemeljavajući pojam rada na sistemu rada robova, koji su obrađivali zemlju, radili u zanatlijskim radionicama i na građevinskim radovima, veslali na brodovima i činili kućnu poslugu, dala je i radu oznaku podložnosti, prinude, nametnutog tereta, nesreće i nižih, t. j. robovskih funkcija. Među vrlinama, koje se slave, nema ranga za rad, a Sokrat, prema Platonu, najdublji ocjenjivač vrlina, uvijek je besposlen i uvijek je spreman na razgovor. Aristotel govori o radnicima onako, kako je u 18. stoljeću slavonski vlastelin Adamović pisao (u svome Regulamentu) o svojim slugama ili kako su direktori stranih rudnika u Jugoslaviji između 1918. i 1941. govorili o prostoti, sirovosti i surovosti rudarskih radnika svoga poduzeća.

Prvi kršćani također nisu smatrali rad nečim osobito pozitivnim. Odajući se agitaciji i propagandi kršćanstva, – kako je to Vlačić opisao, obrađujući uvjete, u kojima je stvorena jeruzalemska potrošačka komuna, – oni nisu marili za proizvodnju, ni za obradu svojih imanja, ni za rad na tuđim imanjima, nego su trošili ono, što su stvorili njihovi preci. Ni u kasnijim crkvama nije rad bio posebno cijenjen i Augustin se morao buniti protiv fratara, koji su to postali od seljaka, pa nisu htjeli da obrađuju polja i vrše kao fratri zanatlijske poslove. (Ako senator, pisao je Augustin, koji postane fratar, treba da ore, treba utoliko prije da ore seljak, koji je postao fratar.) Smatrajući sebe izabranicima božjim, odavali su se religioznoj propagandi, ostavljajući rad drugima: robovima, slugama, kmetovima. Misao o božjim izabranicima potiskuje u pozadinu osnovnu novozavjetnu misao o jednakosti svih ljudi. Izabranici su viši od ostalih. Crkveni ljudi, rukovodioci, samostanci, popovi smatraju sebe izabranicima, a priznaju privilegiju izabranosti i svima svjetovnim gospodarima, malim i velikim feudalcima, kraljevima i care-

[79] »Labor quoque non raro ipsas res bonas, magno labore partas, denotat. Isto mjesto, 521.

[80] »Si laborem manuum tuarum comedes, beatus es et bene tibi erit«. Isto mjesto, 521.

vima. Masa, kmetovi, seljaštvo, radništvo ne može već zato, što čini homogenu i ujednačenu masu, biti među izabranicima. Oni, koji rade, nisu izabrani.

Elementi drukčijih gledanja postoje i u Starom i u Novom zavjetu i kod Augustina, ali oni dolaze do izraza mnogo kasnije u vezi s afirmacijom zanatstva u gradovima i poziva (vocatio, Beruf) u religioznoj i filozofskoj etici. Određena vrsta rada postaje trajno zanimanje, zanimanje postaje poziv, u kome treba istrajati i koji se ne smije napuštati, vršenje poziva dokazuje, da je uspostavljen kontakt s bogom, rad u pozivu postaje dokaz izabranosti. Tako, osobito u reformaciji, i osobito kod Kalvina shvaćena misao o predestinaciji izokreće iz temelja prijašnje tumačenje izabranosti u njegovu suprotnost: oni, koji vrše poziv, oni, koji rade, pokazuju, da su izabrani. Afirmativno gledanje renesanse i humanizma na život ovoga svijeta donijelo je pozivno poimanje rada. Reformacija i kalvinizam razvili su tu ideju dalje: rad postaje dužnost. Nastaje odgovornost ne samo prema radu, nego i prema njegovim rezultatima, prema proizvodima i proizvodnim sredstvima. (Sve do dužnosti *prema novcu.*)

Kao i u mnogim drugim gledištima, Vlačić je u gledanju na rad u mnogo većoj mjeri filozof novoga, nego teolog staroga. On se sam probio do vrha idejne i crkvene hijerarhije koliko svojim karakterom, odlukama i postupcima, toliko svojim radom. Sam njegov »Ključ« najveće njegovo teoretsko (ako smijemo tako reći) i sistematsko djelo nosi na naslovnoj strani prvoga dijela, odmah ispod naslova oznaku, da je: »to djelo rađeno s najvećim radom i ljubavlju mnogih godina, u mnogim probdjevenim noćima i u snažnoj vjeri«.[81] Ne stoji uz tu napomenu, tko joj je autor, da li sam Vlačić ili izdavač – tiskar. Vjerovatno je to opaska izdavača. Svakako ona odražava stvarnost: pozitivni Vlačićev odnos prema radu, najupornijem, istrajnom, dugogodišnjem. Ona govori o radu u mnogim probdjevenim noćima i o snažnoj vjeri, koja je držala Vlačićevu glavu uspravnom u tim dugim noćnim samogovorima i vodila umornu ruku od držanja pera, da istraje, da stvori nešto, što dotada nikad prije nije bilo stvoreno.[82]

9. Politička i crkvena historija obrađivana u centurijama posebno za svaku zemlju, za crkve i pojedine biskupije u tim zemljama, prikazivanje kretanja Židova i kretanja carstva, širenje kršćanstva uopće i osobito među sjevernim Slavenima, za svako od prvih trinaest stoljeća naše ere, – zatim širenje islama, dolazak Mađara, provale Tatara, opisivanje običaja, naravi, ekonomskog života i postupaka Turaka, Polapskih Slavena, Mađara i Tatara čini solidne fragmente historijske geografije. Mnogi od tih problema, kao na pr. širenje i stupanj afirmacije kršćanstva, kretanje Židova kroz svih 13 vjekova ili osobito za Jugoslavene važna pojava Mađara, zahtijevaju širu i cjelovitiju obradu. U ovom prikazu zadržat ćemo

[81] »Opus, et maximo annorum aliquot labore ac studio, multisque vigiliis atque fide singulari«. Clavis I, naslovna strana, izdanje 1628.

[82] »Ut simile, in hoc quidem argumenti genere, nullum unquam esse editum, re ipsa facile sint deprehensuri«. *Isto mjesto, naslovna strana.*

se samo na registraciji triju fragmenata: pojave islama, geografsko širenje u prvom njegovu stoljeću, kroničarskih podataka o Polapskim Slavenima i o Tatarima.[83]

Pojava islama obrađena je u sedmoj centuriji, i to prvo njegovo širenje u VII. stoljeću, zatim njegova doktrina. Jedno i drugo obrađivano je prema starijim historičarima i kroničarima. To su Zonaras, Petar Klunijacensis, Vicentij, Sigebert i osobito Azoara.

Islam je nastao u Arabiji, početkom sedmog stoljeća. (Prema dotad Vlačiću poznatim izvorima, nije bila sigurna godina, ni koje se Muhamed rodio, ni koje je umro, ni tačni datumi širenja pokreta, jer su kroničari navodili razne godine. Prema kroničarima Muhamed se rodio u Jezrabu, t. j. u Medini, ne u Meki.) Islam su primili Saraceni, »koji su i sami Arabi«,[84] oni su ga 617, (kaže se tu prema Saracenskoj kronici) prenijeli u Perziju. Zatim je raširen u Siriju i prodro u Jeruzalem. U početku su i Judejci jatomice prilazili islamu, držeći, da je Muhamed mesija. Odvratili su se od njega, kad su vidjeli, da sam Muhamed jede meso od deve.[85]

Širenje svoje konfesije Muhamed je izvršio silom. Sa 41 godinom bio je na čelu vojske, osvojio je Meku i Hunaim, kralja Aliendelu prisilio na plaćanje danka, napao je (po kronici on, po kasnijim izvorima bili su to njegovi nasljednici), polazeći iz Atriba, Heraklija, koji se kao pobjednik vraćao iz Perzije, zauzeo područja podesna za naseljavanje, pokorio je prevarom staro stanovništvo, opljačkao je Siriju i mnoge rimske provincije (Centurio VII, 647).

Prema kronikama Muhamed je bio okrutan, razvratan, bezuman, madioničar i epileptičar (»virum illum demonicum et amentem«; »incidit in morbum ... epilepticum, quo alias laborare solebat frequentibus«; »dicunt illa magicam artem esse«. Centurio VII, 652). U namjeri da dokaže, da je Muhamed bio samo čovjek kao i svi drugi, kronika bilježi svjedočanstvo, da je »jeo i ispražnjavao se kao i ostali ljudi« (»Comedit ut ceteri, atque perfora vadit«, Centurio VII, 653.).

Saracenska kronika bilježi također, da je Muhamed učio, da su od svih naroda najpametnija četiri: Arapi, Perzijanci, Rimljani i Judejci.[86] On je također imao priviđenje, da su četiri grada na svijetu došla iz pakla, i to: velegrad Egipta, Antiohija u Siriji, Ehbera u Jermeniji, Elmede u

[83] Ti fragmenti nisu danas novost, ono što je u njima, čini znatnim dijelom opća mjesta u udžbenicima historije. U Vlačićevo vrijeme oni su prikupljani iz originalne, uglavnom dotad neštampane dokumentacije i iz raznih kronika. Podaci su uspoređivani, kritički pregledavani, svrstavani i prolazili tada kroz prvu naučnu obradu.

[84] »Qui et ipsi *natione* Arabes sunt«, stupac 596. – Ovo naglašavanje arapske nacionalnosti kod Saracena upućuje, da je pisac tih fragmenata Vlačić, koji elemenat narodnosti konzekventno ističe u centurijama, bez netolerantnosti i bez negativne ocjene ma koje druge narodnosti. Islam njega je interesirao i zbog prodora u jugoslavenske zemlje i zbog analize njegove doktrine, kojom se posebno bavio.

[85] »sed cum vidissent eum de camelo comedere, cognoverunt, eum non esse Messiam« Centurio VII, 652.

[86] »Omnium gentium sapientissimae sunt quattuor: Arabes, Persae, Romani et Judei«. Centurio VII, 624.

Kaldeji,[87] a da su tri grada došla na svijet ravno iz raja, i to su: Meka, Jezrab (u kome se po kronici Muhamed rodio) i Jeruzalem.[88]

Obrada Polapskih Slavena izvršena je u 12. centuriji po kronici Helmodovoj.[89]

Kronika je tendenciozna i jednostrana i govori o pokrštavanju Slavena i njihovu otporu protiv pokrštavanja. Ali je izvor s mnogo konkretnih i stvarnih zapažanja.

Po tome izvoru Slaveni (u 12. stoljeću) bavili su se poljoprivredom, ribolovom i lovom. Bili su više gostoljubivi nego ma koji drugi narod.[90] Nijednome strancu kod njih nije bilo potrebno da traži gostoprimstvo, jer oni sami skupljaju goste i svi su radosni, kad im gost uđe, kao da ga očekuju i žele.[91] Sve što radom steknu, proguta ta njihova potreba darivanja, to utoliko više, što se rasipanje vrši pred očima sviju. Takvo pretjerivanje u pokazivanju razmetljivosti mnoge od njih tjera na krađu i razbojništva, a te su im osobine urođene. Oni ih opravdavaju žudnjom razdavanja drugima. Sa slavenskim se zakonima slaže, da budeš noću pokraden, a sutradan da sudjeluješ na gošćenju od toga. Toliko je jaka njihova strast ukazivanja gostoljublja, da je dopušteno, da se zapali kuća onome, koji bude zatečen, da je odbio da primi putnika.[92] Oni su svi suglasni u tome, da smatraju nečasnim i prostim i takvim, za kojim svi treba da zviždе, svakoga onoga, koji bi se usudio ne dati dio putniku namjerniku.

Prema kršćanima, t. j. onima, koji su ih silom htjeli pokrstiti, ili onima, koji su pristali da se pokrste, Slaveni su postupali, prema Helmodovoj kronici, vrlo okrutno. Tvrdi se, da su nekim, već lješevima, vadili srce ili drob (»viscera extorserint«, Centurio XII, 17) pa ih naticali na kolac (»palo circumdici«). Druge su pribijali na križ, vršeći kao neki obred, izrugujući se tako simbolu spasenja. Svoja su božanstva udobrovoljivali kršćanskom krvlju, a Helmod kazuje, da su kršćane upotrebljavali i u intimnim odnosima.[93]

[87] »Quattuor civitates ex inferno in mundum venisse somniat: nimirum Vastas Civitas Aegypti, Antiochia Syriae, Ehbera Armeniae, Elmedae Chaldae«. Centurio VII, 633.

[88] »Trio ex paradiso in mundum venerunt: nimirum Mecha, Jesrab et Hyerusolim«. Centurio VII, 633.

[89] *Helmodus*, Chronicon Sclavorum ili De Sclavis. Novije štampano izdanje iz godine 1898.

[90] »Nulla gens honestior Sclavis in hospitalitatis gratia«. Centurio VII, 996.

[91] »In colligendis hospitis omnes quasi ex sententia alacres sunt«. Centurio XII, 996.

[92] »Si quis vero, quod rarissimum est, peregrinum removisse deprehensus fuerit, huius domum vel facultates incendio consumere licitum est«. Centurio XII, 996. Ovaj citat nalazimo i kod Klaića u Povjesnici srednjega vijeka, pisanoj kao udžbenik za više razrede srednjih škola (III. izdanje, 1902, str. 47). Mi ga ponavljamo ne samo zbog toga, što je on danas manje poznat, nego i poradi toga, što ga je Vlačić štampao tri i po stoljeća prije Klaića po originalnoj rukopisnoj kronici. Vrijeme nije ništa oduzelo važnosti toga mjesta. Kako Klaić ne navodi neko konkretno izdanje Helmodove kronike, iz koje je uzet citat, mogao je citat potjecati i iz drugog nekog djela, pa i Centurija.

[93] »Christianorum sanguine sua numina placare eosdem consuevisse narrat«. Centurio XII, 17.

Tatari su obrađivani u XIII. centuriji.[94] Tatari žive od mlijeka, prosa, smoka i mesa. Imaju mnogo stoke, ali goveda i konje ne kolju, ako nisu životinje ranjene ili nemoćne. Jedu i mačke i pse. Jedu često i ljudsko meso, nešto iz nužde, nešto iz uživanja, a nešto i radi zastrašivanja.[95]

Stanuju u kolibama, koje nisu ugledne, i ako mogu, zimuju na morskim obalama. Dobri su jahači, lovci i strijelci. Kad se kreću na put, jašu ne samo na konjima, nego i na govedima.

Okrutni su, nemaju poštovanja prema starcima, ni obzira prema djeci. Koga zateknu u krađi, ubijaju bez milosrđa. Gdje god uhvate ženu, zadržavaju je za sebe. Smatraju, da su ljudi samo oni, svi drugi da su psi nedostojni ni da razgovaraju s njima. Lažljivci su, varljivi i perfidni.

Kad neko umre, stavlja se koplje pred njegov stan, da se zabrani ulaz. Ako je bio srednje imućan, mrtvac se postavi u polju na stolicu, ispred njega se pospremi sto i na njemu kopanj mesa i žara s mlijekom od kobile. Tako se pokopa. Također se pokopa kobila sa ždrebetom ili krava sa teletom i konj s uzdom i sedlom. Drugi se konj odere, meso se pojede, koža napuni sijenom i tako napunjen postavi se da stoji nataknut na dva drveta. Sve se to čini, da bi mrtvac na drugome svijetu imao šator, kobilu ili kravu s mlijekom i konja za jahanje.

Ako je pokojnik bio bogat i velikaš, odnesen je u neko udaljeno mjesto i tamo sahranjivan u najsjajnijem ornatu. Rodbina mrtvoga tada je određivala jednoga od njegovih robova, koje su zvali Slavenima i taj je bio s pokojnikom živ zakopan.[96]

Tatari paze na sne i upravljaju se po njima. Imaju neka svoja sujevjerja, kojih se drže. Smatraju prekršajem i grijehom i nečim, što sluti na zlo: dodirnuti nožem vatru, hvatati i ubijati ptice, potkivati konje ili ako se kost slomi drugom kosti.

10. Radeći točno prije četiri stoljeća (1556) čuvenu metodu crkvene povijesti za Magdeburške centurije, t. j. sadržaj i uputstva, kako će za svako stoljeće u svakom svesku razraditi isti broj od 1.000 glavnih predmeta obrade i glavnih pitanja u 16 u svakom svesku istovrsnih glava, s istim naslovima i podnaslovima Vlačić je u toj napisanoj (i u prvom svesku centurija tiskanoj) metodi:

prvo, izradio u drugoj glavi toga programa ili metode konkretnu *regionalnu topografiju crkava*, koje se imaju obrađivati i koje su se obrađivale;

drugo, razradio u pojedinim predmetnim glavama popis pitanja, koja će se istraživati i obrađivati.

[94] Kako ova centurija, posljednja, koja je objavljena, nije rađena pod Vlačićevim rukovodstvom, nije posve sigurno, da je on pisao članak o Tatarima. Uza sve to navodimo i ovaj fragmenat, koji je kao i ostali rađen po programu izrađenom od Vlačića i po njegovoj metodi.

[95] »Carnes humanas soepius devorant, tam necessitatis, tum dilectationis imo etiam terroris incutiendi gratia«. Centurio XIII, 1292.

[96] »Iidem morti vicini unum ex suis mancipiis, quae Slavos vocant, designant, qui vivus una tumulatur«. Centurio XIII, 1290.

(Znamo, da je taj metod i program radio Vlačić, jer je sačuvan rukopis i zapisnik sjednice, na kojoj su primljeni kao Vlačićevi prijedlozi.)

Topografski smještaj crkava, kako ga je Vlačić izradio, odgovara koje stanju i širenju crkava u prvom stoljeću naše ere, koje stanju i širenju u kasnijim stoljećima, a da ipak iste crkve nisu morale postojati u svih 16 stoljeća, za koje je izrađen program, odnosno za onih 13 stoljeća, za koje su svesci povijesti (centurije) objavljeni. Čitava ta druga glava nosi naslov: O mjestu i širenju crkve.[97]

U obradi se imalo postupati tako, da se u toj drugoj glavi svake centurije prvo sumarno i pregledno prikaže opće stanje crkve kao cjeline u tome stoljeću: da li je crkva bila u to vrijeme velika i na daleko raširena ili ograničena i skučena.[98] I zatim da se prema programu i metodi obrađuju po redu i po zemljama one crkve, za koje se u dokumentaciji nađe, da su u tom stoljeću postojale.[99] Neke su crkve postojale u prvim stoljećima, pa su u kasnijim izgubile na značenju ili su nestale. Druge nisu u prvim stoljećima postojale, pa su se zatim razvile, raširile i konsolidirale.

Podioba i geografski hijerarhijski red, koji je Vlačić izradio, pokazuju, koje se mjesto u crkvenom razvitku pridaje pojedinim zemljama, osobito, što je Vlačiću najvažnije, u razvitku autonomnih crkava. U svojoj podiobi Vlačić prvo stvara pet *velikih geografskih područja:* azijsko, afričko, otočko Sredozemnoga mora, kontinentalno evropsko (Vlačić to zove samo evropsko) i oceansko, t. j. zemalja u (Atlantskom) oceanu tik uz Evropu.

Vlačić vrši razgraničenje velikih područja isključivo prema kriteriju općegeografskom, saobraćajnogeografskom i historijskogeografskom, t. j. po naučnim kriterijima. Nema ni traga podjeli na istok-zapad ili prema kasnijem konfesionalnom cijepanju.

Azijske zemlje Vlačić stavlja na prvo mjesto i svrstava ih prema sjedištu njihovih crkava u tri skupine.

Prvu skupinu čine: Palestina sa Jeruzalemom, jer je početak crkve u Jeruzalemu i razumije se, kaže Vlačić, dok je tamo bila Hristova crkva.[100] U ovu skupinu dolaze i crkve u Haldeji i Arabiji.

Drugu skupinu čine:[101] Sirija, Mezopotamija i Asirija.

Treću skupinu čine: zemlje u Maloj Aziji, u koje Vlačić svrstava ove: Cilicija, Pamfilija, Pizidija, Lucija, Jonija, Lidija, Lukaonija, Frigija, Bitinija, Galateja, Paflagonija (između Ponta i Bitinije), Ponti Kapadokija, Jermenija (sjeveroistočna mala Azija), Parti (sjeverna Perzija), Perzija (južna Perzija na Perzijskom zalivu) i Indija (!).

[97] »De loco et propagatione ecclesiae«. Centurio I, Methodus.

[98] »Primum generalia quaedam praemittuntur: nempe Ecclesiam tum temporis fuisse amplam, lateque dispersam, vel augustam et exiguam«. Isto mjesto, Centurio I.

[99] »secundo, sequitur enumeratio specialis earum ecclesiarum quarum in hoc saeculo sit mentio«. Isto mjesto, Centurio I.

[100] »Primum vero hic ecclesiae recensentur per Palestinam sitae et initium sumitur a Hyerosolymitanae, quamdiu quidem ibi mansit Ecclesia christi: eique subjicitur reliquae circumjacentes«. Isto mjesto.

[101] »Deinde sequuntur Ecclesiae per Syriam, Mesopotamiam, Assyriam«. Isto mjesto.

Afričke zemlje raspoređene su u pet skupina. Prvu čini Egipat s Aleksandrijom, drugu Etiopija, treću Marmarika i Cirenaika (između Egipta i Sirte), četvrtu Libija i Hesperija, petu Kartaga, Numidija, Mauritanija i Getulija.

Otočke zemlje, to su crkve na onim otocima, kaže Vlačić, »prije negoli se prijeđe u Evropu«.[102] Otoke nabraja ovim redom: Salamina, Cipar, Rodos, Kreta, otoci u Egejskom moru i u Pontu, zatim Sicilija, Sardinija i Korzika.

Evropske zemlje prema istim kriterijama Vlačić svrstava u ove zone i ovim redom.

Prvo: Atena, Korint, Peloponez, Ahaj i Tesalija, Macedonija, Mizija Gornja i Donja, Ilirija, Sklavonija, Karintija, Italija, Galija, Hispanija,

drugo: Germanija, s napomenom, da se tamo spominju prvo crkve uz Galiju, Rajnu i Ilirik,[103] zatim one, koje su na ostalim područjima[104] i u Češkoj,

treće: Sjever (Evrope bez bliže oznake),[105]

četvrto: Sarmatija (t. j. Poljska i Ukrajina) i Skitska (t. j. Rusija od Crnog mora do Sibirije),

peto: (Vlačić tvrdi na kraju):[106] Oceanija, t. j. prema navodu: Britanija, Škotska i Hibernija (Irska).

U rasporedu kontinentalne Evrope prvu najbrojniju (t. j. po broju crkava) i najvažniju zonu čine sredozemnomorske zemlje, južni rub Evrope, od Helesponta do Hispanije, t. j. grčke, ilirsko-južnoslavenske i romanske zemlje. Vlačić u tu zonu stavlja među ostale i sedam zemalja, koje on smatra ilirskim ili slavenskim: Macedoniju, Donju i Gornju Miziju, Ilirik, Sklavoniju i Karintiju. Kako on, za svoje doba, ilirski jezik (t. j. južnoslovenski) smatra jednim od četiri glavna jezika,[107] daje tim ilirskim područjima tako veliku važnost u osnivanju, širenju i afirmaciji crkve.

Uz ovu Vlačićevu podjelu potrebno je nekoliko napomena. Vlačić obrađuje historijsko-geografski razvitak crkava i njemu je osnovna ona polazna topografska podloga. Crkve se šire od Male Azije, gdje nastaju, u tri smjera prema zapadu: uzduž sjeverne obale, preko sredozemnomorskih otoka i uzduž južnoevropskih zemalja.

To su bili prije kršćanske ere saobraćajni putovi, tuda su se kretala proizvodna sredstva, stvorena u Maloj Aziji, zanatskoprerađivačka tehnika, ratarske kulture, religiozne i filozofske ideje. Ni helenska, ni rimska civilizacija nisu stvorile nova proizvodna sredstva, mjere, utege, zanatsku i poljoprivrednu tehniku, pomorskosaobraćajnu i ribolovnu teh-

[102] »priusquam ad Europam trajicitur«. Isto mjesto, Centurio I.

[103] »ubi primum Ecclesiae prope Galliam, Rhenum et Illyriam nominantur«. Isto mjesto, Centurio I.

[104] »deinde in reliquis regionibus«. Isto mjesto, Centurio I.

[105] »in regionibus versus septentrionem«. Isto mjesto.

[106] »postremo«.

[107] »quattuor principalium nunc linguarum: Graecae, Latinae, Germanicae et Illyricae«, Clavis II, 690.

niku, koja nije već postojala u Maloj Aziji. Grci su primili homersku maloazijsku mitologiju (Vlačić: »Homerus ut homo Asiaticus«), Rimljani su doslovno prepisali i preveli na svoj jezik grčku mitologiju. Odatle proizlazi važnost sedam jugoslavenskih zemalja, koje Vlačić poimenično navodi, a da posebno ne navodi nijednu njemačku zemlju, ma da su centurije pisane u prvome redu za Nijemce i Švicarce. Crkveni razvitak išao je od Karantanije i Ilirika s jedne strane od Galije, s druge strane prema Njemačkoj, Ćiril i Metod došli su dapače od Tesalije i Makedonije u Ilirik i Karantaniju.

11. Bitnu osobinu Vlačićevih radova čini njegovo nastojanje, da pri ulaženju u svaku analizu označi polazne postavke, s kojima pristupa razrađivanju predmeta i da razradu završi zaključcima, koji mogu (u njegovu daljem dijalektičkom postupku) postati polazne postavke nove analize. Tako i u obradi geografskih elemenata Vlačić stvara opća pravila, koja su spoznajno teoretske, metodološke i materijalne prirode, prema materiji, t. j. predmetu, koji obrađuje. Čitav postupak je naučan, iako se i ta naučnost mora uzimati relativno, t. j. u okviru epohe, u kojoj Vlačić stvara, i u okviru cilja, t. j. ideja, za koje radi.

Prvo njegovo pravilo neposredno izraženo u geografskoj analizi odnosi se na relativnost ljudske spoznaje i na materijalnu opredijeljenost onih, koji stvaraju zaključke o stvarima. Poradi toga je nužno, da se ocijeni polazno gledište onih, koji rasuđuju, zaključuju, govore ili pišu. »Seljaci, tvrdi Vlačić, rasuđuju o svima stvarima, što se odnose na grad, po svojim seljačkim shvatanjima i svome seljačkome znanju, građani opet sa suprotnog gledišta«,[108] Titir (pastir u Vergilu, pa i Vergil sam), kaže Vlačić, rekao je za sebe, da je, prije nego što je došao u Rim, mislio naivno, da je Rim grad poput Mantove i Verone, koje je poznavao. Tek kasnije, kad je došao u Rim, vidio je, da je Rim veći i od najvećih gradova i da je prema drugima kao visoki i vitki čempresi prema niskoj i neuglednoj smrdeljici.

Pravnici rasuđuju o teologiji prema svojoj pravnoj metodi, a teolozi o pravu prema svom teološkom postupku.[109]

Takav postupak je posljedica toga, što o svemu, što kasnije čujemo ili čitamo, redovito rasuđujemo prema onome, što smo prije znali.[110] (Danas bismo rekli, da se prilazi stvarima sa gotovim preduvjerenjem, unapred opredijeljenim i da se u istraživanja unose rezultati vlastitog odgoja, iskustva, uvjerenja.) Tako se izvrće misao doktrine. Vlačić pritom misli na teološku doktrinu.[111]

[108] »Sic Rustici omnia urbana secundum suas res ac notitias; cives contra examinare solent«. Clavis II, 578.

[109] »Sic Iurisperiti Theologia ex Iure; Theologi contra, eorum questiones ex Theologia iudicare conantur«. Clavis II, 578.

[110] »Usitatissimum enim est, ut ex praeconceptis jam antea notitiis, ea quae post audivimus, aut legimus, iudicemus«. Isto mjesto, 578.

[111] »sique tum theologiam, tum et sacras litteras, prorsus inverterunt ac perverterunt«. Isto mjesto, 578.

Poradi toga je potrebno upoznati prirodu svih stvari (izvan naših određenosti), steći neko znanje o njoj i osobito o prirodi čovjeka, o prirodi njegovih fizičkih i psihičkih snaga, strasti i postupaka.[112]

Drugo Vlačićevo pravilo je metodološko. Za upoznavanje, – i Vlačić opet misli na upoznavanje smisla Pisma, – korisna je spoznaja svih nauka, kako logičkih tako i prirodnih, isto tako tehničkih i poljoprivrednih.[113] Zapravo nema nikakvog znanja i iskustva, koje nam ne bi bilo korisno. Tražeći pravu spoznaju, sve ćemo iskoristiti: opći osjećaj, (»communis sensus«), svakidašnje iskustvo (»quotidianaque experimentia«), prave uzročnike zla i uzročnike dobra (»tum malitiae tum et virtutum recteque factorum«) i svake postupke u životu (»quarum vis hujus vitae actionum«).

Ovo metodološko pravilo uvjetuje upoznavanje prirode stvari (određenog predjela) i prirode čovjeka (određenog društva) iskorišćivanjem istraživanja mnogih nauka: prirodnih i društvenih, tehničkih i poljoprivrednih.

Treće pravilo odnosi se na materijalnu prirodu stvari (t. j. predjela) i čovjeka u njoj (t. j. čovjeka u konkretnom predjelu i konkretnim životnim uvjetima), i ono je također metodološko. Istražujući prirodnogeografske i ekonomskogeografske elemente, a zatim i antropogeografske nekoga predjela, nalazimo, da ima stvari, koje su zajedničke svim zemljama i svim narodima, kao i da ima drugih, koje su specifične za pojedine zemlje i narode. Pošto je upozorio prvo na onu prvu grupu pojava (zajedničkih), Vlačić ističe važnost onih specifičnih (činjenica i oznaka). Zbog važnosti tih specifičnosti treba ulaziti dublje u njih i razrađivati ih u pojedinostima.[114]

Od tih postavki Vlačić izvodi novo, četvrto pravilo utvrđivanja pojava i činjenica u geografiji. Činjenice i oznake su ili istovetne za više predjela i više tipova ljudi, ili su slične i srodne, ili su različite (diversitas naturae: jedan je predio i jedan tip ljudi različit je od drugoga) ili su suprotne.

Istovetnost nekih geografskih fenomena postoji na čitavom svijetu; pojava, činjenica i oznake su istovetne ili slične, fizičkogeografski i klimatski uvjeti Male Azije, otoka u Sredozemnome moru, sjeverne Afrike i južne Evrope slični su i srodni, neki su uvjeti različiti (iako su slični) u južnoj i sjevernoj Italiji. Još su više različiti, ako se uspoređuje Italija i Njemačka. Suprotni su, ako se uspoređuje krajnji evropski jug i sjever na Baltičkom moru. Neko je zemljište posve neplodno, tako da na njemu

[112] »Utile esset omnium naturam nosse, vel mediocri quadam notitiam, praesertim autem Hominis, eiusque virium, vel physicarum, vel rationalium, vel etiam motuum, et actiorum ipsius.« Isto mjesto, 579.

[113] »Quare omnium artium notitia, tum logicarum, tum et naturalium, atque adeo etiam mechanicarum et rusticarum prodest ad sacrarum literarum cognitionem«. Isto mjesto, 579.

[114] »Quoniam vero de aliquibus rebus, omnibus gentibus ac regionibus communibus, brevissime, ac in genere tantum monui: dicam nunc de illis, quae Palestinae et Israelitis magis propria sunt, aliquanto plenius et magis per partem«. Clavis II, 582.

ne rodi ništa.[115] Druga su zemljišta posve plodna ili manje plodna, ali ipak rode. Oštrina klimatskih fenomena, osobito kretanja u zraku i oborina mnogo je žešća u Italiji negoli u Njemačkoj, a u Judeji još žešća. U Judeji žestoki suhi vjetrovi (istočnjak i jugo) spale i osuše ono, što nije sažeglo sunce. U Italiji bura (sjevernjak) isto suši zemlju i usjeve, ali ne onako žestoko kao vjetrovi u Palestini. U Njemačkoj takvi suhi vjetrovi manje su štetni i manje poznati.[116] Ovamo ulazi i ono već ranije navedeno Vlačićevo pravilo, da se pješčane pustinje na jugu stvaraju od nedostatka vlage i preobilja topline, a na sjeveru močvarne pustoši stvaraju se od nedostatka topline i preobilja vlage.

12. Pravila, koja Vlačić postavlja, i analiza, koju vrši na temelju njih, vodi konačno jednome: upoznavanju prirode konkretnog čovjeka u konkretnoj sredini i u određenim uvjetima života, tipa čovjeka izraslog u prirodnim i ekonomskim uvjetima predjela, vodi antropogeografskoj spoznaji.

Prirodu predjela (mjesta) čine njegove topografske, morfološke, geološke, pedološke i klimatske osobine, oborine, zračne struje, prirodne vegetacije i životinje. Vlačić ih nabraja i po redu razrađuje. To su: položaj predjela, planine, brežuljci, doline, ravnice, stijene, vrtače, jame, pećine, strmine i prohodnost, razvedenost, rijeke, jezera, more, potresi, kretanja zemljišta, sastav tla (kamen, pijesak, plodna zemlja), pustinje, močvare, kiše, vode, bujica, grad, vlaga zraka i vlaga zemljišta, toplina, žega, omora, vjetrovi. Zemljina kora i specifičnost zemljine kore, promjene, što na njoj nastaju, atmosferski uvjeti i njihova specifičnost i dinamičnost, osobito sunčana svjetlost, padavine i vjetrovi vrše međusobno utjecaj: atmosfera na zemljinu koru i zemljina kora na atmosferu. Jedno i drugo stvaraju uvjete biljnog i animalnog života.

Prirodu stvari čini baš to uzajamno djelovanje zemlje, topline, vjetrova i vode i njihov utjecaj na vegetaciju i na životinje. Ti uvjeti zemljine kore, atmosfere, vegetacije i životinja čine podlogu života čovjeka, njegova zanimanja, skupljanja plodova, lova, ribolova, proizvodnje i razmjene dobara.

Priroda ljudi izgrađena je na toj prirodnoj i ekonomskoj podlozi u prilagođivanju čovjekova života prirodnim uvjetima i u borbi ljudi i ljudskih skupina, da prirodne uvjete iskoriste i njih prilagode svojim ciljevima. Kako predjeli tako i ljudi imaju opća i zajednička svojstva i specifična svojstva. Antropogeografija vrši proučavanje onih elemenata u ljudima, koji su specifični i koji su se razvili kombiniranim djelovanjem prirodnih uvjeta predjela i ekonomije čovjeka. Prirodni uvjeti i ekonomski uvjeti života nekoga predjela odrazuju se u zanimanju ljudi, u tehnici njihova rada, u oruđima, u načinu nastanjivanja, u kućama i stanovima, u odijelu, obući, posteljama i pokrivačima, u vrsti hrane i načinu pripre-

[115] »Aridi, nihil ferentes«. Clavis II, 584.

[116] »Denique habuerunt (Judei) propriam quandam calamitatem ventorum, orientalium ac meridimalium, siccorum et omnia odurentium: multo magis quam Boreas frigiditate sua solet in Italia: quae ipsa Boreae malitia Germanis minus noxia notaque est«. Clavis II, 582.

manja jela, u načinu kretanja ljudi u poslu i seobama, u tipovima društvene organizacije i društvenih odnosa. Tako nastaju tipovi ljudi, s određenim i posebnim temperamentima i karakterima, koji se odrazuju u njihovim postupcima, tipovi društvene organizacije, tipovi braka, načina i stila života, tipovi vjerovanja i odraza svega toga u govoru i pismu, tipovi ljudske kulture predjela u određenom vremenskom razdoblju.

Nauka može istražiti sve tipove ljudi, društvene organizacije, vjerovanja i društvene kulture, tek pošto istraži prirodne i ekonomske uvjete života, prirodnu geografiju i ekonomsku geografiju.

Prikaz obrade geografskih elemenata kod Matije Vlačića pokazuje, da je Vlačić prije četiri stoljeća postavio načela, izgradio metodu i sistem antropogeografskih istraživanja, da je već tada *konstituirao antropogeografsku nauku* i da se moderna antropogeografija 19. i 20. stoljeća kreće u bitnim istraživanjima na njegovim načelnim postavkama, i rade s njegovom metodom.

Geografski, ekonomskogeografski, antropogeografski elementi u Vlačićevoj obradi toliko su pažljivo izraženi, da se ne samo sistematizacijom pitanja nego i konkretnim pitanjima istraživanja i iscrpnošću njegova programa mogu još uvijek korisno i plodno poslužiti suvremena istraživanja.

Preciznost i solidnost te Vlačićeve obrade tolika je i takva, da se njegovu radu uopće ne može prigovoriti, da je propustio ma šta od onoga, što je bilo dostupno čovjekovu znanju.

Zbog toga i u toj grani nauke Vlačić i poslije četiri stoljeća djeluje stvaralački. Uvijek učitelj, živ i suvremen.

(Primljeno za štampu na 9. sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 27. XI. 1956.)

Zusammenfassung

DIE GEOGRAPHISCHEN ELEMENTE IN DEN WERKEN VON MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS

Die Werke von Matthias Flacius Illyricus wurden bisher fast ausschliesslich vom Standpunkte der Theologie und der Geschichte, insbesonders der Kirchengeschichte behandelt und gewürdigt, während seine Beiträge zur geographischen Forschung, zur Sprachwissenschaft und zur Philosophie entweder überhaupt unberücksichtigt blieben oder nur mit kurzen Bemerkungen gestreift wurden.

Der Verfasser, der sich seit einem Vierteljahrhundert den Flaciusforschungen in Jugoslawien gewidnest hatte, und Flacius als Geschichtsforscher und Geschichtsschreiber in seiner Abhandlung über die Magdeburger Zenturien in den Veröffentlichungen der Jugoslawischen Akademie in Zagreb (Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, knjiga 306, Seiten 5–74, 1955) bearbeit hat unternimmt in dieser seiner Arbeit den Versuch die Beiträge von Matthias Flacius Illyricus

zur geographischen, wirtschaftsgeographischen und insbesondere zur menschengeographischen (anthropogeographischen) Forschung darzustellen und einer methodologischen Prüfung zu unterziehen.

Wenn auch Flacius in seiner am Anfang der ersten Zenturie veröffentlichten Methode und im Programm zur kirchengeschichtlichen Forschung die Regeln aufstellte über die topographische Ordnung in welcher einzelne Kirchen in jedem von den sechzehn zu bearbeitenden Jahrhunderten bearbeitet werden und in seinem Verzeichnis von 1.100 Hauptfragen die in der Bearbeitung jedes Jahrhunderts berücksicht werden sollten, schon manche geographische, wirtschaftsgeographische, anthropogeographische und ethnographische Komponente hervorhob, die auch in den betreffenden Kapiteln jeder Zenturie inhaltlich ausgearbeitet wurden, und wenn er auch in seiner Abhandlung über den Inhalt und die Grenzzwecke der Wissenschaften (»De materiis metisque scientiarum, gedruckt zum ersten Mal in der zweiten Ausgabe seiner »Disputatio de originali peccato et libero arbitrio, etc« 1573, S. 509–548) den Posten der einzelnen Fächer der geographischen Wissenschaft im Komplexe der gesamtwissenschaftlichen Forschung streifte, die Grundsätze und Methode der geographischen Forschung enthält sein Hauptwerk: Clavis scripturae Sacrae seu de sermone sacrarum Literarum.

Sein Interesse ist auch hier nicht in erster Reihe die geographische Forschung an sich, sondern seine Bemühungen gehen dahin die Heilige Schrift so zu deuten, wie sie von denjenigen die sie geschrieben haben und von denjenigen, für welche sie geschrieben war, verstanden wurde. Also der Mensch Palästinas bis zu Christi Zeit. Wie war dieser Mensch, welche Eigentümlichkeiten der geographischen und klimatischen Umwelt, der wirtschaftsgeographischen Bedingungen sowie der gesellschaftlichen Institutionen auf die Gestaltung des historischen Menschen Judäas wirkten, wie war die Natur der Gegend, die Natur der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umstände sowie die Natur dieses Menschen (natura loci et coeli, natura rerum, natura hominum)?

Solche Fragestellung erhält besonders scharfe Züge durch seine 1560 formulierte und 15 Jahre danach bis zu seinem Tode verteidigte Ansicht über das Wesen des Menschen überhaupt. Eigentlich wollte Flacius unter keiner Bedingung ein Philosoph sein und wurde es doch, gegen seine eigene Absicht. Das Wesen des Menschen ist Fleisch, die Fleischlichkeit ist des Menschen Substanz. Auch die edelsten Krafte des Menschen, Verstand, Geist, Seele, Herz sind Fleisch. »Qui totus homo nascitur ex carne: caro est et non spiritus; et ad carnalia tendit«. Und dann: »Caro significat autem totum hominem corpore et anima ... praesertim vero ipsum cor et rationalem animam«. (Clavis, I. Ausgabe 1628. 107). Obwohl Flacius diese Ansicht über das Wesen des Menschen auf einzelne Stellen der Heiligen Schrift und Luthers Schriften stützen wollte, und ausserdem dieser ganzen Ansicht nur einen theologischen Sinn beimass und sie auf den Menschen nach dem Adamsfall bezog und mit dem peccatum originale verband, auch die Grenzen der theologischen Erkenntnis nicht überschreiten wollte, war diese seine Erkenntnis viel überzeugender

durch die Erfahrungen des täglichen Lebens, somit auch mit der Erfahrung überhaupt als mit den Zitaten aus der Schrift begründet. Durch die Jahrhunderte war keine Kirche geneigt, seine eigene evangelische Kirche miteingenommen, diese seine Ansicht anzunehmen und zu bestätigen, und betrachtetete sie nur als eine von den allgemeinen Leitsätzen der kirchlichen theologischen Lehre abweichende Privatmeinung (»suas privatas opiniones«) eines gelehrten Theologen.

Ist der Mensch nun so und war er immer so seit dem Anfang der Menschengesellschaft, und folgt er auch dem Fleische, so haben besondere materielle geographische Verhältnisse, Wirtschafts- und Geselschaftsverhältnisse jeder Gegend dem dort Jahrhunderte hindurch lebenden und von ihnen abhängingen Menschen besondere Merkmale aufgeprägt: in seinem Temperament, seinen Charakterzügen, im Wirtschaften, Gehen, Benehmen, in den Beziehungen zu den Menschen des eigenen Stammes und des eigenen Volkes sowie in seinen Beziehungen zu den Fremden. Die geographischen und wirtschaftlichen Lebensbedingungen wirken weiter auf die Eigentümlichkeiten des menschlichen Ausdrucks, auf die schrifstellerischen und poetischen Bearbeitungen der Geschehnisse. Flacius hebt hervor, dass Homer, als homo asiaticus und den geographischen Verhältnissen Palästinas nicht entfernt und fremd eine dem alten Testament sehr ähnliche Ausdruckweise gebraucht und dass sich eine vergleichende Analyse beider Ausdruckweisen lohnen würde.

Um die Menschen, die die Heilige Schrift geschrieben haben sowie diejenigen, für welche sie geschrieben wurde, richtig zu verstehen und somit die richtige Deutung den einzelnen Worten der Schrift, den Phrasen, Figuren, Tropen, Gleichnissen zu geben, untersucht Flacius die geographische Struktur und die Lebensbedingungen Judäas. Seine Quelle bildet wieder mehr die Heilige Schrift als andere Werke, obwohl er sich bei dieser Analyse und insbesonders zur Aufstellung von Vergleichungen auch der hellenischen und lateinischen Klassik bedient und die altchristlichen Autoren ausnützt. Sein geographisches Bild Palästinas ist ausserordentlich durchgedacht im System und in der Schilderung, sowie reich an Einzelheiten und Vergleichen mit anderen Ländern. Er schildert die topographische Lage der einzelnen Gegenden und einzelnen Städte, dann die geologischen, geomorphologischen und pedologischen Eigenschaften und die Auswirkungen von kombinierten geomorphologischen und klimatischen Faktoren auf die Veränderungen der Erdoberfläche. Besonders sind die Wirkungen der klimatischen Faktoren, der Hitze und Dürre, dann der plötzlichen Regengüsse und heftigen dürren Winde auf die Vegetation, Fauna und menschliche Wirtschaft hervorgehoben. Es werden die Bäume und Tiere beschrieben, und die Früchte registriert. Die Menschen leben entweder von der Viehwirtschaft oder vom Landbau und Weinbau, die Oliven, Feigen und Palmen (Datteln) als Zusatz hinzugenommen. Sie sind dauernd ansässig, treiben nur wenig Handel, sind keine besonderen Handwerker, noch weniger Fischer, Seeleute und Baumeister. Die Seeleute und Baumeister werden bei anderen Völkern gesucht. Bodenbesitz ist nach den Stämmen und innerhalb die-

ser nach den Familien verteilt und nach der Schrift den Judäern von Gott angewiesen. Sie haben es dann mit Seilen vermessen und auf gleiche Teile verteilt. An Boden erhielten sie genug und übergenug. Wie Grund und Boden nach den Stämmen verteilt wurde, so blieb Eigentumsrecht nach Stämmen, was zur Konservierung der Stammesorganisation beitrug. Die Ehen wurden nur zwischen Stammesgenossen geschlossen. Die Differenzierung der Funtionen zunächst nach den Stämmen, dann innerhalb der Stämme brachte weitere gesellschaftliche Differenzierungen hervor. Jedenfalls, betont Flacius, die eigentliche Nobilität, Optimaten, wurden erst während der Könige und von diesen geschaffen. Die Lage eines Fremden unter diesen Bedingungen ist die möglichst schlechteste. Er hat keinen Erbteil am Grund und Boden, kann den Boden nicht kaufen, ist nicht Stammesmitglied und stammt auch nicht von Abraham. Gott hat sich der Fremden angennomen, hat sie zu den Witwen, Waisen, Kranken und Aussätzigen eingereiht und Erbarmen ihnen gegenüber angeordnet.

Über die Arbeitstechnik fand Flacius nicht besonders präcise und erschöpfende Angaben. Somit auch nicht über Werkzeuge, d. h. Produktionsmittel. An zwei verschiedenen Stellen wiederholt er die Angaben dass Judäer Getreide mit den Ochsen droschen, aber dass die einzelnen Getreidesorten sowie die dürren Bohnengemüse mit Flegeln geklopft wurden. Da er zugleich als Symbol der Disproportion betrachtet, wenn ein Ochse und ein Esel beim Ackern als Paar zusammen eigenspannt werden, so folgt daraus, dass man den Pflug benutzte und dass entweder ein Paar Ochsen oder ein Paar Esel unter Pflug eingespannt wurden. Die wichtigste Transportkraft war der Esel, den auch die Magnaten bei den steilen und steinernen Wegen zum Reiten benützten. Der Most und der Wein wurden in Schläuchen auf den Rücken der Esel oder auf den Schultern der Menschen transportiert.

Die Einwohner waren ausgezeichnete Weinbauer. Sie suchten überall die besten Sorten von Weinreben, pflanzten sie weiter und plegten die Weinberge. Sie arbeiteten intensiv an Sortenwahl, Veredelung und Bearbeitung von Weinreben. Auch die besten Weine wuchsen dort.

Die Wirtschaftsstufe war die Naturalwirtschaft. Als Symbole des Reichtums und der Fülle wurden weder Geld, Silber noch Gold betrachtet, sondern Naturalfrüchte: Weizen, Wein und Öl.

Sie kochten nicht viel, benutzten auch nicht viele Koch- oder Tischgeschirre, sondern assen meist kalte Speisen, so wie sie in der Wirtschaft produziert wurden: Brot, Gemüse, Feigen, Nüsse, Weintrauben, frische und getrockene Weintrauben, Milch, Käse, Öl und Honig. Die Sommernächte verbrachten sie meistens im Freien und schliefen ein jeder »unter seinem Feigenbaum, unter seiner Rebe«, ausserhalb des Wohnhauses und der Stadt aber in der Nähe der Stadt. Sie schliefen entweder gekleidet oder mit dem Oberkleid gedeckt.

Die steilen Berge und steinigen Böden, steilen Wege und erhitzten Steine, wie auch die übermässige Luftwärme verursachten, dass sich die Tiere und die Menschen nur langsam bergauf und bergab bewegten.

Die Temperamente der Südländer sowie der Orientalen sind auch durch die geographischen Verhältnisse beinflusst. Sie brennen von Leidenschaften und ihr Empfinden im Affekte zeigen ostentativ nach aussen weit mehr als die Nordländer. Sie sind mehr lustig und wollen das bezeigen, sie sind auch mehr traurig und wollen das nach aussen zeigen. Sie lieben mehr, sie zürnen heftiger, sie hassen auch mehr. Wenn sie einer Sache nachgehen und Erfolg haben wollen, handeln sie feurig in ihrem Begehren. Um sie, insbesondere im Geschlechtsverkehr und im Geschlechtstriebe, leichter zu verstehen, vergleicht sie Flacius mit den Griechen, Süditalienern (südlich von Florenz) und den Spaniern. Starker Geschlechtstrieb führte zu Polygamie. Sie sind auch grausam. Die Herrscher und die Mächtigen lassen sofort, auch in Friedenszeiten die Menschen umbringen ohne jedes längere Gerichtsverfahren. So benahmen sich Saul, David und Salomon, so, fügt Flacius hinzu, machen es heute die türkischen Tyrannen und Satrapen.

Um die Verhältnisse Judäas verständlicher zu machen, benützt Flacius viele Vergleiche. Da er in diesen als Zeuge wirkt, erhalten dadurch seine Angaben auch einen historischgeographischen Wert. Die hohen Steinwände mit breiten Köpfen, auf welchen palästinische und arabische Städte wie Petra, Eta und Rimmon gebaut wurden, vergleicht er mit Kala an der Saale, das ihm aus seiner persönlichen Erfahrung bekannt war, sowie mit der hohen Steinwand in der Mitte des Rheins neben den grösseren Katarakten bei Schaffhausen.

Am Rhein, Main und Neckar gedieh die Weinrebe schon zu seinen Lebzeiten, während an der Elbe und Weser keine Weinberge vorhanden waren. In den deutschen Städten, sogar in den grösseren, und er besuchte alle wichtigeren, wohnten noch Bauern und Viehzüchter. Die Stadt hatte gewöhnlich einen gemeinsamen Kuhhirten und einen Ziegenhirten und wenn die Kühe und Ziegen am Abend nach der Stadt zurückgetrieben wurden, konnte eine jede im Labyrinth der Strassen den Weg nach Haus herausfinden. In den bergigen Gegenden in der Nähe von Jena, – und er wohnte in Jena 4 Jahre hindurch, – benutzte man ebenso wie in Palästina den Esel als Tragtier an den steinigen und steilen Bergwegen. Besonders lebendig wirken seine Vergleiche des Ackerbaus, Weinbaus und der Viehzucht Judäas und Istriens, von wo er stammte, wie auch die Gleichheit des Essens und Trinkes in beiden Ländern.

Auch die Beschreibung der konkreten historischen Bedingungen, die die Verhältnisse des Ortes ausmachten, und die auf die Gründung der christlichen Konsumkommune in Jerusalem im ersten Jahrhundert wirkten, sind überzeugend. Die ersten Christen wollten alle Propagandisten des Evangeliums werden, sie bewegten sich von Stadt zu Stadt, ohne Beruf, ohne wirtschaftliche Grundlage. Die einen verkauften ihren Besitz, und gaben den Erlös der Gemeinschaft, die anderen mussten von der Gemeinsschaft erhalten werden. Dieser ganze Haufen von ersten Christen war den späteren scholastischen Haufen ähnlich: alle wollten nur von der Theologie wissen und nur Theologie studieren und sobald sie etwas erlernt hatten, gingen sie weiter, um an der Verbreitung des Chri-

stentums sich aktiv zu beteiligen. Man trachtete die Liegenschafen in Jerusalem auch deshalb zu verkaufen, weil die Christen von Christi Prophezeiung vom Untergang Jerusalems und der Zerstörung seiner gesamten Bevölkerung beeinflusst waren.

Da Flacius selbst einer des grössten und fruchtbarsten Schriftsteller war und ein unermüdlicher Arbeiter, ist es nicht ohne besonderen Reiz, seine Ansichten über die Arbeit zu verfolgen. Er schrieb in einer seiner Bemerkungen, dass der Bauer zunächst über die Früchte unterrichtet werden müsste, und wiederholt in der Clavis, dass die harte Arbeit alles besiegt und nichts sei unmöglich demjenigen, der will. In seiner Definition in der Clavis ist die Arbeit zunächst eine schwerere und und nicht angenehme Anstrengung des Körpers und des Geistes, – und Geist ist nichts anderes als der Gedanke, – dann ist die Arbeit eine nützliche Tätigkeit, verbunden mit der Überwindung des Unwillens. Dann wird die Arbeit auch nur von dieser negativan Manifestation aus betrachtet und ist dann nur Anstrengung, Furcht und Unglück. Aber auch etwas Gutes bedeutet die Arbeit: gute Dinge entstanden durch angestregte Arbeit. Flacius zitiert jene Stelle aus dem Psalm, die so viel zu denken und zu handeln Tolstoj gab: wirst du die Frucht der Arbeit deiner Hände essen, so wirst du glücklich sein und es wird dir wohl ergeben.

In dem Methodus zu den Zenturien hatte Flacius die Reihenfolge der Entstehung und Verbreitung der Kirchen aufgestellt: zunächst die Kirchen Asiens, dann Afrikas, dann der Mittelmeerinseln, dann Südeuropas: Griechenlands, der Balkanländer, Italiens und Hispaniens, dann Galliens und von Gallien und Illyrien aus die Verbreitung nach Westdeutschland, dann kommen an die Reihe die nordischen Länder, Osteuropa und zuletzt Britannien, Schottland und Irland. Bei dieser Reihenfolge und Topographie der einzelnen Kirchen benützt Flacius nur den geographischen und den verkehrsgeographischen Masstab, ohne Rücksicht auf die spätere Konfessionspolitik und die politischen Grenzen.

In seinen geographischen Betrachtungen hat Flacius einige methodologische und erkenntniskritische Regeln wie auch Regeln über die Ursächlichkeit der geographischen Phänomene aufgestellt.

Zusammenfassend betont der Verfasser, dass Flacius der Begründer der systematischen anthropogeographischen Forschungen und Schöpfer einer wissenschaftlichen Methode zu diesen Forschungen war. Indem er die Erkenntnis der speziellen Merkmale eines Menschentypus von der Erkenntnis der geographischen und wirtschaftsgeographischen Bedingungen der Gegend abhängig macht die Wechselwirkung der Naturkräfte untereinander und ihre spezielle kombinierte Wirkung auf Natur des Menschen erforschen will und teilweise (für Judäa) erforscht hat, hat Flacius die anthropogeographische Wissenschaft konstituiert und eine Methode für diese wissenschaftliche Forschung so vollkommen ausgearbeit, dass die moderne zeitgenössische anthropologische Forschung des 19. und des 20. Jahrhunderts nach drei oder vier Jahrhunderten nicht viel Wesentliches diesen Grundlagen hinzuzufügen im Stande war.

Miho Barada

PRILOZI KRONOLOGIJI HRVATSKE POVIJESTI (1062–1075)

Potaknut novim otkrićima i napisima obradit ću u ovoj radnji neka pitanja iz kronologije hrvatske povijesti. To je grana povijesne nauke, koja obrađuje i utvrđuje vremenske podatke pojedinih povijesnih činjenica. Premda su kronološki podaci kostur i okosnica historije, nažalost upravo u toj grani naša historiografija uvelike hramlje. Glavno je, da je kod nas netko, bilo to i pred više stoljeća, postavio neku povijesnu činjenicu u određeno vremensko doba, to se odmah i bez provjeravanja prima. Usudi li se tko pokazati, kako je neki od tih datuma potpuno samovoljan i pogrešan, to se ne samo ne prima, nego se ili preko toga šutke prelazi, ili se takvo pisanje još i neznalački pobija. Tomu je, držim, razlog nepoznavanje najosnovnijih načela kronologije kao nauke. Ta je pak nauka, bar u osnovama, opsegom i problematikom jednostavna i laka. Poznavati je nije neka osobita mudrost, a upravo je zato, još većma vrijedno osude ne poznavati je.

Obradit ću ovdje neka pitanja iz kronologije hrvatske povijesti XI. stoljeća, od g. 1062.–1075. To razdoblje pripada vremenu živog vrenja i odsudnog previranja u evropskom društvu, koliko u osnovama, toliko na površini. Upozoravam čitatelja, da su kronološka pitanja, koja ću rješavati, uzeta radi njihove važnosti, a imena povjesničara, koja ću navoditi, jedino i samo koliko i kako su pojedinci o tim pitanjima pisali. Daleko sam i od pomisli, da bilo kome umanjim ili okrnjim ugled. Pogotovo, jer mnogi od tih povjesničara pripadaju priznatoj eliti naše historiografije.

A. REFORMNI SINODI 60-IH I 70-IH GODINA XI. ST.

U zadnje vrijeme je pronađen u riznici korčulanskog kaptola vrlo dragocjen rukopis iz prve polovice XII. stoljeća. O njemu je donio kratak izvještaj dr. V. Foretić,[1] zabavivši se više njegovim povijesnim podacima

[1] *Starine*, 46., Zagreb 1956., 23–44.

nego samim rukopisom. U tom rukopisu zabilježeni su važni podaci za kronologiju hrvatske povijesti. Osobito je važan zapis iz vremena pape Aleksandra II. (1./10. 1061. – 21./4. 1073.), koji ovdje s prijevodom donosim:[2]

Alexander II sedit annos XI, menses X, dies XIII. Hic inter alia multa in diuersis mundi partibus religiose ut bonus pastor emendans, audiuit de Cressimiro Chroatorum principe, quod dolo necari fecisset Goislaum fratrem. Misso apocrisario Mainardo religiosum scilicet uirum, qui sua sagacitate, si ita res habetur inquireret. Qui ueniens satisfactionem accepit ab eo, iurans cum duodecim suis iuppanis non se teneri illo crimine. Ipse autem reconciliatus iterum adeptus est principatus illius terre a parte sancti Petri apostoli. Dum autem legatus ipse apud Dalmatinos demoraretur, comperit eos infessos nefariis criminibus, qui facto concilio, prout tempus dabat eos emendans, ad dominum suum repedauit. Sequenti uero anno misit alium timentem deum, nomine Theusum, qui omnia uiriliter scrutans, facto generali synodo utiliter emendauit. Nam consanguinitatem in quarta et in quinta propinquitate innexi tenebantur et ordinationem malam episcoporum et copulatione uxorum presbiteros et diaconos emendans et uenditiones hominum funditus euertens, similiter ut superius cum honore rediit.

Aleksandar II. stolovao je 11 godina, 10 mjeseci, 13 dana. On, između mnogih drugih stvari, kao dobar pastir pobožno revnujući u raznim stranama svijeta, dozna za Krešimira, vladara Hrvata, da je zločinački dao ubiti svoga brata Gojslava. Stoga je poslao poslanika Majnarda, pobožnog muža, da svojom dovitljivošću istraži, da li je to tako. Taj došavši, primi od njega opravdanje, jer mu se zakleo on i dvanaest njegovih župana, da nema učešća u tom zločinu. On pak pomiren (s crkvom), ponovno steče vladavinu one zemlje sa strane sv. Petra apostola. Dok je pak taj poslanik boravio kod Dalmatinaca, otkri da su zaraženi opakim zločama; održavši sinod, ispravljajući ih, koliko su prilike dopuštale, povrati se gospodaru svomu.

Iduće pak godine pošlje drugog (poslanika) bogobojaznog imenom Teuza, koji sve podrobno razmotrivši, održavši opći sinod, uspješno ispravi. Jer ženidbu u četvrtom i petom stepenu rodbinstva, i pogrešno postavljanje biskupa i ženidbu svećenika te dijakona ispravivši i prodaju ljudi posve uništivši, slično kao gore, časno se povrati.

Navedeni zapis napisan je kratkim i zbijenim stilom ljetopisca, pa ću se osvrnuti na nekoje izraze, potrebne za razumijevanje sadržaja i činjenica, o kojima se ovdje radi. U prvom su redu izrazi o ubojstvu Gojslava, brata kralja Krešimira. U Rim je stigla vijest, da je Petar Krešimir dao *dolo* – zlobno, opako, prijevarom ubiti svog brata Gojslava. Poslanik pak papin Majnard, poslan od pape Aleksandra II. da to razvidi, primio je od Petra Krešimira opravdanje *(satisfactionem accepit)*, i to pošto se oprao

[2] Prema *faksimilu* – i. d. – l. 58 r. 9 do l. 59 r. 2.

svečanom rotom samodvanaestorice, da on nije krivac bratove smrti. Radi se o onodobnoj roti, koja se kod Slavena obično vršila u duodecimalnom broju.[3] Isti izvor dodaje, da je Petar Krešimir time bio *reconciliatus* – pomiren s crkvom. Iz tog posljednjeg izlazi povijesna činjenica, da je Petar Krešimir bio udaren crkvenom kaznom izopćenja ili bar interdikta. Dalje se u tekstu kaže, da je poslije pomirbe, poslanik Majnard papinskom vlašću oslobodio Petra Krešimira crkvene kazne, na što je Petar Krešimir »iterum adeptus est principatus illius terre a parte sancti Petri« ponovo zadobio čast i vlast hrvatskog vladara.

U toj vijesti još je zabilježeno, kako je papa Aleksandar II. poslao Majnarda s glavnom zadaćom da istraži ubojstvo Gojslava, a ne da provede crkovne reforme u našim krajevima. Reformni sinod održao je Majnard usput.

Uz Majnarda spomenut je u toj vijesti još i drugi poslanik Aleksandra II. Teuzo, za kojega zapis kaže, da je bio poslanik »sequenti anno« poslije Majnarda, što ne mora značiti vremenski godišnji razmak, nego iduću kalendarsku godinu.

Isti izvor zove naše krajeve »apud Dalmatinos«, t. j. nazivom pojma sezanja starorimske Dalmacije, kako to često srednjovjekovni izvori čine i kako će se u ovoj radnji još vidjeti.

U našim dosad poznatim izvorima osim za poslanika Majnarda i Teuza zabilježene su vijesti također i o kardinalu Ivanu, a uz to i o sinodima, koje su oni držali. Sve je to naša historiografija itekako obradila, a između svih osobito F. Šišić,[4] držeći se pri tomu uglavnom kronologije, koju je postavio Lucius, a razradio Fr. Rački. Tako je po Fr. Račkomu Majnard poslanik u našim krajevima na početku god. 1059.;[5] Teuzo pak god. 1060.,[6] a kardinal Ivan 1063.[7] Po Šišiću, Majnard je poslanik i drži sinod u Splitu »pod kraj februara ili na početku marta 1060.«,[8] Teuzo god. 1060.,[9] a kardinal Ivan »pod kraj 1063., odnosno na početku 1064.«[10]

Da li i koliko te kronološke postavke odgovaraju stvarnosti?

1. Poslanik kardinal Majnard

Osim već navedenog izvora Korčulanskog kodeksa poslanika Majnarda spominje Toma, arcidakon splitski, na dva mjesta. Na prvom piše:[11]

[3] Po *Foretiću* i. d. 38 – to bi bio »prvi poznati nam spomen dvanaestorice župana. koji su stajali na čelu dvanaest hrvatskih plemena«, dok se tu o tima ne radi, nego o broju rotnika pri zakletvi ili roti.
[4] *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925, 449 sl.
[5] *Documenta*, Zagreb 1877, 52, 53, 54, 204.
[6] I. d. 59, 99.
[7] I. d. 208, 449.
[8] N. d. 503, 504, 510, 538.
[9] I. d. 509, 552.
[10] I. d. 516, 538.
[11] *Izdanje Fr. Račkoga*, Zagreb 1894, 49.

Fuerat siquidem tempore domini Alexandri pape et Johannis decessoris Laurentii supra dicti a domino Maynardo quondam Pomposiano abbate, postea episcopo cardinali, quedam synodus omnium prelatorum Dalmatiae et Chroatie multum solempniter celebrata.

U vrijeme gospodina Aleksandra pape i Ivana, prethodnika prije sponutog Lovre, održan bijaše velikom svečanošću sinod svih crkvenih dostojanstvenika Dalmacije i Hrvatske od Majnarda, nekoć opata pompozijanskog, poslije biskupa kardinala.

Na drugom mjestu kod istog Tome, pri opisu prijema hrvatskog poslanstva, i to svećenika Ulfa, biskupa Cedede i opata Potepe od bezimenog pape, zapisano je, kako im je taj papa naredio, da moraju držati i vršiti »omnia quae a uenerabili fratre nostro Mainardo, sanctae Rufinae episcopo cardinali, synodaliter statuta sunt«.[12]

Po *Tomi* i po *Korčulanskom kodeksu* papa je Aleksandar II. poslao kardinala Majnarda u naše krajeve, gdje je on održao reformni sinod u Splitu, i to po Tomi u vrijeme splitskog nadbiskupa Ivana. O istom tom papinskom poslaniku Majnardu nalazi se zabilježena u trećem izvoru, koji se sada čuva u *Britisch museum* u Londonu, u prijepisu iz XII. stoljeća, vijest, kako je papa Aleksandar II. potvrdio zaključke splitskog sinoda. Ta potvrda glasi:[13]

Alexander regi et episcopis Dalmatiarum. Notificamus, omnia capitula, que per confratres nostros venerabiles, Mainardum scilicet collateralem episcopum nostrum et Johannem archipresulem vestrum in Spalato aliisque civitatibus sunt statuta, eadem in Romana synodo seriatim ea referente, a beate memorie predecessore nostro Nicolao apostolica auctoritate et sub anathematis interpositione roborata. Cuius nos constitutionem exequentes, ipsaque statuta confirmantes, quedam eorum his nostris apicibus inserimus.

Aleksandar kralju i biskupima dalmatinskim. Obznanjujemo, da su svi zaključci, koji su doneseni od časne naše braće, i to od Majnarda pobočnog našeg biskupa i Ivana vašeg nadbiskupa u Splitu i drugim gradovima, isti, o kojima je redom izvješćujući na rimskom sinodu, od blažene uspomene našeg prethodnika Nikole bili potkrijepljeni apostolskom vlašću i pod prijetnjom izopćenja. Kojega (pape) mi odredbu izvršujući i te zaključke potvrđujući, neke ćemo od njih uvrstiti u ova naša slova.

Tekst je takav, da se može dvojako shvatiti:

1. da su zaključci splitskog sinoda bili pretreseni na rimskom reformnom sinodu od strane Nikole II. i slijedilo bi, da je Majnard održao sinod u Splitu na početku 1060. za Nikole II.;

2. da su zaključci Majnardova splitskog sinoda isti kao i oni reformnog lateranskog sinoda u travnju 1059. za Nikole II., zato ih sad Aleksandar II. potvrđuje.

[12] I. d. 51.
[13] *F. Šišić, Priručnik*, Zagreb 1914, 236.

Vijesti *Korčulanskog kodeksa, Tome* arcidakona i *potvrde* pape Aleksandra II. međusobno se slažu i popunjuju. Iz njih izlaze ove važne kronološke činjenice:

1. reformni sinod u Splitu držao je poslanik pape Aleksandra II. Majnard;
2. držao ga je kao kardinal;
3. skupa sa splitskim nadbiskupom Ivanom.

Majnard je po jednoj ispravi već g. 1059. bio visoka ličnost u papinskoj kancelariji. Kardinal biskup Humbert, koji je bio i bibliotekar, umro 5/5. 1061., a naslijedio ga je Majnard, postavši posljednji kardinalom biskupom Silvae Candidae ili S. Rufinae i bibliotekar, posljednju službu vrši do 13/1. 1063.[14] Budući da je on poslanik pape Aleksandra II., koji je zasjeo na papinsku stolicu 1./10. 1061., to Majnardovo poslanstvo pada u vrijeme poslije tog datuma. Majnard je poslije izvršene istrage o ubistvu Gojslava održao reformni sinod u smislu zaključaka lateranskog sinoda, koji je držao papa Nikola II. u travnju 1059.[15]

Kronologiji Majnardova poslanstva smeta podatak s njegovim imenom u ispravi i kartularu samostana sv. Ivana biogradskoga. U ispravi je zabilježeno: »anno ab incarnatione ... millesimo L^mo VIIII°, indictione X ... mense februario«, da je Petar Krešimir dao eksempciju ili imunitet tom samostanu »coram apocrisario sancte romane ecclesie uenerabili abbate Mainardo, misso a Nicolao sanctissimo papa«.[16] Po tomu Majnard bi bio poslanik pape Nikole II. u našim krajevima u veljači 1059. Ta vijest nije pouzdana iz više rasloga. U prvom redu nije uzeta iz originala, nego iz poznijeg prijepisa, koji je osobito u dataciji iskrivljen. Tako je indikcija pogrešna, jer u veljači 1059. nije bila X., kako je zabilježeno, nego XII. Konačno *reformni sinodi slijedili su tek poslije* onog, koji je držao Nikola II. u Lateranu *u travnju* 1059., pa zato ni Majnard nije mogao biti prije tog vremena poslanik u našim krajevima. Po samom sastavu i obliku, kako je isprava do nas došla, a u kojoj bi bio spomenut Majnard, jasno se vidi, da se radi o takozvanom *prividnom originalu.* Pogotovo jer je zabilježena u dvije redakcije, užoj i široj, a u objema se spominje Majnard, opat poslanik. Bez obzira na sve to, ovdje se radi o kronologiji Majnarda poslanika Aleksandra II., a to je on mogao biti jedino poslije 1./10. 1061.

2. Teuzo

Po navedenom tekstu *Korčulanskog kodeksa,* Aleksandar II. poslao je u naše krajeve osim Majnarda također i biskupa Teuza. Za njega se znade da je god. 1059. bio biskup u Orvijetu.[17] Teuzo održao je opći sinod *(facto generali sinodo)* i to »sequenti anno«, pošto je Majnard kao po-

[14] *H. Bresslau,* Handbuch Urk.lehre, I, Leipzig 1912, 236–237; *F. Šišić, Povijest Hrvata,* n. d. 502, 510.

[15] O tom sinodu u pojedinostima v. *Šišić,* I. d. 501–502.

[16] *Rački, Doc.* n. d. 53, 54. Naprijed v. 192.

[17] *Šišić, Pov. Hrvata,* n. d. 509.

slanik tog istog pape bio u našim krajevima, sudio Petru Krešimiru i održao reformni sinod.

Za Teuza pak poslanika znaju i naše isprave. Postoji tekst isprave njegove presude u korist zadarskog samostana sv. Krševana u sporu za crkvu sv. Ivana u Telašćici na Dugom otoku.[18] Ta isprava sadrži ove kronološke podatke:

1. vodila se parnica »ante conspectum domni Teuzonis, apostolice sedis apocrissarii, missi a domino Alexandro romano pontifice«;
2. u vrijeme Petra opata zadarskog samostana sv. Krševana;
3. Nikole zadarskog priora i stratega;
4. Lovre izabranog splitskog nadbiskupa – »in presentia (Laurentii) apsarensis episcopi, a Spalatinis et a cuncto consilio archiepiscopus electus«;
5. *indictione III.*

Za te kronološke podatke može se kazati: vladanje pape Aleksandra II. traje od 1./10. 1061. do 21./4. 1073.; opat se Petar spominje u fundacionoj ispravi ženskog benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru iz g. 1060.[19] i u ispravama iz g. 1067.,[20] 1070.[21] i t. d.; za priora Nikolu znade samo ta isprava. Kako se vidi ti podaci za kronologiju malo kažu, jedino, da je Teuzo bio poslanik Aleksandra II. Za datiranje pak odsudan je podatak »indictione III.« U to doba, kao drugdje također i kod nas, redovito je u općoj upotrebi bila *indikcija bizantska.* Ona se bilježila od 1. IX. *godine ispred* do 31. VIII. *iduće godine.* Tako zabilježena indikcija III. za pontifikata Aleksandra II. bilježila se samo od 1. IX. 1064. do 31. VIII. 1065. Po tom kronološkom podatku, zabilježenom u gornjoj ispravi, a taj se podatak podudara s vladanjem Aleksandra II. i životom opata Petra, navedena *presuda* poslanika *Teuza* zbila bi se negdje *između* 1. IX. 1064. i 31. VIII. 1065.; u tom vremenu bio bi i Teuzo poslanik u našim krajevima.

Međutim naša historiografija datira tu presudu g. 1059.[22] ili 1060.,[23] pri tomu ne štedeći sačuvani tekst od teških izmjena. U ispravi zabilježeno ime pape Aleksandra II. zamjenjuju s onim pape Nikole II., indikciju III. mijenjaju u XIII. A zašto sve to?

U ispravi Teuzove presude naznačen je kao svjedok osorski biskup Lovro, kao već izabrani splitski nadbiskup – *a Spalatinis et a cuncto consilio archieposcopus electus.* Za Lovru pak *Toma* arciđakon piše:[24] »Ordinatus est in sede salonitane ecclesie anno incarnationis millesimo sexagesimo«, što bi po onomu *incarnationis* vremenski odgovaralo, da se to zbilo negdje između 25. III. 1059. i 24. III. 1061. Tolik je to vremenski razmak, jer *stilus incarnationis* ima *dva calculusa, pisanus* i *flo-*

[18] *Rački,* Doc. 59–60.
[19] I. d. 66.
[20] I. d. 69.
[21] I. d. 80.
[22] I. d. 59.
[23] *Šišić, Pov. Hrvata,* n. d. 552; isti *Priručnik* n. d. 245 »prije 1. rujna 1060«.
[24] *Izd. Račkoga* n. d. 54.

rentinus. Po *calculusu pisanusu* g. 1060. bilježila se od 25. III. 1059. do 24. III. 1060.; po *calculusu florentinus* od 25. III. 1060. do 24. III. 1061. A jer se ne zna, o kojem se calculusu radi, zato je tolik razmak Tomina datuma o nastupu Lovre na nadbiskupsku stolicu,[25] i već je po tome g. 1060. sporna.

Naša historiografija, držeći se pretpostavke, da je Tomin podatak g. 1060. ispravan, redovito i bez izuzetka uzima tu godinu za osnov ne samo Lovrina nastupa, nego i mnogih drugih kronoloških povijesnih podataka, pa tako i za datiranje te Teuzove presude. A da li je to ispravno?

Toma, kao drugorazredni izvor, koji, kako sâm izričito naglašava, piše[26] »partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes«, u kronologiji nije baš pouzdan. Da navedem primjer. Po njemu je nadbiskup splitski *Petar* živio »anno domini nongentesimo nonagesimo, tempore Tirpimiri et Muncimiri filii eius, regum«.[27] Stvarna je činjenica, da su Trpimir, Mucimir i nadbiskup Petar po ispravama od 4. III. 852.[28] i 28. IX. 892.[29] živjeli u IX. stoljeću. Ispravnost tih obiju isprava izvan je svake

[25] Koliko pri *stilus incarnationis* treba paziti na dva njegova *kalkulusa*, neka pokažu ovi primjeri. *V. Novak* za ispravu pod br. 97 u *Supetarskom kartularu* – n. d. 207 – piše: »Taj notarski instrumenat je sasvim *određeno datiran*, te nam on ne zadaje nikakovih teškoća za njegovo *točno datiranje*. Anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi millesimo centesimo septuagesimo sexto, indictione uero nona... Budući da indikcija IX. traje 1176. samo do kraja augusta, onda je sigurno, da je taj instrumenat izdan negdje u vrijeme od početka godine, t. j. *od 25. marta do kraja augusta 1176.* Jer prvog septembra već je započinjala X. indikcija. Dakle, indikcija 1176. se sasvim podudarala s naznačenom godinom u tom razmaku, jer je annus incarnationis isto što i annus annunciationis«. Kako se vidi pri pisanju Novak uopće ne uzima u obzir kod *stila incarnationis* njegove dvije varijante, *calculus pisanus* i *florentinus*. Uzevši ih u obzir, jer jedino tako postupak postaje ispravan, datiranje gornje isprave sasma će drugačije izgledati. G. 1176. isprave po *calculusu pisanusu* bilježila se od 25. III. 1175. do 24. III. 1176.; po *calc. florentinus* od 25. III. 1176. do 24. III. 1177. Označena pak indikcija IX. bilježila se, naravno, ako je po srijedi ona bizantinska, od 1. IX. 1175. do 31. VIII. 1176. A jer nema drugih komputističkih podataka, povezavši zabilježenu indikciju IX. s dvama calculusima g. 1176, za datiranje gornje isprave može se kazati: ako je datirana *calc. pisanus*, izdana je između 1. IX. 1175. i 24. III. 1176.; ako po *calc. floren.*, tad između 25. III. i 31. VIII. 1176. Budući da se *calculus* ne može odrediti, za tu ispravu može se napisati, da je izdana između 1. IX. 1175. i 31. VIII. 1176. Ne stoji tvrdnja V. Novaka, da je izdana negdje »od 25. marta do kraja augusta 1176.«

Slično tvrdi – i. m. – također i za ispravu br. 98.: »I taj je instrumenat *vrlo jasno* i *točno datiran*. Anno dominice incarnationis millesimo centesimo octagesimo VII., indictione V. Peta se indikcija podudara sa 1187. godinom do 1. septembra. A taj je instrumenat izdan svakako, dakle između 25. marta i 1. septembra 1187.« Isto što i u prvom slučaju. Ako je po *calc. pis.* izdana je između 1. IX. 1186. i 31. VIII. 1187.; po *flor.* pak između 25. III. i 31. VIII. 1187. A jer su *kalkulusi neodređeni*, može se napisati, da je izdana između 1. IX. 1186. i 31. VIII. 1187.

No ni tim poteškoće nisu iscrpljene. Pitanje je i o kojoj se *vrsti indikcije* radi? Možda je tu bila ona *romana*, koja je počinjala s 25. XII. i sa 1. I.? Konačno ima slučajeva da oznaka *incarnationis* stoji u značenju *nativitatis*. Zato je presmiono tvrditi, za te isprave, da su »sasvim određeno«, »jasno i točno« datirane. Nisu, jer im nedostaju pomoćne komputističke jedinice.

[26] *Izd. Račkoga* n. d. 24.

[27] I. d. 42.

[28] *Rački, Doc.* n. d. 3–5.

[29] I. d. 14–16.

sumnje. Sačuvan je i kameni natpis s imenom Mucimira iz g. 895.[30] Po tomu Tomini kronološki podaci o Trpimiru i Mucimiru potpuno su pogrešni. Opća je činjenica, da kronološki kao i drugi podaci sredovjekovnih pisaca utoliko su pouzdani, ukoliko odgovaraju podacima prvorazrednih izvora. To pravilo vrijedi i za Tominu vijest o vremenu nastupa nadbiskupa Lovre na splitsku stolicu god. 1060., pa i nju treba provjeriti.

U Korčulanskom kodeksu piše, da je papa Aleksandar »slijedeće godine« poslije Majnardova poslanstva, poslao u naše krajeve Teuza kao poslanika i koji da je održao opći reformni sinod. Papa Aleksandar II. zasjeo je na papinsku stolicu 1. X. 1061., a Majnard je njegov poslanik poslije toga. Zato je *terminus ante quem non* Majnardova poslanstva, a tim i nastupa nadbiskupa Lovre svakako god. 1062. Taj će termin *ante quem non* potvrditi i drugi izvori. Tako u navedenoj potvrdi Aleksandra II. stoji, da je kardinal Majnard, papin poslanik, održao sinod u Splitu skupa sa splitskim nadbiskupom Ivanom, a ne Lovrom »per confratres nostros venerabiles Mainardum scilicet collateralem episcopum nostrum et Johannem arhipresulem vestrum«. Po tomu je svjedočanstvu Majnard održao spomenuti sinod u Splitu skupa sa splitskim nadbiskupom Ivanom, a ne Lovrom. A jer je sinod Majnardov bio poslije 1. X. 1061., to Lovro nije mogao biti splitski nadbiskup 1060., a ni 1061. Uzevši još u obzir po Korčulanskom kodeksu, da je Teuzo bio poslanik »slijedeće godine« poslije Majnarda, datum vremena Teuzova poslanstva pomaknut će se naprijed i približit godini, koja je zabilježena u njegovoj presudi, t. j. negdje poslije 1. IX. 1064.

Sve je to u potpunom suglasju s viješću Tome arciđakona, da je Majnard držao sinod u Splitu »tempore domini Aleksandri pape et Johannis decessoris Laurentii«. Po tim dvama suglasnim izvorima Majnard je držao sinod u Splitu u prisustvu i uz sudjelovanje splitskog nadbiskupa Ivana, a ne Lovre; slijedi, jer je Majnardovo poslanstvo bilo poslije 1. X. 1061., a Teuzovo tek »slijedeće godine«, da je *terminus ante quem non* Lovrina nastupa na splitsku stolicu god. 1062.

3. Kardinal Ivan

Za tog papinskog poslanika do danas se znade samo po *Tomi*, u odlomku o protivreformnom pokretu, pod vodstvom stranog svećenika *Ulfa* (Wolfanga), domaćeg lažnog biskupa *Cedede* (= *Sedeha*), i opata *Potepe*.[31] Toma uz drugo kaže, kako je protiv zaključaka sinoda, koji je održao poslanik Majnard s nadbiskupom Ivanom u Splitu i odobrenja tih zaključaka od pape, nastao u našim krajevima oštar otpor pod vodstvom stranog svećenika Ulfa. Budući da se po Tomi taj pokret nije stišavao, papa:[32]

[30] *Šišić, Priručnik*, n. d. 124.

[31] V. moj *Episcopus chroatensis*, *Croatia sacra* 1930, 188–203, gdje sam pokušao unijeti svijetla u to zamršeno pitanje.

[32] *Izd. Račkoga* n. d. 49.

absque omni mora quendam legatum Johannem cardinalem mittere festinauit ad extirpandum nefandi scismatis fomitem de partibus Sclauonie. Itaque cardinalis ad illas partes aduenies multitudinem populi et cleri coadunari iussit,

bez svakog oklijevanja požuri se poslati nekog legata Ivana kardinala, da iskorijeni žarište opakog razdora iz krajeva Slavonije. I tako došavši kardinal u one krajeve, naredi da se sakupi velik broj puka i klera,

ondje osudi pristaše otpora, uhvativši i dovevši Ulfa u Split, »ubi congregata sinodo eundem iniquum presbiterum ab omni ordine cleri deposuit«, a uz prethodno mučenje, doživotno ga zatvori u tamnicu. To je čin poslanika kardinala Ivana na splitskom sinodu. Pitanje je kada je taj poslanik u tom poslu bio u našim krajevima? Da li između Majnardova i Teuzova poslanstva ili poslije? Na to će pitanje, kao i na pitanje potanje kronologije poslanika Majnarda i Teuza, dati odgovor kronologija poslanstva Girarda, nadbiskupa Siponta u Apuliji.

4. Nadbiskup Girard

Za protivreformnog vodu Ulfa zabilježeno je kod Tome arhidakona,[33] da je papa Grgur VII.:

misit legatum ad partes Dalmatie venerabilem uirum Girardum archiepiscopum Sipontinum. Qui Spalatum accedens ... Misit igitur et conuocauit suffraganeos salonitane metropolis uniuersos. Qui cum conuenissent, prouincialem cum eis sinodum apud Salonam debita maturitate celebrauit ...

Intera uenerabilis Girardus legatus, Spalati positus, inuenit supramemoratum Ulfum, cui Golfancus agnomen erat, ab annis iam duodecim papali iussu grauissimis compedibus alligatum ... Hunc ergo fecit absolui ...

poslao u dalmatinske krajeve poslanika časnog muža Girarda, nadbiskupa Siponta. On došavši u Split ... posla i sazva sve sufragane solinske metropolije. Oni, kad se sastadoše, s njima održa s dužnom žurbom sinod kod Solina ...

Međutim časni poslanik Girard, nalazeći se u Splitu, nađe gore imenovanog svećenika Ulfa, kojemu bijaše nadimak Wolfang, već dvanaest godina po naređenju papinskom vezana u najtežim okovima ... Njega dakle dade odriješiti.

Po *Tomi* papa Grgur VII. (1073–1085) poslao je u naše krajeve poslanika Girarda, sipontinskog nadbiskupa iz Apulije. Kada je to bilo, Toma ne kaže, ali će to otkriti dvije isprave. Postoji pismo pape Grgura VII. upućeno Dubrovčanima 20. III. 1074.,[34] kojim on šalje u Dubrovnik tog Girarda, da posreduje, kako bi pod prijetnjom izopćenja Dubrovčani

[33] I. d. 53–54.

[34] *I. Kukuljević, Codex diplom.*, I. Zagreb 1874, 148–149.

riješili spor sa svojim biskupom Vitalom. Iz tog pisma, za ono, o čemu se ovdje radi, važno je ovo:

1. to je pismo uputio papa Grgur VII.;

2. poslao je Girarda, svog poslanika Dubrovčanima – »*proinde missimus ad vos dilectum fratrem nostrum Giraldum sypontinum archiepiscopum, ut in hac re nostra legatione fungens, iustitiam inde decernere debeat*«;

3. ako Girard ne uzmogne taj spor dokrajčiti, tad da dođu pred njega Vital i novoizabrani biskup – Quod si peccatis inpedientibus, causa apud vos examinari et deffiniri non possit, volumus ut utrumque, videlicet episcopum captum – t. j. Vitala – et eum quem irregulariter elegistis, in nostram presentiam conducatis – da sam papa stvar dovrši; sve pak to pod prijetnjom izopćenja;

4. pismo je izdano u Rimu »Data Rome XIII. kalendas aprilis, indictione XII.«

Izvan svake je sumnje autentičnost tog pisma i njegovo datiranje po indikciji XII., 20. III. 1074. Po tom pismu Girard je bio poslanik u Dubrovniku svakako od negdje poslije ožujka 1074. Za Girardovo poslanstvo tog vremena u našim krajevima svjedoči i druga isprava, nažalost danas izgubljena. Po Farlatiju[35] nalazila se u arhivu Sv. Krševana u Zadru. Tekst, u mnogom nepouzdan, ima Farlati,[36] a po njemu Rački.[37] Iz teksta poslužit ću se samo onim, što ovdje dolazi u obzir, a to je za kronologiju Girardova poslanstva.

In anno millesimo LXXV ab incarnatione d. n. Jesu Christi, mense nouembri. Ea tempestate, qua comes Amicus regem Croatie cepit, ego Girardus, sancte romane ecclesie apocrisarius sipontineque sedis gratia dei archipresul, missus a domino Gregorio papa, partes in istas, statui sanctam synodum Spalatina in urbe ...

U god. 1075., od utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista, mjeseca studenoga. U ono vrijeme, kad knez Amiko zarobi hrvatskoga kralja, ja Girard, svete rimske crkve poslanik i sipontinske stolice milošću božjom nadbiskup, poslan od gospodina Grgura pape, u ove krajeve, sazvao sam sveti sinod u gradu Splitu ...

Ta je isprava datirana 1075. *stila incarnationis*, što znači, da zabilježena godina u ispravi nije počinjala 1. I., nego 25. III. i uz to jednim od dvaju *kalkulusa*. Jedan, zvan *pisanus*, po kojemu se godina bilježila od 25. III., ali ne godine, kako je mi danas bilježimo, nego one ispred. Tako g. 1075. navedene isprave, ako je zabilježena po *kalkulusu pisanusu*, ona se bilježila od 25. III. 1074. do 24. III. 1075. današnjeg brojenja godina. Po drugom pak kalkulusu, zvanom *florentinus*, g. 1075. bilježila se od 25. III. 1075. do 24. III. 1076. našeg brojenja. O kojemu bi se od ta dva kalkulusa radilo u navedenoj ispravi, određivalo bi se po raznim drugim pomoćnim komputističkim podacima, kao epaktama, kon-

[35] *Illyricum sacrum*, III. 142.
[36] I. d. 142.
[37] *Doc.* n. d. 99–100.

kurentama, a u prvom redu po indikciji. Ali, jer od tih podataka u prijepisu nije zabilježen nijedan, po samoj indikciji moglo bi se kazati: ako je datirana po *kalkulusu pisanusu*, da je tad izdana studenoga 1074; ako pak po *kalkulusu florentinusu*, tad studenoga 1075. U ispravi se radi, kao i u onoj u Dubrovniku, o poslanstvu Girarda, nadbiskupa Siponta, koji je po prvoj svakako bio u Dubrovniku u prvoj polovici g. 1074.; može se zaključiti, da je i ta splitska datirana *kalkulusom pisanus*, t. j. da je »studenoga 1074.« držao Girard sinod u Splitu.

U prilog takvog datiranja govori više razloga, koje ću navesti. U prvom redu poslanstva nisu dugo trajala. Ako bi se pak uzelo, da je Girardova splitska isprava datirana *kalkulusom florentinus*, on bi po njoj držao sinod u Splitu »studenoga 1075.«; boravio bi u našim krajevima gotovo dvije godine, što je u suprotnosti s običajnom praksom trajanja poslaničke službe, a i sa sadržajem pisma pape Grgura VII. Dubrovčanima od 20. III. 1074. To pismo upućuje na Girardovu kratkotrajnu zadaću. Bila mu je dužnost, kad istraži, zašto su Dubrovčani zatvorili svog biskupa Vitala i izabrali novoga, to dokrajčiti. Ako mu to ne bi pošlo za rukom zbog opiranja Dubrovčana – *peccatis impedientibus* – morali su oni pod prijetnjom izopćenja poslati u Rim Vitala i novoizabranog biskupa, gdje se imao taj spor riješiti. Po svemu, Girardova zadaća bila je po sebi vremenski ograničena i ni na jedan način nije se mogla produljiti toliko, da bi trajala od prve polovice 1074. do »studenoga 1075«. Već i do »studenoga 1074.« predugo bi trajala.

Dok se Girard nalazio u prvoj polovici 1074. u Dubrovniku, papa Grgur je proširio zadaću njegova poslanstva, a tim ga vremenski i produžio. Po drugoj *ispravi*, onoj *splitskoj*, može se zaključiti, zašto i zbog čega se to dogodilo. U *splitskoj ispravi* piše: »ea tempestate qua comes Amicus regem Croacie cepit«. Po tomu je negdje poslije 20. III. 1074., *normanski knez Amiko*, navalivši na naše krajeve, zarobio hrvatskog kralja; upleće se u to papa Grgur, povjerivši Girardu, koji se već nalazio u našim krajevima, da i to uredi. Povjerio mu je, jer je Girard za to bio zgodna ličnost. Prvo zato, što se radilo o periculum in mora, a drugo što je Girard, kao sipontinski nadbiskup, normanski podanik, poznavao Amika.

Za tu pak navalu Normana više će izvora posvjedočiti, ne samo da je bila, nego i kada je bila.

a. »Historia sancti Christophori martiris«, koju je po starijim podacima napisao rapski biskup Juraj Kostica (1292–1313) god. 1308. U njoj o navali Normana stoji:[38]

Tempore igitur uenerabilis uiri domini Domane, natione absarensis, arbensium episcopi, contigit, ut quedam ingens Uaragorum gens, et in magna multitudine menibus eius-

U vrijeme dakle časnog muža gospodina Domana, rodom Osoranina, biskupa rapskoga, zgodilo se, da neki silni narod varjaški i u velikom broju približi se iznenada zidi-

[38] I. d. 455–456; *Šišić, Pov. Hrvata* n. d. 550.

dem urbis ex improuiso appropinquaret. Quam quidem ciuitatem obsedit a quartadecima die aprilis ad nonam diem mensis madii ... Videns autem dux illius gentis ... ac cum Arbensibus pace composita, rediit cum suis ad propria ... Quapropter predictus episcopus suis Arbensibus ordinauit, ut IX[a] die mensis madii uictoriam predictam deuote et reuerenter celebrarent, quod usque in hodiernum diem, ut patet, a cunctis obseruatur.

nama istoga grada. Koji je pak grad opsjedao od 14. travnja do 9. mjeseca svibnja ... Videći pak voda onoga naroda ... i s Rabljanima sklopivši mir, vrati se sa svojima u svoje krajeve ... Za to rečeni biskup naredi svojim Rabljanima, da pobožno i dostojno svetkuju 9. dan mjeseca svibnja spomenutu pobjedu, što do današnjega dana, kako je to očito, svi izvršuju.

Po tom samom izvoru Varjazi[39] = Normani od 14. IV. do 9. V. neodređene godine uzaludno su opsjedali Rab; na uspomenu tog normanskog neuspjeha Rabljani su od tada unaprijed svetkovali svake godine 9. V. svetkovinu na čast sv. Kristofora, pod nazivom »dies victorie s. Cristofori martyris«, kao dan uspomene na odbijenu normansku navalu. Budući da se prava godišnja svetkovina sv. Kristofora svetkuje 25. VII., a ova posebna izvanredna 9. V., očiti je dokaz njena posebnog i izvanrednog postanka, a to bi bio dan oslobođenja od normanske navale, na koju ih je ta nova i posebna svetkovina trajno kroz vjekove sjećala. Zato, baš ta izvanredna svetkovina izravni je dokaz, da se navala na Rab uistinu dogodila, i to svršetkom travnja i početkom svibnja. Povijesna je to činjenica i za naše pitanje vrlo važna. Po njoj se znade, da je navala Normana na Rab bila negdje između 14. IV. i 9. V., *znade se godišnje doba, ali ne godina normanske navale.* Godinu će otkriti drugi izvori.

b. U prvom redu A. Dandolo, mletački ljetopisac XIV. stoljeća, koji piše po starijim izvorima:[40]

Hic – papa Grgur VII. – secundo anno, celebrato Romae concilio XC episcoporum simoniacos excomunicat et sacerdotes uxoratos a divino removet officio ... In quo tempore Dalmatino-fines invadunt et destruunt. Dux – dužd Dominik Silvije – igitur egressus eos abire coegit et ab incolis solitam fidelitatem cum promissione non adducendi Normannos in Dalmatiam suscepit.

Ovaj – Grgur VII. – pošto je održao u Rimu sinod, izopćio 90 simonijskih biskupa i oženjene svećenike uklonio od vršenja Božje službe ... U koje vrijeme (Normani) navaljuju na krajeve dalmatinske i uništavaju. Dužd Dominik Silvije stoga izašavši, prisili ih na odlazak i od stanovništva primi običajni izraz vjernosti s obećanjem, da ne će dovoditi Normane u Dalmaciju.

[39] To je naziv normanskih vojnih plaćenika iz Rusije u Bizantu.

[40] *Rački, Doc.* n. d. 457.

Po tom svjedočanstvu provala Normana u naše krajeve zbila bi se:

1. poslije reformnog koncila, kojeg je papa Grgur VII. držao u Rimu 19. III. 1074.;[41]

2. provala Normana zbila se druge godine pontifikata Grgura VII., a Grgur zasjeo je na papinsku stolicu 22. IV. 1073. i druga godina njegova pontifikata traje od 22. IV. 1074. do 21. IV. 1075.

Ta dva *Dandolova* kronološka podatka vrlo su važna. Provala Normana po Dandolu zgodila se nešto poslije 19. III. 1074., ali u drugoj godini pontifikata Grgura VII. Kronološki podatak 19. III. 1074. upućuje na kronološku činjenicu, da se to zbilo pri samom početku druge godine Grgureva pontifikata, t. j. svakako g. 1074. *Tako se po Dandolu znade* i *godišnje doba* i *godina normanske provale.* Dandolovo godišnje doba potpuno je u suglasju s podatkom *Žića sv. Kristofora,* da je normanska opsada Raba bila između 14. IV. i 9. V. Upozoravam, da se to odnosi samo na vrijeme navale na Rab, ali se ne zna vrijeme početka njihove opće navale na druge krajeve u našim krajevima kao ni doba svršetka. Kronologija opsade Raba nije ujedno i trajanje normanske navale na naše krajeve, nego je ona samo jedan međučin. Po svemu *Dandolovi* podaci su točni; navala Normana na naše krajeve počela je negdje u travnju 1074.[42]

Konačno s tom provalom Normana u naše krajeve i viješću A. Dandola u vezi je isprava,[43] kako su od naših krajeva, *gradovi Split, Trogir, Zadar* i *Biograd,* najprije sklopivši savez s Venecijom, obećali vjernost duždu Dominiku Silviju i to:

Anno ab incarnatione eiusdem millesimo LXXV, mense februario, die VIII, indictione XV ... omnes concives nostre civitatis, uobis Dominico Siluio, duci Uenetie et Dalmatie ac imperiali protophedro et seniori nostro, ut ab hac die in antea (nun)quam nullus nostrum ciuium audeat adducere Normannos aut extraneos in Dalmatiam.

Godine od utjelovljenja njegova 1075., mjeseca veljače, dana 8., indikcije XV ... svi građani našega grada, vama Dominiku Silviju, duždu Venecije i Dalmacije i carskomu protoproedru i našemu gospodaru (zaklinjemo se), da od današnjega dana unaprijed ne će se nikada ni jedan naš građanin usuditi dovesti Normane ili strance u Dalmaciju.

Sačuvana su dva prijepisa te isprave iz XII. stoljeća, koja se međusobno uglavnom razlikuju u *dataciji.* Prijepis čuvan u mletačkoj *Marciani* ima godinu 1075., dok onaj u *Cicogniani* g. 1072. Uzeo sam onaj s g. 1075., jer je po sebi pouzdaniji. Po *anno incarnationis* nije datirana *more veneto,* kako pišu Rački[44] i Šišić,[45] nego *stilom incarnationis.* Po *kalku-*

[41] Šišić, *Pov. Hrvata* n. d. 552.

[42] Za *Amika* i njegovu navalu zna i *Vilim Apuljski,* koji piše: »Hunc - Amika - dux - Robert Guiskard - oderat et quia fines dalmaticos sine velle suo temtavit adire«. *Šišić, Pov. Hrvata* n. d. 553.

[43] *Rački, Doc.* n. d. 101–103; *Šišić, Priručnik* n. d. 264–265. Isprava je sačuvana u dvama prijepisima. Onaj mletačke *Marciane* ima g. 1075., a onaj *Ciconiane* 1072.

[44] *Rački, Doc.* n. d. 103.

[45] *Šišić, Priručnik* n. d. 464.

lusu pisanusu g. 1075. bilježila se od 25. III. 1074. do 24. III. 1075., a po *kalkulusu florentinusu* od 25. III. 1075. do 24. III. 1076. A jer se radi o *datumu* 8. II., ako je gornju ispravu pisar datirao *kalkulusom pisanusom*, izdana bi bila 8. II. 1075., a ako pak *kalkulusom florentinusom*, tad 8. II. 1076. Posljednja mogućnost otpada, *jer je tim gradovima*, kako ću poslije pokazati, *u to doba već vladao Zvonimir*. Ostaje da je datirana *kalkulusom pisanusom* i *izdana* 8. II. 1075.

Datum 8. II. 1075. odgovara kronologiji već navedenih izvora o navali Normana u naše krajeve, koji jasno svjedoče, da je to bilo g. 1074., i to poslije ožujka, a nikako g. 1075. *Navalu Normana stavljati u god. 1075.*, kako naša historiografija općenito čini, *ničim se ne može braniti i otpada kao samovoljna i pogrešna* u prilog g. 1074., u koju godinu pada svakako i Girardova splitska isprava. Girard je održao sinod u Splitu »studenoga 1074«; on je bio poslanik pape Grgura u našim krajevima u drugoj polovici god. 1074. A jer navedena vijest *Tome* kaže, da je on tom prigodom oslobodio iz tamnice Ulfa, u kojoj je čamio »već 12 godina«, t. j. 12-tu godinu ili u 12-toj godini. Po *Tomi* njega je zatvorio poslanik kardinal Ivan, pa poslanstvo tog kardinala pada u to vrijeme, t. j. u drugu polovicu g. 1063.[46] S tim datumom pobliže je određeno vrijeme Majnardova poslanstva. Ako je kardinal Ivan bio poslanik u našim krajevima negdje u drugoj polovici 1063., ali prije studenoga, tada je, po prije utvrđenom *terminus post quem* g. 1062., i Majnard je bio u prvoj polovici god. 1063. A jer je Teuzo bio poslanik »slijedeće godine« poslije Majnarda, on je to bio god. 1064. Po *indikciji III.* zabilježenoj u Teuzovoj presudi, a koja je indikcija trajala od 1. IX. 1064. do 31. VIII. 1065., *Teuzovo poslanstvo pada u svršetak god. 1064.*

Po tomu *Majnard je bio poslanik* u našim krajevima *u prvoj polovici g. 1063.; kardinal Ivan u drugoj polovici te iste godine*, a *Teuzo g. 1064.*, ali poslije 1. IX.

Uređena kronologija tih triju poslanika omogućava određenje točnog vremena izbora i nastupa osorskog biskupa Lovre na splitsku stolicu. Budući da je za Majnardova poslanstva u Splitu još bio nadbiskupom Ivan, a u ono Teuzovo, Lovro je već bio izabran, odreknuće nadbiskupa Ivana i Lovrin izbor zbili su se na sinodu, koji je držao kardinal Ivan druge polovice g. 1063., na kojem je bio osuđen i Ulfo sa svojim pristašama. Premda Toma za nadbiskupa Ivana kaže: »Et cum pre senectute

[46] Ako je *Ulfo* studenoga g. 1074. stajao utamničen »dvanaestu godinu«, znači, da je on prije studenoga te godine bio navršio punih 11 godina tamnovanja. Zbog toga, da se dobije datum Ulfove osude i početka tamnovanja, treba od g. 1074., i to nešto prije studenoga, odbiti 11 godina, i dobije se datum osude i utamničenja – g. 1063., ali prije studenoga. Budući da je Majnard bio poslanik u prvoj polovici g. 1063., kad još Ulfo nije ni bio počeo svojim pokretom, a Teuzo pripada istom svršetku g. 1064., ostaje da ga je osudio kardinal Ivan i to *negdje u drugoj polovici* g. 1063. prije studenoga. Kronologija Ulfova tamnovanja, koju donosi *Šišić, Pov. Hrvata* n. d. 553 – ne može stajati. Po njemu bi kardinal Ivan osudio Ulfa »prvih mjeseci g. 1063.« a Girard ga oslobodio studenoga 1075. i po tomu bi studenoga 1075. Ulfo tamnovao 13. godinu. I to govori, da Girardova splitska isprava pripada g. 1074., a ne 1075.

iam factus esset inutilis, cessit ab onere pastorali«,[47] njega je kardinal Ivan kao nezgodnu osobu prisilio na odreknuće i dao izabrati Lovru, dušom i srcem odanog papinstvu i njegovim tadašnjim težnjama. Budući da se radilo o prijelazu s jedne biskupije na drugu, što je kanonski bilo zabranjeno, bila je potrebna dozvola papinske stolice za taj prijelaz. Dozvola je bila dana; vjerojatno ju je donio poslanik Teuzo, kojega na putu u Split prati Lovro, gdje ga je *Teuzo svečano ustoličio,* što je učinio negdje *krajem g. 1064.* Po svemu, Lovro ni na jedan način nije zasjeo na splitsku nadbiskupsku stolicu 1060., kako piše Toma, a po njemu svi redom, nego tek na svršetku 1064.

5. Gojslav = ban Gojčo

Ubijeni brat Petra Krešimira Gojslav, svakako je ista osoba s banom Gojčom nekih naših isprava.[48] On se spominje:

1. U takozvanom prividnom izvorniku isprave datirane »anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi millesimo L^mo VIIII°, indictione X^a ... mense februario«[49] kojom Petar Krešimir daje imunitet benediktinskom samostanu sv. Ivana u Biogradu na moru. U njoj je uz druge naveden kao svjedok i »Goyzo bano«. Po *anno incarnationis* 1059. i mjesecu veljači, ako je datirana po *kalkulusu pisanusu,* izdana bi ona tobože bila u veljači 1059., ako po *kalkulusu florentinusu,* tada u veljači 1060. *Indikcija X.* ne slaže se s označenom godinom. U prvom slučaju računanja godine bila bi *indikcija XII,* a u drugom *XIII.* Po tomu, a i drugim znakovima, kako sam to već i prije kazao, radi se o poznijem falsifikatu, naravno učinjenom po nekim originalima.

2. U parafrazi te iste isprave, koja se nalazi u kartularu samostana sv. Ivana biogradskoga, zabilježen je »Goyzone bano«.[50]

3. U nedatiranoj ispravi istog kartulara broj 89, kojom Petar Krešimir dariva neke zemlje samostanu biogradskih benediktinki sv. Tome, svjedok je »Goiçone bano«.[51] Rački ju je samovoljno datirao oko 1065.

4. Isprava istoga kartulara, kojom Petar Krešimir daje imunitet tomu samostanu benediktinki sv. Tome, datirana je »anno quoque dominice incarnationis millesimmo LXIX, indictione VI, mense octobri«,[52] svjedok je »G(oyzo) bano«. *Anno incarnationis* 1069. po *kalkulusu pisanusu* bilježio se od 25. III. 1068. do 24. III. 1069., a po *kalkulusu florentinusu* od 25. III. 1069. do 24. III. 1070. *Indikcija* pak *VI.* po *bizantskom* načinu bilježila se od 1. IX. 1067. do 31. VIII. 1068., i jer se radi o mje-

[47] *Izd. Račkoga* n. d. 46.
[48] Već je *Šišić, Pov. Hrvata* n. d. 503, napisao, da je *Gojčo* »hipokoristik« od *Gojslav.*
[49] *Rački, Doc.* n. d. 52–53.
[50] I. d. 52–54.
[51] I. d. 65.
[52] I. d. 74–75.

secu *listopadu*, pripadala bi ona listopadu 1067., što ne odgovara ni jednom od *kalkulusa stila incarnationis* g. 1069. Ako se uzme, da se tu radi o *indikciji rimskoj*, koja je počinjala 1. I. i indikcija VI. bilježila od 1. I. do 31. XII. 1068., po listopadu radilo bi se o *kalkulusu pisanusu* god. 1069. Budući da je *Policorijon* ili taj biogradski kartular iz XIV. stoljeća, kad je *rimska indikcija* bila u običaju i u našim krajevima, izlazi da datacija navedene isprave ne pripada originalu, nego vremenu sastavka *polichoriona* ili *kartulara*.

Kako se iz svega toga vidi, sve navedene isprave ne samo da nisu izvorne, nego su i po sastavu sasma sumnjive. Po vijesti *Korčulanskog kodeksa* o banu Gojslavu-Gojču, da je bio ubijen negdje g. 1062., *otpada Račkoga datiranje isprave* pod *br. 3 oko g. 1065.*, a također pod *br. 4 u god. 1069.*

Po utvrđenoj činjenici, da je Majnard bio poslanik u našim krajevima negdje u prvoj polovici 1063., nasilna smrt Gojslava pripada vremenu nešto prije, t. j. u g. 1062.

Koliko je podatak *Korčulanskog kodeksa* o Gojslavu važan za kronološku i diplomatičku ocjenu navedenih naših isprava, jednako je i za povijest. Po istomu vidi se, da je *službu bana vršio redovito uži član vladarske kuće*, često i protiv vladareve volje. Gojča naslijedio je Stjepan, vjerojatno sin mu, koji se kao dux, t. j. suvladar spominje u ispravi 25. XII. 1066.[53]

6. Opat Gebizon

Sa dosad navedenim podacima u kronološkoj i stvarnoj je vezi također poslanstvo papinskog poslanika Gebizona, opata samostana sv. Bonifacija i Aleksija na brdu Aventinu u Rimu, skupa sa Fulkoinom, biskupom Fossombrone kod Ankone, da investiraju Zvonimira u jedinstveno kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije. O toj investituri postojale su tri isprave, koje su se nekoć čuvale u Lateranu. Do nas su pak došle preko prijepisa, ali ne *Cenciusa* iz g. 1192., kako misli *Šišić*,[54] nego vjerojatno preko *Collectio canonnum* kardinala *Deusdedita*. On je te tri isprave unio u to svoje djelo, koje je napisao 1086./8., još za živa Zvonimira. Najstariji prijepis toga djela nalazi se u *Vatikanskoj biblioteci*,[55] u kom je Deusdedit zabilježio te tri isprave.

Naravno prema zadaći te pravne kolekcije isprave nisu donesene *in extenso* svaka za sebe, nego sve tri skupa s uvodnim dodatkom i nekim izostacima.

Taj dodani uvod važan je za određenje vremena postanka te kolekcije, a tim i za autentičnost tih triju isprava, i glasi:

[53] I. d. 66.

[54] *Šišić, Priručnik* n. d. 266.

[55] *Vat. lat. 3833*, l. 91–92.

Deusdedit:	Cencius po Šišiću[56]
Ex synodo habita in dalmatica (!) a legatis VII pape Gregorii, silicet a Gebizone tunc monasterii sanctorum Bonifatii et Alexii abbate, nec non et a Folcuino Foro Simpronii episcopo, que synodus habetur in archivio sacri palatii lateranensis, in qua de regno et rege Dalmatiae ita inter caetera legitur«.	De censibus sive tributo CC bisantiorum, quos debet rex Chroatie atque Dalmatie, et fidelitate ecclesie Romane prestita ab eodem. Ex sinodo habita in Dalmatia, a legatis VII pape Gregorii, silicet a Gebizone tunc monasterii sanctorum Bonifatii et Alexii abbate, nunc vero Cesenate episcopo, nec non et a Fulcuino Foro Simpronii episcopo, que sinodus habetur in archivo sacri palatii Lateranensis, in quo de regno Dalmatie ita inter cetera legitur.

Navedeni stavak napisao je *Deusdedit* ispred isprava Zvonimirove investiture; prepisao ga je *I. Cencius* dodavši ispred kao svoje od »De censibus« do »prestita ab eodem«. Po Deusdeditovu uvodu Gebizon je nekadašnji *(tunc)* opat, kad je on tu kolekciju sastavljao, što je ispravno, jer je on već 1083. bio biskup u Ceseni.[56] Taj dodatak donosi i *Censius*, ali nešto potpuniji od onoga sačuvanog u Deusdeditovom prijepisu. U Cenciusovu tekstu za Gebizona piše *tunc abbate*, kao i kod Deusdedita, a suviše *nunc vero Cesenate episcopo*. U prvom redu ono *nunc* isključuje, da bi sastavljač tog teksta bio Cencius, koji je radio 100 godina poslije, g. 1192. Cencius je od riječi do riječi preuzeo tekst od nekog drugog pisca, koji je te naše isprave bio unio u svoj sastavak. Vjerojatno to je bila Deusdeditova kolekcija, ali u drugom potpunijem prijepisu od onoga, koji je do nas došao.

Sve tri isprave kod Deusdedita donesene su pod *zajedničkom datacijom*, o kojoj se ovdje radi i glasi: »Anno dominice incarnationis millesimo LXXVI, indictione XIV, mense octobris«. Radi se o datiranju sa *stilom incarnationis*, koji sam po sebi ima dvojaki kalkulus. Označena god. 1076., ako je datacija po *kalkulusu pisanusu*, ona se bilježila od 25. III. 1075. do 24. III. 1076.; ako pak po *kalkulusu florentinusu*, tad od 25. III. 1076. do 24. III. 1077. Ali je u dataciji označena i *indikcija* XIV., koja će jasno kazati, o kojemu se od ta dva kalkulusa u njoj radi. Indikcija XIV. bilježila se od 1. IX. 1075. do 31. VIII. 1076.; a jer je u dataciji još označeno, da se to dogodilo *mjeseca listopada*, izlazi, da je ta *datacija* učinjena s *kalkulusom pisanus*, a tada i *da se Zvonimirova investitura dogodila mjeseca listopada godine 1075. našega današnjeg računanja*, a nikako mjeseca »listopada godine 1076.« Da se to dogodilo listopada 1076., tad ne bi stajala indikcija XIV. nego XV.

Ova datacija tako je jasna, da samo *ignorantia crassa* u nju može sumnjati.

[56] *Šišić*, *Priručnik* n. d. 267.

Već sam Lucius kaže, da je Zvonimir vladao godine 1075.,[57] dok drugi to izmijeniše i postavljaju početak Zvonimirova vladanja s danom krunisanja »na početku oktobra 1076«.[58]

B. KRONOLOGIJA KRALJA SLAVCA

I.

U razdoblju, o kojem se ovdje radi, naša je historiografija uplela i kralja Slavca. Pitanje Slavčeve kronologije staro je, ali u novo doba opet živo pokrenuto i raspravljano, pa ću se i ja na njega osvrnuti. Pogotovo, jer bi po našoj historiografiji pripadalo u razdoblje, o kojem se u ovoj radnji govori.

Slavizo rex spomenut je u *Kartularu*[59] samostana sv. Petra u Selu, mjesta Supetra, koje se nalazi uz more u Jesenicama nedaleko Splita, i to dva put u br. 6, a u br. 74, 75 i 95 po jedamput. Ali bez drugih važnijih oznaka, datuma i sličnoga, za kronologiju. Uz to Slavčevo ime nije spomenuto *ni u jednom* do danas poznatom *drugom izvoru.*

I. Lucius, poznavajući taj *Kartular*, i u njemu našavši *Slavizo rex* pri određivanju kronotakse hrvatskih vladara XI. stoljeća, postavio ga je poslije Krešimira, t. j. u god. 1074.–1075.[60] To je učinio po već obrađenoj ovdje prije Girardovoj ispravi, koju je Lucius pogrešno datirao »studenoga 1075.«, a u kojoj je spomenuto zarobljenje »hrvatskoga kralja«.[61] To on ničim ne samo da ne dokazuje niti obrazlaže, nego samo piše: »hanc regis captivitatem de Slavizo intelligendam argui potest« – »to zarobljenje kraljevo, da se radi o Slavcu, može se tvrditi,« *dokazivati, zaključivati* i sl.

Po riječima »argui potest«, tu svoju tvrdnju nije ni *Lucius* smatrao za povijesnu činjenicu, nego samo za pretpostavku. Čudno, da se nitko na tu činjenicu kao pretpostavku *nije nikad obazreo* ni u nju ušao.

[57] *De regno*, Amsterdam 1666, 85: »sicuti pro rege Slavorum anno 1075 iam habitum apparet«.

[58] *Šišić, Priručnik* n. d. 264. A opća je činjenica, da krunjenje redovito nije ujedno i početak vladanja, pogotovo u neobičnom slučaju kao što je bilo ono Zvonimirovo, kojemu je moralo prethoditi diplomatsko pregovaranje.

[59] Izdanje *V. Novak* i *P. Skok*, Zagreb 1952. pod naslovom *Supetarski kartular. Supetarski* u naslovu ne može stajati, jer se supetarski ne odnosi ni na crkvu ni na s njom nekoć povezani samostan, nego isključivo i samo na mjesto, u kojemu se nalazila crkva sv. Petra. Na susjednom Braču slično u mjestima *Sutivanu, Supetru, Sumartinu* i t. d. crkve su *sv. Ivana, sv. Petra, sv. Martina*, kako je često slučaj kod naših mjesnih imena, da im ime potječe od *san*(ctus) + *ime sveca.* Nikada nazivi sa *su-* ne odnose se na crkvu nekog sveca, nego na mjesto, u kojemu se crkva s imenom dotičnog sveca nalazi. Pogotovo, jer Kartular Sv. Petra nema pred očima svoje zemlje u *Supetru*, nego i one u drugim krajevima, kao širom današnjeg *Poljičkog* primorja, *Splitskog, Solinskog* i *Kaštelanskog* polja. Tako je eto u našu historiografiju ušlo i djelo s pogrešnim naslovom.

[60] *De regno*, Amsterdam 1666, 85–87.

[61] I. d. 85.

Na pretpostavci, da je Slavac bio tobožnji zarobljeni hrvatski kralj, Lucius *je stvorio i borbu između Slavca i Zvonimira.*

Sve je to primio D. *Farlati*,[62] a po njima sva naša historiografija uopće.[63] Tom je pitanju osobitu pažnju posvetio F. *Šišić* u više rasprava.[64]

Borba između Slavca i Zvonimira, kao i zarobljenje Slavca od Normana, a tim i njegova kronologija g. 1074.–1075., smatrala se utvrđenom povijesnom činjenicom, tako da se nije nitko nikada na Slavčevu kronologiju ni obazirao. Pri obradbi neretvanskih vladara, nastojeći da utvrdim kronologiju Berigoja, Jakova i Rusina, morao sam ući i u pitanje Slavčeve kronologije. A jer se Slavac spominje samo u *Kartularu* sv. Petra, nemajući pri ruci čitavog teksta, uzeo sam originalni tekst, koji se čuva u *arhivu* splitskog kaptola. Po tekstu tog *Kartulara*, uvidio sam, u što prije kao ni drugi nisam ni sumnjao, da je kronologija Rusina i Slavca, osobito kako je zabilježena u *Račkoga Documenta* pogrešna. Da ne povrijedim osjetljivost, obradio sam to sa svim obzirima u raspravi *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI st.*[65] To sam učinio kao obični cultor rerum historicarum, pa nije čudo da je to ostalo gotovo nezapaženo. Usmeno sam znao, da Lj. Karaman odlučno odbija tu moju Slavčevu kronologiju, ne smatrajući za potrebno da ustane protiv. Međutim, kad je član historiografske elite, V. Novak u *Supetarskom Kartularu* poprimio moju kronologiju i dao joj širi publicitet, Karaman nije mogao dalje šutjeti. Pogotovo, kad mu je radnja V. Novaka pružila obilno gradiva za to. Osnov mog rješavanja Slavčeve kronologije sastojao se: po *Kartularu* sv. Petra o jednoj te istoj zemlji najprije sudi *Jakov morstik*, a poslije njega *Slavizo rex, oba neretvanska vladara*, a vremenski između njih bi bio i *Rusin, morstik*, koji je umro prije Slavca. *Jakov* kao morstik zajamčen je u izvorima od 1077. do 1088., za njim *Rusin* neodređenog vremena, a tad *Slavac*, koji po kronologiji Jakova da pripada svakako u vrijeme poslije g. 1090.

V. Novak je *već 1921.*, dakle prije mene, a moja je radnja izašla g. 1932., a njegova tek 1952., došao do iste Slavčeve kronologije.[66] Razumljivo je po tomu, da se on za Slavčevu kronologiju ne služi mojim razlaganjem, nego svojim posebnim. Osnov tog njegova dokazivanja bio bi: g. 1080. sagrađena je i posvećena crkva sv. Petra, a oko g. 1090. samostan; »sve ono, što je ma u kojoj vezi s crkvom, treba datirati poslije 1080. godine, a ono s manastirom svakako poslije 1090. godine«; usto »znači, da se upravo tom činjenicom vladanje kralja Slavca stavlja u vrijeme poslije 1090. godine«.[67] Na to ću za sada opaziti, da jedino i samo po

[62] *Illyricum sacrum* III. 145.
[63] *T. Smičiklas, Poviest Hrvata*, I. 221.
[64] *O porijeklu i zasužnjenju hrvatskog kralja Slavca, Vjesnik* hrv. arheol. dr. N. S. VII. Zagreb 1904; *Priručnik*, Zagreb 1914, 260–263; *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925, 538–555.
[65] *Vjesnik* za hist. i arh. dalm. I. Split 1932.
[66] *Supetarski kartular* n. d. 33–34, 196.
[67] I. d. 195.

kronologiji Jakova morstika g. 1090. postaje povijesna činjenica i mjerilo Slavčeve kronologije a nikako nije ta godina u vezi s gradnjom samostana. Zbog toga godina 1090. po V. Novaku potpuno lebdi u zraku. K tome potpuno je pogrešna i tvrdnja V. Novaka, da su spomeni *ecclesia* i *monasterium* u Kartularu sv. Petra mjerilo datiranja. Takvi razlozi V. Novaka ne samo da nisu ništa pridonijeli u prilog novije Slavčeve kronologije, nego su je i oslabili, pruživši prigodu pristašama starije Slavčeve kronologije da se jave. Javio se Lj. Karaman sa raspravom »Još o kralju Slavcu«,[68] uhvativši se uglavnom razlaganja V. Novaka, dok je moje kao sporedno gotovo pustio po strani.

Lj. Karaman u tom napisu nigdje ne ulazi u kronološke činjenice kralja Slavca, a o njima se radi, niti donosi dokaz bilo koje vrste u prilog staroj Slavčevoj kronologiji. On se hvata sasma sporednih činjenica V. Novaka i pobija ih a time i moje. Na primjer. da upotreba *ecclesia* i *monasterium* ne mogu služiti za dokaze datiranja pojedinih navoda u Kartularu, koja je činjenica po sebi sporedna, a ustvari i pogrešna, te u tomu Karaman ima potpuno pravo. Toga se Karaman uhvatio i posvetio glavninu svog napisa (str. 260–263). Na strani 264. do 265. donio je sadržaj prvih glava Kartulara, naravno kako njemu odgovara. Što je napisao na str. 266.–268. njegova su čisto povijesna domišljavanja, vrijedna koliko vrijedi i njegova Slavčeva kronologija.

U tom napisu Karaman nije iznio ni jedan dokaz u prilog stare Slavčeve kronologije, koju on zastupa, pa ni protudokaz onoj, koju sam ja iznio. Razlozi izneseni protiv V. Novaka mene se ne tiču.

Koliko sâm Karaman drži do svoga dokazivanja, pokazuju ove njegove riječi: »Ako je to tako, a najvjerojatnije jeste, to se je Slavac još negdje prije 1080. našao u Poljičkom primorju«[69] i sudio. Značajno piše i na drugom mjestu: »Ovim člankom htio sam samo upozoriti na slabe strane teze o Slavcu«.[70]

Sam Karaman ono, što je iznio o Slavčevoj kronologiji ne drži baš za dokazano, ali zato *J. Šidak*,[71] ne kazavši ništa, u čemu je srž pitanja Slavčeve kronologije, kaže: »U najnovije vrijeme Lj. Karaman ... iznosi više uvjerljivijih dokaza u prilog starijem mišljenju«, t. j. onom Luciusa i drugih.

Nije čudo, da se Karamanu pridružio i *L. Katić*, oštri branilac ne samo stare Slavčeve kronologije, nego i romantičnosti. On prosto pregrijavši Karamanov napis, završava: »Nije svakoga uvjerio ni Barada ni Novak ... Karaman je dokazao, da se g. 1080. u Kartularu nema uzeti kao datum, kad je crkva sagrađena, već samo kad je posvećena, što izlazi iz Kartulara«.[72] Ako Katić u tomu nalazi osnov rješavanju Slavčeve krono-

[68] *Zgodovinski časopis*, Kosov zbornik, VI–VII, Ljubljana 1952/53, 259–269.
[69] I. d. 265.
[70] I. d. 268.
[71] *Historija naroda Jugoslavije*, 1953. Čudno da pri tomu Šidak ne spominje V. Novaka, premda je Karamanov napis, koji Šidak uzima u obzir, izašao poslije *Supetarskog kartulara*.
[72] *Jura sancti Petri de Gomai*, *Starohrvatska prosvjeta* III/4, Zagreb 1955, 184.

logije, zaista mu je to pitanje potpuno strano. Značajan je i njegov zaključak: »Tako je Karaman vratio povjerenje Luciusu, te nije potrebno razbijati glavu, kako neretvanska oblast dobiva nemoguću granicu preko Cetine, i kralj Slavac zauzima svoje staro mjesto u nizu hrvatskih kraljeva između Petra Krešimira i Zvonimira, te se Petar Krešimir oslobađa žiga normanskoga ropstva«.[73]

Nerado pišem o onomu, o čemu sam već jedamput pisao, premda takva pitanja nikada ne puštam iz očiju, nego ih budno pratim, bilježim, dodajem i ispravljam. Tako sam postupao i s pitanjem Slavčeve kronologije, pa ću ta zapažanja ovdje iznijeti povijesnoj eliti na uvid kao odgovor. Pogotovo, jer je pisanjem V. Novaka pitanje Slavčeve kronologije upućeno krivom stazom. Moja je zadaća da to pitanje povratim natrag u pravu brazdu. Pri tomu koliko god mogu čuvat ću se pregrijavanja iznesenog i već obrađenog gradiva svoga kao i tuđeg.

II.

Prvotni zavještaj zadužbine Petra Crnoga

1.

U Slavčevoj kronologiji prvu, zadnju i jedinu riječ ima spomenuti Kartular sv. Petra, osobito njegov početak. Da se čitatelj lakše snađe i sudi, donijet ću glavninu teksta tog početka u izvorniku i u prijevodu:

In Christi nomine et eiusdem incarnationis anno millesimo octogesimo, indictione uero VIII. Temporibus quoque domni Laurentii uenerabilis Spalatinę sedis archiepiscopi, regi Chroatorum, nec non Valizze prioris. Petrus ego Zerni, qui et Gumay filius, vna cum domina Ana mea coniuge, filia scilicet Mayfavę, diuina docente clementia ac plurimorum dei seruorum fulti consilio, salubre causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis inniuimus consilium, quatinus de nostro proprio conquestu, more fidelium, omnipotenti deo pro posse nostro aliquam portionem offere possemus, quodque deo iuuante expleri diffiniuimus.

A/1. U ime Kristovo, a njegova utjelovljenja g. 1080., indikcije pak 8., u vrijeme također gospodina Lovre, poštovanoga nadbiskupa splitske stolice, hrvatskoga kralja Zvonimira i Valice priora. Ja Petar Crni, također i sin Gumaja, zajedno s gospođom Anom mojom ženom, a kćerju Majifave, potaknuti božanskom milošću i poduprti savjetom mnogih božjih slugu, stvorismo spasonosnu odluku radi spasa naših preminulih i grijeha, da bismo uzmogli od naše vlastite tečevine po običaju vjernika, prema našoj moći svemogućemu bogu prikazati jedan dio, a što smo božjom pomoći odlučili izvršiti. Stoga u mjestu, zvanom Selo, u blizini crkve sv. Stjepana,

[73] I. d. 186.

Igitur in loco, qui dicitur Selle, circa ecclesiam sancti Stephani, quę ditioni domini nostri, uidelicet beatissimi Domnii, subiacet, cepimus ad honorem principis apostolorum omnium Petri apostoli ecclesiam construere, quamque deo permitente studio artificum compleuimus. Denique iam peracta, conuocato presule iam memorato, cęterisque ministris ordinis diuini, V. idus mensis octubris eandem consecrari rogauimus. Ad cuius sollempnitatem quam plurimi Spalatinorum Chroatorumque uirorum gratia remissionis seu absolutionis uenerunt. Deinde auctoritatate duce diuina prephatus archiepiscopus cum cęteris sibi astantibus ministris pro dotis eiusdem ęcclesie nos exigere cepit. Nos uero pro uiribus et nostro posse quęcumque tamen necessaria, eiusdem dei seruis dictantibus, erant, optulimus ibi.

koja pripada posjedu gospodina našega, a to je blaženoga Dujma, počesmo graditi crkvu na čast prvaka svih apostola, sv. Petra apostola, i koju dopuštenjem božjim, radom majstora završismo. Napokon, poslije njena sagrađenja, pozvavši već spomenutog poglavara i druge vršioce božje službe, zamolismo, da ju posvete 11. X. Na tu svečanost dodoše premnogi Splićani i Hrvati radi oprosta ili odrešenja. Onda vođen božjom vlašću rečeni nadbiskup sa drugim određenim svećenicima poče tražiti od nas nadarbinu za tu crkvu. Mi pako prema silama i našim mogućnostima, kako su tražili službenici božji, sve što je pak bilo potrebno, ondje prikazasmo.

In primis quidem competentia offitii missarum: librum missalem I., calicem argenteum cum sua patena et omni apparatu misse; librum passionum sanctorum I., antiphonarium nocturnale I., psalterium I.

A/2. U prvom redu naime pripadnosti misne službe: Misal, 1 srebreni kalež s njegovom pliticom i svom misnom odorom; knjigu žića svetih 1, za noćnice antifonar 1, psaltir 1.

Terras autem dedimus omnes quę in circuitu eius habentur ęcclesie, a confinio territorii prelibate ęcclesię sancti Domnii usque ad locum qui dicitur Saline, quicquid infra est mons siue uallis, a maris ripa usque ad uineam Tilstocosse. Omnia enim ista nostro proprio acquisiuimus pretio, ideo in domo dei dedimus.

A/3. Dadosmo pak sve zemlje, koje se nalaze naokolo iste crkve, od granice zemljišta spomenute crkve sv. Dujma do mjesta zvana Soline, štogod je između, uzvisina ili udolina, od morske obale do vinograda Tustokose. Sve pak to kupismo vlastitim novcem i zato dadosmo u hram božji.

Nam in primis terram in qua sita uidetur ęcclesia, comparauimus a Pribistrio pro duobus solidis et uno modio frumenti alio autem de sale quod dedimus pro fine sibi ...

A/4. U prvom redu naime kupismo zemlju, na kojoj stoji crkva, od Pribistrija za dva solida i jednu mjeru žita, a drugu soli, što dadosmo njemu kao konačno utanačenje ...

Ibidem iuxta eandem terram emimus a Zulo pro IV. modiis frumenti et I. argenteum pro fine ...

Insuper emimus Semianum a suis inimicis pro XL. romanatis. Ipse autem non habens unde se redimeret, dedit mihi territorium quod sui patris erat, ut ego diuiderem cum filio suo omne per medietatem. Et in parte mea dedit totum territorium super ecclesiam et sibi retenuit territorium in Malcin, et quod remaneret diuideremus. Et sic a me liber abscessit. Et hec conuentio ac diffinitio facta fuit ante ecclesiam in Nacle, coram his nobilibus ...

Post hęc uero Miroslauus cum filiis Michahelis, Acedelo quidem et Chualo, aduersus nostram diffinitionem hanc maligno spiritu concitatus surrexit et non modicam partem de prephato territorio a me subtrahere cepit, a territorio Pribitrii usque sursum ad Petram.

Vnde nos conuocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus, inter quos etiam Jacobum, Marianorum ducem, cum suis militibus ibidem interesse rogauimus, ante quorum presentiam cum prefato decertauimus Miroslauo, ubi et conuentionem hisdem monentibus cum eis denuo fecimus. Quapropter afirmauit nobis prefatas terras, quas subtrere uolebat, et insuper nobis agmentauit monticellum, que prope Petra situm est, et ualle (!) similiter incipiente a Saline usque ad mare. Et dedimus sibi pro conuentione octoginta modia ordei et unum solidum pro fine. Et ipse Miroslauo anteposuit se dicens: »Quicumque ammodo uoluerit te de hoc requirere, ego

A/5. Na istom mjestu kod te zemlje kupismo zemlju od Žulja za 4 mjere žita i 1 srebrenjak u ime konačnog utanačenja ...

A/6. Osim toga kupismo Zemljana od njegovih neprijatelja za 40 solida. On pak ne imajući, odakle da se otkupi, dao mi je posjed, koji je bio njegova oca, da sve podijelim na polovicu sa njegovim sinom. A za moj dio dao mi je čitavo zemljište poviše crkve, a za sebe zadržao zemljište u Malčinu, a što bi preostalo, da podijelimo; i tako otide od mene slobodan. A ova pogodba i konačno utanačenje bi učinjeno pred crkvom u Naklicama, pred ovim odličnicima ...

A/7. Poslije toga pak Miroslav sa Mihajlovim sinovima, Acedelom naime i Hvalom, potaknut od opakog duha, usta protiv tog našeg konačnog utanačenja i poče mi otimati ne baš maleni dio spomenutoga zemljišta, od Pribistrijeve zemlje sve gore do Stinice.

A/8. Stoga mi ponovno pozvavši mnoge plemenite Splićane, također zamolismo Jakova, neretvanskog vladara, da među njima bude prisutan sa svojom oružanom pratnjom, pred kojima se parničismo sa spomenutim Miroslavom, gdje na nagovor tih plemenitih učinismo ponovno s njima pogodbu. Zato nam (Miroslav) potvrdi spomenute zemlje, koje je htio oduzeti, i uz to doda Glavicu, koja leži uz Stinicu i udolinu jednako, koja počinje od Solina do Zatilja i od Zatilja do mora. A dadosmo mu u ime pogodbe 80 mjera ječma i jedan solid za konačno utanačenje. A sam se Miroslav isprsi govoreći: »Unaprijed tko god bi te zbog ovoga htio tra-

me omnibus pro te opponam«. Actum est ante notitiam horum testium: ...

Nam post multorum annorum curricula decidi in infirmitate (!), ut nulla spes euadendi esset. Ideo uotum uoui in ipsa infirmitate, ut si ego conualescerem de infirmitate, in prefata ęcclesia Petri apostoli ibi me totonderem et habitum beatissimi Benedicti reciperem.

Igitur dispensante diuina clementia surrexi de lectulo et consilio et adiutorio Laurentii archiepiscopi ceterrorum clericorum in supra nominata ecclesia domnum Gregorium nostrum nepotem abbatem ordinauimus. Et hoc quod uoui auxilio dei adimpleui.

Sed cum ępimus ędificare domos, quas necessaria erant fratribus, aminuculo dei consumauimus. Quapropter consilio memorati abbati aliorumque fratrum uoluimus in nominato Monticellum, quod conparaui a Miroslauo et a filiis Michahelis, uicum construere nostris famulis, ceperunt Uilkiki nec non Prodanus duornico cum omnibus Tugaranis causa inuidie zeloque diaboli inflammati resistere dicentes: »Non licet tibi construere uicum in Monticellum, quia noster est«. Et ego illis: »Uallem et montem incipiente ex Saline usque Satilie, omnia mea sunt, quia emi a Miroslauo coram idoneis testimoniis«.

Attigit eo tempore uenire in nostris partibus Slauizo rex et Petrus banus nec non Sarubba causa discordię quę erat inter Slauzo et Lubomiro. Vnde uocauerunt nos ante hos nominatos uiros omnes Tugarani, residentibus in ęcclesia beatî

žiti, ja ću se svima mjesto tebe suprotstaviti«. Bi učinjeno u prisustvu ovih svjedoka ...

B/1. Jer se poslije prolaza više godina razboljeh, (tako) da nije postojala nikakva nada u ozdravljenje, zbog čega sam se zavjetovao u toj bolesti, ako prebolim tu bolest, da ću se u spomenutoj crkvi sv. Petra podšišati i obući odoru sv. Benedikta.

B/2. Stoga po određenju božjeg milosrđa ozdravivši pa savjetom i pomoću nadbiskupa Lovre te ostalih klerika, postavismo opatom u gore spomenutu crkvu gospodina Grgura našeg nećaka; i ono, što sam se zavjetovao, božjom sam pomoću izvršio.

B/3. Kad pak počesmo graditi zgrade potrebne redovnicima, božjom ih pomoći završismo.

B/4. Zato savjetom spomenutog opata i drugih redovnika odredismo, da se na spomenutoj Glavici, koju sam pribavio od Miroslava i Mihajlovih sinova, sagradi selište našoj posluzi.

B/5. počeše se Vukići, i to Prodan dvornik sa svim Tugaranima opirati iz zavisti, a đavolskom žestinom zadojeni, govoreći: »Ne smiješ graditi selište na Glavici, jer je naše«. A ja njima: »Udolina i uzvisina počevši od Solina do Zatilja, sve je moje, jer sam kupio od Miroslava pred valjanim svjedocima«.

B/6. Zgodi se da je u to vrijeme došao u naše krajeve kralj Slavac i Petar ban te Saruba zbog spora, koji je bio između Slavca i Ljubomira. Radi čega pozvaše nas svi Tugarani pred te spomenute osobe, koji su sudili u crkvi sv. Petra, koja

Petri, quę sita est in Olmisi, scilicet coram Slauzo nec non Petro et Sarubba, ceperunt altercare nobiscum, et ita nobis iudicauerunt, ut ego uocarem tres meliores ex prefatis testimoniis, uidelicet presbiterum Petrum Piseniza, et Forminum Platimisse, nec non diaconum Duymum Boce. Igitur habii Spalatum, mecumque adduxi eos et ad nominatas Petras ascenderunt et ita, ut supra scriptum est, quia Monticellum et uallem, et incipiente a Saline usque ad uineam Tilstocosse, totum nostrum esse testificauerunt coram ..

je u Omišu. I počeše se s nama prepirati pred Slavcem i pred Petrom te Sarubom pa nam tako dosudiše, da ja pozovem trojicu ponajbolju od spomenutih svjedoka, naime Petra Pšenicu i Formina Platimise kao i đakona Dujma Boce. Stoga pođoh u Split i sobom ih dovedoh, te se popeše na spomenute Stinice i onako, kako je gore napisano posvjedočiše, jer da je Glavica i udolina započevši od Solina sve do vinograda Tustokose sve naše ...

Sadržaj tog izvora bio bi:

1. Sagradivši Petar Crni o svom i svoje žene trošku i potpuno dogotovivši crkvu sv. Petra u Selu, dade je svečano posvetiti dne 11. X. 1079. ili 1080. – A/1.

2. Tom zgodom snabdio je on crkvu svim predmetima potrebnim za obavljanje službe – A/2.

3. Po onodobnom kanonskom pravu obdario je tu crkvu zemljištem, koje je služilo za uzdržavanje crkve i svećenika u njoj namještena – A/3.

4. Zemlja – I – na kojoj je sagrađena crkva – A/4.

5. Druga zemlja – II – uz nju – A/5.

6. Treća zemlja – III – koju je Petar Crni dobio od Zemljana kao naknadu, što ga je oslobodio ropstva – A/6.

7. Tom otuđenju protive se Miroslav i dr. – A/7.

8. Dolazi do parnice i nagodbe, pri kojoj sudjeluje Jakov, neretvanski vladar, tako da je Miroslav s drugovima ne samo odobrio Zemljanovo otuđenje, nego i on dodao četvrtu zemlju – IV – A/8.

9. U bolesti Petar Crni zavjetovao se, da će ako ozdravi postati redovnik u samostanu uz svoju zadužbinu – B/1.

10. Ozdravivši on to čini, postavivši opatom samostana svog nećaka Grgura – B/2.

11. Petar Crni gradi samostan – B/3.

12. Gradi selište za samostansku služinčad na zemlji IV/1 – B/4.

13. Tomu se protive Tugarani – B/5.

14. Dolazi do parnice i presude pred kraljem Slavcem – B/6.

Uz te činjenice, koje su izravno zabilježene u A i B navest ću neke, koje iz tog sadržaja izlaze:

1. Pri posveti crkve g. 1079./1080. jedini darovatelji, zakladatelji, bili su Petar Crni i njegova žena Ana – A/1.

2. Jedini tadanji posjed te crkve bio je skup međusobno prostorno povezanih zemalja, koje su darovali Petar i Ana.

3. Godine 1079./1080. Petar Crni još nije bio stupio u samostan pri toj crkvi – B/1.

Zbog razumijevanja i lakše upotrebe navedenog teksta Kartulara, podijelio sam ga na dva kronološki i stvarno različita dijela A i B sa po nekoliko odjeljaka označenih arapskim brojevima.

2.

Upozorit ću najprije na početne riječi Kartulara »in Christi nomine et eiusdem incarnationis anno millesimo octogesimo, indictione uero VIII ...« To su dvije diplomatičke formule. Ono »in Christi nomine« je *invokacija*, a »eiusdem incarnationis ...« *datacija*.

Čudno da tako jasne razlike između jedne i druge formule, V. Novak nije zamijetio. On otklonivši ono »anno«, »eiusdem incarnationis« ubraja u *invokaciju*, kad piše:[74] »invocatio, i to verbalna: In Christi nomine et eiusdem incarnationis«. A da se tu ne radi o slučajnoj pogrešci, pokazuje, što slično i na drugom mjestu tvrdi:[75] »Poslije svakako karakteristične verbalne invokacije (*In Christi nomine et eiusdem incarnationis*)«. Nikada i ni na jedan način eiusdem incarnationis ne pripada u invokaciju, nego uvijek u dataciju; pogotovo jer je incarnationis osnovna oznaka datacije.

No V. Novaka tvrdnje s time ne svršavaju. On piše:[76] »Onda bismo mogli da za Split tvrdimo, da je već i u to vrijeme i na tome u svim reformatorskim imitacijama išao tragom rimske kurije, uzevši 25. mart za početak svoje godine, kako je to u rimskoj kuriji početo za vrijeme pape Nikole II. (1059/61)«. Koliko to odgovara stvarnosti o upotrebi stila u rimskoj kuriji navest ću mu H. *Grotenfenda*, koji piše:[77] »Die päpstliche Kanzlei wendete bis zur Mitte des 10. Jahrh. den 25. Dez. an, dann daneben den calc. Flor. bis 1088., von da bis 1143. auch den calc. Pis ...« Po tomu taj stil nije počeo, kako tvrdi V. Novak od Nikole II., nego počevši *od polovine X. st. upotrebljavao se u Rimskoj kuriji*.

Od kada se pak taj stil upotrebljava kod nas? Tim stilom su *napisane sve datacije naših isprava od svršetka IX. stoljeća do g. 1079./80.*, o kojoj se ovdje radi. Ne samo to, nego *neke od njih imaju od riječi do riječi i tu invokaciju i dataciju* kao i naša Petrova isprava. Tako *oporuke* priora *Maja* iz g. 986.[78] i *Dausetove* od 1. IX. 1044.[79] »In Christi nomine et eiusdem incarnationis«; *Oporuka* pak *Agapina* iz g. 999.[80] gotovo je ista i glasi: »In Christi nomine et eiusdem anno incarnationis«; *oporuka* prio-

[74] *Supetarski kartular* n. d. 166.
[75] I. d. 190.
[76] I. m.
[77] *Taschenbuch* der Zeitrechnung, Hannover 1928, 13. Najkraći, ali najbolji udžbenik.
[78] *Rački, Doc.* n. d. 21.
[79] I. d. 47.
[80] I. d. 26.

ra *Andrije* iz g. 918.[81] uz razliku u invokaciji, dataciju ima posve istu: »In nomine domini nostri Jesu Christi et eiusdem incarnationis anno«. Dakle ništa neobična u našoj diplomatici. *Sve naše isprave*, kako sam to već kazao, *od 9. stolj. do g. 1079./80.*, koje imaju dataciju, ta je isključivo ona *stila incarnationis*.[82] Pa kako je mogao V. Novak napisati, da se taj stil uvodi kod nas pod uplivom reformacije Nikole II.?

Ono *incarnationis* Petrova zavještaja nikako ne pripada formuli *invokacije* nego *datacije* i radi se o *stilu incarnationis*. Budući da taj stil ima dva *kalkulusa*, zabilježena g. 1080. po *calc. pisanusu* pisala se od 25. III. 1079. do 24. III. 1080.; po *calc. florentinus* od 25. III. 1080. do 24. III. 1081. Ali, jer je označen i *nadnevak* 11. X., ali bez drugih komputističkih jedinica, za našu ispravu može se jedino kazati, da se odnosi *ili na 11. X. 1079. ili isti dan 1080.*[83] Zato ću pisati, da je posveta crkve sv. Petra bila 1079./80.

III.

Smještaj i granice zemljišta prvotnog zavještaja

1.

Polazna točka za određenje kronologije Slavca nalazi se u A. Radi se u prvom redu o određenim zemljama, koje je Petar Crni kupio, a sačinjavale su zemljišni skup – kompleks. Taj kompleks on je poklonio crkvi sv. Petra pri njenu posvećenju g. 1079./80. Sve u A navedene činjenice, prethodile su posvećenju crkve i drugih zemalja crkva tad nije imala. Te činjenice podcrtavam kao osnovne u određivanju Slavčeve kronologije. Priznaje ih i *Karaman*, pa jer su važne u ovoj raspravi, navest ću, što on piše:[84] »Na dan svečanog posvećenja crkve dne 11. oktobra 1080., na poziv splitskog nadbiskupa Lovre, Petar Crni je dao svojoj zadužbini kompleks zemalja oko crkve, koje je ranije bio pravovaljano nabavio. I tada se u izvodima br. 2–6 – moje A i B – redom iznosi, kako je Petar došao do tog posjeda, kako je nabavljao najprije jednu, pa drugu i daljnje zemlje, te na kakve je poteškoće i borbe za priznanje svog vlasništva on naišao. Ne spominju se u tim izvodima br. 2–6 neke nove zemlje,

[81] I. d. 17.

[82] I. d. 32, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 43, dvije 44, 48, 49, 51, 56, 63, 65, 66, 67, 69, 72, 74, 75, 80, 81, 84, 85, 87, 89, 90, dvije 91, 95, 99, 101, 103, 106, 108, dvije 109, 111, 114, 116 i 118.

[83] U izvornoj zavještajnoj *ispravi* stajalo je vjerojatno *indictione uero IIII*, kako se onda bilježilo brojku 4. Prepisivač uzevši prvu *i*-crticu, koja je na kraju mogla imati i zavijutak, za V., dobio je VIII. Ako uzmemo, da je u izvorniku bila označena indikcija 4., koja se bilježila od 1. IX. 1080. do 31. VIII. 1081., jer se radi o datumu 11. X., zavještaj bi bio datiran *calc. floren. g. 1080.*

[84] N. d. 264.

ne iznose se naknadna darivanja, već se samo iznose peripetije zemalja darovanih i spomenutih već u uvodnom izvodu 1., koji je napravljen prema *fundacionalnoj listini izdanoj povodom posvećenja* g. 1080.« Točne i potpuno ispravne tvrdnje.[85]

Pri posvećenju g. 1079./80., kako to jasno Karaman priznaje, zavještaj, koji je tom prigodom učinio Petar Crni svojoj zadužbini u zemljištu, sastojao se od kompleksa zemalja, o kojima je govor u A i B Kartulara. Zbog važnosti tog prvotnog zemljišta u pitanju Slavčeve kronologije, ja ću se potanje na njega osvrnuti.

2.

Podatak A/3 sadržava: kraj i mjesto, gdje se crkva nalazila, granice zemljišta darovana joj prigodom posvete g. 1079./80. Zadužbina, o kojoj je govor po A/3 nalazila se JI u blizini sustjepanske crkve sv. Stjepana, današnjeg groblja poljičkih Jesenica. Razmak između tih dviju crkava vrlo je malen, iznosi nekoliko stotina metara. Zemljište, koje je crkva sv. Petra dobila pri posveti po A/3, *na zapadu* graničilo je sa *zemljištem crkve sv. Stjepana*, a *na istoku sa Solinama*. Sve to postoji i danas: *crkva sv. Stjepana* i *Soline*, lat. *Saline*, uz more istočno od crkve sv. Petra.

Time su zapadna i istočna granica prvotnog zemljišta točno određene i poznate. Za ostale dvije granice, t. j. treću i njoj nasuprot četvrtu, A/3 kaže: »od morske obale do vinograda Tustokose«. Po tim podacima to prvotno zemljište imalo je donekle četverokutni oblik, pa su po dvjema poznatim stranicama, istočnoj i zapadnoj, određene i druge dvije. Budući da za treću granicu piše, da je bila more, a nasuprot toj trećoj – *a maris ripa ... usque ad vineam Tilstocosse* – bila je *četvrta*. Poznat je time *smjer*, u kojem je ta *četvrta* granica ležala, t. j. prema brdu ili primorskoj kosi Mosora, danas zvanom *Vršina*.[86] Gdje je baš ta četvrta granica ležala, utvrdit ću poslije, kad odredim sam položaj vinograda Tustokose. Taj pak po A/3 određeni smještaj, granice i oblik skupnog zemljišta, darovanog g. 1079./80., još će biti jasniji obradom položaja pojedinih zemalja, koje su tom kompleksu tada pri posveti pripale.

[85] Čudno, kako tih svojih ispravnih tvrdnji Karaman nije uvidio važnost!

[86] Taj smjer, onaj prema brdu, a ne uz morsku obalu – *a maris ripa usque ad* ... – po sebi jasno označuje, gdje se nalazila četvrta granica, a tim i gdje je ležao i *vinograd Tustokoše*. V. Novak pod utjecajem svoje stvarne i filološki krive pretpostavke, da bi *Tilstocosse* bilo isto što i *Monsgrassus* = *Mutokras*, pogrešno uzevši, da ono »a maris ripa«, znači »uz obalu« – n. d. 70. – okrenuo je četvrtu granicu potpuno krivim smjerom i tako je postavio na krivo mjesto. U A/3 zapadna granica zemljišta prvotnog zavještaja točno je postavljena i određena, tako da uopće i nije u pitanju – *a confinio territorii prelibate ecclesie sancti Domnii*. Po tomu zapadna je granica ležala između crkve sv. Stjepana i sv. Petra, zadužbine, o kojoj se ovdje radi, stotinjak metara između njih. Međutim je V. Novak tu, tako kratko udaljenu zapadnu granicu *od* crkve sv. Petra, *prebacio na zapad nekoliko kilometara*, davši tako kriv smještaj, granice i opseg zemljišta prvotnog zavještaja.

Koje su sve zemlje sačinjavale taj kompleks prvotne darovštine potanko navodi Petar Crni. Tako zemlju (I) – A/4 – kupio je on od Pribistrija i na njoj sagradio crkvu, a nalazila se ta zemlja uz more, što je i danas sve vidljivo. Druga zemlja – II –, kupljena od Žulja – A/5 – morala se također nalaziti uz more, i to istočno od crkve i zemlje I kupljene od Pribistrija, pravcem prema Solinam, ali ne i do njih. Da se ta zemlja II tu nalazila, pokazuje smještaj treće zemlje III – A/6 i A/7. Za tu treću zemlju kazano je, – A/6 – da je obuhvatala »totum territorium super ecclesiam«. Dok u A/7 Miroslav, otimajući tu treću zemlju, za nju piše, da je sezala »a territorio Pribistrii usque sursum (gore) ad Petram« (Stinica). Po tomu što je treća zemlja bila neposredno poviše one Pribistrija I, ostaje, da se druga nalazila uz more istočno od prve.

Četvrta zemlja IV, koju su Miroslav i drugovi prodali Petru Crnomu, sastojala se od tri dijela, koja bilježim IV/1, IV/2, IV/3, – A/8. Zbog važnosti podataka A/6 i A/7 o toj IV zemlji za Slavčevu kronologiju, treba te njene dijelove svakako pojedinačno pretresti.

Zbog treće zemlje, koja je po A/6 bila poviše crkve, a po A/7 dopirala gore sve do Stinice, došlo je do parnice s Miroslavom i drugovima. Pri nagodbi tad sklopljenoj, ne samo da je Miroslav s drugovima odobrio otuđenje te treće zemlje, nego je još prodao Petru Crnomu »Glavicu, koja leži uz Stinicu i udolinu jednako, koja počinje od Solina do Zatilja i od Zatilja do mora« IV. Po tomu zemljište prvotne darovštine sastojalo se od ovih dijelova: zemlje – I – kupljene od Pribistrija, II od Žulja, III od Zemljana i IV od Miroslava.

Zemlja – IV – kupljena od Miroslava i drugova sastojala se od tri dijela: Prvi dio – IV/1 – bila je Glavica; drugi dio – IV/2 dio udolina od Solina gore do Zatilja i treći dio – IV/3 – od Zatilja dolje do mora. Ali tako, da je – jer je IV/2 ležala poviše Solina, a IV/3 uz Soline – IV/3 ležala zapadno od one druge – IV/2 –, a to odgovara A/3, u kojem se za čitav kompleks zemljišta prvotnog zavještaja kaže, da je prema istoku sezao »usque ad Salinas«. Soline su uz more, a poviše njih Zatilje, koje je po širini prema zapadu prelazilo Soline. Oba ta lokaliteta Zatilje i Soline kao i Stinice ležali su izvan granica prvotnog zemljišta Petrove zadužbine. Graničili su sa IV/2 i IV/3 prvotne Petrove darovnice.

Kad je poslije Petar Crni po B/4 i B/5 na *Glavici* (IV/1) počeo graditi *selište*, stambene i gospodarske zgrade za služinčad, opriješe se tomu Tugarani, jer da je Glavica njihova. Naprotiv Petar je tvrdio, da je »udolina i uzvisina počevši od Solina do Zatilja« njegova, jer ju je kupio od Miroslava. Nastala je zbog toga parnica – B/6 – i završila u korist Petra Crnoga izjavom svjedoka na samome mjestu na *Stinici*, »jer da je Glavica i udolina, pa počevši od Solina sve do vinograda Tustokose« Petra Crnoga.

Takav je bio čitav zemljišni kompleks i njegovi dijelovi I, II, III i IV. pri zavještaju g. 1079./80.

4.

Pri navedenome svi su položaji poznati, osim onoga »vinea Tilsticosse«. Taj se vinograd spominje u A/3 i B/6. U A/3 za cjelokupno zemljište prvotnog zavještaja u Kartularu piše, da je sezalo »od morske obale do vinograda Tustokose«. Po A/8 pak ta gornja granica bila je na mjestu, do kojega je sezala »udolina i uzvisine počevši od Solina do Zatilja.« U B/6 za tu istu površinu kaže se: »Glavica i udolina, pa počevši od Solina sve do vinograda Tustokose«. U navedenim riječima A/3, A/8 i B/6 radi se o četvrtoj granici, onoj prema Vršini, cjelokupnog zavještajnog zemljišta g. 1079./80. s razlikom, što A/3 i B/6 na tu gornju granicu postavljaju vinograd Tustokose, a B/8 Zatilje. Izlazi, da je vinograd Tustokose bio u Zatilju, i to istočnom njegovu dijelu, onom poviše Solina. Toponim *Zatilje* i danas postoji, pa taj položaj nije sporan; a time ni vinograd Tustokose koji nema ništa zajedničkoga niti može imati s *Monsgrassus* V. Novaka, jer se *Mutokras* ne nalazi na toj strani, a niti graniči sa zemljištem prvotnog zavještaja. Od tog zemljišta udaljen je nekoliko kilometara.

Po tim podacima određeno je sezanje zemalja, dotično zatvorena je i četvrta granica; omeđen je i zemljišni prostor, koji i koliki je Petar darovao crkvi sv. Petra g. 1079./80.

IV.

Rusin–Slavčev zavještaj

Iz utvrđene stvarne povijesne činjenice smještaja, opsega i sezanja zemljišnog posjeda, kojim je fundator Petar Crni sa ženom Anom g. 1079./80. obdario crkvu sv. Petra u Selu, može se prijeći i na određivanje Slavčeve kronologije.

Broj 72–75 Kartulara sv. Petra sadrži *zavještaj Rusina*, morstika i brata mu kralja Slavca, na korist sv. Petra, zadužbine Petra Crnoga.

Zavještaj njihov glasi:

Breuem recordationem facio ego Rusinus qui et morsticus de terris que sunt in Tristenico. Pars que mihi contigit, uolo et iubeo ut sint in monasterio sancti Petri pro remedio animę. Nam si quis eam subtrahere (!) iratum habeat trinum et unum deum et meam maledictionem ...

Denique post mortem prefati marstici uenit uxor eius et affirmauit prefatas terras ...

Kratki zapis činim ja Rusin, koji sam i morstik o zemljama, koje su u Trsteniku. Dio (zemalja) koji meni pripada, hoću i naređujem da su samostanu sv. Petra za spas duše. Ako bi je tko oduzeo, neka ga snađe srdžba trojstva i jedinstva božjega i moje prokletstvo. Zatim poslije smrti rečenog morstika, dođe njegova žena i potvrdi spomenute zemlje. Poslije dođe Slavac kralj i potvrdi spomenute zemlje pred Pe-

Postea uenit Slauiz rex et corroborauit prenominatas terras coram Petro bano et Sarubba iupano et ded fio Climini ...

Ibidem Slauiz ante eosdem testes sicut partem fratris sui affirmauit sic suam partem, que ibi habebat, in eadem ęcclesia pro remedio animę suę nec non sui fratris perpetualiter contulit.

trom banom i Sarubom županom i djedom, sinom Klime. Tu Slavac pred tim svjedocima, kao što je bio potvrdio dio svog brata, tako je trajno darovao i svoj dio, koji je ondje imao u istu crkvu, za spas duše svoje kao i brata svoga.

Jasne su to riječi i sadržajno određene. Za kronologiju Slavčevu dolazi u obzir jedino položaj zemlje, koju su Rusin i Slavac poklonili sv. Petru. Ona se nalazila u *Trsteniku;* toponim sačuvan do danas, poznat P. Kaeru, L. Katiću i V. Novaku. Leži o. 2 km zapadno ne samo od crkve sv. Petra, o kojoj se radi, nego i sv. Stjepana, i to pod današnjom župskom crkvom u Jesenicama. Po tomu *Trstenik* je potpuno izvan granica prvotnog zemljišnog kompleksa zadužbine iz g. 1079./80., a jer zemlja *Rusin–Slavčeva zavještaja* nije u granicama prvotnog Petrova zavještaja, to ona i ne pripada prvotnom zemljištu, koje je crkva sv. Petra pri posvećenju dobila; ona g. 1079./80. još nije imala zemljište Rusin–Slavčeva zavještaja; izlazi, da ga je dobila poslije g. 1079./80.

Budući da je tako g. 1079./80. *terminus ante quem non* Rusin–Slavčeva zavještaja, a posrijedi su zavještaji vladara, jer je Rusin učinio svoj zavještaj kao *morsticus,* a poslije njegove smrti Slavac kao *rex,* izlazi da vladanje Rusinovo seže i u vrijeme poslije g. 1079./80., a tad Slavčevo pogotovo, jer je ono bilo poslije Rusinova.

V.

Slavac vlada 90-tih godina XI. stoljeća

Uz taj tek navedeni dokaz za opću Slavčevu kronologiju, u Kartularu postoje podaci, koji će tu kronologiju ne samo potvrditi, nego i pobliže odrediti; po njima će se moći bar približno upoznati, kada su živjeli *Rusin* i *Slavac* kao *vladari Neretvana.*

To su podaci zabilježeni u *Kartularu* za III. i IV. zemlju prvotnog zemljišta Petrove zadužbine. Petar Crni dobio je zemlju, koja se nalazila između one Pribistrija i Stinice – III – kao naplatu za novac, kojim je on iskupio Zemljana od ropstva – A/6. Ali se toj nagodbi Petra Crnoga sa Zemljanom usprotivi Miroslav s drugovima. U parnici, koja se vodila pred Jakovom, neretvanskim vladarom, nagodili su se tako, da su Miroslav i dr. ne samo priznali Petru Crnomu tu spornu – III – zemlju, nego su mu još u prodajno ime dodali: »Glavicu ... i udolinu, koja počinje od Solina do Zatilja i od Zatilja do mora« – A/8. Takve su bile treća i četvrta zemlja g. 1079./80.

Više pak godina poslije *(Nam post multorum annorum curricula)*, Petar se Crni u bolesti zavjetovao, da će stupiti u samostan kod te svoje zadužbine sv. Petra – B/1 do B/3. Kad je počeo graditi Selište na Glavici – IV/1 – usprotiviše se tomu Tugarani, jer da je Glavica njihova – B/4 i B/5. A baš se u to vrijeme dogodilo, da je došao u te krajeve kralj Slavac s banom Petrom, Sarubom i drugom pratnjom, Tugarani podniješe tužbu proti Petra Crnoga kralju Slavcu, koji je sudio u crkvi sv. Petra, u današnjem Priku kod Omiša, na desnoj strani Cetine, i Petar Crni dobi pravo – B/6.

U prvom redu ovo se drugo suđenje zgodilo, kad je Petar Crni već bio redovnik ili bar pri odluci, da će to biti,[87] a što je po svemu navedenom za ono pod A bilo svakako poslije posvećenja crkve sv. Petra g. 1079./80.

K tomu po A/8 i B/6 o jednom te istom zemljištu sude dva neretvanska vladara: *Jacobus dux Marianorum*, dok Petar Crni još nije bio redovnik, i *Slavizo rex* poslije, kad je već bio ili htio to da bude.

Kronologija Jakova, neretvanskog vladara – *morsticus* ili *dux Marianorum* – poznata je. Po br. 80 Kartulara vodi parnicu kralj *Zvonimir* u Šibeniku pred raznim svjedocima, među kojima su bili *Jakov morstik* i *Petar*, svećenik *kardinal*. Za tog pak papinskog poslanika kardinala Ivana, znade se, da je bio u našim krajevima g. 1077./8.,[88] kada se i ta parnica pred Zvonimirom vodila, a kojoj je prisustvovao i Jakov morstik. Po tomu se *Jakov* kao neretvanski vladar spominje počevši od te godine 1077. do 1088.[89] Time je kronologija vladanja Jakova, neretvanskoga vladara, određena, i koliko je poznata, obuhvata razdoblje od g. 1077. do 1088. Budući da je Jakov po A/8 sudio o IV. zemlji prvotne zadužbine, a to je svakako bilo prije g. 1079./80., kronologija tog suđenja ne samo da nije u suprotnosti, nego se potpuno poklapa s iznesenom Jakovljevom kronologijom.

O istoj toj zemljišnoj jedinici – IV – i u sličnom pitanju, *post multorum annorum curricula* i kad je Petar Crni već bio ili htio biti redovnik, sudi i kralj Slavac – B/6 – i Petar Crni dobiva parnicu upravo pozivom na spomenutu, nekadanju Jakovljevu presudu.[90]

Svakako *Slavčeva presuda zbila se poslije Jakovljeve*. Već sam prije utvrdio, da zavještaj Rusin–Slavčev pada u vrijeme poslije godine 1079./80. Rusin je morstik kao i Jakov, t. j. obojica su neretvanski vladari. Ja-

[87] Po riječima B/1 do B/3: »*post multorum annorum curricula ... uoui in ipsa infirmitate, ut si ego conualescerem ... in prefata aecclesia Petri apostoli me totonderem et habitum beatissimi Benedicti reciperem ... surrexi de lectulo ... in supra nominata ecclesia dominum Gregorium, nostrum nepotem abbatem ordinauimus. Et hoc quod uoui auxilio dei adimpleui ... caepimus aedificare domos quas necessaria erant fratribus aminuculo dei consummauimus ...*« dade se zaključiti, da se te riječi odnose na gradnju i postojanje samostana, u koji stupa ili je već bio u njemu Petar Crni i kad sudi Slavac.

[88] *Rački, Doc.* n. d. 119, 121, 132, 211, 212; *Šišić, Pov. Hrvata* n. d. 559–560.

[89] *Rački, Doc.* n. d. 113, 147, 149.

[90] Dok je ta činjenica jasna, *Rački* zaveden *Luciusovom* pretpostavkom o Slavčevoj kronologiji, *Slavčevo* je suđenje stavio »c. a. 1074.« – *Doc.* n. d. 99. –, a ono *Jakova* »c. a. 1076.« – I. d. 111.

kov po rečenom vlada svakako i prije g. 1079./80., kao i poslije, sve tamo do oko g. 1088. Rusin pak po samom zavještaju neodređeno negdje poslije g. 1079./80., a po vladanju Jakova oko g. 1090. *Budući da po Rusin–Slavčevu zavještaju, Slavac živi poslije Rusina, to su Rusin i Slavac vladali svakako poslije tog vremena, negdje 90-tih godina 11. stoljeća.*

Zaključak

Za Slavčevu kronologiju iznio sam dva dokaza. Njihovo gradivo nije izmišljeno ni oblikovano nekom mudrom učenošću ni nadmudrivanjem; sve je po sebi prosto i jednostavno, crpeno samim uvidom u sadržaj Kartulara, pa bi moji zaključci bili:

1. Luciusova ili stara Slavčeva kronologija prosta je i jednostavna pretpostavka, koju ni Lucius, ni itko do danas poslije njega nije obrazložio.

2. U slučaju dvaju (ili više) prijepornih mišljenja nije dovoljno pobijati, pa dapače i pobiti, protivničke razloge, nego i iznijeti razloge u prilog svojemu stavu. Ta zar ne mogu oba mišljenja biti kriva? U tomu je metodički nedostatak Karamana i dr.

3. Početak Kartulara sastoji od dva kronološki različita dijela A i B. A sadržava, kako je Petar Crni nabavio zemlje, s kojima je obdario svoju zadužbinu pri posveti njene crkve sv. Petra g. 1079./1080. B pak ono, što se zgađalo s četvrtom zemljom prvotnog zavještaja u početcima postojanja samostana.

4. Po zavještaju iz g. 1079./80., onaj Rusin–Slavčev *svakako je* učinjen poslije, a nikako prije g. 1079./80.

5. Po kronologiji Jakova, neretvanskoga vladara od g. 1077./8. do g. 1088., neretvanski vladari Rusin i Slavac pripadaju vremenu 90-tih godina XI. st.

6. Otpada tvrdnja, da bi Rusin i Slavac pripadali 60-tim ili 70-tim godinama XI. stoljeća.

7. Što sam napisao o Slavčevoj kronologiji g. 1932., ostaje.

8. »Slabe strane teze o Slavcu«, to su one Karamana i njegovih pregrijevača.

(Primljeno za štampu na 10. sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 21. XII. 1956.)

STIPE GUNJAČA

UBIKACIJA SREDNJOVJEKOVNOG CASTRUMA BREČEVO

U ispravama i u drugim podacima, koji se odnose na srednji vijek, spominje se više puta castrum pod imenom Breç, Brechewo ili Brechenow, a nalazio se u rukama feudalaca dinasta Nelipića. Dosada nije utvrđen položaj tog castruma, iako se u literaturi susrećemo jedamput s hipotetičnim nabacivanjem, da se on mogao nalaziti ispod Kukuzova klanca nad Sinjskim poljem,[1] a drugi put s apodiktičnom tvrdnjom, da je ležao na Ćukovoj gredi u Muću Gornjem i nigdje drugdje.[2] Međutim smo imali razloga, s kojih nas ni jedan ni drugi lokalitet nije mogao zadovoljiti, pa ćemo se ovdje potruditi, da revidiramo cjelokupan problem. U tu svrhu ćemo pretresti predloške, kao i dosadašnju nadgradnju na njima, pogledati kako stoje navodna arheološka uporišta, uočiti topografske elemente, te na osnovu toga dati drukčiju interpretaciju i napokon na osnovu najnovijeg arheološko-topografskog otkrića konačno utvrditi točan položaj potpuno zaboravljenog Brečeva.

Najprije ćemo iznijeti sve podatke, u kojima se spominje Brečevo i učinit ćemo to onim redom, kako su ti podaci bili objavljeni, a to zato, da se vidi, što je stajalo pred očima prethodnih istraživalaca:

1. »1322. Neliptius Voyvoda filius Georgii, filius Isani, accipit donationem castri Desnich a Carolo Rege.

Mentio N. adoles. Comitis Joannis Neliptij de Tignino et Valislava eius matre ibique t. m. castra Unaz, Pocitel, Serb et Esek ad manus Regis ... libere resignans et castrum Signiense Brez cum pertinentiis in Cetina et castrum Clissie assignans Regi.

[1] Fra Stjepan Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve. Starohrvatska prosvjeta, stara serija III. Knin, 1897. str. 11.

[2] Dr. Ćiro Kalebić, Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L. Split, 1932. str. 301–303.

Nomina nobilium: Banus Vulk, Voyvoda Paulus fr. Chorvatini Dabissa Chorvatinus Stephani, Stephanus Drusich comites, Prislavus Chlapovich, Stephanus Chelnich Dragisse filius, Comes Stephanus Tikcinus filius Vitani, Olenache (?) Ostryz (?) Progata (?) Chypani (?) Chychevich (?) judices et Jupani. Actum Tigninij etc.«[3]

2. »1345. Ludovicus Rex donat eidem Joanni (Neliptio de Tignino) castrum Zin in Cetina, item Brezevo in Poglie cum omnibus etc. etc. item castrum suum hereditarium Canoshaz vocatum.«[4]

3. »1411. Joannes quondam Marini, Cetine, Clissi et Breze Comes adoptat Joannem (filium) Comitis Nicolai de Veglia cum assignatione dotis omnium suorum bonorum pro dote suae filiae collocatae in uxorem Joanni filio dicti Nicolai.«[5]

4. Iz teksta isprave bana Nikole od 23. VI. 1345:

»... convenimus et concordamus infrascriptum, videlicet, quod idem comes Joannes (= Nelipić) ante omnia castra quatuor, videlicet Pochitel, Scerb, Stog et Vnch ad manus regias libere cum omnibus suis iuribus, pertinenciis et possessionibus, quae in suis stare manibus resignabit, et castrum Tininii et castrum Brechow cum omnibus suis debitis pertinenciis retinebit, quousque sibi Cetina cum suis pertinenciis et debitis, et castrum Cliscia insimul presententur et assignentur nostra seu regia potestate, at tunc cum prefata castra scilicet Cetina et Cliscia et ad ipsa spectancia habuerit, dictus comes Johannes castra predicta, scilicet Tininium et Brechouo ad manus regias sine questione ac more subterfugio resignabit. Quamdiu vero dominus comes Johannes castra sepedicta, videlicet Tininium et Brecheuo manentes, nulli nisi predicto comiti Johanni seruire et a nullo nisi ab eodem comite debeant iudicari ...«[6]

5. Iz skoro identičnog teksta isprave bana Stjepana Kotromanića istoga datuma:

»... conuenimus et concordamus infrascriptum, videlicet, quod idem comes Johannes ante omnia castra quatuor videlicet Vnaz, Potcitel, Serb et Stok ad manus regias libere cum omnibus que in suis sunt manibus resignabit, et castrum Tign ac castrum Breç cum omnibus suis pertinenciis retinebit quousque sibi Cethina cum suis pertinenciis et debitis et castrum Clissia insimul presententur et assignentur nostra seu regia potestate, et tunc cum prefata castra, scilicet Ceth et Cliss et ad ipsa spectantia habuerit dictus comes castra predicta, videlicet Tign et Breç ad manus regias sine questione ac more subterfugio resignabit. Quamdiu vero dictus comes castra sepedicta, scilicet Tign et Breç tenuerit, nobi-

[3] Note cronilogiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense. Bullettino di archeologia e storia Dalmata, IV. Split, 1881, str. 86.

[4] Idem, str. 87.

[5] Idem, ibidem.

[6] Ferdo Šišić, Iz arkiva u Željeznom, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, VII. Zagreb, 1905. str. 142–3. – Tade Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, XI. Zagreb, 1913. str. 205–6.

les in tenutis et pertinenciis dictorum castrorum Tign et Brec manentes, nulli nisi predicto comiti seruire et a nullo nisi ab eodem comite debeant iudicari ...«[7]

6. Iz definitivne redakcije ugovora u listini kralja Ludovika od 21. XI. 1345:

»... Et quod insuper idem comes Johannes tamquam filius iam effectus fidelitatis et obedientie, castra nostra regalia, videlicet Tininium et Pochitel, item castrum Szereb item castrum Oztogh item castrum Vnach vocata cum eorum supatibus et pertinenciis, qui et que olim per dictos tirannos erant occupata, immo diuturno iam tempore a sacro diademate diuagata et alienata, ad manus nostras regias statuit, reddidit et restituit; ob hoc vt alii posterique notabile exinde sumant deuotionis reddendi ad graciam exemplum, et a sui erroris semitis felici gaudeant declinacione, castrum nostrum Zyn vocatum cum districtus eius Cetina appellato et quibusvis pertinenciis item castrum Brechewo cum campo qui vocatur Pogle ... ymmo facimus, quod de prefatis castris Zyn Brechewo et Chamichech ...«[8]

7. Godine 1372. isti Ludovik potvrđuje u Požunu posjede Ivana Nelipića, pa se među ostalim navode castra:

»Chechwen,[9] Zyn,[10] Pegh,[11] Trawnik[12] nuncupata in comitatu Cetine existencia, item castra sua Brechenow in campo Kanyamezu et Kemichez[13] in districtu Oprominye[14] iuxta fluvium Kerka in regno nostro Croacie sita et existencia«.[15]

8. U neobjavljenom dokumentu iz g. 1378, u kojemu se nabrajaju prisutnici na jednom shodu (zboru) u Sinju, stoji:

»... Isti sunt qui erant in dicto sahodom (= shod): primo et principaliter Cetinenses[16] in magna copia. Item de polle[17] magna multitudine

[7] Šišić, O. c. str. 143–4. Dr. Ljudevit Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje Körmendskog arhiva. Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu XVIII. Sarajevo 1906, str. 436–7. – Smičiklas, O. c. str. 207.

[8] Šišić, O. c, str. 145–7. – Smičiklas, O. c. str. 250.

[9] Čačvina, kojoj i danas kula strši na jugoistoku Sinjskog polja.

[10] Sinj.

[11] Danas izgubljen lokalitet.

[12] Danas Vindušića gradina u selu Potravlju sjeverozapadno od Sinja. Preostaci kule su jako postradali u prošlom ratu.

[13] Kamičac s lijeve strane Krke. U indeksu Smičiklasova Codex diplomaticus XIV lokalitet je krivo objašnjen kao »castrum in campo Kanyamezu in districtu Oprominye iuxta fluvium Kerka 1372. 441«. Tako isto ono Kanyamezu kao »campus in districtu Oprominye iuxta fluvium Kerka in regno Croatiae 1372, 440«. Iz teksta se jasno čita, da je Brečevo u campo Kanyamezu, a Kamičac u Promini uz rijeku Krku, pa Kamičac nema ništa zajedničko s poljem Kanyamezu niti Kanyamezu sa Prominom i Krkom.

[14] Predjel od Planine Promine do rijeke Krke.

[15] Šišić, O. c. str. 154–5. – Smičiklas, O. c. XIV. str. 441.

[16] Podrazumijeva se mjesto Cetina.

[17] Ovdje se ne kaže izričito, koje je to polje i u dokumentima često nalazimo spomenuto samo polje, campus. Tako smo jednom protumačili, da se »campus« odnosi na Kninsko polje, jer nam ga je indirektno označavala kninska tvrđava (v. moju radnju »O položaju kninske katedrale«. Starohrvatska prosvjeta III. serija sv. 1. Zagreb, 1949,

excepto dicto Johanne Dminoevich et Michael ac Humileno. Item quoque plures de Breçeuo. Item de Ogorge[18] multi. Item de Cresesce[19] plures. Item de Posuge[20] multi. Item *in maiori parte* multitudo Vlachorum ...«[21]

Prva tri podatka iste su tehničke provenijence i pripadaju kompilaciji dokumenata od jedne te iste ruke, na što ćemo se još osvrnuti poslije.

Izvodi pod brojevima 4, 5 i 6 potječu iz dokumenata, koji su izdani u istoj godini, a ti dokumenti rade u biti o istoj stvari. Odraz su dramatske borbe pod Kninom, kad se kralj Ludovik Anžujski, odlučivši slomiti moć hrvatskih velikaša iza smrti najjačeg od njih, vojvode Nelipića, sručio na njegova sina Ivana i udovu majku mu Vladislavu, te na njih poslao dvije vojske: jednu pod zapovjedništvom slavonskog bana Nikole, a drugu pod bosanskim banom Stjepanom Kotromanićem. Ivan i Vladislava bili su prisiljeni, da načine pomirbeni ugovor. Taj je sklopljen pojedinačno s oba bana i u isti dan 23. VI. 1345. Budući da je u istom predmetu data definitivna redakcija od strane kralja Ludovika (21. XI. 1345) sa prilično izmijenjenim sadržajem, to dva prva predloška imamo smatrati preliminarnim, a treći definitivnim ugovorom.[22]

Dva preliminarna ugovora mnogo se međusobno prate doslovnim tekstom, no ipak tu i tamo ima pokoja sitnija razlika: dijelom u rasporedu teksta istovetna sadržaja, dijelom u izmjeni odnosno dopuni koje riječi, pa i u pisanju toponima, što nas navodi na pomisao, da to doslovno nepodudaranje pripišemo mogućnosti, da oba teksta nije ispisivao jedan te isti pisar. Taj detalj nam je ovdje važan zbog razlike u nazivu imena Brečeva.

Rekli smo, na što se odnosi izvod pod br. 7, a onaj pod br. 8 potječe *iz opširnog razlaganja*, kako je *protekao shod održan* pred *vratima sinjskog grada*. Taj se sastao na poziv Margarete, udove Ivana Nelipića, zbog neuspjelog napadaja na nju i na njena sina, kad se jednom vraćala iz crkve sv. Marije pod Sinjem u grad Sinj.

Kad je Zlatović obrađivao topografiju Cetinske županije naveo je među njenim gradovima i »Brez«, za koji kaže: »8. *Brez*. U Sinjskom polju bijaše grad Brez, što ga spominje listina kralja Ludovika u XV. vijeku. Njemu ga povrati Vladislava udovica Nelipića = *libere ressignavit et castrum Signense Brez cum pertinentiis in Cetina:* te joj opet po-

str. 58–61). I ovdje je u centru Sinj, pa se ono »polle« najprirodnije odnosi na Sinjsko. Inače se i Petrovo polje jednom spominje samo sa »pole«, a prepoznajemo ga po tomu, što se u tekstu spominje »Siverichi in pole«, jer je Siverić u Petrovu polju (ta isprava je iz g. 1371., nije objavljena, a nalazi se u splitskom Kaptolu). Svakako sam spremniji držati, da se u našem slučaju »polle« odnosi na Sinjsko, a ne na koje drugo, i to zato, što se ovdje govori da je iz »polja« Ivan Dminojević i još druga dvojica, a taj isti Dminojević se u prijepisu jedne isprave iz g. 1377. (porijeklo isprave kao i prednje) spominje kao vicekastelan Sinja.

[18] Danas Ogorje zapadno od Sinja, iza Plišivice.

[19] Danas Križice između Dugopolja i Dicma.

[20] Danas Posušje u Hercegovini.

[21] Iz prijepisa, koji je svojedobno načinio dr. L. Katić u arhivu splitske kurije i ustupio mi ga na upotrebu.

[22] Ova posljednja isprava bila je u cijelosti potvrđena g. 1406. od kralja Sigismunda. Smičiklas, O. c. str. 252.

vraća: *item Brezovo in poglie* (Bullettino di archeologia e storia, 1881. IV. 86). Danas se ne zna za to mjesto, ali cijenimo, da mogaše biti na jug od Kukuzova klanca, gdje se navrh brijega nad poljem vide silne gomile razrušenih utvrda.«[23]

Poslije Zlatovića nuzgredno je spomenuo »Brez« I. Marković te rekao, da su poznata imena velikaških dvorova i kula, među kojima i: »Brez u Sinjskom polju«,[24] te u noti to objasnio »*Castrum Brez–Brezevo in Poglie*. Ovako se spominje u listinama kralja Ludovika god. 1322. (sic!) i 1345. *Bullettino di archeologia*, 1881, p. 86, 87«.

Iako je Zlatović tekst udesio tako, da se može razumjeti, da je konzultirao i ispravu kralja Ludovika i »Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense«, kao da bi bio upotrebio izvore od dva porijekla, ipak se on poslužio samo jednim porijeklom. U prvom redu Ludovikova listina nije tada njemu bila pristupačna, a drugo iz prenesenog teksta vidi se, da se poslužio samo »Notama«, jer u »Notama« od riječi do riječi stoje oba Zlatovićeva navoda. On sam navodi kao izvor samo »Note«, a ne i oznaku listine kralja Ludovika, koju da je čitao, ne bi se mogao toliko zaboraviti, da navede, da je listina iz XV. umjesto iz XIV. stoljeća. Napokon odaje ga oblik imena Brez, koji se samo u »Notama«, i to tri puta susreće i nigdje drugdje. Ostaje dakle sasvim pouzdano, da se Zlatović poslužio samo »Notama«, a sada da vidimo – koliko se to našeg pitanja tiče – kakav je taj izvor.

»Note« se obično smatraju za Luciusove, pa im se tako poklanja povjerenje, koje uživa ovaj kritični historik.[25] Ali na takav samo prividan dojam mogu zaista utjecati dvije okolnosti; prvo, što je čest »Nota« ekscerptirao iz dokumenata sam Lucius, što on i navodi (na pr. »Ex libris Consiliorum Spalati«), pa se može previdjeti, da je i ove naše on ekscerptirao, a drugo, što su fragmenti tih »Nota« izlazili sukcesivno u tri godišta »Bullettina«,[26] pa nije u svakom nastavku istaknuta provenijenca podataka, nego se napisao samo naslov »Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense«, te se odatle lako može shvatiti, da su sve »Note« Luciusove.

Međutim, Lucius navodi porijeklo svakog dijela »Nota«, a naše tri koje su objavljene kao prvi nastavak, nemaju tu osim glavnog naslova drugog objašnjenja, pa je to Šišića dovelo u zabunu, da ih pripiše Luciusu. No za njih vrijedi podnaslov, koji se nalazi pod prethodnim i prvim dijelom »Nota«, a tu Lucius jasno kaže, odakle one potječu, kad je naveo: »Ex quodam summario penes heredes quondam Io. Tomci episcopi Bosnae-Sibenici«. Tu se još kaže, da su sve »Note« nađene u jed-

[23] Zlatović, L. c.

[24] Fra Ivan Marković, Sinj i njegovo slavlje. Zagreb 1898. str. 3.

[25] Tako Šišić: Zanimljivo je, da je neke od tih spisa (u arhivu u Kismartonu) poznavao Lucius, kako se to vidi iz njegovih »Nota« priopćenih u spljetskom »Bullettino« god. IV. Iz arkiva u Željeznom, str. 137. – A T. Smičiklas jednu notu (prvu) zove izričito Luciusovom. Codex diplomaticus IX. Zagreb 1911. str. 102.

[26] God. IV. str. 70–1, 86–7, 102–3, 119–121, 134–6, 171–3. – God. V. str. 23–4, 38–42. 55–6, 153–5, 163–6. – God. VI. str. 7–10, 25–9, 41–3, 55–8 i 77–78.

nom Luciusovu autografu, koji nosi datum iz godine 1653., i da, čini se, nisu dotada objavljene.[27]

Naše tri prve note dakle potječu iz sastavka, koji je nađen kod baštinika biskupa Ivana Tomka Mrnavića, a kako mi ne znamo, da se ijedan drugi Mrnavić bavio historijom osim Ivana Tomka, to je posve vjerojatno, ne samo da je sastavak bio njegov, nego da ga je on iz raznih predložaka ekscerptirao, a Lucius ga odatle za svoju upotrebu prepisao. Poznato je, da I. T. Mrnavić nije kritičan historik, kao i to, da se rado bavio iznošenjem porijekla nekih historičkih ličnosti ili porodica i da je pritome koješta izmišljao, da bi koješta dokazivao, pa je Šišić njegov postupak s genealogijama nazvao mahnitanjem.[28]

Pogledamo li na karakter svih nota, koje se odnose na Mrnavićevu ostavštinu, upast će nam u oči činjenica, da one uglavnom sadržavaju pokupljena imena raznih »odličnika« i velikaša, uz koje se pribilježava poneka činjenica, tek da se zna, za što je dotično ime vezano. Tako su note prepune imena velikaša, čemu je pri ekscerptiranju dato nerazmjerno više pažnje nego samim historijskim činjenicama. Ovo nam otkriva, kakva je bila namjera ispisivača nota. Naime, očito se vidi, da je ovakvo oblikovanje nota u prvom redu izazvao interes za imena raznih velikaša, a to zato, da se dobiju genealoške niti, koje su mogle prethoditi sastavljanju djela upravo onakvih, kakva su Mrnavićeva. Stoga ne možemo više dvojiti, da je note, kako rekosmo, sastavio sam Mrnavić na osnovu neke građe. Da je takvoj shemi uistinu prethodila historijska građa to smo u stanju konstatirati, jer smo prepoznali neke predloške, koji su, dakako, vrlo površnim ekscerptiranjem ušli u note.

Naša prva nota potječe ili od originala ili od prijepisa navedene isprave bosanskog bana Stjepana Kotromanića od 23. VI. 1345., što se upadljivo prepoznaje po imenima svjedoka, koji su i redoslijedom i brojem na ovoj ispravi identični s onima, koji se pod »Nomina nobilium« nalaze u prvoj noti. Radi se dakle o nevještom i površnom ekscerptu, koji je s izobličenja već Smičiklasu upao u oči, te je on ne zalazeći ni u kakve analize odsudio: »Ne ima sumnje da je u ovoj Lucićevoj bilješci puno pogrešaka. Smijemo sumnjati i o vjerodostojnosti listine«.[29] A Šišić je dodao, da ovu bilješku iz Smičiklasova kodeksa treba izbaciti.[30]

Druga nota potječe od isprave kralja Ludovika od 21. XI. 1345. koja je navedena pod našim brojem 6. Budući da imamo tri isprave, koje rade o istom predmetu, a u ovoj noti se spominje ime Ludovikovo, to nam sam ispisivač odaje služenje njome. To zaista potvrđuju i druge dvije okolnosti: prva, što se samo u ovoj ispravi spominje grad Kamičac, a u

[27] Bullettino IV. str. 70.

[28] Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije. Zagreb, 1914. str. 40.

[29] Smičiklas, L. c.

[30] Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925. str. 448, nota 44.

[31] Gledaj na pr. Lajos Thallóczy – Samu Barabás, Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus, I. Budapest 1910. str. 163–9, 190–7, 200–4.

noti se nalazi »castrum suum hereditarium Canoshaz vocatum«, a druga, što se u Ludovikovoj ispravi javlja i polje te se u notama prenosi »Brezovo in Poglie«.

Treća nota mora također potjecati od jedne listine meni doduše nepoznate, ali po tome, što je postojala stvarna ženidbena veza između Nelipića i Frankopana i što je zbog takve veze slijedilo više dokumenata[31] sudim, da je jedan takav mogao doći u Mrnavićeve ruke.

Ovim nam je potvrđeno, da su note, koje se odnose na naše pitanje, a bez sumnje i ostale, bar većim dijelom, pravljene zaista na osnovu građe, a drugo je pitanje kako se pritom postupalo.

Ako se uzme uobzir naprijed navedena svrha, radi koje su se pravile Mrnavićeve note, onda se od njih i ne može mnogo očekivati za naše pitanje. Ali ipak je utvrđeno, da je pri ispisivanju on postupao vrlo površno i svojevoljno i da je zbog toga dao povoda zabuni. Ovdje ćemo se osvrnuti na slabe strane ispisivača s obzirom na našu temu:

A) Prije smo naveli, da se samo u ovim notama susreće oblik imena Brez, Brezevo, pa kako susrećemo i druge oblike, ovdje ćemo usput izići načisto s pitanjem pravog oblika naziva ovog castruma.

Kad smo sada razjasnili, odakle se sastavljač naših nota služio, onda smo dužni kontrolirati, kako se taj oblik javlja u predlošcima. Tekst pomirbe Nelipićevih s banom Stjepanom Kotromanićem iznijeli su Thallóczy, Šišić i Smičiklas. Prva dvojica su radili po originalu u Körmendu (Željeznom), te oni navode oblik Breç, Brecs = Breč. U tekstu pak Ludovikove isprave nalazimo Brechewo. U biti oba ta oblika imamo u notama, i to jedamput Brez, Breze, a drugi put Brezevo, već kako se nalazilo u predlošcima. Radi se samo o tome, da je, držim, uvijek Mrnavić u pomirbenom tekstu s Kotromanićem ono Breç, Brecs, umjesto da pročita Breč, prenio to sa Brez, a tako isto i ono Brechewo iz Ludovikove isprave prenio kao Brezevo. A to u stvari ima sasvim drugi etimološki korijen, i taj potječe od breze po čemu je nastalo Brezevo polje (ad campum qui appellatur Brezopolje), koje se također nalazi u dokumentu iz g. 1224.[32] i nalazi se sasvim u drugom kraju (u staroj župi Goričkoj). Spominje se također i Wyden de Breza[33] (Brezovac, utvrda na Kapeli sjeverozapadno od Plitvičkih jezera). Ovako nedužno iskrivljena modifikacija imena lako dovodi do topografske zbrke.

Iz ove usporedbe vidi se, da oblik Brez i Brezevo pripada lošoj transkripciji ili proizvoljnosti ispisivača nota, pa stoga on otpada iz kombinacije.

Ostaje nam, da raščistimo preostala dva oblika: Breč i Brečevo. Oba oblika: Breç, Brecs i Brechow, Brecheuo, Brechewo javljaju se prvi put istodobno u oba preliminarna teksta pomirbe. Ali u svakom tekstu se ne miješaju kraći oblici sa dužima, nego se u tekstu pomirbe s banom Kotromanićem nalazi konstantno kraći oblik Breç (Thallóczy prenosi Brecs),

[32] Smičiklas, Codex diplomaticus III. Zagreb, 1905, str. 239.
[33] Thallóczy–Barabás, O. c. I. str. 284.

a u onomu bana Nikole dolaze samo duži oblici. Upozorili smo na okolnost, da su skoro identične tekstove preliminarne pomirbe vrlo vjerojatno pisala u istom danu dva različita pisara i da tu i tamo ima pokoja sitna razlika, pa tumačim, da se tako pojavila i razlika u pisanju kraćeg oblika imena kod jednog, a dužeg kod drugog. Inače je teško vjerovati, da se u isto vrijeme, čak istog dana, ovaj castrum dvojako, iako slično, nazivao i da bi ga stoga jedan pisar nazivao Breč, a drugi Brečevo. Prije se događalo, da je jedan pisar naveo točno ime, a drugi ne. Držim, da je krivo prenesen oblik Breç, a to u prvom redu zato, što ovaj oblik ne susrećemo nigdje drugdje, nego samo u aktu bana Kotromanića, pa istodobno spominjanje Brečeva, umjesto Breča u ispravi bana Nikole i redom u svima drugim kasnijim dokumentima, među kojima ima tekstovno nezavisnih, potvrđuje, da se taj castrum nazivao samo Brečevo. S druge strane, kad se već radi o jednoj omaški, onda je prirodnije, da je omaška na skraćenom obliku, jer je teško vjerovati, da bi se inače toliko puta, i to nezavisno, mogao spomenuti oblik, koji je složeniji, pa baš i s pridjevnim nastavkom, koji se ne bi mogao ponoviti, da nije točan. Očito se dakle vidi, da je oblik Breč stvar pisara Kotromanićeve isprave, a da je pravi oblik Brečevo, kako smo ga već na naslovu naveli i kako ćemo ga dalje zvati.

B) Sada ćemo vidjeti, kako se u našem slučaju pokazao odnos sastavljača nota prema kronologiji.

Već je čitalac mogao zapaziti, pod kakvom se kronološkom zbrkom pojavio naš prvi izvod. Tu je pod godinom 1322., kao »Mentio« doduše, navedeno, kako Ivan Nelipić i majka mu Vladislava predaje Unac, Počitelj i t. d. kralju, i to se pridodalo prednjoj bilješci, u kojoj su glavni akteri poimence spomenuti kralj Karlo (Roberto) i vojvoda Nelipić, zapravo otac Ivanov. A u ovom slučaju radi se o drugom kralju (Ludoviku) i drugim Nelipićima, ženi i sinu Vojvode, te napokon, kako pokazasmo, i o drugoj godini, i to o g. 1345.

Kad smo već dokazali, da se sastavljač nota služio dvjema ispravama iz g. 1345., možemo nagađati, kako je do ovog kronološkog nesklada moglo doći. Obje listine imaju na sebi jasne kronološke oznake, preko čega se nije moglo prijeći, a kad se ipak prešlo, znači, da pri sastavljanju nota kronologija nije igrala prvu ulogu i da je sastavljaču više bilo do nečega drugoga. Bit će vjerojatno, da se ovdje radilo o povezivanju imena, pa kad se u dokumentu drugi put susreo s imenom Nelipić, pridodao ga kao »mentio« (pripomenu) prvom dokumentu, u kojem se spomenuo Nelipić, i ne obaziruć se na godinu 1322. Ovo ostaje kao nagađanje, ali se ipak vidi, da kronologija nije bila respektirana, pa Brečevu kao ni Sinju (castrum Signiense Brez) ne nalazimo prvi put spomena g. 1322, nego u godini 1345.

C) Iako je sastavljaču nota bio glavni cilj, da pokupi iz dokumenata, »nomina nobilium«, ipak se on i prema tom radu površno odnosio, što se najbolje vidi iz komparacije tih imena sa Šišić-Smičiklasovom redakcijom listine:

U Notama:	kod Šišića i Smičiklasa:
Banus Vulk, Voyvoda Paulus fr. Chorvatini Dabissa Chorvatinus Stephani, Stephanus Drusich comites, Prislavus Chlapovich, Stephanus Chelnich Dragisse filius, comes Stephanus Tikcinus filius Vitani, Olenache (?) Ostryz (?) Progata (?) Chypani (?) Chychevich judices et Jupani.	Wolk voyvoda, Paulus filius Chorwatini, Dabissa Chorwatinus Stephani, Stephanus Drusik,[34] comites Pribislauus Chlappouik, Stephanus Celnik, Dragissa filius comitis Stypkonis, Tichcinus filius Vitani, Zerkoe, Ostoya, Rogata, Stypan Goislauik nobiles et iupani.[35]

Iz ovoga se u prvom redu vidi nevješto čitanje predloška od strane autora nota, pa je više imena ostalo nepročitano. Zatim kriva dodjela atributa i pobrkana rodbinska pripadnost pojedinaca.

Vuku je dat atribut ban, a on je vojvoda. U tekstu nigdje nema spomena o banu Vuku, koji to i nije bio, nego se očito spominje Stephanus kao banus Bosne na glavnim mjestima, a ujedno se spominje i »Nicolao totius Slavonie banus« kako su i bili, pa je Vukov atribut »banus« izmišljen, što valjda ne bi bilo, da je razumio, da ono »voyvoda« iza njegova imena ide njega, a ne idućeg po redu Pavla, sina, a ne brata Hrvatinova kako on čita.

Kad se ovako postupilo s običnim ispisivanjem imena, što je autoru nota bilo u prvom planu, razumljivo je onda, kako su mogli proći oni momenti, koji su mu bili od sporednog značaja.

D) Krupni nedostaci i samovoljnost pokazuju se pri prijenosu sadržaja i smisla iz dokumenata u note.

Sastavljač je naprosto na svoju ruku izmijenio smisao i dodao, da je castrum Brečevo sinjski, što u predlošku ne stoji, niti se za Brečevo igdje navodi, da bi pripadalo kojem drugom gradu, nego je uvijek spomenuto samostalno. A u notama je odjednom »Zastrum Signiense Brez cum pertinenciis in Cetina«. Ovakva topografska oznaka Brečeva potpuno je ishitrena i pripada potpunoj samovolji ispisivača.

E) Vrlo je vjerojatno, da je do zbrke došlo i kod sažimanja treće note iz predloška. Tu se govori da je Ivan pok. Marina adoptirao Ivana, sina Nikole Krčkog i prepisao na nj sva svoja dobra uime miraza kćeri, koju je taj adoptirani Ivan uzeo za ženu. Ovo se odnosi na Ivana (Anža) Frankopana, koji je zaista uzeo Katicu, kćer Ivana II (Ivaniša) Nelipića, a ne kćer Ivana qm. Marini. Ovaj posljednji je Splićanin i bio je u nekom rodu s Nelipićima. Bit će da je u dokumentu bilo spomena o svoj trojici, koja nose ime Ivan, pa da je sastavljač krivo razumijevši tekst zamijenio jednog Ivana za drugoga. To stim više, što za živih Nelipića nitko drugi nije imao Cetinu, kao ni Brečevo.

Kako vidjesmo, našom analizom pokazan je čitav niz netačnosti svakojake naravi, te više ne možemo dvojiti, da je ispisivač nota, za kojega

[34] To je družik, funkcija na banovu dvoru, kao što je i onaj čelnik, atribut drugog Stjepana.

[35] Smičiklas, O. c. XI. Zagreb, 1913. str. 208

smatram da je bio sam I. T. Mrnavić, postupao previše površno, pa su te note i odviše nepouzdane, a da bi se bez potanje analize mogle kritički crpsti.

A Zlatović, nemajući doduše čime kontrolirati ove note, prihvaća sve iz njih pod gotov groš. Ovako zaveden pomišlja na Brečevo u Cetini i očijuka s položajem južno od Kukuzova klanca, koji se nalazi na međi između sela Brnaza i Turjaka južno od Sinja. Nije bez nekog razloga, zašto se Zlatović pored tolikih lokaliteta sa sličnim arheološkim indicijama u Cetinskoj krajini, iako hipotetično, opredijelio baš za ovaj. Kukuzov klanac nije uopće trebao biti spomenut, jer je položaj, koji Zlatović navodi južno od njega, u Turjacima, pa je u tom imao neposredniju topografsku oznaku. No Kukuzov klanac pripada selu Brnaze (brnac = vlaški sir), a taj naziv ima toponimski prizvuk sa Brez, Breze, Brezevo, kako u notama stoji. Budući da stoji i to, da je sinjski i u Cetini, to Zlatoviću u ovom predjelu nema sličnijeg toponima doli Brnaza. Tražio je oslonca i u arheološkim preostacima, ali ono, na što se on upire, pripada prethistorijskoj gradini i brojnim tumulusima, te nam time ostavlja potpuno slobodne ruke, da Brečevo tražimo drugdje.

Drugo mjesto dodjeljuje Brečevu dr. Ć. Kalebić. Potaknut od Šišića, kojeg nije uvjerila Zlatovićeva hipotetična ubikacija, stao se, kako sam *navodi, zanimati za položaj Brečeva.* To je učinio tako, da je Zlatovića samo spomenuo i jednostavno prešao ne samo preko njegove ubikacije, nego i preko podataka, kojima se Zlatović služio. On to nikako nije učinio iz uvjerenja, da su ti podaci nepouzdani, jer za to nije znao, nego je on pošao s jednim apriornim shvatanjem, kojemu je smetalo ono »castrum Signiense Brez cum pertinenciis in Cetina« i ograničavalo ga na Cetinsku županiju, a on našao mjesto Brečevu izvan nje, pa je stoga prešao preko svega šutke, iako je osvrt na Brečevo stavio pod naslov radnje »Povijesni prilozi topografiji radova i tvrđava u župi Cetini«. On sam očituje, kako je pristupio traženju Brečeva po toponimskom prizvuku, *pa je tako pomislio, da bi radi sličnosti imena* Breč mogao ležati na Bročancu ili na Bračeviću, te navodi strateške razloge, zašto te lokalitete ne usvaja.[36] Kalebić iznosi podatke iz onih dokumenata, koji spominju Brečevo, a nalaze se objavljeni u Smičiklasovu Codex diplomaticus ne da bi što razradio na njima, nego samo da izloži historijat. Držeći kao misao vodilju toponimski prizvuk, došao je do vode, koja se zove Dobreč ili Stobreč na Gornjem Muću ispod kuća Ćićić-Jelavić. Sad je stao tražiti u blizini položaj i tradiciju, pa o tome kaže, da se iznad vrela nalazi brdo Visovac-Dobreč, a sjeverozapadno od Visovca da se diže »Ćukova greda« između dva komšiluka Ćuka (prezimena). Ta greda je, veli, *na osami i s obje strane strma, pa onda,* da se diže između brda Oltarnik i Visovac-Dobreč, 1 km sjeverozapadno od Visovca Dobreča. Na toj gredi da stoji »Gradina« od prostog neklesanog kamena u suhozidu bez kreča, narod je zove »Brečeva« ili »Bečka stolica«, a starci pripovijedaju, da ju je sagradio ban Breč.[37]

[36] Kalebić, O. c. str. 302.
[37] Kalebić, O. c. str. 302–3.

Ako se načas zaustavimo na toponimu, koji je Kalebića tu doveo, bit će nam sve jasno, ako spomenemo Breč–Dobreč. Poveo ga je dakle onaj skraćeni oblik, koji se izuzetno pojavio jedan jedini put, najvjerojatnije nesporazumom pisara. A kad se castrum nije tako zvao, onda od njega nije mogao nastati naziv ni vrelu Dobreču (još i Stobreću!) ni Gradini, pa nam ne ostaje drugo nego da zaključimo, da se ovakva ubikacija uputila odmah pogrešnim putom.

Sada da se još osvrnemo na arheološke preostatke. Pored onoga, što je Kalebić rekao o suhozidini od prostog i neklesanog kamena, on prilazi detaljnijem opisu, pa kaže: »Ruševine »Gradine« imadu oblik pačetvorine. Pročelni zid dug je 10 m, a na njemu se raspoznavaju vrata. Sjeverozapadna zidina duga je 26 m, a široka 2 m, te se u formi luka spaja u sredini s jugoistočnom zidinom, koja je duga oko 120 m, a široka 3 m. Unutrašnji prostor »Gradine« širok je 4 m. Južno od »Gradine« vidi se jedna okrugla gomila u promjeru od 4 m. Gradina mora da je bila dosta visoka, a sprijeda će biti imala toranj za izvidnicu. Ona mora da je služila više za izvidničke nego za obrambene svrhe, što se dade zaključiti iz njezine građe u suvozidu«.[38] Zatim se zadržava na strateškom momentu ovog položaja i radnju zaključuje, da je Brečevo bilo tu i nigdje drugdje.

Ovaj opis je već po sebi čudan i prilično protkan maštom. Dovoljna je autorova vlastita konstatacija, da se u tim preostacima ne nalazi kreča i da je sve u suhozidu, pa da se vidi, kako se sam demantira. Nema toga suhozidnog utvrđenja, koje bi se u dokumentima iz ovih vremena i to više puta i izričito nazivalo castrum. Već po samom opisu vidi se, da se radi o prethistorijskom utvrđenju, kakvima je dalmatinska Zagora upravo posuta. Uostalom, to sam i na licu mjesta utvrdio o čemu ovdje prilažem skicu, koju je na terenu snimio B. Petrić (SK. I kao i fotografija br. 1).

I tako položaj Brečeva ostaje pred nama još uvijek kao neriješeno pitanje, pa ga tražimo dalje stim, da ne uzimamo više u obzir ni Turjake ni Ćukovu gredu.

Sada pošto smo utvrdili, da su podaci u Mrnavićevim notama nepouzdani, štaviše, kad smo dokazali, da su dva glavna podatka preuzeta iz onih istih isprava, kojih posjedujemo cijeli tekst, postaju nam podaci iz tih nota suvišni, te ih kao balast sa svom konfuzijom, koju su u naše pitanje unijeli, isključujemo iz daljih kombinacija. Tako nam preostaje pet ostalih podataka na osnovu kojih ćemo tražiti ili, bolje, približiti se položaju Brečeva.

Ako pogledamo, što sve zajedničko imaju ti preostali podaci, onda ćemo svakako vidjeti, da jedno ispada kao sigurno, a to je, da se Brečevo nije nalazilo u Sinjskom polju, kao ni u Cetini uopće. Naime, neposredan je dokaz u tome, što se Brečevo navodi uvijek odvojeno od Cetine.

Tako u podacima pod našim brojevima 4 i 5 navodi se Knin i Brečevo »cum omnibus suis (debitis) et pertinenciis«, a zatim druga oblast: »Cetina cum suis pertinenciis et debitis«. Da je Brečevo bilo u Cetini, ne bi ga ovdje trebalo izdvojeno spominjati, a ono se izdvojeno spominje kao

[38] Kalebić, O. c. str. 303.

i Knin. Inače, da se nalazilo u Cetini, bilo bi prešućeno, kao što su prešućena i ostala mjesta u njoj, jer ih pokriva pojam široke oblasti Cetine.

To još jasnije dokazuje tekst isprave pod našim brojem 6, gdje se, kad se naveo »*Zyn vocatum cum districtus eius* Cetina *appellato et quibusvis pertinentiis*«, prešlo na drugu regiju, i to se jako istaklo sa »*item* castrum Brechewo cum campo qui vocatur Poglie«.

Izvod pod br. 7 još jače potkrepljuje ono, što smo malo prije rekli. Tu se detaljnije nabraja, što je u Cetini: »videlicet Chechwen, Zyn, Pegh, Travnik«. A kad se to navelo, opet se nastavilo: »*item* castra sua Brechenow in campo Kanyamezu et Kemichez in districtu Oprominye«. Dakle. spomenuta četiri castruma su u Cetini, Brečevo u polju Kaniamezu, a Kamičac u Promini. Tu je sve jasno teritorijalno izdiferencirano, da se više nikako ne može spajati Brečevo s Cetinom.

Napokon u izvodu pod br. 8, kad su navedeni Cetinjani i »Polje«, istaknuto je, da se prelazi izvan te oblasti s onim »item *quoque*«.

Uklonivši ovako Brečevo iz Cetine, umanjio se nešto prostor na kojemu ga imamo tražiti. Mi ćemo poći od prvih triju isprava. U njima se jako osjećaju dvije teritorijalne skupine. Jedna je sjeverna i u njoj je Počitelj (Kod Metka u Lici), Srb i Ostrpžac na Uni, te Unac (na Uncu, pritoci Une), a druga skupina je južnije i u njoj su: Cetina, Klis, Brečevo i Kamičac, a Knin stoji negdje po sredini. Nelipići su imali odmah i bezuvjetno prvu oblast predali kralju, a u pogledu druge kaže se, da će Nelipić zadržati Knin i Brečevo dok mu se ne izruči Cetina i Klis, te onda to Ludovik preinačuje i umjesto Klisa, koji je u rukama Bribirskih, ostavlja Nelipiću Brečevo i uzima samo Knin. Tu je Knin prije kao prelomnica, a kasnije kao južna točka ove sjeverne oblasti postao ujedno i sjeverna granica preko koje nisu prelazili Nelipićevi posjedi, a Brečevo je ipak ostalo Nelipiću. To je i historijski protumačivo time, da je kralj posjed i utjecaj ojačalih dinasta, svojih protivnika, htio što više potisnuti od kontinentalne jezgre i udaljiti ih prema periferiji. Prema tome sada se stiska područje, na kojem se ima tražiti Brečevo, na oblast južno od Knina, a zapadno od Cetinske županije.

Sada nam u pomoć dolazi još jedna okolnost, koja se navodi u izvodima pod br. 6 i 7, jer odatle znamo, da je Brečevo imalo svoje polje, za koje se u jednom dokumentu kaže da se zvalo Polje, a u drugom imamo vlastito ime tog polja – Kanyamezu. Da se pitanje definitivno riješi, treba pronaći to polje, ali i ostatke utvrde na njemu ili na nekom visu oko njega. A to nije išlo lako, jer je u ovako određenom predjelu više krških polja, a tragovi utvrđenja niti su bili poznati niti otkuda vidljivi.

Na traženje položaja Brečeva potakao me pok. Šišić, kad je, očito ne zadovoljivši se Kalebićevom ubikacijom, očekivao, da ću Brečevo zahvatiti u »Topografskim pitanjima Cetinske županije«, no unatoč mojim nastojanjima nisam imao nikakve podloge, da ga tu obuhvatim. Poslije toga Šišić mi je ukazivao na mogućnost, da bih ga mogao otkriti u nazivu Kanyamezu, što da madžarski znači Kopčevo polje (od kobac, jastreb) i da pogledam, ne bi li što odalo selo Kanjane u Petrovu polju, koje se nalaze istočno od Siverića, jer da to ime podsjeća na Kanyamezu. No Kanjane

leže na okrajku Petrova polja, i tu nema nikakve tradicije o postojanju nekog grada (kule, utvrde), a jedan položaj, koji se zove Zidić ne odaje ništa, što bi podsjećalo na castrum. Dalje sam kombinirao različito. Pomišljao sam na to, da bi se ime Brečeva ugasilo migriranjem pred turskim nasrtajima, kao što je to bio slučaj s mnogim drugim toponimima. Jedan anonimus pribilježava, da su Turci g. 1522. uništili utvrde po Petrovu polju i po Promini, te da su načinili tvrđavu u Drnišu.[39] Dalje, ne pokriva li koji turski naziv srušeno Brečevo, kao što su: sam Drniš, Kadina glavica i Balina Glavica. Iako su sva ta mjesta na Petrovu polju, i to polje nosi to ime, što nikako nije brečevsko Kanyamezu, ipak se dade pomišljati, da se u jedno vrijeme koji zakutak Petrova polja mogao posebno zvati, kao što se drukčije zove zaljev od mora, kojemu pripada. No sve je bilo uzalud, jer osim Drniša i Petrovca nema nigdje nad ovim poljem ruševine srednjovjekovnog utvrđenja, a bez toga nema točne ubikacije. Činilo mi se zatim, da bi, kad se već suzio okvir traženja na prije spomenuti prostor, mogao dobro poslužiti redoslijed toponima u izvodu pod našim br. 8, jer se tu očituje dobar orijentacijski kriterij. Naime tu se vidi, kad su već navedeni Cetinjani i polje, za koje se izrazismo da je Sinjsko, kako se ostala mjesta nižu orijentacijskim kriterijem od zapada prema istoku: Ogorje i Križice sa zapadne strane Cetinske županije i Posušje s istočne. U dokumentu se Brečevo spominje prije Ogorja, pa bi se prema ovako utvrđenom kriteriju ono moralo nalaziti zapadno od Ogorja.

Ovako stisnutom obruču došao je u prilog još i toponimski prizvuk sela, koje se nalazi između Petrova polja i Ogorja, a to je Bračević, s kojim je, vidjeli smo, ali na čas kombinirao Kalebić. Pod tim selom je još i prilično prostrano krško polje. Godine 1946. na proputovanju sam navratio u Bračević, naišao na nekolicinu ljudi kod tadašnje škole i stao se raspitivati, da li su im poznati ostaci kakve kule u blizini i kako se zove polje pod selom. Dobio sam odgovor, da oni ne znaju za tragove bilo kakve kule sve do Drniša, a da se polje zove Vrba, da potok Vrba, po kojemu se polje nazvalo, dijeli polje na dva djela, te onaj, što je s lijeve strane potoka, pripada selu Ramljanima, a s desne selima Bračeviću i Crivcu. Na moje citiranje »Kanyamezu« nije bilo nikakve reakcije doli sažimanja ramenima. I tako sam produžio put s uvjerenjem, da pretpostavka o prije spomenutom orijentacijskom kriteriju nije bila točna, te da će položaj Brečeva i dalje ostati nepoznat, sve dok se ne uđe u trag onomu »Kanyamezu« za približnu orijentaciju, a ostacima kule u blizini toga za točnu ubikaciju.

Srpnja godine 1955. u društvu B. Petrića i I. Marovića reambulirao sam teren okolice Drniša radi pisanja »Prošlosti Knina i okolice«, te smo pregledali sav kraj, koji se nalazi južno od rječice Čikojle. Zadnja naša točka bila je Balina glavica (stari Municipium Magnum). Pored arheoloških lokaliteta interesirala me i srednjovjekovna topografija, pa

[39] Notizie storiche riguardanti la Dalmazia. Bulletino di archeologia e storia Dalmata V. Split, 1882, str. 189.

sam među ostalim, kad sam se nalazio blizu kojeg polja, propitkivao za Brečevo i za Kanyamezu, ali nigdje tomu traga sve do zadnjeg dana reambulacije. Nalazeći se tada na vrhu Baline glavice skupa sa seljakom Matom Mešinom iz Umljanovića upala mi je u oči jedna mlinica podno brijega, a nakraj polja sa sjeverne strane Čikojle, nedaleko samog njena izvora. Na upit, kako se ta mlinica zove odgovorio mi je Mešin na moje iznenađenje – Kanjevača!

To bi dakle, pomislim, odgovaralo onomu Kanyamezu, što nije nego madžarska modifikacija za Kanjevaču. To nije ni čudno, kad se zna, da je isprava koja spominje Kanyamezu, pisana u Požunu. Povod takvoj modifikaciji mogao je nastati i iz brkanja sa Kanyafewde (spominje se g. 1523. Paulus Kerecheny de Kanyafewde, viceban i križevački comes),[40] a ima i Kanyauicha,[41] za koju sastavljač indeksa Smičiklasova Codex diplomaticus kaže da je to Beketinec.[42] Oba ova naziva mnogo su bliža Požunu, pa nije isključeno, da je to moglo utjecati na naš oblik, Kanyamezu, koje se polje, kako vidjesmo, moralo nalaziti u sasvim drugom i udaljenijem kraju.

Prema prednjem izlaganju ovaj položaj kod vrela Čikojle mogao bi odgovarati, jer iako je u Petrovu polju, on pripada njegovu zadnjem izdanku, koji od velike ploče tog polja prilično rastavljaju uzvisine, kao što su Balina glavica i Višejurac, pa je moglo dobiti posebno ime Kanjevača. Jest ime, a uz širu koncesiju i posebno polje, ali gdje su tragovi castruma? Nad cijelim krajem Petrova polja dominira Balina glavica, koja je kao dominantna zapažena još u prethistoriji,[43] pa je uzela i učešća u rimsko-dalmatinskim ratovima, a posuta je i ruševinama iz doba rimske dominacije, ali traga srednjovjekovnom castrumu tu – nema.

Pitanje Brečeva me još više obuzelo kad sam doznao za Kanjevaču, pa sam početkom prosinca iste godine odredio pregledati položaje sa sjeverne strane Čikojle iznad Kanjevače, ne bi li se našao kakav trag castruma na koti Višejurac. Sobom sam poveo prof. J. Grabovca i kustosa muzeja D. Jelovinu. No putujući dolinom prije spominjane Vrbe kroz Ramljane, desetak km prije Kanjevače zaustavim grupu mladića na putu i, da provjerim dokle se sve zna za Kanjevaču, upitam ih, koliko ima do Kanjevače? Odgovor je bio: »pa već ste je prošli, ostala vam je za leđima«. To je dakle druga Kanjevača. Nato smo ispitivali seljake o starinama i tradiciji u okolici. Rekoše nam, da na »Gradini«, koja se diže u Ramljanima iznad same ceste, ima ostataka zidova oko kojih ima maltera, da se na nadignutoj površini polja Vrbe na strani Bračevskoj nalazio stari grad imenom Djeverdan-grad, da se Kanjevača zove početak polja Vrbe na istočnoj strani i da u brdu iznad toga postoje tragovi kapelice. Nevrijeme nam nije dopustilo, da išta drugo obiđemo osim ra-

[40] Matija Mesić, Građa mojih rasprava u »Radu«. Starine, V. Zagreb, 1873. str. 209.

[41] Smičiklas, O. c. XIV. str. 272, 281, 282.

[42] Isto, u indeksu pod Kanyauicha.

[43] S. Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma. Split, 1937. str. 35, nota 10.

mljanske »Gradine«, gdje smo ustanovili, da nema nikakva traga zidanju u malter i da je to opet jedna prethistorijska gradina, pa se povratismo.

Dne 29. prosinca 1955. otišao sam ponovo na Vrbu i najprije obišao položaj »Djeverdan – grada«, te sam tu, s lijeve strane potoka Vrbe, po nabrežini nailazio na ulomke rimske opeke, što govori za neko rimsko naselje. Tu sam susreo seljaka Josu Filipovića iz Ramljana, koji mi je ispričao, da se potok Vrba nekad zvao Dina, što se i danas spominje u narodu: »Teče Dina ispod Djeverdina«. S njim sam se uputio na brdo iznad polja, pristupajući tako Bračeviću s protivne strane nego g. 1946. Od njega sam doznao, da postoji jedno groblje, koje se zove »Križi« (sl. 2). To groblje se nalazi u ogradi Marka Odaka pok. Frane i na njemu je sedam stećaka, a dva druga velika groba s visokim vijencem imaju velike krstove. Jedan od tih je, vidi se, nedavno porušen i vijenac je raskopan, ali ne do rake. Budući da Filipović nije znao za točan položaj »Kapelice«, kojoj nam je bio cilj, odatle nas je prema istoku odvela pastirica iz komšiluka Viseća, koji se nalazi na prilično visoku brijegu iznad samog početka polja Vrbe. Do 500 m pred tim komšilukom u ogradama Marije ud. Žmirić i Odaka Ante, koje se zovu »Kapelica«, na vrhu brijega iznad polja, upravo iznad njegova prikutka zvanog Kanjevača, – koji se proteže s obje strane potoka Vrbe od Delaševa do Škomrljeva mlina – nalaze se ostaci nekoliko porušenih objekata.

U ogradi Odak Ante vidi se nadtemeljni zid jedne zgrade, kojoj se sačuvao ugao u visini od preko 1 m. (sl. 3). Struktura zida je kasnosrednjovjekovna, što odaju oblici lomljenog kamenja i slab malterni spoj.

Na međi iste ograde i u susjednoj ogradi Marije Žmirić na istoku pruža se oveći nasip, u kojem se nazire malter i nađe se pokoji ulomak kasnoantikne tegule. Duž ovog nasipa nalaze se dva stećka, od kojih je jedan in situ, a drugi je pokrenut s položaja.

Na sjeverozapadnom uglu ove ograde ondje, gdje se spomenuta ograda Ante Odaka dijeli suhozidom na dva dijela, pod sadašnjim suhozidom Marije Žmirić nalaze se ostaci starog zida, koji je zidan u malter i ima osobine slične već navedenomu.

Malo dalje prema sjeveroistoku uz seoski put, koji iz Viseća vodi u polje, a s njegove južne strane, upravo tik puta nalazi se cisterna. Tu su cisternu otkopali seljaci pred tri godine, a na osnovu tradicije, da je tu bila stara cisterna, od koje se vidjela samo plitka jama u obliku vrtače. Seljaci su čisteći tu jamu zaista naišli na zasutu cisternu, koja je bila obložena suhozidom tako, da se dobar dio suhozidne stijene i danas zadržao netaknut. Štaviše, in situ su i porijetko uzidane suhozidne stepenice od prostih većih krševa, koje strše iz stijene, a služile su za zahvatanje vode pri nižoj razini vode u cisterni kao i za čišćenje cisterne od naplavka. Cisterna je duboka 4 m, ljevkasta je oblika tako, da promjer njena dna iznosi 2 m, a gornjeg vijenca 3 : 5 m.

U blizini te otvorene cisterne, desetak metara prema jugu, u ogradi Augustina Bakovića nalazi se još jedna udubina potpuno slična naličja, kakvo je imala prednja prije nedavnog čišćenja, pa se i za nju tvrdi, da predstavlja drugu, zasutu gusternu.

Vraćamo se sa sjeverne strane u spomenutu ogradu Marije Žmirić i dolazimo do ruševina jednog zdanja, koje se poznaje po uzdignutom nasipu od obrušenog materijala. Taj nasip na južnoj strani doseže visinu od dva metra i svugdje se po njemu nalaze tragovi maltera. Zdanje je bilo pačetvrtastog oblika, tako da su mu duže strane iznosile oko 7 m, a kraće preko 5 m, kako se odoka može prosuditi. Inače se tu i tamo po vrhu nasipa opažaju razom površine linije zida u malter.

Nego desetak metara južno od ovog preostatka nalazi se »Kapelica« na položaju, s kojeg naglo puca vidik na polje Vrbu (sl. 4), i neposredno iznad okrajka tog polja zvanog Kanjevača. To su u šikarju obrasle preostale zidine (sl. 5) okruglog zdanja s malim uglatim začeljem. Sadašnja predaja veže ruševine ovih dvaju posljednjih objekata ovako: »Ove zidine okrugla oblika pripadale su crkvi sv. Frane, a one druge (pačetvrtaste) fratarskoj kući. Jednom su navalili Turci na susjedno selo Pribude i napali na crkvu sv. Luke pod Ričipoljem, u kojoj se narod nalazio na misi, te su srušili crkvu i tom prigodom zatrpali narod i fratra u njoj. Zatim su Turci krenuli ispod Crivca prema Drnišu, a kad su se odatle vratili neobavljena posla, srušili su kapelicu sv. Frane i župsku kuću do nje u Bračeviću«.

Nalaz na terenu jasno govori za postojanje jednog srednjovjekovnog naselja u selu Bračeviću u ogradama Kapelice iznad odlomka polja Vrbe zvanog Kanjevača.

Ovdje nas interesiraju ostaci one oble građevine, što se nalaze na rubu zaravanka iznad Kanjevače i zovu se Kapelica (od koje je nastalo ime okolnim ogradama). Rekosmo, da preostaci imaju okrugao oblik s isturenim uglatim začeljem. To su ostaci nadtemeljnog zida, kojemu se debljina kreće od 70 do 80 cm, a najveća mu je visina na začelju i iznosi 125 cm. Zidne stijene su izvana i iznutra poluobrađena lica, a sredina je zida ispunjena okresinama i obilnim malterom. Zidno kamenje su krupno lomljeni krševi, kojima su lice i rubove oko njega dotjerivali samo maljem.

Preostaci svojim tlorisnim oblikom predstavljaju zapravo kružni vijenac od kojeg samo jedan mali dio odstupa i razvija se u trapezastu četvorinu (sl. 6). Vanjski promjer ovog vijenca iznosi oko 510, a nutarnji 360 cm. Na zapadnoj strani ovih ostataka nalazi se in situ donji prag ulaznih vrata i svojom cjelokupnom sačuvanom dužinom određuje nam širinu vrata, koja je iznosila 64 cm. Inače se prag, stojeći izložen na površini, oglodao sa strana, te mu se širina kreće od 20 do 24 cm. Na površini praga sa sjeverne strane nalazi se rupa blizu kraja, u koju je upadao klin sa vrata.

Na protivnoj strani od ulaza nalazi se ono trapezasto izduženje, kojemu širina na početku iznosi 107, a na završetku 90 cm. Bočne strane su duge po 95 cm, a dubina iznosi 120 cm, tako da se ovdje promjer izdužuje u os zdanja, koje postiže dužinu od 600 cm (izvana).

Napomenuti je, da je kružna osnova izvedena potpuno pravilno, a vrata se u osi ne podudaraju s isturenim začeljem, nego su otklonjena nešto k jugu.

Za jednodnevnog rada pri čišćenju unutrašnjosti ovog objekta, samo zbog snimanja, čemu su prisustvovali i pomagali namještenici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika B. Petrić i D. Jelovina i kustos muzeja u Skoplju B. Aleksova, pronašlo se u nasipu, a pred rastvorom začelja nekoliko ulomaka staroslavenskog lonca koji je ornamentiran s valovnicama (sl. 7.). Dalje je bio upadljiv veliki kameni blok, koji je u začelje uzidan tako, da zaprema čitavu njegovu širinu, te naliči na stećak postavljen »na nož«. Primijetio se i jedan ulomak od sitnozrnatog bijelog vapnenca, koji je uzidan u sjeverni bok začelja. Ovo je bez sumnje doneseno s ruševina nekog zdanja iz blizine i uzidano kao spolija. Nažalost površina mu je izlizana, te se ne zna nije li tu postojao kakav ornamenat ili natpis. Na samom rastvoru začelja našli smo nekoliko stijena usuho nabacanih ali tako, da se pritome pratio slijed nutarnjeg kružnog oboda.

Iako drugog istraživanja nije bilo, ipak se na osnovu dosadašnjeg izlaganja i nalaza na terenu dade zaključiti jedno, a to je da »Kapelica« ne predstavlja ostatke crkve, nego da se ovdje radi o ostacima tipične srednjovjekovne oble kule s isturenim (Hors – d' oeuvre) začeljem, koje je bilo nadgrađeno kao izvidnica.

Radi se dakle o pronalasku ostataka jednog castruma, a taj prema ustanovljenom topografskom okviru i prepoznatim drugim oznakama, kao što je polje Kanjevača ispod njega, i napokon sačuvano ime sela u obliku Bračević ne može biti drugi doli srednjovjekovni »Castrum Brechewo«.

Oblik preostataka castruma u vezi s primjenom imena »Kapelica« dokazuje, kako se toliko izgubila veza s ovim objektom, te se uopće nije znalo, da je to bila kula. Bit će da je kula bila srušena onim udarom Turaka na Petrovo polje i Prominu, za koji nam anonimus bilježi da se zbio g. 1522. I zaista poslije nam se Brečevo nikada i nigdje više ne spominje, pa mu se tako davno zatro trag. Današnje stanovništvo u ovim krajevima doselilo se uglavnom koncem XVII. stoljeća, te poslije dugotrajnog previranja i vakuuma za turske okupacije nije ubaštinilo tradicije i zato je ove za njih nijeme preostatke nazvalo Kapelicom, bez sumnje stoga, što je to nametao oblik isturenog začetka, koji je lako primjenljiv na crkvenu apsidicu, a pošto su sveukupni preostaci prilično čednih dimenzija, to ih oni nisu nazvali Crkvom, Crkvicom ili Crkvinom, nego Kapelicom. U ovakvoj primjeni naziva ležao je razlog, zašto g. 1946. nisam dobio odgovor na pitanje, gdje je bila kula i zašto tada nisam ušao u trag toj kuli. Migraciji, naročito akomodaciji stanovništva pri njoj imamo pripisati i pojavu onog prije spomenutog lokaliteta Kanjevače blizu vrela Čikojle u Petrovu polju. Pri akomodaciji je stanovništvo katkada prenosilo imena prethodnog boravišta. Tako na pr. stanovnici Vrlike, koja se nalazila na izvoru rijeke Cetine, pobjegavši pod bližnji castrum Prozor, prenijeli su ime starog naselja te se Prozor zaboravio i danas se zove Vrlika.[44] Na sličan način je pri lokalnoj akomodaciji ona prije spomenuta Kanjevača mogla dobiti ime od stanovnika, koji su pri akomodiranju do-

[44] S. Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma. Split 1937. str. 26–9.

šli s ove Kanjevače pod Brečevom. Kako se polje Vrba nigdje ne nalazi spomenuto u srednjovjekovnim ispravama, smatram, da je to nov naziv za nekadašnje Kanjevačko polje, koje je pripadalo Brečevu, a da je od tog starog naziva za cijelo polje preostao trag samo u njegovu istočnom zakutku. U tom preostatku naziva kao i u imenu sela Bračević tinjao je blijedi žižak tradicije nekadašnjeg Brečeva, kojemu sada pronađosmo i ostatke, pa skinusmo ovo pitanje s dnevnog reda doprinijevši time jedan prilog poznavanju srednjovjekovne hrvatske topografije.

(Primljeno za štampu na 4. sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 25. V. 1956.)

LOCALIZATION OF THE MEDIAEVAL CASTRUM BREČEVO

In this paper the author sets out to establish the position of a castrum variously mentioned in mediaeval documents as Breç, Brechewo and Brechenow. Not being satisfied with the hitherto established position of the site, he presents relative documents and discusses their contents as well as the results achieved thus far. By an analysis of these documents the author establishes the fact that three of them had been excerpted from a certain source by I. Tomko Mrnavić, and that in so doing the latter had proceeded in an uncritical and arbitrary manner. For this reason, according to the author, Zlatović was the victim of a fallacy in his attempt to establish Brečevo in the Sinj Field (Sinjsko Polje). The author contests the position as established by Zlatović by asking for archaeological traces in support of the latter's hypothesis, and produces evidence to the effect that those are prehistoric and not mediaeval remains.

In the same way the author eliminates another locality – Ćukova Greda near Muć –, where dr. Kalebić localizes Brečevo, stating that the use of the name Breč as opposed to Brečevo is wrong and that in using the wrong term the above author had reached the incorrect toponymic connection Breč – Dobreč which exists below Ćukova Greda. Here, too, he revises the archaeological remains and establishes that there are no traces of a mediaeval castrum but that we are concerned with a common prehistoric structure.

The author develops his localization on the basis of another five documents, searches for what is common in them, and establishes that Brečevo cannot be situated in the Sinj Field for the reason that it is always mentioned outside the Cetina district. He limits the extent of the search to the region south of Knin and west of the Cetina district. This should, according to him, be connected with a Karst field called »Kanyamezu« in those documents, above which there must exist traces of a castrum. He establishes that the form »Kanyamezu« is a Hungarian modification, and discovers that a corner of the Vrba Field – a more recent name –

also to-day is called Kanjevača – a name that should be identical with Kanyamezu –, while immediately above that locality he finds the remains of a castrum in the village of Bračević.

In the paper under discussion these remains are being described, while the legend of the chapel created by subsequently immigrated populations is refuted by the author. He produces evidence to the effect that those are the remains of a mediaeval castrum that had disappeared at the beginning of the 16th century. The author likewise states that in addition to the shapes of these remains the exactness of the localization is confirmed by the near-situated Kanjevača Field as well as by the name of to-day's village of Bračević, which should be regarded as a rush-light of indirect tradition. The paper is a contribution to the knowledge of mediaeval Croatian topography.

Ferdo Čulinović

PRESTANAK KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I POSTANAK DEMOKRATSKE FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE

PROBLEMATIKA U VEZI S POSTANKOM NOVIH DRŽAVA

Iako je postanak Demokratske Federativne Jugoslavije – nove jugoslavenske države nastale za vrijeme Drugog svjetskog rata – s naučnog stajališta svakako zanimljivo područje, ipak se do sada tom historijskom zbivanju s naučne strane nije pridavala ona pažnja, koju to područje nesumnjivo zaslužuje. Većina dosadanjih radova o tome periodu nedavne prošlosti jugoslavenskih zemalja nosi više ili manje obilježja opisnog razmatranja historijskih činjenica, i to najčešće o ratnoj historiji. Razmjerno je manji broj onih djela, koja obrađuju samu suštinu tadanje jugoslavenske revolucionarne smjene sistema, a još rjeđa su ona, koja tretiraju problematiku i prestanka i postanka nove jugoslavenske države u tadanjim uvjetima.

Već letimičan pogled na sadržaj ove revolucionarne smjene sistema vlasti u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata upućuje na to, od kolikog je značaja temeljita analiza toga procesa. Prestanak Kraljevine Jugoslavije i postanak Demokratske Federativne Jugoslavije isprepleten je naime s nizom složenih i specifičnih problema, rješenje kojih nije ni lako, ni jednostavno. U spletu ove problematike ističu se naročito ova pitanja: kad je prestala stara, a nastala za Drugog svjetskog rata nova jugoslavenska država, u kakvom je odnosu tadašnja izgradnja jugoslavenske federacije i ova revolucionarna smjena sistema vlasti, te kada je prestala monarhija, a uvedena republika u Jugoslaviju pod uvjetima tog revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti.

Odgovor na ta tri pitanja otkriva neposrednije suštinu i značaj revolucionarne smjene sistema vlasti u Jugoslaviji pod uvjetima revolucionarnog preobražaja njezine Narodnooslobodilačke borbe za Drugog svjetskog rata. Osnovni je zadatak ove radnje upravo u tome, da analizom historijskih činjenica iz toga zbivanja ukaže na jezgru te revolucionarne smjene, napose da ukaže na osobitosti ovog državnopravnog historijskog zbivanja.

Postanak novih država uopće nerijetko je povezan s više problema, kojih je pravilno rješenje od značaja za bolje razumijevanje odnosnog zbivanja. Zato se u novije vrijeme naučni svijet i više bavi proučavanjem te strane društvenoga života.

Poslije Prvog svjetskog rata izazvao je postanak nekih novih država jače interesovanje kako u političkom, tako i u teoretskom pogledu. I diplomaciji i naučnim radnicima postavio je postanak nekih novih država više pitanja, koja su zadirući u aktualne i značajnije političke interese iziskivala svoje objašnjenje. Diplomate su u radu oko toga više ili manje otvoreno isticali i neposredne političke motive svog interesovanja za tu problematiku, dok su naučni radnici kod analize toga zbivanja razmatrali teoretsku stranu problema prikrivajući svijesno ili nesvijesno prave izvore tog svoga interesovanja.

Kod ove problematike ukazalo se napose na pitanje o t. zv. »faktičnoj vladi«. I nauka i praksa naime suočili su se s osobitostima postepenog nastajanja nove države u uvjetima, dok nova država, međunarodno još nepriznata, niče i izgrađuje se nasuprot staroj državnosti, kao negacija starog i afirmacija novog državnopravnog stanja. Za takvo postepeno pojavljivanje nove države u uvjetima revolucionarnog rušenja starog, a izgradnje novog sistema vlasti, uobičajilo se od spomenutog vremena upotrebljavati gornji naziv (»faktične vlade«), da bi se time označio taj specifični problem, koji se i u naučnom i u političkom pogledu nametao i tražio svoje pobliže objašnjenje.[1]

U naučnom svijetu u vezi s pojavom »faktične vlade« pojavilo se pored problema o njezinim neposrednim obilježjima naročio i pitanje o njenu položaju u međudržavnim odnosima, dok je još uvijek stara država međunarodno priznati subjekt ovih odnosa, ali se progresivni uspon novog sistema sve više ističe iziskujući i za sebe priznanje te s tim vezana prava u odnosu prema drugim državama. S naučnog stajališta ovdje se ispoljavao napose i problem o suverenitetu, odnosno o mogućnosti odvajanja njegove faktične od pravne strane i t. d.

U praktičnopolitičkom pogledu postaje ova problematika češće – po svršetku Prvog svjetskog rata – predmet rasprava kako u diplomatskim, tako i u internopolitičkim krugovima zemalja, u kojima je došlo do takvog procesa. Ponekad je po koji problem s toga područja dobivao i krupniji politički značaj, ukoliko su s njime bili povezani zamašniji bilo vanjskopolitički, bilo internopolitički interesi tih zemalja.

[1] Dok je N. Sander (»Das Factum der Revolution und die Kontinuität der Rechtsordnung«, objavlj. u čas. »Zeitschrift für öffentliches Recht«, sv. I, za 1919) govorio o »faktičnoj vladi«, koja je već potpuno sastavljena, ali joj nedostaje samo međunarodno priznanje, dotle su neki autori poslije Drugog svjetskog rata otišli od postavke o »faktičnoj vladi« i dalje nalazeći njezine elemente u revolucionarnom nastajanju nove vlasti, i to čak i onda, kada još nije formiran niti njen najviši organ (kao na pr. Alfred Verdross u djelu »Das Völkerrecht«, II. izd., Wien 1950, str. 224 i d.), odnosno kada je nova vlast već zahvatila pretežni dio starog državnog teritorija, kako to ističe Spiropoulos u djelu »Die de facto Regierung im Völkerrecht« (Kiel 1926, str. 23 i d.) kada »faktičnu vladu« smatra kao – »diejenige Regierungsbehörde, die ihre Obrigkeitsgewalt faktisch über das nahezu gesammte Staatsgebiet erstreckt ...«

U vanjskopolitičkom pogledu ta se problematika poslije Prvog svjetskog rata isticala s obzirom na uređenje međunarodnopravnog položaja nekih novih država, nadalje u vezi s pitanjem o njihovu državnopravnom vanjskom kontinuitetu i t. d. Do tih pitanja došlo je napose u pogledu Države SHS nastale potkraj oktobra 1918. odcjepljenjem od Austro-Ugarske onih jugoslavenskih zemalja, koje su dotle bile u državnom sklopu toga dualizma. Vlada Kraljevine Srbije priznala je posebnom notom tu novu državu, a neke savezničke vlade pokazivale su i izvjesne sklonosti da slično postupe,[2] dok je međutim tadanja vlada Kraljevine Italije prema Državi SHS zauzimala drukčiji stav. Nastojeći za sebe osigurati striktno izvršenje za Italiju povoljnog Londonskog pakta,[3] rimska vlada nije priznavala postojanje ove nove države, nego je ostajala dugo pri svojoj fikciji o daljem postojanju Austro-Ugarske i onda, kada nje više stvarno nije ni bilo.[4] Vidjelo se to pored ostaloga naročito i iz činjenice, da Italija 2. novembra 1918. sklapa ugovor o primirju s »vrhovnom austro-ugarskom vojnom komandom«[5] i ne uzimajući u obzir činjenicu, da se na nekadanjem državnom teritoriju te habsburške monarhije stvorilo više novih država, među njima i Država SHS. Karakteristično je, da je i sam posljednji vladar Austro-Ugarske posebnim svojim aktom od 31. oktobra 1918. (ne ulazimo ovaj čas u razmatranja njegovih motiva) predao bivšu austro-ugarsku ratnu mornaricu baš Državi SHS.[6] Drugi eklatantan primjer takvog stava talijanske vlade pruža afront princa Borghese marta 1919. prema vladi Kraljevine SHS, kada je (imenovan decembra 1918. »za poslanika u Srbiji«) odbio da prizna postojanje čak i same Kraljevine SHS, te ne predavši svoje diplomatske akreditive otputovao natrag za Rim. Opće je poznato i nepriznavanje Sovjetskog Saveza dugi niz godina poslije Oktobarske revolucije.

U unutarnjopolitičkom pogledu ta se problematika u vezi s postankom novih država mjestimično i povremeno zaoštravala do akutnih političkih

[2] Kralj. srpska vlada posebnom notom od 8. novembra 1918. izvijestila je dra. Antuna Korošca, tadanjeg predsjednika zagrebačkog Narodnog vijeća SHS, da kralj. srpska vlada – »priznaje Narodno veće u Zagrebu kao zakonitu vladu Srba, Hrvata i Slovenaca, koji žive na teritoriju Austro-Ugarske monarhije«. Nikola Pašić pri tome ističe, kako je »danas uputio notu vladama Francuske, Engleske, Italije i Sjedinjenim Državama Američkim moleći ih, da i oni sa svoje strane priznadu Narodno veće u Zagrebu kao zakonitu vladu jugoslavenskih zemalja bivše monarhije Austro-Ugarske ...« O državnopravnim aktima savezničkih velikih sila prema Državi SHS iz oktobra i novembra 1918. vidjeti pobliže: F. Šišić, »Dokumenti o postanku Kraljevine SHS«, Zagreb 1920, str. 233 i d. i moju knjigu: »Devetstoosamnaesta na Jadranu«, izd. Zagreb 1951, str. 271.

[3] Tajni Londonski pakt između velikih sila Antante i Italije od 26. aprila 1915. (o ulasku Italije u rat protiv Centralnih sila na strani država Trojnog sporazuma) nije karakterističan samo po imperijalističkom nagrađivanju Italije jugoslavenskim jadranskim teritorijem, nego i po činjenici, da je taj pakt predvidao na našim obalama tri države – Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru, isključujući zajedničku jugoslavensku državu.

[4] Kako se to vidi iz Zbornika diplomatskih akata, kojeg je talijanska vlada izdala neposredno po svršetku Prvog svjetskog rata pod naslovom »Libro verde«.

[5] Tekst ovog ugovora objavio je F. Šišić u zbirci »Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – 1914.–1918.«, Zagreb 1920, na str. 221–224.

[6] Dokumentaciju o tome (i historijat ove »primopredaje«) vidjeti u mojoj knjizi »Devetstoosamnaesta na Jadranu«, izd. Zagreb 1951, str. 217. i d.

sporova, kako se to vidjelo naročito u staroj Jugoslaviji. Tu se naime baš u vezi s konstituiranjem nove države javlja već prvih dana političkog života u Kraljevini SHS niz problema oko toga. Tako su na pr. centralisti, naročito u Radikalnoj stranci osporavali postanak i postojanje Države SHS, a zagrebačkom Narodnom vijeću SHS (vrhovnom organu te tada već bivše države) odricali su legitimnost za vršenje državnih funkcija i t. d.[7] S druge strane su međutim i federalistički krugovi, naročito Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka i drugi, jedno vrijeme zauzimali sličan stav naprama Kraljevini SHS, te odricali državnopravno konstitutivni karakter i samom Prvodecembarskom aktu.[8] Slična se pitanja, iako u manjoj mjeri, javljaju i u kasnijem političkom životu stare Jugoslavije, te sa svoje strane dovode do poznatog zaoštravanja političkih suprotnosti u zemlji.

Poslije Drugog svjetskog rata ova se problematika u vezi s postankom novih država pojavljuje u novim prilikama. I vanjskopolitički i unutrašnjopolitički pitanja s toga područja dovodila su do osjetnog zaoštravanja odnosa i sporova. Takav značaj problematike s područja postanka novih država dovodi do približeg razmatranja mnogih njenih pitanja i to kako u teoriji, tako i u političkoj praksi.

Diplomacija je iz razumljivih razloga nastojala, da se sva pitanja s toga područja riješe u potpunosti onako, kako to odgovara aktualnim političkim interesima one države, koje je predstavnik zastupao oko toga ovo ili ono stajalište. Premda je on kod toga svoje gledište o određenoj problematici nastojao gotovo redovno da prekrije nekom objektivnošću, ipak se moglo više ili manje čak i bez dublje analize konstatovati, da je u toj akciji po srijedi konkretni aktualni politički interes branitelja toga stajališta. U naučnom svijetu međutim prilazi se ovoj problematici već s pozivanjem na naučna, na neka principijelna načela. No i tu se u krajnjoj liniji nerijetko moglo zapaziti, kako su politički interesi i ovdje osnovni motivi, moglo se nazreti više ili manje izraženi obranaški stav oportunizma, što ne znači, da se naučnom radu oko toga smije općenito odreći principijelnost, a ujedno i potreba naučnog razmatranja ove problematike.

SPECIFIČNOSTI POSTANKA DEMOKRATSKE FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE

Problematika s područja postanka novih država dobiva međutim naročito značenje u pogledu procesa nastajanja Demokratske Federativne Jugoslavije. Ovdje se naime susreću problemi, kojih rješenje nije ni lako, ni jednostavno, jer se tu stječu veoma složene pojave, kojih kod drugih

[7] Kako to proizlazi iz postavki Slobodana Jovanovića napose u njegovu djelu »Ustavno pravo kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, Beograd 1924, str. 14. i d., zatim kod Lazara Markovića u djelu »Hrvatsko pitanje« (zbirka članaka o tome), Zagreb 1922, str. 90 i d.

[8] Kako izlazi iz stava Stjepana Radića na zboru njegove stranke u Zagrebu, održanom 4. decembra 1918. godine.

dosadanjih procesa postanka država uglavnom nije bilo. Na to upućuju napose neke specifičnosti, koje u osjetnoj mjeri otežavaju odgovor na mnoga pitanja s toga područja.

Četiri su osnovne specifičnosti, koje se javljaju u procesu postanka nove jugoslavenske države za vrijeme Drugog svjetskog rata, a koje tom procesu daju naročiti pečat, ali ujedno i otežavaju rješenje niza problema s tim u vezi.

Prva specifičnost u procesu postanka Demokratske Federativne Jugoslavije je u činjenici, da *ova država nastaje pod uvjetima prerastanja* jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe u revoluciju, koje je rezultat bila *revolucionarna smjena sistema vlasti u Jugoslaviji* za prošlog svjetskog rata. U vezi s tim okvirom, unutar kojeg je nastajala Demokratska Federativna Jugoslavija, ističu se mnogi problemi, kojih nema kod postanka drugih novih država dotle.

Zato je mnogo lakše razjasniti proces pojave novih država, koje su nastale do sada poznatim redovnim načinima, bilo originalnim, bilo derivativnim putem. Nije teško naime odgovoriti na to pitanje s obzirom na postanak Države SHS potkraj Prvog svjetskog rata ili Čehoslovačke, koje su nastale odcjepljenjem njihovih područja od Austro-Ugarske. Mnogo je teže međutim u potpunosti i svestrano objasniti postanak države, koja nastaje u okviru revolucije. Već na prvi mah izlazi tu, da nije lako sasvim određeno tvrditi, kada je – vremenski konkretno i točno – nastala nova država kao rezultat pobjede u nekoj revoluciji. Tako je i s obzirom na postanak Demokratske Federativne Jugoslavije prilično komplikovan taj proces njezina nastajanja u uvjetima revolucionarnog previranja u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata.

Ovdje se *pored pitanja o postanku Demokratske Federativne Jugoslavije* posebno ističe i pitanje – *kada je prestala postojati Kraljevina Jugoslavija*. To je pitanje od osobite važnosti za pravilnu ocjenu toga procesa i bez odgovora na nj (na pitanje o prestanku Kraljevine Jugoslavije) ne može se dobiti ni pravilan odgovor na osnovno naše pitanje, postavljeno u naslovu. Oba su ona međusobno usko i nerazdvojno povezana. Pitanje o postanku nove treba dakle uporedo i istovremeno rješavati i s pitanjem o prestanku stare države. To proizlazi iz spomenute prve specifičnosti postanka Demokratske Federativne Jugoslavije, naime iz činjenice, da je ona nastala u revoluciji tokom Drugog svjetskog rata.

Na prvi se mah čini, kao da ovo pitanje (o prestanku Kraljevine Jugoslavije) uopće i ne predstavlja nikakvu poteškoću, jer je odgovor na nj inkludiran već iz analize postanka novog jugoslavenskog sistema, nove jugoslavenske države. Tako se čini, ali pobliže razmatranje čitavoga tog revolucionarnog procesa, rušenja stare i nastajanja nove jugoslavenske države za Drugog svjetskog rata, otkriva, da je to pitanje vrlo složeno i da odgovor na nj nije lak.

Gornje mišljenje o jednostavnosti odgovora na pitanje o prestanku Kraljevine Jugoslavije (u vezi s postankom Demokratske Federativne Jugoslavije) vjerojatno je i bilo povod, što se *u dosadanjim naučnim radovima s ovoga područja malo ili nimalo poklanjala pažnja i pitanju* –

kada je prestala postojati Kraljevina Jugoslavija. U našim dosadanjim radovima o razvitku nove jugoslavenske vlasti za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe mi smo (kao i drugi autori) uglavnom ukazivali na proces nastajanja nove jugoslavenske države za Drugog svjetskog rata. Međutim temeljitija analiza čitavog tog procesa revolucionarnog nastajanja novog jugoslavenskog sistema vlasti za prošlog rata upućuje nas na prijeku potrebu, da ovo razmatranje dopunimo razmatranjem historijskih činjenica i njihovom analizom – *o tome, kako i kada je prestala Kraljevina Jugoslavija.* Ovo je utoliko potrebno, što se istom s razjašnjenjem obiju ovih strana tog revolucionarnog procesa pojave Demokratske Federativne Jugoslavije dobiva potpuna i jasna slika toga procesa, dvostrane revolucionarne izmjene sistema vlasti u Jugoslaviji. Dakle, naš je zadatak, da ovom radnjom osvijetlimo postanak Demokratske Federativne Jugoslavije ne samo s obzirom na činjenice, koje pokazuju, kako se ta nova država pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe i njena revolucionarnog preobražaja postepeno izgrađivala razvitkom njenih organa vlasti, nego i upućivanjem na činjenice, koje otkrivaju, kako i kada je prestao dotadanji jugoslavenski sistem vlasti, kako i kada je prestala postojati Kraljevina Jugoslavija. A u narednim izlaganjima vidjet ćemo, koliko je problematika s područja postanka Demokratske Federativne Jugoslavije komplikovana upravo s obzirom na prestanak Kraljevine Jugoslavije u vezi s postankom Demokratske Federativne Jugoslavije.

Druga specifičnost u procesu postanka Demokratske Federativne Jugoslavije sastoji se *u načinu njena nastajanja.* Novi sistem vlasti u Jugoslaviji nastao je za vrijeme prošlog rata pod uvjetima revolucionarnog preobražaja Narodnooslobodilačke borbe, ali je ta druga specifičnost u činjenici, što *se nova jugoslavenska vlast tada izgrađivala odozdo prema gore.* U nastajanju nove jugoslavenske države za prošlog rata niču najprije osnovni organi nove vlasti, narodnooslobodilački odbori,[9] a kasnije istom formiraju se i viši, odnosno vrhovni organi te vlasti,[10] čime se završava konstrukcija novog sistema vlasti. Poteškoće kod razmatranja ovog dinamičkog razvitka novog sistema vlasti ispoljavaju se već u tome, da nije lako utvrditi, kada je u tom postepenom izgrađivanju stvorena nova država.

[9] Tako se pored ostaloga u čl. 6. Ustava FNRJ ističe taj pravac razvitka novog jugoslavenskog sistema vlasti za Drugog svjetskog rata, koji je tekao – »od mjesnih narodnih odbora do skupština narodnih republika i Narodne skupštine FNRJ«.

[10] Govoreći o razvitku narodnooslobodilačkih odbora »iz političkih organa, iz organa borbe« do novog političkog sistema, Eduard Kardelj kaže: »Gdje god je partizanska vojska oslobađala teritoriju, baš su ti organi, koji su jedini postojali i koji su jedini i imali autoritet u narodu, preuzimali funkcije lokalne vlasti, dok su centralne funkcije narodne vlasti zadržavali – jer nije bilo drugih organa – bilo viši štabovi NOV, bilo viši politički organi. Tek kasnije su se te funkcije počele diferencirati ...« (»Deset godina narodne revolucije«, izd. »Kulture«, 1951, str. 29). No u Sloveniji te centralne funkcije preuzima Osvobodilna fronta Slovenije, odnosno njen Izvršni odbor, a u Srbiji Glavni Narodnooslobodilački odbor, a za cijelu Jugoslaviju od jeseni 1942. (26. novembra) tada osnovani AVNOJ, dok su slična centralna rukovodstva u pojedinim jugoslavenskim krajevima (osim spomenutih u Sloveniji i Srbiji) kasnije formirana (ZAVNOH za Hrvatsku, ZAVNOBIH za Bosnu i Hercegovinu i t. d.).

Ali u vezi s tom specifičnošću pojavljuje se i drugo pitanje u vezi s prestankom postojanja Kraljevine Jugoslavije. Treba dakle i s te strane razmotriti, kako i kada su konkretno ovdje prestali postojati elementi starog sistema vlasti, da bi se na njihovim ruševinama izgradila nova vlast.

Znatne poteškoće pojavljuju se upravo u vezi s problemom o prestanku Kraljevine Jugoslavije i postanku Demokratske Federativne Jugoslavije upravo *s obzirom na problem suvereniteta nad Jugoslavijom.* Taj je problem općenito težak i komplikovan sam po sebi, s obzirom na suštinu suvereniteta, a ovdje, kod prestanka stare i postanka nove Jugoslavije taj se problem ispoljava u naročitoj složenosti. Tu se suočavamo s tom problematikom kod revolucionarne izmjene suvereniteta stare i nove jugoslavenske države, pri čemu se nameće *i pitanje o mogućnosti i dopustivosti odvajanja faktične od pravne strane suvereniteta Jugoslavije u tom revolucionarnom smjenjivanju sistema vlasti.* Ni u tom pogledu nije u prijašnjim naučnim radovima s ovoga područja bilo dovoljno određenosti, te je dakle potrebno pokušati i s te strane osvijetliti ovaj proces.

Treća specifičnost u procesu postanka Demokratske Federativne Jugoslavije sastoji se *u načinu izgradnje jugoslavenske federacije.* Za prošlog rata pod uvjetima revolucionarnog preobražaja konstituirala se najprije savezna država, Demokratska Federativna Jugoslavija, a istom poslije toga dolazi do formalnog obrazovanja i šest jugoslavenskih država-članica ove federacije. Ova osobitost izgradnje jugoslavenske federacije dala je već do sada povoda suprotnim tumačenjima, na koja smo uglavnom već ukazali u našoj knjizi »Razvitak jugoslavenskog federalizma« (Zagreb, 1952). Ali su u novije vrijeme, a napose od V. kongresa KPJ dobiveni neki novi podaci, koji su od značaja za pravilnu ocjenu toga procesa i za rješenje problema s tim u vezi, pa je i s obzirom na njih, kao i zbog potpunosti ovoga izlaganja korisno ovdje ukratko osvrnuti se i na tu problematiku s područja postanka Demokratske Federativne Jugoslavije.

Četvrta specifičnost tog procesa sastoji se u razvitku oblika vladavine Demokratske Federativne Jugoslavije. U dosadanjim naučnim radovima oko te problematike ispoljila se znatna složenost toga procesa. Analiza historijskih činjenica oko razvitka republikanskog oblika vladavine nove jugoslavenske države pokazuje naime, koliko je komplikovano to pitanje s obzirom na osobitost postanka Demokratske Federativne Jugoslavije, i to baš s obzirom na njezin oblik vladavine.

Ali i ovdje se u većini dosadanjih naučnih radova s toga područja ispoljava već istaknuto *jednostrano razmatranje procesa postanka Demokratske Federativne Jugoslavije.* Nesumnjivo je važno naći točan odgovor na pitanje: kada i kako je stvorena nova jugoslavenska republika pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe za Drugog svjetskog rata. Ali je s time nerazdvojno povezana i druga strana toga procesa, pa treba stoga obratiti pažnju i na proces likvidacije monarhije, te naći točan odgovor na pitanje: *kada i kako je prestala postojati monarhija u Jugo-*

slaviji. Očigledno je, da bez odgovora na to pitanje nema točnog rješenja ni prvog pitanja – kad je stvorena jugoslavenska republika.

Na tu dvostranost u ovom procesu i s obzirom na oblik vladavine ukazano je već i u našoj raspravi o tome pod naslovom »Postanak jugoslavenske republike« (izdanje Pravnog fakulteta, Zagreb 1948). Ali i tu je glavno težište razmatranja više položeno na sam postanak republike, negoli na likvidaciju monarhije u Jugoslaviji. Osim toga, i u pogledu procesa razvitka oblika vladavine u Jugoslaviji, napose s obzirom na likvidaciju monarhije, utvrđeni su kasnije neki noviji podaci, koji pobliže jasnije osvjetljavaju taj proces. I stoga je dakle potrebno da se ovdje osvrnemo ukratko i na ta pitanja, naročito radi potpunosti prikaza cijelog procesa postanka Demokratske Federativne Jugoslavije.

Ali pri tome potrebno je ukazati napose još i na neke činjenice *u vezi sa problemom suvereniteta nad Jugoslavijom za Drugog svjetskog rata.* Problem o suverenitetu pojavljuje se ne samo kod spomenutog postepenog nastajanja narodnooslobodilačkih odbora na tadanjem oslobođenom teritoriju Jugoslavije (do Drugog zasjedanja AVNOJ-a), nego i poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a s obzirom na postojanje i djelovanje kraljevske vlade u inozemstvu. Na ovu stranu do sada se nije toliko obraćala pažnja, iako se tu stiču značajni problemi, koji su zanimljivi naročito s obzirom na suštinu suvereniteta kao državnopravnog stanja najviše i nezavisne vlasti.

Zadatak je ove rasprave da pobliže ukaže na sav taj proces revolucionarne smjene sistema vlasti u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata, da bi se razmatranjem svih relevantnih strana toga procesa i sistematskim pregledom važnijih historijskih činjenica, te njihovom analizom dobio temeljit odgovor na pitanje u naslovu.

TRI STAJALIŠTA O PRESTANKU STARE I POSTANKU NOVE JUGOSLAVENSKE DRŽAVE

Spomenute osobitosti revolucionarne izmjene sistema vlasti u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata dale su povoda za različito tumačenje toga procesa, te su se na te probleme uglavnom formirala tri osnovna stajališta.

Prvo stajalište sastoji se u postavci, da je nova jugoslavenska država nastala *već s osnutkom prvih narodnooslobodilačkih odbora.*[11] Iako pri tome nije izričito rečeno, ali odatle proizlazi onda i pretpostavka, da bi tada navodno *prestala postojati i Kraljevina Jugoslavija.*

[11] Tako na pr. o tome prof. M. Šnuderl piše kako bismo »mogli reći, da je nova država i kao takva i kao republika nastala, kad je plamen ustanka obuhvatio zemlju i kad je na ruševinama stare vlasti počela da niče nova, faktična i pravna, narodna vlast u novim formama NOO i njegove vojske, kad je u društveno-političkom opsegu nastajao narodni suverenitet ...« (u prikazu »Zbornika Pravnog fakulteta u Zagrebu«, objavljenog u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd br. 4. za 1949., str. 676.)

Drugo stajalište izraženo je više u prijašnjim političkim odnosima nekih država prema Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, a teoretski bi se oslanjalo i na pretpostavku, da nova država nastaje navodno tek s međunarodnim priznanjem. Dakle bi prema tome navodno i Demokratska Federativna Jugoslavija *nastala tek otkako je međunarodno priznata.*[12] Time bi došli do pretpostavke i o tome, da je tada istovremeno navodno *prestala postojati i Kraljevina Jugoslavija*, jer se više nije smatrala (a ni bila) subjekt međudržavnih odnosa.

Treće stajalište sastoji se u postavci, da je Demokratska Federativna Jugoslavija nastala u revolucionarnoj smjeni sistema vlasti za Drugog svjetskog rata, i to *s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a,*[13] kada dolazi do državnopravno kvalitativne prekretnice u tom procesu postepenoga nestajanja starog i nastajanja novog sistema vlasti. To ujedno znači, da je tada istovremeno *prestala postojati Kraljevina Jugoslavija.*

U idućem izlaganju osvrnut ćemo se u bitnim linijama na sva ova tri stajališta, da bismo razmatranjem odnosnih relevantnih historijskih činjenica i njihovom državnopravnom analizom došli do odgovora na osnovno naše pitanje: kada je prestala stara, a kada nastala nova jugoslavenska država, Demokratska Federativna Jugoslavija.

*

Prvo stajalište ukazuje u svoju potkrepu na dvije činjenice: 1. da su već prvi narodnooslobodilački odbori, osnovani od augusta 1941., bili organi nove vlasti na tadanjem oslobođenom dijelu Jugoslavije i 2. da je postanak novoga jugoslavenskog sistema vlasti dobio svoju ustavnu sankciju s važenjem ex tunc, a ne ex nunc, čime bi dakle i osnutak prvih organa te vlasti bio ne samo ozakonjen t. j. dobio svoje pravno priznanje kao legitimna vlast, nego i kao činjenica, koja predstavlja revolucionarnu izmjenu sistema vlasti u Jugoslaviji.

Što se tiče ovog prvog argumenta mora se priznati, da su zaista već prvi narodnooslobodilački odbori u Jugoslaviji (od augusta 1941.) bili organi vlasti.[14] Nema nadalje sumnje ni u pogledu toga, da je osnutak tih novih organa vlasti izražavao revolucionarno smjenjivanje stare vla-

[12] Ovo stajalište nije dobilo svoju teoretsku obradu, ali se za to ono u poslijeratnim godinama, izrazilo u političkim stavovima nekih zemalja, nesklonih tada novoj jugoslavenskoj državi.

[13] Ovo je stajalište pretežno i ovladalo, a dobilo je i svoje ozakonjenje nizom pravnih normi, napose s obzirom na državnopravni značaj Dvadesetdevetog novembra (kako na pr. pokazuje odredba čl. 3. Ustava FNRJ i dr.).

[14] Prema podacima, koje daje Dragojlo Dudić u svom radu »Dnevnik 1941«, prilikom osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora, osnovanog 5. septembra 1941. u Krupnju, pročitan je i jedan dekret. »Prvi dekret nove vlasti u ovome mesecu naređuje ukidanje svake druge strane vlasti. Ovim dekretom ukinuta je vlast sreskog načelstva, opštine i žandarmeriske stanice u Krupnju ...« Slično proizlazi i iz sačuvanog »Pravilnika o ustrojstvu i radu odbora NOF« Kirinsko-sjeničarskog kotara na Kordunu (od 14. XII. 1941.), koji je objavio Branko Žutić u svojoj radnji »Razvitak ustanka u narodnooslobodilačkom ratu na najsjevernijem području Korduna«, čas. »Nastava historije«, za 1949., str. 153.

sti Kraljevine Jugoslavije s novom. Branioci toga stajališta[15] usvajaju dakle poznati već stav teorije efektiviteta i djelimično imaju pravo, ukoliko ostaju na terenu historijskih činjenica, ali griješe, kada ga ostavljaju i propuštaju iz očiju neke druge za to relevantne fakte.

Ne može se pobiti činjenica, da tada, dakle s prvim narodnooslobodilačkim odborima (već 1941. godine), *još nije došlo do prevladavanja* sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije s novim sistemom narodnih odbora.[16] Činjenica je nadalje, da je, poslije razvitka mreže narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa nove vlasti, došlo do formiranja vrhovnih organa te nove vlasti, te da je tek tada (od Drugog zasjedanja AVNOJ-a) dovršeno u osnovi ono, što je tek započeto s prvim narodnooslobodilačkim odborima.[17]

Ne može se nadalje osnovano ustvrditi, da je već s prvim narodnooslobodilačkim odborima *prestala postojati Kraljevina Jugoslavija*, da je već tada (ljeti 1941.) srušen u potpunosti njezin sistem vlasti, na kojih mjesto dolazi već tada sistem vlasti narodnih odbora. Iako su *prvi narodnooslobodilački odbori* bili i djelovali kao organi nove političke vlasti, oni *još nisu značili i likvidaciju starog sistema vlasti*, a niti je njima već tada stvoren novi sistem vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije.

Prvi narodnooslobodilački odbori izražavali su dakle s jedne strane afirmaciju nove vlasti, a s druge negaciju stare, sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije, s njima je naime došla do jasnog izražaja već i Narodna revolucija, ali ona time još nije dospjela do svoje vrhunske točke, kada je svršena tadanja revolucionarna izmjena sistema vlasti u Jugoslaviji.

Što se tiče drugog argumenta gornjeg stajališta, naime ustavne sankcije ove revolucionarne izmjene sistema vlasti u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata, treba priznati, da je ona zaista imala retrogradni pravni učinak. Time je nedvojbeno ozakonjena pobjeda jugoslavenske Narodne revolucije, koju je izražavao baš osnutak narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove vlasti nasuprot sistemu vlasti Kraljevine Jugoslavije.

Ali pri tome treba reći i to, da naknadna ustavna sankcija toga procesa u njegovim prvim razvojnim etapama ipak ne mijenja faktično stanje stvari u vrijeme, kada je taj proces započeo. *Ustavna* sankcija revolucionarnog razvitka narodnooslobodilačkih odbora za Drugog svjetskog

[15] Naime stajališta, da je Demokratska Federativna Jugoslavija, dakle nova jugoslavenska država za Drugog svjetskog rata, nastala već s prvim narodnooslobodilačkim odborima.

[16] U drugoj polovini 1941., kada su se počeli osnivati narodnooslobodilački odbori (10. avgusta u Divoselu kod Gospića, 22. jula u Andrijevici u Crnoj Gori, zatim za Crmnicu, Ulcinj, Bar, Sutomore, Petrovac i Sv. Stefan, te Sreski narodnooslobodilački odbor Šavnički, a septembra iste godine za teritoriju zapadne Srbije s Glavnim NOO-om u Užicu i dr.) tek je započeo proces revolucionarne izmjene vlasti, te se o prevladavanju stare vlasti nad novom tada još ne može govoriti.

[17] U pismu Centralnog komiteta Jugoslavije Pokrajinskom komitetu za Crnu Goru od 10. novembra 1941. kaže se uz ostalo: »Osnovna zadaća Partije na oslobođenoj teritoriji jeste brzo izgrađivanje vlasti i to odozdo na gore«. (Vidjeti pobliže: I. Krbek, »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda«, objavlj. u zborniku »Nova Jugoslavija«, Zagreb 1954, str. 48.).

rata *znači naročito priznanje legitimiteta tom revolucionarnom procesu*, i to od prvih njegovih elemenata do konačne pobjede, koja je izražena Drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Ali ta sankcija ne može izmijeniti činjenicu, da u vrijeme osnutka prvih narodnooslobodilačkih odbora (ljeti 1941.) još nije bio dovršen ni osnovni okvir novog sistema vlasti u Jugoslaviji i da je tada još postojao i sistem vlasti Kraljevine Jugoslavije, makar da je sama zemlja bila okupirana. Stara vlast postojala je u to vrijeme na tadašnjem još okupiranom području, gdje ju je okupator uključio u svoj režim, jednim dijelom ona se donekle održavala i na prijašnjem t. zv. »ravnogorskom području« pod vlašću eksponenata emigrantske kraljevske vlade oko Draže Mihajlovića, dok je u inozemstvu emigrantska vlada s kraljem, tada još legitimno, vršila funkcije te vlasti. *Nema ni de facto, ni de jure nikakvog osnova za spomenuto prvo stajalište, t. j. da je Demokratska Federativna Jugoslavija (jer to je nova jugoslavenska država) stvorena već s prvim narodnooslobodilačkim odborima.*

Drugo stajalište o prestanku stare i postanku nove jugoslavenske države nema stvarnog osnova.[18] Teoretske postavke nekih autora o postanku države istom »kao subjekta međudržavnih odnosa«[19] preslabe su nasuprot činjenicama.

Ovdje se naime ne uzima u obzir u prvome redu činjenica, da je država organizacija klasne vlasti i da se ona kao takva pojavljuje prvenstveno u internopolitičkim odnosima, *kad je stvorena organizacija prinude za održanje i unapređenje interesa klase, koja drži ključne pozicije vlasti.* Ne osporavajući važnost vanjskoj funkciji države, ipak za ocjenu postojanja ili nepostojanja države kao organizacije klasne vlasti treba priznati prioritet unutrašnjim funkcijama. Država ne nastaje »istom kao subjekt međudržavnih odnosa«, nego onda, kada je izgrađena spomenuta organizacija klasne vlasti, kada je već stvoren njen sistem, dakle sveukupnost njenih organa za klasnu prinudu. Za točnu ocjenu postanka države uopće od presudne je važnosti dakle utvrditi, da li je već nastao sistem političke vlasti na nekom teritoriju.

Neosnovanost gornjeg stajališta (o pojavi države tek »kao subjekta međudržavnih odnosa«) otkriva napose činjenica, da je to priznanje uvijek posterioran akt nasuprot izgradnje određenog sistema političke vlasti kao organizacije klasne prevlasti. Međunarodno se može priznati samo država, koja već postoji, a ne ona, koja će istom možda nastati. Inozemno priznanje nema dakle konstitutivan, nego samo deklaratoran karakter u pogledu postojanja neke države.

Vanjska funkcija države nije dakle bitna za ocjenu postojanja države. Ta je funkcija ovdje drugostepenoga karaktera, i očito je krivo vezati konstataciju postanka države s njezinim međunarodnim priznanjem.

[18] Jer prioritetnoj činjenici (postojanju nove države) pretpostavlja posteriorno priznanje toga fakta.

[19] Kao što su u političkim borbama oko donošenja Ustava Kraljevine SHS u svoje vrijeme neki političari (iz redova Radikalne stranke) isticali osporavajući postojanje Države SHS.

Gornju neosnovanost o mogućnosti postojanja neke države uvjetovanu njezinim međunarodnim priznanjem pobijaju i mnoge opće poznate činjenice baš s područja međudržavnih odnosa u prošlosti. Da međunarodno priznanje nema – kako se tvrdi – neki »državotvorni karakter«,[20] to pokazuje na pr. i činjenica, da je Sovjetski Savez postojao već niz godina, a zapadne ga velike sile nisu priznavale kao državu.[21] Slično je danas i s Narodnom republikom Kinom. Nju kao državu ne priznaju zapadne velike sile i protivne su njenu primanju kao člana OUN. Bilo bi zaista apsurdno, kada bi se odatle izveo zaključak, da zbog tog nepriznavanja (i neprimanja NR Kine u OUN) – ne postoji ova država.

Međunarodno priznanje uvijek zavisi od određenih političkih interesa. Tu se redovno radi o oportunitetu strane, koja priznaje ili ne priznaje neku državu. Ovdje se radi uvijek o *stavu, koji se zauzima prema činjenici*. Tu je dakle u pitanju činjenica i posmatrač. Odgovara li njegovu interesu, on je priznaje, ako ona ne odgovara, onda – on poriče njeno postojanje. Ali takav stav konačno ništa ne mijenja na stvari: činjenica postoji bez obzira na to, da li je posmatrač želi ili odbija vidjeti.

Jednako je dakle i u pogledu gornje »teorije« o postanku Demokratske Federativne Jugoslavije »tek otkad ona istupa kao subjekt međudržavnih odnosa«, te prestankom Kraljevine Jugoslavije u istom svojstvu. Demokratska Federativna Jugoslavije izgradila je u osnovnim linijama svoj sistem državne vlasti već na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, ali nju savezničke velike sile dugo nakon toga još nisu priznavale. Za njih je postojala samo Kraljevina Jugoslavija, s kojom su održavale redovne diplomatske odnose. Demokratsku Federativnu Jugoslaviju nisu pravno priznale, iako su de facto održavali veze s njom preko svojih (iako samo) – vojnih misija. Do izričitog priznanja dolazi tek, pošto je izvršen aranžman, koji je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (odnosno njegov predsjednik, maršal Tito) sklopio s emigrantskom kraljevskom vladom 16. juna 1944. na Visu, zatim 1. novembra 1944. u Beogradu, odnosno pošto je u vezi s preporukama savezničkih velikih sila (formuliranim u Krimskoj deklaraciji, 12. februara 1945.) AVNOJ proširen s nekim predratnim političarima i pretvoren u Privremenu narodnu skupštinu DFJ, te 7. marta 1945. sastavljena Privremena narodna vlada na čelu s maršalom Titom kao predsjednikom. Za točnu i pravilnu ocjenu osnovanosti gornjeg stajališta treba ovdje ukazati na slijedeće: da je od Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jugoslaviji bio već potpuno izgrađen (u svojim tadašnjim osnovnim okvirima) novi sistem vlasti s AVNOJ-em i NKOJ-em (Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije – kao svojom vladom), te sa sličnim vrhovnim predstavničkim tijelima u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini, Sloveniji, Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori kao posebno organizovanim državnopravnim područjima, odnosno »državama-članicama« u

[20] T. j. da već samo to priznanje ima učinak – stvaranja nove države; što je očigledno apsurdno i protivno jasnim činjenicama.

[21] Do formalnog, pravnog priznanja SSSR-a od zapadnih velikih sila dolazi tek 1924. (napose od strane Vel. Britanije, Francuske i Sjedinjenih Američkih Država) (vidj. V. P. Potemkin, »Istorija diplomatiji«, tom III., Moskva 1945, str. 285 i d.).

sklopu Demokratske federativne Jugoslavije. *Činjenica je dakle bila – postojanje već izgrađenog novog sistema vlasti u Jugoslaviji.* Ali nasuprot ovoj činjenici stajalo je tadanje *savezničko nepriznavanje toga fakta.*

Može li se i ovdje, u pogledu prestanka postojanja Kraljevine Jugoslavije i postanka Demokratske Federativne Jugoslavije uzeti za osnovano rečeno stajalište, koje ne uzima u obzir činjenice, nego ističe kao presudni faktor – međunarodno priznanje? Napose, ako podsjetimo na posteriornost priznanja, koje pretpostavlja već postojanje države kao fakta! Očigledno se dakle navedeno stajalište ne može održati, jer protivurječi faktima i predstavlja neosnovanu fikciju.

Treće stajalište o prestanku Kraljevine Jugoslavije i postanku Demokratske Federativne Jugoslavije polazi – kako smo to već naprijed ukazali – od historijskih činjenica. Osnovna teza toga stajališta sastoji se u slijedećemu: 1) da je u Jugoslaviji za vrijeme Drugog svjetskog rata pod uvjetima revolucionarnog preobražaja Narodnooslobodilačke borbe došlo do izmjene sistema vlasti, 2) da se ta revolucionarna izmjena vlasti postepeno vršila s jedne strane rušenjem stare vlasti Kraljevine Jugoslavije – koju su okupatori znatnim dijelom uključili u svoj okupacioni režim – i istovremeno izgrađivala nova vlast, vlast narodnooslobodilačkih odbora, 3) da je u tome postepenom smjenjivanju sistema vlasti u Jugoslaviji Drugo zasjedanje AVNOJ-a (29. i 30. novembra 1943. u Jajcu) imalo u državnopravnom pogledu prekretnički karakter, jer se na njemu – prema tom stajalištu – konačno dovršila (u osnovnim linijama) ova revolucionarna izmjena sistema vlasti za Jugoslaviju, te je *tada prestala postojati Kraljevina Jugoslavija, a stvorena Demokratska Federativna Jugoslavija.*[22]

S obzirom na taj svoj prekretnički karakter kaže se ovdje, da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a imalo i *državnopravni konstitutivni karakter,*[23] jer se na njemu neposredno najizrazitije pokazala spomenuta revolucionarna izmjena vlasti u Jugoslaviji. Pobliže o tome pokazat će nam pregled značajnijih historijskih činjenica u okviru toga procesa, o čemu govorimo u narednom izlaganju.

ČETIRI OSNOVNE ETAPE REVOLUCIONARNE IZMJENE VLASTI U JUGOSLAVIJI ZA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, u svom programatskom referatu istakao je maršal Tito četiri osnovne etape dotadašnjeg razvitka jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe, a u njenom okviru istovremeno i četiri

[22] Iako nova jugoslavenska država na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (29. i 30. novembra 1943. u Jajcu) nije tako izričito nazvana, već su samo tako označena njezina osnovna svojstva, u kasnijim državnopravnim aktima nove države, kao i njenih država -članica, uveden je ovaj naziv nove države (skraćenicom: »DFJ«), koji prestaje s donošenjem Deklaracije o proglašenju FNRJ, 29. novembra 1945. godine.

[23] Napose s obzirom na tvrdnju, da je tom prilikom konstituirana Demokratska federativna Jugoslavija.

faze razvitka novog jugoslavenskog sistema vlasti. Ta periodizacija ovog revolucionarnog procesa odgovara ključnim historijskim događajima iz toga zbivanja, te je u skladu s čitavim tadašnjim zbivanjem, a kako ova podjela omogućuje sistematski pregled i same revolucionarne smjene sistema vlasti u Jugoslaviji[24] kroz to vrijeme, to ćemo se u narednom izlaganju držati uglavnom ovdje već utvrđenih kriterija za tu periodizaciju.

Razumije se, da s ovom podjelom toga razvitka na četiri njegove tadašnje etape ne kidamo njegovu jedinstvenost, jer ni ovdje ne smatramo te faze za zasebna i odvojena zbivanja, nego samo za dijelove jednog i jedinstvenog procesa (revolucionarne smjene sistema vlasti u Jugoslaviji), koji ovdje prikazujemo kroz tu formalnu podjelu samo radi boljeg shvaćanja suštine i pravog značaja čitavog tog zbivanja. Ovakvim pregledom i analizom dobit ćemo ujedno neposredniji i jasniji odgovor na pitanje – kako i kada je prestala stara, a kako i kada je nastala nova jugoslavenska država za Drugog svjetskog rata.

Prvu etapu ove revolucionarne izmjene vlasti u Jugoslaviji obilježavalo je s jedne strane *rasulo sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije*, a s druge strane *pojava prvih narodnooslobodilačkih odbora* na području, koje su jugoslavenske partizanske snage otpočele oslobađati od Osovinskih okupatora. To je dakle bila početna faza u tom procesu revolucionarne izmjene vlasti pod uvjetima revolucionarnog preobražaja jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe.

Rasulo sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije ispoljilo se već aprilskih dana 1941., da se kasnije još jače izrazi u prijelazu pretežnog njegova dijela u režim okupatorskoga gospodstva nad Jugoslavijom. Tokom t. zv. »munjevitog rata«,[25] koji su kroz dvanaest dana[26] vodile sile Osovine protiv Kraljevine Jugoslavije, izbila je u punoj mjeri trulost ovoga sistema. *Vlada s kraljem* izgubila je svaki neposredni kontakt s ostalom organizacijom vlasti u zemlji zahvaćenoj ratnom disorijentacijom i panikom, koja je vidljivo rasla i posvuda se širila. Ako njezin rad u to vrijeme prosuđujemo po kasnije pronađenim dokumentima, onda se dobiva dojam kao da je kroz tih nekoliko dana opće obezglavljenosti državnih vrhova i ta vlada (s kraljem) samo tražila sigurno sklonište pred neprijateljem, da konačno (održavši 13. aprila 1941. na Palama kod Sarajeva posljednju ministarsku sjednicu, na kojoj se nije ništa značajno riješavalo, niti riješilo) pobjegne iz zemlje 15. aprila 1941. iz Nikšića (avionima s Kapinog polja) najprije u Grčku, zatim u Jeruzalem, a onda u Kairo, da se stalno smjesti u Londonu. Odatle je nešto kasnije razvila živu djelatnost, ali protiv Oslobodilačkog rata, koji je narod Jugoslavije poveo na poziv Ko-

[24] O tome pobliže vidjeti: »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, stenografske bilješke, izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, Beograd, 1953, str. 179. i d.

[25] Kako se i u službenim krugovima Hitlerovske Njemačke nazivalo kratkotrajni aprilski rat između sila Osovine i Kraljevine Jugoslavije.

[26] Naime – od 6. aprila (kada je otpočeo napad Osovinskih trupa na Kraljevinu Jugoslaviju) do 17. aprila 1941. (kada je Vrhovna komanda Kraljevine Jugoslavije bezuvjetno kapitulirala).

munističke partije Jugoslavije (na njen poziv od 22. juna 1941.). *Vrhovna komanda*, taj drugi značajni organ starog sistema vlasti, pokazala se jednako nedorasla za izvršivanje osnovnih zadataka u odasvud napadnutoj zemlji. Održavajući veoma slabu vezu s podređenim višim komandama, a i sama načeta petokolonaštvom, ta Vrhovna komanda protumačila je direktivu predsjednika vlade generala Dušana Simovića[27] (upućenu joj 13. aprila 1941.), kao ovlaštenje na pregovore za kapitulaciju, te je 17. aprila 1941. potpisala (u Beogradu) bezuvjetnu kapitulaciju pred delegatima sila Osovine.[28] Pravi značaj ove Vrhovne komande vidio se i po tome, što je bez velikog otpora prihvatila fašistički diktat, kojim se čitava tadašnja jugoslavenska vojska proglašava ratnim zarobljenikom kao cjelina (a da mnoge velike jedinice još nisu ni vidjele neprijatelja), kao i time, što su ovom kapitulacijom priznali okupatorima pravo da postupaju s jugoslavenskim građanima (ako ustanu na borbu protiv zavojevača) kao s pobunjenicima,[29] dajući tako okupatorima formalno i neke argumente o lišenju međunarodnopravne zaštite jugoslavenskih partizana, protivno odredbama Haških konvencija o pravilima suhozemnog ratovanja od 1899. i 1907. godine. Dok su se tako ponijeli u tim prilikama vrhovi sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije, nije bolje bilo ni s preostalim dijelom toga sistema. Još tokom tog aprilskog ratovanja prestale su funkcionirati neke ustanove i organi vlasti, a kada je okupator uzeo čitavu zemlju, *pretežni dio stare vlasti uključen je u okupacioni režim.* Kada su jugoslavenski partizanski odredi stali od augusta 1941. oslobađati pojedina područja okupirane Jugoslavije, oni u pojedinim mjestima ili nisu zaticali nikakvih organa stare vlasti ili su ih odmah raspuštali kao nepodesne za funkciju pod narodnooslobodilačkim prilikama. Revolucija se dakle tu već ispoljavala u ovom stavu protiv ostataka tog starog sistema vlasti, koji se kompromitovao napose i dotadašnjom službom okupatorima.

Pojava prvih narodnooslobodilačkih odbora na tadašnjem oslobođenom teritoriju već je *značila negaciju sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije*, makar da se za te nove organe vlasti isticalo, kako su oni samo *privremenog karaktera.* Takvo obilježavanje tadašnjeg karaktera prvih narodnooslobodilačkih odbora davalo je povoda različitom tumačenju, a napose pretpostavci, da su ti organi bili tada stvoreni kao neki supstrat za poli-

[27] Prije odlaska s Pala u Nikšić (13. aprila 1941.) i noći svog bijega iz zemlje tadanji predsjednik vlade, general Dušan Simović uputio je novoimenovanom načelniku Vrhovne komande, generalu Dušanu Kalafatiću akt, kojim mu u ime vlade daje direktive o daljnjem postupanju Vrhovne komande ovlastivši ga da postupi »prema situaciji«, a vlada će odobriti njegove naredne akte.

[28] Akt o toj kapitulaciji nalazi se (u ovjerenom prijepisu samo) u arhivi Vojnoistorijskog instituta JNA.

[29] U st. 2. t. 2. ovog kapitulacionog akta kaže se »Prema vojnicima, koji se poslije zaključenja primirja i izvršenog prikupljanja udalje od svojih jedinica, primijenit će se smrtna kazna«. U t. 14. ovog akta pod naslovom »Odmetništvo« kaže se: »Vojnim licima zabranjeno je da napuste zemlju. Tko bude sudjelovao u borbi protiv sila Osovine, s njim će se postupati kao sa franktirerom« (taj akt nalazi se u arhivi Vojnoistor. instituta JNA, Beograd).

tičku vlast, kojoj će se suština tek u budućnosti odrediti, a napose da se time nije išlo protiv sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije. Takvo tumačenje ove privremenosti nije osnovano.

Kardelj je u svom članku »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti« (objavlj. u užičkoj[30] »Borbi«, 19. oktobra 1941.) o tome napisao i ovo:

> »... Narodnooslobodilački odbori nemaju danas još svuda karakter nosioca vlasti, ali ga oni moraju dobiti. Oni danas jesu stvarno nosioci vlasti, istina privremeni nosioci.[31] Jer njihova je dužnost, da vrše tu funkciju u interesu narodnooslobodilačke borbe, do našeg oslobođenja, do trenutka, kada će po proterivanju okupatora iz naše zemlje, moći da se pređe na posao organizovanja državne uprave ...«[32]

To pored ostaloga pokazuje, da se ti novi organi vlasti tada još nisu bili ustalili, da se u to vrijeme mislilo na eventualnu njihovu izmjenu s kasnijim drugim organima. Ali to još ne znači, da se time nije ustalo protiv starog sistema, da pojava prvih narodnooslobodilačkih odbora stoga nije bila već tad negacija vlasti Kraljevine Jugoslavije. Kardelj je pored ostaloga s tim u vezi napisao u spomenutom članku i ovo:

> »Neki od naših saveznika postavljaju pitanje: zašto se stvaraju ovi odbori i zašto se ne ostaje pri starim opštinskim upravama i žandarmerijskim stanicama, naravno s izmenjenim ljudstvom? Iz prostog razloga, što su baš ti stari organi vlasti bili ona mreža, preko koje je okupator pljačkao i ugnjetavao srpski narod, sprovodeći svoje mere ...«[33]

Osnivanje ovih narodnooslobodilačkih odbora izražavalo je dakle već revolucionarni preobražaj Narodnooslobodilačke borbe. Ovi organi nastaju istina (prvenstveno) radi bolje organizacije Narodnooslobodilačkog pokreta, napose radi snabdijevanja oslobodilačkih vojnih odreda i niza poslova u vezi s ovim ratom. Ali se ti narodnooslobodilački odbori osnivaju i s određenim revolucionarnim ciljem.[34] Točnost ovog zaključka potvrđuje i činjenica, da se pri ukazanoj potrebi za organizacijom vlasti

[30] Jer je »Borba« u to vrijeme izlazila u oslobođenom gradu Užice.

[31] Time se naime misli na organe vlasti.

[32] L. Geršković, »Dokumenti o razvoju narodne vlasti«, »Prosveta«, II. izdanje, Beograd, 1948, str. 17–21.

[33] Cit. izdanje, str. 17.

[34] O tome pobliže vidjeti: Tito, Referat na V. kongresu KPJ, Materijali sa tog kongresa, izdanje »Kulture«, 1948, str. 80. i d.; M. Pijade, »Narodni odbori kao organi državne vlasti«, objavlj. u brošuri »O narodnim odborima«, izdanje »Borbe«, Beograd, 1946, str. 30. i d.; I. Krbek, »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda«, objavlj. u zborniku »Nova Jugoslavija«, izd. Instituta za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, str. 42. i d.

ipak nije uspostavljala stara vlast, nego su se osnivali novi organi, narodnooslobodilački odbori.[35]

Potrebno je ovdje podsjetiti na spomenutu činjenicu, da su ti narodnooslobodilački odbori već u svojim prvim danima djelovali kao organi vlasti. Vidi se to napose iz podataka o poslovima, koje su mnogi ovi narodnooslobodilački odbori već rane jeseni 1941. vršili. To na pr. pokazuje i Okružnica komande Posavskog narodnooslobodilačkog odreda od augusta 1941. godine,[36] izlazi to iz više najstarijih odluka i drugih akata Slovenske narodnooslobodilačke fronte,[37] iz akata Narodnooslobodilačkog odbora u Užicama (od oktobra 1941.)[38] i dr. Ti se narodnooslobodilački

[35] Pobliže o tome: J. Marjanović, »Forme borbe i rada KPJ u Narodnooslobodilačkom ratu«, objavlj. u čas. »Komunist«, br. 1. za 1951, str. 128. i slij., te dr.

[36] U njoj se uz ostalo ističu kao zadaci narodnooslobodilačkih odbora: »... I. Organizovanje ishrane ... II. Obrazovanje fonda narodnog oslobođenja (prikupljanje novca za pomoć narodnoj borbi), III. Nabavka odela i obuće, IV. Prikupljanje preostalog oružja, sastavljanje spiskova o tome gde i kod koga se nalazi, V. Nabavka potrebnih jahaćih i teglećih konja, VI. Pripremanje skladišta za oružje ... VII. Sastavljanje spiskova za borbu sposobnog stanovništva, VIII. Kontrola obližnjih drumova i puteva, sprečavanje trgovine sa gradovima, IX. Likvidacija naših neprijateljskih odelenja i otvorenih petokolonaša, X. Organizovanje obaveštajne službe ... XI. Rasturanje literature dobivene od čete, XII. Rešavanje sitnih sporova medu seljacima, XIII. Briga o sirotinji sela, o porodicama partizana i uhapšenih ...«

[37] O tome vidjeti: M. Šnuderl, »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, Ljubljana 1949, str. 20. i slij.

[38] U jednoj svojoj odluci iz toga vremena kaže Narodnooslobodilački odbor Užica uz ostalo ovo: »Narodnooslobodilački odbor u Užicu kao slobodno izabrani nosilac vlasti slobodnog srpskog naroda u našem gradu, bio je uvek rukovođen brigom da pored snabdevanja naših junačkih partizanskih odreda, u prvom redu učini sve što je u današnjim prilikama moguće za obezbeđenje nezbrinutog radnog stanovništva našeg grada.

U tom smislu obaveštavamo radnike, nameštenike i činovnike Užica i Užičkog okruga, da je narodnooslobodilački odbor Užica doneo sledeće odluke: 1. Za sve dugove radnog stanovništva, t. j. onih koji žive samo od svog rada, proglašuje se moratorijum na neodredeno vreme, 2. Radnici, nameštenici i činovnici, koji su uposleni u fabrikama, radionicama, saobraćaju i ustanovama, koje danas rade, primaće nadnice i plate. Usled teških finansiskih prilika Narodnooslobodilački odbor pridržava sebi pravo da izvrši izvesnu redukciju plata viših kategorija činovnika. Isplati će se pristupiti odmah. 3. Neobezbeđenim državnim i samoupravnim činovnicima koji nisu primili svoje plate za mesec oktobar, biće iste isplaćene. Za ostale plate iz ranijih meseci, pre oslobođenja Užica, Narodnooslobodilački odbor neće biti u stanju, radi teških finansiskih prilika, sada da isplaćuje. 4. Neuposleni radnici, nameštenici i činovnici, koji nemaju mogućnosti da se sami izdržavaju, dobiće odmah izvesnu novčanu pomoć. U najkraćem roku biće za sve neuposlene otvorene javne menze. 5. U pitanju pomoći izbeglicama – postupiće se uglavnom kao i u slučaju pomoći ostalom neuposlenom stanovništvu. 6. Za izvestan broj neuposlenih i izbeglica stvoriće se mogućnosti zaposlenja u redovima korisnim za obezbeđenje fronta i stanovništva.

»Pošto će sve ove mere tražiti velika finansiska sredstva, Narodnooslobodilački odbor apeluje na stanovništvo našeg grada i okruga, da ga svesrdno pomogne i široko razvije akciju za narodnooslobodilački fond. Istovremeno Narodnooslobodilački odbor poziva sve radnike, nameštenike i činovnike, i ostale građane, da samopregorno i svesno vrše svoju dužnost, jer samo u zajedničkom naporu svih nas leži zalog pobede naše narodnooslobodilačke stvari.« (objavlj. u »Istoriskom arhivu KPJ«, tom I., knj. 1, str. 20–21.).

odbori kao organi vlasti stvaraju namjesto organa vlasti starog sistema, sistema Kraljevine Jugoslavije, koji se time ruši. Narodnooslobodilački odbori ističu se dakle ovdje već kao organi vlasti, koji na svome području isključuju svaku drugu vlast.[39] *Oni su dakle negacija vlasti Kraljevine Jugoslavije.*[40]

Okupatori nisu srušili sistem vlasti Kraljevine Jugoslavije.[41] Oni su znatnim dijelom, kako smo već istakli, organe te stare vlasti *iskoristili* za svoj okupacioni režim.[42] A to je uz ostalo i bio neposredni povod i uzrok, što je ideja o prijekoj potrebi rušenja vlasti Kraljevine Jugoslavije duboko zahvatala narodne mase okupljene u tadašnjem jugoslavenskom Narodnooslobodilačkom pokretu. Pojava prvih narodnooslobodilačkih odbora i njihovo djelovanje kao organa nove vlasti izražavali su *početni stadij revolucionarne izmjene vlasti, pored revolucionarnog preobražavanja jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe:* time se postepeno rušio stari, a uspostavljao novi sistem vlasti u Jugoslaviji. Bio je to istom *početak revolucionarnog mijenjanja vlasti, ali s izrazito revolucionarnim obilježjem.*[44]

[39] O čemu govori već i spomenuti direktivni članak u »Borbi« od 19. oktobra 1941. godine.

[40] U programu KPJ kaže se o toj strani revolucionarnog smjenjivanja vlasti u Jugoslaviji pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe: »... Bez rušenja starog državnog aparata, koji je bio oruđe izdajničke buržoazije i koji se stavio u službu okupatora, nemoguće je bilo uspešno razvijanje ustanka protiv okupatora. Izbijanjem ustanka počinje – na ruševinama vlasti izdajničke buržoazije – uspostavljanje organa narodne vlasti.«

[41] O tome vidjeti na pr. M. Pijade, »O projektu programa KPJ«, u zborniku »Izabrani govori i članci, 1948.–1949.«, izd. »Kulture«, Beograd 1950, str. 56. i dr.

[42] Vidjeti o tome napose: Titov referat na V. kongresu KPJ, cit. izdanje, str. 76., zatim članak Ed. Kardelja »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, objavlj. u »Borbi« od 19. oktobra 1941.

[43] Na sastanku delegata Vrhovnog štaba s izaslanicima Draže Mihajlovića (u Brajićima, 27. oktobra 1941.) na prijedlog Mihajlovića o obnovi organa stare vlasti na oslobođenom teritoriju odgovoreno je uz ostalo i ovako: »... Bivši žandarmerijski, policijski i sreski aparat, kao i opštinska tela, ne mogu se smatrati danas kao celishodni, jer se u taj aparat uvuklo mnogo neprijateljskih elemenata, jer je taj aparat bio do sada u službi okupatora, i na njega još uvek neprijatelj ima jak uticaj preko svojih agenata. Osim toga, taj aparat koji ne uživa naročito poverenje naroda, nije pogodan u ovim sudbonosnim danima ...«

[44] O revolucionarnom karakteru toga procesa piše pored ostalih Ed. Kardelj (u djelu »Deset godina narodne revolucije, 1941–1951.«, »Kultura«, 1951.) ovo: »... Ono što je našoj narodnoj revoluciji pre svega davalo socijalistički karakter, bila je ... pre svega unutrašnja struktura narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji uopšte; naime činjenica, da je narodnooslobodilački pokret u svom odlučujućem jezgru bio savez radnog naroda na čelu s radničkom klasom. Takav raspored klasnih snaga je sam po sebi odredivao pravac i tempo daljih revolucionarnih promena u Jugoslaviji«.

»Prvi korak u tom pravcu bilo je učvršćenje revolucionarne narodne vlasti. Sistem narodnih odbora odozdo do gore zamenio je stari državni aparat, koji je razbila narodna revolucija. To je bio nov aparat po sistemu i po ljudima ... To je bio aparat revolucionarne diktature ...« (cit. djelo, str. 49).

Drugu etapu revolucionarne izmjene sistema vlasti u Jugoslaviji[45] obilježava s jedne strane *razotkrivanje kolaboracionističkog karaktera ostataka starog sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije*, a s druge potpuno *ustaljenje osnovnih organa nove vlasti* na oslobođenom dijelu Jugoslavije *sa izrazitijim, ali još nedovršenim procesom njena organizacionog sredivanja* u smjeru stvaranja novog sistema vlasti.

Stara se vlast u zemlji i u inozemstvu već otkrila kao protivnik narodnooslobodilačkog pokreta, koji je već zahvatio široke narodne mase i tokom 1942. držao pod svojom kontrolom znatan dio oslobođenog jugoslavenskog teritorija. U samoj zemlji okupatorska vlast produžavajući svoje djelovanje i posredstvom starih organa, pojačava omraženost, koja je dnevice rasla protiv starog sistema kao oruđa okupatorske vlasti. Iz inozemstva raspiruje emigrantska vlada akciju svojih pouzdanika protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, što pridonosi jačanju uvjerenja o potrebi raskida s tim kolaboracionističkim elementima. Vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta razvija i dalje u tom smjeru svestranu živu političku akciju.

Nova vlast se i pored nedaće partizanskih odreda u Srbiji, odakle se pred jačim ujedinjenim neprijateljskim, njemačko-četničkim snagama, morala povući, ipak postepeno jača i tokom 1942. proširuje se u znatnom opsegu na nove oslobođene dijelove Jugoslavije. Na tom oslobođenom teritoriju razvija se već gusta mreža narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa nove vlasti, dok još uvijek nema njena vrhovnog organa. Još uvijek do podjesen 1942. vrhovni nadzor i koordinaciju poslova narodnooslobodilačkih odbora vrši Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije za cijelu zemlju, a u pojedinim krajevima tamošnji Glavni štabovi. Razvitak ratnih operacija i neposredne potrebe oslobodilačke vojske apsorbiraju sve više rad vrhovnih vojnih organa, te se njihova koordinantna djelatnost i ne osjeća u dovoljnoj mjeri u organizaciji i radu narodnooslobodilačkih odbora. S druge strane javlja se i tendencija osamostaljivanja narodnooslobodilačkih odbora kao organa civilne vlasti od vojne. Ti su odbori naime već »stalni pravi organi nove vlasti«, te se ujedno diferencira i njihov djelokrug civilnih poslova zasebno od vojnih vlasti.[46]

[45] L. Geršković (»Historija narodne vlasti«, predavanja i materijali, izdanje »Naučne knjige«, Beograd 1954., str. 90.) označuje ovu etapu vremenski od povlačenja narodnooslobodilačkih snaga iz Srbije, t. j. od decembra 1941. do potkraj novembra 1942. Maršal Tito u svom referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a ukazao je na značajnije događaje u toj etapi.

[46] Ipak se u jednom aktu Vrhovnog štaba (objavljenom u »Borbi« br. 23. od 22. oktobra 1942.) ističe, kako u nadležnost tadanjeg Privremenog upravnog odsjeka pri Vrhovnom štabu pripada pored ostaloga i – »davanje direktiva narodnooslobodilačkim odborima, pomaganje NO odborima da postanu stvarni organi demokratske narodne vlasti i kontrola njihovoga rada ...« Treba međutim ovdje imati pred očima činjenicu, da do osnutka AVNOJ-a centralno rukovodstvo nad organizacijom i radom tadanjih narodnooslobodilačkih odbora pripada u nadležnost ovog Privremenog upravnog odsjeka, ali se iz drugih podataka može razabrati i to da je Vrhovni štab nastojao da se osamostale narodnooslobodilački odbori pa i zabranjivao neposredno miješanje mjesnih, odnosno područnih vojnih komandi u poslovanje odbora. Međutim povodom

U ovoj etapi karakteristično je za revolucionarnu izgradnju nove vlasti na tadašnjem oslobođenom dijelu Jugoslavije napose slijedeće: 1. potpuna *likvidacija ostataka stare vlasti* u zemlji, ma u kom to bilo pogledu; a istovremeno *i stabilizacija narodnooslobodilačkih odbora kao isključivih organa nove vlasti* na slobodnom dijelu Jugoslavije; 2. pretvaranje dotadašnjih malih partizanskih odreda u veće vojne jedinice (brigade, divizije, kasnije i korpuse) i time – organizacija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kao *regularne vojske* i članice u sklopu antifašističkog bloka u ratu protiv sila Osovine; 3. *donošenje prvih propisa o osnivanju, organizaciji i djelovanju narodnooslobodilačkih odbora* kao stalnih i pravih izborno-predstavničkih organa vlasti u Jugoslaviji, s kojih se razvojem na ruševinama sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije izražava *sve očitije prevladavanje novog nad starim*, iako taj proces tada još nije bio dovršen; time dolazi do neposrednog i jačeg izražaja *revolucionarni preobražaj Narodnooslobodilačke borbe u revoluciju.*

U tom razdoblju organizaciono se uzdiže nova vlast na oslobođenom teritoriju time, što se pored već posvuda na oslobođenom području osnovanih mjesnih narodnooslobodilačkih odbora pojavljuju već i viši, odnosno područni narodnooslobodilački odbori. Oni organizuju i svoje instanciono djelovanje, te sve vidljivije istupaju kao viši organi vlasti, koji nadziru i djelovanje nižih narodnooslobodilačkih odbora, ali ne ukidajući pri tome njihovo pravo na samostalno odlučivanje o tamošnjim lokalnim pitanjima. U Srbiji je takva organizacija nove vlasti bila već novembra 1941. u snažnom usponu. Tu je naime pored okružnog narodnooslobodilačkog odbora u Užicama osnovan (16. novembra 1941.) i Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju. Isto tako je 8. februara 1942. osnovan i za Crnu Goru njen Glavni narodnooslobodilački odbor. No u obim ovim našim zemljama ratne prilike presjekle su takav dalji razvitak nove vlasti. Taj se proces međutim odvija brže u drugim jugoslavenskim krajevima. U Sloveniji se već oktobra 1941. mjestimično formiraju pored mjesnih (»terenskih«) već kotarski, odnosno rajonski i okružni odbori Oslobodilačke fronte, koji prema Uputstvu IOOF (od 20. oktobra 1941.) preuzimaju na sebe i poslove političke vlasti (prikupljanje dobrovoljaca, živežnih namirnica, borbu protiv kolaboracionističkih elemenata i dr.).[47] U Hrvatskoj se već 1942. organizuju na oslobođenom području posvuda viši narodnooslobodilački odbori (općinski, kotarski i okružni). Tako su već u februaru 1942. osnovani kotarski odbori za Korenicu, Gospić i Udbinu, zatim za Vojnić, Vrginmost, Slunj, Pakrac, Požegu, Labin, Opatiju, Makarsku, Muć, Trogir i dr., kako se to istaklo na II. kongresu KPH (21.–25. novembra 1948.).[48] O višim narodnooslobodilačkim odborima i

osnutka AVNOJ-a Pozadinski odsjek Vrhovnog štaba NOV i POJ aktom br. 95. od 26. novembra 1942. objavljuje svima komandama područja ukidanje Privremenog upravnog odsjeka pri Vrhovnom štabu.

[47] O tome pobliže govori M. Šnuderl, »Zgodovina ljudske oblasti« Ljubljana 1950, str. 124. i slij., zatim »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, Ljubljana 1950, str. 15. i slij.

[48] Vidjeti zbornik referata pod naslovom »Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske«, Zagreb, 1949, str. 164. i slij.

njihovu načinu formiranja (izborima), te djelokrugu i međusobnom odnosu govore već i t. zv. Fočanski propisi »o zadacima i uređenju narodnooslobodilačkih odbora«, odnosno »Objašnjenje i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima«, koje je objavio (februara 1942.) Vrhovni štab; o tome nadalje govori i »Naredba o izborima narodnooslobodilačkih odbora« Vrhovnog štaba od septembra iste godine, te dr. Sve to pokazuje, kako se u ovom periodu već snažno razvila nova vlast na čitavom tadašnjem oslobođenom (a mjestimično i na neoslobođenom) teritoriju. Sve to pokazuje, da je Narodnooslobodilačka borba već u potpunosti prerasla u revoluciju, jer je tada već u punom jeku razvitak nove vlasti narodnooslobodilačkih odbora na ruševinama vlasti Kraljevine Jugoslavije. Već u tom periodu organizuje se ta nova vlast, kako to pokazuje formiranje viših narodnooslobodilačkih odbora, a napose i osnutak spomenutog t. zv. Privremenog upravnog odsjeka pri Vrhovnom štabu NOV i POJ. No uza sve to ipak nova vlast *još nije bila izgrađena kao potpuno organizaciono jedinstvo*. Privremeni upravni odsjek bio je sastavni dio Vrhovnog štaba i svojim djelovanjem on nije mogao tada nadomjestiti ono, što je u tom procesu nastajanja nove vlasti njoj očito nedostajalo. Još nije bilo vrhovnog organa te vlasti, koji bi kao njezin organski, sastavni dio u potpunosti ujedinjavao novu vlast u čvrstu i potpuno izgrađenu jedinstvenu cjelinu.

Treću epohu ovog procesa[49] karakteriziraju naročita dva tadašnja važna događaja: 1. *osnutak* AVNOJ-*a* i 2. *osnutak njemu sličnih vrhovnih predstavničkih tijela u pojedinim jugoslavenskim zemljama*. Ta dva momenta daju ovome razdoblju posebni pečat obilježavajući viši stepen organizacije nove vlasti u Jugoslaviji. Odatle se može razabrati dvoje: 1. *dovršavanje konstrukcije novog sistema vlasti u Jugoslaviji*, jer se od razvijanja narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa nove vlasti prelazi sada na formiranje i vrhovnih organa nove vlasti, a s time dakle prelazi na završnu liniju revolucionarne izgradnje nove jugoslavenske države, i 2. *neposrednije izraženo revolucionarno uklanjanje sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije*, jer se formiranjem vrhovnih predstavničkih tijela, kao što je AVNOJ i njemu slični organi kao ZAVNOH i ZAVNOBIH, pokazuje, da se u smjenjivanju vlasti ne zastaje samo kod nižih, odnosno osnovnih organa vlasti, nego ide i za uklanjanjem najviših organa starog sistema. Utoliko dakle ova etapa predstavlja višu stepenicu u revolucionarnom smjenjivanju vlasti u Jugoslaviji za prošloga rata.

U Rezoluciji, koju je donijelo Prvo zasjedanje AVNOJ-a (26. novembra 1942. u Bihaću), kaže se o uzrocima osnutka ovog tijela:

> »... Zbog toga predstavnici sviju zemalja Jugoslavije okupljeni u slobodnom Bihaću odlučuju, da se konstituišu u Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije kao najviši politički izraz stvore-

[49] Vremenski se tu etapu obilježava kao razdoblje »od novembra 1942. do novembra 1943.« (L. Geršković, »Historija narodne vlasti«, II. knjiga, Beograd 1953, str. 5.), dakle – od Prvog do Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Ovakvu podjelu razvitka nove vlasti u Jugoslaviji u toku rata prvi je izvršio maršal Tito u spomenutom svom referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

nog čvrstog jedinstva naroda Jugoslavije, kao izraz njihove nesalomive volje za pobedu nad okupatorima i svima njihovim slugama i pomagačima, kao telo koje će još više raditi i ujediniti napore narodnooslobodilačkih odbora i svih drugih narodnih masovnih antifašističkih organizacija u oslobođenim i neoslobođenim delovima naše zemlje ...«[50]

AVNOJ se tada javlja sa zadatkom, da u prvome redu djeluje kao vrhovno političko rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta. O tome se na istom mjestu kaže:

»Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije i iz njegove sredine izabrani Izvršni odbor stajaće pored Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije kao vrhovnog vojničkog rukovodioca Narodnooslobodilačke borbe, na čelu te borbe kao njeno političko rukovodstvo ...«[51]

Time je podvučena zapravo podjela rada između AVNOJ-a i Vrhovnog štaba: prvi preuzima civilne poslove, a drugi zadržava samo vojničku kompetenciju, vodstvo oslobodilačkog rata. Ali AVNOJ nije bio, niti ostao samo najviše političko rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta »pored Vrhovnog štaba«. On se ispoljava sve izrazitije *i kao organ političke vlasti*, nadređen svima tadašnjim osnovnim organima, narodnooslobodilačkim odborima. *Izvršni odbor* AVNOJ-*a* organizovao se po resornoj podjeli poslova na *odsjeke*, kojih je rad ujedinjavalo i nadziralo Predsjedništvo AVNOJ-a. Njemu su odsjeci periodički slali izvještaje o radu, a odsjeci su koordinirali poslovanje nižih organa vlasti. Taj hijerarhijski odnos nije potpuno ni konkretnije reguliran u svima funkcijama, napose nema osnova za tvrdnju o podređenosti zemaljskih vrhovnih predstavništava (na pr. ZAVNOH-a) AVNOJ-u i sl. Ali ima podataka o njegovu koordinantnom djelovanju u pogledu narodnooslobodilačkih odbora, kako to pokazuje na pr. konferencija, koju je 15. januara 1943. održao Upravni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a (zajedno s odsjekom Vrhovnog štaba za vojne poslove u pozadini) s predstavnicima sreskih narodnooslobodilačkih odbora i komandi područja, kako je to javio organ AVNOJ-a (»Narodno oslobođenje« od 25. januara 1943.) ili kako to pokazuje niz izvještaja raznih odsjeka Izvršnog odbora o njihovu radu AVNOJ-u i t. d. Odatle se vidi, što je zapravo tada bio AVNOJ.

Treba podvući činjenicu, da se AVNOJ u tome periodu nikad i nigdje nije isticao kao vrhovni organ vlasti, ni prema narodnooslobodilačkim odborima, odnosno zemaljskim vrhovnim predstavništvima, ni prema inozemstvu.[52] Osim toga treba ukazati i na činjenicu, da AVNOJ tada još nije

[50] »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, stenografski zapisnici, str. 58. (bez god. izdanja).

[51] Isto, na str. 51.

[52] Ni u Izjavi Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ (od 8. februara 1943.) o ciljevima Narodnooslobodilačkog pokreta, kao ni u njihovoj noti (navodno iz januara 1943.) upućenoj savezničkim vladama o kolaboraciji Draže Mihajlovića i drugih eksponenata kraljevske vlade ukazujući time na »krivicu jugoslavenske vlade u Londonu«.

ni vršio sve poslove vrhovnog organa vlasti, pa ni vrhovnog egzekutivnog organa, nego tek neke poslove redovnoga djelokruga vlade. Nameće se dakle ovdje pitanje: *što je tada bio* AVNOJ?

S obzirom na to potrebno je podsjetiti na slijedeće činjenice: 1. da je zbog pobjeda jugoslavenske narodnooslobodilačke vojske, naročito tokom 1942., bio u času formiranja AVNOJ-a već *oslobođen znatan dio jugoslavenskog područja*, 2. da je na tome području podjesen 1942. već bila gusto *izgrađena mreža osnovnih organa nove vlasti narodnooslobodilačkih odbora*, 3. da je ta *nova vlast nastajala na ruševinama vlasti Kraljevine Jugoslavije*, odnosno njenih ostataka uključenih u okupacioni režim i 4. da se u tom procesu likvidiranja stare vlasti i istovremene izgradnje osnovice nove vlasti (narodnooslobodilačkih odbora) pojavljuje 26. novembra 1943. AVNOJ *kao vrhovno predstavničko tijelo*, koje je istina preuzelo na sebe prvenstveno zadatak da bude političko rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, ali *koje preuzima na sebe i vršenje poslova*, koji inače pripadaju u nadležnost vrhovnim organima vlasti, odnosno barem u kompetenciju vlade. *Kakav se zaključak o karakteru* AVNOJ-*a može odatle izvesti?*

U savremenoj pravnoj nauci pojavilo se poslije Prvog svjetskog rata *naučanje o t. zv. »faktičnoj vladi«*. Niz istaknutih pravnih pisaca zastupa mišljenje, da se tako može nazvati organ, koji nastaje u revolucionarnoj izmjeni vlasti u jednoj državi, kada proces tog razvitka pokazuje očiti porast nove, a sve vidljivije opadanje i likvidiranje stare organizacije vlasti. Mi ovdje ne mislimo u prilog našega shvatanja uzimati ovakva mišljenja kao neki argumenat, ali smatramo, da se njima može podsjetiti na činjenicu, kako je sâm razvitak prilika u nekim zemljama poslije Prvog, a naročito nakon Drugog svjetskog rata, prinudio naučni svijet da teoretski izrazi ono, što se već silom fakata nametalo kao prijeko potrebno, što je već bilo stvarno i objektivno egzistentno. Naučna razrada toga stanja dala je tom faktičnom revolucionarnom razvitku nove državnosti tek ovu posebnu, iako još naučno općenito istina nepriznatu oznaku. Ali ovdje je presudnije to, da se ta oznaka slaže sa činjenicama u sklopu revolucionarne izmjene sistema vlasti. A to je upravo ona strana ovog procesa, koja spomenutoj tezi N. Sandera, Alfreda Verdrossa, N. Spiropoulosa i drugih o »faktičnoj vladi«[53] i daje realnu naučnu podlogu.

U Jugoslaviji se s osnutkom AVNOJ-a, stiču već – kako smo istakli – svi osnovni kriteriji, koji s obzirom na tadašnje činjenično stanje daju stvarnog osnova za sličan zaključak. Kod pravilne ocjene državnopravnog značaja osnutka i rada AVNOJ-a u razdoblju između njegova Prvog i Drugog zasjedanja nipošto se ne smije prelaziti preko činjenice, da je AVNOJ u tome razdoblju – iako se izričito još nije proglasio za vrhovni organ nove državne vlasti u Jugoslaviji – već tada faktično vršio znatan dio funkcija političke vlasti, koje inače pripadaju u redovitu nadležnost vr-

[53] Na što ukazujemo u našoj primjedbi pod brojem 1.

hovnog organa državne vlasti, odnosno državne vlade.[54] Ta činjenica i ovdje opravdava zaključak, da je AVNOJ *u vrijeme između svog Prvog i Drugog zasjedanja imao obilježja »faktične vlade« za Jugoslaviju.*[55]

No ovoj konstataciji treba pridodati i još neke okolnosti. U prvom redu to, da AVNOJ *nije vršio* – kako smo već istakli – *sve funkcije vrhovnog organa državne vlasti,*[56] nego samo jedan njihov dio. U drugom redu i okolnost, da AVNOJ u to vrijeme *još nije bio i nominalno vrhovni organ državne vlasti.*[57] I na kraju – okolnost, da u to vrijeme *emigrantskoj vladi Kraljevine Jugoslavije još nisu bila oduzeta* njezina tada još neosporna legitimna prava na vršenje funkcija za Jugoslaviju prema savezničkim vladama. A sve to pokazuje, da AVNOJ i pored gornjeg svojstva »faktične vlade« *još nije time izražavao* potpunu likvidaciju starog i dovršenje novog sistema vlasti u Jugoslaviji.[58]

Četvrta etapa ovog procesa obuhvata razdoblje od Drugog zasjedanja AVNOJ-a (29. i 30. novembra 1943. u Jajcu) do kraja narodnooslobodilačkog rata (15. maja 1945.) U tome periodu uglavnom je *završena revolucionarna izmjena sistema vlasti u Jugoslaviji.* Dotadašnji revolucionarni preobražaj jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe došao je s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a do toga stepena razvoja, kada je u tom jedinstvenom razvitku stjecajem mnogih unutrašnjih i vanjskopolitičkih fak-

[54] Kako se to pobliže može vidjeti iz niza dokumenata objavljenih u knjizi, koju je izdao Prezidijum Narodne skupštine FNRJ pod naslovom »Prvo i Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, stenografske bilješke, Beograd 1953, str. 68. i slijedeće, a napose i u referatu o razvitku AVNOJ-a s njegova Drugog zasjedanja (isto djelo, str. 141. i slij.). O razvitku AVNOJ-a općenito, a posebno i o njegovim funkcijama u razdoblju između njegova Prvog i Drugog zasjedanja pobliže govorimo (i navodimo niz podataka s toga područja) u našoj radnji pod naslovom »Razvitak AVNOJ-a«, objavljenoj u »Starinama« knj. 47, izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u Zagrebu, 1957. godine.

[55] Uglavnom zato, jer je već tada vršio iako ne sve, ali bar jedan dio funkcija političke vlasti, i to kao najviše predstavničko tijelo u Jugoslaviji pod uvjetima revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti.

[56] Napose AVNOJ u razdoblju između svog Prvog i Drugog zasjedanja nije ni bio vrhovno zakonodavno predstavničko tijelo, nego to svojstvo dobiva na Drugom zasjedanju. On je objavio neke akte (Statut Narodnog univerziteta, Uputstva nastavnicima za rad u osnovnim školama, donio je 15. januara 1943. Uredbu o zajmu narodnog oslobođenja), ali time još nije dobio svojstvo najvišeg zakonodavnog tijela.

[57] O prilikama, koje su tada u Jugoslaviji postojale s obzirom na mogućnost formiranja legalne vlade kaže M. Pijade u svojoj knjizi »Pet godina narodne države« ovo: »... Ako je u vreme osnivanja AVNOJ-a sa stanovišta situacija u zemlji i tada bilo zamišljeno obrazovanje privremene vlade – ma da bi u ovoj situaciji ona imala više manifestacioni, nego operativni karakter – međunarodni uslovi to tada još nisu dozvoljavali ... Vodeće antifašističke koalicije nemaju u to vreme još pravu sliku o onome, što se događa u Jugoslaviji i obrazovanje neke privremene vlade kod nas ne bi u tom času naišlo na njihovu podršku. Zato u Bihaću nije moglo biti urađeno ono, što je godinu dana kasnije postalo moguće u Jajcu«.

[58] Ukazujući na to maršal Tito je na Prvom zasjedanju AVNOJ-a i naglasio ovo: »Mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu, jer nam to međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju ...«

tora nastala prekretnica u državnopravnom smislu: uglavnom[59] je tada *srušena Kraljevina Jugoslavija*, te ona tada i de facto i de jure prestaje postojati, a *istovremeno je stvorena i nova jugoslavenska država, Demokratska Federativna Jugoslavija.*

Najznačajniji događaj u tome periodu predstavlja Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Svi događaji, koji su u tom revolucionarnom mijenjanju vlasti u Jugoslaviji nastali bilo prije, bilo poslije njega (sve do Ustava FNRJ), jače ističu centralno mjesto, koje ovo Drugo zasjedanje s pravom zauzima u tome zbivanju. Mnogi događaji s toga područja prije ovog Zasjedanja predstavljaju samo pripremanje ove kulminacione točke toga zbivanja, kada se s konstituiranjem nove države dovršava postepeno dotadašnje njeno nastajanje. Događaji nakon njega – sve do Ustava FNRJ – predstavljaju državnopravnu razradu osnovnih konstitutivnih elemenata s ovoga Zasjedanja.

Konstituiranje nove države izražava ovo Zasjedanje u njenim osnovnim okvirima[60] napose proglašenjem AVNOJ-a za najvišeg organa vlasti, a Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije za prvu vladu nove države. *Uređenje nove države* utvrdilo je ovo Zasjedanje u bitnim linijama, a time ujedno dovelo i do kasnijega konstituiranja državnosti šest država-članica ove federacije.[61] Pitanje *oblika vladavine* reguliralo je ovo Zasjedanje uglavnom, a kasniji državnopravni akti reguliraju i pitanje konačne likvidacije monarhije.

U nizu budućih državnopravnih akata, koji su došli nakon ovog Zasjedanja i s obzirom na njega, naročito mjesto zauzima Sporazum Tito–Šubašić (sklopljen na Visu, 16. juna 1944. i zatim u Beogradu, 1. novembra 1944.),[62] a s njim u vezi i obrazovanje t. zv. Kraljevskog namjesništva (kraljevim ukazom od 2. marta 1945., pošto je prethodno na ovo tijelo prenio svoju »kraljevsku vlast«, ukazom br. 54. od 29. januara 1945.).[63] U daljem razvitku nove jugoslavenske vlasti osobito mjesto zauzima Deklaracija o proglašenju FNRJ, koju je Ustavotvorna skupština objavila 29.

[59] »Uglavnom« stoga, što su se stjecajem svjetskopolitičkih prilika via facti zadržali (iako ilegitimno) neki ostaci starog sistema vlasti, koji su se tek u kasnijem razvitku nove vlasti, t. j. poslije Drugog zasjedanja, morali konačno likvidirati (ilegitimna reprezentacija Jugoslavije pred savezničkim vladama od strane emigrantske bivše kraljevske vlade nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a).

[60] Jer se poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a dalje razrađivala federacija, koja je inače već s Drugim zasjedanjem bila ostvarena u svom osnovnom okviru, formiranjem savezne države uz pristanak svih jugoslavenskih zemalja, članica ove federacije.

[61] Slovenije sa zasjedanjem SNOS-a, 19. februara 1944., Hrvatske sa trećim zasjedanjem ZAVNOH-a, 8. i 9. maja 1944., Bosne i Hercegovine sa drugim zasjedanjem ZAVNOBIH-a, 1. jula 1944., Crne Gore sa zasjedanjem Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, 14. jula 1944., Makedonije sa zasjedanjem ASNOM-a, 2. avgusta 1944. i Srbije sa zasjedanjem ASNOS-a, 11. novembra 1944.

[62] Tekst ovih dvaju akata Sporazuma Tito-Šubašić, kao i deklaracije Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i deklaracije vlade dra Ivana Šubašića objavljen je (s obrazloženjem maršala Tita) u okviru njegovog referata na V. kongresu KPJ (vidjeti cit. zbornik materijala s tog kongresa, str. 132.–139.).

[63] Tekst ovih Ukaza objavljen je u »Zborniku zakona, uredaba i naredaba«, Zagreb, 1945., sv. II., str. 141.

novembra 1945., da sa svoje strane čitavom tom državnopravnom stanju dade svoju naročitu, ustavnu sankciju. Konačno treba ovamo dodati još i Ustav FNRJ, te šest Ustava jugoslavenskih država-članica, kojima je čitav dotadašnji revolucionarni državnopravni razvitak u Jugoslaviji dobio konačnu ustavnu sankciju.

Ova etapa revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti u Jugoslaviji predstavljala je dakle *završnu liniju u tome procesu.* Revolucionarno smjenjivanje vlasti u Jugoslaviji, otpočeto s osnivanjem prvih narodnooslobodilačkih odbora na tek oslobođenom jugoslavenskom teritoriju (još od početka augusta 1941.),[64] prošlo je kroz sve prethodne spomenute svoje razvojne etape, da s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a dobije svoju kulminacionu liniju i dođe do svoje prekretnice u državnopravnom smislu – do potpune revolucionarne smjene sistema vlasti. Sav dalji tok državnopravnih događaja s time u vezi nije drugo, nego konačna razrada već svršene radikalne smjene sistema: s jedne strane – unutrašnjeg uređenja nove jugoslavenske države, a s druge – konačna likvidacija ostataka starog, već ukinutog[65] sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije.

U sklopu svih tih događaja u okviru ove etape dakle zaista *prekretničko mjesto, pripada Drugom zasjedanju* AVNOJ-*a*, jer s njim je izražena spomenuta revolucionarna smjena sistema vlasti, *s njime prestaje postojati Kraljevina Jugoslavija, a javlja se Demokratska Federativna Jugoslavija.*

O »DATUMU« PRESTANKA STARE, A POSTANKA NOVE JUGOSLAVENSKE DRŽAVE

Nema sumnje, da je vanredno teško konkretno odrediti vrijeme, kada u dinamičkom revolucionarnom smjenjivanju vlasti prestaje stara, a pojavljuje se nova država. Poteškoće takvog vremenskog određenja ove smjene za Jugoslaviju dale su do sada povoda za neke prigovore protiv gornje *teze o prekretničkom karakteru Drugog zasjedanja* AVNOJ-*a.*

Prigovorilo se naime s jedne strane, kako se »ne može ... sa tekućih događaja u toku revolucije skinuti neki datumi i kazati, da se toga dana rodila republika ...«[66] Ovaj prigovor sasvim je osnovan, kada je upravljen protiv takvog »skidanja datuma« iz historije revolucionarne smjene vlasti u Jugoslaviji, gdje se takav »datum« nikako ne povezuje sa svime, što mu je prethodilo, te što je faktično predstavljalo niz uzročnih fak-

[64] Prema podacima s Drugog kongresa KPH »kod nas u Hrvatskoj može se označiti mjesec august godine 1941. kao početak šireg stvaranja NOO-a. U Lici formiran je prvi NOO u Divoselu, kotar Gospić. U augustu i septembru 1941. formiraju se mjesni NOO-i i u ostalim kotarima, naročito u kotaru Korenica, Donji Lapac i Udbina ...« (cit. izdanje, str. 162. i 163.).

[65] S ovim Drugim zasjedanjem AVNOJ-a.

[66] Kako ističe prof. M. Šnuderl u svom prikazu državnopravnih rasprava objavljenih u Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu (časopis »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1949., br. 4. str. 676.).

tora, koji su i doveli do konstatacije o konstitutivnosti toga »datuma«, konkretno ovdje – Drugog zasjedanja AVNOJ-a kao »rođendana« Demokratske Federativne Jugoslavije. Bilo bi antihistorijski, kada bi se postupalo na takav način, da se na bilo koji događaj iz historije ukazuje izolovano od svih prethodnih i okolnih njegovih faktora. Dakle je umjesno, kada se takvo stanovište prema historijskom zbivanju osuđuje kao naučno neodrživo, jer takvo gledanje ne bi vodilo nikakvog obzira o historijskim činjenicama, kojih se utjecaj odražava, više ili manje, u ovom ili onom kasnijem događaju.

No posve je drukčije, kada se Drugo zasjedanje AVNOJ-a uzima u neraskidivoj vezi s čitavim tadašnjim procesom revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti u Jugoslaviji. Drukčije je, kada se istražuje njegov državnopravni karakter u zavisnosti od čitavog tog procesa, te na nj gleda kao na naročitu kariku u tome jedinstvenom lancu državnopravnog zbivanja – od prvih narodnooslobodilačkih odbora do Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Jer ovo Zasjedanje i nije drugo, nego naročito važna karika u tome lancu, ali karika s izrazitim prekretničkim državnopravnim značajem.

Pravilno je o tome kazao prof. I. Krbek u svojoj studiji »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda« –, kada je uz ostalo istakao: »Stvaranje nove Jugoslavije nije išlo jednim aktom, već duljim procesom – u čemu su dali osnovicu baš sami narodni odbori. I samo II. zasjedanje AVNOJ-a, kraj sveg njegovog velikog državnopravnog značaja, predstavlja doduše vrlo značajnu i važnu etapu u razvoju nove jugoslavenske države, ali *ta država nije tek toga dana stvorena.* Nastajanje nove jugoslavenske države teče duljim procesom i – kako se radi o originalnom revolucionarnom stvaranju nove države, a ne o državi koja se stvara nečijom voljom izvana – čitavo je *to nastajanje i radanje* faktična, odnosno politička pojava, koja se ne da šematski pravno konstruirati ...«[67]

Ova konstatacija prof. Krbeka potpuno je u skladu s historijskim činjenicama, koje vidimo u čitavom tom procesu revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti u Jugoslaviji pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe. S time su potpuno u skladu prednja *izlaganja o postepenom revolucionarnom izgrađivanju nove vlasti* u Jugoslaviji, pri čemu je Drugo zasjedanje AVNOJ-a samo jedna, državnopravno veoma značajna etapa u razvoju nove jugoslavenske države, a s tim i likvidiranja Kraljevine Jugoslavije. Odatle treba s pravom zaključiti, da »ta država nije tek toga dana stvorena«, jer su joj prethodili mnogi drugi državnopravni relevantni događaji, među koje smo naprijed istakli naročito pojavu AVNOJ-a (s njegovim Prvim zasjedanjem, 26. novembra 1942.) kao pojavu t. zv. »faktične vlade« za novu Jugoslaviju. Prema tome posvema je točna ova konstatacija prof. Krbeka u pogledu postanka nove države, koja zaista nije istom s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a nastala, već joj njeni korijeni

[67] Ova je radnja objavljena u zborniku »Nova Jugoslavija«, izdanje Instituta za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1954, str. 44–45.

sežu natrag sve do prvih narodnooslobodilačkih odbora. Jasno je dakle, da se na državnopravni značaj Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ne smije drukčije gledati, nego kako je to prof. Krbek ovdje istakao, dakle u zavisnosti s čitavim tadašnjim procesom revolucionarne izmjene sistema, odnosno kao naročitu etapu u kidanju stare, a izgradnje nove vlasti u Jugoslaviji za prošlog svjetskog rata.

Ako dakle na Drugo zasjedanje AVNOJ-a gledamo u toj njegovoj uzročnoj povezanosti s prethodnim razvitkom nove vlasti u Jugoslaviji i ako podsjetimo na našu tezu o pojavi AVNOJ-a (s njegovim Prvim zasjedanjem) kao »faktične vlade« u Jugoslaviji (dakle još od novembra 1942.), *kakav državnopravni značaj ima Drugo zasjedanje* AVNOJ-*a?*

S obzirom na naprijed izloženo izlazi da *Drugo zasjedanje* AVNOJ-*a ima u državnopravnom smislu konstitutivni karakter.* Njegova konstitutivnost sastoji se u tome, da je u okviru tadašnjeg revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti u Jugoslaviji *na tom Zasjedanju došlo do prestanka Kraljevine Jugoslavije, a postanka Demokratske Federativne Jugoslavije.*[68]

Što govori u prilog ovoj tezi o državnopravnoj konstitutivnosti Drugog zasjedanja AVNOJ-*a?* Što opravdava, da se ipak na Drugo zasjedanje AVNOJ-a može ukazati kao na »datum« prestanka stare, a postanka nove jugoslavenske države?

Redovno se u dosadašnjim naučnim radovima o ovom problemu ukazivalo uglavnom ili ponajviše samo na državnopravne akte, koje je donijelo Drugo zasjedanje AVNOJ-a 29. i 30. novembra 1943. Ovo ukazivanje na te državnopravne akte kao argumente u prilog teze, da je tada stvorena Demokratska Federativna Jugoslavija (a po našem mišljenju je istovremeno i prestala postojati Kraljevina Jugoslavija) dalo je do sada povoda nekim prigovorima, koji su bili upućeni na čisto pravnu stranu toga stajališta.

Prigovaralo se naime tezi o ovoj konstitutivnosti, da se *time navodno upada u neki državnopravni formalizam.* Tako na pr. prof. R. Lukić s pravom prigovara onima, koji kod analize državnopravnog karaktera Drugog zasjedanja AVNOJ-a vide pri svemu tome samo državnopravne akte, odnosno Odluke s toga Zasjedanja, a ne obaziru se na historijske činjenice.[69] Takav je prigovor potpuno osnovan, kada on osuđuje pravni formalizam, odnosno kada se radi nesumnjivoga značaja pravne forme zaboravlja ili zanemaruje činjenično stanje, koje i te AVNOJ-eve Odluke pravno izražavaju.

Potpuno je krivo stajalište, ako se revolucionarna izmjena sistema vlasti u Jugoslaviji izvodi isključivo i samo iz državnopravnih akata donesenih na Drugom zasjedanju AVNOJ-a ili kasnije. Takva dedukcija isklju-

[68] Pri čemu moramo ponovno podsjetiti na to, da taj »postanak« ne smatramo iznenadnim i od prethodnog razvitka nekako izolovanim događajem, nego završnom linijom dotadanjeg revolucionarnog postepenog nastajanja, koje sada – na Drugom zasjedanju dolazi do tog stepena, da se dovršava izgradnja novog sistema vlasti, a s time i konstituira nova jugoslavenska država.

[69] Rad. Lukić, »O datumu nastanka nove Jugoslavije«, objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4. za 1953., str. 312.

čivo iz pravne norme nosi u sebi normativističko-pozitivističko obilježje i zaslužuje gornji prigovor. U tom pogledu sasvim umjesno kaže prof. Krbek kako je »čitavo to nastajanje i radanje *faktična, odnosno politička pojava* ...«[70]

Nema države, koja bi nastala ma s kojim dekretom. Ni Kraljevina Jugoslavija nije prestala s Odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, niti je tim aktima stvorena Demokratska Federativna Jugoslavija. Nisu dakle državnopravni akti izvor prestanka, odnosno postanka države ni u Jugoslaviji, jer su i Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kao i kasniji državnopravni akti sve do uključujući Ustav FNRJ i t. d. bili samo pravni izraz stanja, u kojemu se u neko vrijeme nalazilo naše društvo, odnosno odraz niza osnovnih uzročnih faktora, koji su doveli do revolucionarne smjene vlasti u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata.

Ali pri tome potrebno je ovdje ukazati i na zastranjivanje, kada se državnopravnim aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a i drugim kasnijim aktima o razvitku nove jugoslavenske države, odriče relevantni značaj za točnu ocjenu državnopravnog značaja Drugog zasjedanja AVNOJ-a i t. d. Pogrešno je, ako se samo iz državnopravnih akata izvodi postanak ili prestanak države, ali *nije manje pogrešno, kada se kod ocjene državnopravnog stanja Jugoslavije prelazi preko važnosti akata Drugog zasjedanja* AVNOJ-a. Ako se pri prvom postupanju pada u idealističko zastranjivanje, koje nije daleko od normativističko-pozitivističkog precjenjivanja norme, odnosno njena postavljanja ispred i iznad države, kod ovog drugog postupka, – t. j. kada se ukazuje samo na činjenice, a zanemaruje i pravne akte – onda se tu zalazi u pseudomaterijalističke nastranosti, jer se ne vodi obzira o nerazdvojnosti pravne i faktične strane razvitka države.

Kod ocjene karaktera Drugog zasjedanja AVNOJ-a (radi točnog odgovora na gornje naše pitanje o njegovoj konstitutivnosti) potrebno je uzimati u razmatranje kako faktično, tako i pravno stanje. Jer pravo je uvijek odraz društvenog stanja, te i akti Drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavljaju istina formu, ali je njihova sadržina – slika objektivnog stanja, koje je i dovelo do formuliranja tih državnopravnih akata. Zato ćemo odgovor na naše pitanje potražiti kako s obzirom na faktičnu, tako i na pravnu stranu, koju pokazuju ovi akti.

S *faktične strane* u prilog gornje teze o državnopravnoj konstitutivnosti govori više činjenica, iz kojih izlazi, da je s tim Drugim zasjedanjem konstituiran kako postanak Demokratske Federativne Jugoslavije, tako i istovremeni prestanak Kraljevine Jugoslavije.

Postanak Demokratske Federativne Jugoslavije vidi se napose iz ovih činjenica: 1. da je nakon prethodnog postepenog nastajanja nove vlasti, nakon razvijene mreže narodnooslobodilačkih odbora kao njenih osnovnih organa, osnovan 26. novembra 1942. (na svom Prvom zasjedanju u Bihaću) AVNOJ, koji se po svojim funkcijama razvio u »*faktičnu vladu*« *nove Jugoslavije*, iako on to još nije bio nominalno, niti je vršio sve funk-

[70] Cit. djelo, str. 45.

cije vlade, a napose ne one iz djelokruga najvišeg organa državne vlasti; 2. da se AVNOJ na svom Drugom zasjedanju (29. i 30. novembra 1943. u Jajcu) *proglasio za najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo,* a Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije za prvu vladu nove Jugoslavije;[71] 3. da je na istom Zasjedanju tada donesenim AVNOJ -evim Odlukama *utvrđeno federativno unutrašnje uređenje*[72] nove države i regulirano pitanje njena tadašnjeg oblika vladavine[73] i 4. da se AVNOJ istom prilikom proglasio i za »*vrhovnog predstavnika suvereniteta* naroda i države Jugoslavije kao cjeline«.[74]

Ove činjenice upućuju na zaključak, da je na tom Zasjedanju konstituiran najviši organ državne vlasti (AVNOJ kao vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo) i formirana nominalna prva, iako privremena vlada za Jugoslaviju[75] – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. AVNOJ s tim Zasjedanjem prestaje biti samo »faktična vlada«, koja je vršila tek jedan dio poslova vladine kompetencije, jer se on tada proglašuje za najviši organ državne vlasti. Time je dotle postepeno izgrađivani sistem narodnih odbora dobio konačno svoj vrhovni organ, *koji je to i de facto i de jure.*

Sistem vlasti nove Jugoslavije imao je do ovog Zasjedanja već izgrađenu svoju osnovnu organizaciju s narodnooslobodilačkim odborima, kao i t. zv. »faktičnu vladu«, koju su predstavljali za cijelu Jugoslaviju AVNOJ, a u pojedinim jugoslavenskim zemljama dotle već osnovana vrhovna zemaljska predstavnička tijela (ZAVNOH, ZAVNOBIH i t. d.). No formiranjem ovih »faktičnih vlada« još nije bio dovršen u potpunosti sistem nove vlasti u Jugoslaviji. Za taj sistem još je trebao naime najviši organ državne vlasti, koji će vršiti sve te funkcije i koji će to biti ne samo de facto, nego i de jure, koji će dakle, dobiti i državnopravno ozakonjenje radi legitimne reprezentacije zemlje pred inozemstvom. To je ostvareno Drugim zasjedanjem AVNOJ-a, *jer* AVNOJ *tek sada postaje takav vrhovni organ nove vlasti za Jugoslaviju.* Time je dakle dotadašnjoj postepenoj izgradnji novog sistema vlasti u Jugoslaviji dodan i posljednji član, koji je još nedostajao, da on zaista bude *potpuno dograđena konstrukcija nove vlasti u Jugoslaviji,* novi sistem vlasti u punom smislu te riječi. A to je Drugo zasjedanje AVNOJ-a faktično i ostvarilo. U tome je dakle i *njegova državnopravna konstitutivnost, jer se sad istom stvara Demokratska Federativna Jugoslavija,* koja se dotle samo postepeno tek izgrađivala.

[71] Odlukom od 29. novembra 1943. »o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodnooslobodilačkog rata« (»Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, stenografske bilješke, cit. izdanje, str. 224.).

[72] Vidjeti cit. izdanje stenografskih bilježaka sa tog Zasjedanja str. 227.–228.

[73] Isto, str. 225.–226.

[74] Isto, str. 224.

[75] I u samoj ovoj Odluci kaže se da AVNOJ postaje takav organ – »za vrijeme narodnooslobodilačkog rata«.

Prestanak Kraljevine Jugoslavije izražavalo je Drugo zasjedanje AVNOJ-a napose ovim činjenicama: 1. time, što je AVNOJ-evim proglašenjem za vrhovni zakonodavni i izvršni organ vlasti u Jugoslaviji dovršena dotadašnja revolucionarna izgradnja novog jugoslavenskog sistema vlasti te *postankom Demokratske Federativne Jugoslavije istovremeno izražen i prestanak starog sistema vlasti;* 2. što je AVNOJ-*evim proglašenjem za najvišeg predstavnika »suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline« istovremeno oduzeto legitimno pravo kralju,* da bude predstavnik suvereniteta Jugoslavije, što je on dotle de jure i bio kao vrhovni organ državne vlasti tada već prestale Kraljevine Jugoslavije i 3. što je na tom Zasjedanju AVNOJ *oduzeo emigrantskoj kraljevskoj vladi* i svima kasnijim takvim vladama *pravo da legitimno predstavljaju interese Jugoslavije* pred savezničkim vladama proglasivši ujedno sve njihove buduće akte za pravno bezvrijedne.[76] Time je na ovom Zasjedanju i kralju i njegovoj vladi u emigraciji oduzeto svako pravo da vrše bilo kakve funkcije za Jugoslaviju, suverenitet koje od tada predstavlja legitimno jedino i samo AVNOJ s Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije. Iako dakle AVNOJ na Drugom zasjedanju nije izričito proglasio, da Kraljevina Jugoslavija prestaje postojati, on je to učinio na ovaj način, lišivši dotadašnjeg legitimiteta jedine organe vlasti, koji su još preostali od sistema Kraljevine Jugoslavije, naime kralja i njegovu vladu u inozemstvu, dok u zemlji već tada nije bilo nikakvih ostataka te stare vlasti. *Konstitutivnost Drugog zasjedanja* AVNOJ-*a sastojala se dakle i u tom izričito neobjavljenom, ali zato posredno izraženom ukidanju sistema Kraljevine Jugoslavije.*

S obzirom na pravnu stranu konstitutivnost Drugog zasjedanja AVNOJ-a izražena je juridičkom formulacijom ovih zaključaka, *u tada donesenim njegovim Odlukama i Deklaraciji.* Ta državnopravna konstitutivnost toga Zasjedanja pravno je *izražena u trima osnovnim tadašnjim* AVNOJ-*evim Odlukama:* 1. *Odlukom o proglašenju* AVNOJ-*a* za najviši zakonodavni i izvršni organ vlasti u Jugoslaviji konstituiran je osnutak Demokratske Federativne Jugoslavije, a time i prestanak Kraljevine Jugoslavije, 2. *Odlukom o federativnom uređenju Jugoslavije konstituirano je njezino* uređenje kao savezne države i 3. *Odlukom o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. i o oduzimanju legitimnosti emigrantskoj kraljevskoj vladi* AVNOJ je na tom Zasjedanju regulirao i pitanje oblika vladavine u Jugoslaviji. S tim svojim *osnovnim aktima*[77] AVNOJ *je na tom Zasjedanju pravno izrazio svoje odluke o prestanku stare i postanku nove jugoslavenske države.* Ovim Odlukama dan je dakle državnopravni izraz

[76] Kako kaže t. 4. AVNOJ-eve tadanje Odluke »o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. Karađorđeviću«: »Međunarodni ugovori i obaveze, koje bi ubuduće u inostranstvu sklopila u ime Jugoslavije ili njenih naroda izbjeglička takozvana jugoslovenska vlada, neće se priznati«.

[77] Tekst ovih akata objavljen je u spomenutoj zbirci stenografskih bilježaka s tog Zasjedanja, str. 219.–228, zatim kod L. Geršković, »Dokumenti o razvoju narodne vlasti«, II. izdanje, Beograd, 1948., str. 245.–263.

tadašnjeg stanja u zemlji i one (prema tome u vezi s rečenim) izražavaju državnopravnu konstitutivnost toga Zasjedanja.

Dakle, i s faktične i s pravne strane iz svega, što je naprijed o tome rečeno izlazi, da je *Drugo zasjedanje imalo u državnopravnom smislu konstitutivan karakter* i to: 1. jer je s tadašnjim proglašenjem AVNOJ-a za vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, odnosno za najviši organ vlasti Jugoslavije dovršena dotadašnja postepena izgradnja novog sistema vlasti, a *samim time se javlja nova država, Demokratska Federativna Jugoslavija* i 2. što je istovremeno *s konstituiranjem nove države prestao de facto i de jure postojati stari sistem vlasti* time, što su nakon izgradnje nove vlasti u samoj zemlji (na ruševinama stare vlasti) Drugim zasjedanjem ujedno *prestali biti organi vlasti za Jugoslaviju i kralj i njegova vlada u emigraciji*, kojoj je usto ujedno i izričito oduzeto svako legitimno pravo na vršenje takvih funkcija.

Ova konstitutivnost razjašnjava i spomenuti *prekretnički karakter tog Zasjedanja*, ali uvijek gledajući na nj kao na sastavni dio čitavog tadašnjeg revolucionarnog preobražaja jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe. Ako se dakle na taj prekretnički državnopravni značaj Drugog zasjedanja AVNOJ-a gleda u nerazdvojnoj vezi s prethodnim razvitkom nove vlasti u Jugoslaviji, onda je neosnovan svaki prigovor o »skidanju datuma« iz historije nove vlasti u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata. Gleda li se dakle tako na ovu konstitutivnost kao na prekretnicu u tome procesu, onda *ima osnovanog razloga ukazivati na »datum« Drugog zasjedanja* AVNOJ-*a* kao na dan, kada je dotadašnje revolucionarno smjenjivanje sistema vlasti u Jugoslaviji došlo do svog najvišeg izražaja, naime do prestanka postojanja Kraljevine Jugoslavije i postanka Demokratske Federativne Jugoslavije.[78]

[78] Pridajući AVNOJ-u do njegovog Drugog zasjedanja karakter t. zv. »faktične vlade« za Jugoslaviju i konstatujući da je ovo tijelo istom s Drugim svojim zasjedanjem postalo vrhovni organ nove državne vlasti (a samim time se istom tada konstituira i Demokratska federativna Jugoslavija), nismo time došli u suprotnost sa činjenicama, niti odvajamo »faktično« od pravnog stanja. Činjenice potvrđuju – kako smo već istakli – osnovanost teze o državnopravnoj konstitutivnosti Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ali i postavku o svojstvu AVNOJ-a dotle kao »faktične vlade«. Do Drugog zasjedanja AVNOJ samo de facto vrši spomenute (ne sve!) funkcije vlade, dijelom i vrhovnog organa državne vlasti. Revolucija daje tom faktičnom stanju svoje ozakonjenje, ali ona do Drugog zasjedanja AVNOJ-a još nije sasvim pobjedila i likvidirala dotadanje državnopravno stanje Kraljevine Jugoslavije. Istom s Drugim zasjedanjem dobiva taj razvitak svoju izričitu državnopravnu sankciju. Faktično stanje AVNOJ-a do njegovog Drugog zasjedanja nije lišeno i svog pravnog karaktera, utoliko što mu to retrogradno daje pravna sankcija s Drugog zasjedanja. Jedan od naših pravnika kazao je s tim u vezi kako »svaka revolucija stvara pravo«. To je samo djelimično točno ako se pri tome misli na svaku revoluciju, koja pobjedi. Ako revolucija nije pobjedila, ona ne stvara pravo, nego se njeno djelovanje pretvara – prema pobjedničkom sistemu – u politički delikt. Jugoslavenska je revolucija pobijedila, ali je ta pobjeda državnopravno došla do svog nedvojbenog izražaja tek sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Dotle je ona tek pobjeđivala, ali još ne i pobijedila. Ta činjenica pobjede jugoslavenske Revolucije s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a vidi se i iz okolnosti, da se tada konstituiraju vrhovni organi nove državne vlasti, donose prvi temeljni državnopravni propisi, a samim time se konačno ruši i dotadanji sistem vlasti Kraljevine

Ali to ipak ne znači, da je Drugim zasjedanjem u potpunosti već dovršena čitava izgradnja osnovne konstrukcije novog sistema. Drugim zasjedanjem AVNOJ-a dovršen je samo glavni okvir tog novog sistema, ali unutar njega izvršene su još tokom prošloga rata temeljne razrade kako njena unutrašnjeg uređenja, tako i u pogledu njena oblika vladavine sa likvidacijom nekih ostataka starog sistema, koji su stjecajem svjetskopolitičkih prilika preostali bili faktično, ali ilegitimno. O tome govorimo u idućem izlaganju.

IZGRADNJA FEDERACIJE I IZMJENA VLASTI U JUGOSLAVIJI ZA NOB-e

Pitanje izgradnje jugoslavenske federacije za vrijeme prošlog svjetskog rata ne bi sasvim strogo ni pripadalo u okvir ovih izlaganja o problematici prestanka stare i postanka nove jugoslavenske države u spomenutome razdoblju. Na tu srčiku ove problematike uglavnom smo ukazali već u prethodnom izlaganju. Ali jer se i kod izgradnje jugoslavenske federacije pod uvjetima revolucionarnog stvaranja Demokratske Federativne Jugoslavije radi ipak o dovršenju toga sistema vlasti, o daljoj razradi osnovnih elemenata novog državnopravnog stanja, to je već i stoga – kao i radi cjelovitosti ovoga prikaza – potrebno, da se u osnovnim potezima osvrnemo ovdje i na ovaj proces izgradnje federalizma u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

Ovo je potrebno utoliko više, što se kod toga procesa (razvitka jugoslavenske federacije za prošloga rata) pojavljuju i neke osobitosti, koje tom procesu daju posebno obilježje, ali i postavljaju pitanje o tome, *kada je stvorena jugoslavenska federacija;* samim time ovdje se ističe *i problem o likvidaciji sistema centralizma Kraljevine Jugoslavije, te dovršenja sistema vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije.*

U našim ranijim radovima o problemu razvitka federacije u Jugoslaviji[79] mi smo već ukazali na suštinu toga procesa i na njegove glavne karakteristike. Ovdje ćemo se zbog naprijed istaknutih razloga osvrnuti samo u najbitnijim linijama na tu problematiku, i to koliko je ona u vezi s našim osnovnim pitanjem, ukazavši pri tome i na neke nove momente, koji pobliže osvjetljavaju ovo područje.

Složenost problema o postanku jugoslavenske federacije pokazuje već i sama AVNOJ-eva Odluka »o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu«. Na njenu uvodnom mjestu, naime, kaže se o tomu

Jugoslavije. Sankcija čitavog tog procesa revolucionarnog smjenjivanja vlasti u Jugoslaviji uslijedila je prvi put s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a, ali s retrogradnom važnošću, pravni karakter dobivaju i svi prethodni akti, koji dakle pravno važe ex tunc. Prema tome isto ovo važi i za AVNOJ do njegovog Drugog zasjedanja. Ako se u tome gleda neko razdvajanje faktičnog od pravnog, onda je to neosnovano, jer je i u tom faktičnom stanju imanentno i pravno, ali ono se afirmira tek s punom pobjedom ove revolucije, što je izraženo na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

[79] Napose u našoj knjizi »Razvitak jugoslavenskog federalizma«, Zagreb 1952. i dr.

»... *Jugoslavija izgraduje se i izgradit će se na federativnom principu* ...«[80]

Ovakva stilizacija te Odluke daje izvjesnog povoda za postavljanje pitanja, kada je federacija stvorena u Jugoslaviji. Ako se na Drugom zasjedanju AVNOJ-a kaže, kako se ona tek – »izgrađuje i izgradit će se ...«, ne znači li ta formulacija možda i to, da ona tada još nije ni bila uvedena u novoj jugoslavenskoj državi?![81] Svakako je ovdje potrebno objašnjenje.

No pored toga složenost toga problema izlazi i iz naročite strane izgradnje federacije u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Činjenica je naime, da se u procesu stvaranja nove jugoslavenske države za vrijeme prošlog rata konstituirala najprije savezna država (Drugim zasjedanjem AVNOJ-a), a onda istom poslije toga – tokom 1944. godine – formiraju se i federalne države-članice ove federacije.[82] I s te strane nameće se potreba objašnjenja, jer nije li možda demokratska federativna država nastala najprije kao neka unitarna država, da istom kasnije dođe do federalizacije?

Na ta pitanja dana su do sada uglavnom *tri odgovora*, koja se mogu sažeti u slijedećem:

Prvi se sastoji u tvrdnji, da je nova jugoslavenska država u spomenutom procesu svoga revolucionarnog nastajanja stvorena kao *naročita država široke decentralizacije i da ona nije složena država*.[83]

Drugi je odgovor na gornje pitanje u postavci, da je jugoslavenska federacija nastala tek *onda, kada su konstituirane sve njezine države – članice*.[84]

Treći je odgovor na to, da je *federacija u Jugoslaviji nastala istovremeno s novom državom*, Demokratskom Federativnom Jugoslavijom, te da ona prema tome i s obzirom na državno uređenje *izražava revolucionarnu smjenu sistema vlasti u Jugoslaviji*.[85]

U idućem izlaganju osvrnut ćemo se ukratko na sva ta tri stajališta, da bi njihovom analizom došli do odgovora na pitanje kada je u Jugoslaviji nastala federacija i koliko je i taj proces u vezi s revolucionarnom smjenom sistema jugoslavenske vlasti.

[80] »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje stenografskih bilježaka, str. 227.

[81] Odatle bi se moglo naime izvoditi zaključak, kao da s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a *još i nije ostvarena federacija, nego da će se ona istom kasnije izgradivati.*

[82] Podaci o tome navedeni su u primjetbi br. 61. ove radnje.

[83] Kako to na pr. ističe Rad. Lukić u *svojoj spomenutoj raspravi* str. 308.

[84] To stanovište izraženo je kod nas i u literaturi (v. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4. za 1953.), Rad. Lukić, »O nekim pitanjima iz oblasti teorije države i prava« objavlj. u čas. »Anali« Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 1. za 1955., str. 60. i slij., te dr.

[85] O tome na pr. naša rasprava »Problem o višedržavnosti jugoslavenske federacije«, objavlj. u »Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu«, za 1955., str. 119. i slij.

Prvo stajalište o problemu revolucionarne smjene sistema s obzirom na uređenje nove jugoslavenske države daje u krajnjoj liniji *odričan odgovor na pitanje o postanku jugoslavenske federacije*. Pri tome se naime polazi od naročitog tumačenje samog pojma suštine federacije i s te polazne linije dolazi do zaključka, kako se ovdje zapravo i ne radi o federaciji u smislu sistema višedržavnosti.

Neki autori[86] naime misle, da federacija, uzimajući nju općenito, i nije nikakva složena država, nego *naročita unitarna država sui generis*.[87] Gledajući dakle na federaciju kao specifičnu široku decentralizaciju dolazi se u krajnjoj liniji i do negiranja, da je nova jugoslavenska država uopće federacija.[88]

U vezi s takvim gledanjem na suštinu federacije odriče se karakter složene države novoj jugoslavenskoj državi i s obzirom na *pitanje o suverenitetu u federaciji*. Ako ova država nije općenito uzevši federacija (jer je prema tome stajalištu – svaka federacija ipak »samo specifična unitarna država široke decentralizacije), onda odatle izlazi i to, da se ni kod ove jugoslavenske federacije ne može govoriti o njoj kao o sistemu višedržavnosti, odnosno da ni ona nije predstavljala sistem dvaju suvereniteta, t. j. savezne i federalnih država-članica.[89]

Konkretno bi se ta problematika svodila na jedno: da li je u procesu revolucionarne izgradnje nove jugoslavenske države za vrijeme prošlog rata *dolazila do izražaja spomenuta višedržavnost Demokratske Federativne Jugoslavije ili ne*. Može li se konstatovati, da bi Demokratska Federativna Jugoslavija bila unitarna država, makar i sui generis? U čemu bi se onda tu sastojala revolucionarna promjena u sistemu vlasti nove prema staroj jugoslavenskoj državi?

U dinamičkom procesu revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti u Jugoslaviji nije lako utvrditi posve određeno elemente dvojnog suvereniteta i sasvim izrazite državnosti savezne i federalnih država. No činjenice omogućuju ipak neposredniji uvid u suštinu toga procesa, te osvjetljavaju odnose između dijelova i Jugoslavije kao cjeline.[90] Kakvu sliku

[86] Vidjeti o tome na pr. kod H. Kelsena, »Teorija države i prava«, prevod R. Lukića, Beograd, 1951., str. 299. i slij., te dr.

[87] I kod nas na pr. Rad. Lukić u svom udžbeniku »Teorija države i prava«, knj. I., zastupa mišljenje da je federacija zapravo samo unitarna država naročite vrste, odnosno da je ona decentralizacija, koja se od »obične decentralizacije razlikuje samo po visokom stupnju decentralizacije« (cit. djelo, Beograd, 1954.).

[88] Naši autori, koji su sličnog mišljenja, iz tog svog principijelnog stanovišta (o federaciji kao specifičnoj unitarnoj državi, »širokoj decentralizaciji«) ipak ne izvode zaključak o negiranju federacije Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, ali se on nameće logičkom nuždom iz takvih postavki o suštini federacije.

[89] Tako na pr. R. Lukić u raspravi »O nekim pitanjima iz oblasti države i prava«, cit. izd. str. 299. i dr.

[90] Kako to pokazuje na pr. Odluka ZAVNOH-a od 8. maja 1944. »o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na II. zasjedanju AVNOJ-a 29. i 30. studenog u Jajcu«, gdje se uz ostalo kaže: »... Zbog tog na svom III. zasjedanju, pošto se na osnovu prava samoodređenja konstituiralo kao vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, kao predstavnik narodnog i državnog suvereniteta i kao najviši organ državne narodne vlasti federalne države Hrvatske u sastavu federativne države Jugoslavije ....«

o tome daje izgradnja jugoslavenske federacije u toku prošlog svjetskog rata?

Faktično može se sa sigurnošću kazati, da u procesu revolucionarnog razvoja nova jugoslavenska država *nije bila unitarna.* Jedan od osnovnih principa tadašnje Narodnooslobodilačke borbe i njena revolucionarnog prerastanja bio je u isticanju neprikosnovenosti samoodređenja naroda Jugoslavije. Revolucionarni preobražaj te oslobodilačke borbe bio je upravo prožet zahtjevima i nastojanjem, da se u potpunosti likvidira stari centralizam Kraljevine Jugoslavije i da se u skladu s historijski razvijenom internojugoslavenskom višenacionalnošću nova država uredi po načelu federalizma. Niz političkih deklaracija Narodnooslobodilačkog pokreta i prvih državnopravnih akata iz toga perioda govore *o prijekoj potrebi uređenja Jugoslavije kao federativne države.*[91] Može li se dakle pretpostaviti, da je u revolucionarnom izgrađivanju nove države drukčije postupano? Činjenice pokazuju, da su vrhovna predstavnička tijela u pojedinim jugoslavenskim zemljama (ZAVNOH, ZAVNOBIH i t. d.) upravo za vrijeme svoje revolucionarne izgradnje u toku prošloga svjetskog rata samostalno fungirali i da njihovo djelovanje ničim nije sputavao AVNOJ. Oni su de facto bili autonomni u pravom smislu riječi, jer su svoje poslove oni sami rješavali, svakako u skladu s općim principima Narodnooslobodilačke borbe i u okviru zajedničkih interesa u čitavoj Jugoslaviji.[92] Faktično se dakle ne može kazati, da je Demokratska Federativna Jugoslavija niti nastala, a niti bila unitarna država.

Pravno stanje u Jugoslaviji za to vrijeme odgovaralo je spomenutom činjeničnom stanju. Na Drugom zasjedanju AVNOJ se proglasio za vrhovnog organa vlasti »Jugoslavije ... kao cjeline ...« Već to pokazuje, da se pri tome mislilo i na izvjesne dijelove te »cjeline«. Inače se ne bi tako naglašavala ni ona. Nije bez značenja ni činjenica, da AVNOJ istom prilikom govori o izgrađivanju federalnih dijelova »Jugoslavije ... kao cjeline« i izričito spominje prethodni razvitak jugoslavenskih zemalja kao takvih samostalnih državnopravnih oblasti u okviru »Jugoslavije ... kao cjeline«.

Ali k tome treba dodati i državnopravnu sankciju izgradnje federacije u smislu AVNOJ-eva ozakonjenja federalizma, naime kako se to legalizovalo prilikom konstituiranja vrhovnih organa vlasti u pojedinim jugoslavenskim zemljama. Ovdje na pr. treba ukazati na ono, što je o federaciji normirano na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a (8. maja 1944. u Topuskom), gdje se reklo:

[91] Kao što to na pr. pokazuje Proglas AVNOJ-a (od 27. novembra 1942.) s njegovog Prvog zasjedanja, Komunike Izvršnog odbora Oslobodilačke fronte Slovenije od decembra 1942., Izjava Vrhovnog štaba NOV i POJ sa AVNOJ-em od 8. februara 1943, Rezolucija ZAVNOH-a od 13. juna 1943. (t. zv. »Plitvička rezolucija«) i t. d.

[92] Kako to pokazuje na pr. izvještaj o radu ZAVNOH-a na njegovom Trećem zasjedanju u Topuskom od 8. maja 1944. i dr.

»... Na osnovu suverene volje i prava samoodređenja naroda Hrvatske, a u skladu s odlukama donesenim na II. zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu, 29.–30. studenog 1943., Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske kao jedini pravi državni Sabor Hrvatske, vrhovni je organ državne vlasti, vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Hrvatske i predstavnik suvereniteta naroda i države Hrvatske kao ravnopravne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije ...«[93]

U svima takvim, uglavnom slično formuliranim, državnopravno konstitutivnim aktima Hrvatske, Srbije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije, u skladu s gornjom faktičnom njihovom autonomnošću ovdje je pravno utvrđeno slijedeće: 1. da su njihova područja u tom procesu revolucionarne izmjene sistema vlasti u Jugoslaviji, odnosno izgradnje uređenja nove jugoslavenske države, zaista predstavljala državnopravnu oblast sa svima osnovnim elementima njihove (»federalne«) državnosti, 2. da su na taj način organizovane jugoslavenske zemlje sačinjavale dijelove zajedničke Demokratske Federativne Jugoslavije, 3. da su se dakle u tadašnjem unutrašnjem uređenju Demokratske Federativne Jugoslavije stjecale dvije državnosti, naime ona savezne države – Demokratske Federativne Jugoslavije – i one njenih »federalnih« država-članica (Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine, Slovenije, Crne Gore i Makedonije) i 4. da je prema tome Demokratska Federativna Jugoslavija bila i de facto i de jure ono, što je ona već u svome nazivu izražavala, naime *složena država, odnosno sistem dvojne višedržavnosti*. Odatle izlazi, da je protivno historijskim činjenicama i dakle neosnovano prvo stajalište, po kojemu se negira Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji svojstvo složene države. Time se ujedno poriče i činjenica, da je upravo zbog rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji Narodna revolucija i dovela do federacije.

Drugo stajalište o problemu izgradnje jugoslavenske federacije za Drugog svjetskog rata polazi od principijelnog stajališta, da je svaka federacija ujedno i sistem višedržavnosti,[94] ali upravo s te principijelne točke tu se naglašava, kako je federacija u Jugoslaviji stvorena istom s konstituiranjem svih šest njenih država članica.

Na prvi se mah ovo stajalište zaista čini, kao da je sasvim u skladu s historijskim činjenicama. Jer u Jugoslaviji se u toku prošloga rata *najprije konstituirala savezna država, a onda poslije toga formirane su i državnosti njenih članica*. U prošlosti međutim federacije su redovno nastajale tako, da su se udružile u zajedničku državu dvije ili više država,

[93] »Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske« (8.–9. svibnja 1944.), stenografski zapisnici, izdanje Sabora Narodne republike Hrvatske, Zagreb, 1950, str. 90.

[94] To znači ujedno i sistem dvojne državnosti, odnosno da svaka federacija ima ne samo državnost savezne, nego i one njenih država članica (»savezna« i »republička« ili »federalna« državnost).

koje su već postojale, koje su ugovorom prenijele na saveznu državu jedan dio svojih funkcija i prava. Najprije su dakle postojale države, koje se imaju ujediniti, a onda je tek njihovim udruženjem nastala savezna država.[95]

No ako takav redoslijed činjenica kod stvaranja drugih federacija govori u prilog gornjega stajališta, to još ne znači, da se odatle može doći do zaključka o negaciji svojstva federacije Demokratske Federativne Jugoslavije. Kada bismo usvojili gornje stajalište onda bi to značilo, da je sve do potkraj 1944. (t. j. do konstituiranja Srbije kao države članice Demokratske Federativne Jugoslavije) nova jugoslavenska država bila unitarna i da se tek kasnije pretvorila u federativnu. *Što pobija ovakvu pretpostavku?*

I ovdje treba posegnuti za historijskim faktima, da istom poslije njih razmotrimo i juridičku stranu toga problema. *Faktično* naime tu pretpostavku o navodnom prvotnom unitarnom karakteru Demokratske Federativne Jugoslavije i o njenu kasnijem prijelazu u federaciju pobija već ono, što je naprijed rečeno *o postojanju »faktičnih vlada«* u jugoslavenskim zemljama još prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a.[96] S tim u vezi treba ukazati i na činjenicu, *da su na Drugom zasjedanju* AVNOJ-a *sudjelovali predstavnici iz svih jugoslavenskih zemalja* i da su oni kao njihovi delegati na tom Zasjedanju svojim izjavama o potrebi izgradnje federacije pridonijeli, da je donesena spomenuta odluka o federativnom uređenju nove jugoslavenske države.[97] Faktični razvitak zasebnih organizacija nove vlasti u Hrvatskoj, Sloveniji[98] i t. d. u okviru Jugoslavije u vezi s izjavama njihovih delegata na Drugom zasjedanju AVNOJ-a pokazuje, da je faktično do ostvarenja jugoslavenske federacije došlo iz težnje naroda jugoslavenskih zemalja da takvim uređenjem riješe nacionalno pitanje

[95] Kako to pokazuje na pr. postanak švajcarske federacije savezom triju kantona (Uri, Schwyz i Unterwalden, u XIII. vj.), zatim pridruženjem daljnjih pet kantona u XIV. vj. i dr., zatim formiranje Njemačke federacije prema Wajmarskom Ustavu od 1919., i dr.

[96] O samostalnom djelovanju vrhovnih predstavništava u Jugoslaviji (na oslobođenom njenom dijelu) za vrijeme ovog izgrađivanja nove jugoslavenske države pruža sliku i referat, kojeg je na Trećem zasjedanju AVNOJ-a u Beogradu 7. avgusta 1945. dao izvjestilac M. Pijade, kada je uz ostalo rekao: »Ovaj izvještaj ne bi bio potpun, ako se ne bi osvrnuo i na jedan veliki nedostatak u radu Predsedništva, a to je gotovo potpuno odsustvo veze između Predsedništva AVNOJ-a i predsedništva federalnih narodnih pretstavništava. Takve tesne veze neizostavne su, ali njih nije bilo ...« (»Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene narodne skupštine«, izd. Privremene narodne skupštine, Beograd, 1945., str. 32.).

[97] O tome pruža podatke »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje, str. 141. i slij.

[98] Podatke o razvitku tog vrhovnog predstavništva za Hrvatsku sadrži spomenuti zbornik referata »Drugi kongres KPH«, cit. izdanje, naša radnja »Razvitak ZAVNOH-a« (objavljena u čas. »Historijski zbornik«, za 1949.), zatim zbornik radova o razvitku nove jugoslavenske države »Nova Jugoslavija«, Instituta za historiju država i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, te dr. O razvitku vlasti za Sloveniju pruža obilne podatke djelo prof. Maksa Šnuderla pod naslovom »Zgodovina ljudske oblasti«, Ljubljana, 1950., zatim njegova zbirka »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, Ljubljana, 1949., te dr.

Jugoslavije na demokratski način, polazeći od konstatacije o internojugoslavenskoj višenacionalnosti do zahtjeva i ostvarenja jugoslavenske višedržavnosti, a to znači – federativne jugoslavenske države. U *pravnom pogledu* spomenutu pretpostavku o tome, kao da je Demokratska Federativna Jugoslavija najprije (od Drugog zasjedanja AVNOJ-a) bila unitarna, a postala federacijom tek od konstituiranja državnosti svojih članica (dakle do potkraj 1944.), pobijaju svi državnopravni akti, koji su regulirali federativno uređenje nove Jugoslavije počevši od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do zasjedanja ASNOS-a, gdje je (11. novembra 1944.) konstituirana Srbija kao država-članica te federacije. Čitav niz deklaracija i drugih obrazloženja u referatima s tih Zasjedanja objašnjavaju, što zapravo znači formulacija odnosnih državnopravnih konstitutivnih akata o federaciji u okviru Jugoslavije. Odatle se vidi i s pravne strane, da je Demokratska Federativna Jugoslavija bila već svojom pojavom složena država i da je pretpostavka o kakvom naknadnom njezinu federaliziranju kao tobožnje unitarne države lišena svoga i faktičnog i pravnog osnova. Stoga treba i ovo drugo stajalište o gornjem problemu (otkada je u Jugoslaviji federacija) odbaciti kao neosnovano.

Treće stajalište o tome problemu polazi od historijskih činjenica, koje ukazuju na državnopravni prekretnički karakter Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Ovdje se ističe ne samo činjenica, da je federacija oblik uređenja države, koji je s *njom u Jugoslaviji istovremeno nastao* kao forma uz svoju sadržinu, nego se pri tome podvlači *uz spomenute državnopravne akte* i okolnost, da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a izražavalo i u tom pogledu prekretničku točku *s obzirom na prethodni proces federalizacije* Jugoslavije u revolucionarnom izgrađivanju nove vlasti.

Faktično se u procesu revolucionarnog nastajanja nove vlasti u Jugoslaviji još prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a ne samo *isticala tendencija federalizacije*, nego se ona *povremeno i mjestimice ostvarivala.* U periodu do Drugog zasjedanja AVNOJ-a nije se samo isticala potreba federativne izgradnje Jugoslavije radi demokratskog rješenja nacionalnog pitanja – kako smo to već naprijed istakli – nego se u više mahova pristupilo i ostvarivanju te ideje. Kao izraz ovakva nastojanja za federalizacijom Jugoslavije ističe se ne bez osnova na pr. t. zv. *Vojno savjetovanje u Stolicama* održano 26. septembra 1941. Tom prilikom je pored ostaloga zaključeno, da se organizuju i Glavni štabovi za pojedine jugoslavenske zemlje (Glavni štab za Hrvatsku, pored ovog za Srbiju, za Sloveniju i t. d.). To pokazuje, da se i u tadanjim uvjetima početne izgradnje oslobodilačke vojske Jugoslavije mislilo na to, da svaka jugoslavenska zemlja dobije i svoje vojno rukovodstvo, koje će zajedno s Vrhovnim štabom voditi ratne operacije na svome području. Dalji izraz postepene federalizacije Jugoslavije predstavljaju spomenuta već vrhovna zemaljska predstavništva (ZAVNOH, ZAVNOBIH i t. d.), koja su zajedno s AVNOJ-em preuzeli na sebe i vršenje funkcija političke vlasti, svako za svoje područje, i na taj način razvijali klice kasnije državne vlasti šest jugoslavenskih federalnih država-članica.

Sve te činjenice pored drugih okolnosti pokazuju, kako su se u Jugoslaviji u toku prošlog rata u revolucionarnom smjenjivanju sistema vlasti postepeno izgrađivali osnovi kasnije federacije uporedo s nastajanjem same države. Time se ujedno jasno pokazivalo, da *centralističko uređenje narod ne želi, već ga otklanja zajedno sa čitavim sistemom Kraljevine Jugoslavije.*

Kasnije konstituiranje šest federalnih država-članica predstavlja zaista specifičnost u razvitku jugoslavenske federacije, ali ne i dokaz, da je Demokratska Federativna Jugoslavija bila tobože najprije unitarna, pa tek istom s konstituiranjem državnosti svojih članica poprimila federativno uređenje. Navedene činjenice naime pokazuju, da je jugoslavenska federacija nastajala zajedno s izgradnjom Demokratske Federativne Jugoslavije u toku revolucionarnog smjenjivanja sistema vlasti u njoj za *prošlog svjetskog rata.*

Zaključujući ovo razmatranje s obzirom na uređenje nove jugoslavenske države, konstatujemo, da je s obzirom na istaknute činjenice – *federacija u Jugoslaviji nastala zajedno s novom državom.* Ona se u okviru revolucionarnog nastajanja Demokratske Federativne Jugoslavije postepeno izgrađivala i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a došla je do svoje državnopravno prekretničke točke, kada je s konstituiranjem nove jugoslavenske države ozakonjeno i njeno federativno uređenje. Jugoslavenska federacija razvijala se dakle pod tim uvjetima i ona je nastala: 1. *kao negacija starog sistema, centralizma Kraljevine Jugoslavije i* 2. *kao afirmacija novog sistema vlasti u Jugoslaviji, odnosno kao državnopravni izraz rješenja jugoslavenskog nacionalnog pitanja.*

SMJENA SISTEMA U JUGOSLAVIJI I LIKVIDACIJA MONARHIJE

Premda je s obzirom na već navedene historijske činjenice konstatovano, da je do smjene sistema vlasti u Jugoslaviji došlo u toku Narodnooslobodilačke borbe njenim revolucionarnim preobražajem i to u svom najvišem stepenu – na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, ipak se nameće potreba da pobliže razmotrimo s tim u vezi i neke događaje, koji su se desili u Jugoslaviji poslije ovog Zasjedanja baš u pogledu pitanja konačnog uređenja oblika vladavine u Jugoslaviji.

U pogledu oblika vladavine u Jugoslaviji stječu se veoma komplikovana pitanja, koja uvelike otežavaju da se točno utvrdi, kada je stvorena Demokratska Federativna Jugoslavija, odnosno kada je prestala postojati Kraljevina Jugoslavija. Poteškoće oko tog pitanja ističu se već i u načinu kojim se na Drugom zasjedanju rješavalo ovo pitanje oblika vladavine u novoj državi. No one se ispoljavaju na poseban način i u vezi s nekim kasnijim događajima.

Prva je poteškoća pri tome već *u spomenutom načinu rješavanja problema monarhije na Drugom zasjedanju* AVNOJ-a. Tada naime nije nova

država proglašena za republiku, a niti je donesena izričita odluka o ukidanju monarhije u Jugoslaviji. Nasuprot tome rečeno je u AVNOJ-evoj Odluci (od 29. novembra 1943.) »o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. Karađorđeviću«:

»... 1. Takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inostranstvu oduzimaju se sva prava zakonite vlade Jugoslavije, a napose pravo da pred stranim državama zastupa narode Jugoslavije. To važi i za svaku drugu »vladu«, koja bi ubuduće bila stvorena u zemlji ili izvan zemlje, a mimo volje naroda Jugoslavije, koja se danas izražava jedino u Antifašističkom veću narodnog oslobođenja Jugoslavije.

»2. Kralju Petru II. Karađorđeviću zabranjuje se povratak u zemlju, s tim da će pitanje kralja i monarhije rešiti sam narod svojom sopstvenom voljom posle oslobođenja čitave zemlje ...«[99]

Odavde se interpretacijom samoga teksta mogu uočiti dva zaključka: 1. da je time AVNOJ oduzeo legitimitet svima kraljevskim vladama, kako tadanjoj, tako i eventualno budućim, koje će se ma gdje sastaviti bez odobrenja jedino legitimnog predstavnika suvereniteta Jugoslavije – AVNOJ-a i 2. da je AVNOJ zaključio, kako će pitanje monarhije riješiti »sam narod svojom sopstvenom voljom poslije oslobođenja čitave zemlje«. Time smo stavljeni pred dilemu: *da li je* AVNOJ *s takvim svojim zaključkom zaista riješio pitanje monarhije ili je on to pitanje ipak ostavio otvoreno?!*

Ako je AVNOJ pri tom zaista ostao pri stajalištu, kako će pitanje oblika vladavine u Jugoslaviji (i poslije njegova Drugog zasjedanja) tek po svršetku rata imati da se riješava (»pitanje kralja i monarhije«), *može li se onda održati postavka*, da je s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a zaista izvršena revolucionarna smjena vlasti u Jugoslaviji, odnosno *da je s tim Zasjedanjem zaista prestala postojati Kraljevina Jugoslavija*, a stvorena Demokratska Federativna Jugoslavija?

Analiza čitavog sistema vlasti, kako je on ozakonjen na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, pokazuje, da kralj u tada stvorenom novom sistemu nije bio nikakav organ državne vlasti. A otkuda se međutim donosi na tom istom Zasjedanju Odluka, po kojoj će se »pitanje monarhije« riješiti »poslije oslobođenja čitave zemlje«? Ako takav zaključak AVNOJ-a zaista znači, da će se o obliku monarhije rješavati tek nakon svršetka rata, da li se može onda govoriti o konstituiranju nove jugoslavenske države, kada je tobože i dalje ostala stara monarhija, a s njom i sve ono, što je uz nju neposredno povezano? Drugim riječima, nameće se pitanje: *kakav smisao ima ova* AVNOJ-eva *Odluka?*

Kad bi nju tumačili samo gramatički, odnosno onako, kako ona glasi, onda bi po njezinoj formulaciji zaista morali zaključiti, kao da je AVNOJ tim svojim zaključkom ostavio otvoreno pitanje oblika vladavine i da ga tada (na svom Drugom zasjedanju) nije riješio. Samim tim došli bismo

[99] Stenografske bilješke s Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 226.

do daljeg, s time povezanoga zaključka, *da bi* AVNOJ *na taj način za Jugoslaviju ostavio i dalje monarhiju.* Ima li takav smisao ova AVNOJ-eva Odluka?

Njezin smisao treba dakle tražiti u njezinoj povezanosti sa svim onim, što joj je prethodilo i što je sa svoje strane na nju više ili manje utjecalo. Dovedena u vezu s nizom svojih uzročnih faktora, ta AVNOJ-eva Odluka dobiva međutim sasvim drugo značenje negoli je ono, na koje bi upućivala sama gramatička njena interpretacija.

Ovu Odluku donio je AVNOJ nakon čitavog niza činjenica i akata, koji neposredno i sasvim otvoreno govore protiv monarhije i za uvođenje republikanskog oblika vladavine u Jugoslaviju. Još januara 1943. Vrhovni štab NOV i POJ s Izvršnim odborom AVNOJ-a uputili su vladama Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država notu, u kojoj ustaju protiv kolaboracionističkog stava jugoslavenske kraljevske vlade u emigraciji. U toj Noti oni obavještavaju savezničke vlade kako –

> »vojni ministar jugoslovenske vlade u Londonu, Draža Mihajlović otvoreno sarađuje sa italijanskim vojnim okupatorskim vlastima, a potajno preko pojedinih svojih četničkih komandanata sarađuje i s Nemcima i ustašama ...«[100]

Na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Rezoluciji (donesenoj u Bihaću, 27. novembra 1942.) nakon konstatacije –

> »... da je aprilski slom Jugoslavije neposredna posljedica nenarodne politike i čitavog niza izdaja vojnog i političkog vodstva Jugoslavije ...
>
> »... da je paničnо bjegstvo jugoslovenske vlade značilo sramno napuštanje i izneveravanje naroda u najtežim trenutcima njegove istorije ...«[101]

zaključuje se u istoj Rezoluciji:

> »... da jugoslavenska izbeglička vlada nosi punu odgovornost za te zločine,[102] za koje ona prosipa odlikovanja zločincima; da prema tome ona nije imala moralnog prava da pored vlada drugih porobljenih država potpisuje apel Sovjetskoj vladi o pitanju odgovornosti za zločine okupatora i njegovih pomagača. Njen ministar vojske Draža Mihajlović spada pored fašističkih okupatora, pored Pavelića, Ljotića, Nedića, Pećanca također na optuženičku klupu za zločine izvršene nad narodima Jugoslavije ...«[103]

Na samom Drugom zasjedanju AVNOJ-a poslije niza izjava, kojima se istupilo sa zahtjevom, da se potpuno likvidira monarhija i ozakoni repu-

[100] L. Geršković, »Dokumenti o razvoju narodne vlasti«, cit. drugo izdanje, str. 145.
[101] Stenografske bilješke s Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 53.
[102] Riječ je o ratnim zločinima, koje su u okupiranoj Jugoslaviji dotle počinili okupatori i njihovi domaći pomagači.
[103] Stenografske bilješke sa Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 55.

blikanski oblik vladavine, na tom Drugom zasjedanju AVNOJ-a u njegovoj Deklaraciji poslije konstatacija o kolaboracionističkom stavu eksponenata emigrantske jugoslavenske kraljevske vlade ističe se uz ostalo i o samom kralju i monarhiji ovo:

»... Uporedo sa vladom nosi odgovornost za izdajničku politiku uperenu protiv osnovnih interesa naroda Jugoslavije, i reakcionarna protivnarodna monarhistička klika. U ime kralja Petra i monarhije, velikosrpske i druge reakcionarne klike organizovale su i vršile najpodlije zločine protiv vlastitih naroda. Kralj Petar je kroz dve i po godine zalagao sav svoj autoritet, da bi podupro izdajnički zločinački rad izdajnika. Desio se jedinstven primer u istoriji: kralj je vrhovni komandant izdajničkih četničkih bandi Mihajlovića, koje su sastavni deo okupatorske vojske, sa kojom se naši narodi biju na život i smrt. Pošto su propali svi protivnarodni poduhvati reakcionarnih izdajničkih elemenata, kralj i monarhija ostali su posljednje utočište, centar svih protivnarodnih snaga. Pod zastavom kralja i monarhije vrše se najgnusnija izdajstva i najstrašniji zločini protiv naših naroda. Potrebno je, prema tome, što narodi Jugoslavije traže, da se i u pogledu kralja i monarhije preduzmu mere, koje odgovaraju njihovom odnosu prema narodnooslobodilačkoj borbi ...«[104]

Jasno je dakle, da se s gramatičkom interpretacijom AVNOJ-eve Odluke (s njegova Drugog zasjedanja) ne dolazi do pravog smisla zaključka, kojim se kaže, kako će »pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod svojom sopstvenom voljom poslije oslobođenja čitave zemlje«. Očigledno je, da prednje obrazloženje takve Odluke ne govori za dalje održanje monarhije u novoj državi, nego upravo protiv toga. Nije dakle smisao te AVNOJ-eve Odluke bio taj, da se pitanje oblika vladavine ne riješi, nego je on upravo u tome, da se to pitanje riješi ukidanjem monarhije.

Kakav je dakle stav zauzelo prema monarhiji Drugo zasjedanje AVNOJ-a? Kako AVNOJ nije donio o tome izričite norme, potrebno je potražiti odgovor drugim, posrednim putem. Iz navedenoga obrazloženja AVNOJ-eva stava protiv monarhije vidi se jasno, kako nema ni govora o tome, da bi to Zasjedanje ipak ostavilo monarhijskih oblik vladavine u novoj državi. Naprotiv, mnoge činjenice upućuju na zaključak, da je AVNOJ već na svom Drugom zasjedanju faktično uveo republikanski oblik u novu državu.

Republikanski karakter vladavine u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji izlazi pored ostaloga iz slijedećih činjenica: 1. da se AVNOJ naročito na svom Drugom zasjedanju izričito *izjasnio protiv monarhije, a za uvođenje republikanskog oblika vladavine u Jugoslaviju*, 2. da je na tom Zasjedanju ozakonjen takav sistem vlasti, koji je imao *na vrhu organizacije svog državnog aparata predstavničko tijelo,* AVNOJ, koji je kao »vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cje-

[104] Isto, str. 221.–222.

line« isključivao svaki drugi faktor, a napose bivšega kralja od takvih funkcija za Jugoslaviju, 3. da je AVNOJ kao najviši organ vlasti u Jugoslaviji *vršio svoje funkcije vlasti kolegijalno*, odnosno bez ikakvog osvrta na kralja i monarhiju, 4. da je s konstituiranjem AVNOJ-a kao vrhovnog organa državne vlasti za Jugoslaviju bila dovršena *glavna konstrukcija novog sistema vlasti, u kojoj monarh nije imao nikakvih funkcija*, te prema tome *kralj nije bio nikakav organ vlasti u tom novom jugoslavenskom sistemu vlasti*, te 5. da je *težište vlasti* u tako stvorenoj novoj jugoslavenskoj državi bilo na strani AVNOJ-a kao najvišeg organa vlasti i predstavnika suvereniteta Jugoslavije.

Ako se dakle prema tim faktima suprotstavi spomenuta, svakako nedovoljno jasna formulacija AVNOJ-eve *Odluke* (o tome da će »pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod ... poslije oslobođenja čitave zemlje«), onda je očigledan *njezin smisao* u tome, da je AVNOJ već tada riješio pitanje oblika vladavine i to *uvođenjem republikanskog oblika vladavine;* sa spomenutom formulacijom očigledno se mislilo, da se naglasi *samo privremenost takvog rješenja pitanja o obliku vladavine*, te da se naglasi pravo naroda na ustavnu poslijeratnu sankciju republike. Uostalom i sâm AVNOJ istakao je u Odluci, kojom se istoga dana (29. novembra 1943.) proglasio za vrhovnog organa državne vlasti, kako je on to samo »*za vrijeme narodno oslobodilačkog rata*«. I ovdje je dakle ukazano na tu privremenost s obzirom na potrebu kasnije ustavne sankcije ovog državnog uređenja. Takvo objašnjenje spomenute AVNOJ-eve Odluke o obliku vladavine potpuno je u skladu s činjenicama o stavu ovog predstavničkog tijela protiv monarhije, a za uvođenje republike u Jugoslaviju, kao i sa stajalištem AVNOJ-a na tom Zasjedanju, da će poslije rata trebati posebna ustavna sankcija njegovih osnovnih državnopravnih akata, dakle i njegove *odluke o ukidanju monarhije, a uvođenju republike.*

Međutim *niz kasnijih događaja* u zemlji pokazuje, da je republikanski oblik vladavine, uveden u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju već s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a, bio u svom daljem razvoju isprepleten sa izvjesnim – barem po njihovoj vanjskoj formi – *monarhijskim elementima*, koji međutim nameću pitanje – *da li je s obzirom na njih zaista stari monarhijski oblik vladavine već s Drugim zasjedanjem* AVNOJ-a *ipak uklonjen iz Jugoslavije?!* Potrebno je dakle osvrnuti se na te događaje i njihovom analizom potražiti odgovor na gornje pitanje.

Sporazum Tito-Šubašić predstavlja u sklopu tih činjenica jedan od značajnih državnopravnih akata *u procesu likvidacije monarhije u Jugoslaviji*. Njegova je formulacija međutim takva, da pruža osnova i za pretpostavku o mogućnostima uspostavljanja izvjesnih monarhijskih elemenata u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, dakle poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Stoga je za pravilnu ocjenu pitanja o prestanku Kraljevine Jugoslavije, odnosno o likvidaciji monarhije ovdje, prijeko potrebno osvrnuti se i na taj državnopravni akt.

U prvom aktu, koji su sklopili predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršal Tito i predsjednik jugoslavenske kraljevske vlade u Londonu dr. Ivan Šubašić, 16. juna 1944. na Visu, istaknute su dvije državnopravno relevantne konstatacije. S jedne strane tadanja jugoslavenska *emigrantska vlada dra. Ivana Šubašića priznaje državnopravne promjene, koje su nastale u Jugoslaviji za vrijeme toga rata,*[105] a s druge strane i predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršal Tito s obzirom na kraljevsku jugoslavensku vladu[106] istovremeno ističe, kako se ne misli u tadanjim prilikama »zaoštravati pitanje kralja i monarhije«, jer je »s obje strane prihvaćeno da će konačno rješenje državnog uređenja donijeti narod poslije oslobođenja cijele zemlje.«[107]

Ovaj *prvi akt spomenutog Sporazuma* kretao bi se dakle uglavnom u okviru zaključka, koji je AVNOJ donio na svom Drugom zasjedanju, jer se i tu podvlači, kako će sam narod »konačno riješiti pitanje kralja i monarhije«. Ali ovdje se suočavamo i s jednom novom činjenicom, a to je okolnost, da je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije priznao kraljevsku jugoslavensku vladu u Londonu kao faktora, s kojim pregovara o uređenju državnih pitanja za Jugoslaviju. *Ne znači li to možda uspostavu Kraljevine Jugoslavije, odnosno priznanje monarhije?*

I ovdje treba ovu činjenicu uzeti u uskoj vezi s čitavim tadanjim stanjem, da bi se došlo do točnog i objektivnog odgovora na to pitanje. Činjenica je naime, da je poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a jedini legitimni predstavnik Jugoslavije bio de jure AVNOJ. Međutim se via facti u pogledu međudržavnih odnosa održavao i dalje kontinuitet reprezentacije Jugoslavije od strane bivše emigrantske kraljevske vlade prema savezničkim zemljama. Vlada Kraljevine Jugoslavije u emigraciji izgubila je s Drugim zasjedanjem dotadanji svoj legitimitet za reprezentaciju Jugoslavije u njenim međudržavnim odnosima. AVNOJ sa svojim isključivim pravom na tu reprezentaciju odrekao je legitimnost dakle i jugoslavenskoj kraljevskoj vladi. Ona, iako od tada ilegitimna, ipak je i dalje

[105] U tom aktu Sporazuma zaključeno je, da će vlada dra Ivana Šubašića objaviti Deklaraciju, kojom će »a) priznati nacionalne i demokratske tekovine izvojevane od naroda Jugoslavije u toku njihove trogodišnje borbe, kojima su postavljeni temelji demokratskom federativnom uređenju naše državne zajednice i provedena privremena uprava zemlje sredstvom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao njegovog izvršnog organa ...«

U Deklaraciji, koju je Šubašićeva vlada tim povodom uskoro objavila istaknuto je uz ostalo: »... U isto vrijeme Kraljevska vlada izražava priznanje otporu cjelokupnog naroda, čiji je najviši izraz Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, koja je u tri godine borbe postigla i očuvala dragocjene nacionalne demokratske tekovine«.

»Vlada priznaje privremenu upravu, koju je postavilo Antifašističko vijeće i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao potrebu održanja unutrašnjeg mira i reda i narodne pomoći borcima oslobodilačke vojske, dok se ne obrazuje jedinstveno predstavništvo zemlje ...«

[106] Jer s njom NKOJ sklapa ovaj Sporazum, kao što je emigrantska vlada time priznala i novu vladu Jugoslavije, NKOJ na čelu s maršalom Titom.

[107] Tekst objavljen u »Zborniku zakona, uredaba i naredaba«, Zagreb, svezak II. za 1945., str. 141.

reprezentirala Jugoslaviju kod savezničkih vlada. Kraljevina Jugoslavija poslije Drugog zasjedanja više nije postojala. Na njenu se mjestu izgradila nova jugoslavenska država, Demokratska Federativna Jugoslavija sa svojim vrhovnim organima državne vlasti. Ali je bivša Kraljevina Jugoslavija fiktivno ostala i dalje prema savezničkim državama, jer ju je i dalje sada već ilegitimno predstavljala emigrantska bivša kraljevska vlada. Tadanja jugoslavenska kraljevska vlada u Londonu predstavljala je Jugoslaviju dakle samo faktično, ali ne legitimno.

Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a u pogledu Jugoslavije i njenih međunarodnopravnih odnosa vladao je dakle izvjestan *dualitet reprezentacije:* legitimno je Jugoslaviju predstavljao AVNOJ, odnosno njegov izvršni organ – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, a ilegitimno ju je reprezentirala bivša jugoslavenska kraljevska vlada u Londonu. To stanje bilo je štetno po interese zemlje. Trebalo je taj dualitet ukloniti, jer su to zahtijevale potrebe razvitka Narodnooslobodilačke borbe. Ta je potreba bila utoliko neposrednija, što su savezničke velike sile i poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a priznavale bivšu jugoslavensku kraljevsku vladu i s njom održavale diplomatske odnose. Nasuprot tome, s Demokratskom Federativnom Jugoslavijom te su veze postojale uglavnom više ili manje s obzirom na Narodnooslobodilački rat, odnosno na činjenicu, da Narodnooslobodilačka vojska predstavlja regularnu vojsku u sklopu antifašističkog bloka protiv sila Osovine.[108] Bilo je dakle prijeko potrebno da se uredi pored ostaloga i pitanje međunarodnog priznanja Demokratske Federativne Jugoslavije s AVNOJ-em na čelu.

To su dakle bili osnovni motivi, koji su potakli NKOJ sredinom 1944. da pristupi sklapanju ovog Sporazuma. Nacionalni komitet bio je stjecajem svjetskopolitičkih prilika primoran, da učini tim aktom izvjesnu koncesiju prema tadanjoj bivšoj i već ilegitimnoj jugoslavenskoj kraljevskoj vladi u Londonu. No kakve je prirode bila ta koncesija?

U ovom pogledu dolazi u obzir naročito *drugi akt ovoga Sporazuma* koji su spomenuti sukontrahenti sklopili 1. novembra 1944. u Beogradu. U drugom aktu ovog Sporazuma s obzirom na konstataciju o neprekinutom državnopravnom vanjskom kontinuitetu Jugoslavije prema inozem-

[108] Tako je potkraj maja 1943. došla na oslobođeno područje Jugoslavije savezn̈ička vojna misija (na čelu s britanskim generalmajorom Mac Leanom), koja je boraveći pri Vrhovnom štabu NOV i POJ održavala veze sa savezničkim komandama, ali joj se ipak ne može odreći u potpunosti ni izvjestan diplomatski karakter. Naprotiv, naše je mišljenje, da je daljnji boravak savezničkih vojnih misija pri Vrhovnom štabu i poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a bio znak da savezničke vlade ipak uzimaju na znanje državnopravne promjene, koje su tada u Jugoslaviji nastale, a koje je pravno izrazilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a, jer su njihove misije i dalje ostale akreditovane pri Vrhovnom štabu. Istina, tome se može prigovoriti da se tu radilo navodno čisto o vojnim savezničkim odnosima, ali kako je Vrhovni štab bio samo naročiti organ vlasti, koja je s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a organizovana u državu, nemoguće je bilo faktički saveznicima barem sasvim zatvoriti oči pred tom činjenicom (postojanja Demokratske federativne Jugoslavije), kada već priznaju jedan organ te državne organizacije.

stvu[109] utvrđeno je ovo: 1. da će u pogledu monarhije »dok narodi o tome ne donesu svoju odluku« kralj ostati u inozemstvu »a u njegovoj odsutnosti kraljevsku vlast da vrši Kraljevsko namjesništvo«[110] i 2. da će se reorganizirati vrhovna državna uprava Jugoslavije formiranjem nove proširene vlade i dodano, da »ovakav oblik vladavine ostaje do odluke ustavotvorne skupštine, t. j. do donošenja konačnog ustavnog uređenja države«.[111]

U vezi s ovim aktima Sporazuma Tito-Šubašić donio je bivši kralj Petar II. Karađorđević Ukaz pov. br. 54. od 29. januara 1945., kojim je na buduće Kraljevsko namjesništvo prenio »svoju kraljevsku vlast«.[112] Nešto kasnije, 2. marta iste godine donio je on drugi Ukaz, kojim imenuje Kraljevsko namjesništvo, koje će u smislu gornjih zaključaka u Jugoslaviji »vršiti kraljevsku vlast« do konačne odluke o obliku vladavine u zemlji.[113]

Ovdje se nameće pitanje o tome: *što je kralj prenio na Kraljevsko namjesništvo* i u kakvom je odnosu ta činjenica prijenosa »kraljevske vlasti« sa prijašnjom konstatacijom, da je Drugim zasjedanjem AVNOJ-a *prestala postojati Kraljevina Jugoslavija.* Ako je dakle prije toga Sporazuma i ovih dvaju Ukaza bivšeg kralja Petra II. u Jugoslaviji već bila ukinuta monarhija i uvedena republika, onda je potrebno objasniti – *kakva je to republika, u kojoj postoji Kraljevsko namjesništvo i koje ima da vrši »kraljevsku vlast«.*

»*Kraljevska vlast*«, o kojoj se govori u prednjim aktima, bila je suštinski različita od one vlasti, koja je u Kraljevini Jugoslaviji pripadala vladaru prema Ustavu od 3. septembra 1931. i drugim zakonskim propisima o vrhovnoj državnoj upravi.[114] Takvu kraljevsku vlast nije imao pred očima Sporazum Tito-Šubašić,[115] a niti je takvu vlast uveo ovim aktima u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju.

[109] O čemu govori posebno odredba sadržana u t. 4. AVNOJ-eve »Odluke o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije t. zv. jugoslavenskoj vladi u inostranstvu ...« (od 29. novembra 1943.).

[110] Cit. »Zbornik zakona, uredaba i naredaba«, sv. II., str. 141.

[111] Ovaj zaključak u Sporazumu odnosi se na kasnije obrazovanu Privremenu narodnu vladu DFJ, koja je zajedno s Privremenim narodnim predstavništvom DFJ i pripremila sve za izbore i sastanak Ustavotvorne skupštine FNRJ.

[112] Taj Ukaz bivšeg kralja Petra II. (br. pov. 54. od 29. januara 1945.) glasi: »Želeći dati izražaja našoj odluci da narodi Jugoslavije slobodno i preko demokratski izabrane Ustavotvorne skupštine izraze svoju suverenu volju o konačnom uređenju države, odlučili smo da našu kraljevsku vlast, do odluke Ustavotvorne skupštine, prenesemo na Kraljevsko namjesništvo. Ovu našu želju i odluku saopćili smo našoj Kraljevskoj vladi i Kraljevska vlada ju je u cijelosti odobrila«.

[113] Tekst ovog Ukaza objavljen u »Zborniku zakona, uredaba i naredaba«, sv. II, str. 141.

[114] Napose sa Zakonom od 6. januara 1929. »o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi« (Službene novine, br. 6. od 6. januara 1929.) i dr.

[115] O prilikama pod kojima se pristupilo ovom Sporazumu rekao je maršal Tito u svom referatu na V. kongresu KPJ uz ostalo i ovo: »... Mi smo morali pristati na ovaj sporazum na uporan zahtjev zapadnih saveznika. Oni su nam htjeli, svom svojom silom, ponovo nametnuti kralja, dakle staru diskreditiranu monarhiju, a s njom i sav onaj

O karakteru i suštini ove »kraljevske vlasti« prema gornjim aktima, a koju je vršilo Kraljevsko namjesništvo u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, dobiva se jasniji uvid, ako se podsjetimo na već spomenute činjenice: 1. da je sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a *prestala* postojati Kraljevina Jugoslavija, a s time *i sve dotadanje legitimne funkcije bivšeg kralja Petra II.* kao vrhovnog organa vlasti za Kraljevinu Jugoslaviju, 2. da u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji kralj Petar II. nije bio – kako smo već i naglasili – nikakav organ državne vlasti, 3. da je AVNOJ na svom Drugom zasjedanju izričito *oduzeo sva legitimna prava* vršenja funkcija vlasti i svima emigrantskim vladama za Jugoslaviju, a *samim time i u pogledu bivšega kralja* s obzirom na ranije potrebnu mu kontrasignaturu njegovih akata od strane vlade.[116]

Odatle izlazi zaključak, da *kralj* Petar II. Karađorđević u vrijeme sklapanja ovoga Sporazuma Tito-Šubašić i u času prijenosa te »kraljevske vlasti« na Kraljevsko namjesništvo (29. januara 1945). *takve vlasti nije ni imao.* A što tko nema, to ne može na drugoga punovažno ni prenijeti. No kako se u gornjim aktima ipak govori o prijenosu »kraljevske vlasti«, potrebno je ipak utvrditi, o čemu se ovdje zapravo radilo.

Kakva je to »kraljevska vlast« prenesena spomenutim Ukazom pov. br. 54. (29. januara 1945.) na Kraljevsko namjesništvo? Nije to mogla biti vlast, koja je vladaru pripadala u Kraljevini Jugoslaviji, jer bi time bila srušena sva konstrukcija nove vlasti, kako je ona ozakonjena državnopravnim aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Uspostaviti monarhijsku vlast sistema Kraljevine Jugoslavije značilo bi izvršiti radikalni preokret u izgradnji nove jugoslavenske državnosti, a zato nije prethodila nikakva značajnija radnja, ne može se naći nikakav prethodni razlog, koji bi govorio u prilog tome, da Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije ima ovlaštenja (od koga?), da uspostavom kraljevske vlasti prema Ustavu od 3. septembra 1931. poruši sve ono, što je sankcionirano aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Nema dakle nikakvog osnova za takvu pretpostavku, da bi ovim Sporazumom bilo uopće govora o povratku monarhijskog oblika vladavine. O čemu se dakle ovdje radi?

balast oko njega, to jest najgore reakcionare. Kralj bi bio neka vrsta trojanskog konja, preko koga bi se polako ponovo vraćalo staro, a u najboljem slučaju narod bi ponovo morao da se lati oružja i izvojuje ono, što je već jedanput imao.

»Prema tome mi smo se riješili na taj sporazum zbog toga, što smo poznavali našu snagu, što smo znali da je ogromna većina naroda uz nas i da će nas on uvijek podržavati, kada to zatreba. Osim toga, mi smo imali takvu oružanu silu, o čijoj snazi naši protivnici nisu mogli ni slutiti, a kralj i njihova vlada nisu imali ništa, jer je Draža Mihajlović bio ne samo diskreditiran kao saradnik okupatora, već i razbijen od naših jedinica. Prema tome, mi nismo imali čega da se bojimo i mi smo pristali na taj sporazum, koji nije mogao ništa naškoditi, već samo koristiti – ako se bude pravilno radilo. A tako se kasnije i dogodilo ...« (Cit. izdanje materijala s tog kongresa, str. 139).

[116] Prema st. 2. čl. 34. Ustava od 3. septembra 1931. Kako je za valjanost svih kraljevih akata po tom propisu trebao premapotpis odgovorne vlade, a AVNOJ je oduzeo legitimitet svima kraljevskim vladama, to je i s te strane indirektno ukinuta monarhija za Jugoslaviju.

Ovdje se naime radilo o ostacima nekadanje kraljeve vlasti u smislu Ustava od 3. septembra 1931. godine. O onomu, što je de jure kolidiralo s novim državnim uređenjem Demokratske Federativne Jugoslavije, ali što je bivši kralj Petar II. poslije Drugog zasjedanja de facto vršio ilegitimno za Jugoslaviju. *Radilo se dakle o prijenosu faktične funkcije bivšega kralja* za Jugoslaviju u pogledu uređivanja njenih međudržavnih odnosa. Radilo se o ilegitimnim ostacima starog sistema vlasti, o spomenutom već dualitetu reprezentacije Jugoslavije, što je trebalo likvidirati. Te faktične preostatke nekada legitimne svoje vlasti, a od Drugog zasjedanja već ilegitimne funkcije, prenio je bivši kralj spomenutim Ukazom na Kraljevsko namjesništvo.

Takav prijenos ove »kraljevske vlasti« imao je dakle i svoj smisao i svoj opravdani razlog s obzirom na spomenuti dualitet reprezentacije Jugoslavije. A prijenosom tih ilegitimnih ostataka svoje nekadanje legitimne kraljevske vlasti na Kraljevsko namjesništvo faktično je izvršen *i jedan korak u pravcu konačne likvidacije tih ilegitimnih ostataka Kraljevine Jugoslavije*, koji su se silom prilika uvukli u sistem Demokratske Federativne Jugoslavije. A da se tu stvarno i radilo o likvidaciji ostataka monarhije, govori napose i sama tadanja ustanova Kraljevskog namjesništva.

Kraljevsko namjesništvo je zaista sastavljeno zbog toga, da vrši »kraljevsku vlast« u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, dok o obliku vladavine države ne odluči Ustavotvorna skupština. Ne može se osporiti činjenica, da je pod tom »kraljevskom vlašću« i Kraljevskim namjesništvom emigrantska jugoslavenska »vlada« zaista mislila na mogućnosti obnove monarhije u Jugoslaviju, makar i pored AVNOJ-a. Ali se isto tako ne može poreći ni činjenica, da AVNOJ i Nacionalni komitet nisu mislili na to, nego na uklanjanje dualiteta reprezentacije Jugoslavije prema inozemstvu i to na način, da ipak izvrše izvjesnu koncesiju emigrantskoj »vladi« time, što će se dopustiti formiranje toga specifičnog organa, Kraljevskog namjesništva.

Kraljevsko namjesništvo formalno je postavio bivši kralj spomenutim Ukazom od 2. marta 1945. Ali faktično je za to dao odobrenje AVNOJ i težište odluke o tom organu, kao i o njegovoj kompetenciji, nije bilo kod bivšeg kralja (koji nije imao nikakve vlasti u Jugoslaviji, osim podrške od strane nekih savezničkih vlada).

Taj organ vlasti bio je po svom porijeklu i po svojoj formi, napose po svome nazivu i po namijenjenom mu cilju – *očigledno organ monarhijskog karaktera.* Ali nasuprot ovoj formalnoj strani, sve ostalo govorilo je protiv toga i pokazivalo, da je to Namjesništvo bilo naročiti prelazni i provizorni organ vlasti, koji je ipak djelovao u okviru novog sistema vlasti na čelu s AVNOJ-em, odnosno od 7. marta 1945. s Privremenom narodnom skuštinom. Kraljevsko namjesništvo bio je po spomenutoj svojoj formalnoj strani ipak strani elemenat u novom jugoslavenskom sistemu vlasti. Ovo Namjesništvo bilo je samo nominalno monarhijski organ, ali stvarno ono ipak nije izlazilo iz okvira sistema vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije. Uključen kao formalno monarhijski

organ u ovaj sistem s republikanskom suštinom, Kraljevsko namjesništvo je djelovalo u skladu s principima, koji su vrijedili kao mjerodavni za sve funkcije Demokratske Federativne Jugoslavije. Kraljevsko namjesništvo je, kako to pokazuje mnogo činjenica iz njegova perioda, svoje funkcije vršilo u skladu s elementima novog jugoslavenskog sistema vlasti.

Kakav je status imalo ovo Kraljevsko namjesništvo u sistemu vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije? Neosporno je jedno, naime da ono ni u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije nije bilo vrhovni organ vlasti u državi. Ono je tek formalno bilo loco regis, ali ne i stvarno. Uvođenjem Kraljevskog namjesništva u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju nije se u bitnosti ništa izmijenilo u tome sistemu. Jedan od dokaza za to služi i činjenica, da je povodom uvođenja ovog Namjesništva (i provođenja Sporazuma Tito-Šubašić) od svih državnopravnih akata nove Jugoslavije izmijenjeno jedino nekoliko nebitnih odredaba Odluke s Drugog zasjedanja AVNOJ-a (od 29. novembra 1943.), koje su regulirale položaj i djelokrug Nacionalnog komiteta, a koje su s formiranjem Privremene narodne vlade postale bespredmetne.[117] To znači, da su inače sve druge odluke s Drugog zasjedanja AVNOJ-a i dalje ostale na snazi. Na to upućuje i sam tekst Sporazuma Tito–Šubašić, osnovnog akta za ovo Namjesništvo. Pošto je dakle i poslije uvođenja Kraljevskog namjesništva ostalo nedirnuto čitavo državnopravno stanje, kako je ono ozakonjeno Drugim zasjedanjem AVNOJ-a, to znači, da Kraljevsko namjesništvo nije bilo vrhovni organ vlasti u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

No za pravilnu ocjenu položaja Kraljevskog namjesništva u novom jugoslavenskom sistemu od osobitog je značenja pitanje, *gdje je bilo težište državne vlasti?* Odgovor na to pitanje izlazi iz ovoga, što je naprijed već rečeno. Težište vlasti nije bilo kod Kraljevskog namjesništva, *nego kod* AVNOJ-a, *odnosno Privremene narodne skupštine. Prema tome* zaključujemo, da Kraljevsko namjesništvo nije u suštini novog sistema izmijenilo ništa ni u pogledu položaja i kompetencije AVNOJ-a, odnosno Privremene narodne skupštine. To sve dokazuje, da je taj formalno monarhijski organ stvarno bio uključen u tadašnji republikanski sistem Demokratske Federativne Jugoslavije i da *ni to Namjesništvo, ni uvođenje t. zv. »kraljevske vlasti« nisu izmijenili republikanski karakter vladavine u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.*

[117] Povodom obrazovanja Kraljevskog namjesništva (2. marta 1945.) došlo je 7. marta iste godine do ostavke Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije na čelu s maršalom Titom kao njegovim tadanjim predsjednikom (i ostavke kraljevske vlade dra Ivana Šubašića), te su kraljevski namjesnici svojim Ukazom 7. marta 1945. postavili novu, Privremenu narodnu vladu. Istovremeno je Predsjedništvo AVNOJ-a pozivajući se na odredbu čl. 4. Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu (od 29. novembra 1943.) donijelo Zakon (7. marta 1945.), kojim se ukida član 5. do zaključno 8. AVNOJ-eve Odluke »o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodnooslobodilačkog rata«.Tim su Zakonom naime ukinute samo odredbe, »koje se odnose na Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao na najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji, preko kojeg Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije ostvaruje svoju izvršnu funkciju«.

Kakav je onda značaj imala Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije? Neki su naime mislili, da je taj akt Ustavotvorne skupštine imao ne deklaratorni, nego konstitutivni državnopravni karakter. Da li je možda s tim proglašenjem republike u Jugoslaviji prestala monarhija, a s njom i stari sistem Kraljevine Jugoslavije?[118]

Ustavotvorna skupština FNRJ u ovoj Deklaraciji najprije konstatuje, »da je monarhija bila najveća smetnja stvaranju nove Jugoslavije, bratske i demokratske zajednice ravnopravnih naroda«, kao i da je – »monarhija glavni krivac i za sve postupke nenarodnih režima i pre rata, kao i za ono što su naši narodi morali podnositi od domaćih izdajica, koji su bili pomagani od monarhije«. S tim u vezi Ustavotvorna skupština je zaključila:

> »I. – Federativna narodna republika Jugoslavija je savezna narodna država republikanskog oblika ...
>
> »II. – Sa ovom odlukom *konačno se*[119] u ime svih naroda Jugoslavije ukida monarhija u Jugoslaviji, a kralj Petar II. Karađorđević s celom dinastijom Karađorđevića lišava se svih prava, koja su njemu i dinastiji pripadala ...«[120]

Kako je sama Ustavotvorna skupština posljednja linija u tadašnjoj izgradnji novog jugoslavenskog sistema vlasti, te izražava naročitu sankciju revolucionarne smjene sistema vlasti u Jugoslaviji, tako je i ova njezina Deklaracija zapravo jedan od državnopravnih akata u tome procesu stvaranja nove jugoslavenske državnosti, odnosno likvidacije prethodnog sistema, Kraljevine Jugoslavije. Njen pravi značaj može se ocijeniti (dakle) samo u vezi s prethodnim državnopravnim razvitkom nove jugoslavenske države.[121] Gledajući dakle na ovu Deklaraciju u vezi s prethodnim razvitkom nove jugoslavenske države, ona naročito s obzirom na Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavlja prvu ustavnu sankciju onog državnopravnog stanja, koje je dvije godine prije toga ozakonilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a sa svojim već spomenutim državnopravnim aktima.

Pošto je Drugo zasjedanje AVNOJ-a ovim svojim aktima u glavnim linijama tada normiralo uglavnom uređenje nove jugoslavenske države i pravno formuliralo osnovne principe tog državnopravnog stanja, izlazi dakle, da ovi njegovi državnopravni akti imaju ustavni karakter. Ustavotvorna skupština svojim aktima, napose ovom Deklaracijom o proglašenju FNRJ daje sada tom prvotnom ustavnopravnom privremenom uređenju nove jugoslavenske države svoju naročitu aprobaciju. To važi napose i s obzirom na rješenje pitanja oblika vladavine nove države.

[118] Prema tome ako se ovoj Deklaraciji pridaje državnopravni konstitutivni karakter.

[119] Podvukao autor.

[120] »Zasedanje Ustavotvorne skupštine«, stenografske bilješke, izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, Beograd (bez godine izdanja), str. 45.

[121] Kraljevsko namjesništvo prestalo je postojati s donošenjem Deklaracije o proglašenju FNRJ (29. novembra 1945.). Za njegov prestanak nije bio potreban poseban zakonski zaključak, jer je taj organ vlasti i onako po svom osnovnom aktu (Sporazum Tito–Šubašić) bio ustanovljen samo dok Ustavotvorna skupština ne odluči konačno o obliku vladavine u Jugoslaviji.

Na svom Drugom zasjedanju AVNOJ je Odlukom »o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inostranstvu« u pogledu svog republikanskog oblika vladavine normirao, da će »pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod svojom sopstvenom voljom poslije oslobođenja čitave zemlje«. Vidjeli smo u ranijem izlaganju, da je time AVNOJ podvukao činjenicu privremenosti rješenja ovoga pitanja – ukidanjem monarhije i ozakonjenjem republikanskog oblika vladavine. Ovo tada još samo kao privremeno ozakonjeno državnopravno stanje (u pogledu monarhije i republike) Ustavotvorna skupština, dajući ovom Deklaracijom svoju sankciju, priznaje kao konačno ustavnopravno riješeno.

Deklaracija o proglašenju FNRJ odnosi se dakle prema spomenutoj AVNOJ-evoj Odluci kao aprobacija onoga, što je pred dvije godine pravno već utvrđeno, ali samo kao privremeno stanje, dok o tome ne odluči Ustavotvorna skupština. Na taj zaključak upućuje pored ostaloga i to, što se u ovoj Deklaraciji posebno ističe izraz »konačno«, što već po svom smislu pretpostavlja, da je tom »konačnom« rješenju državnopravnog pitanja prethodilo i privremeno. A to je ono, kako je odlučilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

Ova Deklaracija dakle nije imala konstitutivni, nego deklaratorni državnopravni značaj, jer monarhija u Jugoslaviji nije ukinuta istom tada (29. novembra 1945.), već je njezino ukinuće, a uvođenje republike u Jugoslaviju ozakonjeno Drugim zasjedanjem AVNOJ-*a*, što se ovom Deklaracijom ustavno sankcionira. Time je Ustavotvorna skupština udovoljila onom zahtjevu, koji je Drugo zasjedanje AVNOJ-a već u spomenutoj svojoj Odluci istaklo naglasivši potrebu naknadnog rješenja »pitanja kralja i monarhije« ustavnim putem.

Konačno je ovdje potrebno naglasiti i to, da ovom Deklaracijom Ustavotvorna skupština nije sankcionirala samo rješenje pitanja oblika vladavine u novoj jugoslavenskoj državi, nego da je tim svojim aktom ona ustavno aprobirala i federativno uređenje nove države. I u tom pogledu nema ova Deklaracija konstitutivni, nego tek deklaratorni karakter.

S tim u vezi treba ukazati i na činjenicu, da je Ustavotvorna skupština na svojoj sjednici od 1. decembra 1945. zaključila, da »potvrđuje odluke donesene na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 29. i 30. novembra 1943. godine, po spisku priloženom uz izvještaj Pretsjedništva Privremene narodne skupštine«. A u tom se spisku nalaze sve odluke, koje je Drugo zasjedanje AVNOJ-a donijelo (29. i 30. novembra 1943.). Dalju sankciju državnopravnih akata Drugog zasjedanja AVNOJ-a izražavaju kako Ustav FNRJ, tako i Ustavi svih šest članica jugoslavenske federacije. Odatle dakle izlazi, da je sa spomenutom Deklaracijom i ostalim aktima Ustavotvorne skupštine sankcionirano ono državnopravno stanje, koje je već Drugim zasjedanjem AVNOJ-a bilo ozakonjeno.

ZAKLJUČAK

Na osnovu svega, što je ovdje izloženo o prestanku stare i postanku nove države za Drugog svjetskog rata, možemo na kraju s pravom konstatirati ovo:

1. KRALJEVINA JUGOSLAVIJA JE PRESTALA, A DEMOKRATSKA FEDERATIVNA JUGOSLAVIJA NASTALA DRUGIM ZASJEDANJEM AVNOJ-A (29. NOVEMBRA 1943). *Pod uvjetima revolucionarnog preobražaja jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe za Drugog svjetskog rata uz istovremeno rušenje sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije (uključenog pretežnim dijelom u okupacioni režim sila Osovine), Demokratska Federativna Jugoslavija nastaje dovršenjem tadašnje osnovne konstrukcije nove vlasti i to proglašenjem* AVNOJ-*a (dotle samo revolucionarne »faktične vlade« Jugoslavije) za najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, a Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije za vrhovni izvršni organ nove države.*

2. *Istovremeno u ovoj revolucionarnoj smjeni sistema vlasti rušeći naročito centralizam Kraljevine Jugoslavije i* TEŽEĆI ZA DEMOKRATSKIM RJEŠENJEM JUGOSLAVENSKOG NACIONALNOG PITANJA, TO JE PITANJE RIJEŠENO U DRŽAVNOPRAVNOJ SVOJOJ OSNOVI TIME, ŠTO SE NA DRUGOM ZASJEDANJU AVNOJ-A ISTOVREMENO S KONSTITUIRANJEM NOVE DRŽAVE OZAKONILA I JUGOSLAVENSKA FEDERACIJA, *kojoj su se osnovi postepeno dotle izgradivali zajedno s organizacijom nove vlasti, kako to naročito pokazuje i formiranje »faktičnih vlada« u pojedinim jugoslavenskim zemljama još prije Drugog zasjedanja* AVNOJ-*a (za Hrvatsku* ZAVNOH, *za Bosnu i Hercegovinu* ZAVNOBIH *i dr.).*

3. UKINUĆE MONARHIJE, A OZAKONJENJE REPUBLIKE U JUGOSLAVIJI IMALO JE PREMA IZRIČITOJ ODLUCI DRUGOG ZASJEDANJA TADA JOŠ PRIVREMENI KARAKTER, *te je ovo državnopravno stanje kao konačno sankcionirano aktima kasnije Ustavotvorne skupštine* FNRJ, *i to: a) Deklaracijom od 29. novembra 1945. »o proglašenju* FNRJ«, *b) Odlukom Ustavotvorne skupštine od 1. decembra 1945. o odobrenju svih prethodnih državnopravnih akata nove Demokratske Federativne Jugoslavije, uključujući napose i temeljne državnopravne akte Drugog zasjedanja* AVNOJ-*a, c) Ustavom* FNRJ *od 31. januara 1946. i d) Ustavima šest jugoslavenskih članica ove federacije donesenim u toku 1946. i 1947. godine.*

Na taj način ozakonjena je spomenuta revolucionarna smjena sistema vlasti, koja je izvršena u Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata.

U ORGANIZACIONOM POGLEDU *već u tome periodu ovog revolucionarnog stvaranja i postanka nove jugoslavenske države dolazili su do izražaja osnovni principi, koji se dalje razvijaju u kasnijoj izgradnji nove jugoslavenske države. Već u ovom razdoblju naročito se ovdje ispoljavaju:*

– NAČELO JEDINSTVA VLASTI *time, što su sve njezine funkcije i u to vrijeme bile i ostale usredotočene u organima vlasti ovog novog sistema, i to kako osnovnim, tako i vrhovnim, kako onim saveznim, tako i onim država-članica;*

– NAČELO REPREZENTACIJE *time, što su svi ti organi vlasti bili i ostali predstavnička tijela, čiju je izbornost posebno karakterizirala i dopunjavala ustanova opozivosti organa vlasti, što je ukazivalo na elemente poslaničkog t. zv. imperativnog mandata;*

– NAČELO DEMOKRATSKOG CENTRALIZMA *time, što su svi organi ovog sistema vlasti organizovani prema t. zv. sistemu dvojne zavisnosti, horizontalne i vertikalne, pri čemu je odnos između nižih i viših utvrđen načelom legaliteta u okviru uzajamnih prava i dužnosti.*

U KLASNOM POGLEDU *ukazivale su mnoge činjenice na to, da se s ovom revolucionarnom smjenom sistema vlasti u Jugoslaviji srušio buržoaski sistem Kraljevine Jugoslavije, a razvio sistem vlasti, za koji se s obzirom na njegove nosilačke društvene snage, njegov predvodnički sloj na čelu s Komunističkom partijom Jugoslavije, a napose po smjernicama njegova daljeg razvitka, moglo utvrditi, da nosi u sebi* OBILJEŽJA SOCIJALISTIČKOG SISTEMA VLASTI, NAPOSE SISTEMA NARODNIH ODBORA.

DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-A PREDSTAVLJALO JE DAKLE PREKRETNIČKI DOGAĐAJ U OVOJ SMJENI SISTEMA VLASTI ZA JUGOSLAVIJU.

(Primljeno za štampu na 10. sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 21. XII. 1956.)

LA FIN DU ROYAUME DE YOUGOSLAVIE ET LA FORMATION DE LA YOUGOSLAVIE DÉMOCRATIQUE ET FÉDÉRATIVE

Dans le cadre des recherches récentes sur les problèmes de la génèse des états nouveaux, ainsi que le démontrent par exemple les ouvrages d'Alfred Verdross, N. Sander, N. Spiropoulos et d'autres, une place à part revient aux problèmes concernant la fin du royaume de Yougoslavie et la formation de la Yougoslavie démocratique et fédérative. En effet, en raison du caractère spécifique du changement de pouvoir intervenu en Yougoslavie au cours de la deuxième guerre mondiale, bien des problèmes se posent, dont la complexité exige une étude approfondie.

L'auteur distingue *quatre caractères spécifiques fondamentaux* dans le processus du changement de pouvoir en Yougoslavie, conditionné par la transformation révolutionnaire de la lutte de libération nationale. caractères, qui démontrent aussi combien ces problèmes sont compliqués.

Le *premier* élément spécifique est. d'après l'auteur, le fait que la Yougoslavie démocratique et fédérative (ainsi que s'appelait l'état yougoslave jusqu'au 29 novembre 1945, date de la proclamation de la République populaire fédérative de Yougoslavie) s'est formée par suite de la transformation de la lutte yougoslave de libération nationale en révolution. Le *deuxième* élément est dans les modalités de sa formation, qui a commencé par les organes du pouvoir à l'échelon le plus bas, pour se développer ensuite jusqu'aux organes les plus hauts. Le *troisième élément* concerne la manière de la formation progressive de son organisa-

tion fédérative: l'état fédératif étant formé d'abord, on a procédé ensuite à la formation du caractère d'état des six républiques membres de cette fédération. Le *quatrième* élément enfin consiste dans le fait de la liquidation du régime monarchique et de l'adoption du régime républicain.

Ceci démontre déjà à quel point tout ce precessus est complexe et quels problèmes surgissent si l'on procède à l'analyse de ces événements. On voit également qu'il n'est ni simple ni facile de répondre à la question fondamentale traitée ici, à savoir à quel moment le royaume de Yougoslavie a pris fin et à quel moment la Yougoslavie démocratique fédérative a-t-elle pris naissance.

On peut distinguer jusqu'à présent *trois points de vue principaux* dans le traitement de ce problème. *D'après le premier*, ce changement de système de pouvoir révolutionnaire pendant la IIe guerre mondiale s'est efectué dès la formation des premiers comités de lutte de libération nationale, c'est à dire approximativement au commencement d'août 1941, quand les premiers comités de lutte de libération nationale ont été organisés en territoire yougoslave libéré. Le *deuxième* point de vue est exprimé par la thèse que le nouvel état yougoslave a commencé et que l'ancien royaume de Yougoslavie a pris fin au moment de la reconnaissance internationale de la Yougoslavie démocratique et fédérative, c'est à dire immédiatement après la fin de la IIe guerre mondiale quand la Yougoslavie démocratique et fédérative est devenue membre de l'organisation des Nations Unies et a rétabli les rapports diplomatiques avec les états étrangers. Enfin, le *troisième* point de vue est exprimé par la thèse que ce changement radical du système de pouvoir en Yougoslavie eut lieu par suite de la IIe session de l'AVNOJ, le 29 novembre 1943.

Après avoir analysé les événements historiques du domaine de la cessation du système de pouvoir du royaume de Yougoslavie et de la formation de la Yougoslavie démocratique et fédérative, l'auteur arrive aux conclusions suivantes:

1. Le royaume de Yougoslavie a cessé d'exister *de jure* et *de facto* et la Yougoslavie démocratique et fédérative a été formée par suite de la IIe session de l'AVNOJ (29 novembre 1943). Dans les conditions de la transformation révolutionnaire de la lutte nationale yougoslave de libération au cours de la IIe guerre mondiale, la Yougoslavie démocratique et fédérative s'est formée simultanément au renversement du système de pouvoir du royaume de Yougoslavie (inclu, dans sa majeure partie, dans le régime d'occupation de la Yougoslavie). Ceci a eu lieu de telle manière que le réseau des organes fondamentaux du nouveau pouvoir, tels qu'ils existaient déjà sur tout le territoire yougoslave de cette époque, sous forme des comités de libération nationale, a été complété par l'organe de l'autorité suprême, qui était déjà en formation, mais seulement comme »gouvernement de fait«, de la nouvelle Yougoslavie. En même temps on a constitué le Comité national de libération de Yougoslavie comme organe exécutif suprême du nouvel état yougoslave.

2. A cette époque de relève révolutionnaire ce fut surtout le centralisme du royaume de Yougoslavie qui devait être démoli. Tendant vers une solution démocratique du problème national yougoslave, ce problème fut résolu dans sa base de droit public de telle manière que, à la IIe session de l'AVNOJ, simultanément à la constitution du nouvel état fédératif (la Yougoslavie démocratique et fédérative) le principe de la fédération yougoslave reçut également force de loi. Ses fondements se développaient par degrès même avant, en même temps que s'effectuait la formation graduelle du nouvel état, ainsi que le prouve surtout la formation des gouvernements de fait dans les divers pays yougoslaves (encore avant la IIe session de l'AVNOJ), tels que ZAVNOH pour la Croatie, ZAVNOBIH pour la Bosnie-Herzegovine etc.

3. L'abolition de la monarchie en Yougoslavie et la ratification de la république ont été effectuées à la IIe session de l'AVNOJ. Mais cet état de choses de droit public concernant telle forme de pouvoir, n'avait qu'un caractère provisoire et devait, ainsi que l'AVNOJ même le déclara a sa IIe session (29 novembre 1943), recevoir une solution définitive après la fin de la guerre, par une décision de l'Assemblée constituante. L'AVNOJ a certes sanctionné le régime républicain, mais il n'a pas expressément aboli la monarchie.

Dans la phase ultérieure du développement de l'état yougoslave, mais tant que durait encore la IIe guerre mondiale, un organe de pouvoir spécial fit son apparition qui, par sa forme ou par son appellation, portait le caractère monarchique. C'était la régence royale, nommée par le décret de l'ex-roi Pierre II Karagjorgjević du 2 mars 1945, conformément à l'accord conclu le 16 juin et le 1er novembre 1944, au nom de l'AVNOJ, par le président du Comité national de libération de Yougoslavie le maréchal Tito et par Ivan Šubašić, président du gouvernement yougoslave en émigration à Londres, au nom du roi et de l'ancien gouvernement, auquel du reste la IIe session de l'AVNOJ a *expressis verbis* retiré le droit de représenter la Yougoslavie à l'étranger. Cette régence devait exercer le »pouvoir royal«. Elle a exercé ses fonctions dans le cadre du système de pouvoir de la Yougoslavie démocratique et fédérative (c'est à dire du 2 mars au 29 novembre 1945 quand elles cessèrent automatiquement par la proclamation de la République) non par délégation de la part de l'ex-roi, mais par approbation de la part de l'AVNOJ, en vertu de l'accord mentionné. En rapport avec d'autres faits, l'auteur constate qu'en Yougoslavie le régime républicain était en viguer depuis la IIe session de l'AVNOJ et que cet état de droit public, provisoire à cette époque, fut sanctionné par l'Assemblée constituante de la R. P. F. de Yougoslavie par ses actes, à savoir: a) par la déclaration proclamant la République Populaire Fédérative du 29 novembre 1945, b) par la décision de la même Assemblée concernant la ratification de tous les actes de droit public de Yougoslavie antérieurs et, en particulier, les décisions votées à la IIe session de l'AVNOJ (29 novembre 1943) au sujet de la constitution de l'état, son organisation fédérative et la solution de la question de la forme de

gouvernement, et c) par la Constitution de la R. P. F. de Yougoslavie, du 31 janvier 1946, de même que par les six Constitutions des pays yougoslaves comme états-membres de cette fédération. Par cela même les actes de la IIe session de l'AVNOJ ont reçu leur sanction constitutionnelle de la part d'un facteur indubitablement compétent.

La réponse à la question posée dans le titre de ce travail en découle également en ce sens qu'apparaît pleinement justifiée la constatation que le royaume de Yougoslavie cessa effectivement d'exister au moment où la Yougoslavie démocratique et fédérative fut constituée (le 29 janvier 1943) par la création de ses autorités suprêmes (AVNOJ et Comité de libération nationale de Yougoslavie), aussi bien que par la promulgation des premières prescriptions constitutionnelles, – certes, provisoires encore – pour le nouvel état, c'est à dire les décisions de la IIe session de l'AVNOJ.

Dès cette période de changement révolutionnaire du système de pouvoir en Yougoslavie, on a pu observer que les principes de base du nouveau système de pouvoir ont pu trouver leur expression au point de vue organisateur comme au point de vue fonctionnel ,en continuant ensuite leur évolution vers l'état de droit public actuel de la République populaire fédérative de Yougoslavie. Car dès cette période de la formation révolutionnaire du nouvel état Yougoslave les principes suivants ont été exprimés: le principe de l'unité du pouvoir, étant donné que les organes du pouvoir nouveau en Yougoslavie ont concentré dans leur action toutes ses fonctions et qu'il n'y avait aucune trace d'une triple division formelle des pouvoirs; le principe de la représentation, exprimée par le fait que tous les organes du nouvel état yougoslave ont été, dès cette période de la formation révolutionnaire et de l'organisation de ce système en un ensemble uni, des corps vraiment représentatifs, dans lesquels on pouvait distinguer outre l'éligibilité de leurs organes aussi leur révocabilité; le principe du centralisme démocratique qui se manifesta dans le système de la »double dépendance« des autorités, étant donné qu'elles dépendent, dans le sens vertical, des autorités supérieures et inversement, ceci toutefois, en vertu de leurs droits et devoirs réciproques, – aussi bien qu'horizontalement, c'est à dire vis-à- vis de leurs électeurs.

Au point de vue d'appartenance à des classes, on peut constater que cette relève révolutionnaire a signifié le renversement du système bourgeois du royaume de Yougoslavie, dans le but de créer sur ses ruines un nouveau système de pouvoir; par ses forces sociales (les masses laborieuses conduites par le Parti communiste de Yougoslavie) et surtout par cet élément d'avant-garde (KPJ) ainsi que par la direction de son évolution ultérieure – le nouveau système a cependant montré des caractères de plus en plus prononcés d'un système socialiste.

L'auteur conclut que le changement de pouvoir révolutionnaire intervenu en Yougoslavie pendant la IIe guerre mondiale a été produit successivement par l'évolution des autorités nouvelles (comités de libération nationale) sur les restes de l'ancien système, c'est à dire du système du

royaume de Yougoslavie, et que le tournant décisif de ce processus dans le système de droit public est représenté par la IIe session de l'AVNOJ. Car c'est le 29 novembre 1943 que le royaume de Yougoslavie cesse d'exister et que commence l'existence de la Yougoslavie démocratique et fédérative, comme résultat de la démolition déjà en cours de l'ancien et de la construction du noveau système de pouvoir. C'est dans ce sens que la IIe session de l'AVNOJ possède un caractère de droit public constitutif pour la Yougoslavie.

BIBLIOGRAFIJA

(Pobliže bibliografske podatke vidjeti u mojoj raspravi »Građa za historiju NOB-e«, objavljeno u »Hrvatskom kolu« za 1955., str. 227–244).

TITO – »Borba za oslobođenje Jugoslavije«, 1941.–1944., Beograd 1945., »Izgradnja nove Jugoslavije«, Beograd 1948., »Deset godina narodne revolucije«, Beograd 1951., »Politički izvještaj na V. kongresu KPJ«, objavljeno u zborniku materijala s tog kongresa, Beograd 1948., »Referat na Drugom zasjedanju AVNOJ-a«, objavlj. u stenografskim bilješkama tog Zasjedanja pod naslovom »Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, izd. Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, Beograd 1953., »Značaj Drugog zasjedanja AVNOJ-a za daljnji razvoj oslobodilačke borbe i stvaranje federativne zajednice«, Split 1944., »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji«, objavlj. u zborniku »Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije«, izd. »Kulture«, Beograd 1948., »U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije«, objavlj. u časopisu »Komunist«, br. 1. za 1948., »Temelji demokratije novoga tipa«, objavlj. u čas. »Komunist«, br. 2, za 1947., te dr.

KARDELJ EDUARD – »Put nove Jugoslavije, 1941.–1945.«, Beograd–Zagreb 1946., »Deset godina narodne revolucije«, Beograd, 1951., »KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam«, referat održan na V. kongresu KPJ, objavljeno u spom. zborniku materijala s tog kongresa, »Glavne karakteristike Ustava Federativne narodne republike Jugoslavije«, govor održan u Ustavotvornoj skupštini FNRJ, 6. decembra 1945., »Drugo zasedanje AVNOJ-a in slovenski narod«, Ljubljana 1945., te dr.

PIJADE MOŠA – »O narodnim odborima«, izd. lista »Borba«, Beograd 1946., »Pet godina narodne države«, Beograd 1950., »Prva obljetnica Ustava FNRJ i rađanja Ustava narodnih republika«, objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1. za 1947., »Sećanje na 29. novembar 1943.«, objavljeno u istom časopisu, br. 4. za 1953., »Izabrani govori i članci«, 1948.–1949., izdanje »Kulture«, Beograd, 1950. i dr.

ZBORNIK dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, knj. I.–V., izdanje Beograd 1949., i dalje.

ISTORIJSKI arhiv KPJ, izdanje Historijskog odjeljenja Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, napose tom I., knj. 1. i 2.

IZDANJA Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, stenografske bilješke zasjedanja, i to: »Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, Beograd 1953., zatim »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene narodne skupštine«, Beograd (bez godine izdanja), te »Zasedanje Ustavotvorne skupštine«, Beograd (bez godine izdanja) i dr.

STENOGRAFSKI zapisnici zasjedanja ZAVNOH-a, službeno izdanje, i to: »Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske«, Zagreb 1950., »Drugo zasjedanje ZAVNOH-a«, Zagreb 1950., »Treće zasjedanje ZAVNOH-a«, Zagreb 1950. i »Četvrto zasedanje ZAVNOH-a«, Zagreb 1950. godine.

V. KONGRES Komunističke partije Jugoslavije, izvještaji i referati, izdanje »Kulture« 1948.

ZAKONODAVNI RAD Predsjedništva AVNOJ-a, po stenografskim bilješkama i drugim izvorima, službeno izdanje, Beograd 1951.

RAD zakonodavnih odbora Predsjedništva AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine DFJ, stenografske bilješke, služb. izdanje, Beograd 1952.

USTAVOTVORNI SABOR Narodne republike Hrvatske, stenografske bilješke, službeno izdanje, Zagreb 1948.

GODIŠNJAK Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, godina III., sedam radova o razvitku narodne vlasti na području Bosne i Hercegovine za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata, izd. 1951. godine.

VELIKA ANTIFAŠISTIČKA narodnooslobodilačka skupština Srbije, 9.–12. novembra 1944. godine, materijali sa tog Zasjedanja, služb. izdanje, Beograd 1944.

MAKEDONIJA u Narodnooslobodilačkom ratu i Narodnoj revoluciji, zbornik dokumenata i podataka, izdanje Historijskog arhiva Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, cit. izd., tom VII., Beograd 1951.

DOKUMENTI i materijali Narodnooslobodilačke borbe (I. zasjedanje ZAVNOH-a), objavljeno u časopisu »Djelo«, Zagreb 1948. br. 6.

GERŠKOVIĆ LEON, »Dokumenti o razvoju narodne vlasti«, izdanje Izdav. preduzeća Srbije, II. izdanje, Beograd 1948.

ŠNUDERL MAKS, »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, Ljubljana 1949.

DEPARTEMENT of State Bulletin, dokumenti o odnosu savezničkih vlada (SAD) s bivšom kraljevskom vladom u emigraciji (ugovor o najmu i zajmu i t. d.).

ANDRASSY JURAJ, »Razvitak međunarodnih odnosa nove Jugoslavije«, objavljeno u almanahu »Nova Jugoslavija«, zborniku radova o državnopravnom razvitku Jugoslavije od narodnooslobodilačkih dana do savremenog stanja FNRJ, izdanje Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1954.

BASTAIĆ KONSTANTIN, »Razvitak organa pravosuđa u novoj Jugoslaviji«, objavljeno u spomenutom zborniku Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

BAYER VLADIMIR, »Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava«, objavljeno u spomenutom zborniku.

BRECELJ MILAN – »O izgradnji narodne vlasti«, referat na II. zboru aktivista slovenske Oslobodilačke fronte, 5. sept. 1944., izdanje »Slovenskog književnog zavoda«, Ljubljana 1945.

ĆEMERLIĆ HAMDIJA, »Postanak i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini za vrijeme NOB-e«, objavljeno u »Godišnjaku Istorijskog društva Bosne i Hercegovine«, Sarajevo 1951.

ĆUBELIĆ–MILOSTIĆ, »Razvitak NOB-e«, izdanje Matice Hrvatske, Zagreb I. izdanje 1952., IV. izdanje, Zagreb 1955.

ĆULINOVIĆ FERDO, »Razvitak narodne vlasti«, udžbenik za Pravni fakultet, izdanje Kluba studenata »Krsto Ljubičić«, Zagreb 1946., »Sudovi nove Jugoslavije«, udžbenik, litograf., izdanje Kluba studenata Pravnog fakulteta, Zagreb 1946., »Pravosuđe u Jugoslaviji«, izdanje Nakladnog zavoda Hrvatske, Zagreb 1946., »Postanak jugoslavenske republike«, objavlj. u almanahu »Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu«, Zagreb 1948., »Razvitak ZAVNOH-a«, objavlj. u »Historijskom zborniku« Povijesnog društva Hrvatske, Zagreb 1949., »Izgradnja jugoslavenskog sudstva za NOB-e«, objavljeno u časopisu »Pravohistorijski zbornik«, Sarajevo 1948., »Propisi o sudstvu Hrvatske za NOB-e«, objavljeno u »Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu« za 1950., »Sabori Hrvatske« (općenito i posebno o razvitku ZAVNOH-a), objavljeno u almanahu »Kolo« Matice

Hrvatske, Zagreb 1946., »Nacionalno pitanje i njegovo rješenje kod nas«, objavljeno u čas. »Srpska riječ«, Zagreb 1949., »Razvitak jugoslavenskog federalizma«, izdanje »Školske knjige«, Zagreb 1953., »Neka pitanja izgradnje novoga jugoslavenskoga prava«, objavljeno u almanahu Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 300., Zagreb 1955., »Razvitak porote u Jugoslaviji«, objavljeno u »Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu«, za 1954., »Državnopravni značaj Drugog zasjedanja AVNOJ-a«, objavljeno u časopisu »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd br. 4 za 1953., »Dvodomni sistem u Jugoslaviji« objavljeno u časopisu Poljoprivredni glasnik«, Zagreb, br. 1. za 1950., »Postanak nove jugoslavenske države«, objavljeno u zborniku »Nova Jugoslavija«, cit. izdanje, »Nastajanje novog jugoslavenskog prava«, objavljeno u istom zborniku, cit. izdanje, »Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka«, druga knjiga (o novoj Jugoslaviji), Zagreb 1953., izdanje »Školske knjige«, »Problem višedržavnosti jugoslavenske federacije«, objavljeno u »Zborniku Pravnog fakulteta« u Zagrebu za 1955., »Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama«, izdanje Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1955., »Razvitak AVNOJ-a«, objavljeno u »Starinama« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1957. i dr.

ĐORĐEVIĆ JOVAN, »Ustavno pravo FNRJ«, Beograd 1954., »Istorisko mjesto Drugog zasedanja AVNOJ-a«, objavljeno u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd 1953., »Princip federalizma i jugoslavenska federacija«, objavljeno u čas. »Pregled«, Sarajevo br. 1. za 1953.

EISNER BERTOLD, »Razvitak porodičnog prava u novoj Jugoslaviji«, objavljeno u spom. zborniku »Nova Jugoslavija«.

F. A., »Kako su radili ilegalni narodnooslobodilački odbori u Zemunu«, objavljeno u »20 oktobra«, broj od 27. maja 1950.

GJANKOVIĆ DAN, »Odnos predstavnika i birača u novoj Jugoslaviji«, objavljeno u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«.

GERŠKOVIĆ LEON, »Historija narodne vlasti«, I. dio, izdanje »Naučne knjige«, Beograd 1950., II. dio (od osnivanja AVNOJ-a do Ustavotvorne skupštine), Beograd 1953., »Historija narodne vlasti – predavanja i materijali« (litografirano), izdanje »Naučne knjige«, Beograd 1954. i dr.

KIDRIČ BORIS, »O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije«, izdanje »Prop. komisije pri IOOF«, Ljubljana 1945.

KRBEK IVO, »Pravni komentar sporazumu Tito–Šubašić«, izdanje lista »Naprijed« (na tadanjem oslobođenom području), 1944., »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa radnog naroda«, objavljeno u spomenutom zborniku »Nova Jugoslavija«, »Upravno pravo«, II. izdanje 1955. i dr.

KOVAČEVIĆ MIŠE, »O prvim danima rada prvog Gradskog narodnooslobodilačkog odbora (osnovan 25. XI. 1941.) u Užicu«, iz zabeležaka sekretara, objavljeno u »Glasu« Narodnog fronta Srbije, od 20. aprila 1951.

KUMANOV ŽIVAN, »Dokumenti o stvaranju i radu narodnooslobodilačkih odbora u Vojvodini«, objavljeno u »Naučnom glasniku Matice Srpske«, Novi Sad 1950.

LUKIĆ RADOSLAV, »O datumu« nastanka nove Jugoslavije«, objavljeno u čas. »Arhivu za pravne i društvene nauke«, Beograd br. 4. za 1953.

PROKOP ANA, »Prava žene nove Jugoslavije u braku i porodici«, izdanje Centralnog odbora AFŽ, Zagreb 1950.

POPOVIĆ STEVO, »Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO-a u istočnoj Bosni«, I.–IV., objavljeno u listu »Oslobođenje«, Sarajevo 1951.

RANKOVIĆ ALEKSANDAR, »Politički položaj Srbije i zadaci Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije«, referat održan 10. XI. 1944. na prvom zasjedanju ASNOS-a, »Izvještaj o organizacionom radu«, referat održan na V. kongresu KPJ, izdano u cit. zborniku materijala s toga kongresa.

RASTOVČAN PAVAO, »Deset godina našeg privrednog zakonodavstva«, objavljeno u spomenutom zborniku »Nova Jugoslavija«,

SEKULIĆ NIKOLA, »Petogodišnjica historijskih odluka II. zasjedanja AVNOJ-a«, objavljeno u časopisu »Socijalistički front«, br. 1. za 1948.,

STAMBOLIĆ PETAR, »Izgradnja i zadaci narodnooslobodilačke vlasti u Srbiji«, referat održan 11. novembra 1944. na prvom zasjedanju ASNOS-a, izdanje Okružnog odbora JNOF u Čačku, 1945. godine.

STEFANOVIĆ JOVAN, »Razvitak ustavnopravnog života nove Jugoslavije«, objavljeno u spomenutom zborniku »Nova Jugoslavija«, »Ustavno pravo FNRJ i komparativno«, (uvodni dio o razvitku narodne vlasti u Jugoslaviji), II. izdanje, prva knjiga, Zagreb, 1954.,

ŠNUDERL MAKS, »Zgodovina ljudske oblasti«, izdanje Ljubljana, 1950., »Povodom nekih državnopravnih rasprava«, objavljeno u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, br. 4. za 1949., »Razvoj materijalno-krivičnog prava u Narodnooslobodilačkoj borbi Slovenije«, objavljeno u »Arhivu za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1948., »Sudsko pravo za vreme Narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji«, objavljeno u spomenutom časopisu, br. 4. za 1948., »Suverenitet prema Ustavu«, objavljeno u istome časopisu, Beograd, 1953, »Odluke AVNOJ-a o izgradnji federacije«, objavljeno u istom časopisu,

TINTIĆ NIKOLA, »Razvitak radnog i socijalnozaštitnog zakonodavstva u novoj Jugoslaviji«, objavljeno u spomenutom zborniku »Nova Jugoslavija«,

VLAHOVIĆ VELJKO, »Šest godina postojanja narodne države«, izdanje »Političke biblioteke NFJ«, Beograd, 1949.,

VUKOVIĆ MIHAJLO, »Pregled razvitka građanskog prava u novoj Jugoslaviji«, objavljeno u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«,

ZIHERL BORIS, »O nekim problemima za novu Jugoslaviju«, Beograd, 1947.,

ZLATARIĆ BOGDAN, »Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava«, objavljeno u spomenutom zborniku »Nova Jugoslavija«,

ZUGLIA SREĆKO, »O izgradnji građanskog postupnika nove Jugoslavije«, objavljeno u naprijed spomenutom zborniku,

ŽANKO MILOŠ, »Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji«, objavljeno u čas. »Socijalistički front«, br. 2 za 1950.,

ŽUTIĆ BRANKO, »Kako su radili naši prvi organi narodne vlasti«, objavljeno u »Srpskoj riječi« za 1951., »Razvitak ustanka u Narodnooslobodilačkom ratu na najsjevernijem području Korduna«, objavljeno u čas. »Nastava historije«, Zagreb, 1953.

CHURCHILL WINSTON, »The Second World War, The Grand Alliance«, London, 1950.

LEMKIN RAPHAEL, »Axis Rule in Occupied Europe«, Washington, 1944.

MAC LEAN FITZROY, »Eastern Aprocaches«, ed. Jonathan Cape, London, 1949, »Zlatni drum-Pijesan Orijenta-Rat na Balkanu«, prevod, izd. »Zore«, Zagreb, 1953.,

MATTERN HEINZ KARL, »Die Exilregierung«, Tübingen, 1953.,

OSTOVIĆ PAVLE, »The Truth about Yugoslavia«, N. York, 1952.,

PROCES des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international knj. I–XLII, Nürnberg, 1947., te druga djela.

Svetislav M. Prvanović

KO JE BIO HRVATSKI KNEZ BORNA

(Da li je poreklom iz Istočne Srbije)

Pojava hrvatskoga kneza Borne iz prve polovine IX. veka nije još dovoljno objašnjena. Ono, što se o njemu sigurno zna, na osnovu franačkih anala, odnosi se na ulogu, koju je, kao pristalica Franaka, odigrao u toku ustanka Ljudevita Posavskog. Ali šta je bio po poreklu, kada je i kako postao knezom Primorske Hrvatske i, najzad, zašto se toliko založio za franačku stvar, to su pitanja, na koja nije još dat pouzdan odgovor. Ma da franački letopisi beleže pojavu i rad Borne kroz period od jedva tri četiri godine, hrvatski historičari (Ferdo Šišić, na primer) smatraju, da je on vladao mnogo duže, najmanje desetak godina. Francima je bio, po tom gledištu, privržen samo zato, što su mu išli na ruku pri razgraničenju s romanskim gradovima u Dalmaciji.[1]

Ja bih, međutim, rekao, da je sve to bilo sasvim drukčije. Pokušaću da to i dokažem.

Najstariju vest o Borni nalazimo kod Ajnharda, najučenijeg letopisca na franačkom dvoru. Beležeći, kako su dva slovenska poslanstva, godine 818, stupila pred cara žaleći se na Bugare, on iznosi u nastavku, da su to bili »legati Abodritorum ac Bornae, ducis Guduscanorum et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant«, što u prevodu glasi: ... poslanici Braničevaca i Borne, kneza Guduščana i Timočana, koji su nedavno iz zajednice s Bugarima otpali i u naše krajeve prešli.[2]

Ovaj Ajnhardov podatak u obliku, kako je citiran, potpuno je jasan. Jedno poslanstvo je došlo ume Braničevaca, a drugo ume Borne, zajedničkog kneza Guduščana i Timočana, koji su nedavno (i jedni i drugi), zbog sukoba s Bugarima, prešli u krajeve pod franačkom vlašću. U traganju za Borninim poreklom ovaj zapis mora biti uzet kao polazna tačka, trag za kojim treba samo ići dalje. Slučaj je, međutim, hteo, da u to po-

[1] Šišić Ferdo, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zgb str. 313.
[2] Šafařik J. P., Slovanske starožitnosti, v Praze 1862, str. 224.

sumnja Franjo Rački, koji je povukao na pogrešan put i kasnije historiografe.

Pošto je ustanovio kao neosporno, iz kasnijih zapisa o Guduščanima, onih posle 818. godine, da su to bili u stvari Gačani, malo pleme u Gackoj, severno od Like, koje odatle s Timočanima, zbog geografske udaljenosti, nije moglo imati ni bližeg dodira ni zajedničkog kneza, Rački je korigirao latinski tekst i promenio mu smisao. Stavljajući zapetu iza reči Guduscanorum,[3] on je Bornu i Guduščane odvojio ne samo od Timočana kao njihovih suseda, nego i od daljeg latinskog konteksta, koji je time kao misaona celina potpuno iskidan. Tako je ispalo, da su pred cara stupila ne dva, nego tri poslanstva: prvo-poslanici Abodrita, takozvanih Bodrića ili Braničevaca, nastanjenih istočno od ušća Velike Morave; drugo -poslanici Borne, kneza Guduščana, t. j. hrvatskih Gačana; i treće-poslanici Timočana, koji su se (sami, dakle) sklonili ispred Bugara i prešli u franačke krajeve. Činjenicu, da je letopisac sva tri plemena pomenuo zajedno, a Bornu čak označio kao zajedničkog kneza Guduščana i Timočana, Rački je ocenio kao grešku. Ona se valjda desila, po tom domišljanju, na taj način, što su na franački dvor jednovremeno stigla sva tri poslanstva, dva iz Podunavlja, a treće (guduščansko) iz podnožja Velebita.

Za takvu pretpostavku, sudeći po svemu, nema realnog oslonca ni u originalnom tekstu, ni u logici zabeleženog događaja. Rački je tako postupio u oskudici podataka, a kasniji naši historičari, hrvatski i srpski, zavedeni autoritetom uvaženog naučnika, nisu ulazili dublje u tu stvar. Na taj način Bornino poreklo je protumačeno pogrešno, a celo jedno pleme iz Podunavlja, iz današnje Istočne Srbije, izbrisano iz historije kao da nije ni postojalo.

Radi se o plemenu Guduščana. Kako je došlo do toga, da njih Ajnhard 818. godine zapiše zajedno s Timočanima i Braničevcima, a da su u daljim zapisima, već iduće godine, označeni kao stanovnici Gacke? U stvari, to je jedno isto pleme. Od početka 7-og do početka 9-og veka živelo je u današnjoj Istočnoj Srbiji, a potom je iseljeno u Hrvatsku (možda celo, a možda samo delimično).

Čime se dokazuje boravak tog plemena u Istočnoj Srbiji?

O tome, najpre, govori sam Ajnhardov zapis. Što to Rački nije uočio, kriva je ona njegova korektura, kojom on nije Guduščane od Timočana odvojio samo geografski, nego i od daljeg nastavka te iste rečenice, koja se do kraja odnosi na oba plemena. U tom se nastavku, naime, govori, kako su ta dva plemena, zbog sukoba s Bugarima, prešla u krajeve podčinjene Francima. Ispustivši to iz vida, Rački je ispustio, u stvari, ključ, kojim se rešavaju mnoga pitanja u vezi sa Bornom.

Kad se u Ajnhardovo kazivanje uđe kritički, s geografske i historijske tačke promatranja, vidi se, da je ono potpuno na mestu, da ima svoj unutrašnji smisao i logiku. Jer, ako su na Ludovikov dvor došli predstavnici Timočana i Braničevaca, nastanjenih u podunavskoj oblasti, a s njima su pomenuti, u toj istoj rečenici, i predstavnici Guduščana, onda i gudu-

[3] Rački Franjo, Documenta historiae croaticae, Zgb 1877, str. 320.

ščansku postojbinu treba tražiti u prostoru Podunavlja. Svi su oni bili u nevolji zbog Bugara, koji su posle 800-te godine, da bi nasledili srušenu avarsku državu u Panoniji, prešli reku Iskar u današnjoj Severnoj Bugarskoj i počeli širenje na zapad. S plemenima današnjeg srpskog Podunavlja najpre su napravili ugovor o savezu, a potom prešli na njihovo direktno podčinjavanje. Tri pomenuta plemena, odašiljući poslanike caru, imala su jedan isti plan, da priznaju njegovu vrhovnu vlast i potraže pomoć protivu Bugara. Prema tome, nelogično bi bilo, čak i apsurdno, da je jedno od njih (guduščansko) moglo da potiče iz takve daljine-čak iz zaleđa severnog Jadrana. Godine 818., kad je pomenuto prvi put, to pleme je bilo još uvek negde u Podunavlju u plemenskom savezu s Timočanima. Borna je tada bio njihov zajednički knez (dux Guduscanorum et Timocianorum).

Zatim, latinsko ime Guduscani, koje se javlja u Hrvatskoj 819. godine, moglo je da bude doneto samo s istoka, iz njihove prvobitne domovine. Još početkom VII. veka, u vreme slovenskog doseljavanja na Balkan, to pleme je prešlo s one strane Dunava u današnju Srbiju. Smestilo se oko reka Mlave, Peka i njihovih pritoka, između Timočana na istoku i Braničevaca na zapadu. I kao što su timočki Sloveni saznali od zatečenih starosedelaca rimsko ime reke Timacus, pa mu odbacili završetak us i nazvali Timok, a sebe Timočani, tako su postupili i njihovi zapadni susedi: zatekli su kraj Peka rimski grad Guduskum (Guduscum), odbacili završetak-um i nazvali se Guduskani. Od toga je nastao slavizirani oblik Gudušćani ili Guduščani. Da su naši historičari, srpski i hrvatski, obratili pažnju na ime tog grada, ne bi došlo do iskrivljivanja historijskih činjenica. Guduskum je rano ušao u naučnu literaturu, još dok je Rački bio mlad naučni radnik, i treba žaliti, što mu taj podatak nije došao do ruku. Naime, on je pitanje Guduščana pogrešno prelomio 1877. godine (tada su objavljena njegova »Documenta historiae croaticae«), a o Guduskumu je Vladimir Karić objavio podatke deset godina docnije. Evo šta je Karić rekao o njemu: »Govoreći o rudarstvu u Srbiji, mi smo u dolini srednjeg Peka našli ... i Kučevo (rimski Guduscum) u kučevskoj karlici ... Stari rimski Guduscum bio je nedaleko od današnje varošice Kučeva, ali na suprotnoj strani Peka, pri ušću rečice Kučajne. Temelji od građevina ove varoši, zidani od opeka i kamenja, protežu se duž Peka ... dužinom od četiri kilometra. Ovde je po svoj prilici, bilo i staro srpsko Kučevo.«[4] Antonije Lazić, u »Glasniku geografskog društva« za 1939. godinu, također pominje ovaj rimski grad.[5] Dakle, ime grada i ime plemena potpuno se slažu. Nije, znači, Ajnhard pogrešio, kad je zapisao zajedno Guduščane sa Timočanima i Braničevcima, nego su naši historičari, ne znajući za grad Guduskum, pogrešno tumačili Ajnhardove vesti.

Dalji argumenat u prilog ove teze bilo bi mišljenje stranih naučnika -bugarskih, ruskih i slovačkih koji Guduščane pominju pod imenom Kučana. Tako, Bugarin Marin Drinov, negdašnji profesor univerziteta u

[4] Karić Vlad., Srbija, Beograd, 1887, s. 861.

[5] Lazić Ant., Naseljavanje i razvitak naselja u srednjem i gornjem Peku (Glasnik geografskog društva. Bgd 1939, sveska XXV, str. 14).

Harkovu, lokalizira Kučane između Braničevaca i Timočana, t. j. »jugoistočno od Braničevaca, oko Kučaj-planine«.[6] Rus A. Hilferding, govoreći o Južnim Slovenima u Podunavlju, takođe nabraja Timočane, Kučane i Braničevce.[7] Slovak Pavle Šafařik, koji je duže živeo i radio i u našem Novom Sadu, izjavljuje ovo: »Verujem, da Guduščani ili Guduščani nemačkih letopisaca jesu Kučani, Kučevljani ... stanovnici kraja Kučeva i planine Kučaja.«[8] Ma da nijednom od njih nije bilo poznato, da je naziv Guduščani došao od imena grada Guduskuma, oni su stvar ipak postavili pravilno. Iz Ajnhardovog zapisa, onakva kakav je, samo su izvukli logične zaključke.

Naposletku, dva posebna plemenska imena – Kučani u Srbiji i Gačani u Hrvatskoj, imaju isto jezičko poreklo. Ona su postala od istog latinskog korena Gudus, koji sadržava ime ovog grada. U slaviziranom obliku ispao je najpre završetak-us (slično kao: Naissus, Nais, kasnije Niš), tako da su Guduščani postali Gudčani, pa je dalja metamorfoza vršena ovako:

U Srbiji: Gudčani, Gutčani, Gučani, Kučani.

U Hrvatskoj: Gudčani, Gъdčani, Gadčani, Gatčani, Gačani.

Ovakve suglasničke promene potpuno su u duhu srpskohrvatskog jezika. Ispadanje glasa »d« ispred glasa »č« izvršeno je u oba slučaja, jer je to opšta pojava u našem jeziku (na primer: Sudčević, Sutčević, Sučević, ili: Gradčac, Gratčac, Gračac). Međutim, promene na početku imena Gudčana razvile su se svaka na svoj način. Kako to da objasnimo? Drugim rečima, kako je moglo jedno isto pleme da se naziva drukčije u starom kraju (Kučani), a drukčije u novom (Gačani)? Iseljenjem tog plemena nije iz starog kraja iščezao svaki trag njegova imena. Tu je ostao grad Gudčevo, kasnije srpsko Kučevo, a mogao je ostati i deo plemena, čak i veći deo. To isto ime morali su poneti i oni okolni Sloveni, koji su mogli naseliti ispražnjeni prostor. Tako se vremenom u Srbiji formiralo jedno, a u Hrvatskoj drugo ime.

U Srbiji je početni glas »G« pretvoren u srodno »K«, jer su oba zadnjenepčanici, oba polaze iz grla (kao: mozag, mozak). Nije poznato, kada je to izvršeno. Sredinom X. veka čini se da je arapski putopisac Masudija pomenuo Kučevo (ili Kučajnu), ali u iskrivljenom obliku: Knašanin.[9] U XIV. veku pominje se pod današnjim imenom, kao Kučevo (»Železnik na Kučevu«).[10] U XV. veku tu je upravljao neki Tomko, činovnik Srbije, knez kučevski i braničevski (»Tomcus starosta Rasciae ... comes cucievensis et branicevensis«).[11] Pod tim imenom pominju ga u Srednjem veku i svi strani pisci (Kuchov, Kucho, Cuciaena, Cuceva).[12] Da-

[6] Drinov Marin, Pogled vrhu proishoždenieto na blgarskij narod i načaloto na blgarskata istorija, Wiena 1869, str. 31.

[7] Hilferding A., Pisma o istoriji Srba i Bugara, Bgd 1857, str. 34.

[8] Šafařik J. P., Navedeno delo, strana 227.

[9] Simić Vas., Istoriski razvoj našeg rudarstva, Bgd 1951. (citirano prema knjizi »Umetnička obrada metala«, 1953, s. 3)

[10] Izdanje Muzeja primenjene umetnosti, Umetnička obrada metala, Bgd 1953, s. 4.

[11] Šafařik J. P., Navedeno delo, strana 227.

[12] Lazić Ant., Navedeno delo, strana 14.

nas to ime nosi varošica Kučevo, planina Kučaj, selo Kučajna i rečica Kučajna.

Kad je u Hrvatskoj prvi slog »Gud« pretvoren u »Gad«, teško je znati. Konstantin Porfirogenit, grčki car i pisac, koji je Gacku pomenuo sredinom X. veka, pisao je još uvek glas »u«, ali pomućen glasom »o«: Goutseka[13] (slovenski: Gъtъska ili Gъtska, kasnije Gatska). Od toga se docnije formirao naziv Gačani za stanovnike, Gacka za reku i za čitav kraj oko nje i Gacko Polje za krašku ravan istočno od Otočca. Nalazeći, da su »imena Krbave, Like i Gacke sasvim tamna postanja i značenja«, Šišić je svojevremeno tvrdio, da ona »bezuvjetno nijesu slovenska, pa ni romanska«, već da mogu imati veze s poslednjim ostacima Avara među Hrvatima.[14] Iz ovih izlaganja se međutim vidi, da to tvrđenje, ukoliko se odnosi na Gacku, ne odgovara stvarnosti. Njeno ime je romanskog (rimskog) porekla, a doneto je iz Istočne Srbije.

No sada se pojavljuje drugo pitanje: Zašto su se Guduščani odselili na takvu daljinu? Ima li potvrde u historijskim događajima za tako neobičnu seobu?

Iz citirane Ajnhardove vesti vidi se samo to, da su Guduščani i Timočani prešli u franačke krajeve (ad nostros fines se contulerant). Ali kako razumeti to prelaženje, upravo – da li su se iselili iz svog zavičaja nekuda na zapad, ili ga samo stavili pod franačku zaštitu, t. j. ispod vrhovne vlasti bugarskog kana prešli pod vrhovnu vlast franačkog cara, ne može se sigurno znati. Ima dosta historičara (K. Jireček,[15] A. Hilferding,[16] St. Stanojević,[17] Lj. Jovanović,[18] P. Srećković[19]) koji odbacuju mogućnost seobe i govore samo o proširivanju franačke vrhovne vlasti do iza Vidina. To kao da zaključuju iz same Ajnhardove zabeleške, po kojoj odnos Timočana i Guduščana s Bugarima nije bio obično podanstvo, nego samo savezništvo (societas), iz koga su oni istupili, valjda, kao slobodna ugovorna strana (a Bulgarorum societate desciverant). Drugi pisci pak smatraju, osobito Ferdo Šišić, da su se Timočani (on samo o njima govori) stvarno iselili. Kuda? – »Negdje bliže međama franačkim, odnosno Ljudevitovoj oblasti«, odgovara Šišić.[20] Iz činjenice, da Guduščane vidimo u Hrvatskoj već 819. godine, Šišićeva se pretpostavka čini verovatnija, bar u odnosu na Guduščane. Bilo da su preseljeni ranije, pre dolaska Borninih poslanika na franački dvor, bilo pak docnije, kad je počeo Ljudevitov ustanak, njihova seoba je izvršena u svakom slučaju.

Okolnosti, koje su je izazvale, poznate su dobro. To je bio Ljudevitov ustanak, koji je Guduščane i Timočane rastavio, još dok je pripreman. Bilo gde da su se zatekli pred početak tog događaja, oni su svoju zajed-

[13] Šišić Ferdo, Navedeno delo, str. 313 (napomena 27).
[14] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 680.
[15] Po Jirečeku iselio se samo deo Timočana (Istorija Srba, Bgd 1911, str. 185.).
[16] Hilferding A., Navedeno delo, s. 34.
[17] Stanojević St., Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca, Bgd 1920, s. 18.
[18] Jovanović Lj., O prošlosti Bosne i Hercegovine, Bgd 1909, s. 131.
[19] Srećković P., Istorija srpskog naroda, knj. I, Bgd 1884, s. 170.
[20] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 312.

nicu rasturili i svako je krenuo svojim pravcem. Zajednički vođa Borna, koji kao da je bio samo knez Guduščana, a Timočani mu se pridružili privremeno, zbog nevolje s Bugarima, nije pristao na Ljudevitove planove. Od saveza sa Francima Ljudevit je uspeo da odvrati samo Timočane. O tome je Ajnhard zapisao ovo: »(Liudevitus) Timocianorum populum, qui dimissa Bulgarorum societate ad imperatorem venire ac dicioni eius se permittere gestiebat, ne hoc efficeret intercepit«,[21] što u prevodu znači: »(Ljudevit) je narod Timočana, koji su se odvojili iz zajednice s Bugarima i došli caru, želeći živo da se podčine njegovoj vlasti, sprečio da to ne učini.« Pleme Timočana moralo je biti veće od Guduščanskog (Ajnhard ga ovde naziva timočkim narodom), a i više ogorčeno na tuđinsku vlast, zbog direktnog pritiska od strane Bugara, pa je zato napustilo Bornu i pridružilo se Ljudevitu.

Šta je u pobunjenoj sredini mogao da čini Borna, koji se sa svojim plemenom opredelio za Franke? Ne možemo znati kada i kako, ali Franci su njemu, bez sumnje, omogućili, da nekuda skloni svoje pleme, što dalje od ustaničkih oblasti. Tako su Guduščani smešteni između Velebita i Male Kapele jer je onaj zabačeni kraj bio izvan Ljudevitove vazalne države (pripadao je knezu Primorske Hrvatske). Planinsko zemljište, na koje su došli, odgovaralo je onom, sa koga su pošli, te im nije bilo teško da se prilagode. Ako su u tim krajevima zaista živeli tada poslednji ostaci Avara, kako Šišić pretpostavlja,[22] smeštaj Guduščana izvršen je bez potresa. Pomeranje domaćih (hrvatskih) plemena nije moralo da se vrši.

Time je bila odlučena i Bornina buduća uloga. U tom događaju treba tražiti osnovni uzrok njegova držanja u toku ustanka. Ali, da njegova odanost caru Ludoviku bude sigurnija, jača od osećaja solidarnosti s pobunjenom braćom, Franci su potstakli i njegove lične ambicije. Sukobljeni s narodnim pokretom na golemoj teritoriji, od Timoka i Vidina do Soče i Trsta, oni su svoju pobedu mogli da planiraju samo u naslonu na domaće snage, na Bornu pre svega. A on je u svemu tome, pošto se nazad više nije moglo, gledao povoljnu priliku za sebe, za svoje lične interese. Tako Borna postaje gospodar situacije u Primorskoj Hrvatskoj.[23] Godine 818., pre izbijanja ustanka, on je kod Ajnharda zapisan samo kao knez Guduščana i Timočana (dux Guduscanorum et Timocianorum). Iduće godine, kad je vodio na Kupi onu veliku bitku s Ljudevitom, bio je već dux Dalmatiae. U trećoj godini ustanka (821) Borna postaje dux Dalmatiae atque Liburniae, dakle knez cele Dalmatinsko – hrvatske države. Iz gradacije ovih titula, u vezi sa svim, što je dosad izloženo, može se izvući samo jedan zaključak: da je Borna, kao nagradu od Franaka za svoje držanje, dobijao postepeno sve veću vlast, na sve većoj teritoriji, dok nije najzad zauzeo i kneževski položaj. Njegove ti-

[21] Šafařik J. P., Navedeno delo, strana 224.

[22] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 680.

[23] Šišić Ferdo, Navedeno delo, str. 310–314.

tule, po postupnom rastenju i vremenskom redosledu, samo tako treba tumačiti. Tako ih je tumačio i Bugarin Drinov.[24]

Međutim, zvanična hrvatska historiografija, kroz gledište Ferda Šišića, zastupa sasvim drukčije mišljenje. Pobrkavši pravo Bornino poreklo, a u nedostatku ma kakvih podataka o njegovu prethodniku na kneževskom položaju, Šišić je početak Bornine vladavine pomakao unazad za desetak godina, da njime popuni prazninu u historiji. On, naime pretpostavlja, da je Borna postao knezom mnogo ranije, negde oko 810 godine.[25] U oskudici jačih argumenata, Šišić navodi, da je dalmatinsko-hrvatska kneževina bila, i ranije i za vreme borbe s Ljudevitom, jedinstvena administrativno-politička celina, te da je nju Borna dobio odjednom, kao nasleđe od Višeslava, svoga eventualnog prethodnika, a možda i oca.[26] Razni nazivi za Bornu u letopisima franačkim za Šišića nisu ništa drugo do »gole titule«, koje ne znače ništa.[27] On drži, kao što rekosmo, da su Dalmacija (južno od Krke) i Liburnija (od Krke do Raše u Istri), kao delovi jedne iste kneževine, još pre ustanka činile celinu, t. j. Borninu kneževinu, te da mu nisu mogle biti predate tek sada, u vidu nagrade od strane Franaka.

A još manje da su mogle biti administrativno rastavljene i njemu predavane odvojeno, prvo jedna, a onda druga.

Niz činjenica, međutim, govori, da tamo jedinstvo vlasti i jedinstvo teritorije, ako je stvarno i postojalo ranije, nije moglo biti sačuvano u toku ustanka. Dugotrajan vizantijsko-franački rat, vođen za primorske krajeve kneževine, završen je tek 812. godine, mirom u Ahenu. Godine 817. na franačkom dvoru su još uvek raspravljali teške sporove između dalmatinskih Romana i Hrvata.[28] Još neoporavljena od rata i tih trzavica, formirana od stanovništva nejednakog po jeziku, veri i običajima, ona je predata u ruke okrutnim feudalcima franačkim. Našavši se u vrtlogu suprotnih interesa i struja – vizantijske, narodne i latinsko-franačke – pritom vrlo siromašna, krševita i neplodna, Dalmatinska Hrvatska bila je zrelija za ustanak od Posavske. Sasvim je, prema tome, verovatno, da su događaji u pobunjenoj Posavini imali odjeka i u Primorskoj Hrvatskoj, te da ona nije mogla biti sačuvana kao jedinstven politički organizam.

Ustaničke pobede u Posavini, koje su morale zatalasati i narod Primorske Hrvatske, mogle su i ovde da izazovu, najpre kod plemenskih starešina, a potom i kod samog kneza, pometnju i kolebanje, popuštanje vernosti franačkim gospodarima. Da nije toga bilo, zar bi Ljudevit prodro tako lako s vojskom u te krajeve i zar bi tu, u zimu 819.–820., mogao da se zadrži onako dugo,[29] sateravši Bornine pristalice u utvrđene gradove? Dalje, zar bi Ljudevitu, u to isto vreme, pristupili i Slovenci iz oblasti Trsta i Soče i zar bi ga Fortunat, mitropolit Istre, poticao na

[24] Drinov Marin, Južnie Slavjane i Vizantija v X. vek, Moskva 1876, s. 37–38.
[25] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 310.
[26] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 310.
[27] Šišić Ferdo, Navedeno delo, str. 310 (napomena 25).
[28] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 313.
[29] Jireček K., Navedeno delo, strana 185.

borbu i slao mu vešte majstore, da zida tvrđave?[30] Ako su mu zaista u Dalmaciji, po nekim vestima, pomagali i Vizantinci da savlada Bornu,[31] onda sve to pokazuje, da je u Primorskoj Hrvatskoj stanje bilo haotično, te da je ona teško mogla da sačuva predratno jedinstvo i predratnu vlast. Nju je Borna iz meteža i razdrobljenosti imao tek da stvara, naravno, uz pomoć Franaka. Pošto su odstranili sve sumnjive i kolebljive, među njima i ranijeg kneza, Franci su se oslonili na Bornu i na njega preneli svu vlast, najpre u Dalmaciji, a potom i u Liburniji.

Kakvo je stanje i raspoloženje vladalo u narodu, pokazuje slučaj Borninih Gačana. Ostavši pod svojim nižim vođama, pošto je Borna bio otišao na veći položaj, oni su u borbi na Kupi prebegli na Ljudevitovu stranu. Kako iznosi letopisac, poraženi knez Borna, krenuvši natrag u Dalmaciju, morao je ponovo da pokorava svoje Gačane (Guduscani domum regressi, iterum a Borna subiuguntur).[32] Iz latinskog izraza »iterum« (ponovo, opet, po drugi put) jasno se vidi, da je on i ranije bio njihov knez. Ali ne u smislu Šišićeva domišljanja – kao knez cele Primorske Hrvatske – nego kao njihov suplemenik, vođa još iz starog, podunavskog kraja.

Da se popne na položaj vazalnog vladara, Borna je, sem podrške franačkog cara, iskoristio i jedan stari običaj tamošnjeg rodovskog poretka: da se na kneževski presto ne dolazi po pravu nasleđa, nego na principu narodnog izbora. Nije tu važno, kako je narod i koliko podržao Bornino naimenovanje, ali je to bilo pogodna forma, da Franci dignu njega na položaj kneza. Oni su na isti način, kad je umro Borna (821), postavili za kneza i Vladislava, njegova sinovca. O tome letopisac izveštava: »U međuvremenu umro je Borna, knez Dalmacije i Liburnije, i po želji naroda, kao i suglasnošću cara, njegov sinovac imenom Vladislav postavljen je za njegova naslednika« (Interea Borna, dux Dalmatiae atque Liburniae, defunctus est, et petente populo atque imperatore konsentiente, nepos illius nomine Ladasclavus successor ei constitutus est).[33] Uzevši u obzir sve, što je dosad izloženo, Ajnhardove reči uz Bornino ime nisu samo »gole titule«, kako ih Šišić tretira. One, u stvari, pokazuju put, kojim je Borna išao naviše, od malog plemenskog vođe do vladara vazalne države. Kako Hrvati pre IX. veka nisu poznavali »vladu jednog čoveka«, a knez Višeslav (pre Borne) verovatno da je bio izborni starešina samo nekih delova buduće Primorske Hrvatske, knez Borna je bio prvi, koji je, makar i kao franački vazal, zavladao celom teritorijom od Raše do Cetine. Zato se on s pravom, po Šišićevim rečima, »može nazvati osnivačem hrvatske države«.[34]

Na kraju, ako se ne nađu dokazi, koji bi mogli da obore ovu tezu u celini (ja za takve dokaze zasada ne znam), možda bi se njome mogla da

[30] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 314.
[31] Manojlović, Jadransko pomorje, 71–72, Grot: Izvjestija Konst. Bagr. o Serbah i Horvatah, 120 (Citirano prema Šišiću, 310 – napomena 28).
[32] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 310 (napomena 25).
[33] Šišić Ferdo, Navedeno delo, str. 318 (napomena 2).
[34] Šišić Ferdo, Navedeno delo, strana 664.

objasni još jedna nejasna stvar. Reč je o događajima pri slomu ustanka, kad je Ljudevit napustio Sisak, svoj glavni grad, i prebegao Srbima (Liudevitus Siscia civitate relicta ad Sorabos, qui natio magnam partem Dalmatiae optinere dicitur, fugiendo se contulit).[35] Hrvatski i srpski historičari dugo su polemisali, često sa šovinističkih pozicija, gde su mogli biti ovi Ljudevitovi Srbi. Sve se najzad svelo na zaključak, da su oni živeli negde oko Vrbasa, u Zapadnoj Bosni. Možda je stvarno tako i bilo. Ali ne treba isključiti mogućnost, da su to bili Gačani. Kakve okolnosti nameću tu pretpostavku? Da pogledamo i to.

Ne mislim, da se sad treba pozivati na rasprostranjenost srpskog imena van plemena prvobitnih Srba, koji su zauzimali, otprilike, današnji Sandžak i okolne krajeve. Navešću podatke, koji se odnose samo na Timočane, Kučane i Braničevce. Ma da su njihovi predeli do pred kraj XIII. veka bili stalno izvan Srba i srpske države, srpsko ime kao da je kod njih postojalo vekovima ranije. Vizantijski velikaš Kekavmen u XI. veku piše, da su makedonski Vlasi (Cincari) »nekada živeli u susedstvu reka Dunava i Save ... gde sada Srbi žive, u tvrdim i nepristupačnim mestima«.[36] Kad se zna, da su tvrda i nepristupačna mesta u Podunavlju samo homoljsko-kučajske planine, gde su živeli Guduščani (Kučani), s Timočanima na istoku i Braničevcima na zapadu, onda ti Kekavmenovi Srbi u XI. veku mogu biti samo ova tri plemena. Otkud njima srpsko ime u XI. veku? – Oni su ga, besumnje, nasledili od svojih predaka, onih istih Kučana, Timočana i Braničevaca, o kojima smo ovde govorili. Podunavske Slovene iz IX. veka naziva Srbima, s izvesnom rezervom, i sam Ferdo Šišić. Evo kako on u »Povijesti Hrvata« završava poglavlje o Ljudevitu: »On je bio jedini hrvatski vladar, koji je pored sebe okupio, pored panonskih Hrvata, još i veliki dio Slovenaca i podunavskih Slovena, zar Srba (t. j. valjda Srba-SP), upravljajući bar kroz jedno vrijeme sudbinom čitave zemlje od izvora Save do današnje sjeverne Srbije.«[37]

Prema tome, Gačani su mogli, pored svog užeg, plemenskog imena, da donesu u Hrvatsku i srpsko ime kao svoje. Verovatno da su ih tim imenom više nazivala okolna (hrvatska) plemena, da bi ih time označila kao došljake u one krajeve. Iznoseći, kako je Ljudevit iz Siska pobegao Srbima (ad Sorabos ... fugiendo se contulit), Ajnhard je možda mislio na Gačane, za koje je čuo da ih nazivaju i Srbima. U prilog te pretpostavke govori nekoliko momenata.

Prvo. U poznatoj borbi na Kupi, godine 819., Gačani su napustili Bornine redove i prešli na Ljudevitovu stranu. Zar nije sada Ljudevit mogao, u momentu kritičnom po njega, da pobegne upravo ka njima? On je mogao očekivati da će tu, kod osvedočenih svojih prijatelja, biti sklonjen i pomognut bolje nego kod Srba u Bosni, čak preko Vrbasa, s kojima ga nije vezivalo ništa.

[35] Šišić Ferdo, Navedeno delo, str. 315 (napomena 29).

[36] V. Vasiljevski i J. Jerneštet, Cecaumeni strategicon (objavljeno 1896 god. u Petrogradu, u »Zapiskama« istorisko-filološkog fakulteta, knj. 38, strana 74; ovde citirano prema Lj. Jovanoviću, nav. delo, s. 115).

[37] Šišić Ferdo, Navedeno delo, str. 316.

Drugo. Letopisci kažu, da je Ljudevit, pobegavši Srbima, ubio jednog od njihovih knezova (uno ex ducibus eorum),[38] upravo onog, koji ga je primio, i da je tako zavladao onim krajem. Kakvo je to pleme, koje ima više knezova, kad se zna, da su sva naša plemena imala u ono doba po jednog glavnog starešinu? Tu se opet može da misli na Gačane. Jer oni su, odlaskom Borne na veći položaj, mogli ostati s nekoliko nižih starešina, koji su tu upravljali u Bornino ime. Dolazak carskog buntovnika u njihovo pleme mogao je da izazove među njima pometnju i razdor, koji je raščistila Ljudevitova oružana pratnja, uz pomoć njegovih pristalica među samim Gačanima.

Treće. Ljudevitovo držanje ne odaje izgubljenog čoveka, očajnika koji luta bez cilja. Zavladavši plemenom Gačana, zaklonjenim odasvud planinama, on je mogao da pokuša dva izlaza: najpre mirenje sa Francima, kojih se vojna sila sručila u njegovu Posavinu, a ako mu to ne uspe (kao što nije ni uspelo), da se prebaci u Dalmaciju, gde je na vlasti bio opet jedan Gačanin, Bornin sinovac Vladislav. Prema tome, dolazak među Gačane možda je bio pokušaj Ljudevitov, da se preko njih poveže s Borninim ujakom Ljudemislom, preko njega sa knezom Vladislavom, a potom i sa Francima.

Njegova stvar, međutim, bila je zauvek izgubljena. Dok su se franački feudalci širili po njegovoj Posavini, a Timočani opet došli pod Bugare, Ljudevit beži u Dalmaciju, u dvor starog Ljudemisla. Po naređenju Franaka, tu je uskoro i ubijen, na prevaran način, svakako sa znanjem kneza Vladislava. Zajednička država Južnih Slovena, kakvu je pokušao da stvori još u ono vreme, mogla je da bude stvorena tek u dalekoj budućnosti, posle hiljadu i sto godina.

To, što su Hrvati u IX. veku prihvatili za vladara Bornu, dotadašnjeg kneza timočko-kučevskog, a sa Ljudevitom, gospodarem Siska, povezali sudbinu čak i Timočani, to je dokaz, da je narod bio blizak jedan drugom, ali da su u njemu tudinci, onda kao i docnije, poticali neslogu i razdor i time omeli stvaranje zajedničke države.

(Primljeno za štampu na 9. sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 27. XI. 1956.)

[38] Rački Franjo, Documenta, 327.

JERKO ALAČEVIĆ

JADRANSKE PRUGE[1]

POLOŽAJ JUGOSLAVIJE

Jugoslavija se nalazi na jugu Evrope, gdje more zadire najdublje u kopno. Ta činjenica omogućava i uvjetuje, da se kroz nju može provesti nekoliko važnih saobraćajnica svjetskog značaja, koje će povezati sjever sa jugom i istok sa zapadom. S obzirom da je transport vodom najekonomičniji, položaj našeg primorja, specijalno sjevernoga, daje mogućnost veze zemalja srednje Evrope s morem koristeći se našim lukama.

Jugoslavenske obale Jadranskog mora su jako razvijene i pružaju bezbroj mogućnosti za izradu pristaništa. Veze pristaništa sa zaleđem su donekle otežane, jer se uzduž cijele naše obale pružaju planinski lanci, a rijeke jadranskog sliva su kratke sa uskim i strmim dolinama. Ta okolnost samo otežava, a ne onemogućuje vezu pristaništa sa zaleđem. Kao primjer za ovo može nam poslužiti mala kulturna Švicarska. Ona je terenski mnogo teža i nepovoljnija za sprovođenje saobraćajnica od našega primorja, a uspjela je uza sve njene ogromne planine i teškoće, koje one pružaju, da provede nekoliko važnih svjetskih saobraćajnica preko svoje teritorije. Istina je, da je i povoljnije i jeftinije raditi u ravnici, ali ako nje nema, treba se uhvatiti u koštac i sa težim prilikama. To traži nešto više truda i financijskih žrtava, ali s obzirom na cilj i koristi, koje nam saobraćajnice pružaju, taj trud se i te kako isplati.

U svojoj prošlosti naša je zemlja bila rastrgana, pojedini dijelovi su bili pod tuđim upravama, koje nisu imale niti smisla niti volje, da nešto investiraju, da bi se naš narod pomogao i kulturno uzdigao. Kad je i nešto urađeno u pogledu saobraćajnica, to je bilo radi eksploatacije, t. j. težnja je bila, da se sa što manjim investicijama što više iz zemlje izvuče. Kao rezultat takve politike je, da smo dobili loše saobraćajnice, koje ne opslužuju našu zemlju prema njenim stvarnim potrebama, pa joj prema tome i ne koriste potpuno u ekonomskom pogledu.

[1] Ovaj rad akademika Jerka Alačevića bio je potaknut širom radnjom *Dr. Zvonimira Jelinovića*, Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi, koja se nalazi u štampi i izlazi kao knjiga 6 Građe za gospodarsku povijest Hrvatske redovitih izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Pri podizanju naših saobraćajnica u prošlosti ima dosta grešaka i propusta te će trebati mnogo strpljenja, dobre volje, samoprijegornog rada i stručnosti, temeljitog proučavanja uz mnogo ljubavi za ovu našu zapuštenu i ratom opustošenu zemlju, ukoliko se želi da se griješke otklone i da joj se pomogne. Ako želimo ispraviti stare griješke učinjene pri vođenju linija naših saobraćajnica i otkloniti ih u budućnosti, prvi je uvjet, da svi na nju gledamo kao na jednu cjelinu.

Glavne saobraćajne arterije ne smiju se ravnati prema granicama pojedinih pokrajina, već treba da povezuju privredna područja raznih zemalja radi razmjene dobara. Takvom saobraćajnom politikom možemo svakom našem kraju pomoći i ne će se dogoditi, da jedan kraj bude na teret drugome.

Saobraćajnu politiku u državi treba da vodi jedan jedinstveni visoko stručni i nepristrasni forum, a nikako se ne smije dopustiti, da to vodi svaki kraj za sebe, jer ćemo na taj način dobiti mnogo saobraćajnica, ali beznačajnih, bez jedne jedinstvene cjeline, na kojima će se saobraćaj odvijati bez ikakve ekonomike po državu kao cjelinu.

Dobra i dobro postavljena željeznička i cestovna mreža uz savremen i ekonomičan saobraćaj, preduslov je za blagostanje svake zemlje, pa i naše. Međutim kakvo je stanje u tom pogledu kod nas? Kao što je naprijed napomenuto, veliki dio naših saobraćajnica rađen je radi eksploatacije, velikom štednjom u građevinskim troškovima i zato su naše željeznice loše postavljene i loše izgrađene. Takav način rada se obično sveti, jer u eksploataciji imamo vječito mnogo veće troškove, razvoj ekonomije zahtijeva dogradnje, i tada i pored većih troškova građenja nemamo jedinstvene cjeline, niti pak one koristi, koje očekuje jedan narod od saobraćajnica. Uvijek je bolje u samom početku dobro promisliti i saobraćajnicu postaviti prema potrebama ekonomije, izgraditi je dobro, bez obzira na prividno nešto veće troškove, jer se to kasnije narodnoj ekonomiji i te kako isplati, pošto je saobraćajnica opslužuje onako, kako to diktiraju potrebe po najmanjim stalnim troškovima. Istina je, da je nemoguće odjednom izgraditi cjelokupno potrebnu saobraćajnu mrežu, jer to narodna ekonomija s obzirom na ogromne investicije ne bi mogla da podnese, ali je moguće, da se jedna takva mreža postavi i da se nje pridržavamo pri građenju, tako da nakon nekog perioda vremena, kad bude izgrađen jedan dio saobraćajnica, a postojeće se prilagode stvarnim potrebama, imamo jedinstvenu cjelinu, koja će korisno služiti cjelokupnoj narodnoj privredi.

Priroda je našu državu bogato obdarila. Zauzimamo centralni položaj u južnoj Evropi preko kojeg vode najbolji prirodni putovi za razmjenu dobara na sve strane svijeta, imamo more koje je kod nas najdublje prodrlo u evropsko kopno, imamo razvijenu obalu i mogućnost podizanja pristaništa. Ovo prirodno bogatstvo treba da iskoristimo podizanjem odgovarajućih saobraćajnica, tako da navedemo svjetski promet na naše saobraćajnice i u naše luke, jer će od toga imati naša narodna ekonomija i naš radnik koristi. Dosada zbog političkih pitanja to nismo bili u stanju izvesti, jer kako sve ostalo tako i saobraćajnu politiku kod nas vodio

je tuđin, koji je gledao interes svoje zemlje. Sada, kad sami upravljamo svojom sudbinom, imamo mogućnost da stare propuste ispravimo, a nove da ne činimo. S obzirom da zemlje centralne Evrope nemaju svojega mora, a ekonomija ih upućuje na razmjenu dobara sa drugim zemljama, treba dobrom tarifnom i saobraćajnom politikom navesti njihov uvoz i izvoz našim saobraćajnicama i preko naših luka. Na taj način ćemo pomoći najbolje našoj ekonomiji dobivanjem dragocjenih deviza sa najmanje žrtava. Da bismo to postigli, ne možemo računati samo na naše postojeće saobraćajnice, koje su u dobrom dijelu slučajeva loše građene i koje su skupe i za našu nacionalnu ekonomiju, već moramo dobro promisliti i u tom cilju reorganizirati saobraćajnu mrežu i sam saobraćaj. To traži velike investicije, ali se one brzo vraćaju, a naša nacionalna ekonomija dobiva novu stavku u svojim prihodima.

Još iz davnina kroz naše teritorije vodile su velike tadašnje saobraćajnice. Rimski put, dubrovačke ceste, Napoleonove ceste i t. d. Kad je to tako bilo ranije, nema razloga, da to ne bude i danas, samo mi treba da radimo po dobro smišljenom planu, pa da se to ostvari. Da bismo to postigli, moramo imati dobre i ekonomične saobraćajnice.

Tuđin i eksploatator, koji je gradio naše željezničke pruge, gradio ih je sa velikim usponima, da bi izbjegao veće tunele, gradio ih je sa oštrim krivinama, da bi izbjegao veće radove, gradio ih je, samo da na njih što manje utroši. Sa takvim saobraćajnicama mi ne možemo privući inostrani tranzit, jer su takve pruge malog kapaciteta i skupe u eskploataciji. Naša je zemlja brdovita, pred našim morem pružaju se planinski lanci, doline su strme i mi ne možemo graditi pruge, koje mogu odgovoriti zahtjevu, koji se na njih postavlja, bez većih tunela i većih radova. Mi danas živimo u svijetu brzine, a oštre krivine ih ne dopuštaju. Da bismo mogli zadovoljiti našu ekonomiju, a i privući inostrani tranzit, naše pruge moraju biti sagrađene sa potrebnom brzinom saobraćaja i kapacitetom, da mogu primiti i brzo izvršiti sve zadatke, koji se na njih postavljaju. Iz toga izlazi, da pri građenju novih pruga moramo tražiti najekonomičnije elemente saobraćajnica, kako u pogledu troškova građenja, tako i u pogledu kapaciteta i troškova eksploatacije. Drugim riječima moramo pored izdataka, koje ćemo imati pri građenju, voditi računa, da nam pruge mogu odgovoriti zadatku, koji se na njih postavlja, t. j. da pruga može da prevuče određeni bruto i da troškovi eksploatacije, koji su stalni, budu u granicama ekonomičnosti.

Kao primjer za gornje možemo navesti prugu Brčko–Banovići. Kod nje su se izbjegavali veći objekti, ne iz razloga štednje, već da bi se udovoljilo oštro postavljenom roku. Da bi se izbjegao duži vododijelnički tunel, pruga je rađena u usponu od 24‰, a da bi se uštedjelo u radovima, primijenjen je poluprečnik R = 200 m. U ljetnjem periodu izgrađen je, umjesto vododijelničkog tunela kod Kiseljaka, dubok i dugačak usjek, a kad su nastupile jesenje kiše, usjek je počeo da se oburvava i zatvara i tek tada je po skuplju cijenu izgrađen tunel. Pruga je dovršena u roku, ali kakvu smo prugu dobili? Deset godina smo morali vršiti sanacije pruge, već nakon tri godine nije mogla svojim kapacitetom zadovoljiti za-

htjeve Tuzlanskog rudarskog basena, jer zbog velikog uspona morali su se primijeniti lakši vlakovi, a zbog oštrih krivina i velikog uspona manja brzina vožnje. Troškovi održavanja su joj veliki, jer svake dvije godine moraju se u krivinama mijenjati šine.

Da je pruga odmah u početku izgrađena sa povoljnim elementima i da je bez obzira na rok dovršenja solidnije građena, kod nje bi u prvom redu troškovi građenja bili manji, a o troškovima eksploatacije da i ne govorimo.

Na sličan način građena je i pruga Šamac–Sarajevo. Ona po svojim elementima odgovara namjeni, ali je zbog oštrog roka radi smanjenja radova vođena dolinom rijeke Bosne i trinaest puta je prelazi. Ovaj način građenja ne zadovoljava u strateškom pogledu.

Svake hvale je vrijedan trud graditelja, rukovodioci su izgradnjom u roku postigli politički efekat, ali ubuduće ne smijemo tako raditi.

Iz gornjih primjera može se izvući dragocjena pouka, da je pored štednje i brzina, odnosno oštri rokovi, neprijatelj solidne, shodne i ekonomične pruge.

Naša je država siromašna i pred njom stoje ogromni radovi, da bi se uzdigla u ekonomskom i kulturnom pogledu, te ne možemo sebi dopustiti luksus da loše gradimo, jer će se kad tad morati iznova graditi. Takav rad jedna racionalna ekonomija, kojoj težimo, ne može dopustiti. Prednji primjeri su najnovijeg datuma, a u prošlosti ih ima mnogo više. Ovdje ćemo navesti jedan od njih, koji je najkarakterističniji, a to je pruga Sarajevo–Mostar.

Prugu je gradila Austrija sa širinom kolosijeka 0.76 m. Građena je uz veliku štednju građevinskih troškova. Uzlazna i silazna rampa sa vododijelnice – Ivan-planine je izrađena u usponima od 60‰, uz primjenu zupčanice. Na taj način je dobiven mali, ali visoko položen vododijelnički tunel.

Bivša Jugoslavija je 1927. godine vršila rekonstrukciju pruge oko vododijelnice, imajući na umu njezinu kasniju normalizaciju. Kao i ranije i ovom prilikom vođeno je računa, da građevinski troškovi budu što manji, ali je nažalost zastupljen princip nepromišljene štednje. Kota vododijelnice je spuštena, izgrađen je vododijelnički tunel dužine 3.224 m za normalni kolosijek, ali je opet bio previsoko položen, te je izbjegnuta zupčanica samo na uzlaznoj rampi, dok na silaznoj je i dandanas u upotrebi.

Privredni razvoj Bosne i Hercegovine odmah nakon Drugoga rata diktirao je normalizaciju pruge Sarajevo–Mostar. Već od 1948. godine stručnjaci su napravili bezbroj varijanti u tom pogledu, s ciljem da iskoriste 1927. godine sagrađeni tunel, kojega je građevna vrijednost danas oko 1,5 milijarde dinara, ali u svakom slučaju dobivaju trasu sa velikim usponom i sa velikim razvijanjem sa strane Mostara.

Da je pri rekonstrukciji 1927. godine malo više vođeno računa o budućim mogućnostima i da građenje nije vršeno samo radi trenutno što manjih izdataka na troškovima građenja, danas bi se normalizacija mogla brzo izvršiti bez ikakvih ponovnih studija, već jednostavno izmjenom

gornjeg stroja. Tada je stvarno samo vododijelnički tunel izrađen za normalni kolosijek, dok je cijela pruga ostala sa elementima uzanog kolosijeka. Bilo je ljudi, koji su graditeljima ukazivali na posljedice takvog rada, i predlagali, da se izlaz iz tunela kroz Ivan-planinu sa mostarske strane spusti za oko 100 m s produženjem tunela na 5.200 m, čime bi se razvijanje skratilo za 6–7 km. Ali zbog većih izdataka to nije učinjeno. Zbog takvoga rada mi danas stojimo pred problemom, ili da ponovo izgradimo lošu prugu koristeći se postojećim tunelom, ili da ga gradimo po treći put zajedno sa odgovarajućom prugom.

Nažalost i mnogi stručnjaci su mišljenja, da se u današnje vrijeme s obzirom na elektrifikaciju može primijeniti znatno veći uspon i oštrije krivine. Istina je, da je električna vuča povoljnija od parne, ali i tu se ne može ići do beskonačnosti. I za električnu vuču je povoljniji manji uspon i blaže krivine, pa je i kod primjene te vuče veći kapacitet pruge sa povoljnijim elementima. Pri primjeni električne vuče uvijek treba pomišljati, što treba uraditi, ako se jednoga momenta utjecajem neke više sile ne bude mogla električna vuča primijeniti. Da li će tada biti uputnije, da se saobraćaj obustavi, ili je bolje dati pruzi takve elemente, koji su povoljniji i za električnu vuču, a dopuštaju u danom momentu primjenu parne vuče?

Ovi primjeri su dati radi toga, da se vidi, kakve sve štetne posljedice mogu imati po privredu loše položene i loše izgrađene pruge i da su zasada manji troškovi samo prividni, jer takva pruga uvijek i u svakom slučaju staje zajednicu mnogo više, nego da je izgrađena solidno. Bolje je manje i solidnije graditi nego vječito imati bespotrebne izdatke.

Sjeveroistok naše države je ravan i pogodan za razvoj poljoprivrede. Jug i zapad je planinski bogat šumom i rudama. Jugozapadnu granicu čini Jadransko more zračne dužine oko 600 km. Prema tome naša je država obdarena velikim bogatstvom, koje treba iskoristiti za narodnu ekonomiju. Uslov za dobro i pravilno iskorištenje su dobre veze i dobar saobraćaj, koji dovodi narode u lakši i bliži kontakt, međusobno upoznavanje i jedinstvo. Saobraćaj je preduslov za privredno i kulturno uzdizanje krajeva, a time i cijelog naroda.

Nizinski dio naše države, Banat–Bačka–Srijem i sjeverna Srbija bogati su poljoprivrednim produktima, brdoviti i planinski krajevi Bosna i Hercegovina–Dalmacija–Slovenija–Crna Gora bogati su stočarstvom, šumama i rudama. U primorju vlada blaga mediteranska klima, koja omogućuje uzgoj južnih kultura. Ta raznolikost kultura i ostalih bogatstava u raznim našim krajevima upućuje na međusobnu razmjenu dobara unutar naše države, ili drugim riječima na međusobnu vezu saobraćajnim putovima. Kako su ovdje u pitanju masovni produkti, kako šume, rude i žitarice, dolazi u obzir transportno sredstvo i saobraćajni put, koji tu potrebu može savladati, a to su za danas jedino željeznice. Prema tome ekonomski uslovi za izgradnju saobraćajnih veza postoje. Jedan dio tih veza je gotov, ali nam ostaje još mnogo da izgradimo, da bismo zadovoljili potrebe. Kao što je naprijed rečeno, jedan dio naših saobraćajnica je loše izgrađen po narodnu ekonomiju, a to je u nekim slučajevima lošije, nego

da ih uopće nema, jer iziskuje veće rashode, a ne daje koristi. Prema tome pred nama stoji ogroman zadatak poboljšanja starih i izgradnja novih saobraćajnica.

Naša zemlja je lijepa. Obiluje sa mnogo prirodnih ljepota, planina, jezera, morskih plaža i povijesnih spomenika. Naše su plaže prirodno mnogo ljepše od morskih kupališta svjetskog glasa, more nam je toplije i omogućuje dužu sezonu. Prema tome našoj zemlji je omogućena još jedna privredna grana, a to je turizam.

Turizam je po narodnu ekonomiju vrlo povoljan, jer u njemu, kako se to u narodu kaže, ima kruha bez motike.

Za razvoj turizma treba također imati preduvjete, a to su dobre i udobne saobraćajne veze, jer svaki onaj, koji treba da ih iskorišćuje, želi imati neku udobnost i brzinu. Kao što se iz prednjeg izlaganja vidi, svaka grana narodne privrede zahtijeva saobraćajne veze, i to sigurne, lake, brze i udobne, velikog kapaciteta.

Saobraćaj i saobraćajna sredstva moraju služiti narodnoj ekonomiji, tako da zadovolje sve njene potrebe, najjeftinije, najbrže i najkraćim putem i samo tako mogu nam saobraćajnice poslužiti za napredak i razvoj.

Saobraćajnice moraju vezati centre produkcije sa centrima potrošnje. Moraju biti građene solidno i sa elementima, da bi omogućile sigurnost vožnje i da savladaju veliki teret, koji se na njih stavlja.

Šta znači biti bez dobrih saobraćajnih veza, može nam najbolje ilustrovati primjer, da je u Dalmaciji odmah nakon Prvog svjetskog rata, dok još nije bila u saobraćaju Lička željeznička pruga, pšenica iz Banata bila skuplja nego uvozna iz Amerike. Ova činjenica nam ukazuje na fakat, da je u saobraćaju vođeni put najjeftiniji, a mi ga imamo, samo do danas nažalost nismo ga iskorišćivali onako, kako bi to trebalo učiniti i kako bi to učinile naprednije zemlje. Mnogo grešaka i krivice, što je takvo stanje kod nas, snosi tuđin, koji je vjekovima upravljao našim zemljama, ali sada upravljamo mi i treba to stanje popraviti za bolji život budućih generacija.

Naše more je zapušteno, naše luke su neizgrađene, unutrašnjost zemlje je slabo vezana međusobno, a još slabije sa svjetskim putem – morem.

Na našem Jadranu tuđin je izgradio luke, ali one koje su njemu trebale. Vezao ih je prugama, ali onako, kako je to diktirala njegova privreda, bez obzira da li će one unaprediti naše krajeve ili ne. Za tu upravu je bilo čak i povoljnije, da se naš narod kulturno ne izdigne, jer je predstavljao bolji objekat za iskorišćivanje.

Bivša Austrougarska, koja je dugo vladala našim morem, izgradila je Trst kao svoju uvoznu-izvoznu luku i vezala je sa svojim centrom Bečom. Ta veza ide periferijom naše države i daje korist krajevima, kroz koje prolazi, ona privredi kao cjelini ne daje onu korist, kao da je u tu svrhu izgrađena. Nakon toga je Ugarska izgradila Rijeku kao pristanište za svoju polovinu države i uspostavila željezničku vezu sa Budimpeštom preko Zagreba. Ta pruga je na dijelu od Karlovca do Rijeke dosta loše građena sa velikim usponima i oštrim krivinama. Trst i Rijeka kao pri-

staništa za Austriju i Ugarsku najbolje su odgovarala, jer je na tim mjestima s obzirom na njihov geografski položaj najkraća kopnena veza, odnosno more je tim državama najbliže. Građenje pristaništa u Trstu bilo je zbog mulja veoma teško, a u Rijeci zbog velikih dubina i strmih obala, te danas svako proširenje, a specijalno u Rijeci, zahtijeva ogromne izdatke, koji bi se teško isplatili.

Austrija je izgradila i svoje ratno pristanište u Puli i vezala Istru, kojom je upravljala, za Trst odnosno za svoju zemlju, tako da mi još i danas imamo gravitaciju Istre u saobraćajnom pogledu ka Trstu, iako on ne pripada nama.

I Rijeka i Trst kao pristaništa i njihove veze sa zaleđem izgrađene su u drugoj polovini prošloga vijeka za tadanje potrebe i za tadanja shvatanja.

Izgradnjom dva pristaništa na krajnjem sjeveru Jadranskog mora, od kojih danas jedno pripada našoj državi, a drugo Italiji, stvorena su dva rivala, koji se otimaju za tranzit srednjoevropskih država. Trenutno je Trst u povoljnijoj situaciji, jer ima više i bolje veze sa zaleđem.

Ako se želi privući tranzit srednjoevropskih država na naše pristanište u Rijeci, što je za našu ekonomiju povoljno, nije dovoljno konkurirati samo tarifnim olakšicama, kao što se to danas čini, jer od toga ima naš saobraćaj samo štetu, već treba pomišljati na bolje veze i bolje saobraćajnice, koje će bez ikakve štete po našu ekonomiju moći konkurirati pristaništu u Trstu.

Osim spomenutih pristaništa mi ustvari ni do danas nemamo nijedno jače pristanište. Imamo dosta mogućnosti, pravimo dosta kombinacija, ali nijedno pristanište u pravom smislu te riječi nemamo. Rijeka kao naše najbolje i najjače pristanište još je uvijek u relativno primitivnom stanju i maloga je kapaciteta. Razvoj pristaništa uvjetuje veze sa zaleđem, koje moraju biti u saglasnosti s potrebama ekonomije. Mi ni za jednu našu luku nemamo dobrih veza sa zaleđem, a još manje podešenih prema potrebama ekonomije. Svako dobro pristanište mora da ispunjava dva glavna uslova: da ima dobru vezu sa zaleđem i da omogućava smještaj samog pristaništa i svih potrebnih građevina na ravnom i čvrstom tlu, te da ima mjesta za naselje.

Pored veze sa Rijekom željezničkom prugom sa zaleđem je vezan Split i Šibenik, a uskotračnom Ploče, Dubrovnik i Boka Kotorska.

Pruga za Šibenik i Split je tako položena, da je za svaki naš kraj izuzev južnu Liku i Dalmaciju bliži Rijeci nego Šibeniku i Splitu i potpuno je prirodno, da sve gravitira ka Rijeci.

Uskotračna pruga ima mali kapacitet, te i pristaništa, koja su njome vezana, služe samo za lokalne potrebe.

Prema tome ako sve saberemo, za vezu unutrašnjosti zemlje s morem, mi ustvari imamo samo jedan izlaz na Rijeku s lošom i slabo položenom vezom, tako da danas, iako naš bruto ne prelazi 2 miliona tona godišnje, dobar dio ide preko Ljubljane i Pivke prema Rijeci, jer je ta pruga, iako duža, zbog povoljnijih elemenata ekonomičnija.

Važnost dobrih luka i dobre veze sa zaledem najbolje smo osjetili odmah nakon Drugoga svjetskog rata. Tada nismo mogli primiti svu pomoć, koju su saveznici pružali našoj ratom opustošenoj zemlji, zbog nedostatka operativne obale, a i ono, što je istovareno, propadalo je na otvorenom prostoru, jer saobraćajne veze nisu imale dovoljno kapaciteta, da to otpreme na odredište.

Nakon Drugog svjetskog rata industrija u našoj državi počela se naglo razvijati, što je potpuno prirodno. Povoljnije je za nacionalnu ekonomiju izvoziti polufabrikate ili finalne produkte nego sirovine, jer u tom slučaju ima naš radnik zaposlenje. I ta industrijalizacija zahtijeva nove saobraćajne veze. Istina je, da treba industriju podizati na mjestu nalazišta sirovina ili u težištu, ako je u produkciji potrebno više vrsta sirovina, koje se nalaze na raznim mjestima, jer na takav način treba prevoziti polufabrikat i finalni produkt, koji je u mnogo slučajeva i deset puta manji od sirovina. Podizanjem industrije na mjestu nalazišta sirovina štedimo bespotrebno veliki transport, a u financijskom efektu ne štetimo ništa. Prema prednjem izlaganju jasno je, da saobraćajno-ekonomska politika kod nas uopće nije vođena, već je sve građeno bez mnogo premišljanja, tako da danas imamo željezničku mrežu, koja u ekonomskom pogledu ne odgovara potpuno potrebama, a i dalje gradimo bez nekog unaprijed utvrđenog plana, i ako tako nastavimo, tada nam mreža ni u budućnosti ne će predstavljati najbolju i najekonomičniju cjelinu.

U nastavku ćemo istaći iz djela dr. Jelinovića pojedine odlomke, iz kojih se vidi, kako je saobraćajno-ekonomska politika pri građenju naših pruga vođena i koji joj je bio cilj.

ŽELJEZNIČKE VEZE TRSTA I ISTRE

Na ovom mjestu karakteristično je navesti željezničke veze Trsta sa zaledem.

Austro-ugarska monarhija sa svojih 50 miliona stanovnika, razvojem svoje ekonomije osjetila je potrebu za jednom lukom na svojoj teritoriji, što je naročito potencirano, kad je izgubila Lombardiju i Veneciju. Iz tih razloga je već u prvoj polovini prošloga vijeka kao najpogodnije mjesto za izgradnju pristaništa izabran Trst i započeta je izgradnja luke u njemu. Potpuno je prirodno, kad je Austrija gradila luku, da će je vezati za svoj ekonomsko-kulturni centar Beč i u tu svrhu izgrađena je pruga Trst–Ljubljana–Maribor–Beč u dužini od 577 km i puštena 28. VII. 1857. u promet. Na taj način, zbog ekonomskih potreba Austrije, Slovenija je i time cijela naša zemlja došla do jedne stvarno dobre pruge. Za vezu Beča sa Trstom od Ljubljane promatrane su dvije varijante. Jedna preko Postojne, a druga preko Gorice. Izgrađena je pruga preko Postojne, jer je 44 km kraća i jeftinija, pa prema tome i povoljnija. Da bi se u tršćansko pristanište privuklo što više bruta, pruga Beč–Trst vezana je od

Pragerskog preko Kotoribe za Budimpeštu prugom dužine od 278 km, sa ukupnom dužinom od Budimpešte do Trsta od 560 km.

Da bi Trst kao austrijska luka privukao sebi tranzit zapadne Austrije i južne Njemačke i time konkurirao na tim područjima njemačkim lukama Hamburgu i Bremenu, izgrađena je pruga Trst–Gorica–Salzburg, kojom je skraćena veza Münchena za 86 km, Praga za 110 km, a Salzburga za 253 km za Trst u poređenju sa prugom preko Ljubljane.

Izgrađena je i treća veza za Trst radi toga, da se privuče bruto sjeverozapadne Austrije i Švicarske, a to je linija Trst–Tržić–Gorica–Videm i Trbiž.

Iz izloženoga se vidi, da je Austrija izgradila Trst za svoje ekonomske potrebe, a kad ga je već izgradila, vezala ga je dobro sa zaleđem, da bi od izgrađene luke izvukla što više koristi. Ovaj primjer je karakterističan i pokazuje, kako je pravilno raditi, da se unapredi jedno pristanište, da bi od njega ekonomija imala maksimum koristi.

Godine 1853. Pula je postala glavna ratna luka Austrougarske i zbog potreba odbrane vezana je za prugu Beč–Trst željezničkom linijom. Istra je bila tada pod austrijskom upravom i razumljivo je, da je cjelokupna tadašnja željeznička mreža Istre gravitirala Austriji. Takva saobraćajna politika se i danas osjeća, jer ni do današnjeg dana nije ništa urađeno, da bi se ekonomija Istre vezala za matičnu zemlju. Izgradnjom luke i njenim vezivanjem sa zaleđem, Trst je napredovao u svakom pogledu, a specijalno mu je pomogla tarifsko-carinska politika Austrije, te je imao pred Prvi rat 12.270 m operativne obale sa svim potrebnim instalacijama.

Međutim poslije Prvog svjetskog rata politička situacija je promijenjena. Trst je pripao Italiji, a veze sa zaleđem Jugoslaviji, i on je bio odsječen. Italija je pomagala svoje luke Veneziju i Genovu, a Trst i Rijeka su postupno propadale.

Isto tako nastalom političkom situacijom 1918. godine Jugoslavija je ostala bez luke i bila je silom prilika upućena, da sve do 1926. upotrebljava za svoj izvoz luku u Trstu. Ovo je narodnu ekonomiju stajalo 550 milijona dinara, za koju svotu se u to vrijeme mogla izgraditi i potrebna luka i željeznička veza. Na to tadašnje rukovodstvo nije mislilo. Jedan od vodećih ekonomista jasno je izrazio gledište vladajućih krugova na željezničkoj konferenciji 1926./27. Kad je tretirano pitanje pristaništa, rekao je, da Jugoslaviji luke na Jadranu nisu potrebne, već da je dovoljan Solun i Galac.

Nakon drugoga rata Trst je i pored velike borbe ostao Italiji, a Rijeka je pripala nama. Nažalost Ugarska, koja je izgradila pristanište u Rijeci, nije vodila tako dobru saobraćajnu politiku kao Austrija u Trstu i mi smo naslijedili lošu saobraćajnu vezu sa tim zasada jedinim našim većim pristaništem. To se može popraviti, a za to postoji i ekonomska potreba, i ako budemo u tome uspjeli, Trst odrezan od zaleđa, rukovođen italijanskom politikom, koja favorizira čisto svoja pristaništa, ima postupno da propadne.

Ništa ne dolazi samo po sebi i zato, ako želimo procvat naše ekonomije, treba raditi i pametno investirati.

Iz ovoga primjera se vidi, koliko dobre veze sa zaleđem mogu unaprijediti jednu luku i kolika je tragedija za nju, kad se te veze prekinu, jer bez arterija njoj nema života.

Nekoliko godina nakon puštanja u promet pruge Beč–Trst izrađena je veza Pivka (Šent Petar)–Rijeka, da bi u slučaju potrebe moglo tadašnje malo riječko pristanište poslužiti kao pomoćno luci Trstu. Veza je za izgradnju bila dosta teška i građenje je dugo trajalo. Između dva rata Italija, kojoj je ona teritorijalno pripadala, izvršila je njenu elektrifikaciju, tako da ta veza danas u zajednici sa prugom Pivka–Ljubljana–Zagreb predstavlja našu najbolju vezu sa pristaništem u Rijeci. Ova veza, iako nije najkraća, ima najpovoljnije elemente, a na najtežem dijelu je elektrificirana, tako da je prijevoz bruta tom prugom za pristanište u Rijeci skopčan sa najnižim prevoznim troškovima gotovo za cijelu našu državu.

Ta pruga zasada predstavlja jedinu vezu istarskih željeznica sa Rijekom. Ona nije radi toga građena i zato je za vezu Istre jako zaobilazna.

Austriji, koja je gradila istarske pruge, nije bio cilj, da ih veže za Rijeku, a Italiji, koja je njome između dva rata upravljala, još manje, te je stanje danas isto kao i u doba građenja istarskih pruga.

Nakon drugog rata radi transporta uglja iz basena Raše bez pretovara izgrađena je pruga Lupoglav–Raša, ali i ona kao i sve istarske pruge ima gravitaciju prema sjeveru i prema Trstu bez ikakve pogodne veze na Rijeku.

Da se Istra veže sa Rijekom i da njena ekonomija i dalje ne gravitira ka Trstu, činjeni su nakon rata pokušaji, ali do realizacije nije došlo. *Ako se želi da ekonomija Istre sa ekonomijama ostalih dijelova naše zemlje čini jedinstvenu cjelinu i da joj se da gravitacija matičnoj zemlji, treba izgraditi prugu Lupoglav–Matulji.* Izgradnja te pruge zahtijeva dosta izdataka, jer treba kroz Učku izgraditi tunel dužine oko 6,5 kilometara, ali to se u krajnjoj liniji isplati, jer bi ovu našu pokrajinu vezali politički i ekonomski za našu zemlju. Tom vezom bi ujedno omogućili, da Pula može postati pomoćna luka Rijeci, što će ubrzo biti Rijeci i potrebno, jer bi ih približili u transportnom pogledu za 102 km (od današnjih 206 na 104 km).

Iz izlaganja je jasno, da tuđin, koji je vodio u ovim krajevima saobraćajnu politiku, orijentirao ju je prema svojim interesima, a mi do danas nismo se postarali, da to preorijentiramo.

Od veza Austrije za tršćansku luku korisna je za današnju našu državu dvokolosiječna pruga Maribor–Ljubljana–Pivka, jer je u toku 100 godina, otkako je ona izgrađena, sva industrija i cjelokupna ekonomija Slovenije gravitirala k njoj, te ona i danas predstavlja glavnu arteriju sjeverozapadnog dijela naše države. U pogledu te pruge na nama leži, da joj gravitaciju usmjerimo prema Rijeci umjesto na Trst, kako je to diktirala ekonomija Austrije.

U ovom dijelu naše države jasno su se u saobraćajnoj politici osjetile tri težnje:

Austrijska, koja je u želji, da trgovinu Hrvatske navrati na svoj teritorij, 1865. godine izgradila prugu Sisak–Zidani Most i vezala je za svoju željezničku mrežu i na taj način uputila gravitaciju ekonomskih dobara Panonske nizine na Trst i Austriju.

Mađarska je nakon nagodbe sa Austrijom 1867. godine počela uvoditi svoj ekonomski sistem. Da bi odvojila svoju trgovinu od austrijske, izgradila je svoje pristanište Rijeku i vezala je za Budimpeštu preko Karlovca–Zagreba i Đekeneša. Izgradnjom te pruge i pristaništa u Rijeci, ekonomski su bili uvučeni ostali dijelovi Hrvatskog primorja.

Hrvatska je željela izgradnju pruge od Zemuna do mora sa ograncima, koji bi vezivali sve ekonomski značajne pokrajine.

Kako je Hrvatska administrativno i politički pripadala mađarskom dijelu monarhije, Mađarska je i ostvarila izlaz na more za svoju privredu i radi toga izgradila prugu, koja joj je odgovarala. Tarifnom je politikom favorizirala svoju ekonomiju u odnosu na Hrvatsku. Pri izgradnji pruge Pešta–Rijeka vođeno je računa samo o tadašnjim potrebama i na njoj su primijenjene oštre krivine i veliki usponi, a kao posljedica toga mali kapacitet, koji je za tadašnju mađarsku ekonomiju bio dovoljan. Na pravac trase od Karlovca do Rijeke veliki utjecaj je imao Thurn-Taxis, koji je u Gorskom Kotaru imao veliko imanje i da bi šumska bogatstva plasirao preko novog sagrađenoga pristaništa u Rijeci, svojim utjecajem je naveo trasu, da ide ovim pravcem.

Pruga Budimpešta–Rijeka izgrađena je u drugoj polovini prošloga vijeka, a i danas treba da predstavlja glavnu vezu pristaništa Rijeke sa zaleđem. Mađarska saobraćajna politika nije bila toliko dalekosežna kao austrijska, jer kako smo naprijed vidjeli, ona se borila, da svojem pristaništu dobrim vezama osigura napredak, dok Mađarskoj to nije bilo u interesu, jer nije imala namjeru da ekonomski podigne naše krajeve, već je podizanjem pruge željela samo da osigura transport i razmjenu svojih dobara. S obzirom na takvu saobraćajnu politiku danas ta pruga ne može zadovoljiti niti potrebe naše zemlje, a još manje će moći na sebe primiti teret država srednje Evrope, za koje se izvoz treba boriti.

Da bismo donekle pojačali kapacitet pruge nakon Drugog svjetskog rata, elektrificiran je dio pod najvećim usponom, ali je ta mjera slaba, da bi zadovoljila potrebe.

Dio pruge Zagreb–Rijeka od Oštarija do Rijeke prolazi kroz reljefno veoma težak teren sa velikim vještačkim radovima i sa dosta kraćih i srednjih tunela.

Kao prva misao radi povećanja kapaciteta te pruge dolazi nam, da izgradimo drugi kolosijek i da dobijemo dvokolosiječnu prugu. S obzirom na veoma težak teren, kojim prolazi postojeća pruga, dodavanje još jednog kolosijeka i rekonstrukcija postrojenja od jednokolosiječne pruge

na dvokolosiječnu zahtijevali bi ogromne izdatke, a bit same pruge ne bi mogli izmijeniti. Ostao bi veliki uspon, a ako bismo htjeli krivine ublažiti, potrebni bi bili novi rashodi. Neka bitna rekonstrukcija pruge po postojećoj liniji je gotovo nemoguća.

Ako se želi povećati kapacitet pruge, tada je bolje i shodnije izgraditi drugu prugu za vezu sa Rijekom od udvajanja postojeće. Tako možemo dobiti prugu s potrebnim elementima i kapacitetom te njome vezati i kulturno uzdići druge krajeve, a uz skoro istu cijenu, koju bi trebalo investirati za izgradnju dvostrukog kolosijeka.

Kao jedna od realnih mogućnosti za tu drugu prugu dolaze u obzir dvije mogućnosti:

Odvojak od pruge Zagreb–Split na jednoj od stanica *između Oštarija i Rudopolja provesti preko Drežničkog polja sa izlazom na more iznad Novoga Vinodola kod Ledenica* i pored mora spustiti na Rijeku. Ta trasa željezničke pruge mogla bi se izgraditi sa 10‰ terenskog nagiba sa kulminacijom na koti oko 500 m nad morem umjesto 836 i 816 na sadašnjoj pruzi, i imala bi više nego dvaput veći kapacitet od postojeće. Radovi na njoj bili bi teški, jer treba izgraditi tunel dužine oko 12 km, koji se može tako situirati, da se iskoristi jedna dolina nad sredinom tunela, pa da se jednim kosim oknom od 210 m dođe do sredine tunela, i na taj način pretvori za građenje u tunel od dvaput po 6 kilometara, što je znatno povoljnije, kako za rok građenja, tako i za građevinske troškove. Ako se želi i mora pojačati kapacitet dovoza bruta na Rijeku, onda je to najbolje rješenje, a troškovi građenja mu nisu osjetno veći od udvajanja postojeće pruge.

Kao druga mogućnost za naprijed opisanu vezu odvojak bi mogao biti u Bihaću, što bi sjeverozapadnu Bosnu znatno približilo Rijeci. Rješenja ima, potreba postoji, ali do realizacije ne dolazi, a takva odlaganja idu na štetu naše ekonomije.

Pored pruge za vezu Rijeke sa zaleđem ranije su postojali razni projekti za vezu unutrašnjosti naše zemlje sa morem. Prije izrade riječkog pristaništa glavna i najveća luka Hrvatske bio je Senj, pa su neki projekti predviđali i vezu Senja sa zaleđem. Za moderna transportna sredstva na moru i današnji opseg razmjene dobara, Senj kao velika uvozna i izvozna luka uopće ne odgovara. Oko Senja nema dovoljno mjesta za izgradnju kejova i skladišta, luka ne bi bila dovoljno zaštićena od elementarnih nepogoda, a niti ima mjesta za razvoj grada, koji je životna potreba jedne veće luke. Senj je mogao ranije služiti, kad su zahtjevi za razmjenu dobara bili mali i mala transportna sredstva na moru, a za današnji opseg poslovanja on je potpuno nepodesan. Sa svojim današnjim mogućnostima Senj kao luka može služiti za lokalne potrebe, a u izuzetnim slučajevima i kao pomoćna luka Rijeci.

Druga veza Rijeke sa zaleđem mogla bi pored ekonomičnijeg prijevoza dobara za Rijeku u ekonomskom pogledu iskorišćivati i brodogradilište u Kraljevici, koje bi se tada moglo razviti i ekonomičnije poslovati. Tom prugom bi se omogućila eksploatacija velebitskih šuma i ličkog boksita.

Da bi se povećala gravitacija dobara u riječkoj luci, bilo je više prijedloga, koji su na tome i završavali.

Prema prijedlozima trebalo je vezati Bihać sa Riječkom prugom najkraćom i najekonomičnijom vezom. U tom smislu su predlagane pruge na Otočac, preko Plitvičkih jezera i t. d. Kao jedna od mogućnosti bila je i pruga Bihać–Slunj–Karlovac, t. zv. Koranska pruga, koja je i započela da se gradi 1939. godine, ali je zbog rata prekinuta i do danas nije nastavljena.

Bez obzira, da li je *Koranska pruga* optimalno rješenje za vezu Bihaća sa Rijekom, ona je *neophodna u našoj željezničkoj mreži*, budući da u svojoj namjeni može da posluži i kao veza sjeverozapadne Bosne i Korduna sa Rijekom, a i kao veza zapadnog dijela naše države sa Bihaćem odnosno Unskom prugom, a time i s Dalmacijom. Da bi izgrađena Unska pruga, o kojoj će detaljnije biti govora u vezama sa srednjom Dalmacijom, mogla najbolje poslužiti našoj ekonomiji, nije pogodno, da se odvajanje od glavne pruge Beograd–Zagreb vrši kao dosada u Sunji. Do izgradnje Unske pruge ovaj odvojak je imao lokalni značaj i vezivao je prugu Beograd–Zagreb sa Bosanskim Novim i dalje s jedne strane sa Prijedorom i Banjom Lukom, a s druge strane sa Bihaćem. Ovaj odvojak od Sunje pa do Volinje ima u oba pravca bespotrebne velike uspone od 20‰. Nakon veze Bihaća sa Kninom i Banja Luke sa Dobojem, gubi ova pruga svoj lokalni karakter i veliki usponi na tom kratkom dijelu su nepodesni i neekonomični. Ima mogućnosti, da se taj dio ispravi odvajanjem pruge u Dubici ili Šašu dolinom potoka Jastrebice do Une i bez izgubljenih padova da se veže za postojeću prugu u Dobrljinu. Ovakav odvojak je pogodan za istočni dio naše države, dok se veza u pogledu zapadnog dijela malo produžuje, ali izgradnjom Koranske pruge u pravcu Splita, ne će se zapadni dio države ni služiti ovom vezom. Ovim odvojkom otpada i uzvrata u Sunji za pravac sa istoka.

Da bi se skratila veza za Rijeku, za istočni dio naše države izgrađena je pruga Sisak–Karlovac. Ova veza je izgrađena kao čisto lokalna, prolazi nestabilnim terenima i teško može korisno poslužiti toj namjeni.

Za vezu Slovenije sa Rijekom služila je pruga Pivka–Rijeka i kasnije izgrađena pruga Ljubljana–Karlovac. Boljim vezama Slovenije sa Rijekom bila je protivna Austrija zbog konkurencije Trstu. Kad je poslije Prvog svjetskog rata Jugoslavija izgubila Istru, Slovenija nije imala povoljnu vezu sa morem i tada je tražena *najbolja veza Slovenije za prugu Karlovac–Rijeka.* U tom cilju otpočelo je 1939. godine građenje pruge *Černomelj–Vrbovsko.* Zbog rata građenje nije dovršeno, a poslije rata zbog izmijenjenih političkih prilika Slovenija je dobila svoje stare veze sa morem, te joj ova nije bila potrebna. Stara veza Pivka–Rijeka bila je ponovo na našoj teritoriji, a to je najkraća i najbolja veza Slovenije za Rijeku te ona preko Vrbovskog više nije dolazila u obzir. Izgradnja pruge Černomelj–Vrbovsko postala je ponovo aktuelna početkom izgradnje Sutlanske pruge, u cilju da se vezom Maribor–Pragersko–Rogatec–Sutla–Černomelj–Vrbovsko dobije najkraća i najbolja veza za austrijski izvoz preko Rijeke.

Ali Rijeka kao jedino naše veće pristanište nema ni do danas dobrih i ekonomičnih veza. Treba da razmislimo o tome, sa koliko nepotrebnih izdataka na taj način opterećujemo našu ekonomiju, pa treba Rijeci dati točno fiksirano mjesto u ekonomskom planu i prema tome rekonstruirati stare i dati nove veze, koje traže minimum transportnih troškova, jer ćemo u protivnom imati gospodarstvo bez računa, što našoj zajednici ne pogoduje.

Ne samo da Rijeku treba kao naše zasada jedino pristanište povezati dobro sa zaleđem, već je treba povezati i sa manjim pristaništima, Bakrom, Kraljevicom i Senjom s jedne i Istrom tunelom kroz Učku s druge strane. Ove veze su potrebne, jer se pristaništa nikada ne dimenzioniraju prema sezonskom vrhunskom prometu, te kad on nastupi, mora imati pristanište mogućnosti oterećenja pomoćnim lukama, koje u redovito vrijeme služe čisto lokalnim potrebama. Veza ovih trabanata glavne luke ne mora biti direktna sa zaleđem, štaviše bolje je, da bude direktna veza sa matičnom lukom i preko nje sa zaleđem.

VEZE SJEVERNE I SREDNJE DALMACIJE SA ZALEĐEM

Austrija je za svoje potrebe imala izlaz na more i time je zadovoljila svoju ekonomiju, a na podizanje naših krajeva u kulturnom i ekonomskom pogledu nije mnogo polagala. U vrijeme Austrije u čisto ekonomskom pogledu Dalmacija za nju nije bila važna, jer nije bilo ništa za eksploataciju, pa prema tome u nju nije ništa niti investirano.

Za vrijeme austrijske uprave u Dalmaciji postojale su u pogledu saobraćajne politike dvije težnje, jer su postojala dva veća trgovačka i kulturna centra Zadar i Split. Svaki od ova dva grada gledao je na saobraćajne veze onako, kako je to njegovoj ekonomiji i trgovini pogodovalo.

Zadar kao luka i trgovačko-kulturni centar sjeverne Dalmacije, s obzirom na ekonomiju svoje okoline imao je težnju da se poveže sa Hrvatskom, a preko nje sa Mađarskom i Austrijom željezničkom vezom preko Knina–Banje Luke za Osijek i vezom od Knina na zapadni dio Hrvatske.

Split je pak imao drugu težnju i tražio je vezu na Bosnu, a preko nje za Srbiju, imajući na umu izgradnju pruge Split–Livno–Bosna–Srbija.

Oko tih dviju težnji vođene su duge i besplodne polemike. Jedni su bili za prijedlog Zadra s motivacijom, da je ista realnija, jer će od nje imati korist cijela Dalmacija, dok od splitske će korist izvući samo Split. Drugi su pak kritikovali politiku Zadra s motivacijom, da od sjevera ne će za dalmatinska pristaništa biti koristi, jer oni imaju Trst i Rijeku, već sa vezama treba potražiti korisnija područja, kao što su Bosna i Srbija, koje još nemaju veza s morem i od kojih se može nadati, da će svojim izvozom podići luke, za koje budu vezane.

U pogledu gornjih veza u drugoj polovini prošlog vijeka i početkom ovog vijeka vršeno je dosta studija, ali izgleda, da su tim studijama

upravljači dobivali samo na vremenu bez ikakve ozbiljne namjere, da se od toga nešto realizuje.

Umjesto tih dalekosežnih težnji u toku prošlog vijeka došlo je samo do izgradnje dijelova od Siverića do Splita i od Perkovića do Šibenika. Ove pruge su imale čisto industrijsko-rudarski karakter, a izgrađene su kao lokalne veze bez ikakvih daljih namjera. Nešto kasnije 1877. su one povezane među sobom i sa Kninom i sve do 1925. godine one su predstavljale cjelokupnu mrežu dalmatinskih željeznica.

Sve težnje Zadra, da dođe do veze sa zaleđem, svele su se na to, da je 1914. odlučeno, da se gradi pruga Zadar–Benkovac–Drniš, ali zbog rata to nije ostvareno. Nakon Prvog svjetskog rata Zadar je pripao Italiji, i svaka težnja i namjera, da se Zadar veže prugom za mrežu jugoslavenskih željeznica, sprečavana je zbog eventualne konkurencije Zadra Splitu i prodiranja talijanskog utjecaja na Balkan.

Na ovom mjestu je zanimljivo spomenuti, da je još 1861. god. Englez Charles Boyd tražio odobrenje, da izvrši predradnje radi izgradnje pruge uzduž jadranske obale, sve od Trsta do Kotora, sa vezom iste za Beograd, ali je odbijen. Na isti način su propadale i mnoge druge zamisli, a sve zbog nezainteresovanosti upravljača.

Nakon Drugog svjetskog rata Zadar je oslobođen talijanske uprave i pripao je Jugoslaviji i nestalo je svih zapreka, koje su ranije služile kao razlog, da se Zadar ne veže željezničkom prugom. Nakon kraćih studija pravilno je ocijenjen smjer ekonomije sjeverne Dalmacije i riješeno je, da se izgradi pruga Zadar–Benkovac–Knin umjesto Drniš, kako je to 1914. god. bilo riješeno. Veza na Drniš ne bi odgovarala ekonomiji sjeverne Dalmacije, jer njeni produkti gravitiraju ka Hrvatskoj i sjeveru, te je rješenje sa vezom na Knin u saglasnosti sa težnjama ekonomije, pa prema tome i najpovoljnije.

Poslije stogodišnje borbe otpočelo je građenje pruge 1953. god. Prema smjernicama naše ekonomije ova je pruga trebalo da bude građena kao lokalna veza i kao takva trebalo je da opsluži lokalne ekonomske centre tog kraja. Međutim projekat, po kojem se ova pruga gradi, nije to predvidio i trasa je vođena daleko od tih lokalnih ekonomskih centara, izbjegavajući plodna zemljišta, umjesto da je provedena centrima produkcije, kako je to bila namjena, ona je vođena periferno, što znatno poskupljuje lokalni transport produkata. Pruga se gradi s 8‰ uspona i minimalnim polupriječnikom R = 300 m i bit će od Knina mnogo povoljnija od pruge Knin–Split i ona će sa 25% svog kapaciteta moći odgovoriti zahtjevima, koje na nju postavlja ekonomija, ali je trebalo bolje promisliti o lokaciji pruge u odnosu na ekonomske centre i red pruge. S jedne strane smo bili jako izdašni i sagradit ćemo prugu znatno većeg kapaciteta, nego što je potrebno, dok je s druge strane zastupan princip štednje i pruga se nije produžila za nekoliko kilometara, da bi najpovoljnije poslužila ekonomiji kraja, zbog kojega se gradi. S obzirom na značaj ove pruge u željezničkoj mreži i predviđenu količinu direktnog bruta za Zadar sasvim je svejedno, da li će vožnja trajati nekoliko minuta više ili manje, ali

nije svejedno za lokalnu ekonomiju, da li će imati transportno sredstvo u težištu produkcije, ili će ono biti postavljeno periferno na visokoj koti, jer će morati sve produkte daleko voziti pod usponom cestovnim transportnim sredstvima.

Ustvari ova je pruga vođena jednom od starih austrijskih trasa s tom razlikom, što je uspon smanjen na 8‰.

Ovdje se omaškom mjesto lokalne pruge gradi tranzitna i ako to ni lokalna, a ni naša opća ekonomija nije tražila.

Kako smo naprijed vidjeli, za vrijeme austrijske vladavine u Dalmaciji je izgrađeno svega nešto malo industrijskih pruga bez ikakve veze na mrežu državnih željeznica i pored toga, što je za sve vrijeme vođena žilava borba, da do tog povezivanja dođe.

Politika dvojne monarhije, od kojih je svaka polovina vukla na svoju stranu, ometala je, da do te veze dođe.

Austrija je iz strateških razloga, da bi sačuvala svoj velevlasni položaj, željela imati najkraću vezu između Beča i Dalmacije i predlagala je vezu Ogulin–Gospić–Knin–Split. Mađarskoj ova veza nije konvenirala zbog eventualne konkurencije dalmatinskih luka Rijeci i predlagala je izgradnju Koransko–unske pruge kao ekonomičnije. Ustvari nije željela ništa da se gradi, a kontraprijedlog je dala radi toga, da bi dobila na vremenu.

Poslije dugih pregovora i nagađanja došlo je do sporazuma, bez ikakvog obzira, šta bi našoj ekonomiji bolje odgovaralo, da se gradi Lička pruga. Sa građenjem je započeto 1913. god.

Prvi svjetski rat je omeo izgradnju, ali je nakon rata odmah nastavljeno sa radom, ali na kratko vrijeme. Naredbom ministra saobraćaja, iz čisto šovinističko-političkih razloga građenje je obustavljeno i ta obustava je trajala 2 godine.

Napokon 1925. pruga je dovršena i puštena u saobraćaj i Dalmacija je dobila vezu sa Hrvatskom.

Od kolikog je značaja ta pruga bila za Split i pored toga, što je po elementima loše građena i što se nije poklapala sa težnjama ekonomije, može se najbolje uočiti po porastu stanovništva u Splitu, koji je 1910. imao 21.000 stanovnika, 1931. 43.000, a 1948. se taj broj povećao na 55.000.

Ovaj primjer nam može najrječitije pokazati, kako su vlastodršci postupali sa njima podložnim krajevima i kako su na svaki način izbjegavali, da ih ekonomski i kulturno uzdignu.

Veza Oštarije–Split, odnosno Lička pruga od Ogulina do Knina je građena sa 21‰ uspona i prelazi dvije vododijelnice na kotama 876 i 796 (Rudopolje i Malovan). Od Knina do Splita stanje je još lošije, usponi idu do 28‰, a na tom kratkom odstojanju ima tri vododijelnice (Tepljuh, Unešić i Labin), ali je to razumljivo, imajući na umu način i cilj građenja ovog dijela. Veza Knin–Split, kako smo ranije vidjeli, građena je parcijalno kao industrijska rudarska veza i bez ikakve adaptacije služi i danas, te je neekonomična u eksploataciji, pošto ima jake nagibe i česte protupadove.

Bez obzira na elemente, ova pruga je dobra samo kao veza između Hrvatske i Dalmacije preko Like, ali ona po svom pravcu ne odgovara našoj ekonomiji kao cjelini, a niti pak samoj Dalmaciji. Ona ne može ni iz jednog dijela naše države da navrati bruto na splitsko pristanište, jer je Rijeka zbog saobraćajnih veza bliža i jeftinija, te naša dobra i tim zaobilaznim putem ipak k njoj gravitiraju.

Osnovna težnja Splita – veza za Bosnu i Srbiju – najbolje odgovara i našoj ekonomiji kao cjelini, jer ide sredinom države, težištem dobara i izlazi upravno na more i najkraćim putem dolazi u pristanište, i Splitu kao luci, jer će s obzirom na najekonomičniju vezu privući veliku količinu dobara i time usloviti razvoj luke. Ovakva veza bi davala koristi cijeloj našoj ujedinjenoj državi i ta pruga bi predstavljala u saobraćajnom pogledu kičmu cijele naše ekonomije, jer bi prolazila kroz ekonomski najbogatije krajeve i omogućila bi im razmjenu dobara najkraćim, najbržim i najjeftinijim putem.

Za vezu Dalmacije sa Hrvatskom pored Ličke pruge mogla se ostvariti i bolja veza po gospodarstvo Hrvatske, a to je Koransko–Unska pruga. Ona je dolazila u obzir još za vrijeme Austrije, ali je mađarskoj saobraćajnoj politici bolje odgovarala Lička pruga, koja je izgrađena.

Prije Prvog svjetskog rata dolinom Une je započeta izgradnja pruge Bos. Novi–Bihać, a ta je vezivala Bosansku krajinu za prugu Banja Luka–Dobrljin–Sunja, koja je izgrađena još za vrijeme turske vladavine u ovim krajevima. Kao i Lička pruga i ovaj dio je uzet u građenje 1913., ometen ratom nastavljen je 1918. godine. Zbog obustave naredbom ministra saobraćaja 1921. god. dovršena je i puštena u promet tek 1924. godine.

Dovršenjem pruge Bos. Novi–Bihać i gradnja Unske pruge bila je bliže ostvarenju.

Uz projektovanje i gradnju Unske pruge vezane su razne tehničke i financijske smicalice političara bivše Jugoslavije, ispoljena je jasna težnja, da do tog građenja ne dođe i iz tog razloga ćemo se na ovom mjestu osvrnuti na pojedine momente, koji su jako karakteristični za prilike, koje su tada vladale.

Između dva rata za vrijeme bivše Jugoslavije rađeni su projekti za izgradnju Unske pruge. U pogledu njene veze za već izgrađenu Ličku prugu dolazile su u obzir dvije mogućnosti, jedna sa vezom na Zrmanju, a druga sa vezom na Knin.

U pogledu građenja pruge veza na Zrmanju je bila 22 km kraća, ali je u eksploataciji veza na Knin bila za 15 km kraća. Ujedno vezom na Knin bi se izbjegla Zrmanja, najnepovoljnije mjesto u pogledu vremenskih nepogoda, ne samo na Ličkoj već na našim prugama uopće, zbog kojih se promet redovito svake godine obustavlja u zimskom periodu, nekiput i na preko dva mjeseca. Ovakva mjesta na pruzi su veoma nepogodna, jer se promet mora odvijati neprekidno i treba ih na svaki način izbjegavati ili primijeniti efikasne zaštitne mjere, koje nisu uvijek pouzdane.

Svi stručnjaci, koji su pravilno gledali na ovaj problem bili su za vezu na Knin, a direkcija građenja željeznica iz Beograda zastupala je iz ne-

poznatih razloga vezu na Zrmanju. U tom svom zastupanju veze na Zrmanju direkcija je išla tako daleko, da je u svom izvještaju navela, da je veza na Knin 170 milijuna dinara skuplja od veze na Zrmanju i da zahtijeva izgradnju šest visokih vijadukata, koji su u strateškom pogledu nepovoljni. Međutim stvarno nije tako bilo, jer je komisija obrazovana u tom cilju konstatovala, da bi građenje pruge sa vezom na Knin bilo za svega 55,000.000 dinara skuplje od veze na Zrmanju; da vijadukti nisu potrebni, dok bi naprotiv u slučaju veze na Zrmanju došli u obzir vijadukti na postojećoj Ličkoj pruzi od Zrmanje do Knina. S obzirom da je pruga sa vezom na Knin 15 km kraća, višak građevinskih troškova od 55,000.000 bi se isplatilo investirati, jer bi bili nadoknađeni nižim troškovima eksploatacije, a specijalno je u izvještaju te komisije naglašeno, da se predlaže veza na Knin zbog zimskih obustava prometa na Ličkoj pruzi kod Zrmanje, jer bi u slučaju veze na Zrmanju imali dvije veze sa Dalmacijom, koja bi i pored njih svake zime bila odsječena bez saobraćajnih veza.

Mišljenje komisije je usvojeno i utvrđeno je, da se gradi pruga sa vezom na Knin. U uredbu o građenju željeznica od 1927. god. međutim je uzeta Unska pruga »*nehotično*« sa dužinom od 86 km i troškovima građenja 286,000.000 dinara, što odgovara varijanti na Zrmanju, a ne na Knin, iako je u naslovu tako stavljeno. Varijanta na Knin je dugačka 110 km sa predračunskom svotom od 341,000.000 dinara.

Ova »omaška« je ponovo izazvala duge i besplodne diskusije oko veze Unske pruge na Liču. Ponovo su izlazile komisije, od kojih je svaka bila različitog mišljenja u zavisnosti od koga je predlagana. Ako je komisiju predložila direkcija građenja željeznica, rezultat je bio veza na Zrmanju, a ako je predlagač pomoćnik ministra saobraćaja, prijedlog je bio na Knin. Takav rad nije mogao donijeti pozitivnog rješenja.

Konačno je zaslugom vojnih krugova pobijedilo pravilno rješenje i veza utvrđena na Knin i 1. IV. 1936. je početo sa izgradnjom pruge.

Građenje je povjereno francuskom društvu Batignolles, o čemu će detaljno biti u nastavku govora.

Unatoč tome, što je dokazano, da je projekat direkcije bio iskrivljen, da ona nije bila skuplja za 170 miliona dinara već oko 50 miliona, da šest vijadukata nisu potrebni, da je zbog vremenskih nepogoda prikljućak u Zrmanji nemoguć, i pored toga, što je početkom 1936. započeto građenje Unske pruge sa vezom u Kninu borba protiv veze na Knin nije prestala. Tri godine nakon početka njezina građenja uvaženi prof. Ing. Kirilo Savić u svom djelu »Građenje željeznica« II deo – Beograd – 1939. g. na str. 340 navodi prugu Bihać–Knin kao primjer jedne pruge, koju nije trebalo graditi. I ako je o tome pisano u knjizi »Građenje željeznica« od prof. Ing. J. Alačevića – Zagreb – 1950. g., ipak ćemo o tome nešto spomenuti, da se vidi, da li je građenje Unske pruge bilo opravdano ili nije.

Pošto je prof. Savić utvrdio, da je njome put iz pravca istoka do Knina, Splita i Šibenika skraćen za 174 km i da će se njome prevoziti u tranzitu 500.000 t. robe i 200.000 putnika godišnje u oba pravca, a 0,215 i

0,17 din su faktični prosječni rashodi za svaku tonu-kilometar, odnosno osobu-kilometar za čitavu tadašnju jugoslavensku željezničku mrežu, izračunao je dobitak, koji će od toga imati godišnje narodna privreda po obrascu:

$D = 174 \quad (500.000 \times 0{,}215 + 200.000 \times 0{,}17) = 246.210$ din. Kod ovoga računa se uvaženom prof. Saviću potkrala nehotična računska pogreška za dvije nule, pa ta ušteda iznosi 100 puta više, odnosno

24,621.000 predratnih dinara godišnje.

Faktična dobit ili ispravnije ušteda željezničke uprave na izdacima zbog toga skraćenja puta vožnje mnogo je veća i od toga iznosa, koji bi i sam opravdao građenje Unske pruge na Knin, jer bi se ista uštedom za nekoliko godina mogla izgraditi. Prema istom spomenutom djelu prof. Savića na strani 314 se tvrdi, da se prema prosječnim koeficijentima za čitavu mrežu ne će dobiti točni rezultati, što je i razumljivo, jer su troškovi transporta ovisni o gradijenti i težini svake pruge. To skraćenje od 174 km puta na Unskoj prema Ličkoj pruzi u nagibima 22‰ izbjegava dvije kulminacije od oko 800 m kod Rudopolja i Malovana i najteži njen dio izložen je velikim vremenskim nepogodama. Jasno je, da su na takvoj pruzi i troškovi transporta višestruki od prosječnih na čitavoj mreži, koja je bila oko 90% svoje dužine u nagibima do 10‰, a samo 10% iznad toga, pa dobivene koeficijente moramo pomnožiti sa 3,38, te bi za samo gornju relaciju od pravca Sunje i postavke prof. Savića ušteda željezn. uprave iznosila 83,246.000 din/god., s kojim iznosom bi se za nepunu godinu dana isplatio višak troškova građenja pruge na Knin.

Gornjoj uštedi bi trebalo pripisati i bruto od Banje Luke i sa Šipada za skraćenje puta od 270 km, iz Zagreba i sjevera (nakon izgradnje Koranske pruge) za oko 50 km, sa pruge Bos. Novi–Bihać i sa Ličke Plješivice, čiji će se šumski kompleksi otad moći eksploatirati, što dosad zbog skupog transporta nije bilo moguće.

U toj računici nisu ni lučke tarife uzimane u obzir, plaćali su se niži stavovi za Rijeku, a roba se vozila dužim putem do Splita i Šibenika, pa su se plaćali teški milioni dinara. Ti bi izdaci narasli nakon izgradnje predviđene pruge iz Srbije od Kraljeva preko Tuzle i Banje Luke, koja bi gravitirala na Unsku prugu te bi povećanjem bruta povećala i prihod. Nije uzeta u obzir ni znatna ušteda na kraćoj vožnji i manjem kvaru i boljem iskorišćenju voznih sredstava, lokomotiva i vagona, u kojima mi oskudijevamo, kao i na uposlenju manjeg broja voznog osoblja i boljem obrtu voznih sredstava na kraćoj pruzi.

Iz iznesenog se jasno vidi, da su čiste uštede na efektivnim izdacima veće od dobivenih oko 83 miliona dinara na samoj relaciji od Sunje Unskom prugom. Unska će sebe isplatiti za samih nekoliko godina i bit će jedna od najaktivnijih naših pruga. Ona će nas izvesti u naše srednje dalmatinske luke i donijeti zemlji, u prvom redu Dalmaciji, koja je dosad bila stalno zapuštena, veliku korist, a mi ne ćemo biti prisiljeni da i dalje iskorišćujemo tuđe luke: Trst, Solun i Galac kao u staroj Jugoslaviji, gdje su nam se za naš novac pravile razne smetnje.

Ali korist od Unske pruge bit će potpuna tek nakon izgradnje i Koranske pruge, koja će skratiti i poboljšati vezu sa sjevera preko Zagreba i Karlovca, nakon ispravke Unske od km 60 do km 88 spuštanjem vododijelnice od 694 m na 500 m izbacivanjem jakih nagiba od 21‰ i 23‰ i smanjenjem na 10‰ nagiba između mimoilaznice Una i Drenovca kao i pregradnjom postojeće, sasvim naopako položene pruge od Knina do Splita uklanjanjem mnogih izgubljenih padova i smanjenjem nagiba u oba pravca vožnje s 28‰ na samo 10‰ uz još nešto kraću prugu od današnje, a time i iz Savske nizine do mora na srednjem Jadranu. Ovi će se ispravci izvršiti, kad zato nastupi potreba, t. j. kad se poveća prijevoz robe i kad nas prisile troškovi eksploatacije na to. Unatoč svemu gore iznesenom vodila se nerazumna borba protiv Unske pruge, a da se razlozi njoj u prilog nikad nisu ispitivali niti uzimali u obzir. Zanimljivo je naglasiti, da su se u većini slučajeva, kad je bila u pitanju Unska pruga, podkradale nehotične greške uvijek na štetu te pruge. Ali unatoč toj nerazumnoj borbi moramo biti zahvalni našim narodnim vlastima i vojnim krugovima, da su uspjeli da ovo pitanje riješe ispravno i na korist naše zemlje. Neka im to bude podstrek, da i dalje tako rade na korist naše zemlje, uvijek gledajući na nju kao jednu cjelinu.

Direkcija za građenje željeznica, koja je imala prostudirati i položiti trasu željezničke pruge, izraditi detaljne projekte i predati ih graditeljima, borila se samo za izlaz pruge na Zrmanju, dok o samoj trasi i njenu kvalitetu se nije brinula. Trasa je bila položena samo geometrijski, a o geološkim prilikama nije vođeno računa.

Trasu na terenu su polagali tehničari, a direkcija nije našla za shodno, niti da je dade od svojih stručnjaka pregledati na terenu. Od Bihaća je pruga projektovana desnom obalom Une sve do Strbačkog buka i prolazila je preko jako strmih i dubokih osulina i pločastim vapnencem sa slojevima strmo nagnutim prema Rijeci. Tako položena pruga je predstavljala nemogućnost za izgradnju, jer bi zahtijevala ogromne radove i nikada se ne bi ustalila. Ovo je na vrijeme uočeno baš pred samu gradnju i trasa je prebačena na lijevu obalu i nije došlo ni do kakve materijalne štete, izuzev višak radova skopčan s produženjem roka, što je stjecajem prilika te materijalne štete izazvalo.

Prvobitno je bio utvrđen rok za izgradnju od 28 mjeseci, t. j. pruga je imala biti predana saobraćaju 1. IV. 1940. godine. Zbog prebacivanja pruge s jedne obale na drugu, a i zbog nisko utvrđenih količina radova u licitacionom elaboratu, količina radova je povećana za 37%, pa je i rok ekvivalentno bio produžen za 18 mjeseci, odnosno pruga je trebalo da bude predana saobraćaju 1. X. 1941.

Drugi svjetski rat je zatekao prugu u fazi dovršenja i zbog nastalih prilika prekinut je rad.

Ratna pustošenja su uništila alat, pripremljeni materijal, pa i sam položeni kolosijek i pruga je time bila znatno oštećena, pa iako je nakon rata odmah produžen rad na izgradnji, pruga je tek 1948. puštena u promet.

NAČIN GRADNJE I FINANCIRANJA ŽELJEZNIČKIH PRUGA DO 1945. GODINE

Građenje pruga u bivšoj Austro-ugarskoj monarhiji vršeno je u državnoj režiji uz financiranje iz redovnih sredstava, ili ih je vlada izdavala u koncesiju na određeni broj godina uz neku otštetu raznim financijskim grupama, odnosno privatnom kapitalu.

U bivšoj Jugoslaviji eksploatacija željeznica je bila isključivo u državnim rukama. Građenje je principijelno vršeno preko domaćih i stranih poduzeća, a ukoliko se za neku prugu nisu pojavili interesenti, građenje je izvršeno u državnoj režiji preko sekcija i odbora za građenje. Građenje pruga je izdavano na licitacijama najpovoljnijem ponuđaču, ali kako domaća poduzeća nisu bila financijski tako jaka, da mogu uzeti u gradnju cijelu prugu u nekim slučajevima su na licitacijama izdavane i pojedine dionice. Strana poduzeća su mogla samo kapitalom, a u vezi s time i opremom konkurirati domaćima, a u pogledu solidnosti rada, a specijalno u pogledu cijena, domaća poduzeća su bila znatno povoljnija.

U stvarnosti radove su izvodila domaća poduzeća bez obzira, tko ih je na licitaciji dobio. U slučaju uzimanja posla od stranih poduzeća, ona su ga izdavala domaćim u akord, razumije se, po nižim cijenama. Na ovaj način su strana poduzeća zbog svog kapitala i neelastičnosti upravljača izvlačili iz gradnje najveću korist na štetu naše ekonomije.

U financijskom pogledu pruge su građene najvećim dijelom iz zajmova, a rjeđe iz redovitih sredstava. Praktikovano je i izdavanje građenja i financiranja pruga konkursem stranim financijskim grupama uz otplatu na određeni niz godina.

Godine 1930. raspisan je konkurs za gradnju osam željezničkih pruga u dužini 406 km sa predračunskom svotom od 1.173 miliona dinara. Među tim prugama bila je i Unska pruga. Ponude grupe Boyer, Batignolles i Evropskog društva bile su prihvatljive, pa su s njima u tom pogledu i zaključeni ugovori.

Interesantno je razmotriti, kakve su sve koristi ta strana poduzeća mogla izvući iz tih ugovora. U ugovoru poduzeća Boyer, koje je trebalo graditi Unsku prugu, predviđeni su ovi uslovi:

Emisioni kurs	12%
Kamati	7%
Interkalarni kamati . . .	3%

Rok isplate je bio 12 godina. Za vrijeme trajanja građenja plaćale su se kamate samo na utrošene iznose. Posebnim klauzulama poduzeće je bilo oslobođeno svih poreza i taksa i trebalo je položiti kao garanciju 7,200.000 frs. Poduzeće je bilo obavezno da položi i avans za troškove nadzora i eksproprijacije, a država se obavezala, da će ih u tri obroka za vrijeme prve tri godine građenja refundirati.

Ugovor je sklopljen 1932. godine. Poduzeće nije na vrijeme položilo kauciju, ali ministar saobraćaja Lazar Radivojević nije raskinuo ugovor.

Kako poduzeće Boyer nije ni kasnije bilo u mogućnosti da položi kauciju, tražilo je, da se ugovorne obaveze prenesu na društvo Batignolles, što je i urađeno.

Pri prenosu toga ugovora samo su rokovi nešto izmijenjeni, tako da je za Unsku prugu rok građenja umjesto tri godine povećan na četiri, a sam početak gradnje odložen do završetka građenja pruge Priština–Peć, t. j. za dalje tri godine.

Zaključeni ugovori su bili nepovoljni za državu, a specijalno s obzirom na način, kako su u praksi te ugovore iskoristila strana poduzeća.

Namjera je bila, da strana poduzeća financiraju i izgrade pruge u roku od tri godine, odnosno od 1932. do 1935. i da na taj način upose mnogo radne snage, podignu nadnice i na taj način ublaže posljedice svjetske krize, koja se u to vrijeme i kod nas počela osjećati. Međutim, strana su poduzeća uspjela razvući rokove od tri na osam godina i gornja je namjera propala.

Poduzeća su produženjem rokova uspjela da nastave gradnje novcem iz dospjelih plaćanja države i tako u državu nisu unijeli novac, kojim je trebalo da oni financiraju gradnju. Prema tome je ispalo, da su stranci izvukli samo korist od tog posla, a da nisu gotovo ništa uložili. Umjesto 1.173 miliona dinara, koliko je iznosila predračunska suma za građenje pruga po raspisanom konkursu, stranci su unijeli u zemlju svega 128 miliona frs., a dalje je sve građeno, kao što je naprijed rečeno, iz dospjelih plaćanja države. Na taj način država defakto nije ništa postigla i mogla je pruge izgraditi sa polovinom investicija iz redovnih sredstava i preko domaćih poduzeća. Ovakvim radom su stranci iznijeli iz zemlje najveći dio, a na štetu naše narodne ekonomije.

Pri pretresu budžeta za 1934./35. godinu narodni poslanik i bivši ministar saobraćaja Andra Stanić je oštro kritikovao saobraćajnu politiku cijele vlade. Isti je, imajući na umu konkurs iz 1930. godine kao i ranije konkurse i način rada stranih poduzeća, konstatovao, da su poduzeća radila defacto iz naših sredstava i da su se slobodno mogle graditi pruge iz budžeta. Isto je tako konstatovao, da su se pruge gradile preko licitacija i domaćih poduzeća, da bi se postigla ušteda od 829,120.000 dinara, jer u prvom redu otpali bi svi interesi i ostale obaveze države i bile bi postignute jeftinije cijene, a novac bi ostao u zemlji.

S gornjim motivacijama je podnesena interpelacija Narodnoj skupštini i nakon pada ministra Radivojevića 1934. godine obrazovana je specijalna stručna komisija, da prouči ugovore sa stranim poduzećima i da ocijeni njihov financijski i tehnički efekat, kao i utjecaj izmjene financijske situacije u zemlji i svijetu. Komisija je podnijela iscrpan i dokumentovan izvještaj o veličini štete, koju bi država pretrpjela u slučaju, da se ugovori izvrše do kraja.

Mišljenje je komisije bilo, da se s obzirom na nepovoljnost ugovora iz njega izuzmu nezapočete pruge Kuršumlija–Priština i Bihać–Knin i da se za te pruge sporazumno sa poduzećima prekinu ugovori. Taj prekid ugovornih obaveza ne bi trebalo da znači i odustanak od gradnje spomenutih pruga, već bi se one gradile iz redovnih sredstava.

Ministarski savjet je usvojio mišljenje komisije, ali su pregovori sa društvom Batignolles doveli do uređenja spornih pitanja i ugovori su izmijenjeni tako, da je za prugu Bihać–Knin plaćan prim 40%, a za ostale 45%, i to po stabiliziranom kursu dinar–franak, a obračun ostatka po dnevnom kursu beogradske burze. Zbog pada cijena materijala i radne snage smanjene su jedinične cijene radova za 14%, a kamatna stopa od 7% snižena je na 5%. Ujedno je društvo odustalo od interkalarnih kamata od 3%.

Prema tom izmijenjenom ugovoru i isplata dugujućih iznosa društvu imala je zajedno sa odgovarajućim primom biti isplaćena u 12 mjesečnih obroka, počev od 1. XI. 1935.

Izmjena ugovora se povoljno odrazila na prugu Bihać–Knin i omogućena je izgradnja pruge sa vezom na Knin i pored manje svote »omaškom« unijete u rješenje o građenju.

Sva tehnička i financijska pitanja, koja bi proizašla iz ugovora, imaju se regulirati preko posebnih ugovora – avenana.

Prema jednome od tih posebnih ugovora amortizacija pruge Bihać–Knin trebalo je da se vrši svakih 6 mjeseci u visini od 7,500.000 frs., počevši od 1. VII. 1936. godine, a poduzeće je imalo u roku od 20 dana položiti kauciju od 14,736.000 dinara.

Novim ugovorom su postignute znatne uštede po državu, ali još uvijek ne može biti govora o nekim naročito povoljnim uvjetima. Poduzeće je još uvijek bilo u mogućnosti da radove izvodi dostiglim plaćanjem države i da se koristi mnogim na osnovu ugovora stečenim pravima.

Kada je komisija dala prijedlog, da se raskine ugovor u pogledu građenja i financiranja pruge Kuršumlija–Priština i Bihać–Knin, učinjen je pokušaj od pojedinih rukovodećih ličnosti, da se ugovorne obaveze održe, ali da se izmijene pruge i da se umjesto pruge Kuršumlija–Priština gradi pruga Peć–Andrijevica ispod Čakora kao dio Jadranske pruge, iako ona nije bila uvrštena u program. Umjesto Unske pruge po istom prijedlogu trebalo je da se grade pruge Ustiprača–Bileća, Tetovo–Gostivar i Arandelovac–Topola.

Do toga nije došlo, jer u prvom redu društvo Batignolles nije pristalo da umjesto pruge Kuršumlija–Priština gradi prugu sa 9 km dugim tunelom ispod Čakora, jer niti uslovi za rad nisu bili isti, a niti je vrsta i vrijednost radova bila ekvivalentna. Pored gornjeg i zastupnici Dalmacije su ogorčeno protestirali.

S ovakvom saobraćajnom politikom nije se slagao niti pomoćnik ministra saobraćaja ing. Petar Senjanović, pa je bio penziniran. Gledište imenovanog u ovom slučaju je bilo potpuno ispravno, jer je praktički opisana zamjena značila zapostavljanje Šibenika i Splita za račun Dubrovnika, i nekih nepostojećih luka južnog Jadrana.

Oko toga pitanja su opet nastale žučne polemike u štampi, u kojoj je iznijet sav zakulisni rad ministra saobraćaja i odjeljenja za građenje željeznica, jer od 4 milijarde, koliko je utrošeno na građenje željeznica od 1918. do 1934., nije se moglo odvojiti nepunih 300 miliona za Unsku prugu.

U toj polemici je napadana i samovolja pojedinih visokih državnih funkcionera, koji su mijenjali zakonske odredbe onako, kako je to njima pogodovalo i pod firmom zaštite državnih interesa vodili istu svojom sebičnom politikom u propast.

Kad je došao za ministra saobraćaja Mehmed Spaho, povratio je ing. Senjanoviću položaj pomoćnika ministra i povjerio mu nastavak pregovora sa društvom Batignolles.

Novi ugovor sa društvom Batignolles, koji ni sam nije bio povoljan po državu zbog starih obaveza, jasno ukazuje, koliku je štetu napravio državi svojom politikom i radom ministar Radivojević. Tek dvije godine kasnije počeo je sud ispitivati aferu u vezi sa građenjem željeznica. Okrivljeni su bili Alfred Ditroa, Dragiša Vrsalović i Jovan Nenadović, a među svjedocima saslušan je Lazar Radivojević, Švrljuga i druge rukovodeće ličnosti. Pretresom stana Alfreda Ditroa pronađeni su mnogi dokumenti, koji bacaju lošu svjetlost na tadašnje prilike. Među dokumentima bilo ih je, koji su govorili, da su optuženi omogućili Boyeru da zaključi posao od pola milijarde dinara na osnovu garantnog pisma neke nepoznate francuske banke bez sredstava. Kako ni sam Boyer, a ni banka nisu imali financijskih sredstava, prodali su posao društvu Batignolles i na njemu na štetu države zaradili ogromne svote.

Sa sklapanjem tih ugovora bio je zainteresiran lično i sam ministar Radivojević, jer je bio suvlasnik građevinskog poduzeća LID (Lazar Radivojević, Ilija Jerbić i Dragiša Vrsalović), koje je radilo kao podzakupac potpisnika ugovora.

Ranije je Radivojević bio član izabranog suda, koji je građevinskom poduzeću »Plavšić« dosudio veću svotu uime reklamacije, nego što je samo poduzeće tražilo. Kao ministar je oštetio državu za oko 800 miliona dinara ugovorima sa stranim poduzećima, ali je i pored svega toga uzet u vladu Uzunovića 1934. godine. Konačno kada je javnost preko štampe bila upoznata sa njegovim radom, nije se mogao više održati na položaju, ali nije bio niti izveden pred sud, nego se samo pojavljuje kao svjedok svojem ortaku Dragiši Vrsaloviću.

Iz prednjeg opisa se jasno vidi, kako je i na koji način rađeno za vrijeme bivše Jugoslavije i kako su pojedine rukovodeće ličnosti iskorišćivale svoj položaj u svom ličnom interesu, a o poboljšanju stanja i napretku zemlje uopće nisu vodili računa. Takav rad rukovodećih ličnosti odrazio se i u ekonomiji i zato u toku više od 20 godina, između dva rata nije ništa učinjeno, da se naša država kulturno podigne i ekonomski unaprijedi.

Izgradnjom Unske pruge je nesumnjivo učinjena korist krajevima, kroz koje prolazi, pa i samoj Dalmaciji. Ona je u saobraćajnom pogledu povoljnija od Ličke pruge, jer ima jednu vododijelnicu na koti 674 umjesto 2 na koti oko 800 kod Ličke pruge. Izbjegnuta su i sva nepogodna mjesta na Ličkoj pruzi.

Međutim, da je umjesto Unske pruge građena pruga Split–Livno–Bosna, nesumnjivo je, da bi u ekonomskom pogledu od nje i Dalmacija i cjelokupna naša ekonomija imala više koristi. Ista bi omogućila prijevoz

velikog dijela naših ekonomskih dobara najkraćim putem do mora. Utjecala bi na bolji razvoj luke u Splitu i industrije u Dalmaciji, koja se jako razvija, i uslovila bi poboljšanje i pojeftinjenje produkcije dopremom kvalitetnoga uglja najkraćim putem.

Nakon Drugog svjetskog rata izgrađena je pruga Lupoglav–Raša radi direktnog prijevoza rašanskog ugljena. Samo Duvanjsko i Livanjsko polje prema procjeni stručnjaka imaju preko 45 miliona tona rezervi uglja i bez podizanja željezničke pruge on ne može da se iskorišćuje. Za splitsku industriju vozi se ugalj na daljinu od 620 km, a u slučaju podizanja pruge Split–Livno transportna dužina bi iznosila svega 120 km i na tome bi se postigla ušteda od pola milijarde dinara godišnje. Dovozom kvalitetnog uglja industrija bi od istih sirovina davala više finalnog produkta. Iz prednjeg izlaganja je jasno, da bi pruga, kojom bi se Split vezao sa svojim prirodnim zaleđem, bila ekonomična. Ona bi se mogla i parcijalno graditi i svaki njen bi dio mogao korisno i ekonomično poslužiti. Izgradnjom pruge od Splita do Livna koristili bi se ugljenokopi, produženjem do Bugojna i dalje do Travnika stočarska i šumska bogatstva, daljim produženjem do Zenice i Tuzle najbogatija rudarska i industrijska područja države, a dovršenjem pruge preko Bijeljine do Beograda bogata žitnica Panonske nizine.

Ovako izgrađena pruga uslovila bi razvoj ekonomije cijele zajednice, kojoj bi omogućila razmjenu dobara najekonomičnijim putem, a pomogla bi i Dalmaciju i uslovila proširenje splitske luke, koja u tom smislu ima bezgranične mogućnosti.

Lička pruga od Ogulina do Knina ima približno slične elemente i kapacitet kao i pruga Knin–Split. Izgrađena je i Unska pruga i na taj način imamo do Knina za vezu sa Dalmacijom dvije pruge. A šta treba da radimo sa brutom, koji sa te dvije pruge stigne u Knin, kad pruga Knin–Split može da propusti samo bruto jedne pruge? Da bismo postigli, da pruga od Knina do Splita može propustiti bruto i Unske i Ličke pruge, treba da je rekonstruiramo tako, da ima zbirni kapacitet. Lička pruga je izgrađena sa usponom 21‰, a također i Unska, pa prema tome bi bilo potrebno, da se dio pruge od Knina do Splita rekonstruira tako, da ima maksimalni uspon najviše do 15‰, pa da pruga može odgovoriti potrebama. Terenske mogućnosti za ovu rekonstrukciju postoje, samo se treba postarati, da se ona i ostvari.

U slučaju da ne pribjegnemo rekonstrukciji silom prilika, kad bude puštena u promet pruga Zadar–Knin, ona će zbog svojih povoljnih elemenata odvući ne samo višak bruta, koji ne može primiti pruga Knin–Split, već cjelokupan bruto, koji nije namijenjen za lokalne potrebe ekonomije i industrije srednje Dalmacije i Splita.

Kako naše ekonomske potrebe nisu odredile, da se zadarska luka izgradi kao uvozno i izvozno pristanište većeg kapaciteta, nastat će odstupanje od privrednog plana i smjernica ekonomije, a to ne vodi napretku.

Ako treba da se naša ekonomija odvija planski i da ne bude većih otstupanja, treba vezu od Knina do Splita podesiti zahtjevu, koji joj eko-

nomija stavlja, ili drugim riječima treba taj dio sagrađen sa drugim ciljem i potrebama rekonstruirati tako, da odgovara današnjim uslovima.

I Lička i Unska pruga sa vezom za Split ne mogu zadovoljiti potrebe naše ekonomije, a niti mogu unaprijediti industriju sjeverne i srednje Dalmacije, a s obzirom na gravitaciono područje ne uslovljavaju niti razvoj luka u toj pokrajini.

I Lička i Unska pruga gravitiraju sjeveru, prolaze većim dijelom manje važnim krajevima za dalmatinsku industriju i luke. One ne mogu privući neki veći bruto dalmatinskim lukama, jer je za te naše krajeve bliža Rijeka, one ne mogu donijeti dalmatinskoj industriji najkraćim putem potreban ugalj. Obje ove pruge mogu korisno poslužiti jedino u pogledu razmjene dobara unutar naše države. Životno pitanje srednje Dalmacije a poglavito Splita i njegove industrije je već u više mahova spomenuta veza sa Bosnom i dalje sa Srbijom i Vojvodinom.

Bosna je cijelim svojim prostranstvom brdovita i bogata šumama i rudama. Specijalno je bogat šumom njen zapadni dio. Radi iskorišćivanja tog bogatstva »Bosansko dioničko društvo Otto Steinbeiss«, kasnije »Šipad«, izgradilo je cijelu mrežu pruga širine kolosijeka 0,76 m. Podignuta je uzana pruga Prijedor–Srnetica–Knin sa vezom Srnetica–Jajce, koje su kasnije služile javnom saobraćaju, sa još mnogo čisto šumskih pruga, tako da je mreža tih željeznica bila 338 km dugačka sa 400 km pomoćnih šumskih pruga. Taj privatni kapital imao je namjeru da uzanu prugu produži sve do Šibenika, da bi izbjegao pretovar u Kninu. Izgradnja ove uzane mreže željeznica početa je pred Prvi svjetski rat i ta mreža, koja je predstavljala jedinu vezu Dalmacije kopnenim putem za ostali dio države, služila je u toku rata za vojne potrebe. Kad je pruga započeta sa gradnjom, mađarski predsjednik vlade Tisa postavio je zahtjev, da se obustavi gradnja, jer ne pogoduje mađarskim interesima, što iz strateških razloga nije učinjeno. Ovaj zahtjev je karakterističan po tome, što se iz njega jasno vidi, da su tadašnji vlastodršci u zaštiti svojih interesa išli tako daleko, da su u tom pogledu htjeli žrtvovati i interese cjeline. Prema tome da bi se ma šta uradilo, što bi bilo od koristi njima podložnim zemljama, ne može biti ni govora.

Nakon rata su podignute pruge služile namjeni, t. j. izvozu drveta, a veza Prijedor–Knin i Srnetica–Jajce i javnom saobraćaju.

Između dva rata ova je pruga izvozila iz naših šuma oko 250.000 m^3 raznog drveta i drvene građe i za vlasnika je bila neobično korisna, pa je on izgradio čak i vlastito pristanište u Šibeniku. Do veze uzanom prugom Knina sa Šibenikom nije došlo, a izgradnjom Unske pruge pretovar je prebačen iz Knina u Ličku Kaldrmu i 1952. godine pretovareno je 18.480 vagona.

Iz ovoga se primjera jasno vidi, da je prirodna gravitacija ekonomskih dobara Bosne prema srednjoj Dalmaciji, jer da to tako nije, ne bi privatni kapital, koji gleda jedino svoje interese, izabrao baš taj izlaz za svoju robu i investirao ogroman kapital za izgradnju opisanih veza.

Privatnik je u ovom slučaju vodio računa samo o svojoj privrednoj djelatnosti i izgradio je sebi najekonomičniji put za izvoz dobara na tr-

žište. Narodna ekonomija, koja ima šire poglede i koja ne zastupa samo jednu granu, već cjelokupnu privrednu djelatnost zemlje, ima bolje mogućnosti i treba da se postara, da dobrom saobraćajnom politikom koristi cijeloj zajednici. Privatnik je radi zaštite svojih interesa jasno označio pravac najekonomičnije gravitacije dobara, a narodna ekonomija treba to iskustvo da iskorišćuje radi napretka zemlje.

Naša ujedinjena domovina dala je široke mogućnosti svakom našem kraju, da razvije svoju ekonomiju onako, kako to njemu odgovara. Ovaj čisto demokratski postupak treba da razvije samoinicijativu i borbu za što bolje i ekonomičnije iskorištenje svih prirodnih dobara. Ova samoinicijativa, koja je korisna u svakom pogledu radi podizanja na ekonomskom i kulturnom polju, u pogledu saobraćajne politike može se loše odraziti, specijalno kad se radi o većim saobraćajnim instalacijama, kao što su željeznice i pristaništa. Ako saobraćajnu politiku ne vodi jedan centralni visoko stručni forum, može se dogoditi, da nam saobraćajna mreža nakon izgradnje ne bude organska cjelina i da ne opslužuje privredu pod najekonomičnijim uslovima. Svaka jedinka ima svoju težnju i ona može biti za nju najpovoljnija, ali je pitanje, da li to odgovara cjelini. Glavne saobraćajnice, velikog kapaciteta, koje treba da opsluže zajednicu kao cjelinu, moraju predstavljati najbolje i najekonomičnije rješenje u tom pogledu, ali to ne znači, da će poslužiti najekonomičnije i svaku jedinku. U saobraćajnoj politici treba da bude zastupljeno gledište, da se opsluži najekonomičnije narodno gospodarstvo kao cjelina, a ne svaka jedinka ponaosob. Samo ako tako budemo gledali i tako vodili našu saobraćajnu politiku, možemo biti sigurni, da ćemo dobiti saobraćajnu mrežu, koja će najbolje odgovarati svim zahtjevima narodnog gospodarstva i koja će ga opsluživati prema stvarnim potrebama i činiti jednu jedinstvenu cjelinu.

PROJEKTI I IZGRAĐENE ŽELJEZNIČKE VEZE ZA JUŽNU DALMACIJU

Željezničke veze sa južnom Dalmacijom tijesno su vezane sa izgradnjom željeznica u Bosni i Hercegovini, jer preko nje vode prirodni putovi za provođenje saobraćajnica ovog dijela Dalmacije, a ujedno je Bosna prirodno zaleđe, koje joj gravitira.

Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini počela je nakon okupacije tih krajeva od strane Austro-ugarske monarhije, a radi eksploatacije ekonomskih bogatstava. Da bi se ta prirodna bogatstva mogla iskoristiti sa što manje investicija, Austrija je u Bosni izgradila cijelu mrežu pruga sa širinom kolosijeka 0,76 m.

Kao prva sagrađena je pruga od Broda do Sarajeva, koja je omogućila Madarskoj, da od nje izvuče najveću korist, jer je bila vezana za njenu teritoriju. A Austrija pak, da bi se koristila i povezala je preko Dalmacije za svoj dio monarhije, nastojala je, da se Bosna poveže s mo-

rem i u tu svrhu izgradila je prugu dolinom Neretve od Mostara do Metkovića. Veza između ovih dviju izgrađenih pruga od Sarajeva do Mostara bila je u pojedinim dijelovima jako teška i zato je na usponima na vododijelnici Ivan-planini primijenjena zupčanica, jer je uspon iznosio 60‰. Vododijelnicu su prešli na maksimalnoj koti 876 m sa vododijelničkim tunelom dužine 648 m. Ovaj dio pruge je završen 1891. godine i njom je Bosna povezana s morem u Metkoviću.

Sam Metković je bio nepodesan i pored stalnog bagerovanja Neretve da primi brodove većeg gaza i za to je 1901. godine produžena pruga do Gruža i Zelenike. Pored ovih veza tražena je mogućnost, da se u blizini Metkovića izgradi nova luka sa povoljnijim uslovima.

Zupčanica preko Ivan-planine bila je usko grlo na ovoj pruzi, jer je smanjivala propusnu moć cijele pruge i nije omogućavala mreži bosanskih uskotračnih željeznica od 2.500 km, da se razvije. Nakon Prvog svjetskog rata ekonomija je zahtijevala od pruge veći kapacitet od onoga, koji je zupčanica mogla dati. Da bi se pojačala propusna moć ovog uskog grla, predlagano je sniženje vododijelnice sa izgradnjom novog vododijelničkog tunela i primjena athezione vuče, pa i normalizacija pruge cijelom dužinom, tako da bi njome bio vezan Beograd sa morem. U tom cilju je željeznička konferencija 1926. godine predlagala izgradnju normalne Jadranske pruge Beograd–Obrenovac–Šabac–Bijeljina–Tuzla–Sarajevo–Mostar–Metković sa ograncima Mostar–Imotski–Split i Sarajevo–Medjedja–Uvac–Bijelo polje–Kotor. Izgradnjom ove pruge bila bi eliminirana zupčanica preko Ivan-planine.

Umjesto izgradnje Jadranske pruge poslije dugih natezanja došlo je 1927. godine do rekonstrukcije uskotračne pruge od Raštelice do Bradine, tako da se vododijelnica spusti na kotu 750 i izgradi novi vododijelnički tunel dužine 3.224 m, imajući na umu kasniju normalizaciju. Ova pregradnja vododijelničkog dijela ove pruge nije dovela do poboljšanja propusne moći, jer je zupčanica eliminirana samo sa strane Sarajeva, a sa strane Mostara je i dalje ostala sa svim svojim manama. U ovu rekonstrukciju je utrošen bespotrebno novac, jer propusna moć pruge nije povećana, izgrađen je vododijelnički tunel za normalnu prugu, ali je visoko položen i građen sa malim profilom za elektrifikaciju i mi i dandanas osjećamo posljedice ovako nedovoljno promišljenog rada, jer nam privreda nalaže, da tu prugu normaliziramo. Pojedini stručnjaci, koji su bolje sagledali ovaj problem upozoravali su nadležne faktore, da se ovako položeni vododijelnički tunel ne će moći pri normalizaciji iskorišćivati i da će tada trebati graditi i treći tunel.

Za normalizaciju pruga u Bosni i Hercegovini, a time i veze južne Dalmacije sa zaleđem, bilo je za vrijeme bivše Jugoslavije više prijedloga, koji su kao i svi drugi prijedlozi za poboljšanje prometa u zemlji ostali mrtvo slovo na papiru. Diskutirano je mnogo, ali urađeno nije ništa.

Tek nakon Drugog svjetskog rata potreba normalizacije pruga u Bosni je pravilno shvaćena i pristupljeno je radu. Pri toj normalizaciji ili pravilnije rečeno izgradnji normalnih pruga zapali smo u griješke, koje smo ranije spomenuli. Prva, a i jedna od glavnih griješaka u tome bila je pre-

velika brzina, prebrzo smo se rješavali, a još brže gradili i iz toga proistječu sve mane, koje se mogu staviti na izgrađene pruge odmah nakon rata.

Na izgradnji normalnih pruga i normalizaciji uskotračnih linija u Bosni nakon Drugog rata je mnogo urađeno. Izgrađene su pruge Brčko–Banovići, Šamac–Sarajevo sa pojedinim odvojcima do rudarskih basena, Doboj–Tuzla i Banja Luka–Doboj u ukupnoj dužini od oko 700 km, a u najskorije vrijeme treba izgraditi pruge Sarajevo–more i Tuzla–Srbija.

U južnoj Dalmaciji u saobraćajnom pogledu je važan Metković sa svojom okolinom i Dubrovnik sa lukom u Gružu. Tim mjestima može se pridodati i Boka Kotorska, koja je danas u sastavu NR Crne Gore.

Od rijeka jadranskog sliva kod nas najduži je sliv Neretve i najdublje zadire u unutrašnjost zemlje. Dolina Neretve u vezi sa dolinom Bosne ili Vrbasa predstavlja dobar i prirodan put za provođenje saobraćajnica. Činjenica, da Neretva ima najveću površinu sliva od naših rijeka, koje utječu u Jadransko more, s jedne strane je povoljna za provođenje saobraćajnica, a s druge nepovoljna, jer nosi velike količine nanosa, koji deponira na svojem ušću i time otežava izgradnju pristaništa. Kao mjesta za izgradnju pristaništa, kojima bi veza sa zaledem išla dolinom Neretve, dolaze u obzir Ploče i Neum-Klek.

Ploče su za izgradnju pristaništa nepovoljne, jer je zbog mulja 35–46 m dubine teško fundiranje kejova, nema dovoljno mjesta za podizanje ostalih pristanišnih potreba, a niti naselja, koje mora da prati jedno veće pristanište. Glavna mana je, što se u luku ulazi dugim uskim kanalom, tako da u slučaju kakvih međunarodnih zapleta može luka lako biti isključena iz upotrebe, kao danas Suez. Pored toga je zbog nanosa Neretve potrebno stalno jaružanje ulaza.

Neum–Klek je dobro zaštićena luka, more je dovoljno duboko, ali su nagibi obala jako strmi i nema mjesta za izgradnju potrebnih pristanišnih instalacija.

Što se tiče Boke Kotorske, ona kao veća trgovačka luka ne dolazi u obzir, jer zahtijeva mnogo duži kopneni put od svih dosada spomenutih luka, nema dovoljno mjesta za razvijanje lučkih instalacija, a i ukoliko bi ih bilo, zauzeta su u strateške svrhe.

Na taj način put dolinom Neretve, iako jako povoljan za provođenje saobraćajnica, ne može dobra, s kojim ekonomija raspolaže za razmjenu, odvesti do dobre luke u južnoj Dalmaciji i Boci Kotorskoj.

ŽELJEZNIČKE VEZE JUŽNO OD ZELENIKE DO BARA ODNOSNO SA CRNOGORSKIM PRIMORJEM

Željezničkih veza u saobraćaju za ovaj najjužniji dio našeg primorja dosada još nema. U Crnoj Gori i njenu primorju željeznička mreža je jako oskudna i izuzev vezu Sarajevo–Mostar–Hum–Bileće–Nikšić–Titograd širine kolosijeka 0,76 m druge veze uopće nema. Od Titograda do Plavnice postoji beznačajna pruga sa kolosijekom 0,60 m, a od Virpazara

do Bara pruga kolosijeka 0,75 m sa usponom od 45‰, koju je izgradio talijanski kapital za svoje potrebe.

Još prije rata 1914.–1918. u Srbiji se pojavila težnja za vezom sa morem s jedne i vezom sa Rusijom preko Rumunije s druge strane. Kako je u te pruge s obzirom na teškoću terena trebalo uložiti ogromne svote, ekonomija teritorijalno male Srbije to nije mogla izdržati i zato je ova težnja ostala samo na papiru.

Nakon rata intenzivnije su studirane veze Beograda sa našim najjužnijim dijelom primorja, odnosno Kotorom, kako je to tada bilo utvrđeno. Pravac te linije prema jednom mišljenju trebalo je da ide pravcem Beograd–Kragujevac–Kraljevo–Raška–Mitrovica–Priština–Peć–Andrijevica–Ivangrad–Mojkovac–Kolašin–Titograd–Kotor, drugi su mišljenja da je bolje izgraditi prugu Beograd–Višegrad–Boka i u periodu od 1920. do 1926. studirane su linije Beograd–Koviljača–Ljubovija–Bajina Bašta–Foča–Šavnik–Nikšić–Kotor sa varijantom Šavnik–Risan, Valjevo–Užice–Višegrad, Medjedje–Uvac–Prijepolje i još mnogo drugih.

Nešto kasnije je studiran pravac Niš–Kuršumlija–Priština–Peć–Kotor sa raznim varijantama i u periodu od 1926. do 1930. izgrađen je dio od Kraljeva do Kosovske Mitrovice preko Raške, jer je ta trasa Jadranske pruge bila ozakonjena.

Godine 1930. sastavljena je mješovita komisija sa zadatkom da prouči i pregleda cio elaborat ove pruge, kao i naknadnih varijanata Mitrovica–Rožaj–Bioće na Limu i Kolašin–Manastir Morača–Titograd. Komisija je preporučila trasu od Mitrovice na Rožaj i Bioće na Limu sa vezom za Mojkovac i dolinom Morače za Titograd. Preporučena trasa je imala uspon ka moru 14‰, a od mora 25‰. Maksimalna kota bila je 1.130 m, a troškovi građenja su bili manji oko pola milijarde dinara od ozakonjene varijante. Kasnije je izgrađen dio pruge od Kosovske Mitrovice do Peći preko Prištine kao i pruga Kuršumlija–Priština, tako da je kroz Srbiju sve od Beograda do Peći bila izgrađena Jadranska pruga, kao i njena veza sa istočnom Srbijom Priština–Kuršumlija–Niš.

Dio Jadranske pruge, koji je prolazio kroz Crnu Goru i izlazio na more sve do 1953. godine, ostao je samo u studiju.

Nakon Drugog svjetskog rata pravac te Jadranske pruge je izmijenjen i utvrđeno je, da trasa ide pravcem Beograd–Valjevo–Užička Požega–Prijepolje–Bijelo polje–Mojkovac–Kolašin–dolina Morače–Titograd i umjesto veze na Boku Kotorsku utvrđen je izlaz i podizanje trgovačke luke u Baru. Dužina pruge je nešto oko 520 km, sa maksimalnim usponom 25‰ i minimalnim polupriječnikom R = 300 m. Pruga ima više vododijelnica, a prelazi maksimalnu visinu na koti 940 blizu Kolašina. Troškovi građenja su joj ocijenjeni na oko sto milijardi dinara.

Građenju je pristupljeno 1953. godine na dijelu od Beograda do Valjeva i od Titograda do Bara, kao i na najvećim tunelima, jer od njih zavisi rok građenja.

Izgradnja pruge Beograd–Bar na pojedinim svojim dijelovima je izvanredno teška, jer je u prvom redu težak sam reljef, preko kojega pruga prolazi, a pored toga krajevi, kroz koje prolazi, besputni su, što će znat-

no povećati investicije. Od Beograda do sliva Drine pruga prolazi kroz ekonomski bogate poljoprivredne, voćarske i stočarske krajeve, a dalje ide krševitim slabo nastanjenim predjelima, koji u ekonomskom pogledu nemaju važnosti.

Kao veza Beograda sa morem odmah nakon Drugog svjetskog rata studirana je i trasa od Metohije preko Prizrena, dolinom Drima sa izlazom na more u Albaniji, kao i veza ove pruge preko Skadra sa Titogradom. Ova varijanta je bila najpovoljnija za izlaz na more, jer vezuje Srbiju i Makedoniju i ide sve od Metohije malim nagibom, dolinom rijeke sve do mora, ali vodi u tuđe pristanište. Zbog političkih događaja od ove se linije odustalo i sad ona više ne dolazi u obzir, jer je građenje pruge u pravcu Bara u toku.

U ekonomskom pogledu pruga Beograd–Bar dobro opslužuje samo bogatu žitnicu Vojvodine i sjevernu Srbiju. Imajući na umu pravac pruge za vezu istočne Srbije preko Niša i za vezu Makedonije, ona je nepogodna. Za svaku vezu ponaosob morale bi se graditi teške brdske pruge, a za ostale dijelove naše države ova veza uopće ne odgovara.

U ekonomskom pogledu kao Jadranska pruga za vezu Beograda sa južnim dijelom našeg primorja bila je bolja prije rata ozakonjena trasa ili koja od njenih varijanata, jer su povezivale pored Vojvodine i sjeverne Srbije i istočnu Srbiju i Makedoniju dobrim i lakim vezama sa morem. Nakon rata odabrani pravac nešto malo je povoljniji od predratnih u pogledu troškova građenja, ali ako im dodamo veze za istočnu Srbiju i Makedoniju i ako imamo na umu, da je po predratnoj trasi pruga dovršena do Peći sa vezama za istočnu Srbiju i Makedoniju, računica će nešto drugačije izgledati.

S obzirom na velike uspone na pruzi Beograd–Bar njen kapacitet u jednom pravcu može iznositi optimalno tri miliona bruto tona godišnje. Maksimalni uspon je plasiran na dužini od 40 km između Titograda i Kolašina i cio bruto pruge mora prijeći preko njega i veliko je pitanje, da li će perspektivno, ako se za nju veže i Makedonija, imati dovoljan kapacitet. U redovito vrijeme Makedonija gravitira našoj slobodnoj zoni u pristaništu Solun, ali ako se stjecajem političkih prilika ova veza onemogući, morat će se izgraditi veza za pругu Beograd–Bar.

U Titogradu pruga Beograd–Bar ima odvojak za Nikšić. Na tom dijelu je izgrađena 1948. pruga uzanog kolosijeka, ali sposobna za normalizaciju samo izmjenom gornjega stroja. Normalizacija ove pruge je potrebna, da ne bi bilo pretovara bruta, koji se sastoji iz sirovina i uglja namijenjenog željezari u Nikšiću. Normalizacija, odnosno izgradnja normalne pruge po liniji uzane pruge od Nikšića preko Bileća za Bosnu i Hercegovinu bila bi veoma teška i zbog malog značaja u ekonomskom pogledu u dogledno vrijeme ne dolazi u obzir.

Prugom Beograd–Bar Crna Gora dobiva svoju prvu vezu normalnom prugom. Iako siromašna u ekonomskim bogatstvima, Crna Gora će ovom prugom biti znatno privredno unapređena, jer je u turističkom pogledu jako interesantna i u njenu je sastavu jedan od najljepših dijelova Jadranskog mora.

Prolazom željezničke veze daje se ovom našem siromašnom i najzapuštenijem kraju mogućnost, da radi na razvoju turizma, jer za to ima sve uslove, koji štaviše daju više mogućnosti, nego što ih ima Švicarska, jer pored izvanredno lijepih planinskih predjela Crna Gora ima i more, koje Švicarska ne posjeduje.

ZAKLJUČAK

Iz prednjeg izlaganja, koje se kritički osvrnulo na stanje naših prometnih veza, jasno se vidi, da je naša saobraćajna politika loše vođena.

Vidjeli smo, da je tu politiku u prvo vrijeme vodila tuđinska uprava, kojoj je bio cilj eksploatacija i potrebe njene zemlje. Kasnije između dva rata saobraćajnice su vođene po političkim linijama i od takvog rada nacionalna ekonomija trpi štete.

Da se ne bi griješke prošlosti ponavljale, da bi se nacionalna ekonomija podigla, a pojedini naši krajevi ekonomski i kulturno unaprijedili, u nastavku ćemo iznijeti, kako treba raditi, da do tih griješaka ne bi dolazilo.

Iz prednjeg izlaganja svima je jasno, da je stanje saobraćajnica ogledalo jednoga naroda, koje jasno pokazuje, koliko je ekonomski i kulturno taj narod jak.

Otto Blum u svojoj knjizi »Linienführung« u prvom dijelu bavi se saobraćajnom geografijom i prema stanju saobraćaja u pojedinim zemljama dao je i prikaz kulture i ekonomske moći svake pojedine zemlje. Prema tom prikazu s pravom nas je svrstao u niži red, jer centar kruga kulture je daleko od nas.

Zbog toga treba svima, koji žele svojem narodu i domovini dobro, da uređenje i modernizacija našeg saobraćaja bude prvi zadatak. Ako ne budemo imali dobre i ekonomične veze, badava nam je trud, da unaprijedimo produkciju, da podignemo industriju i rudarstvo, jer ne ćemo moći konkurirati drugim producentima, budući da će nam sve otići na troškove oko lošeg kontakta i skupih prijevoznih sredstava.

Dobrim saobraćajnim vezama podići ćemo i standard našeg radnog naroda, jer čim su manji prijevozni troškovi, on dolazi jeftinije do produkata. Jednom riječju treba prvo urediti saobraćaj, a zatim su nam otvorena vrata i možemo se tada boriti za kulturni i ekonomski razvoj, koji nam je tada osiguran.

S obzirom na stanje saobraćaja kod nas, treba početi iz početka i podesiti ga principima saobraćajne geografije, koja je našim stručnjacima dobro poznata.

Najveća i najjeftinija svjetska saobraćajnica je more. Imati more za jednu državu znači, imati izlaz u svijet, jer na moru nema granica i promet je slobodan. Transport vodom je najjeftiniji, jer ne traži izgradnju saobraćajnih putova, njih je priroda osigurala. Transportna sredstva su velikog kapaciteta, a njihov broj nije ničim ograničen. Veliki transportni brodovi imaju danas kapacitet i 30.000 neto tona, pa i mnogo više, što

predstavlja prijevoznu moć od 40 željezničkih kompozicija, koje saobraćaju na dobroj pruzi, odnosno 2.000 vagona.

Važnost saobraćaja morem i važnost samog mora uvidjeli su još prastari narodi i podizali su na njegovim obalama svoja prva naselja. Već u ono vrijeme ta naselja nisu podizana na svakom mjestu, nego su gledali da ih postave tako, da imaju dobru vezu sa zaleđem, na ušću velikih rijeka i na mjestima, koja omogućuju vezu sa unutrašnjošću zemlje. Najbogatiji gradovi Starog i Srednjeg vijeka bili su na moru, a njihova trgovina i razmjena dobara sezala je daleko u unutrašnjost zemlje.

Taj princip, za koji su znali još stari narodi, održao se i do današnjeg dana, razumije se, sa novim sredstvima i u mnogo većem opsegu, jer razvojem kulture povećavaju se i potrebe.

Da bismo mi u našoj državi uredili saobraćajne veze na ekonomskom principu, potrebno je da pođemo od davnina utvrđenim stazama.

Treba izraditi mrežu saobraćajnica bez obzira na administrativne granice, tako da iste povežu sve ekonomski važne centre međusobno i sa izlazom na svjetsku saobraćajnicu – more. Zatim odrediti ekonomski prioritet svake pojedine pruge i graditi ih tim redom u opsegu, u kojem dopušta nacionalna ekonomija. Nije potrebno odjednom graditi na mnogo mjesta, jer se tada događa, da se građenje razvlači i pruga nepotpuno dovršena pusti u saobraćaj i dovršava se pod prometom. Koliko takav rad staje truda i koliko je skuplji, najbolje znaju oni, koji su tako radili. Kao primjer za to može poslužiti pruga Šamac–Sarajevo, koja je puštena u promet 1947. g., a niti do danas nisu sve potrebne zgrade izgrađene. Graditi treba postupno jednu po jednu i dovršavati ih potpuno. Na taj način imat ćemo kao i danas građenje parcijalno s tom razlikom, što će se saobraćajnice, kad budu izgrađene, moći iskorišćivati svaka za sebe, a sve zajedno će predstavljati jedinstvenu cjelinu i biti najpovoljnije za narodnu ekonomiju.

Da bismo to postigli, treba stvoriti jedan forum od najstručnijih ekonomista i inženjera, poštenih i nepristranih ljudi, koji će po svom najboljem znanju i savjesti utvrditi sve izvore dobara i količinski i vremenski. Istima, treba omogućiti uvid u perspektivne planove naše zemlje, kako u pogledu privrede tako i industrijalizacije zemlje. Na osnovu tih podataka bit će im omogućeno, da bliže odrede težišta produkcije i težišta potrošnje raznih dobara. Iz tih podataka moći će utvrditi, koliko će dobara proizvedenih u zemlji u njoj se i utrošiti, a koliko će preteći i biti raspoloživo za razmjenu sa drugim zemljama, odnosno sa kojom količinom i kakvih dobara raspolažemo za izvoz. Ujedno će se utvrditi, kakve nam vrste dobara nedostaju i u kakvim količinama, da bismo mogli predvidjeti potrebu uvoza. Što se pak tiče uvoza i izvoza treba utvrditi, sa kojim će se zemljama vršiti razmjena dobara i u kojim količinama i fiksirati put, kojim će ona ići. Ovo je potrebno stoga, što u saobraćajnom pogledu nije svejedno, da li će razmjena dobara biti vršena na primjer sa Mađarskom ili sa Burmom, jer su putovi različiti, pa prema tome i potrebe saobraćajnica.

Spomenuti forum treba utvrditi, koji sve međunarodni putovi vode preko naše zemlje i u kojem se opsegu oni od drugih država iskorišćuju i kako bi se iskorišćivali, ako se veze poboljšaju. U tu svrhu treba prikupiti podatke o izvorištu tih dobara kao i o mjestu, u koje gravitiraju. Moraju se pribaviti podaci, koji bi tranzit našom zemljom mogao ići i iskorišćivati naše saobraćajnice, kad budu izrađene u tu svrhu potrebne veze.

Jednom riječju taj forum treba utvrditi količinski i položajno sve izvore i mjesta potrošnje dobara kod nas, da utvrdi sadašnji, a i perspektivni tranzit preko naše države, kako količinski tako i namjenski, t. j. gdje je izvor i kuda on teži.

Kad se prikupe svi gornji podaci, za utvrđivanje kojih treba utrošiti, pored mnogo stručnosti i mnogo savjesnosti, još i dosta vremena i tek tada se može prići konkretnijem rješavanju potrebne vrste saobraćajnih sredstava i najboljeg pravca saobraćajnog puta.

Kako smo ranije rekli, najjača i najveća svjetska saobraćajnica je more. Za kontakt sa tom saobraćajnicom služe nam luke – pristaništa. Prije nego što pristupimo izradi saobraćajne mreže, treba utvrditi, gdje je najpovoljnije i najekonomičnije uspostaviti kontakt između saobraćajne mreže i mora, odnosno treba utvrditi mjesta, gdje će se podići pristaništa, kao i njihov broj s obzirom na raspoložive količine dobara namijenjenih, da idu tim putem. Pri određivanju tih ishodnih točaka saobraćajne mreže treba biti veoma pažljiv i savjestan, jer svaka grješka u tom pogledu može se teško osvetiti nacionalnoj ekonomiji. Tim putem gravitiraju ogromne količine dobara, pa je i najmanje poskupljenje s obzirom na količinu osjetno.

Pri odredbi broja i mjesta pristaništa moramo težiti u prvom redu, da njihov broj odgovara stvarnim potrebama, a zatim da je položaj tog određenoga broja pristaništa takav, da sa mrežom saobraćajnica predstavlja najekonomičnije rješenje.

U broju pristaništa treba biti štedljiv i pri njegovoj odredbi treba imati na umu, da smo mi relativno mala zemlja, koja ne može opremiti i održavati veliki broj moderno uređenih luka. Ako se budemo riješili na veći broj pristaništa, ne ćemo ih moći niti dobro izgraditi, a još manje dobro opremiti, jer se s obzirom na količinu bruta to ne će ekonomiji isplatiti te ćemo i ubuduće imati veliki broj beznačajnih lučica, u kojima će se proces odvijati po principima naših pradjedova, odnosno neekonomično. Pri odredbi broja luka treba znati, da je u nekoliko posljednjih godina najveće pristanište evropskog kopna – Hamburg imao oko 17 miliona tona godišnjeg prometa, London oko 25 miliona, a američke luke i do 50 miliona tona. Kad to znamo, a tome dometnemo, da možemo po stanovniku u optimalnom slučaju računati oko polovinu tone tranzita, što onda izlazi?

Naša država koja danas broji oko 17 miliona stanovnika, a perspektivno može doći na 25 do 30 miliona, može imati maksimalni tranzit u

perspektivi oko 15 miliona tona, a to prema gore izloženim brojevima znači, da bi naš tranzit mogla zadovoljiti jedna dobra i dobro opremljena luka.

Radi ilustracije možemo navesti, da je u toku nekoliko proteklih godina naše najjače pristanište – Rijeka imalo oko 2,50 miliona tona godišnje prometa, Split oko 800.000 tona, a ukupno sva naša pristaništa nepunih 5,000.000 tona.

S obzirom na naš geografski položaj možemo računati, da uvoz i izvoz morem Austrije, Čehoslovačke i Mađarske može da se privuče, da ide preko naših pristaništa, znači, da možemo računati sa još jednom lukom, koja će služiti u tu svrhu.

Ovom analizom došli smo do zaključka, da našu državu i njenu ekonomiju zajedno sa državama srednje Evrope, koje gravitiraju našem moru, mogu zadovoljiti dvije, a eventualno tri luke, ali dobro izgrađene i dobro opremljene.

Za jednu luku je izbor lak. *Luka, u koju treba u budućnosti da gravitiraju ekonomska dobra Austrije, Čehoslovačke i Mađarske s obzirom na dužinu kopnenog puta, može biti jedino Trst ili Rijeka.* Kako Trst nije naš, za nas *ostaje jedino Rijeka*, koju treba urediti kao pristanište i osigurati joj dobre veze, da može izdržati konkurenciju sa Trstom.

Što se pak druge luke tiče, izbor je veoma težak. Na našoj jako razvijenoj obali, dugoj u razvijenoj liniji blizu 2.000 km, imamo mnogo malih primitivnih pristaništa i potpuno prirodno većina od njih teži, da se razvije i ekonomski podigne, te da postane veliko tranzitno pristanište. Pored tih čisto lokalnih težnji postoje i pokrajinske težnje, naročito poslije osamostaljenja svake od njih u ekonomskom pogledu.

Mnogo je težnja, a nama za naše potrebe nedostaje još samo jedno ili dva pristaništa i sada treba savjesno izvršiti izbor najpogodnijeg.

Malo naših pristaništa imaju kopnene veze sa zaleđem, a nijedno nema dobrih i ekonomičnih. Uzduž cijele naše obale od Rijeke do Bara planinski lanci, koji se pružaju do samog mora, znatno poskupljuju dobre veze sa zaleđem i u tom su pogledu sva mjesta jednaka i bez obzira, na koje je mjesto pao izbor, mora se mnogo investirati, da bi te veze bile izgrađene.

Pored mogućnosti veza sa zaleđem pri izboru mjesta veliku ulogu igraju prirodni uslovi za izgradnju pristaništa, jer izgradnja velikog pristaništa zahtijeva veće investicije, nego što ih treba uložiti za kopnene veze. Dobro mjesto za pristanište, i to pristanište velikog kapaciteta, može da bude samo ono, koje odgovara ovim uslovima:

Da ima dovoljno mjesta za izgradnju, kako operativne obale, tako i potrebnih stovarišta i spremišta, te da ima mogućnost za proširenje.

Da je dobro zaštićeno od elementarnih nepogoda, bure i vjetrova.

Da more nije plitko, a niti preduboko, da bi se smanjili, što je više moguće, vještački radovi pri izgradnji kejova.

Da dno nije muljevito, da se ne bi otežavalo temeljenje kejova.

Da na mjestu, gdje se namjerava izgraditi pristanište, ne utječu potoci, koji nose nanos, jer bi taj s vremenom zatrpavao pristanište i iziskivao jaružanje.

Pored gornjih uslova poželjno je, da u blizini pristaništa ima neko veće naselje, da se ne bi pored pristanišnih instalacija morao graditi i grad, i da mjesto nije preblizu granice, radi bolje zaštite u specijalnim slučajevima.

U slučaju rješenja, da se pored Rijeke za potrebe naše zemlje izgradi još samo jedno pristanište, u tom slučaju dolazi u obzir još i uslov, da se luka može dobrim vezama povezati sa svim centrima produkcije i da bude približno podjednako povoljna za sve njih, t. j. da pristanište zauzima središnji položaj.

Od svih mjesta na našoj obali za izbor druge luke mogu doći mjesta, na koje je dosada već pomišljala naša ekonomija, a to su: Bar, Ploče, Split i Šibenik. Od svih mjesta, koja su spomenuta, Šibenik ima najmanje uslova za pogodnu vezu sa zaleđem, a pored toga nije pogodan za veće pristanište, jer su u njemu smješteni vojni objekti.

Ploče su također nepodesne, jer ulaz u luku vodi kroz dug i uzak kanal, ulazni dio zamuljava Neretva i nema naselja, a niti dovoljno mjesta za smještaj velike luke i izgradnju naselja. Ukoliko bi mjesta i bilo za izgradnju, iziskivalo bi abnormalno velike troškove, jer mulj je mjestimično dubok i do 40 m.

Bar ima muljevito dno i plitko more i, izuzev za Srbiju i Makedoniju, veze za druge krajeve bi bilo teško uspostaviti, jer s obzirom na dužinu i težinu veza, ne bi bile dovoljno ekonomične. Nalazi se na krajnjem jugu i preblizu granice.

Split zauzima centralni položaj, posjeduje veliki prostor za izgradnju i proširenje pristaništa, pogodnu dubinu mora odmah kod obale, i to na raznim dubinama, tako da se mogu podizati kejovi za brodove različitog gaza. Ima stjenovito dno, izgrađeni grad, razvijenu industriju, koja zahtijeva pristanište kapaciteta milion do milion i pol tona godišnje, bez obzira hoće li se smjestiti u Splitu tranzitno pristanište ili ne.

Prema gornjem *najpogodnije mjesto za izgradnju luke od svih pobrojenih je Split, odnosno Kaštelanski zaljev.*

U slučaju da odlučimo, da pored Rijeke izgradimo još dva pristaništa, tada pored Splita dolazi u obzir Bar, jer ima najpogodniju vezu za Makedoniju i južnu Srbiju.

Ovdje treba napomenuti, da mi raspolažemo slobodnom zonom u solunskoj luci, koja je najpogodnija za Makedoniju. Za nas ta luka nije sigurna u svako vrijeme, jer joj pristup vodi kroz tuđu teritoriju. U redovno vrijeme možemo se njome služiti, ali moramo imati izlaz za slučaj, da nam tom lukom bude upotreba onemogućena.

Neki kritičari mogu zamjeriti, što se na ovom mjestu konkretno predlažu izbori mjesta za luku i što je izbor pao u prvom redu na Split. Tu svoju tvrdnju mogu potkrijepiti i činjenicom, da je veza zaleđa za Split i teška i skupa.

Naprijed smo napomenuli, da su sve veze unutrašnjosti zemlje sa morem teške i skupe, bez obzira na koje se one mjesto odnosile, a veza za Split niti je teža niti skuplja, a niti duža od ostalih mogućnosti.

Danas je namjera da se izgrade pristaništa u Baru i Pločama i da se te luke najekonomičnije i najbolje vežu sa zaleđem. Za buduće pristanište u Baru veza sa zaleđem je potpuno određena i opisana je u prednjim izlaganjima, a veza za Ploče nalazi se još u studijima, i to uglavnom na relaciji od Sarajeva do Mostara. Potrebni podaci za vezu luke Ploče uzeti su iz članka ing. Uglješe Subotića objavljenog u časopisu »Željeznice« od XI. 1955.

Za vezu luke u Pločama u obzir za izbor dolaze tri mogućnosti:

1. Sa iskorišćivanjem postojećeg tunela kroz Ivan-planinu.

2. Sa novim tunelom ispod vododijelnice dužine 13.130 m.

3. Sa iskorišćivanjem postojećeg tunela i tunelom ispod Prenja dužine 14.150 m.

Da bi dokazali prednju tvrdnju, da veze za Split nisu duže niti skuplje od ostalih mogućnosti grubo ćemo uporediti pruge Beograd-Bar, Beograd -Ploče, Zenica-Ploče sa prugom Beograd-Split i Zenica-Split, uzimajući u obzir za prugu dolinom Neretve sve tri vjerojatne varijante.

Pruga Beograd-Bar prema usvojenom projektu ima dužinu oko 520 km, maksimalni uspon joj je 25‰, a minimalni polupriječnik R = 300 m, ima pet vododijelnica, a vršna kota penjanja joj je 940 m, na vododijelnici sliva Tare i Morače zahtijeva izgradnju cijelom svojom dužinom i prolazi kroz reljefno veoma teške krajeve.

Pruga za luku Ploče računajući po postojećim vezama Beograd-Vrpolje -Sarajevo-Gabela-Ploče dugačka je 640 km, a dio od Zenice do Ploča po istoj liniji 270 km.

Po prvoj varijanti ova pruga od Zenice nove do Ploča ima dužinu 270 km, a time odstojanje do Beograda iznosi 640 km. Ako bi kod ove varijante uzeli u obzir, da od Zavidovića do Beograda ide po liniji projektovane pruge Beograd-Split, tada bi to odstojanje iznosilo 552 km. Maksimalni uspon joj je 24‰ i R min. = 300, a vršna kota penjanja joj je 760 m. Ima samo jednu vododijelnicu pri prijelazu iz sliva Crnog u sliv Jadranskog mora (Ivan-planina).

Za građenje dolazi u obzir dužina od 170 km u reljefno jako teškom, a u geološkom pogledu nestabilnom terenu. U slučaju veze do Beograda po liniji Split-Beograd građevna joj dužina iznosi 379 km.

Po drugoj varijanti dužina pruge Zenica-Ploče iznosila bi 236 km, odnosno 54 km je kraća od prve varijante u svim relacijama. Maksimalni uspon bi joj bio 17‰, najmanji polupriječnik R = 300 m sa vršnom kotom penjanja 596 m. Karakteristika joj je, da ima samo jednu vododijelnicu u slučaju veze po postojećoj liniji, a tri ako se veže preko Tuzle za Beograd. Najduži joj je tunel 13.130 m. Za građenje dolaze u obzir 164 km kroz reljefno jako težak i u geološkom pogledu nedovoljno stabilan teren. U slučaju veze preko Tuzle građevna dužina se povećava na 373 km.

Obe ove dosada navedene varijante prolaze velikom dužinom pored novoga jezera za hidroenergetsku centralu u Jablanici. U geološkom pogledu taj teren i prije podizanja brane i stvaranja vještačkog jezera bio je mjestimično nestabilan. Stvaranjem vještačkog jezera mijenjaju se uslovi i mi u našoj državi u tom pogledu još nemamo iskustva i ne znamo, kako će se i ranije nedovoljno stabilan teren ponašati zbog te promjene. Kako jedna i druga varijanta treba po svom pravcu da prođu po tome terenu, pitanje je, kakvu mjeru za sanaciju treba primijeniti, ili je pak bolje proći taj dio jednim većim tunelom.

Po trećoj varijanti dužina pruge Zenica-Ploče bi iznosila 244 km, pa prema tome i sve veze bi joj bile duže za 8 km od varijante dva, odnosno 26 km kraće nego po varijanti jedan. Maksimalni uspon joj je 16‰, a R min = 300 sa vršnom kotom 760 m. Karakteristika joj je, da iskorišćuje postojeći tunel kroz Ivan-planinu i ne silazi u Konjic, već prolazi visoko iznad njega i ide preko Boračkih jezera tunelom dužine 14.150 m ispod planine Prenj za Mostar i izbjegava vještačko jezero hidrocentrale u Jablanici. U slučaju usvajanja ove varijante morala bi se zadržati u saobraćaju i pruga dolinom Neretve od Konjica do Mostara, jer se ne bi mogla ukinuti veza, na koju je u toku 70 godina bilo orijentirano ono malo privrede, koja na tom dijelu postoji. Za građenje dolazi u obzir 145 km pruge teškim i nedovoljno stabilnim terenom. U slučaju veze preko Tuzle građevna dužina bi iznosila 354 km.

Pruga Split-Zenica-Tuzla-Beograd ima dužinu Split-Beograd u zavisnosti od dužine vododijelničkog tunela na prijelazu od mora u dolinu Vrbasa. A ako se usvoji vododijelnički tunel dužine 19.400 m, trasa je dugačka 487 km, a ako se taj tunel smanji na 1.600 m, trasa je dužine 513 km. Ovdje treba naglasiti, da se tunela od 19.400 m ne treba plašiti, jer su u svijetu tuneli slične dužine već izgrađeni. Kod ovoga tunela postoji mogućnost, da se kosim oknom visine oko 200 m u blizini jezera Turjače kod Zamagline podijeli za građenje na dva dijela. Kasnije ovo okno može da posluži kao pristup stanici, koja se mora smjestiti u sredini tunela, a i za provjetravanje. Na isti način dužina do Zenice iznosi od 231 do 237 km.

Maksimalni uspon ove veze od 15‰ primijenjen je samo na dijelu od Splita do Bugojna, dok na ostalim dijelovima trasa ne prelazi 12‰. Pruga je projektovana sa najmanjim polupriječnikom R = 300 m i vršnom kotom 926 m pri vododijelničkom tunelu od 19,4 km, a 1.165, ako se taj tunel smanji na 1.600 m. Vododijelnice imaju četiri, ali značajna je samo ona između mora i doline Vrbasa, dok ostale tri imaju visinu penjanja od 60 do 100 m. Za građenje dolazi u obzir cijela dužina izuzev 47 km od Zenice do Zavidovića, gdje iskorišćuje prugu Šamac-Sarajevo, te joj građevna dužina iznosi 440 do 466 km. Za upoređenje se mora uzeti u obzir, da će bez obzira, gradila se ova pruga ili ne, morati biti izgrađen dio od Splita do Livna u dužini od 118 km. Na taj način defacto za realno upoređenje dolazi u obzir na relaciji Split-Beograd samo građevna dužina od 322 do 348 km, a od Splita do Zenice u slu-

čaju, da se dalje iskorišćuju postojeće veze 113 do 139 km u zavisnosti od dužine vododijelničkog tunela.

Iz prednjega izlaganja se vidi, da je veza Split od svih pomenutih pruga najkraća i ima najmanji uspon, a u troškovima građenja nije skuplja od ostalih mogućnosti.

Mnogi stručnjaci, pa i sam autor članka o vezi Lašva-Jadran u citiranom časopisu smatra, da je primjena većih tunela na trasama »tunelomanija«, pošto naša operativa dosada nije dovoljno savladala tehniku građenja primjenom novih metoda rada i mehanizacije i dosada se nije istakla brzinom probijanja tunela.

To, što se naša operativa ne ističe brzinom građenja niti je dovoljno savladala tehniku novijih metoda, ne znači, da tunele uopće ne treba primjenjivati, ako su oni potrebni i ekonomični u pogledu troškova eksploatacije i građenja. Mislim, da je lakše školovanjem osposobiti kadar, da ovlada tehnikom građenja, nego da gradimo pruge sa velikim usponima, da bismo izbjegli tunele. Školovanje kadra manje staje ekonomiju od stalno većih troškova eksploatacije. I na ovom mjestu ponavljam, da bez primjene dužih tunela mi u Jugoslaviji ne možemo dobiti povoljnu i odgovarajuću željezničku mrežu. Ukoliko dosad pojedini inženjeri nisu ovladali tehnikom građenja tunela, moraju da to nauče.

Što se tiče brzine građenja tunela, naš kadar je dovoljno brz za mogućnosti naše ekonomije u pogledu financiranja. U našoj zemlji se izgrađuje industrija, ceste, pristaništa, željezničke pruge, jednom riječju sve i naša ekonomija nije u stanju da financijski izdrži teret, da bi u toku godinu dvije izgradila prugu, za koju treba investirati u nekim slučajevima i sto milijardi dinara, te se prema tome brzina građenja usklađuje sa mogućnostima financiranja. Smatram, da je naša operativa sposobna, da uvijek udovolji traženom roku, a kao dokaz tome je, da je bila u stanju da u roku od šest mjeseci sa primitivnim sredstvima izgradi prugu Šamac-Sarajevo dužine 240 km, sa tunelom »Vranduk« dužine preko 2.354 m.

U članku se također analiziraju i tokovi bruta, ali pod pretpostavkom, da se gradi i Splitska pruga i pruga za Ploče i konstatuje se, da tokovi bruta u pravcu Ploča iznose u jednom pravcu 2,5 miliona neto tona, dok za Split taj tok ne iznosi niti milion tona na pojedinim relacijama, dok pojedini dijelovi su prema autoru potpuno neekonomični i ne bi ih trebalo graditi.

Međutim, stvari ne stoje tako. Pri upoređenju treba povesti računa, da se može izgraditi samo jedna pruga, pa prema tome iz jednoga basena bruto bilo u kojem pravcu je isti. Pruga za Split može da opslužuje iste basene kao i pruga za Ploče, a s obzirom na svoj pravac može opslužiti i dolinu Vrbasa i ugljene basene oko Livna i Duvna, koji za pravac Ploče ne dolaze u obzir, te prema tome veza Beograd-Split ima veće gravitaciono područje od veze Beograd-Ploče, pa bi prema tome trebalo da ima i veći bruto.

O ekonomičnosti pojedinih dijelova tranzitne pruge ne može biti ni govora, već samo o ekonomičnosti njene cjeline. Kad jedna tranzitna

pruga prođe dužinom od 300 km i veže žitnicu Vojvodine, bogate rudarske basene od Tuzle do Zenice i Travnika, ne može se dogoditi, da je ona u svojem daljem toku neiskorišćena, nerentabilna i neekonomična.

Pitanje mogućnosti izgradnje luke, kapacitet luke i njenu sigurnost članak ne tretira, a to je u ovom slučaju od kapitalnog značaja, koji je aktuelniji od same saobraćajne veze. Saobraćajna tranzitna veza, bez obzira koliko ekonomična bila, ako ne vodi u dobru i sigurnu luku, koja može osigurati dalji transport i savladati dopremljeni bruto, nema svrhe i ne može ni u kom slučaju biti ekonomična. Kapacitet luke mora biti podešen kapacitetu veze, a sve zajedno usklađeno sa potrebama ekonomije.

Još jednom ponavljam, da se u našoj zemlji, koja je pretežnim dijelom planinska, ne može izgraditi pruga velikog kapaciteta bez primjene većih tunela.

Iz naprijed izloženoga se vidi, da veza Beograd-Split ima od svih pomenutih pruga najveće gravitaciono područje, pa je prema tome najpovoljnija za ekonomiju, a vodi u pristanište, koje ima najviše prirodnih uslova da se razvije u jednu veliku luku svjetskog glasa, sa neograničenim mogućnostima proširenja, te je prema tome ta veza u zajednici sa lukom i najpovoljnija.

Što se tiče luke Ploče, ona je naprijed opisana i smatram, da nema uslova, da se razvija u jednu luku velikog kapaciteta i pored toga, što je veza dolinom Neretve povoljna za provođenje saobraćajnice potrebnog kapaciteta. Za razvoj luke pored Splita povoljniji je i Bar od mogućnosti u Pločama, iako mu saobraćajna veza ima relativno malo gravitaciono područje, ali kod Bara je osiguran razvoj luke u toj mjeri, da može odgovoriti kapacitetu veze i svom gravitacionom području, dok kod Ploča sa normalnim investicijama to nije moguće. Pored toga luka u Pločama kao veće tranzitno pristanište nije sigurna u strateškom pogledu iz naprijed opisanih razloga.

Prema gornjim izlaganjima sve opisane veze podjednako su teške i samo detaljniji studij može utvrditi, koliko je koja povoljnija po ekonomiju, a ovom grubom računicom preimućstvo ima Split, jer ima najbolju i najjeftiniju mogućnost za izgradnju luke, koja može odgovoriti i mnogo većim zahtjevima, nego što to zasada može postaviti naša ekonomija.

Oko ovih primjera nešto smo se udaljili od predmeta u obradi, ali oni mogu kao primjeri dobro poslužiti.

Kad smo se odlučili za izbor luka bez obzira na dvije, tri ili više njih, dobili smo ishodne tačke za dalji rad.

Raspolažući sa mjestima luka i izvorištima dobara i količinski i vremenski, možemo prići rješavanju saobraćajne mreže.

Na ovom mjestu ćemo izostaviti zračne veze, jer one mogu poslužiti kao brze veze za velike daljine, i to specijalno za putnički promet, dok za teretni promet, koji najviše interesuje ekonomiju, zasada kod nas nemaju neki značaj.

Kao saobraćajni put za manje terete i manje daljine u obzir dolaze ceste i cestovna vozila. Na ovom mjestu se ne ćemo njima baviti, nego

ćemo glavnu pažnju obratiti na željeznice, koje su jedino sredstvo za masovnu razmjenu dobara i koje kao takve interesuju ekonomiju.

Izabrane luke ćemo tada povezati sa ekonomskim industrijskim i kulturnim centrima, već prema gravitacionim područjima, glavnim prugama, koje ćemo provesti najpovoljnijim prirodnim pravcima. Glavnim prugama ćemo povezati i velike ekonomsko-industrijske i kulturne centre međusobno.

Pri izradi mreže glavnih pruga treba povesti računa, da to treba da budu pruge velikog kapaciteta i pri povlačenju tih pruga ne treba voditi računa o sitnijim ekonomskim izvorištima ili lokalnim interesima. Te pruge moraju biti izgrađene sa najpovoljnijim elementima, sposobne, da na sebe prime zadatak, koji na njih stavlja ekonomija, i moraju ga brzo i sigurno izvršavati.

Pri gradnji tih linija glavnih pruga ne treba zazirati od velikih investicija, koje treba u njih uložiti, a specijalno ne treba izbjegavati velike tunele primjenom velikih uspona, jer svaka štednja u pogledu kvaliteta tih saobraćajnica je neekonomična. Potpuno je razumljivo, da se ne treba niti razbacivati, već treba prugu najekonomičnije graditi, ali štednja ne smije ići na uštrb elemenata, koje traži potrebni kapacitet.

Manje ekonomske, industrijske i kulturne centre treba povezati prugama drugoga reda, koje s obzirom na manji zadatak u privredi mogu biti izgrađene sa manjim kapacitetom i slabijim elementima od glavnih pruga.

Lokalne ekonomske i industrijske objekte prema potrebi i ako za to ima ekonomskog obrazloženja, treba povezati za željezničku mrežu lokalnim prugama.

Svaka pruga u mreži treba da ima svoj rang, kapacitet i elemente, koji odgovaraju postavljenom zahtjevu privrede, koji je perspektivno predviđen. Cjelokupna mreža mora predstavljati jedinstvenu cjelinu i put dobara od izvorišta do mjesta potrošnje mora biti najekonomičniji.

Kada je po ovim principima dovršen plan željezničke mreže, treba u prvom redu razmotriti, kako mu odgovaraju postojeće pruge, vidjeti, šta im nedostaje i šta na njima treba ispraviti, da bi mogle odgovoriti zahtjevu, koji se stavlja na tu vezu. U prvom redu treba dotjerati postojeću mrežu u stanje, da odgovara zahtjevima ekonomije, pa je zatim novim prugama upotpunjavati.

Pored željezničke mreže treba izraditi prioritetni plan izgradnje pruga. Taj prioritetni plan treba podesiti sa financijskim mogućnostima ekonomije.

Pri izradi prioritetnog plana treba da se rukovodimo principom, da u prvom redu treba izraditi pruge, koje mogu privredi dati najviše koristi, a lokalne veze bez nekog velikog ekonomskog značaja staviti u zadnji plan.

Kad je izrađena mreža i postavljen prioritetni plan, treba ga se strogo pridržavati i po njemu postupati bez ikakvih izuzetaka.

Još jednom ističem, da u prvom redu treba rekonstruirati postojeću željezničku mrežu, da ona odgovara namjeni, a zatim kao na skelet do-

gradivati nove pruge, jer nam ništa ne vrijedi graditi novo, kad staro propada i ne odgovara. Naše postojeće pruge po svojim pravcima, a specijalno glavne pruge predstavljaju po ekonomiju najpreče potrebe i za to na njih treba obratiti specijalnu pažnju, da ne budu, kao što se to dosad događalo, zanemarene zbog potrebnih sredstava za gradnju novih pruga.

Samo planskim građenjem na osnovu saobraćajne mreže postavljene detaljnim studijima, možemo ispraviti stare i izbjeći nove griješke. Jedino ovim načinom možemo graditi željezničke pruge korisne po narodnu ekonomiju, i to u onom obimu, koliko se za njih može odvojiti iz nacionalnog dohotka i samo ćemo na taj način imati mogućnost parcijalnog građenja, pri kojem će se svaka pruga moći za sebe iskorišćivati, a sve zajedno činiti jedinstvenu cjelinu.

Samo dobro smišljenim radom možemo pomoći našoj zemlji i dovesti je u red kulturnih i dobro razvijenih zemalja.

O planu željezničke mreže razgovara se kod nas već 30 godina, ali do danas nije izrađen. Mi gradimo pruge, ali veliko je pitanje, da li će one potpuno odgovarati na opisani način izrađenoj mreži. Iz prethodnog izlaganja vidimo, da se baš u saobraćajnoj politici kod nas mnogo grešilo, da je na taj način osjetno oštećena narodna ekonomija i treba jedamput učiniti kraj takvom radu. Za neko vrijeme treba žrtvovati nekolicinu naših najboljih i najsavjesnijih stručnjaka, da bi izvršili prethodne studije i postavili plan saobraćajne mreže, jer je to našem narodu kao cjelini neophodno, budući da je dobar savremen saobraćaj, abeceda narodne ekonomije i ishodište njenih prihoda.

(Primljeno za štampu na I. sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 28. I. 1957.)

VASO BOGDANOV

HISTORIJSKI UZROCI SUKOBU IZMEĐU HRVATA I SRBA

UVOD

Uzrokom naših najtežih nacionalnih tragedija i katastrofa u feudalno-kapitalističkoj prošlosti bilo je postojanje šovinističke netrpeljivosti i mržnje među Hrvatima i Srbima. Taj razdor podržavan je i raspirivan vjekovnim propagiranjem podvojenosti između pravoslavlja i katolicizma, između srpstva i hrvatstva, između Istoka i Zapada; i jedna i druga strana izgradila je čitave sisteme svojih separatističko-ekskluzivističkih »ideologija«, koje su se s vremena na vrijeme pretvarale u luđačko huškanje na međusobnu borbu »do istrage naše ili vaše«, izazivajući uzajamne pokolje i istrebljivačke ratove. »Legenda o Istoku i o Zapadu, o Drini ... teza o dva i o tri svijeta, parole o zapadnoevropskoj civilizaciji i o Balkanu, kao o pojmovima koji se međusobno isključuju ... sve te kajmakčalanske i hrvatske državopravne parole odigrale su tragičnu svoju ulogu u periodu 1918.–1941., a naročito pak 1941.–1945 ...«[1]

Naša Narodna revolucija je, srušivši kapitalistički sistem i vladavinu hegemonističkih i šovinističkih buržoaskih klasa, koje su bile glavnim nosiocem nacionalnog ugnjetavanja i izazivačem nacionalnoga razdora, – samim tim uklonila iz naše političke i društvene stvarnosti prave uzročnike nacionalnih sukoba.

Ali separatističko-šovinistička shvaćanja zadržala su se kao teško naslijeđe prošlosti u glavama i u svijesti mnogih naših sugrađana. Ostaci stoljećima planski podržavane vjerske netrpeljivosti i nacionalne razrožnosti još uvijek traju u mislima, u raspoloženju, u sklonostima i osjećajima brojnih naših malograđana.

Još je Lenjin upozorio na važnu činjenicu, da i poslije najradikalnije promjene, izvršene u društveno političkoj stvarnosti, u svijesti ljudi i dalje traju ideje iz prošlosti, da one djeluju kao znatna smetnja razvitku i

[1] Miroslav Krleža, *O nekim problemima Enciklopedije*. Zagreb, 1953., str. 2, 19.

učvršćivanju nove stvarnosti, i da se ti negativni ostaci prošlosti iz glava ljudi mogu ukloniti samo idejnim putem, ideološkim razračunavanjem sa njima. »Političko bunilo 1941.–1945. ne bi bilo poprimilo one delirične oblike, da je kulturna kohezija naših naroda bila osnovana na uzajamnom poznavanju, t. j. na poznavanju onih kulturnih i historijskih fakata, koji su oblikovali tu razjedinjenu svijest po diktatu stranih sila kojima je naše rasulo u obliku razjedinjenja jedinim programom. Ove malograđanske, konservativne, često puta kontrarevolucionarne sheme elementi su još uvijek žive, slabo civilizovane svijesti, u relativno veoma velikom broju predstavnika danas još uvijek negativno aktivne t. zv. »elitne građanske inteligencije«. Ti elementi rasula i dezagregacije, osnovani na romantičnim hipotezama i eskamotirani po inostranim imperijalističkim komponentama, nijesu bili podvrgnuti naučnoj sistematskoj analizi, pa prema tome niti reviziji, ni u građanskoj, konservativnoj, ni u liberalnoj, ni u dijalektičkoj varijanti«.[2] »... Ove sopravvivenze i danas su još (na žalost) uvijek osnovnim temama na visokim školama: po njima se predaju historija i historija književnosti, one su zatrovale lingvistiku i filologiju, one se javljaju u obliku književno-kritičkih essayja i onda kada su pojedini pisci uvjereni da misle materijalistički kritično, ili da su uzvišeni iznad partikularističkih predrasuda.«[3]

Kuda sve prodiru i gdje sve izbijaju te zaostale separatističko-partikularističke predrasude, na to je nedavno upozorio Živko Milić u *Borbi:* »Šovinizam je kod nas tučen na bunkerima za vreme Narodnooslobodilačke borbe. Tu smo ga uništili, da ga dotučemo ustavom i privrednim planovima. I stvarno, danas na republičkim granicama nema carinika ni graničara. Mi smo likvidirali priličan broj kulturnih, ekonomskih i mentalnih granica. Ali poneke su ostale ... Mi također osećamo potrebu za integracijom i kod nas ima smelih glasova. Nedavno je zasedala komisija koja je raspravljala o srpskohrvatskom pravopisu. I to je – odlična stvar. Ali, uzmimo zagrebačke i beogradske novine i videćemo da se identični tekstovi u jednima i drugima razlikuju. Po rečima. U jednima imamo valove, u drugima talase. U jednima sigurnost u drugima bezbednost. I kada neko pokuša da u napisu upotrebi istovremeno i valove i talase, onda će to ostati samo – pokušaj. Redaktori će, bez obzira na monotoniju teksta ostaviti samo valove, makar se ovi ponavljali šest, deset i sto puta. Svako protivljenje je nemoguće, jer ovi čuvari jezika kao srednjevekovni sveštenici otvaraju teške starostavne knjige jezika, na kojima su zakleti. Oni su doprineli da se kod mnogih pisaca stvorila manija jezičnog partikularizma.

O čemu se radi? Ima redakcija i časopisa koji su ustvari, tvrđave jezične netrpeljivosti. Makar i nezlonamerno oni ne daju talasima da se smenjuju sa valovima, da žive jedni pored drugih. Sprečavaju da nam jezik postane jedan, ali dvaput bogatiji, da imamo više izraza za iste pojave, da stvorimo našu jednu riznicu i popunimo leksičke praznine ...

[2] Isto, str. 1–2.
[3] Isto, str. 2.

Radimo ozbiljne stvari da se vežemo, izravnamo, da premostimo nacionalne i ekonomske provalije, ali, eto, ne primećujemo bunkere iz kojih šišti vatra pod kojom padaju mnoge lepe mogućnosti ...«[4]

Sva apsurdnost baš i ove pojave povampirivanja prošlosti postat će jesna, ako se ima u vidu, da su ovakva umjetna, nasilna razdvajanja forsiranjem tobožnjih razlika između hrvatskog i srpskog jezika uveli i prakticirali ustaše, kako bi i na jezičnom planu iskonstruirali jaz između Hrvata i Srba, – a danas u jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti tu suludu ustašku praksu ponavljaju naši malograđanski filološki »stručnjaci«.

Trajanju ekskluzivističko partikularističkih shvaćanja u znatnoj mjeri pridonose i naši građanski historičari, koji su često, povodeći se za razvijenijim tuđim i nama neprijateljskim (njemačkim, mađarskim, talijanskim) historiografijama, pišući o nama više ponavljali i varirali njihove teze o našoj prošlosti, nego što su otkrivali stvarno činjenično stanje o južnoslovenskim nacionalnim odnosima. »... Glavna ideja ovih obmana i samoobmana jeste: malograđanski patos, koji nije no slabo i književno potpuno bespredmetno epigonstvo na temelju njemačke romantične drame sa političkim tendencijama određenih programa, koje simbolizuju glavni likovi kazališnih komada. Feudalno-stematološka kosmogonija croatica i serbica, prepisivane po Jirečeku i plagirane lošim stilom, ta lažna pseudohistorija jednog Stanojevića ili Ćorovića, Jaše Tomića, Glušca, Šegvića, Šuflaja etc. nosi u sebi toliko dinamita te je čudo, da se kraljevina SHS nije raspala već prije šestoga januara 1929. Taj otrov šovinizma i megalomanije i danas se još propovijeda »ex cathedra« u ime nauke, a da po tim smrtonosnim tekstovima polijepi naučne vignete s mrtvačkom glavom i natpisom: »pazi, otrov«, još se nije našao nitko! ... Madžaroni, obrenovićijanci, radikali, liberali, starčevićanci, obzoraši, jugoslaveni, frankovci, samoslovenstvujušči, vlaškouličanstvujušči, serbomakedonstvujušči, rascijani, raguzei, austroautonomaši, apologeti raznih kruna, Venecije, latinaši, Grci, papisti i t. d. i t. d., svi su oni pisali svoj historijski ričet, koji se i danas kusa po visokim školama. Kraljevi i baroni naše feudalne historije glavne su figure ove intelektualno doista bijedne komedije dell' arte, gdje pojedine političke programe propovijedaju gospoda za račun pojedinih režima na harlekinski način ... ogromna masa najfantastičnijih programa, gotski hiljadugodišnji falsifikati, mitosi tijare, krune, estetike, vladike Velimirovića svetosavske besjede, kalemegdanska dinaroidna romantika, čaršijski i carskokraljevski refleksi, u jednu riječ: mračna zbrka provincijalne megalomanije, sve su to teme neobrađene ...«[5]

Na nesreću, utjecaja te naše građanske historiografije još uvijek se nisu oslobodili ni neki današnji naši povijesni pisci, koji o sebi misle, kako probleme naše prošlosti tretiraju na historijsko-materijalistički način.

[4] *Borba*, broj 48 od 19. II. 1957, str. 2.

[5] M. Krleža, navedeno djelo, str. 17–18.

Jedan od važnih, psiholoških uzroka održavanju negativnih partikularističkih tradicija i historijskih predrasuda dobro je uočio Milan Petrović u faktoru *kolektivnih zabluda*. »Ovakve su kolektivne zablude najopasnije. Čovjek u njima odraste od najranijeg djetinjstva svoga. Još onda kada nije počeo ni misliti, ni rasuđivati, on se navikava verovati u njih kao u istine. Na taj način one od najranijeg detinjstva našeg postaju sadržina naše svesti, prenose se s kolena na koleno, postaju često tradicijama mnogih pokoljenja.

Kao tradicije često se ovenčavaju aureolom svetinje, u koju ne sme niko dirnuti, niko posumnjati ... Čini mi se, da je i shvatanje, kao da su Srbi i Hrvati dva naroda, takva kolektivna i tradicionalna zabluda u kojoj smo živeli vekovima i u kojoj živimo i danas; i to još k tome takva zabluda u koju su nas uljuljuškivali oni, koji su se s punim pravom mogli smatrati neprijateljima našeg naroda.«[6] »Ali kao pauk, tako ljudi pletu oko sebe mrežu od historijskih predrasuda, od nacionalnih sujeta, od izvitoperenih načina života, i ona ih može duhovno izolovati od ostaloga sveta i učiniti da postanu arhaični ...«[7]

Osim naopakih tradicija, trajanje šovinističko-separatističkih nastrojenja podržava još jedan živi politički faktor današnjice. Klasni neprijatelji nove, socijalističke Jugoslavije smatraju, da najuspješnije mogu raditi protiv naše državne zajednice podrivanjem njenog temelja: nacionalnoga jedinstva naših naroda. Brojni nezadovoljnici među starim vlastodršcima, koji su ostali bez vlasti, pripadnici svrgnute buržoaske vladajuće klase, koji ne mogu da prežale gubitak svoje tako unosne klasne vladavine, četničko-ustaški emigranti, – podržavani od inozemne reakcije, koja je isto tako neutješna, jer je zauvijek ostala bez svojih krunisanih i nekrunisanih petokolonaša, svi oni nastoje da oživljavanjem partikularizma i separatizma, ponovo raspire nacionalnu mržnju, da nas ponovo razdvoje, sukobe, zakrve, računajući da će uskrisivanjem tih bratoubilačkih, šovinističkih pravoslavno-srpskih i katoličko-hrvatskih atavizama, – moći opet da se vrate na vlast. »Ipak, ima još i danas pojedinaca koji gledaju unatrag, ima nenarodnih ljudi koji, iz bilo kakvih pobuda, podstrekivani iz inostranstva ili od onih koji su zbačeni s vlasti, ponovo, i ne samo ponovo nego sistematski, čas jače čas slabije, nastoje da ubace kamen smutnje u redove naših naroda, to jest da siju šovinizam.«[8]

Pa ipak, kod nas se još uvijek postavlja pitanje, da li o izazivačima našeg nacionalnog razdora u prošlosti, da li o historijskim uzrocima sukoba između Hrvata i Srba treba danas u socijalističkoj Jugoslaviji uopće govoriti, kada su sve te negativne pojave ranijeg kapitalističkog razdoblja u našoj savremenoj stvarnosti prevladane i iz nje uklonjene.

Pišući, godine 1952, na pedesetgodišnjicu pojave čuvenog N. S.-ovog članka »Srbi i Hrvati« (objavljenog 1902 prvo u »Srpskom književnom

[6] Milan Petrović: *Dva ili jedan narod. Naš nacionalni paradoks*. Novi Sad 1939. Str. 50–51.

[7] Jovan Cvijić: *Balkansko Poluostrvo*. I, str. 418.

[8] Tito 27. jula 1952. u govoru u Glini. Navedeno u »Svjedočanstvima«, broj 14 od 20. IX. 1952.

glasniku« a zatim preštampanog u zagrebačkom mađaronskom »Srbobranu«, u kom članku se poziva na međusobnu hrvatsko-srpsku borbu »do istrage naše ili vaše« i koji članak je izazvao frankovačke protusrpske pogrome u Zagrebu ujesen te iste 1902 godine) – Marko Ristić je uvjerljivo, s izvrsnom argumentacijom progovorio o potrebi razračunavanja sa svim onim šovinističkim shvaćanjima iz prošlosti, koja, zadržavši se u svijesti mnogih malograđanskih pojedinaca, razorno djeluju i u našoj današnjoj stvarnosti. »Osvrnuti se, u pedesetogodišnjoj retrospektivi, na taj članak kao na jedan od žalosnih i karakterističnih momenata te predistorije, može danas lako izgledati kao posao ne samo jalov nego čak i štetan, kao morbidno podsećanje na prevaziđene zablude, na ispravljene greške, i grehove koje je zaborav pokrio i koje je dobro da zaborav pokriva. Ali to baš i jeste u pitanju, to baš i jeste pitanje: jesu li te zablude zaista prevaziđene? Slučaj »Levantinca«, i sve ono što se oko tog slučaja uskomešalo (v. *Svedočanstva* br. 3, br. 4 i br. 7), nije nažalost jedini simptom na osnovu koga se mora zaključiti da šovinističke predrasude traju i danas, kao nasleđe zatrovane prošlosti, i truju i danas kao neizlečena bolest.

... Treba se osvrnuti na taj zaboravljeni članak, da bi se na tom primeru ukazalo šta je ono čega treba da se čuvamo, iako je taj primer svakako nesravnjeno manje drastičan, manje prostački od onog ogromnog broja drugih primera međusobnog poricanja i psovanja koji se, od nedeljnika *Hrvatske* do *Srbobrana* i do *Cicvarićevog Dnevnika* i *Balkana*, mogu naći i u srpskoj i u hrvatskoj građanskoj štampi, ne samo radikalskoj i ne samo frankovačkoj ... Decenijama je raspirivana nacionalna mržnja između dva naroda više no bliska, toliko bliska da se u svojoj dalekoj starini kao ni u svojoj daljoj, možda ne toliko dalekoj razvojnoj perspektivi ni razlikovati ne mogu, između dva naroda kojima čitava njihova istorija rečito govori da im je sudbina jedna i ista i da im je spas u svim vremenima i u svim nevremenima bio, i da će tako i biti, samo u njihovom bratstvu i samo u njihovom jedinstvu. Primera kako su slepi političari i publicisti sistematski sejali razdor i kopali jaz između ta dva naroda ima, na žalost, na hiljade, dok u toj, političkim otrovom zasićenoj, smrtonosnoj atmosferi, pero Krste Cicvarića nije zamenio revolver Puniše Račića, i dok nije došao dan krvavog pirovanja ustaškog. Baš zato, dakle, što je izašao u glasilu liberalne intelektualne elite tadašnje mlade srpske buržoazije, i baš zato što po svojoj formi ne spada u najgrublje obrasce antihrvatskog stila velikosrpske publicistike, članak *Srbi i Hrvati* može da bude dobar povod za razmišljanje o opasnostima koje su se krile, i koje se još i danas mogu kriti, u predrasudama preživelog romantičnog nacionalizma, u pogrešnom shvatanju nacionalnog problema, u šovinističkoj megalomaniji, u nepoznavanju ili falsifikovanju istorije, u provincijalnom načinu mišljenja, u preziranju i poricanju svega što nije »naše«, što nije »naški«, u najužem, u patrijarhalnom, svetosavskom, kalemegdanskom ili novogrobljanskom smislu ...

Tvrditi da Hrvati nemaju ni nacionalne svesti, ni jezika, ni jedinstva života, da nisu ni narod ni narodnost i da to nikad neće postati, da se

Hrvati ne osećaju Hrvatima, da Hrvati i nisu Hrvati, jer nisu uopšte ništa, da su uvek bili samo sluge i oruđe tuđe politike, da im je ideal da budu sluge, i da je to samo raja koja nema ni svog pogleda na svet ni svoje nacionalne umetnosti ni književnosti, tvrditi da je »srpsko-hrvatska sloga šuplja fraza«, da dakle jedini odnos između srpskog naroda i hrvatske raje može biti samo borba, (»i šta može ta raja u borbi s narodom kod koga je pojam Srbin izjednačen sa pojmom junak«), borba između dve političke stranke, hrvatske ultramontansko kosmopolitske i klerikalne i srpske liberalne i demokratsko-aristokratsko nacionalističke, borba u kojoj Srbi kao narod-stranka treba da se udruže sa ostalim balkanskim narodima bez Hrvata naravno, jer *protiv* Hrvata, borba »do istrage naše ili vaše«, tvrditi da u toj borbi moraju podleći Hrvati, nadati se skoroj propasti hrvatstva, sva ta strašna i glupa i opaka zbrka narasla je, tokom godina, monstruozno je nabujala do razmera one velikosrpske hegemonističke politike koja je stvorila Eshaeziju i »aleksandrovsku Jugoslaviju« i za koju »ujedinjenje« nije bilo ništa drugo nego jedna licemerna formula za *prisajedinjenje*. I zato je stara Jugoslavija mogla biti samo razjedinjena, i zato je ona zaista bila tamnica naroda.

Da, treba o tome još uvek govoriti. Suviše dugo je sejano to otrovno, smrtonosno seme nacionalnog razdora i međusobnog negiranja, i suviše je strašnim plodom zločina i krvi urodilo u neljudskoj klimi hitlerovske okupacije, da bi ono zaista moglo biti, već danas, potpuno iskorenjeno. Preskupom cenom stradanja i strahota plaćeno je to iskustvo da bismo smeli dozvoliti da ono bude zaboravljeno u svojoj gorkoj, sudbinskoj, iskonskoj i svakodnevnoj primarnosti. Jer iskustvo o tome šta znači za naš opstanak i za naš napredak bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, to iskustvo, makar samo kao korolarija, sledstvo negativnog iskustva o tome kakvu je strašnu nesreću omogućio razdor, primarno je za nas. Na bazi tog dvostrukog iskustva, kroz proučavanje njegovog pozitivnog i njegovog negativnog vida, ustanovljenjem činjeničnog stanja, konstatacijom fakata, istorisko-materijalističkom analizom istoriskih, kulturnoistoriskih i političkih podataka i dokumenata, mi jedino možemo izgraditi svoju jugoslovensku socijalističku svest, svest o našoj nacionalnoj zajednici. U svetlosti te svesti, kao pod dejstvom jedne efikasne političke helioterapije, nestaće svih onih klica koje još uvek truju organizam te zajednice, a koje se samo u pomrčini opskurantizma mogu razvijati ...

Reč je o sadašnjosti i o prošlosti ukoliko njena senka leži na sadašnjosti, i ukoliko se iskustvom iz prošlosti naša sadašnjost može koristiti.. U sadašnjosti hoćemo da opstanemo, da bi nam budućnost bila svetlija od prošlosti, a u sadašnjosti možemo opstati, pred svim spoljnim pretnjama koje direktno, kremaljski, ili indirektno ugrožavaju našu nezavisnost – bez koje nema socijalizma, – samo ako smo jedinstveni, ako ne dopustimo da preživele nacionalističke predrasude nagrizaju naše nacionalno jedinstvo. Ako je u petnaestom veku, kada je osmanliska sila pretila Evropi a mi stajali na braniku, *ante murale*, pravoslavlje moglo imati istoriskog opravdanja, njegova N. S.-ovska svetosavska pseudo-liberalistička SKG-ovska varijanta već nije bila samo smešan arhaizam i ana-

hronizam nego opasna megalomanska premisa jednog velikosrpskog imperijalizma na pomolu, a kosovski mitos, vidovdanska etika i kajmakčalanski ponos, sav taj dim patrijarhalnog i patrijarhovskog tamjana, sva ta gusta magla pravoslavne radikalske istoriografije, mitomanije i mistifikacije ... sve to predstavlja, između ostalog, apoteozu te pravoslavne hegemonističke negacije hrvatstva koju je N. S. već 1902 tako znalački bio formulisao kao negaciju klerikalizma, i koja je, posle Prvog svetskog rata, pod maskom integralnog centralističkog jugoslovenstva bila baš negacija jugoslovenstva. Državotvorni pobednici, uterujući žandarskim pendrecima »atome sveže srpske demokratske kulture« u organizam nesrpskih naroda Jugoslavije, da bi tako »srpskom narodnom mišlju« spasli Jugoslaviju od »germanske najezde«, i nisu mogli učiniti ništa drugo nego ono što su učinili: stvorili su jednu nakaradu od države koja se, kada je do germanske najezde zaista došlo, za pola sata konačno srušila. A onda su, preko svog dičnog predstavnika »armiskog đenerala« Draže Mihailovića, organizovali, ukoliko im je to Hitler dopustio, četničko »spasavanje srpstva«. Ustaše sa jedne, i četnici sa druge strane, jedni i drugi u ime nacionalizma služeći svojim zločinima samo germanskom nacionalsocijalizmu, jedni i drugi u ime pobede služeći samo porazu nacije, zar je još potrebno posle takvog iskustva, govoriti o posledicama nacionalističkog slepila? Pa ipak, zlo je bilo tako strašno da je baš zato potrebno ukazati na sve one oblike političke aberacije u mišljenju koji su bili u isti mah i preduslovi i ideološka superstruktura one političke prakse vlastodržaca koja se pod okupacijom razgolitila do svoje jezive, kriminalne suštine.

Da je zato bratstvo i jedinstvo najveća tekovina revolucionarne nacionalno-oslobodilačke borbe naših naroda, i temelj i najbolje jemstvo naše socijalističke budućnosti, to je ono što *konkretno* treba da učinimo organskim tkivom svoje svesti, to je ona naša životna istina od čijeg punog uviđanja, od čije odbrane, od čije čistote i snage, u ovom svetu prožetom nepomirljivim i pretećim imperijalističkim suprotnostima kroz koji hoćemo, kroz koji moramo da se probijemo ka svojoj sreći, zavisi naš opstanak.«[9]

Značajno je, da je ovakvo Ristićevo tretiranje problema naišlo na neslaganje baš kod jednog od najpoštenijih i najdobronamjernijih jugoslavenski orijentiranih javnih radnika, kod S. Kosanovića. On, u 17. broju »Svjedočanstava« stavlja, između ostalih, i ove zamjerke Ristićevu shvaćanju: »Marko Ristić svojim člankom u »Svedočanstvima« – »Jedan detalj iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa« – učinio je rđavu uslugu ideji koju bi hteo da brani, slozi Hrvata i Srba. On je iščupao jedan ružan članak nekog nepotpisanog srpskog šoviniste objavljen pred pola veka – 1902 – u »Srpskom književnom glasniku« i preštampan u tada još mađaronski zagrebački list »Srbobran« pa bi hteo preko toga ružnog detalja da dovede u vezu neke prošle i neke savremene pojave. Taj članak bio je tobož povod i maltene opravdanje ondašnjih antisrpskih pogroma u

[9] Marko Ristić: *Jedan detalj iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa*. »Svedočanstva« broj 14 od 20. IX. 1952. str. 1, 2, 13.

Zagrebu. I sad, – 1952 – baš iz toga članka više od stopedeset redaka nonparela, preštampati u »Svedočanstvima« kao da je za ideju bratstva i jedinstva sad najpreče da se tako spasavaju od zaborava glupe, kratkovidne šovinističke uvrede i poniženja Hrvata kao naroda, i kao da se takvim, u najmanju ruku proizvoljnim postupkom, može tumačiti istorija srpsko-hrvatskih odnosa? ...

... Pozitivne pojave bile su tako mnogobrojne i tako lepe da se ta slika može jedino pokvariti sa ovakvim strahovitim hiperbolisanjem negativnog, kako je to pokušao Ristić.

... Za ostvarivanje bratstva i jedinstva puno je važnije podvlačiti pozitivne činjenice ...«[10]

Utvrdivši, da i u našoj sadašnjoj stvarnosti postoje takvi pojedinci, »koji se, još i danas, na dnu svog malograđanskog srca u stvari slažu s N. S.-om«, Marko Ristić je, između ostalog odgovorio i ovo: »Da ih još uvek ima, takvih, mada se oblik njihovog šovinizma znatno izmenio, i da u glavama izvesnih ljudi, koji su možda subjektivno iskreno uvereni da su vrlo daleko od N. S.-ovske formule nacionalizma, žive i danas ostaci takvih nacionalističkih zastranjenja, u to sam uveren, a to može, mislim, i Kosanoviću njegovo svakodnevno iskustvo da potvrdi. Pa pošto smatram da je za sve nas, za Srbe i za Hrvate podjednako, čuvanje i razvijanje bratstva i jedinstva, kao ideje od koje je tek narodna revolucija mogla da učini i učinila stvarnost, da je za sve nas Jugoslovene, dakle, čistota te ideje i aktivno potvrđivanje i produbljivanje te stvarnosti, uslov našeg nacionalnog opstanka i prema tome preduslov našeg socijalističkog razvitka, to mi se čini još uvek, hoću da kažem i posle primedaba Save Kosanovića, da je moj osvrt na svom mestu, da nije ni deplasiran, ni jalov, ni grešan, ni bespredmetan, ni štetan, ako je – a laskam sebi da jeste – ma i najneznatniji doprinos raščišćavanju pogrešnih pojmova, putem ukazivanja na jedan tipičan primer velikosrpske aberacije, primer onog šovinističkog načina mišljenja, onog negiranja drugog naroda u ime pogrešno shvaćenog megalomanskog veličanja svog naroda. Ako sam mišljenja da i danas postoje ostatci takvog načina mišljenja, koji ma i u najmanjoj meri, mogu da deluju virulentno, korozivno, da truju, da nagrizaju našu jugoslovensku svest, koja je na ideološkom, na političkom, na psihološkom, na kulturnom i na afektivnom planu neosporno jedan od bitnih elemenata otporne snage našeg nacionalnog organizma, naše državne zajednice, onda je logično da borbu protiv takvih ostataka smatram konstruktivnom, i da mi, sasvim suprotno od tvrđenja Save Kosanovića, iznošenje jednog negativnog momenta iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa, možda neskromno, izgleda kao pozitivan posao, ukoliko taj momenat nije izuzetan, kao što nije, i ukoliko upozoravanje na njega može da bude ukazivanje na zablude od kojih nam je u životnom interesu da se klonimo a koje je svakako lakše uočiti, žigosati, u njihovom primarnom, N. S.-ovski ekstremnom, razgolićenom vidu ... izričito sam

[10] Sava N. Kosanović: *Nekoliko primedaba na članak Marka Ristića.* »Svedočanstva«; broj 17 od 1. XI. 1952. str. 4.

naglasio u svom osvrtu da članak N. S.-a navodim samo kao jedan moment karakterističan za *negativne* pojave u istoriji srpsko-hrvatskih odnosa. A da tih negativnih pojava nije bilo, i da one nisu igrale, naročito u epohi 1918–1941, determinantnu političku ulogu, zar bi moglo doći do bratoubilačke tragedije 1941 godine? Baš mlade generacije, »koje nisu doživljavale te događaje«, dakle i događaje koji, hteli mi to ili ne, svidelo se to ili ne Kosanoviću, predstavljaju predistoriju tog kriminala, baš te mlade generacije koje o toj predistoriji uglavnom pojma nemaju, treba da budu obaveštene o pojavama koje im nisu poznate ili su im nedovoljno poznate, da bi razumele smisao i onih događaja u kojima nisu učestvovale i onoga što se, više kao negacija nego kao nastavak te prošlosti, danas zbiva i u čemu učestvuju. Ostajem ubeđen da se borba protiv ostataka i recidiva svega opakog u prošlosti može voditi samo otkrivanjem, rasvetljavanjem i tumačenjem onoga, što je bilo, i što, potisnuto, neosvetljeno, »zaboravljeno«, može da predstavlja opasnost, delujući iz mraka. To sam nazvao političkom *helioterapijom* ... Radi se o širenju, o prodiranju svetlosti ili svesti, a to je jedno isto ... I zato me čudi da on poriče simptomatičan značaj N. S.-ovog članka: nije li zar, u svojoj plodnoj političkoj karijeri, imao često prilike da čuje fraze skoro identične sa frazama N. S.-ovim, nema li zar zbilja danas više nikada prilike da čuje, sa novim modulacijama, varijacije na istu temu?

... Šovinizam i kominform idealno se dopunjuju: slučaj Dušana Brkića i Žigića, između ostalog, dovoljan je dokaz za to. Borba za opstanak ove naše Jugoslavije, borba za njenu nezavisnost, za njen integritet, za njen suverenitet, i borba za socijalizam, i borba protiv svih onih koji nam ne žele dobra, i borba protiv zabluda, predrasuda, provincijalizama i svih ostalih regresivnih zaostataka pomrčine u nama, to je *jedna i ista borba.* U okvir te borbe nikako ne spada poricanje onog, pozitivnog što je u prošlosti učinjeno, ali u prošlosti, u ovoj oblasti kao i u mnogim drugim, učinjeno je, na žalost, više negativnog nego pozitivnog ...

... Članak N. S.-a bio je dakle ipak tipičan, a pad Khuena u Hrvatskoj i dinastije Obrenovića u Srbiji, kao ni stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije, nisu mogli učiniti to čudo da jednog tipičnog načina mišljenja, politički analfabetskog, šovinističkog, megalomanskog, malograđanskog, antijugoslovenskog, reakcionarnog i neinteligentnog, uslovljenog zaostalošću nacionalne i socijalne svesti, odjednom nestane, i da se sve takoreći prekonoć pretvori u jednu štrosmajerovsko-skerlićevsku, koalicionarsku, jugoslovenstvujušću, nazdravičarsku idilu ...

... radi se o raščišćavanju preostalih zabluda i neizlečenih šovinističkih zlonamernosti, o jednoj konačnoj dezinfekciji ...«[11]

Nema nikakve sumnje: uzroke nacionalnog razdora, te najopasnije naše bolesti u prošlosti treba pažljivo da utvrdimo, kako bi se ostaci tog bolesnog stanja jedamput za svagda uklonili. Poziv, što ga je Milan Makanec uputio godine 1875 govoreći u Hrvatskom saboru o razdoru između

[11] M. Ristić: *Odgovor na primedbe Save Kosanovića.* »Svedočanstva« broj 17 od 1. XI. 1952; str. 5–6.

Hrva i Srba, – još je uvijek aktuelan: »ne zatajivajmo pogibeljne bolesti, dok joj ne bude prekasno za lijek«.[12]

U svijesti čak i mnogih naših dobronamjernih ljudi i na hrvatskoj i na srpskoj strani još uvijek žive krivi separatistički pojmovi, predrasude, negativna idejna naslijeđa prošlosti ne samo po zakonu inercije, zato jer su se tu zatekla, nego i zato, jer ih nitko nije otklonio odatle: *stari* naopaki pojmovi, ideje, shvaćanja traju, jer nisu istisnuti *novim*. A to se može postići samo sistematskim, upornim radom na tome, da se u našoj novoj jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti izgradi i jedna nova antipartikularistička nacionalna svijest: idejnim razračunavanjem sa svima separatističkim preživjelostima i atavizmima. Pritom ne treba ni na trenutak zaboraviti, da su svi naši međusobni pokolji i samoubilački ratovi do istrebljenja polazili iz glava, nastajali na osnovi naopakih, deformiranih, izopačenih šovinističkih pojmova u svijesti zakrvljenih strana. I sve dok takve šovinističke ideje traju u glavama, u ovoj ili onoj formi, ne mogu prestati da budu opasne. Zato osim u stvarnosti treba šovinizam definitivno likvidirati i na idejnom planu.

U našoj feudalnoj i kapitalističkoj prošlosti vladajuće klase su stoljećima svoje socijalno i političko tlačenje naših naroda obavijale u nacionalno ruho, osiguravajući i održavajući svoju nepravednu ugnjetačku klasnu vladavinu razdvajanjem antifeudalnih i antikapitalističkih hrvatskih i srpskih masa – čije jedinstvo je najvećma ugrožavalo opstanak feudalnog i kapitalističkog sistema – one su huškale jedan naš puk protiv drugog. Prikrivajući svoje sebične, usko klasne, protunarodne interese tobožnjom obranom hrvatstva od srpstva, a srpstva od hrvatstva, te vladajuće klase su proglašavale Hrvate i Srbe za najveće međusobne neprijatelje i tako izgradile čitave sisteme svojih separatističkih, ekskluzivističkih ideologija. Raspolažući gotovo isključivo i školom, i crkvom, i štampom, i cenzurom, i saborom one su tom svojom rastvornom šovinističkom ideologijom vjekovima trovale i jedan i drugi narod učinivši je općim nacionalističkim uvjerenjem građanske i malograđanske partikularističke inteligencije.

Pa još i danas *stari* (ne samo po godinama, nego po zastarjelosti svojih partikularističkih buržoaskih koncepcija: brojni nezadovoljnici svrgnute građanske klase, klerikalci, šovinisti i ostali antisocijalistički i antijugoslovenski nastrojeni elementi) crpući iz te bogate riznice šovinizma iz dana u dan zaražuju svojim razornim separatističkim idejama nacionalnu svijest jednog dijela one mlade generacije, koja po našim gradovima živi u malograđanskoj sredini, nalazeći se pod njenim jakim idejnim utjecajem već i zato, što svoja obavještenja o hrvatsko-srpskim odnosima prima pretežno sa te separatističke strane, jer se raščišćavanju toga problema još uvijek posvećuje premalo pažnje i u našoj školi, i u štampi, i u književnosti.

Svi ti separatizmi i partikularizmi zasnivaju se na lažnom, iskrivljenom prikazivanju naše prošlosti, na falsificiranju stvarnih, istinskih od-

[12] Navedeno kod M. Polića, *Parlamentarna povijest Hrvatske...*, II, str. 211.

nosa između hrvatskog i srpskog naroda. Zato se najbolje mogu likvidirati utvrđivanjem i iznošenjem historijske istine o nastajanju i održavanju nacionalnoga sukoba, fiksiranjem njegovih pravih izazivača i uzroka. Mi moramo jasno da odgovorimo na pitanje: tko nas je, kako i zašto razdvajao u prošlosti, tko nas je jedne protiv drugih huškao i u čijem interesu? Kada je i zbog čega nastala ona slijepa, bjesomučna međusobna mržnja, koja je urodila huškačkom parolom o uzajamnoj borbi *do istrage naše ili vaše*, ostvarenom u masovnom zvjerskom četničko-ustaškom pokolju za Drugog svjetskog rata?

Separatizam i partikularizam, šovinističke laži o apsolutnom, trajnom nacionalnom neprijateljstvu i razdoru hrvatsko-srpskome, ideologija je neprijateljske feudalne, kapitalističke, antisocijalističke klase, – pa je najpreča potreba našeg novog socijalističkog društva, da s tom, na lažnom prikazivanju hrvatsko-srpskih odnosa zasnovanom ideologijom obračuna suprotstavljajući joj iznošenje historijske istine o suštini i o smislu naših nacionalnih sukoba iz prošlosti.

Zabašurivati, zataškavati, prešućivati istinu o pravim uzrocima hrvatsko-srpskoga sukoba, pa i sprečavati njeno iznošenje mogli su (pa su i morali) feudalno kapitalistički vlastodršci, jer su za zločinačko sijanje razdora i mržnje bili oni glavnim krivcima. Iznijeti istinu o stvarnim izazivačima i uzročnicima svih naših ranijih nacionalnih sukoba nosioci socijalističke Jugoslavije mogu ne samo zato, što za sve ranije šovinističke zločine nisu odgovorni, nego i zato, što su, poslije likvidiranja narodnom revolucijom tih podržavatelja nacionalnog razdora u našoj političkoj i društvenoj stvarnosti dužni da i idejno obračunaju sa ostacima te klasno -neprijateljske, razaračke, štetočinske, trovačke ideologije.

A da je danas pravo vrijeme za uspješno obavljanje toga zadatka, za to se garancija nalazi u činjenici, što je šovinističko-separatistička netrpeljivost danas još samo idejna kategorija, koja u našoj socijalističkoj stvarnosti nema više oslonca ni izvora, jer je u njoj s uklanjanjem klasnoga tlačenja ukinuta mogućnost stvarnog ekonomskog, društvenog i političkog ugnjetavanja jednog našeg naroda drugim, što je dosad sačinjavalo pravi sadržaj svih naših hegemonističko-šovinističkih nacionalnih sukoba.

Stoljećima nagomilavana naslaga krivih naopakih pojmova o nacionalnim odnosima između Hrvata i Srba tako je ogromna, da se za njeno uspješno likvidiranje hoće golemih, sistematskih, ustrajnih napora. Ispraviti, suzbiti, ukloniti sve ono, što su stoljeća neprijateljske vladavine nad nama pokvarila, predstavlja najpreči i najvažniji naš zadatak danas. »Sakupiti svu političku, kulturnu i intelektualnu svijest o svojoj vlastitoj pojavi u prostoru i u vremenu, svijest danas dispersiranu i usitnjenu poslije vjekovnih poraza po mnogobrojnim i izolovanim regionalizmima, sabrati sve potrebne elemente u sintezi, koja ne će biti kult romantičnih fraza, nego istinit prikaz fakata, dati ogromnoj masi impozantne stvaralačke materije programatski okvir, objasniti i protumačiti svu tragičnost

naših vlastitih raskola i uzajamnih negacija, to bi trebalo da bude našom osnovnom misijom.«[13]

Sve je to od osobite važnosti i za našu sadašnjost i za našu budućnost. »Sve današnje intelektualne preživjelosti smetnje su, koje nose u sebi veoma velike opasnosti i za budućnost; uklanjajući ih, mi smanjujemo vjerojatnost, da bi te neprilike mogle da igraju bilo kakvu ulogu.«

»Zadatak našeg pokoljenja ... bio bi da progovori na temelju svog iskustva o jednoj i o drugoj obali. O onome što je bilo i o onom što biti ima, da ne bude kako je bilo.«[14] Inače: »Veza između jučerašnjeg i sutrašnjeg dana se gubi, iskustvo iz prošlosti ne ide na pouku budućnosti.« (Lenjin).

U odnosu prema separatističko-ekskluzivističkoj interpretaciji prošlosti naša historiografija ne može sebi postaviti drugi zadatak, nego što ga je fiksirao Krleža za Jugoslavensku enciklopediju, koja treba: »da bude principijelnom negacijom ovog sistematskog trovanja i ovih trovača, prosto zato, jer je čitava naša socijalistička koncepcija zamišljena kao negacija ludosti koja je palikućama poslužila za izliku da su zapalili naš vlastiti krov za račun osvajača.«

Mi danas napokon treba da udovoljimo onoj osnovnoj našoj potrebi, što ju je, još godine 1911 Frano Supilo u svojoj *Politici u Hrvatskoj* postavio kao glavni i najpreči naš nacionalni zadatak: »*da naš narod izvedemo iz stradanja i zablude, u kojima se nalazi*«.[15]

U ovom broju »Rada« raspravlja se o uzrocima sukoba u feudalno doba, dok se u drugom dijelu radnje, u narednom broju, razmatraju ti uzroci u kapitalističkom razdoblju.

Na kraju treba naglasiti, da ova radnja znači samo suštinsko raspravljanje pitanja, dok svaki problem, koji je ovdje razmatran u okvirima pojedinog poglavlja, zbog svoje važnosti i složenosti zaslužuje da postane predmetom posebnih monografija.

[13] M. Krleža, navedeno djelo, str. 22.
[14] M. Krleža, navedeno djelo, str. 17, 20, 6.
[15] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Izdanje »Kulture«, Zagreb 1953. Str. 71 i 237.

A)

TUĐINSKI VANJSKI FAKTOR RAZJEDINJAVANJA

Stoljetnu razdvojenost etnički jedinstvenih Južnih Slavena izazivala su i podržavala dva glavna uzročnika, vanjski i unutrašnji. Prvi se sastojao u nastojanju tuđinaca, naših nacionalnih neprijatelja da osvoje naše zemlje time, što će nas, međusobno razjedinjene i oslabljene lakše porobiti i održati u podjarmljenosti ili što će nas, uzajamno zakrvljene, uništiti, pa tako i fizički ukloniti sa svog osvajačkog imperijalističkog puta; drugi, unutrašnji, ispoljavao se u tome, što je socijalno-političko ugnjetavanje, vršeno sa strane eksploatatorske vladajuće klase jednog južnoslovenskog naroda nad potlačenim pukom, koji pripada drugom našem narodu, dobivalo vid nacionalnoga sukoba, ili što su se pojedine suparničke južnoslovenske dinastije i vladajuće klase među sobom gložile otimljući se oko izrabljivanja i vladanja nad ugnjetenim klasama južnoslovenskih naroda, pa to svoje sebično vlastodržačko trvenje, prikrivajući mu prave uzroke, prikazivale kao tobožnju borbu za opće nacionalne interese hrvatske ili srpske ...

Oba ova faktora u svom historijskom djelovanju gotovo nikad ne nastupaju odvojeno nego su među sobom povezani i isprepleteni: tuđinsko, izvana vršeno razjedinjavanje uvijek je nalazilo oslonca u unutrašnjim klasnim razlikama i suprotnostima južnoslovenskoga društva, a različiti južnoslovenski vladari i protunarodne ugnjetačke klase isto su tako kod vanjskih činilaca tražile podršku, vodeći borbu protiv vlastitih južnoslovenskih potlačenih masa ili ratujući jedni protiv drugih. Zbog toga je u ovom prikazu historijskih uzroka našem nacionalnom sukobu razdioba na vanjske i na unutrašnje faktore razdvajanja zasnovana samo na redosljedu kronološkog javljanja tih faktora, a ne na njihovoj razdijeljenosti u historijskoj stvarnosti.

Pri razmatranju vanjskog faktora treba pritom već ovdje, uvodno, naglasiti, da je porobljivačko razjedinjavanje Južnih Slavena sa strane tuđinaca bilo u interesu samo vladajuće, osvajačke, imperijalističke klase unutar strane nacije, a ne čitavog pojedinog takvog naroda.

Poglavlje prvo

FIZIČKO POLITIČKO RAZDVAJANJE JUŽNIH SLAVENA PODVRGAVANJEM TUĐIM DRŽAVAMA

Nastanivši se na zemljištu, koje je zbog svog geografskog i strateškog položaja postalo poprištem krupnih međunarodnih sukoba, južnoslavenska plemena našla su se u vrtlogu teških političkih borbi i ratova, što ih moćne susjedne države vode jedne protiv drugih. Bizant i Rim, Franci, Nijemci, Talijani, Mađari, Turci i Austrija na tom našem tlu, preko naših zemalja, otimali su se o prevlast, vodili bitke za proširenje svoje moći i svojih interesnih sfera. Od samog početka svoje historije pa sve do provale Turaka i do njemačkoga »Drang nach Osten« južnoslovenske zemlje bile su izvrgnute napadajima različitih zavojevača s Istoka, i s Juga, sa Sjevera i sa Zapada, a svaka od tih ekspanzija imala je za cilj da osvoji i podjarmi veći ili manji dio našega teritorija.

Takav sistem fizičkog, političkog razdvajanja Južnih Slavena nasilnim putem, osvajačkim ratovima, primjenjivan je protiv nas stoljećima: »Dolaziše vladatelji, koji su mislili, da je narod njih, a ne oni naroda radi na ovome svetu: dolaziše jedan za drugim, i narode jednog istog jezika, imena i plemena, podeliše među sobom kao i drugu stoku, rasteraše ih i razbaciše tamo i amo ...«[16]

Da ostvare taj svoj glavni cilj osvajanja i podjarmljivanja naših zemalja, zavojevači su upotrebljavali sva moguća sredstva: od običnih ratova do »svetih križarskih« vojna protiv južnoslovenskih »pogana, heretika i bezbožnika«, od »širenja i spasavanja kršćanstva« do hinjenja prijateljstva i savezništva, osvajajući i porobljujući naš teritorij čak i onda, kada su nas u ime kršćanstva tobože branili i oslobađali od Turaka.

Pri podjarmljivanju južnoslovenskih naroda vanjski zavojevač je širenje kršćanstva upotrebljavao kao jedno od glavnih sredstava za osvajanje našega teritorija. Protezanje i učvršćivanje tuđinske vlasti s pomoću kršćanske crkve došlo je do svog klasičnog izražaja u Sloveniji, čija je germanizacija i feudalizacija tekla paralelno s pokrštavanjem.[17]

[16] *Izabrani članci Svetozara Miletića.* S predgovorom Vase Stajića. Priredio Miroslav Jerkov. Novi Sad, 1939, str. 22.

[17] »Kršćanstvo je trebalo da Karantaniju čvršće priveže uz franačku državu«.

»... Crkvena središta, iz kojih se ono širilo i kojima je bila podređena crkva u slovenskim pokrajinama, bila su izvan zemlje (Salzburg u Bavarskoj, Akvileja u Furlanskoj). Prema tome su kršćanstvo i crkvena organizacija, koji su naročito poslije 820 bili najuže povezani s germanskim feudalnim porobljivačima, sačinjavali jak bedem protiv svakog pokušaja, da se slovenski narod oslobodi tuđe vlasti.«

»... Kralj dijeli znatne komade dosad neiskorištene ili prisvojene zemlje franačkim crkvenim i svjetovnim velikašima, a druge oni sami prisvajaju, i kralj im naknadno daje za to svoje odobrenje. Tako je u slovenskim krajevima nastao nov društveni sloj njemačke feudalne gospode. Ta već formirana klasa feudalaca sprečava dalje sazrijevanje domaće slovenske klase feudalaca. Slovenski velikaši, koji se kod tog prijeloma spasavaju među feudalnu gospodu, malobrojni su i manje važni; oni preuzimaju franačko feudalno pravo i s vremenom se pod utjecajem feudalne sredine germani-

Franački osvajači su na sličan način iskorišćavali crkvu i protiv Hrvata. I Bizantu je za proširenje njegove vlasti nad Srbima i drugim Južnim Slavenima poslužilo širenje kršćanstva kao sredstvo.[18] To su radili i Talijani, a kasnije i Mađari, koji su na poticaj i uz blagoslov pape provaljivali u Bosnu »s krstom i mačem, da unište bogumilstvo i utvrde katoličku vjeru i mađarsku vlast«.[19]

Zavojevačke susjedne države iskorišćavale su nadalje svaku veću historijsku nepriliku, koja bi zadesila Južne Slavene, da se napadačkim ratovima domognu njihova teritorija. To se je s naročitom drastičnošću ispoljilo već na samom početku turske provale u naše zemlje; na njih, tako ugrožene i paralizirane obranom protiv Turaka, navalili su tada i Mađari sa sjevera, i Mleci sa jugozapada, i Nijemci sa Zapada.[20]

U vezi s nastojanjima osvajača dovoljno je ovdje podsjetiti samo još na jedan način, kojim su se služili, da bi postigli svoj glavni cilj: podvrgavanje našeg teritorija svojoj vlasti; taj način primjenjivan već od VIII stoljeća,[21] poprimio je najbezobzirnije forme u vrijeme, kada su jedne naše zemlje već potpale pod Turke, a druge se našle neposredno ugrožene njima. Zapadne kršćanske zemlje (naročito Austrija i Venecija) ostvaruju tada sistematsko, plansko porobljavanje Južnih Slavena tako,

ziraju. ... Time je učinjen odlučan korak prema kasnijem položaju u doba feudalizma, kad su Slovenci bili isključivo kmetovi pod vlašću njemačkih feudalaca. Ta se činjenica ne može dovoljno ocijeniti, kako dalekosežne i teške bile su njezine posljedice po dalji razvitak Slovenaca ... Germanski feudalizam uvukao je Slovence u krug evropskih kulturnih naroda, ali mu je nasilničkim podjarmljivanjem zatvorio izvore za njegov vlastiti socijalni i kulturni napredak. Upravo ta činjenica bila je jedna od najvažnijih prepreka za razvitak slovenskog naroda« (Kardelj).

»U vezi s tom podjelom slovenske zemlje njemačkim feudalcima stoje i počeci njemačke kolonizacije među Slovencima. ... Između Južnih i Zapadnih Slavena zabijen je tako na Dunavu njemački klin. Snažna njemačka kolonizaciona struja tekla je i u Panoniju, naročito Gornju. U Karantaniji nastaju i prve njemačke naseobine.

Uvođenje feudalnog vlastelinstva potiskuje Slovence pretežno u kmetstvo. Slobodnjaci, koji su živjeli na zemlji darovanoj feudalcima ili na onoj, koju su oni samovoljno zaposjeli, morali su se ili ukloniti ili postati kmetovi, kako kaže odredba u ispravi Karla Velikoga samostanu u Kremsmünsteru (791): »A ljudi, koji stanuju na toj zemlji i žele da zadrže spomenuto zemljište, dužni su davati toj božjoj kući dažbine, ako pak ne žele, neka se ... odsele.« ... (B. Grafenauer, *Historija naroda Jugoslavije*, I, Zagreb 1953, str. 146, 150, 152, 153).

[18] »Nema sumnje, da je Bizant želio da širenjem kršćanstva među srpskim plemenima proširi svoj utjecaj nad njima.« (Mahajlo Dinić, *Historija naroda Jugoslavije*, I, str. 248.)

[19] Isporedi Vasilj Popović, *Istorija Jugoslovena*, Sarajevo 1920, str. 62–63, 81–82.

[20] »... historija jugoslavenskih naroda se u toj periodi (od druge polovine XIV st. napom. V. B.) odvija sva u znaku borbe protiv tih turskih težnji. Ta izmjena situacije na istoku uzrokovala je i neke promjene na zapadu i sjeveru: pojačani pritisak Venecije na gradove na zetskoj i dalmatinskoj obali, a Ugarske na Bosnu i Srbiju; osim toga, na slovenskom tlu, zametak moći Habsburgovaca, koji će u doba turske navale na srednju Evropu biti temelj za stvaranje države Habsburgovaca, koja će obuhvatiti znatno prostranije oblasti naseljene jugoslavenskim narodima.« (Dušan Perović, *Historija naroda Jugoslavije*, I, str. 344.)

[21] Kada su Bavarci sredinom osmog stoljeća »pomogli« Karantancima u njihovoj borbi protiv Avara, iskoristili su to »pružanje pomoći« na to, da Karantaniju podvrgnu svojoj, odnosno franačkoj vlasti. (Isporedi B. Grafenauer, nav. djelo, str. 145).

što ih kao »saveznici i zaštitnici« tobože pomažu, brane, pa i »oslobađaju« od Turaka.

Od samog početka ta kršćanska briga zavojevača i to njihovo saučešće i prijateljstvo prema nama temeljilo se na sebičnosti i prevari. Organizirajući svoju vlastitu obranu protiv Turaka u Hrvatskoj i osnivajući radi toga Vojnu Granicu susjedni austrijski feudalci su otvoreno izjavljivali, kako je »bolje braniti se od Turaka u tuđoj zemlji, nego li u svojoj«,[22] dok su habsburški vladari i austrijska vlada putem najgrubljega nasilja tu istu Vojnu Krajinu, koja je tobože stvorena zato, da štiti slobodu i nezavisnost Hrvata, upotrebili kao sredstvo da prvo sav krajiški teritorij odcijepe od hrvatske države, podvrgnuvši ga neposrednoj i isključivoj vlasti Austrije, a zatim da se njime iznutra posluže kao glavnom oružanom silom za dalje uništavanje hrvatske državne i nacionalne samostalnosti i porobljavanje još preostalih dijelova Hrvatske.

Značajno je pritom, da je hrvatski ban Krsto Frankopan na samom početku, još godine 1526, jasno prozreo nakanu Habsburga i da se u jednom svom pismu od 29. IX. 1526 ovako suprotstavio takvom austrijskom pomaganju: »... nadvojvoda Ferdinand skuplja u brzini svoje ljude i namjerava da zaposjedne ovu kraljevinu oružanom rukom, o čemu su se sva gospoda, plemstvo i narod, jednoglasno izjavili, da će se prije predati Turcima, nego da budu pod Nijemcima«.[23]

Pravi smisao prijateljstva i savezništva prema nama jasno se pokazao u politici kršćanske lige, stvorene povodom protuturskog rata iz godine 1683 na inicijativu pape Inocenta XI između austrijskog cara Leopolda, poljskoga kralja i Venecije. Jedno od glavnih utanačenja te lige bilo je: »*predobite zemlje neka budu onomu, koji ih predobije*«.[24]

Djela kršćanske savezničke vojske na južnoslovenskom teritoriju, »oslobođenom« od Turaka u toku rata 1683–1699 još su u većoj mjeri dokazivala, kako su ti oslobodioci na riječima u stvari bili porobljivači naših zemalja, često bezobzirniji i okrutniji i od samih Turaka. Tlačilačko, neprijateljsko držanje komandujućega austrijskoga generala Caprare prema našem narodu u Slavoniji godine 1688, na primjer, uistinu je prevazilazilo turske zulume i nasilja: »Ono malo tvrđavica u Slavoniji bilo je jadnomu narodu naslon i podpora, da u svojim jadnim selima barem donekle siguran smije prebivati. Caprara odluči sve slabije tvrđavice razvaliti. Tako dade razvaliti Cernik (14. maja), zapali narodu kuće, a narod baci prema Požegi tobože u sigurnije mjesto. Žalostnu sliku toga naroda, koji ne zna kuda će sklonuti glavu, slika nam sam tajnik Caprarin. Teško je bilo narodu ostaviti na takov način očinsku kuću. Žalostnu i prežalostnu sliku podaje nam taj jadni narod u Požegi. Množina kola natovarenih miješaju se amo tamo, jedni se penju na brda, a drugi kreću po stazama. Ovdje vidiš ženu na natovarenu konju, drugu gdje na plećima nosi dvoje djece, tamo dalje opet vidiš čovjeka, gdje nosi bolestnoga

[22] Isporedi Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1916, str. 182.
[23] Isporedi M. Mirković, *Flacius*, Zagreb 1938. str. 45.
[24] Isporedi Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, Zagreb, 1891, str. 110.

oca, a drugi opet majku slabu i svu izvan sebe od tuge. Nježna i mala dječica plaču, a malo veći razbiše si hodajuć po kamenu slabe nožice.

Ovako bez glave razvaljivati i ne skrbiti za to, gdje ćeš i kako ćeš opet narod smjestiti, to je mogao činiti čovjek bez srca i bez pameti. Da je Caprara beznano radio, to su već i suvremenici s ogorčenjem zabilježili. »Razoriti tvrđave, to će reći, da najlaglje uzmognu Turci harati jadna sela i narod odvoditi u roblje« – veli ogorčen ban Nikola Erdedi. Još dodaje, da mu je iza razora Cernika zapovjednik Velike pisao, da su Turci Cernik spalili. Gdje je jadan i pomisliti mogao, da će ga carski general spaliti.«[25]

I civilne vlasti »oslobodilačke« Austrije postupaju u Slavoniji tako, da narod od njihova i od vojničkog kršćanskog zuluma radije bježi pod Turke. U tom pogledu od osobite je važnosti ovo mjesto iz pisma vojvode Badenskoga caru Leopoldu; javljajući mu, »kako bi dobro bilo, da se Slavonija kršćanskim narodom naseljuje«, on piše: »allein Sie von denen jenigen, so bereits darüber, gewohnt, widerum ab geschröktt, indeme selbe lieber darvon und in Feindts landt lauffen wollen, alss weiters von denen Dreissigen, Inspektorn und Cameral bedienten so hartwie bisshero geschehen sich strapaziren und anstrengen lassen«.[26]

Tako je general optuživao komoru, – a predsjednik komore, kardinal Kolonić ovako je pisao o postupcima vojske u Slavoniji: »Zapovjednici polaze sa četama ili sami ili pošalju vojnike i upute ih, da idu od jednoga sirotnoga podanika do drugoga, ili da vlastelinstva sa bezbrojnim napastima i nasiljima muče, dokle im reć bi mozak iz kostiju ne ispiju. Kada im ne mogu sve u novcu dati, uzmu im sve, što nađu, vino iz pivnice. žito iz hambara ili iz jame, blago iz staje i bez najmanje brige, hoće li jadnomu podaniku sa ženom i djecom ostati kruha za ljutu zimu, hoće li mu ostati blaga i sjemena, da obradi svoja polja. Dapače hvataju i kućno oruđe. Oni hvataju sve, što im može zavrijediti – tako robe jadnoga podanika«.[27]

I hrvatski feudalci, kojima zbog ovakvog pljačkanja kmetova sa strane austrijske soldatetske nije ostajalo gotovo ništa da od kmetova uzmu za sebe, često se obraćaju kralju predstavkama, u kojima se između ostaloga iznosi i ovaj prikaz stanja, stvorenog u »oslobođenoj« Slavoniji: »narod se buni, jer ne smaže više tolikih tereta, krv i imetak naroda već propadoše, a tegobe velikoga i dugotrajnoga rata već su gotovo ispile zemlju i narod. Na mnogim mjestima ostavlja narod selišta svoja, a mnoga gospoda ostaju bez podanika. Ima krajeva, gdje narod opljačkan od carske vojske od gladi umire«. – »Stališi se sabiru u godini po više puta. Deputacije kralju vodi sam ban po više puta, ali sa slabim uspjehom.«[28]

Napokon je i sam kralj Leopold u svom pismu hrvatskim staležima (saboru) od 15 studenog 1697 konstatirao: »Od ovo četiri godine toliki je nered u županijama požeškoj, virovitičkoj i vukovarskoj i tolika na-

[25] Isto, str. 140–141.
[26] Navedeno kod Smičiklasa, citirano djelo, str. 148–149.
[27] Isporedi isto, str. 165.
[28] Isporedi isto, str. 165–166.

silja, da se je preko tri hiljade naroda iselilo i drugdje si domovinu potražilo ...«[29]

Dokle se u tom oduzimanju i otimanju hrvatskih zemalja u toku ovoga rata (1683–99) išlo sa strane austrijskoga dvora i bečke vlade vidi se i po tome, što je godine 1692 »prodala carska komora Liku i Krbavu za 80.000 for. grofu Adolfu Zinzendorfu« i samo zato nisu i stvarno prešle te hrvatske zemlje u njegov posjed, jer je on kasnije »odustao od kupa«.[30]

Isto je takvo bilo držanje austrijske vojske i u »oslobođenoj« Srbiji: »U kratko vrijeme zamrazi se careva vojska otimljući i robeći i kod Srba i kod Albaneza na toliko, da su se »skoro više bojali carskoga vojnika nego li Turčina, jer ne ima opačine, koju ne bi bio počinio carski vojnik«.[31]

Slično je u toku protuturskog rata 1683–1699 postupala i Venecija na našem teritoriju, preotetom od Turaka. I ostalim austrijskim ratovima »za oslobođenje«, vođenim u XVIII stoljeću, isto je tako bio cilj da nas osvoji, podjarmi i porobi, a »oslobodilačka« vojska ponašala se na našem tlu kao u neprijateljskoj, okupiranoj zemlji.[32]

Pa premda je u svim tim ratovima južnoslovenski živalj i po broju svojih učesnika u kršćanskoj vojsci, i po svojoj požrtvovnosti, i po stradanju podnosio najviše žrtve, »oslobodioci« su po pravilu postupali prema njemu sebično, nečovječno, nečasno i neodgovorno, ostavljajući ga na cjedilu i prepuštajući ga turskoj osveti kadgod im je to konveniralo. Do prijateljstva, do savezništva, do zajedničkih interesa između porobljenih naših naroda i tih kršćanskih »oslobodiitelja« nije dolazilo baš zbog toga, što su se u borbi rukovodili suprotnim ciljevima: porobljenim Južnim Slavenima bilo je stalo do slobode, a Veneciji i Austriji do osvajanja, do proširivanja svoje moći, isključivo do vlastitih državnih, dinastijskih interesa zavojevača. Zato je i moglo da se na raznim krajevima južnoslovenskog teritorija u toku 17. i 18. stoljeća iskristalizira jedno i isto iskustvo prema takvim »saveznicima« i »zaštitnicima«: Zrinsko-Frankopanski stav iz XVII st.: »Viruj Nimcu kao zimskom suncu« – potpuno je identičan sa stavom Alekse Nenadovića potkraj XVIII stoljeća: »Tko je Srbin, da više Nemcu ne veruje«.

[29] Navedeno na istome mjestu, str. 171.

[30] Isporedi isto, str. 163.

[31] Isto, str. 153.

[32] »Mi smo se zdravo u svojoj nadi i očekivanju prevarili, jer ne vidimo ništa da se radi korisno za naš narod i otadžbinu. Umesto očekivane zaštite, nismo drugo videli i dočekali, nego na nebo vapijući greh, kog su od reda svi činili. Gde su nam porobljene crkve i manastiri? Gde je naše imanje iz opustošenih sela? Mi smo prosto plen i izloženi kinjenju nemačkog naroda ... Kakva su čuda i pokore počinili austriski generali Valis i Najpert i ostali generali, zapovednici, pa i sami vojnici, to nije u stanju čovečji jezik ispričati, i to kako po kućama i ostalim imanjima, tako isto i po crkvama, šta više nisu ostavili na miru ni same mrtvace, nego su ih iskopavali iz grobova, i sa njih skidali, što su od vrednosti našli.«

»Došlo se dotle, da su ljudi napuštali svoje kuće i sela i bežali čak Turcima ...« »Emigracija je tako jaka, da se stanovništvo u Srbiji, prema prošloj konskripciji, za polovinu smanjilo« tužila se jedna srpska deputacija u Beču god. 1735 ... »God. 1721 bile su u okupiranoj Srbiji 6023 sesije, dok ih je god. 1724 ostalo samo 4146 ...« (Isporedi Ćorović, *Istorija Jugoslavije*. Beograd 1933, str. 376.)

Stoljetna nastojanja susjednih zavojevača, da nas podjarme svima sredstvima: i vođenjem običnih ratova protiv nas, i iskorišćavanjem crkve, i prijevarnim nastupanjem u ulozi naših branilaca, zaštitnika i oslobodilaca, – potpuno su uspjela, tako da su se Južni Slaveni već u prvoj polovici XVI stoljeća našli razdvojeni na tuđe države, pod više ili manje formalnom, ali u suštini stvarnom vlašću Venecije, Ugarske, Turske i Austrije. (Ta naša rascjepkanost poprimila je takve razmjere, da je čak i sam jedan naš narod bio raskomadan među nekoliko država. Tako su, na primjer, Hrvati potpadali i pod Veneciju, i pod Tursku, i pod Ugarsku, i pod Austriju. U sličnom položaju bili su i Srbi.)

Time je bilo izvršeno fizičko, političko razjedinjavanje naših naroda, koje nije samo hermetički odvajalo, izoliralo jedan dio južnoslovenskog teritorija od drugog podizanjem posebnih državnih granica između njih, nego nas je, jer se radilo o potpadanju pod međusobno neprijateljske, ratujuće države, i fizički suprotstavljalo jedne drugima, bacajući nas u bratoubilačku borbu. Jer nije samo Austrija na pograničnom teritoriju organizirala od našeg življa svoju Vojnu Krajinu, nego je isto tako od naših vojnika formirala svoju Krajinu i Venecija i Turska, tako da su u dugim austro-tursko-venecijanskim ratovima Južni Slaveni, mobilizirani i primorani tuđinačkom državnom silom, jedni protiv drugih krvarili na trima uzajamno neprijateljskim frontama, ubijajući se i uništavajući međusobno.

U stanju političke razjedinjenosti pod vlašću tuđinskih država ostat će Južni Slaveni stoljećima (svi kroz čitavi šesnaesti, sedamnaesti i osamnaesti vijek, a golema većina i poslije oslobođenja Srbije i osamostaljenja Crne Gore, sve do godine 1918), – a to će presudno djelovati na njihov dalji nacionalni razvoj.

Poglavlje drugo

RASCJEPKANOST MEĐU TUĐE DRŽAVE KAO PREPREKA FORMIRANJU ZAJEDNIČKE NACIONALNE SVIJESTI JUŽNIH SLAVENA

Naše srednjevjekovne države i državice, još i prije svog pada pod tuđinsku vlast, bile su, zbog opće feudalne razdrobljenosti, i same po sebi smetnja stvaranju jedinstvene, zajedničke države Južnih Slavena, koja bi nužno postala podlogom formiranju i jedne jedinstvene južnoslovenske nacionalne svijesti. »A tek koliko je tih država i državica bilo. Tu je i Makedonija, i Raška, i Zeta, i Bosna, i Hum, i Srbija, i Hrvatska, i Dubrovnik. Osim njih tu je još jedan velik broj pokrajina i oblasti s više ili manje odvojenim političkim životom, kao što su: Dalmacija, Boka, Slavonija, Srem, Mačva, Crna Gora, Usora, Zahumlje, Hercegovina.

A te države, oblasti, pokrajine, s jednim velikim brojem naših i stranih dinastija, s mnogobrojnim feudalnim gospodarima i njihovim intere-

sima, nisu bile, kao što nisu ni mogle biti, oni istorijski elementi koji bi stvarali ili jačali u celokupnom narodu svest o narodnom jedinstvu.«[33]

Ipak, da nije došlo do gubljenja samostalnosti i do potpadanja pod tuđinsku vlast, srednjevjekovne južnoslovenske države bile bi se razvile u sve veće, zajedničke državne formacije, jer je mnoga od tih država od samog početka ispoljavala tendencu normalnog razvoja, nastojeći da obuhvati što veći broj etnički srodnih susjednih plemena u jednu širu zajednicu.[34]

Nema sumnje, da bi dalji nesmetani unutarnji ekonomski i političko-kulturni razvoj ranije ili kasnije bio prevladao sve feudalno-partikularističke smetnje i da bi sa sigurnošću doveo do definitivnog stapanja pojedinih srednjevjekovnih organizacija u jednu zajedničku državu, koja bi u kasnijem, kapitalističkom periodu stvaranja modernih nacija nužno dovela i kod nas do formiranja jednog jedinstvenog južnoslovenskog naroda, – isto onako, kao što je to bio slučaj kod zapadnih nacija, koje su se razvijale pod normalnim uvjetima.[35]

Rački je s pravom bio osvjedočen, da bi se stoljetnim životom u jednoj i istoj državi i kod Južnih Slavena bila formirala zajednička nacionalna svijest, da južnoslovenska plemena nisu bila vanjskim neprijateljskim silama ometena u pravovremenom stvaranju jedinstvene države: »... misao o zajednici, koja je kod drugih plemena tijelom postala, bi se bila i na našem jugu uputila ...«[36]

Ali taj prirodni historijski proces kod Južnih Slavena bio je prekinut s jedne strane gubljenjem pune državne samostalnosti nekih naših zemalja, pri čemu je najfatalnije posljedice imalo spajanje Hrvatske s Ugarskom godine 1102; s druge strane podvrgavanjem naših naroda vlasti tuđinskih država, što je poprimilo ubitačne omjere naročito provalom Turaka u drugoj polovici XIV stoljeća, poslije čega su jedna za drugom bile podjarmljene gotovo sve naše države.

Ocjena, što ju je Rački dao o golemom značenju ulaska Hrvatske u sklop Ugarske države, ni danas nije izgubila ništa od svoje točnosti. »Što je Hrvatska prestala biti potpuno samostalnom državom, to je ne samo

[33] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 59.

[34] Od kneza Panonske Hrvatske Ljudevita, koji je dižući početkom IX. stoljeća ustanak protiv Franaka uspio da ujedini uz dobar dio Hrvata i Slovenaca i neka srpska plemena, – ta tendenca historijskog razvoja bila je ostvarivana u nekoliko mahova: u X. i XI. stoljeću ujedinjena Hrvatska država za vlade Tomislava i Petra Krešimira; velika Makedonska država u doba cara Samuila (976–1014), koja je obuhvatila ogroman teritorij od Jadranskog, Jonskog i Egejskog do Crnog mora i od Srijema do Tesalije i Epira; Srpska država Nemanjića od početka XIII. do polovice XIV. st., koja je pod carem Dušanom zapremala gotovo dvije trećine Balkanskoga poluotoka; Bosna potkraj XIV stoljeća, kada je Tvrtko, »kralj Srba, Bosne, Primorja, Dalmacije, Hrvata ...«, okupio oko Bosne kao središta susjedne južnoslovenske zemlje ujedinjujući Srbe i Hrvate.

[35] Vidi o tome podrobnije studiju: V. Bogdanov, *Osnovne linije u nacionalnom razvoju južnoslovenskih naroda*, – štampanu u knjizi »Likovi i pokreti«, izdanje »Mladosti«, Zagreb, 1957, str. 251–269.

[36] *Franjo Rački u govorima i raspravama 1828–1894.* Priredio dr. Viktor Novak Zagreb 1925, str. 34.

po razvitak hrvatskoga naroda nego i po budućnost slovenskoga juga odlučno i odsudno bilo ... Svime se time razmak između Hrvatske i ostaloga južnoga Slovenstva s druge strane još više raširio. U koliko je Hrvatska i hrvatski narod slijedećih vijekova uplivao u sudbinu balkanskoga poluotoka, bilo je to u zajednici s Ugarskom, štaviše obično pod firmom njezinom. *A taj upliv nije bio u korist samostalnom razvitku južnog Slovenstva;* pa je time i Hrvatska povučena bila, da proti svojemu interesu radi.«

»... Već time ... što je hrvatski narod za rana prestao biti samostalnim državnim faktorom i u novom položaju svojem okrenuo leđa onoj naravnoj zajednici. A to se zbilo u oči onoga gorostasnog sukoba između kršćanstva i islama ...«

»Ugarska je ne samo stajala na put stvaranju državne zajednice, nego je težila i za supremacijom nad slavenskim jugom ... Kad bi Hrvatska bila samostalnom državom ostala, kad bi hrvatski narod bio ostao gospodarem svoje sudbine: onda ne bi Ugarska imala upirališta na jugu, da priječi državni mu razvoj ...«

»Ja sam ... čvrsto uvjeren, da je dan, u kojemu je hrvatski narod svoju državu predao ugarskomu kralju, na vijekove riješio sudbinu ne samo hrvatskoga naroda, nego cijeloga slavenskoga juga, pa da je onaj dan zapriječio stvaranje jugoslavenske državne zajednice i dao povoda hegemonijskim težnjama ugarske politike na balkanskom poluotoku ... misao o zajednici, koja je kod drugih plemena tijelom postala bi se bila i na našem jugu uputila, da joj nije Hrvatska združenjem s Ugarskom bitnu podlogu oduzela.«

»Svezom je dakle Hrvatske s Ugarskom ne samo podsječena država hrvatska, nego i razvoj jugoslavenske državne zajednice za vijekove obustavljen.«

»Do koje bi se visine u prosvjeti i blagostanju hrvatska država i sav slavenski jug bio popeo, da im državna samostalnost nije tako rano podsječena, možemo nagoviještati obazrev se na malenu skupnovladu dubrovačku. Ova je samostalna i u svojem nutarnjem razvoju nepriječena državica za razvitak našega jezika, za obogaćenje naše knjige, za prosvjetu puka, za uglađenost običaja učinila više nego li cijela ostala trojedna kraljevina tečajem svojega osamstogodišnjega s ugarskom drugovanja. Hrvatska privezana Ugarskoj poprimi latinski jezik; pa se i u tome odijeli od one zajedničke struje, kojom je Srbija i Bosna bila pošla, gdje je narodni jezik bio državni.«[37]

Uz ovo svoje utapanje u Ugarsku, Hrvatska je ostavši bez potpune državne samostalnosti za čitav niz narednih stoljeća bila spriječena da postane moćan faktor okupljanja i sjedinjavanja Južnih Slavena još i zato, što je kasnije bila raskomadana između Venecije,[38] Turske i Austrije.

[37] Rački, u navedenom djelu, str. 24–35.

[38] »A prelazom prekovelebitske Hrvatske u područje talijanske vlasti zametnu se dualizam u razvoju hrvatskoga naroda.« (Rački, u navedenom djelu, str. 25.)

Zbog gubitka državne samostalnosti i zbog potpadanja pod tuđinsku vlast, što je onemogućilo stvaranje jedne vlastite, zajedničke države, Južni Slaveni su prije svega ostali bez onog presudnog faktora, koji je kod drugih naroda djelovao povezujući i spajajući srodna plemena, znatno pomažući njihov razvoj u jednu naciju sa jednom jedinstvenom nacionalnom sviješću. »Dugogodišnji zajednički život u zajedničkoj državi svakako je jedan od najvažnijih faktora koji su utecali na stvaranje današnjih velikih naroda ... Država je bila ona koja je izvršila asimilaciju njihovu (različitih srodnih plemena, napom. V. B.) u današnje moderne nacije: francusku, englesku, nemačku, talijansku ... Toga faktora u razvitku našeg naroda nije bilo ... Taj moćni faktor, koji kod drugih naroda deluje već punu hiljadu godina, kod nas ne deluje ni pune dve decenije.«[39]

»Nijedno doba u političkom životu Srba i Hrvata, ma kako slavno bilo, nije u punoj snazi potrajalo tako dugo, da bi se u to vrijeme, uz pomoć i zaštitu državne vlasti, mogla razviti kakva jaka, samostalna, kulturna radnja, i tako stvoriti osnova i tip narodnosti.«[40]

Nalazeći se pod vlašću tuđinske države, Ivan Kukuljević je uspoređujući Hrvate i ostale Južne Slavene s velikim, nacionalno jedinstvenim kulturnim narodima, godine 1844 u ilegalnom *Branislavu* jasno uočio golemo značenje, što ga postojanje ili nepostojanje vlastite slobodne samostalne države ima za nacionalno kulturni razvoj naroda: »... svi ovi (prosvijećeni, napom. V. B.) narodi prosvijetlili su se usred prostora slobodnih svojih stanja i pod poglavarstvima narodnim, samo mi nesretni Hrvati, i veća strana Slavena, moramo se izobraživati i k boljemu duševnomu materijalnom stanju siliti usred naših *tamnica*, pokraj jalnih i zlobnih stražara *tude* krvi i pod poglavarstvima *tuđim*.«[41]

Činjenica, da smo ostali bez vlastite države, nije nas lišila samo njene goleme presudne uloge u izgrađivanju zajedničke civilizacije i kulture, nego nas je život pod tuđinskim, neprijateljskim državama izvrgao njihovu stoljetnom djelovanju u suprotnom, negativnom pravcu, koji je sprečavao i onemogućavao da se kod nas formira jedinstvena nacionalna svijest. »... južnoslovensko stanovništvo nije obrađeno, modifikovano i postalo gotovo jednoliko pod uticajem civilizacija.« – »Ima geografskih položaja i međunarodnih prilika koje mogu sprečiti, čak i u toku vekova, razviće stvaralačkih osobina jednog naroda, a još više jednog malog naroda koji je bio uvek podeljen između više država. Takav je slučaj bio sa Južnim Slovenima, koji su na geografskom položaju, najopasnijem što može biti, gde su imali da se odupiru turskom nadiranju s jedne i nemačkom i madžarskom s druge strane. Najveći je broj Južnih Slovena bio vekovima pod turskim jarmom, Hrvati i Slovenci su još duže bili pod

[39] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 62–63.

[40] Almanah *Narodna misao*, Zagreb 1897, str. 37.

[41] *Branislav*, ilegalan list Ilirskoga pokreta, štampan u Beogradu 1844, bez oznake mjesta i vremena, str. 17–21. Isporedi i moje *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*. Izdanje Jugoslavenske akademije, Zagreb 1949, str. 89.

vladom i uticajem Nemačke i Madžarske; vrlo dugo i panonski Srbi. Pod tuđom se upravom ne može uspešno učestvovati u kulturnom stvaranju.«[41a]

Samim tim, što smo se našli pod tuđinskom vlašću, mi smo čitav aparat ugnjetačke, neprijateljske države sa svim njenim moćnim sredstvima financijskim, policijskim, kulturno-političkim imali protiv sebe, protiv našeg normalnog, nesmetanog nacionalnog razvoja. Mi smo postali kolonija »kojoj kolonizatori nijesu dopustili da se civilizuje vjekovima«. »... mi spadamo u kategoriju onih civilizacija, koje se nijesu mogle razviti zato, jer su im tuđinske snage osporavale prava na moralni i materijalni opstanak ... Mi smo živjeli ... stoljećima pod raznovrsnim i mnogobrojnim terorom sablje, novca i duha« tuđinskih neprijateljskih država. »... naše poznavanje vlastite bogate prošlosti oskudno je, jer nam jače sile nikada nijesu dopustile da se osvijestimo na temelju vlastitoga pamćenja o značenju svoje vlastite uloge u prostoru i u vremenu.«[42]

Naš nesmetan kulturni razvitak, naše normalno nacionalno osvješćivanje i sjedinjavanje bilo je onemogućeno prije svega time, što su nam tuđinske, neprijateljske države, pod čijom vlašću smo se našli, sprečavale da se ekonomski i društveno razvijemo, da izgradimo svoju industriju i trgovinu, da se modernim saobraćajnim sredstvima povežemo, da ostvarimo onu zajedničku materijalnu kulturu, koja jedina može postati solidnom podlogom i za javljanje jedne jedinstvene nacionalne svijesti.

Najteže i najtrajnije bile su u tom pogledu posljedice turskih osvajanja. Provala Turaka u naše zemlje, stoljetni turski ratovi i okupacija izazvali su teške potrese u životu Južnih Slavena, iz temelja poremetili i stoljećima sprečavali njihov normalan razvitak.

Ratovanje s Turcima opustošilo je zemlju, razorilo zatečenu materijalnu kulturu. Kroz nekoliko stoljeća golem dio južnoslovenskog teritorija bio je pretvoren u ratno područje. U doba ofenzivnog turskog ratovanja naši narodi su imali da izdrže najviše pustošenja u vezi sa zaustavljanjem turskog prodiranja na sjever i na zapad, a isto su tako ponijeli najveći teret u borbama, razaranjima i patnjama i prilikom suzbijanja turske vojske prema istoku i jugu. Pritom je u dugim turskim ratovima i jedna, turska, i druga, kršćanska (mletačka i austrijska) vojska pustošila, pljačkala i uništavala naše zemlje.

Turska osvajanja nisu za južnoslovenske narode značila samo gubitak nacionalne slobode i državne samostalnosti, nego i uništenje postignutog razvojnog stupnja privrede i znatan pad i nazadak u ekonomskom i društvenom razvitku. U trenutku okupacije feudalizam u našim srednjevjekovnim državama bio je daleko razvijeniji od turskog feudalnog poretka. Potiskivanje stočarstva zemljoradnjom i njeno znatno napredovanje, razvijenost rudarstva i rudarske tehnike doveli su prije turske provale do razvitka unutrašnjeg tržišta i do prevladavanja robno-novčane privrede. Nova izučavanja Dušanovog Zakonika pokazala su, da je feudalizam srp-

[41a] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*. II. str. 2. i 5.
[42] M. Krleža, *O nekim problemima Enciklopedije*, str. 5, 22, 23.

ske srednjevjekovne države, na primjer, bio ne samo pod jakim utjecajem zapadnoevropskog, nego i na približno istom nivou s njim.[43] »Feudalizam balkanskih država pre turskog osvojenja, kao dio evropskog razvitka, prelazio je u viši stadij feudalizma, u kome su se stvarali uslovi za razvitak novog poretka ... Osmanska imperija, međutim, za čitavo vreme svoga postojanja bila je prema evropskom društvenom razvitku zaostala zemlja, a kako je ona bila izolovana od Evrope, njeno društveno uređenje, njen feudalizam se razvijao sporo.«[43a]

Ratna razaranja, odvođenje u ropstvo, nasilno preseljavanje i drugi progoni uništili su onaj građanski stalež, koji se u toku trinaestog i četrnaestog stoljeća razvio u gradovima naših srednjevjekovnih država. Kasnije, kada potkraj XV i u prvoj polovici XVI stoljeća dolazi do stvaranja većih gradova pod Turcima, ti su gradovi bili naseljeni gotovo isključivo stranim elementom i sve više su se pretvarali u administrativne i vojničke centre tuđe, neprijateljske države. Zbog toga je nastalo potpuno odvajanje između naroda (koji je gotovo sav ili bio potisnut ili se sam povukao u sela) i tih gradova kao »tuđeg tijela« i središta neprijateljske, tlačilačke sile osvajača.

Izolaciju gradova je pojačavala i okolnost, što je gradska proizvodnja i trgovina služila pretežno snabdijevanju vojske i podmirivanju potreba turskih vlasti i stranog gradskog stanovništva. Tako je između grada i sela nastao ne samo prekid nacionalno-kulturnih veza, nego je među njima bilo onemogućeno i svako znatnije privredno-trgovačko povezivanje.

Već od samog početka turskog prodiranja najvećma su bili na udaru zemljoradnici u plodnim dolinama i kraj prometnih puteva, kojima su se kretale vojske i gdje su seljačka dobra bila izložena bezobzirnoj pljački i otimanju. Vezan za kuću i za zemlju, u nemogućnosti da pred osvajačem sakrije svoja dobra i sebe, zemljoradnik je i kasnije najviše stradavao od svakovrsnog zavojevačkog zuluma i nasilja. »Što imasmo imanja, sve nam uzimahu, jedan nam dolazeći, a drugi odlazeći« – kazuje nam jedan zapis iz godine 1537.

U takvim prilikama seljaci su se sve više odbijali od zemljoradnje i iz plodnih nizina povlačili u nepristupačne planine, gdje su se gotovo isključivo mogli baviti stočarstvom. Sve je to dovelo do naglog opadanja zemljoradnje i do ponovnog prevladavanja stočarstva. S prevladavanjem stočarstva dolazi do prevage i njihova plemensko-rodovska društvena organizacija, koja nije bila potpuno uništena prije dolaska Turaka.

Okolnost, da su Turci u našim i ostalim evropskim zemljama vladali nad tuđim narodima, neprestana potreba, da se ti podjarmljeni narodi drže u pokornosti »uslovila je da se dugo očuva strogo vojnički karakter turskog feudalizma i njegova primitivnost«. Zbog toga i zbog ratnog pustošenja i razaranja, turska feudalna država nije za svoje dalje napredo-

[43] Isporedi Marko Kostrenčić, *Dušanov Zakonik kao odraz stvarnosti svoga vremena*. Beograd 1951.

[43a] B. Đurđev, *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma tinarsko- spahijskog uređenja*. »Godišnjak Istoriskog društva BiH«. God. I. 1949. str. 158, 160.

vanje mogla da iskoristi zatečenu višu ekonomsku razvijenost u osvojenim zemljama, nego je i u narednim stoljećima ostala uglavnom na svom ranijem nivou razvoja. Zato je turski feudalizam još i u XIX stoljeću bio »na vrlo niskom i barbarskom stupnju« (Marx).

Ekonomski razvoj južnoslovenskih naroda, izgradnja materijalne kulture bio je sprečavan i onda, kada su se nalazili pod vlašću daleko naprednijih tuđinskih država, nego što je bila Turska. »Podvrgavanje pak većeg dijela ... primorskih gradova vlasti i trgovačkim interesima Venecije, osim činjenice, što su time bili politički rastavljeni od svoga zaleđa, obilježuje i početak njihova ekonomskog zastoja, a u isto vrijeme je to kočilo i privredni razvitak zaleđa.«[44] »Ekonomski razvoj Dalmacije umjetno otežava sama mletačka vlast koja ne samo ne želi da u Dalmaciji podržava svoje trgovačke konkurente nego u opće prema Dalmaciji provodi izrazito kolonijalnu politiku: sprečava razvoj obrta i manufakture i nastoji da Dalmacija bude samo čisto tranzitno područje mletačke trgovine te područje potrošnje mletačkih proizvoda i izvor sirovina za mletački obrt i manufakturu.«[45] »... mletačka vlast je s planom i svijesno išla za tim, da te naše krajeve do temelja iskoristi i isiše, to jest ona je tjerala u njima kolonijalnu politiku ekonomske eksploatacije, čega su još dandanas svjedoci gole planine, nekoć bujne prašume i zapuštena polja, nekoć plodna kao banatska ...«[46]

Ekonomska politika, što ju je Habsburška dinastija i centralna bečka vlada provodila prema Hrvatskoj i prema ostalim Južnim Slavenima u sklopu austrijskoga carstva, bila je u presudno doba razvoja kapitalizma isto tako neprijateljska i kolonijalistička, sprečavajući podizanje industrije, saobraćaja i trgovine čak i onda, kada su tim carstvom upravljali ponajnaprednji vladari, prosvijećeni apsolutisti Marija Terezija i Josip II. Od Nagodbe iz godine 1868 na isti način će se držati i Mađarska prema našim narodima u sklopu Ugarske države.

O neprijateljskoj saobraćajnoj politici, koju od samog početka izgrađivanja željeznice provodi i Austrija i Mađarska prema Hrvatskoj, i o planskom, kolonijalnom sprečavanju hrvatskog ekonomskog razvitka u vezi s time – od osobitog značenja su djelo Josipa Gorničića-Brdovačkog *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918 godine*[47] i studija Mije Mirkovića, objavljena u obliku *Predgovora* Gorničićevoj knjizi. »Željeznice u Hrvatskoj, ma da su građene na hrvatskom području, nisu nastale zato, da u prvom redu zadovolje potrebe narodnog gospodarstva Hrvatske niti da pokrenu proizvodne snage u samoj Hrvatskoj. Prva željeznička pruga u Hrvatskoj Zidani Most–Zagreb–Sisak (1862) ... nastala je kao dio austrijskog željezničkog sistema sa zadatkom, da sav promet Dunava, Tise i Save, koji se dotada vršio vodenim putem Savom do Siska, odatle Kupom do Karlovca i od Karlovca cestom u hrvatske luke na Primorju,

[44] Dušan Perović, navedeno djelo, str. 349.
[45] Otokar Keršovani, Teze za Hrvatsku povijest (u rukopisu).
[46] Šišić, *Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao*. Beograd 1922, str. 72.
[47] »Grada za gospodarsku povijest Hrvatske« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 3.

preuzme ova austrijska željeznica u Sisku i prenese na austrijsko područje odstranjujući samostalnu trgovinu naveliko u Hrvatskoj između Siska i mora, u prvome redu između Siska i Karlovca i Karlovca i Senja, Kraljevice, Bakra i Rijeke, koja se dotada vršila na tome području u oba smjera: prema moru i s mora ... Mađarska je nastojala, da njima (željeznicama) uguši svaku moguću pojavu konkurencije svojoj industriji na onome području, na kome je ona mogla ta sredstva neograničeno upotrebiti. Takvo područje bila je i Hrvatska i Slavonija. ...

Za gospodarstvo Hrvatske i Slavonije bilo je tada od osnovnog interesa, da željezničke pruge idu horizontalno zapad–istok po dužini područja, da poslovno povežu plodne i bogate slavonske ravnice s trgovačkim i obrtničkim gradovima zapadne Hrvatske i s morskim lukama na Hrv. Primorju, da se stvori gospodarsko jedinstvo toga područja, jedinstveno i samostalno gospodarstvo Hrvatske sa vlastitim samostalnim tržištem kao podlogom za razvitak vlastite industrije. Mađarska je gradila vertikalne pruge sjever-jug, koje su imale rasjeći hrvatsko gospodarsko područje i odvojene njegove dijelove vezati za gradove, poslovne centre, trgovačku mrežu i financijske ustanove u Mađarskoj, t. j. gotovo uvijek u glavnome gradu Mađarske. ... Iste godine, kad je vezan s Budimpeštom Zagreb, vezani su s Budimpeštom Osijek i Dalj, a zatim i Slav. Brod. Preko Petrovaradina spojen je s Budimpeštom Zemun (1884). Sve su te pruge u Hrvatskoj bile dijelovi velikih mađarskih linija i stvarane su, da spoje Budimpeštu kao ishodište svake pojedine pruge, tu s Rijekom i morem, tamo s Bosnom, tamo opet s Beogradom, Sofijom i Carigradom. ... Hrvatsko područje postalo je u novom željezničkom sistemu dijelom predmetom sistematskog gospodarskog izrabljivanja, dijelom samo tranzitnim područjem mađarskih željezničkih pruga, bez mogućnosti za Hrvatsku, da utječe na uvjete tranzita i da tim tranzitom ostvari koristi za svoje gospodarstvo.

Ako je pri takvim prilikama uzajamno gospodarsko povezivanje pojedinih krajeva Hrvatske i Slavonije između sebe napredovalo polako ili nikako, mogućnosti za gospodarsko-poslovno ispreplетanje Dalmacije i Istre s Hrvatskom i Slavonijom nisu bile nikakve. Ostajući u državnopravnom sklopu Austrije, Dalmacija i Istra ostajale su i u austrijskom gospodarsko-saobraćajnom sistemu. Od 1868. do 1918. nije do kraja izgrađena nijedna pruga, koja bi spojila Dalmaciju s Hrvatskom. ... Zbog nepostojanja ma kakvog željezničkog spoja s Hrvatskom Dalmacija je prometno gospodarski bila upućena na priključak Trstu. Ma da je morski put jednako upućivao Dalmaciju na Rijeku kao i na Trst, okolnost, da je u Dalmaciji postojalo austrijsko državljanstvo i bio na snazi austrijski pravni sistem, a da je na Rijeci jedno i drugo bilo mađarsko, da je u Trstu bila pomorska vlast i za Dalmaciju, zatim veličina i opseg industrijske proizvodnje, trgovačkog i lučkog prometa u Trstu stvarali su od Dalmacije i Istre gospodarsko zaleđe Trsta.

Željezničke glavne pruge Beč–Trst i Budimpešta–Rijeka bile su, kao uostalom i čitavi željeznički sistemi, austrijski i mađarski, u neprestanoj međusobnoj konkurenciji oko privlačenja prometa. Mađarska je htjela da

ima ne samo svoju morsku luku na Rijeci, nego i da ta njezina luka bude međunarodnog značaja, da ima svoju trgovačku mornaricu, izvoz i uvoz. Zato je trebalo pronalaziti sredstva, da se privuče promet u tu luku i da se brižljivo čuvaju »vlastita« područja (uključivši i Hrvatsku) od daljeg gospodarskog i saobraćajnog povezivanja s Austrijom. Željeznička veza između Hrvatske i Dalmacije, koja je imala ići preko Like, mogla je ugroziti mađarske pozicije u Hrvatskoj time, što bi Dalmacija, kao austrijska pokrajina bila preko željeznica u Hrvatskoj vezana s austrijskim zemljama. Tako je Hrvatska mogla postati tranzitno područje i za Austriju na putu za Dalmaciju, kako je bila tranzitno područje za Mađarsku na putu za Rijeku. S druge strane, priključenje Dalmacije Hrvatskoj, makar i samo željezničko, pojačalo bi položaj gospodarstva Hrvatske u odnosu prema Mađarskoj, prema tome i otpor Hrvatske. Dalmacija nije mogla biti priključena, a da ne bude i Lika. Dok nije bilo željeznice, nije bila gospodarski izolirana samo Dalmacija, nego i Lika. ...

... Ali nigdje nisu oba ta sredstva: tarife i postupci, bili toliko bezgranično samovoljno upotrebljeni, koliko na mađarskim željeznicama. Okolnost, da je mađarski jezik bio službeni jezik na svima mađarskim željeznicama, pa i na željeznicama u Hrvatskoj, te da su propisi bili na mađarskom i da je za tumačenje bio mjerodavan samo mađarski tekst propisa, predstavljala je jedan od važnih preduvjeta za uspješnost svakog samovoljnog postupka.«[48]

Zato, što se tako »moćan monopol, kakve su željeznice« nalazio »u rukama tuđih i neprijateljskih poduzeća izvan zemlje«, izvan Hrvatske, u Austriji i u Mađarskoj, – morao je imati ubitačne posljedice ne samo za unapređivanje saobraćaja, nego i za ekonomski, društveni i nacionalno kulturni razvoj Hrvata pa samim tim i ostalih Južnih Slavena.[49]

Mi nismo, dakle, bili u povoljnom položaju slobodnog naroda s normalnim ekonomskim razvitkom u vlastitoj državi, kod kojeg se spajanje, sjedinjavanje i formiranje zajedničke kulture i jedinstvene nacionalne svijesti javlja kao prirodna posljedica nesmetanog razvoja materijalne kulture, prometa i t. d.[50] – kod nas je podjarmljenost tuđim državama otežavala, a često puta i sasvim sprečavala i onemogućavala naš međusobni »i materijalni i duhovni saobraćaj«.

[48] Isto, str. V, VI, VIII, IX, XI.

[49] Isporedi na istome mjestu, str. XVI.

[50] »Već je Goethe rekao jednoć u razgovoru s Eckermannom: »Mir ist nicht bange, dass Deutschland nicht eins werde; unsere guten Chausseen und künftigen Eisenbahnen werden schon das ihrige thun.« (»Ja se ne bojim, da Njemačka ne će postati jedno; naše dobre ceste i buduće željeznice već će učiniti svoje«). – (Isporedi Milan Prelog, *Slavenska renesansa*, str. 192.)

»Dalmacija, oslobodivši se u žilavoj borbi Talijanaša, imala je jak srednji stalež ... no njihove kulturne veze išle su ipak prema Trstu i Italiji isto kao i trgovina i promet. Dodir sa Hrvatskom, ekonomski i socijalni počeo se tek u novije doba javljati, a dok nema željezničke veze s Hrvatskom, teško je govoriti o homogenizaciji i asimilaciji, pogotovo kad Dalmaciju dirigira Beč, a nas Pešta. A ipak je Dalmacija gotovo najsvjesnija od sviju hrvatskih krajeva.« (Ivanov, *Južnoslavensko pitanje*. Zagreb, 1918., str. 74–75).

Ona izoliranost, kojom nepovoljna, teško komunikativna geografska struktura južnoslovenskoga tla razdvaja među sobom i dijelove pojedine naše zemlje,[51] nije bila kod nas prevladana i uklonjena podizanjem skupih i bez postojanja vlastite razvijene zajedničke države neostvarivih komunikacija. A kad su ponegdje i izgrađene moderne saobraćajne veze, – njihova protujužnoslovenska usmjerenost je sama po sebi djelovala razjedinjujući.[52]

Nalazeći se u takvom stanju podjarmljenosti, jedan dio Južnih Slavena, onaj pod Turcima, nije gotovo uopće mogao da razvija školstvo, književnost, da izgrađuje modernim sredstvima svoju vlastitu materijalnu i duhovnu kulturu; kulturni rad je nailazio na velike smetnje i na našem teritoriju pod Venecijom;[53] a oni naši narodi, koji su se našli pod Austrijom i pod Ugarskom, imali su gotovo uvijek protiv sebe čitav moćni aparat neprijateljske države: njenu cenzuru, njenu policiju, njenu protujužnoslovensku prosvjetnu politiku.

Na težini našeg stanja podjarmljenosti i rascjepkanosti na tuđe države nije, uglavnom, ništa mogla izmijeniti ni činjenica, da je na izvjesnom južnoslovenskom teritoriju, koji je ostao slobodan (Dubrovnik) došlo do visoko razvijene kulture.[54]

Osvajački ratovi, podložnost tuđim, međusobno često zaraćenim državama imali su, nadalje, strahovitog učinka na propadanje južnoslovenske nacionalne supstance, što nas je sprečavalo, da se na vrijeme, ma samo i brojčano razvijemo u veliku naciju. Da smo živjeli u drukčijim, mirnijim uvjetima, mi bismo, na osnovi normalnog porasta našega življa, danas sačinjavali narod od 50 milijuna.

Pa i poslije prestanka serije stoljetnih ratova, – ekonomsko, socijalno tlačenje i nacionalno ugnjetavanje naših naroda sa strane tuđinskih država izazivalo je, naročito u doba kada se je taj pritisak pojačao, neprestano smanjivanje južnoslovenskoga elementa. Kao drastičan primjer za to služe promjene, nastale za pedeset godina 19. stoljeća u Hrvatskoj. »Od 1840 do 1890 je procenat Hrvata i Srba u ukupnom stanovništvu Hrvatske pao od 98.48% na 87.9%, u isto vrijeme broj Nijemaca se popeo od 13.226 na 117.493, t. j. za 788%, a broj Mađara od 5151 na

[51] Vidi o tome Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 68 i dalje. – »Nijedan od geografskih elemenata nije bio prikladan za stvaranje bilo kakve homogene civilizacije en bloc: *na čitavom reljefu nema transverzala, a more je odvojeno kamenom* barijerom, strmom i slabo prohodnom.« (M. Krleža, *Republika* broj 6 za 1950, str. 341.)

[52] »A uzmu li se na um i prometna pomagala, koja su lakše dobavljala stvari iz Beča ili Pešte, nego iz Varaždina, Karlovca, Požege – kako kaže Mikloušić (u Predgovoru Izbora Dugovanj, napom. V. B.) – da i ne govorimo o drugim hrvatskim gradovima, tad je lako razumjeti, s čega je hrvatska knjiga stradavala ...« (Šurmin, *Hrvatski preporod* ... I, str. 59.)

[53] »... *Venecija na Dalmatinskoj terrafermi nije štampala nijedne knjige trista godina* ...« (M. Krleža, *Republika*, broj 6 god. 1950, str. 330.)

[54] »Ono što je bilo kulturne i književne radnje u Dalmaciji, napose u Dubrovniku ... to se je najbolje razvijalo onda, kad je najveći dio našega naroda bio u ropstvu, i stoga nepristupačan svakom kulturnom utjecaju.« (Almanah *Narodna Misao*, Zagreb 1897, str. 39).

68.794, t. j. za 1235% porastao.«[55] Od 1897. do 1904. iselilo se iz Hrvatske 150.000 našeg življa.

Naš nacionalno-kulturni razvoj bio je nadalje stoljećima sprečavan obezglavljivanjem naših naroda spomoću denacionalizacije (talijaniziranje, germanizacija, pomađarivanje) baš pripadnika onih klasa (plemstvo i građanstvo) koje su dugo predstavljale jedinu inteligenciju i bile gotovo isključivim nosiocima nauke, kulture, književnosti u pojedinom narodu.

S druge strane je ona inteligencija, koja je ostajala vjerna narodu i, suprotstavljajući se tuđinskom tlačenju, borila se za nacionalna i socijalna prava i za narodnu slobodu, – bivala nesmiljeno progonjena od tuđinskih vlada, otpuštana iz službe,[56] hapšena i na bezbroj drugih načina onemogućavana i uništavana. Oni, koji su radili za svoj narod bivali su od srednje škole[57] do kraja svoga života izvrgavani bezobzirnim šikaniranjima, kažnjavanju.[58] Hrvatski, srpski, slovenački, makedonski i uopće svaki istinski južnoslovenski patriotizam bio je smatran najvećim grijehom, a iskreni, postojani pobornici narodnoga oslobođenja proglašavani izrodima, pokvarenjacima, zločincima i bijesnim psima. »Svaki nacionalni i politički pokret ne Mađara tretira se kao izdajstvo domovine«.[59] Renegati, neprijatelji i izdajnici svoga vlastitog naroda nagrađivani su, protežirani, afirmirani,[60] a privrženici narodne slobode tjerani u bijedu i u materijalnu propast.[61]

Narodni ljudi su obespravljivani i tretirani u svojoj vlastitoj otadžbini kao tuđinci: »mi smo pod skerbništvom Barbarah, mi smo tuđinci u našoj domovini«.[62]

Na nacionalni razvoj Južnih Slavena pod tuđinskom vlašću u velikoj je mjeri negativno djelovao i faktor demoralizacije. Znatan dio naše inteligencije bio je u ekonomski nerazvijenoj zemlji primoran da živi od činovničkog služenja neprijateljskom državnom aparatu. Ti naši intelektualci, čija egzistencija isključivo zavisi od tuđinske vlade, bili su trajno, na ovaj ili onaj način, upotrebljavani kao sprovodnici tlačilačke, protivnarodne politike. Tom cilju služio je i čitav sistem stipendiranja, potkupljivanja i povlašćivanja pojedinaca. Na taj način brojni naši školovani ljudi ne samo da nisu služili narodnim ciljevima i interesima, nego su radili protiv njih.

A ona inteligencija, koja je požrtvovno ustrajala na strani naroda, bila je potpuno sputana i opsjednuta pružanjem otpora protiv nacionalnoga ugnjetavanja i sve bezobzirnijeg nasrtanja tuđinskih država. Tako su se

[55] Ljudmil Hauptmann, *Die Kroaten im Wandel der Jahrhunderte*, str. 80.
[56] Isporedi M. Polić, *Parlamentarna povijest Hrvatske*, II, str. 137–138.
[57] Vidi Bogdanov, *Iz mladosti Milana Makanca*, u knjizi »Živa prošlost«, izdanje »Zore«, Zagreb. 1957.
[58] Isporedi Polić, nav. djelo. str. 14.
[59] Jászi Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. str. 515.
[60] Magyar történet, X. str. 471.
[61] »Tko se drži pravice, taj ne muze kravice«, – hrvatska narodna poslovica, navedena kod A. Radića, *Djela* I, str. 42.
[62] A. Starčević, *Djela* III. str. 43.

najbolje, najpozitivnije narodne snage gotovo isključivo trošile u borbi za golu nacionalnu egzistenciju, sva moralna i intelektualna energija potlačenih, nacionalno obespravljivanih Južnih Slavena iscrpljivala se u obrani jezika i izvojevanju najosnovnijih, elementarnih uvjeta samoga narodnog opstanka. O sistematskom, planskom radu na unapređivanju drugih grana narodnoga života, o naporima, ulaganima na području ekonomskog, kulturnog, naučnog razvitka, u takvim okolnostima nije uglavnom moglo biti ni govora. U tom stanju podjarmljenosti osim nacionalnog pitanja u našoj narodnoj politici, u našem javnom životu za druge probleme, za moderne, progresivne socijalne pokrete, za razvijanje širih, sveobuhvatnijih vidika nije se nalazilo ni dovoljno interesa ni brojnijih nosilaca.

Potlačenu naciju, njene najbolje sinove, najvjernije, istinske predstavnike drži kao opsjednute to suprotstavljanje stanju potlačenosti, to rješavanje nacionalnoga pitanja. Sva pažnja, sav interes usredsređen je tu, sva narodna borba troši se na to, – a svi ostali, po život i razvitak naroda važni problemi, ekonomski, socijalni, bivaju zapostavljeni.[63] »Po sjajnoj slici Bernarda Shawa progonjena nacija je kao bolesnik koji boluje od raka: nikad ni za trenutak ne može da se bavi drugim do svojom nacionalnom nevoljom. Sitna pitanja nacionalnoga života zauzimaju pred njom golemo značenje, a istinski veliki rad na ekonomskom i socijalnom razvoju ne može da otpočne, jer je preduvjet toga rada svijesno ekonomsko i političko klasno-diferenciranje. Bez obzira na obično niži ekonomski razvojni stupanj ugnjetene nacije, ista ta pojava objašnjava i to, zašto je nacija koja se bori za svoja prava većinom bigotnija, religioznija, u jednu riječ zaostalija. Zato, jer ona svaku pojavu procjenjuje prije svega sa gledišta svog nacionalnog problema i u tom pogledu njoj gotovo jedinu obranu pruža stara, vjerska organizacija – naročito ondje, gdje ima poseban, od vladajuće nacije odvojen individualan život – u koju ugnjetački feudalizam iz poznatih historijskih i psiholoških razloga najmanje smije da dira. Na taj način u gorke dane ugnjetavanja crkva postaje tako reći jedini sveti azil, gdje – kao u starom vijeku gonjeni krivac – može progonjena nacija da nađe pokoja i zaštite. Isto tako stoji stvar i na ekonomskom polju. Klasno ugnjetavanje, svijest o nepravdama, podjele zemljišnog posjeda i zelenaštva gubi se pred mržnjom protiv satrapske vladavine zajedničkih stranojezičnih ugnjetača. To prouzrokuje, da progonjena nacija jedva može da primijeti drugi koji problem, osim ugnjetavanja svoje narodnosti.«

U vezi s tim Jászi navodi Shawovu hipotezu o tome, kako bi francuska revolucija, da su Francuzi u vrijeme 1789-e još bili pod engleskim ugnjetavanjem, bila sasvim drukčija. »Ona ne bi bila u prvom redu demokratska i liberalna revolucija, nego prije svega bila bi uperena protiv zbaci-

[63] Takvo stanje stvari dolazi, na primjer, do svog drastičnog izražaja u radu Hrvatskoga sabora od 1861–1918, u građanskoj štampi, i u ostalim manifestacijama političkog i javnog života. (Isporedi Polić, navedeno djelo I i II, Saborske Dnevnike i štampu iz toga vremena.) I slabost socijalne demokracije u Hrvatskoj rezultirala je, dobrim dijelom, iz takve naše nacionalno potlačene stvarnosti.

vanja tuđinske engleske vladavine.« »Francuska revolucija bila bi revolucija protiv Engleske i engleske vladavine, a ne protiv aristokracije i popova, i sve duševne snage u Francuskoj od Turgotta do De Tocquevillea izgorjele bi u samom anti-anglicizmu i nacionalističkim ditirambima, na mjesto da razvijaju političku znanost i da proširuju ljudsko razmišljanje.«[64]

Negativno, ometajuće djelovanje naše podložnosti tuđinskim državama trajalo je, za najveći dio Južnih Slavena, sve do najnovijeg razdoblja naše prošlosti. »I u tom pogledu žalosne prilike ranijih perioda nisu se ni najmanje popravile ni u XIX veku. Politička razjedinjenost baš u tom periodu koji je direktno prethodio našem ujedinjenju, te koji po tome za našu sadašnjicu ima najveći značaj, bila je dostigla svoju kulminaciju. U tome periodu mi imamo dve samostalne države koje se bile oslobodile turskog ropstva. Jedan deo naroda živi još uvek pod Turcima, a drugi delovi pod Austrijom i Mađarskom, pa i tu rascepkani na nekih pet državnih i administrativnih područja ne žive zajedničkim životom. Veze među njima bile su veoma retke, te su uzajamni utecaji, koji su potrebni za stvaranje i jačanje jedne zajedničke nacionalne svesti bili otežani, pa često i onemogućeni.«[65]

Takav naš historijski razvoj, što ga je prouzrokovao gubitak vlastitih samostalnih država i potpadanje pod tuđinsku vlast, nije samo omeo stvaranje jedne zajedničke države kod Južnih Slavena, nego je spriječio i stvaranje jedne zajedničke nacionalne kulture, formiranje jedne jedinstvene južnoslovenske nacionalne svijesti. »... faktično je vlastodršcima uspjelo, da naše *narodno* ujedinjenje zadrže baš tako, kao što im je uspjelo omesti i naše *političko* ujedinjenje.«[66]

Poglavlje treće

IDEJNO DUHOVNO RAZJEDINJAVANJE JUŽNIH SLAVENA INICIJATIVOM VANJSKIH NEPRIJATELJA

I

Vjersko razdvajanje naših naroda

Od najranijih vremena svi glavni naši neprijatelji išli su svijesno za tim, da prvo sijanjem međusobne mržnje i razdora naše narode razdijele i oslabe, da bi ih onda lakše mogli da pokore. Formulu, da se Južni Slaveni najsigurnije mogu porobiti spomoću razjedinjavanja, postavio je još na početku VII stoljeća bizantski car Maurikije ovom svojom klasičnom izrekom: »Kako kod njih ima mnogo glavara, a jedan s drugim ne

[64] Jászi Oszkár, navedeno djelo, str. 488–489.
[65] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 62.
[66] Ivanov, navedeno djelo, str. 77.

živi u slozi, nije nezgodno neke od njih pridobiti obećanjima i darovima, napose one, koji najbliže međaše (vizantijskom carstvu uz Dunav), a onda na ostale napadati, da ih ne bi mržnja na nas (Vizantince) sve ujedinila, pa da ne postanu jedna država.«[67] Takvom dijeljenju Južnih Slavena imalo je prije svega da posluži i njihovo vjersko podvajanje.

Cijepanje naših naroda na dvije, a kasnije, u turško doba, i na tri različite vjere izvršili su bez naše volje i protiv naših interesa tuđinački ugnjetači Rim, Bizant i Turska, služeći se pritom i silom, osvajačkim ratovima.

Najfatalniji je za nas bio crkveni raskol između Istoka i Zapada. »Nas je ono (kršćanstvo, napom. V. B.) odma na početku stupanja na istorijsku pozornicu razdvojilo u dva tabora: jedni su potpali pod utecaj rimske, a drugi pod utecaj vizantijske crkve, i to baš u onom periodu kada se spremao i izbio raskol između ovih crkava. Naš narod je bio onaj teren na kome se antagonizam između jedne i druge crkve javljao u najogorčenijem obliku. Zbog podjednake blizine i Rima i Vizantije, oba su protivnika koji s našom nacijom nisu imali ništa zajedničko, bila podjednako jaka, te se nijedan od tih utecaja nije mogao rasprostreti na čitavu naciju, *nego su nas bez ikakvog aktivnog učešća naše volje podelili na dva verska tabora.*«[68] – »Smjestiv se naš narod na razmeđu istoka i zapada, kada su se opreke, koje su između obiju odavna postojale, zaoštrile i u dva smjera stale razvijati, sav bi mu život zahvaćen ovom dvojakom strujom. Jedan narod, razdvojen među dvije crkve, crpao je uvjete duhovnog života iz dva vrutka, odijeljena ogradom dvaju različitih jezika, nosilaca starodavne klasične prosvjete. Uza to, dvije državne tvorevine, koje su si za srednje doba, grčke i rimske predaje usvojile bile, bjehu one dvije zvijezde stajačice, oko kojih se državne uredbe obiju polovica našega naroda kretahu otcijepljenim smjerom. Time budu grčko-istočna crkva i država bizantinska istočnoj, crkva rimsko-zapadna i država rimsko-njemačka zapadnoj polovici našega naroda odgojiteljice i obrazovateljice. Nije dakle čudo, što taj dualizam probi ovu etnografsku jedninu u skoro svima njezinim odnošajima: vjerskim i državnim, društvenim i prosvjetnim, udarivši štaviše svoje obilježje na isto ime. Ogledamo li se na prvo općilo prosvjete, na pismo: latinica i ćirilica, kojima se hrvatski i srpski narod odavna služe, sjećaju nas na taj dualizam.«[69]

Ta nametnuta prvotna vjerska razdvojenost ne bi imala tako katastrofalne posljedice za nacionalni razvoj Južnih Slavena, da njihova dalja historija nije pogodovala stoljetnom produbljavanju tog, jednom stvorenog vjerskog jaza. U tom pogledu ubitačno je djelovalo prije svega naše vjekovno robovanje Turskoj i Austriji.

Turska vladavina nad Južnim Slavenima nije porazno utjecala samo na njihov ekonomski i društveni razvitak, nego je isto takve negativne posljedice imala i za njihov nacionalni razvoj uopće. Turska je bila vjer-

[67] Navedeno kod Šišića, *Povijest Hrvata u vrijeme Narodnih vladara*. Zagreb 1925. Str. 195.
[68] Milan Petrović, navedeno djelo str. 58.
[69] Rački, navedeno djelo, str. 137–138.

ska država, koja je priznavala samo vjersku pripadnost svojih podanika, ne uzimajući uopće u obzir njihovu narodnost. Zbog toga je jedina priznata i moguća organizacija južnoslovenskih naroda pod turskom vlašću bila crkva. Na taj način Južni Slaveni su mogli da razvijaju bilo kakvu nacionalnu, kulturno-političku aktivnost samo kao međusobno odvojene, posebne vjerske zajednice, a ne kao jedna jedinstvena južnoslovenska narodna cjelina.

Važnost vjerske pripadnosti bila je u znatnoj mjeri pojačana još i time, što je klasni sukob između feudalnog ugnjetača i potlačenoga seljaštva dobivao vid vjerskoga sukoba, jer je gotovo po pravilu feudalac bio muslimanske a seljak kršćanske vjere (osim u Bosni i donekle u Makedoniji, gdje je bilo i seljaka muslimana). Na taj način klasna borba, koja se nalazi u centru narodnoga života i čini glavni sadržaj južnoslovenske historije u ovo doba, poprima sve više oblik borbe između dvije neprijateljske vjere: vladajuće muslimanske na jednoj i ugnjetene kršćanske na drugoj strani. »Turska carevina je bila islamska država i vlast turske feudalne države nad pokorenim narodima Balkana javlja se kao vlast *muslimanskih* feudalaca nad pokorenim *kršćanskim narodima*«, zbog čega se »borba pokorenih naroda Balkana javljala kao borba *kršćanskih* naroda protiv osmansko-turskih *muslimanskih* osvajača« (Đurđev). I dok je islam bio ideologija turske feudalne klase i sa svojim učenjem o svetom ratu služio njenim osvajačkim i podjarmljivačkim interesima, – dotle su potlačeni narodi svoju borbu protiv feudalnog tlačenja vodili isto tako pod vjerskom parolom: »Za krst časni i slobodu zlatnu«.

To izbijanje vjere u prvi plan narodnoga života i pridavanje odlučujuće važnosti vjerskoj pripadnosti bilo je u znatnoj mjeri pomognuto time, što se od druge četvrtine XVI stoljeća najveći dio južnoslovenskih naroda izvan granica turskog carstva našao pod vlašću Habsburške monarhije (Slovenci, Hrvati, austrijski Srbi), koja je bila isto tako vjerska država kao i Turska. I tu su se narodi tretirali ne prema nacionalnosti, nego prema vjeri, a mase prebjeglih i doseljenih Srba bile su priznate isključivo kao vjerska skupina »grčko-neujedinjene vjeroispovijesti«, pa su i privilegije, davane tim Srbima, bile vezane za pravoslavnu vjeru, a ne za srpsku narodnost. I ovdje je postojala jedna vladajuća, državna, katolička vjera, prema kojoj su se sve ostale nalazile u podčinjenome položaju.

Tako su se od početka XVI do kraja XVIII stoljeća gotovo svi južnoslovenski narodi našli pod vlašću dviju vjerskih država, što je bilo od presudnog utjecaja na njihov dalji nacionalni razvoj. Priznavajući i dijeleći svoje podanike isključivo prema vjerskoj pripadnosti turska i austrijska država razdvajale su Južne Slavene jedne od drugih na osnovi triju različitih vjera (katoličke, pravoslavne i muslimanske), sprečavajući stoljećima da se kod njih na vrijeme izgradi jedna zajednička nacionalna svijest bez obzira na vjerske razlike. Namjesto stvaranja takve jedne normalne moderne jedinstvene nacionalne svijesti kod naših naroda se za vrijeme robovanja Turskoj i Austriji formirala neka vrsta srednjovjekovne zastarjele vjerske svijesti, koja je na sasvim apsurdan način jedin-

stvene južnoslavenske narode *nacionalno* podvajala prema različitoj *vjerskoj* pripadnosti.

Turska i Austrija »kao verske države nisu priznavale nikakve druge organizacije osim verskih. Pa kad se narod nije mogao organizirati drukčije, tražio je spas u crkvenim organizacijama ... I Turska i Austrija najduže su se održale kao dve tipično verske imperije ... U jednoj i drugoj državi verska je svest bila državotvorna, i kao takva bila je važniji faktor od nacionalne ... I muslimanska državna vlast u Turskoj i katolička državna vlast u Austriji gledala je na sve nemuslimane i nekatolike kao na verske manjine pa su tako i postupale sa njima. *Tek u takvoj političkoj atmosferi mogli su biti stvoreni preduveti za političko (pa i nacionalno) diferencovanje našeg naroda po veri ...*

Tek u takvoj atmosferi verska se svest razvija do toga stepena, da je postala moćnijom i od same narodne svesti ... Tek se u takvim prilikama, kakve su bile u Turskoj i u Austriji, moglo otpočeti identifikovanje vere s narodnošću ... A kada je ono jednom sprovedeno, kako su ne samo crkveni ljudi, nego i sam narod počeo smatrati Srbinom samo onoga, koji je ispovedao pravoslavnu veru, svi oni koji nisu bili pravoslavni, morali su se osećati isključenima ne samo iz verske nego i iz narodne zajednice. Kada se pak na taj način Srpstvo organizovalo na verskoj osnovi, svi su naši muslimani morali biti oterani u Turke, a time su stvoreni svi uveti, da se preostali, katolički dio naroda organizira kao narod na čisto verskoj osnovi.

Za vreme robovanja ove su verske zajednice dobile politički, a posle političkog i nacionalni značaj.

Tako je stvoren politički (pa i nacionalni) jaz između pojedinih naših veroispovesti, a kako je taj utecaj vršen na naš narod vekovima, to je najzad produbljen tako, da je postao ozbiljna smetnja stvaranju jedne zajedničke narodne svesti, koja bi obuhvatala ceo narod naš ...«[69a]

U takvim historijskim uvjetima vjera i narodnost nisu postala samo »dva nerazdvojna pojma kod svih Srba turskoga doba« (Cvijić), nego isto tako i kod Hrvata, a prevladavanje vjerske svijesti nad nacionalnom dovelo je do gotovo nevjerojatnih abnormalnosti i apsurda kod Južnih Slavena muslimanske vjere. Proučavajući onaj naš muslimanski živalj, koji se je poslije okupacije Bosne i Hercegovine iseljavao u Tursku, Cvijić je došao do ovog poraznog zaključka: »Nema skoro ni traga od osećanja da su oni s nama narodna celina. Ako im pomenete, jasno uvidite kako je to od njihove svesti vrlo daleko, onako isto daleko kao što je blisko i jasno da su zbog vere isto što i Turci.«[70] A Antun Radić je u srpnju 1899 vodio ovakav razgovor s jednim našim bosanskim velikašem, Mehmedom begom Kulinovićem na terenu nekadašnje turske Hrvatske: »Kad me je ono pitao za Hrvate, rekao sam mu, da se čudim, što je zaboravio to ime: »ta ovo je – rekoh, bila Hrvatska prije trista i toliko godina«. A on mi odvrati: »A što mi znamo! Ja znam da sam turčin, pa eto«!

[69a] M. Petrović, nav. djelo, str. 79–86.
[70] Cvijić, *Govori i članci*, I, str. 256.

Prevladavanje vjerske svijesti nad nacionalnom u takvim historijskim uvjetima dovelo je do teških abnormalnosti u nacionalnom razvoju Južnih Slavena. »Mi smo valjda jedini narod u Evropi, u kome su vere došle do takvog značaja, da je verska svest potisla ili poklopila nacionalnu.«[70a]

Porobljeni su južnoslovenski narodi doduše kasnije iskoristili crkvu, tu jedinu svoju postojeću organizaciju, kao sredstvo u borbi protiv turskog osvajača, – ali je u suštini to formiranje vjerske nacionalne svijesti omelo naš normalan nacionalni razvoj. Identificiranje nacije s vjerom, stvarano u nezdravim, neprirodnim uvjetima robovanja zaostalim vjerskim državama, – bacilo nas je natrag u srednji vijek i poslužilo svim kasnijim našim neprijateljima kao *sigurna* podloga za sijanje nacionalnog razdora i za izazivanje bratoubilačkih ratova, što je pod fašističkom okupacijom bilo poprimilo formu međusobnog četničko-ustaškog, pravoslavno-katoličko-muslimanskog istrebljivanja.

Tu, izvana nametnutu i vjekovnim robovanjem tako produbljenu vjersku podvojenost podržavali su svima sredstvima i svi ostali neprijatelji naših naroda u cilju da nas tako razdvojene lakše porobe ili održe u podjarmljenosti. Poticane stoljećima s te vanjske strane tri različite crkve, katolička, pravoslavna i muslimanska, prenosit će svoju razrođnost i suparničku netrpeljivost i na naše narode i postati jedan od glavnih činilaca u izazivanju razdora i nacionalnog sukoba među Južnim Slavenima. »Nije bilo sredstva koje nije upotrebljeno, da se Južni Sloveni razjedine – divide et impera – da se stave jedni protiv drugih, a najviše upotrebljeno oružje u ovu svrhu bila je vera.«[70b]

Tome je znatno pridonio i faktor tuđinskog svećenstva, koje je često i u jednoj i u drugoj crkvi zauzimalo vrhovne pozicije. Poslije gubljenja državne nezavisnosti, kod nas je upravljanje crkvom sve većma prelazilo u ruke tuđinaca. Više svećenstvo, koje je zavisilo od tuđih crkvenih i političkih centara (Carigrada, Rima, Beča ili Pešte), regrutiralo se je sve više iz redova stranih, nama neprijateljskih naroda (kod pravoslavnih Grci i Cincari, kod katolika Talijani, Nijemci i Mađari). Oni su kao tuđinske sluge, osim usko vjerskih, crkvenih interesa, služili porobljivačkim ciljevima naših neprijatelja i zaoštravali nacionalni razdor među Južnim Slavenima na bazi postojanja vjerske razlike među njima. »Mnogima od njih svakako su lebdeli pred očima i politički ciljevi onda, kada su iz verskih razloga radili na tome, da jaz između pravoslavnih i katolika naših bude što dublji.«[71] I nisu bili samo »... aachenski, salzburški, freisingenški biskupi zakleti neprijatelji bilo kakve integracije južnoslovjenske ...«[72], nego su takvo stanovište zauzimali prema našem nacionalnom jedinstvu i brojni patrijarsi, mitropoliti, vladike, biskupi i nadbiskupi, što ih je Srbima, Hrvatima i Slovencima slala Turska, Italija, Austrija ili Mađarska.

[70a] Petrović, nav. djelo, str. 68.
[70b] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 242.
[71] Milan Petrović, nav. djelo, str. 84.
[72] Krleža, *Republika*, broj 6 za god. 1950. str. 332.

Neprijateljsku politiku protiv južnoslovenskoga jedinstva vodilo je, naravno, stoljećima i tursko muslimansko svećenstvo.

Svu štetnost i ubitačnost podržavanja sukoba među Južnim Slavenima zbog nametnute vjerske podvojenosti i zbog produbljavanja vjerskoga razdora sa strane onih, koji »nama žele toliko dobra, koliko vuci ovcama«, – jasno je sagledao još u XVII stoljeću Juraj Križanić: »Grci i Rimljani imaju uvijek razloga da se svađaju radi svjetske vlasti ... – A mi, ne rasuđujući stvari, idemo za njima i ubijamo se bez broja i kraja ...«[73]

Apsurdnost, besmislenost toga, da se Hrvati i Srbi međusobno glože i krve zato, što pripadaju različitim crkvama, razobličio je i Antun Radić. »A koliko je baš Slovjenima, osobito nama Hrvatima škodilo, što je – samo pod utjecajem grčko-rimskim – pukao jaz u samom kršćanstvu i razdvojio istočnu i zapadnu crkvu! ... *Barbarstvo se naše još nije oslobodilo od tisućljetnih mrtvih tradicija grčko-rimskih, još nas naganjaju, da ih branimo kao svoje, da se poradi njih koljemo.*«[74]

Svi naši najumniji i uistinu narodni ljudi smatrali su još od Dositejevih vremena našom najvećom narodnom nesrećom i tragedijom nacionalno opredjeljivanje i podvajanje Južnih Slavena na osnovi vjerske pripadnosti, ističući kao najpreči i najvažniji narodni zadatak uklanjanje vjerskog faktora iz naše nacionalne svijesti. »Dositej, Njegoš, Gaj, Strossmayer, Vuk, Starčević, Daničić, i još k tome jedan vrlo veliki broj njihovih pristalica, među njima najelitniji duhovi naše nacije, stvarali su novu narodnu svest, *iz koje bi verska bila eliminisana.*«[75]

Ali usprkos svim njihovim nastojanjima, to apsurdno, abnormalno, preživjelo identificiranje vjere s nacijom i potiskivanje nacionalne svijesti vjerskom, ostalo nam je kao jedno od najnegativnijih naslijeđa teške naše prošlosti.

II

Tuđinsko razdvajanje Južnih Slavena na dva protivnička svijeta i na dvije suprotne kulture – na Istok i Zapad

Naši vanjski neprijatelji nisu se, međutim, zadovoljavali samo time, da jedanput stvorenu, izvana nametnutu vjersku podvojenost Južnih Slavena sistematski podržavaju i stoljećima produbljuju u nepremostivi nacionalni jaz među njima, nego su, gradeći dalje na podlozi tih vjerskih razlika, upotrebljavali sve nova i nova sredstva u cilju sijanja i zaoštravanja razdora.

A u novije doba, kada je u čitavom ostalom civiliziranom svijetu nacionalno opredjeljivanje na osnovi vjerske pripadnosti postalo zastarjelo i apsurdno, naši podjarmljivači bili su primorani da, u duhu novog vre-

[73] Vidi: V. Bogdanov, *O Jurju Križaniću i njegovoj Politici.* »Likovi i pokreti«, Zagreb 1957. str. 71–75.

[74] Antun Radić, *Narod i narodoznanstvo*, Sabrana djela, I. str. 121. Zagreb 1936.

[75] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 94.

mena, izmišljaju modernije metode razjedinjavanja i suprotstavljanja jednih Južnih Slavena drugima.

Već postojeću vjersku netrpeljivost trebalo je dakle pojačati, upotpuniti stvaranjem suvremenijih suprotnosti i tako se pristupilo cijepanju Južnih Slavena na dvije različite, među sobom suprotne, neprijateljske kulture, na zapadnu i na istočnu. U tom cilju su naši talijanski, njemački i mađarski ugnjetači proglasili jedne Južne Slavene (Slovence, Hrvate) kulturnim, zapadnim narodima, a druge nekulturnim, istočnim balkanskim i azijatskim barbarima (Srbe). Preuzevši na sebe ulogu zaštitnika onih naših naroda, koji pripadaju zapadnoj kulturi, Talijani, Nijemci i Mađari su glavnom životnom i nacionalno-kulturnom misijom Hrvata i Slovenaca postavili zadatak, da u savezu s njima brane zapadnu kulturu od istočne opasnosti, i da se svim silama i u svom interesu i u interesu Zapada bore protiv Srba i ostalih Balkanaca, koji su najveći, glavni neprijatelji ne samo Hrvata i Slovenaca, i njihovih talijansko-njemačko-mađarskih, zapadnjačkih »prijatelja i saveznika«, nego i opće ljudske kulture i čitavoga civiliziranog čovječanstva.

Uzevši tako Slovence i, naročito, Hrvate pod svoje, – jer oni samim tim, što su sudionici iste, zapadne kulture, pripadaju kulturnoj, zapadnoj sferi i moraju držati zajedno sa svojom po kulturi talijansko-njemačko-mađarskom braćom (a to bratstvo je, naravno, daleko važnije od etničkog, krvnog, nacionalnog srodstva južnoslovenskog), – ti naši neprijatelji su, pod izlikom postojeće kulturne provalije Zapad-Istok, planski izazivali netrpeljivost, mržnju i neprijateljstvo između Hrvata i Srba, - i mobilizirajući neprestano jedne protiv drugih organizirali i podržavali svima sredstvima njihovu međusobnu borbu.

I to nisu radili samo političari tih neprijateljskih, porobljivačkih država, nego i njihovi tobožnji učenjaci, koje su, decenijima, prepisivali i mnogi naši »naučni radnici« u službi neprijateljskoj. Jedan naš intelektualac »stručnjak«, u knjizi[76] koja je mnogo citirana, prevođena i u stranoj literaturi najpozitivnije ocijenjena, – oslanjajući se na rezultate njemačkih znanstvenih radnika, godine 1918 ovako rješava južnoslovensko nacionalno pitanje, zalažući se »da se unutar Austro-Ugarske monarhije ostvari hrvatska država po mogućnosti sa što širom autonomijom«:

»Ovdje ... treba da se stvori jedan organizam za obranu od nadirajućeg Istoka. Mogu također upozoriti, da nisam prvi, koji sam odkrio značenje hrvatske države za kulturu Europe. Sredinom posljednjeg stoljeća objavio je to jedan veliki njemački učenjak na sveučilištu u Freiburgu: Aug. Franz Gfrörer ... U Gfrörerovim predavanjima ima ovaj odlomak: »*Ponavlja se pitanje, što da bude iz ostavštine Turaka, isto pitanje, kojim su se bistre glave bavile u doba Grgurovo, samo s tom razlikom, što se onda umjesto Turaka reklo Bizantinci ... Po mome mišljenju postoji samo jedno*

[76] *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems.* Von L. v. Südland. Mit 3 Karten. Wien 1918. – Hrvatski prijevod izdan pod fašističko-ustaškom okupacijom L. v. Südland, *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb 1943. (L. v. Südland pseudonim je Ive Pilara, – napomena V. B.)

razumno rješenje, koje se sastoji u tome, da se vrati mislima Grgura VII, primenjenim na sadašnje prilike. Današnja hrvatska država, Vojna Krajina, moraju postati pokretne, moraju preći Dunav, zatim Balkan i dalje niže u Rumeliju, Filipolje, Drinopolje, moraju primiti u sebe narode, koji tamo stanuju, ta oni su istog stabla kao i Hrvati, ne gledajući na grčki zakon. Tko se tome uzprotivi njega treba udariti mačem! Konačno bit će to ipak jedan hrvatski kralj, čija će ruka na prekrasnoj zgradi Justinianovoj na crkvi sv. Sofije iztaknuti križ, ali ne nedostojni grčki, nego blagoslovljeni spasonosni latinski križ.«[77] Odbacivši katoličko-konfesionalni preveliki žar i prilično nesretno spajanje s mislima papinskog nastojanja oko unije, koja je za mene svršeno poglavlje, Gfrörerova misao je u svojoj srži izpravna ... Čast mi je i smatram svojom zaslugom, što sam ponovno posegnuo za mišlju Aug. Franz Gfrörera u obliku prilagođenom sadašnjici ... Opetujem dakle upirući se na autoritet velikog njemačkog učenjaka: stvaranje jedne katoličko-islamske hrvatske države u okviru Monarhije jedini je spas, jedini je izlaz, i pitanje je, koje se ne tiče samo Austrije, nego čitave Srednje Evrope.«[78]

Tendencijom isticanja pod svaku cijenu svega onoga, što bi moglo da razdvaja Južne Slavene među sobom, bila su, uostalom, prožeta ponekad i djela daleko ozbiljnijih učenjaka, nego što je Gfrörer, pa, naročito u Austrijskom carstvu, čak i neki radovi slavenskih autora.[79]

I Talijani su veoma često upotrebljavali protiv nas tu tobožnju našu pripadnost dvjema kulturama; naročito su se pak toga sredstva laćali onda, kada su se spremali da nas neposredno osvoje i podjarme, u toku Prvog i Drugog svjetskog rata. Od 1914–1918 »Talijanski su emisari pripominjali Hrvatima, da su oni katolici baš kao i Talijani, da imaju zapadnu katoličku kulturu ...«[80]

Sredinom godine 1942 talijanski list *Corriere della Sera* u članku »Naša vrata« ovako propagira tu suprotnost između ta »dva svijeta«: »Ovo shvaćanje je sasvim jasno u Zagrebu i još jasnije u Bosni. Drina dijeli katolički svijet od onog grčko-istočnog (suprotnost između ova dva svijeta na Balkanu je duboka) i označuje graničnu crtu zone, u kojoj Italija ima ne bezuvjetne interese, ali odlučne.«[81]

Osobito su nastojali, da nas razjedinjene spomoću pripadanja dvjema nepremostivim kulturama održe u podjarmljenosti austrougarski političari i pisci u trenutku, kada je ujedinjenje Južnih Slavena već postalo

[77] Gfrörer Aug. Fr., *Byzantinische Geschichten.* II. 1878, str. 272. – Navedeno kod Südlanda, cit. djelo str. 406–407 hrvatskog izdanja.

[78] Südland, navedeno djelo, str. 406–407.

[79] »Osim toga na etnografska shvatanja Niederlea u mnogome je uticalo, ono što se može nazvati »austrijski način«, koji traži sa predilekcijom sve što deli i razdvaja slovenske narode, a ne ono što ih spaja.« (Cvijić, *Govori i članci* III, str. 31.)

[80] Isporedi Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor.* Zagreb, 1925. Str. 90.

[81] *La porta di casa nostra.* Questo concetto è molto chiaro a Zagabria e piu ancora in Bosnia. La Drina divide il mondo cattolico da quello greco-ortodosso (l'opposizione fra questi due mondi, in Balcania, è profonda) e segna la linea demarcazine di una zona in cui l'Italia ha interessi non preponderabili, ma decisivi. *(Corriere della Sera* Mercoledi, 15 Luglio 1942. Anno XX.)

sasvim aktuelno, godine 1918. Među takvim teoretičarima naročito se ističe mađarski stručnjak za hrvatsko i južnoslovensko pitanje, Szücsi József, koji je tih ratnih godina objavio čitav niz studija o našem nacionalnom pitanju.[82]

»... Hrvatska misao želi da hrvatski narod bude isključivo sudionik zapadne kulture, hrvatsku zemlju smatra krajnjom granicom zapadne kulture i sa balkanskom kulturom ne će da ima ništa zajedničkog. Jugoslavenska misao naprotiv čak i u najblažem svom obliku želi kulturno jedinstvo Južnih Slavena, dakle hoće da ujedini zapadnu hrvatsku kulturu sa balkanskom srpskom kulturom. Time bi Sava prestala da bude kulturna granica, a hrvatstvo, koje je dosad s nama pripadalo istoj kulturi, stupilo bi u jednu, nama tuđu kulturnu zajednicu ... Ali mi moramo da pomognemo vladavinu hrvatske misli ne samo u mađarskom interesu, nego smo to dužni i hrvatskom narodu i evropskoj kulturi. Za hrvatski narod bi pobjeda jugoslavenske misli značila potonuće hrvatskoga naroda u močvaru bizantske kulture, prestanak hrvatskoga naroda, njegovo podvrgavanje pod srpski jaram. Mogli smo imati mnogo muke s Hrvatima, ali u vrijeme najvećih iskušenja oni su ipak ustrajali uz nas. Poslije osamstogodišnjeg zajedničkog života bilo bi nepošteno pomagati propast naše braće.

A dužnost nam je da branimo hrvatsku misao i s obzirom na zapadnu kulturu, koja nas je napravila evropskim narodom. Propast hrvatskoga naroda značila bi, da bi zapadna kultura bila daleko potisnuta od sjevernih obala Jadrana, da bi stare granične utvrde zapadne kulture (na primjer dalmatinski gradovi) bili bačeni kao plijen Balkanu. A propast hrvatskoga naroda značila bi još i to, da bi bila izgubljena i jedna najplemenitija grana zapadne kulture, hrvatska kultura. Svaka nacionalna kultura predstavlja vrijednost za čovječanstvo, njen nestanak je dakle gubitak za cijelo čovječanstvo. U danom slučaju taj bi gubitak bio još teži, jer hrvatski narod ima tako bogatu historijsku kulturu na tako visokom stupnju, kojom bi mogli da se ponose i narodi mnogo veći od Hrvata.«[83]

»... u interesu Monarhije i zapadne kulture smatramo i vjerujemo, da je potrebno mađarsko-hrvatsko bratstvo ...«[84] – »A Zagreb je jedan od najljepših i najkulturnijih gradova države Sv. Stjepana (Mađarske države, napom. V. B.).«[85]

Veoma je značajno, da su nas u cilju lakšeg porobljavanja, dijelili u slučaju potrebe i na tri suprotne neprijateljske i nepremostive kulture: »U kolikoj mjeri jedan jezik ne znači i jedan narod, to najbolje poka-

[82] *Horvátország népessége* (Pučanstvo Hrvatske), »Földrajzi közlemények« 1916, 4–5 sv. i *A horvát választójog* (Hrvatsko izborno pravo); *A horvát kérdésröl* (O hrvatskom pitanju); *Két könyv a délszláv kérdésröl* (Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju), – sve u peštanskom časopisu »Politika« za godinu 1918, brojevi 3, 4, 8–9, 10–11.

[83] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, str. 35, 36–37.

[84] Szücsi József, *O hrvatskom pitanju*. U navedenom časopisu Politika, broj 8–9, za 1918, str. 18.

[85] Isto, str. 19.

zuje baš primjer hrvatske nacije, srpske nacije i bošnjačke nacije. Čitava historija ovih nacija sastoji se od nepomirljive međusobne mržnje i od krvavih međusobnih ratova. Njihov razvoj je već u prvim stoljećima njihova života u Evropi krenuo potpuno suprotnim pravcem, a kada su te tri nacije prihvatile još i tri vjere, suprotnost među njima postala je nepremostiva.«[86]

»Hrvatska nacija primila je zapadno kršćanstvo i njena glavna težnja bila je, da se u svemu priljubi Zapadu i sva njena historija se iscrpljuje u herojskoj, požrtvovnoj obrani zapadne kulture. Svojim životnim pozivom smatrala je, da bude obranbeni zid protiv svih pokušaja provala Istoka. Srpska nacija priključila se istočnom kršćanstvu i osnovavši svoju nacionalno-crkvenu organizaciju možda je baš najkarakterističnije otjelotvorila sve ono, što znači pojam bizantske kulture. Stavljanje crkvenog života sasvim u službu države, zbog čega je crkva postala rasadnikom sve imoralnosti i korupcije, a religioznost je zamijenio kult vanjskih formi i masovna sugestija, – to je baš kod Srba došlo do najpotpunijeg izražaja ... Nezajažljiva mržnja bizantske crkve protiv zapadnoga kršćanstva provlači se kroz čitavu srpsku historiju ... Bošnjačka nacija je prvo u patarenskoj vjeri stvorila sebi nacionalnu vjeru, a zatim je primila islam, čime je postala pripadnikom jedne azijatske kulture ...«[87]

»... južnoslavenski narodi pripadaju trima kulturama. Slovenci i Hrvati sa svima svojim tradicijama vezani su za zapadnu kulturu, Srbi za istočnu, a Bošnjaci za azijatsku.«[88]

To razdvajanje Južnih Slavena prema pripadnosti različitim, suprotnim kulturama i svjetovima, vršeno sa tuđinske neprijateljske strane i ne bi bilo tako razorno, da naša vlastita, hrvatska i srpska »znanost«, razvijajući se pod teškim, nezdravim prilikama podjarmljenosti, nije imala veoma često prepisivački karakter, i da kod nas nije jedno mnoštvo nadriintelektualaca poput papiga ponavljalo talijansko-njemačko -mađarske rastvorne teze. Čitava vojska kratkovidih, zavedenih doktora nauka, filologa, lingvista, historičara, sitnih malograđanskih dušica – da o našim građanskim političarima zasad ovdje i ne govorimo – decenijima je nasjedala neprijateljskim razjedinjavačkim prijevarama i samouvjerena da zastupa interese svog posebnog, separatnog naroda zapravo služila protujužnoslovenskim, i za Hrvate i za Srbe podjednako ubitačnim ciljevima porobljivača.

Značajnu ulogu u razjedinjavanju Južnih Slavena odigrali su, naravno, i oni više ili manje vješto pritajeni direktni plaćenici neprijateljskih ugnjetačkih država, koji su, tobože samo u interesu srpstva ili u interesu hrvatstva po tuđinskom diktatu proglašavali Hrvate i Srbe za glavne međusobne neprijatelje. Od Khuenovih Srba činovnika i Rauchovih frankovaca do četničko-ustaških fašističkih najamnika čitava legija »intelektu-

[86] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, nav. djelo str. 29.
[87] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, str. 29–30.
[88] Szücsi József, *Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju*. »Politika. Politikai, társadalmi és közgazdasági folyóirat«. Budapest, broj 10–11 oktobar i novembar 1918. Str. 34.

alaca« je sijala među nama netrpeljivost, mržnju i neprijateljstvo, jer su za to bili plaćeni.

Već smo u Uvodu upozorili na zločinačku huškašku rabotu Khuenova »Srbobranskog« uvodničara, koji poziva Srbe na borbu protiv Hrvata do istrage naše ili vaše. O takvim svijesnim trovačima bunara i na srpskoj i na hrvatskoj strani bit će još govora u drugom dijelu ove radnje, gdje se raspravlja o unutrašnjim faktorima razdvajanja. Ovdje ćemo se u vezi s teorijom o dvije kulture zadržati samo na dva ponajkarakterističnija takva slučaja, jedan iz vremena između dva svjetska rata, a drugi iz doba okupacije. I prvi, dr. Ivo Frank, nekadašnji šef frankovačke stranke, i drugi, rektor ustaškog sveučilišta prof. ing. Stjepan Horvat, propagirajući tezu o nepremostivom kulturnom, zapadno-istočnom jazu između Hrvata i Srba, drastično ponavljaju od riječi do riječi talijansko-njemačko-mađarske formulacije o dva suprotna svijeta.

»Hrvati na osnovi svojih tradicija, svoje historije i svog nacionalnog razvoja smatraju sebe dijelom zapadne kulturne zajednice ...«[89]

»Nije fraza već veoma realna činjenica, da smo mi dva svieta. Na oblikovanje tih dvaju svjetova nije djelovao samo oprečno različiti poviestni razvoj, već smo se mi razvijali i pod podpuno drugim kulturnim utjecajem nego oni. Možda nema primjera na zemaljskoj kugli, da bi između dva susjedna naroda postojale ovako velike nebitne sličnosti, a tako velike bitne razlike, kao što je to slučaj između nas Hrvata i naših susjeda Srba.«[90]

Dr. Frank pritom u istom govoru, održanom u Pešti pred mađarskim revizionistima, sam otkriva motive svoga separatističko-šovinističkoga stava i svoju ulogu tuđinskog petokolonaškog najamnika. »Mi hoćemo rame uz rame s mađarstvom da se borimo za revizionističku misao, mi ćemo upotrebiti sav naš utjecaj – a on nije malen, pa ćemo u Bačkoj, Baranji i Banatu, a isto tako i na hrvatskim ostrvima zapadne Mađarske svom snagom raditi na tome, da se Zapadna Mađarska (Slovačka, napom. V. B.) i Vojvodina ponovo sjedine s matičnom državom (sa Mađarskom, napom. V. B.)«[91] »... na teritoriju nekadašnje Monarhije (Austro-Ugarske, napom. V. B.) mađarstvo postaje najjači faktor, čiji će uzvišen zadatak biti, da čini srž jednog snažnog, međunarodno izgrađenog budućeg stanja i da oko sebe organizira brojčano slabije narode, te da preuzevši vodstvo, osiguravši svakome od njih nezavisnost, stvori jednu takvu političku i ekonomsku zajednicu, koja će u svakom pogledu odgovarati svome pozivu.«[92] »Jedan pogled, bačen na geografsku kartu, može svakoga uvjeriti o tome, da je Slavonija u sadašnjem svom položaju sa tri strane opkoljena srpskim teritorijem. Na sjeveru i na istoku obuhvaćaju je

[89] Dr Ivo Frank, *Revizija i Hrvatstvo*. Predavanje održano 13. IV. 1933. na skupu mađarskih revizionista u Pešti, izdano kao posebna knjižica na mađarskom i na njemačkom. Budapest, 1933. Str. 6.

[90] Stjepan Horvat u knjizi *Pismo hrvatskim intelektualcima*, Zagreb 1944. preštampano i u ustaškom »Hrvatskom narodu« broj 1216 od 19. XII. 1944.

[91] Ivo Frank, navedeno djelo str. 9.

[92] Isto, str. 11.

Baranja, Bačka, Banat, a na jugu preko Mitrovice Srbija, dakle i najprvotniji interes hrvatstva nalaže, da svima sredstvima radi na tome, da Vojvodina opet pripadne Mađarskoj. Ali i sigurnost hrvatstva zahtijeva, da Mađarska rješenjem revizionističkog pitanja izađe što jača i što moćnija.«[93]

Kulturtregerski motivi Stjepana Horvata, rektora Pavelićeva sveučilišta, sami su po sebi jasni.

Stotine svijesnih varalica i prevarenih malograđanskih ponavljača tuđinskih teza o dvije suprotne kulture i o dva neprijateljska svijeta nailazili su na veoma povoljno tlo u staroj, ugnjetačkoj Jugoslaviji, u kojoj su svi naši narodi kroz dva decenija bili izloženi najgrubljem nacionalnom tlačenju sa strane dinastije i velikosrpske čaršije u ime integralnog »jugoslavenstva« i »narodnog jedinstva«, – i zato nije čudo, što su i brojni dobronamjerni članovi našega društva i na jednoj i na drugoj strani povjerovali u to, da Hrvate od Srba uistinu razdvaja nepremostivi kulturni jaz i da hrvatstvo i srpstvo na osnovi pripadnosti dvjema suprotnim kulturama, zapadnoj i istočnoj, predstavljaju dva različita, nespojiva i nepomirljiva svijeta, među kojima ne može biti zajedničkog života.

Zbog svega toga treba raščistiti pitanje te dvije kulture, kojima tuđinci razdvajaju Hrvate i Srbe.

Čak i kad bi se, nehistorijski, pretpostavilo, da su kultura Istoka i Zapada uvijek bile suprotne jedna drugoj, i da među njima nikad nikakvih veza nije bilo, – ni onda ne bi odgovarala historijskoj istini razdioba na dvije isključive kulturne sfere, jer ni Srbi ni Hrvati u svojoj povijesti nisu nikada bili pod isključivim utjecajem samo istočne ili samo zapadne kulture.

Tako je na primjer danas već historijski utvrđena činjenica, da su Srbi kršćanstvo primili sa Zapada. Srednjevjekovne srpske države nalazile su se pod jakim i trajnim utjecajem zapada, i u pogledu materijalne i u pogledu duhovne kulture.[94]

[93] Isto, str. 13.

[94] »Zemljište Srbije je nagnuto s Juga na Sever, sve veće reke teku u tom pravcu i njihove su doline otvorene prema Dunavu. Ta Srbija je dakle bila po geografskom položaju više dunavska nego balkanska zemlja ...« (Cvijić, *Govori i članci*, I. str. 206.)

»U srednjem veku je vodilo od arbanaške obale nekoliko karavanskih putova prema unutrašnjosti Balk. Poluostrva, kao na pr. od Dubrovnika, Kotora i Bara. Za oblasti Kosova, Metohije i Skoplja od najveće važnosti je bio spomenuti zetski put. Njime su se na zapad izvozili naročito stočni proizvodi i rude, a uvozili u Srbiju produkti zapadno-evropskog kulturnog kruga. I u izvozu i u uvozu najviše je učestvovala Italija, osobito Mleci, zatim Dubrovnik i ostale dalmatinske primorske varoši. U manjim razmerama je vođena trgovina s Vizantijom, a Solun tada nije imao nikakvog većeg značaja za Srbiju.

Zetski put je sačuvao svoju trgovačku važnost i posle Turske invazije, naročito za oblasti severno od Šar-planine. Krajevi južno od Šar-planine služili su se starom Via Egnatia, i Dračem kao trgovačkim pristaništem ... trgovinski utjecaji jadranske obale osećali su se sve do polovine 19. v. duboko u unutrašnjosti Balkanskog Poluostrva ... Čak i iz Zapadne Srbije, naročito iz užičkog okruga, stočarski trgovci su i u prvim decenijima 19 veka izvozili stoku preko jadranskih pristaništa. Užice je bilo glavno

Provala Turaka i gubitak državne samostalnosti prekinuli su takvo širenje zapadnoga utjecaja na srpske zemlje. Ali je sva novovjeka srpska kultura izgrađena pod zapadnim utjecajem. Od Dositeja Obradovića,[95] najutjecajnijeg nacionalno-kulturnog reformatora kod Srba, i Vuka Karadžića, osnivača srpskog književnog jezika, preko Svetozara Markovića,[96] do Radoja Domanovića i Skerlića, svi najutjecajniji kulturni i književni radnici u Srbiji bili su »zapadnjaci« i sprovodnici »zapadne kulture«.

Od osobitog značenja je u tom pogledu rad Vuka Karadžića i utjecaj što ga je na čitavu njegovu djelatnost vršio takav istaknuti zapadnjak i katolik, kakav je bio Kopitar.[97]

I svi ponajznatniji ustanci i narodni pokreti kod Srba bili su »u duhu zapada«. Još je Ante Starčević s pravom konstatirao, da je negativno držanje reakcionarnih država prema Prvom srpskom ustanku nastalo zato, »jer pokret puka bijaše u franceskom duhu«.[98]

trgovačko mesto za primorsku trgovinu i »posle Beograda najmnogoljudnija varoš Srbije ...« (»Isto, II., str. 19–20.)

»... Geografski položaj srpske države koja je dopirala do jadranskih obala i gospodarila gotovo svima poprečnim putevima, učinio je te je ona bila široko otvorena zapadnoj kulturi ... dubrovačka republika bila je posrednik između ove države i zapadne civilizacije.« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I. 136.).

»Njegova (Dubrovnika, napom. V. B.) trgovina sa balkanskim zaleđem je bila vrlo uspešna. U svima znatnijim varošima na Poluostrvu Dubrovčani su bili osnovali »faktorije« i naseobine, dobro poznate u Srednjem veku i za turske vladavine, često pominjate u republičkim aktima, u dokumentima srpskih kraljeva i u putopisima. Učestvovali su u eksploataciji rudnika po staroj srpskoj državi. Despotu Đurađu Brankoviću su platili 300.000 dukata za eksploatisanje rudnika u Novom Brdu i u Janjevu.«

U Prilepu »znaju se još mesta, na kojima su bili dubrovački trgovci, koji su posećivali ove sajmove«.

»Na dvoru srpskih kraljeva javljaju se mnogi Dalmatinci naročito rodom iz Dubrovnika i Kotora. U 14. veku je srpski car Dušan slao svoje mlade vlasteline u Dubrovnik, da se nauče zapadnjačkim načinima ophođenja. (E. Haumant: »La slavisation de la Dalmatie«, Revue historique, t. CXXIV, 1917, str. 287–304).«

»Boka je u ranijim vremenima davala čuvene majstore, koji su zidali Nemanjičima mnoge zadužbine ... U doba Nemanjića su dalmatinski Srbi i Hrvati bili čuveni neimari. Jedan je od njih Kotoranin Vite, izradio plan jedne od najlepših crkava ovoga doba, Dečana u Metohiji.« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo* II. str. 106, 159, 88, 96, 101).

[95] »Najtipskiji predstavnik ovoga novog duha je veliki pisac Dositej Obradović, koji je najviše doprineo, da se srpski narod okrene zapadnoj civilizaciji.« (Cvijić, II, str. 239.)

[96] Marković je i kao ruski đak bio prije svega pod utjecajem »Novih ljudi« – zapadnjaka, antiistočnjaka.

[97] »Pojava Vukova je nezavisna od srpske sredine ... Njega za njegov rad niko od Srba nije inspirisao ... već čovek druge sredine, jedan od predstavnika romantičke škole, koja se tada stvarala, a to je Kopitar.« ... »Romantička škola ... počinje u Nemačkoj upravo pred smrt Dositejevu i zapljuskuje i podiže Vuka.« (Tih. Đorđević, *Dositejeva Spomenica*, 40–41, 51.)

»I ne nalazimo ništa pretjerano u Murkovim riječima, da je Kopitar čitava Vuka, ne samo sabirača i izdavača srpskih narodnih pjesama, nego i gramatičara i leksikografa, uopće tvorca novosrpskog književnog jezika i pravopisa sam stvorio.« (Prelog, *Slavenska Renesansa*, str. 16.)

»Rado se poprečno oštro sudilo o Kopitaru, osobito radi njegove katoličke jednostranosti i t. zv. zapadno-slavenskog patriotizma.« (Prelog, isto, str. 6.)

[98] Isporedi V. Bogdanov, *Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*. Zagreb 1951. Str. 29.

I pokret mladih srpskih intelektualaca četrdesetih godina 19. stoljeća na čelu sa Svetozarom Miletićem bio je pod isključivim utjecajem zapada i Štura.[99] Taj pokret, kao i držanje njegovih glavnih vođa u revoluciji 1848/49 bio je propoljski, a protiv carske Rusije.

I pokret Ujedinjene Omladine srpske od šesdesetih godina prošlog stoljeća bio je pretežno pod zapadnim utjecajem. Svi moderni književni pravci, počevši od romantizma, dolazili su sa zapada. Školstvo, administracija, sudstvo, zakoni nove srpske države poslije Drugog srpskog ustanka izgrađivani su sa strane ugarskih Srba, koji su se isključivo školovali na zapadu. Kasnije i inteligencija iz Srbije u daleko najvećem broju uči na zapadu, naročito u Francuskoj.

Što se samog ruskog utjecaja tiče, ne treba zaboraviti, da su na Srbe od Petra Velikog, preko Černiševskog pa sve do najnovijeg vremena naročito djelovali oni Rusi, koji su pristajali uz zapadnu kulturu.

Protiv nekulturne, despotske, takozvane azijatske vladavine borili su se Srbi u Srbiji još prije ujedinjenja tako odlučno i predano, da je često čitav narod pristajao uz one političare, koji su bili najnepomirljiviji i najpožrtvovniji protivnici takve vladavine. U odnosu prema takvoj vlasti nije bilo razlike između srpskog i hrvatskog naroda, koji je ustajao protiv isto takve politike Habsburga, Raucha i Khuena. Najbolji i najutjecajniji srpski političari i pisci, od Svetozara Markovića preko Radoja Domanovića i Skerlića do nosilaca radničkoga pokreta dali su i najoštriju kritiku takvih metoda vladavine i njenih dinastijskih i čaršijskih nosilaca.

S druge strane, sve kad bi istočna i zapadna kultura i bile među sobom sasvim različite i suprotne, i onda ni Hrvati u svojoj historiji nisu se nalazili isključivo pod zapadnim utjecajem. Na izvjesne dijelove Hrvatske znatno je djelovao Bizant, Hrvati (pa i Slovenci) vodili su teške borbe protiv zapadne rimske kršćanske crkve, nalazili se zajedno sa Srbima i ostalim južnoslovenskim narodima pod istim utjecajem braće Ćirila i Metoda i njihovih učenika. Bogumilski pokret isto tako nije bio ograničen samo na Srbe ili samo na Hrvate, nego je obuhvatao i jedne i druge. I tursko doba je znatno utjecalo i na Hrvate, i to ne samo na one u Bosni. A što se ruske komponente tiče, najhrvatskija stranka, Starčevićevi pravaši, bili su sedamdesetih godina 19. stoljeća najoduševljeniji i najuspješniji posrednici ruske kulture u Hrvatskoj. »Rusija je postala nadom, vidljivom providnošću potlačenih naroda. Poslije godine 1877 to moraju

[99] »Između svih tih đačkih družina na ugarskim srednjim i višim školama i omladine na beogradskom liceju, bile su bliske i redovne veze. Počelo se misliti na obilniji i ozbiljniji rad na buđenju narodne svijesti. Prvi je put tom prilikom stvorena duhovna veza između srpske omladine s obje strane Save i Dunava i prvi put tada omladina kao cjelina stupa u širu akciju. God. 1847. je »Mladež Srpska« u Pešti, Bratislavi i Prešovi bila jedno duhovno tijelo (među mladeži ističu se osobito Đorđe Stojaković i Svetozar Miletić), izdala je »Slavjanku« uz potporu beogradskih drugova ispunjenu stihovima poglavito od Svetozara Miletića.«

»Kada se uvaži, da je god. 1842. bilo u bratislavskom liceju preko 30 Srba, onda se može i prosuditi, kako je prostran bio Šturov utjecaj. ... Štur sebe smatra za »dušepopečitelja« mladih Srba.« (Prelog, navedeno djelo, str. 127.) – Isporedi i Skerlić, *Omladina i njena književnost.*

priznati svi oni, koji su do onda Rusiju mrzili ili prezirali.«[100] Značajno je pritom, da to nije bilo samo Starčevićevo stanovište, nego je ovako bezrezervno prorusko držanje zauzela čitava stranka prava, čiji klub šalje u to vrijeme pozdrave Petrogradu. Ova orijentacija prelazi stranačko političke okvire, pa se prenosi i na kulturno područje, gdje se između ostalog manifestira i na prevođenju ruske književnosti i u aktivnosti brojnih hrvatskih književnika pravaša.[101]

Ako su, nadalje, Nijemci i Austrija predstavnici zapadne kulture, – onda od mladoga Kukuljevića preko Eugena Kvaternika, Antuna Starčevića, Milana Makanca i čitavog niza najistaknutijih pisaca sve do Frana Supila, najelitniji i najutjecajniji hrvatski javni radnici, političari i državnici bili su ujedno i najnepomirljiviji protivnici njemstva i Austrije, smatrajući ih kao glavne i najopasnije neprijatelje hrvatstva.

Dakle, o kakvoj isključivoj pripadnosti Hrvata samo zapadnoj, a Srba samo istočnoj kulturi ne može biti govora.

Ali ni potpuna nepovezanost, odvojenost, izoliranost i nepremostivost između istočne i zapadne kulture u stvarnosti nije nikad postojala. Teorija o nepremostivosti nije ništa drugo nego politička propaganda zavojevača i imperijalista s jedne i s druge strane. Istok i Zapad su kad više a kad manje djelovali u kulturnom pogledu jedan na drugog, i ono što se danas smatra zapadnom kulturom mješavina je i istočne i zapadne civilizacije.

A i politička suprotnost između Istoka i Zapada, koja je prenošena i na tobožnju kulturnu nepomirljivost i nespojivost, niti je uvijek trajala niti je bila podjednako intenzivna. Neprijateljska zaoštrenost između Bizanta i Rima nestala je zajedno s prestankom tih dvaju carstava.[102]

Teze zapadnih imperijalista o tome, da je Istok apsolutno nekulturan, barbarski, azijatski – znače u stvari samo permanentno, uvodno ratno huškanje i pripremanje zavojevanja i isto su tako smiješne i apsurdne kao i porazni pogledi istočnih suparnika o zapadu, o njegovoj kulturi

[100] Ante Starčević, *Izabrani spisi*. Priredio dr. Blaž Jurišić. Zagreb, 1943. Str. 533.

[101] Vidi i Jurišićev Pogovor Starčevićevim *Izabranim spisima*, nav. djelo str. 530 i dalje.

[102] »... Račkoga je tješilo što više ne postoje kao u srednjem vijeku dva suprotna kulturna središta jedan na zapadu, drugi na istoku, nego postoji jedna opća zapadnoevropska kultura. ...« (S. Jovanović, *Iz naše književnosti*, str. 84.).

»... stanovništvo Balkanskoga Poluostrva sada nije podeljeno samo na zone kulturnih uticaja Vizantije i Rima, kako se obično misli i piše.

Najpre, znatne teritorije Balk. Poluostrva pripadaju patriarhalnom režimu. ...

Od oslobođenja balkanskih država duh i smisao njihove civilizacije je uglavnome suprotan staroj balkanskoj civilizaciji, koje usled toga postepeno nestaje i u varošima, zajedno sa njenim tipskim predstavnicima Grcima i Cincarima.

I na Zapadu su se kulturne prilike znatno izmenile prema onima koje su vladale još do kraja XVIII veka. Ovde je oblast latinske civilizacije u stvari samo usko jadransko primorje do prvog planinskog grebena, iza koga počinje patriarhalna dalmatinska Zagora. ...

Odavno se dakle vrši proces potiskivanja starih kultura, njihovoga duha i smisla i sve više prevladuju nastrojenost i duh patriarhalnog stanovništva ... na Blk. Poluostrvu, naročito u srpsko-hrvatskim zemljama.« (Cvijić. *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 159–160.)

i o njegovu kršćanstvu. »K. Aksakov, govoreći o Rusiji veli, da je Rusija potpuno originalna, sasvim drukčija, nego što su to ostali evropski krajevi i države. Latinski zapad i istočno-grčki slavenski svijet, kojemu je predstavnica sada Rusija, mogu da se razmatraju kao dva osobita tipa, koji se među sobom razlikuju u svim važnijim stranama života počevši od religije, a svršavajući s oblicima građanskoga i političkoga života. Istočno-grčki slavenski svijet je uistinu kršćanski. Rusija je posluživši se u punoj mjeri blagom kršćanske kulture zaslužila ime »Svjatoj Rusi«. Na zapadu je čistoća prvotnog vjerovanja iskvarena. Nauka i vjera stoje jedna protiv druge kao dvije neprijateljske sile. Taj je antagonizam oslabio obje strane i Zapad je tijelo bez duše, mrtvi organizam, u kojemu je započeo proces truleža.«[103]

To su dvije podjednako nekulturne obmanjivačke šovinističke propagande, koje nemaju veze ni sa kakvom kulturom i koje predstavljaju jednog od najopasnijih neprijatelja ljudske civilizacije.

Sva neopravdanost, apsurdnost i sebična imperijalistička tendencioznost tog dijeljenja svijeta na dva suprotna tabora drastično dolazi do izražaja baš na neprijateljskom cijepanju južnoslavenskih naroda prema njihovoj pripadnosti dvjema nepremostivim kulturama.

Prije svega naši neprijatelji su uključivali u svoju zapadnu kulturnu sferu onoliki naš teritorij, i onaj naš narod, koji su se baš spremali da osvoje i podjarme, pa je kulturno pripojenje trebalo da priugotovi političko. Različiti dijelovi Južnih Slavena bili su proglašavani za pripadnike zapadne kulture prema imperijalističkim apetitima, ciljevima i mogućnostima podjarmljivača. Tako je na primjer Njemačka godine 1848, želeći da od naših zemalja prisvoji Sloveniju, priznavala samo Slovence za zapadnjake, koje je, da bi ih spasila »kozačkih horda« i »azijatskog despotizma« željela da uzme pod svoje, zapadnjačko okrilje. »Nijemci su svim silama nastojali da predobiju Slovence. Poznati nam barun Andrijan dokazivaše, da Nijemci ne idu za germanizovanjem Slovenaca, nego će se ta veza osnivati na podlozi potpune ravnopravnosti i bratstva. Ujedinjenje s Nijemcima već je i stoga potrebno, budući da se treba bojati kozačkih horda i baškirskih četa, od kojih se Slovenci ne će moći obraniti bez njemačke pomoći. Nijemci će biti zid protiv osvajačke politike Rusije. Slaveni će, piše Schusselka, u federativnoj Njemačkoj imati obezbijeđenu narodnost, dok im na drugoj strani prijeti svjetski azijatski despotizam.«[104]

Tada, te iste godine 1848, kada su htjeli uz užu polovicu Austrije da podjarme sebi samo Slovence, Nijemci su još uvijek smatrali nekulturnim, divljačkim, azijatskim narodom – Hrvate. »Zastupnici velike Germanije strašili su izbornike ptujskoga kralja, *da će doći pod hrvatske batine* ... ako ne budu birali u Frankfurt«,[105] ako dakle ne bi privoljeli na to, da budu prisajedinjeni Njemačkoj.

[103] Prelog, navedeno djelo, str. 205.
[104] Prelog, navedeno djelo, str. 267.
[105] Isporedi isto, str. 267.

I Austrija je uključivala u svoju zapadnu kulturnu sferu, kako joj je kad trebalo, onoliki naš teritorij i onoliko naših naroda, koliko se je u danoj situaciji nadala, da će moći, i s pomoću te »kulturno« razdvajačke prijevare da održi u podjarmljenosti ili da proguta. Najprije je obilježavala kao pripadnike svoje zapadne kulture samo Slovence i Hrvate. Kasnije, kada je ekspanzija Austrijske Monarhije definitivno uzela istočni pravac i trajno se usmjerila protiv Balkana, njena zapadna kulturna interesna sfera obuhvatila je i Bosnu, a poslije okupacije ove južnoslavenske zemlje, nakon godine 1878, – i čitavu Srbiju, koja je sad prekonoć bila priznata kao apsolutno zapadna kulturna zemlja, koju zato treba uzeti pod svoje i braniti je od istočne, barbarske, antikulturne ruske opasnosti. Pritom je naročito zanimljivo, da su sada, po diktatu i za račun Austrije, i predstavnici službene Srbije kao pripadnici i branioci zapadne kulture, stali ponavljati one iste fraze o nepremostivosti između kulturnog zapada i nekulturnog istoka, koje su dotle hrvatski eksponenti Austrije upotrebljavali upravo protiv istočnjačke Srbije i Srba uopće.

»Naprednjaci ... u spoljašnjoj politici naslanjali su se na Beč, koji je u njihovim očima predstavljao zapad. Kao svoj glavni zadatak smatrali su uvođenje Srbije u red »kulturnih država«. Reč »civilizacija« bila im je stalno u ustima ... O ruskoj kulturi mislili su onako kako su o njoj čitali u nemačkoj i mađarskoj štampi. Ta štampa isključivala je Rusiju iz evropskog kulturnog kruga, i gledala u njenim mnogobrojnim narodima nove varvarske horde, opasne za zapadnu civilizaciju.«[106]

I talijanski apetit se neprestano povećavao. Najprije su se ograničavali s Istrom i sa Dalmacijom, a kada su im u Drugome svjetskom ratu kao saveznicima pobjedonosne hitlerovske Njemačke šanse porasle, htjeli su da podvrgnu sebi i Sloveniju, i Hrvatsku, i Bosnu, proglasivši, da im je njihova granica na – Drini. »Čuvaju se ne granice Poluotoka, nego one istočne Hrvatske: Drina. Jer naša vojnička granica, radi garancija koje smo dali, je tamo, ne u Sloveniji i u Dalmaciji.«[107]

Slično je stvar stajala i s aspiracijama mađarske ekspanzije u pravcu južnoslavenskih zemalja.

Sve to propagiranje nepremostivog kulturnog jaza između Zapada i Istoka, koje je izmišljeno samo zato, da se Južni Slaveni, već razdijeljeni po vjeri, pocijepaju i po kulturi na zapadnu i istočnu polovinu, – bilo je ispunjeno i drugim nelogičnostima i protuslovljima, među kojima je ponajdrastičniji slučaj s Bosnom. Ako je turski utjecaj istočnjački, onda je on bio najjači i najtrajniji u Bosni, pa ipak su svi oni, koji su htjeli da je okupiraju ili da je održe u podjarmljenosti (i Austrija, i Mađari, i Talijani) proglašavali tu našu zemlju apsolutnim pripadnikom zapadne kulturne sfere.

[106] S. Jovanović, *Političke i pravne rasprave*, III, str. 68–69.

[107] »Si guardino, non i confini della Peninsola, ma quelli orientali della Croazia: la Drina. Perchè la nostra frontiera militare, per effetto della garanzia da noi prestata, è là, non in Slovenia e in Dalmazia.« (Corriere della Sera – Mercoledì, 15 Luglio 1942 – Anno XX).

Ili: svi njemački, talijanski i mađarski »prijatelji« hrvatstva, razvijajući svoju tezu o dva nepomirljiva svijeta i dvije suprotne kulture, – svrstavaju s jedne strane Hrvate u zapadnu kulturu i suprotstavljaju ih Srbima, koji pripadaju protivnoj, istočnoj kulturi, tvrdeći da su Hrvati posebna, srpskoj protivna nacija baš zato, jer su druge, zapadne, katoličke vjere a Srbi istočno pravoslavne, – a u istim raspravama, gdje kao glavni temelj hrvatske i srpske nacionalne posebnosti i suprotnosti ističu baš pripadnost različitim vjerama, oni kao osnovno obilježje Zapada, zapadne kulture i zapadnoga kršćanstva podvlače upravo činjenicu, da tu, u zapadnoj sferi, vjerska pripadnost nema nikakve veze s nacionalnom opredijeljenošću. »Kod zapadnog kršćanstva su vjera i nacija jedan prema drugom nezavisni pojmovi, kod istočnog kršćanstva se ta dva pojma poklapaju, kod muslimana pojam nacije prestaje i ostaje samo onaj vjere.«[108]

Ako dakle Hrvati sebe prema ostalim Južnim Slavenima smatraju posebnom, odvojenom nacijom ponajviše zato, jer su različite (katoličke) vjere od onih ostalih (koji su pravoslavne ili muslimanske), onda se Hrvati, uzimajući vjersku pripadnost kao bazu svoje nacionalne opredijeljenosti, ponašaju kao pripadnici istočnoga kršćanstva i istočne kulture – gdje se pojam nacije podudara s pojmom vjere – a ne zapadne, gdje ta dva pojma nemaju nikakve međusobne veze. A kad se Hrvati ovako drže u ovom tako važnom pitanju nacionalnoga opredjeljivanja, onda oni na djelu dokazuju da ne postupaju zapadnjački, nego istočnjački, i onda se svi napori tuđinski, da nas nacionalno razdvoje i suprotstave na osnovi tobožnjeg našeg pripadanje dvjema suprotnim kulturama, pokazuju kao očita prijevara.

A šta je tek s našim življem u Bosni, ako se ovo razbijanje, separiranje Južnih Slavena prema pripadanju različitim kulturama uvaži? Bosanci po tome pripadaju trećoj, posebnoj, protivnoj, azijatskoj kulturi, pa zbog toga ne mogu imati ništa zajedničkog ni s istočnom pravoslavnom ni sa zapadnom katoličkom kršćanskom kulturom, prema tome, zato jer su muslimanske vjere, ne mogu nikada postati ne samo Jugoslaveni, nego ne mogu biti ni Srbi, jer su ovi pravoslavni, ni Hrvati, jer je osnovno obilježje hrvatstva pripadnost zapadnom katoličanstvu. Onda postaje jasno, da ovakvo tuđinsko dijeljenje po različitim kulturama ne razjedinjuje nacionalno samo pojedine južnoslovenske narode jedne od drugih, nego da cijepa, razdvaja, suprotstavlja jedan drugome i dijelove jednog i istog našeg naroda, razbijajući među sobom i same Hrvate, ili i same Srbe, i t. d.

A što se tiče pravljenja razlike između zapadnog i istočnog kršćanstva, odnosno između zapadne i istočne kulture, da se naime kod prvog ne identificira vjera s nacijom, a kod drugog identificira, – treba još jedanput naglasiti, da identificiranje vjere s nacijom nije svojstvo ni zapadne ni istočne kulture, nego je nekulturna pojava, koja ne postoji ni kod jednog uistinu civiliziranog naroda, a kod nas se (i kod »zapadnjačkih«

[108] Szücsi József, *O hrvatskom pitanju*, nav. djelo, str. 30.

Hrvata i kod »istočnjačkih« Srba podjednako) zadržala kao preživjeli, apsurdni ostatak srednjevijekovne naše prošlosti, umjetno podržavan u našoj svijesti sa strane naših nacionalnih porobljivača.

Da protujužnoslovenski imperijalisti sa zapada nikada nisu ozbiljno mislili, da su jedni naši narodi uistinu predstavnici zapadne kulture a drugi suprotne, istočne, vidi se po tome, da su se ti zapadnjački kulturtregeri, – u isto vrijeme dok su s osvajačkim nakanama ponekom našem narodu govorili, da spada u zapadnu kulturu, – podjednako prezirno odnosili prema svim Južnim Slavenima, prikazujući čak i ponajzapadnije i ponajkulturnije naše narode (Slovence i Hrvate) kao nekulturne barbare, opravdavajući svoju okupatorsku misiju na južnoslovenskom teritoriju baš širenjem kulture i civilizacije među neprosvijećenu seljačku bagru.

»Italija je tu postupala promišljeno: prijazno lice trebalo je da pripravi teren, da na slovenskom području bude ona lijepo primljena, a međutim je u isti mah radila oko pakta, nastojeći propagandom u štampi da upotrebi dobročinstvo civilizacije, koje će ona tobože svojom vladavinom donijeti Slovencima, kao pretekst za okupaciju.«[109]

»Prof. A. Cippico, današnji senator u Rimu, bijaše g. 1915. među najagilnijim i zakletim agitatorima za talijanstvo Dalmacije u Londonu. On je bio na University College lektor talijanskog jezika i tu je najavio javno predavanje o Dalmaciji, pa je u njemu napao Hrvate kao barbare, tvrdeći, da je kultura u Dalmaciji talijanska, a Hrvati da su samo seljaci, i to vjerni Austro-Ugarskoj ...«[110]

U stvari, kulturne razlike, koje postoje među Južnim Slavenima, ni u kom slučaju nisu »nepremostivi jaz« koji dijeli Hrvate i Srbe. Kulturna dvojnost postoji između sela i grada unutar svakog pojedinog našeg naroda, tako da se zapravo može govoriti samo o različitoj kulturi različitih klasa u narodu, a ne o kulturnoj podvojenosti između samih pojedinih naroda.

Međusobno različitim kulturnim utjecajima (bizantskim, romanskim, njemačkim, mađarskim i drugim) bilo je zahvaćeno samo veoma malobrojno gradsko stanovništvo, odnosno veoma tanki, neznatni sloj takozvanih viših klasa, feudalne, a zatim građanske. Golema većina hrvatskoga i srpskoga naroda, seljaštvo, ostalo je, uglavnom, izvan domašaja tih utjecaja. »Ogroman postotak Južnih Slavena je jedna homogena seljačka masa, a diferencije se javljaju poglavito u tankoj, pretankoj naslazi građanstva i inteligencije.« »To ukrštavanje između *germanskog* i *romanskog upliva ne bi bilo loše, da se asimiliralo* shvaćanju našeg naroda, no puk je ostao gotovo netaknut, tek inteligencija je pošla ili za talijanskim na Primorju, ili za germanskim uzorima u Banovini. Tako je među seljaštvom i inteligencijom nastao jaz, a i inteligencija živjela je u dva svijeta.«[111]

[109] Paulova, navedeno djelo, str. 59.
[110] Isporedi na istome mjestu str. 91–92.
[111] Ivanov, navedeno djelo, str. 73 i 45.

»Srpsko-bugarsko stanovništvo varoši vizantijsko-turskoga tipa se po gornjim osobinama razlikuje ne samo od stanovništva varoši u severozapadnom delu Poluostrva, već i od svoga najbližeg seoskog stanovništva.«[112] – »Poznate su ... razlike koje među nama postoje, naročito razlike među varoškim klasama i izvesnom inteligencijom raznih oblasti. Seljaci su u stvari mnogo bliži jedni drugima.«[113] – »Ne treba ceniti sposobnosti naroda u Srbiji po materijalnoj varoškoj kulturi ... U Srbiji su varoši bile grčko-cincarske i turske, s malo Srba (u Valjevu je na pr., za vreme prvog ustanka bilo 24 džamije, 3.000 turskih i 200 srpskih kuća), onako kao što su sada u panonskoj ravnici poglavito nemačke i nemačko-jevrejske.«[114] »Građani i školovani ljudi, naročito u varošima primorske zone, bili su pod uticajem italijanske kulture i renesansa.« »Kad se izađe iz jadranskih gradova, zapadnih uticaja brzo nestaje i zavlada patrijarhalni režim.« – »I zbilja je i dalje postojala ona velika suprotnost između patrijarhalnog života zaleđa i visoke civilizacije dalmatinskih gradova: na kraćem odstojanju nije bilo nigde u Evropi veće kulturne protivnosti.«[115]

Moglo bi se dakle govoriti samo o različitim kulturama različitih klasa unutar svakog pojedinog našeg naroda, unutar Hrvata isto tako kao i unutar samih Srba.

Te klasne kulture (na jednoj strani »gospodska«, prvo feudalna a zatim građanska, a na drugoj seljačka) razlikovale su se među sobom, bile tuđe pa i suprotne, ispunjene jedna prema drugoj prezirom pa i mržnjom.

U suštini, podvrgavanje stranim kulturnim utjecajima naših viših klasa često je vodilo njihovu otuđivanju vlastitome narodu, suprotstavljanju narodnoj kulturi. »Što je više barbara grnulo u kulturno renegatstvo, to se je školska falanga više stiskala, to je više trubila vrijednost književne mudrosti, to je više prezirala »barbare«. Tako to ide do danas. To je ona »posve apstraktna kultura«, koja je Micheleta dugo sušila, koja i danas suši. Pa da je samo apstraktna! Ne samo što je ropska, već je ropstvo rađala: iz robovanja rimskoj kulturi rodilo se robovanje u opće svakoj jačoj, sjajnijoj tuđinštini. To nam ne da, da se približimo svomu narodu.«[116]

»... strana uprava znatno škodi, u velikim gradovima, održavanju narodnog duha.«[117]

Tu kulturu svojih viših klasa i te strane kulturne utjecaje narod je osjećao kao nešto tuđe, pa i neprijateljsko prema sebi. »U uskočkim pesmama i u zagorskim predanjima nema pohvale koja bi išla u prilog Mlečića ... Pesma opominje, da valja uvek biti na oprezi, jer su Mlečići »stare varalice«. Nije se moglo razviti ni uzajamno poverenje ...«[118]

[112] Cvijić, *Govori i članci*, I, str. 21–22.
[113] Isto, II, str. 220.
[114] Isto, II, str, 117–118.
[115] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II. str. 86; I, str. 151, 233.
[116] Antun Radić, navedeno djelo, str. 122.
[117] Cvijić, *Govori i članci* I. str. 87.
[118] Isporedi Cvijić, nav. djelo str. 94.

Različiti kulturni utjecaji, kojima je podlijegao naročito u novije vrijeme gradski elemenat u pojedinim južnoslavenskim zemljama, često puta su bili površni, svodili se na imitiranje načina života ovog ili onog srednje ili zapadno evropskog centra, dovodili do veće ili manje vanjske uglađenosti prema jednom ili prema drugom uzoru. »Dejstvo kulture centralne Evrope naročito se vidi u oblasti materijalnog života, i sve više u sklonostima i navikama varoškog stanovništva. Ali je slabo uticala na duh ljudi ...«[119]

Nerijetko, ti utjecaji na našu građansku inteligenciju bili su negativni, i značili povođenje za drugorazrednom problematičnom kulturom austrijske ili mađarske džentrije. »U varošima (Srijema, Banata i Bačke, napom. V. B.) su se ispoljavale druge sklonosti koje se uvek razvijaju pod vladom pritiska: veština da se prikriju intimna osećanja, pretvaranje da se odobravaju dela koja se iz dna duše osuđuju i neka izveštačena, otužna uglađenost, koja je često prelazila u otsutnost dostojanstva.

Ali ovim manama nisu zahvaćeni seljaci, koji su u osnovi ostali zdravi.«[120]

Takva kultura građanske inteligencije razlikuje se među sobom, prema tome kojoj stranoj državi je koji naš grad bio podložan, ali to nisu razlike između kulture hrvatskoga i srpskoga naroda. Razlika između vojvođanske srpske građanske inteligencije i srpskih građansko činovničkih elemenata u Srbiji, na primjer, postoji isto tako kao i različitost između hrvatskih intelektualaca činovnika u Zagrebu na jednoj i onih u Dubrovniku, na drugoj strani.

»Ali ako ovih razlika u mentalitetu nema u širokim seljačkim masama, možda ih ima u srednjim, građanskim slojevima koji su danas nosioci javnog života narodnog? O mentalitetu tih srednjih građanskih slojeva vrlo je teško govoriti kao o karakteristici narodnih mentaliteta. Mentalitet građanskog staleža, a naročito mentalitet školovane inteligencije, pada veoma lako pod strane utecaje, lako se i brzo izjednačuje sa srednjim staležima drugih naroda, te je teško razabrati šta su u njemu strani, a šta nacionalni elementi.

Dakle između srednjeg staleža srpskog i hrvatskog, ili da se izrazimo još konkretnije, među zagrebačkom i beogradskom školovanom inteligencijom svakako ima razlika u mentalitetu, i to svakako mnogo većih negoli između širokih narodnih masa srpskih i hrvatskih. Za politički život naše sadašnjice ti različiti mentaliteti našeg srednjeg staleža, a naročito školovane inteligencije, imaju svakako veliki, možda čak i presudni značaj. U politici današnjih dana svakako se može govoriti o sukobu dvaju mentaliteta. Ali šta znače ti mentaliteti, kad je reč o narodnom mentalitetu srpskom i hrvatskom?

Možemo li se mi samo zato, što ima neke razlike u mentalitetu školovane gospode u Beogradu i Zagrebu, proglasiti za dva naroda? ...

Mentalitet širokih, seljačkih slojeva i srpskih i hrvatskih u glavnom je isti. Ako pak u mentalitetu srednjeg građanskog staleža srpskog i hrvat-

[119] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 154.
[120] Isto, II, str. 249.

skog i ima nekih razlika, one ne mogu biti merodavne, te se po tome one ni ne mogu uzeti u obzir kao objektivna obeležja naših narodnih individualnosti. Njegovi su elementi promenljivi ... a k tome vrlo često su još i stranog porekla, te ... s našim nacionalnim osobinama nemaju nikakve veze.

I ovdje je potrebno sravniti naše prilike s prilikama drugih naroda. U mentalitetu srednjeg staleža u Beču i Berlinu svakako ima većih razlika, nego li između srpskog i hrvatskog srednjeg staleža u istom gradu, recimo u Oseku ili Ogulinu. Pa kraj sve razlike u mentalitetu, oni Nemci u Beču i Berlinu svi osećaju i priznaju da pripadaju jednom narodu; Srbi i Hrvati, građani istog grada, Oseka ili Ogulina pokraj sve sličnosti i srodnosti svojih mentaliteta neće i ne žele da budu jedan narod ...«[121]

Postoje, nadalje, razlike između susjednih krajeva u sklopu jedne i iste naše zemlje, unutar pojedinog našeg naroda. »Što se kod duhovne kulture i kod narodnih običaja mogu konstatovati neke razlike, sve se te razlike mogu svesti na utjecaje raznih vjera: pravoslavne, katoličke i muslimanske. Kao narodna obilježja te razlike dakle ne dolaze u obzir. Još k tome i u tim sekundarnim obilježjima narodnosti mnogo većih razlika ima među samim Srbima koji žive u raznim pokrajinama, negoli što ih nalazimo među Srbima i Hrvatima u istom selu ili u istoj oblasti.[122] »Pa ipak oni, među kojima su te razlike veće, čine jedan, a oni među kojima su te razlike manje, nisu jedan nego, dva naroda ... Ni jedan od tih (različitih, napom. V. B.) kulturnih utecaja nije se nikada prostirao na celinu naroda, a pod nekim od tih utecaja stajali su pojedini delovi našeg naroda i suviše dugo, po četiri, pet i više stotina godina. Zbog toga su se dugim tokom vremena morale i u duhovnoj i materijalnoj kulturi stvoriti one psihičke i mentalne razlike koje se među njima mogu konstatovati i danas ... U tome smislu razni mentaliteti su kod nas stvarnost. Ali oni prestaju biti to, čim se tim razlikama pokuša iskonstruisati razlika između nekog posebnog srpskog i hrvatskog mentaliteta. Te razlike mogu se konstatovati samo među pojedinim pokrajinama našim, i u tome smislu mi možemo govoriti o crnogorskom, bosanskom, srbijanskom, dalmatinskom, zagorskom, slavonskom mentalitetu. Tih razlika ima među pojedinim pokrajinama našim bez ikakva obzira, jesu li te pokrajine srpske ili hrvatske. Te razlike stvorene posebnim političkim i kulturnim razvićem podelile su nas na Crnogorce, Bosance, Srbijance, Slovence, Zagorce, Slavonce, Dalmatince – ali na Srbe i Hrvate one nas podelile nisu ... Ima delova našeg naroda među kojima su te razlike u mentalitetu daleko veće negoli između Srbije i Hrvatske. Sravnimo samo primera radi Sarajevo i Dubrovnik! Razlika dakle u mentalitetu ima, ali ne između narodnih masa srpskih i hrvatskih, nego između pojedinih pokrajina naših, tako da se u mentalitetu narodnih masa mogu konstatovati mnogo veće razlike među samim Srbima i samim Hrvatima koji žive u udaljenijim po-

[121] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 31–34.

[122] Božićni običaji na primjer kod pravoslavnih Srba u Vojvodini mnogo su sličniji hrvatskim katoličkim, nego srbijansko pravoslavnima.

krajinama, negoli što se primećuju među onim Srbima i Hrvatima koji žive u istoj ili susednim pokrajinama.«[123]

Očito je, da te razlike, koje u kulturnom pogledu postoje između pojedinih krajeva u samoj Hrvatskoj i u samoj Srbiji ne mogu značiti nacionalno-kulturne nepremostive suprotnosti između Hrvata i Srba, nego su rezultat historijski, pa i geografski uvjetovane kulturne zaostalosti pojedinih i hrvatskih i srpskih teritorija. Unutrašnja geografska izoliranost pojedinih samo hrvatskih ili samo srpskih područja, koja nije bila prevladana razvijenom materijalnom kulturom i izgradnjom saobraćaja, prouzrokovala je tako dugo trajanje srednjevjekovnih razlika između pojedinih dijelova i jednog jedinog našeg naroda.[124]

Kulturni jaz između hrvatskoga i srpskoga naroda u stvarnosti ne postoji. Cijepanje Južnih Slavena na dva suprotna, nepomirljiva, neprijateljska svijeta prema njihovoj tobožnjoj pripadnosti dvjema nespojivim i nepremostivim kulturama vršeno je sa strane tuđinaca ili radi prikrivanja imperijalističkih, podjarmljivačkih, protujužnoslavenskih ciljeva od propagatora te podvojenosti.[125] Ili su, svojatajući jedan naš narod kao

[123] Isporedi isto, str. 24–31.

[124] »Geografsko izolovanje ovih oblasti (crnogorskih, napom. V. B.) prouzrokovalo je i podvojenost plemena i formiranje osobina svojstvenih svakome od njih. ... Stanovništva ovoga tipa (centralnog tipa, napom. V. B.) zauzima središnji dio Balkanskoga Poluostrva, oblasti kosovsko-metohijsku i vardarsku kao i okolne predele. ... Podela reljefa na jasno odvojene delove uticala je na vrlo jaku podvojenost kod stanovništva i doprinela da se razvije oblasni život. Velike kotline, odvojene jedna od druge visokim i prostranim planinama, bile su utoliko više povoljna središta za stvaranje posebnog života, što su saobraćajne veze bile nekada vrlo teške i tek odskora počele da se popravljaju. Zbog toga se ovde više no u ma kome drugom delu Balk. Poluostrva nailazi na veliko etničko šarenilo, na vanrednu raznovrsnost dijalekata, nošnje i običaja.« – »Zbog raznovrsnosti zemljišnih oblika i zato što nema središne doline bosansko je stanovništvo vrlo različitih osobina.« (Cvijić, nav. djelo, II, str. 54, 109, 110, 70).

»Bosanska krajina je bila jedan od najzabačenijih i najnepristupačnijih delova dinarske sisteme u toku poslednjih vekova.

Od oblasti na jugozapadu, od Like sa Krbavom i Dalmacije, ograđena je vrlo prostranim krečnjačkim visoravnima i grebenima, koji su teško prohodni, kao što su planine Grmeč i Plješevica. I slabi putevi, koji vode preko ovog karsta na jugozapad, izlaze mahom u more bez pravih pristaništa, na senjsku obalu.

Otuda se u Bosanskoj Krajini ne osećaju nikakvi znatniji uticaji sa Jadranskog Mora, iako je ono blizu.

Dalje je bila vekovima zatvorena i od Hrvatske, Vojničkom Granicom i Kordunom ...

Uz to je najveći deo Bos. Krajine karsna zemlja, gde karst izoluje pojedine krajeve i otežava promet; zatim je ispresecana kanjonskim dolinama u glavnome pravca S.–J. kao Vrbasom, Sanom, Unom, i te doline su kao nožem usječene u površi, i skoro vertikalnih strana, preko kojih je prelaz vrlo težak; naposletku je šumovita oblast: ogromni šumski kompleks od Jajca do dalmatinske granice kod Knina, koji je takođe otežavao pristup i veze. Ovo je uvek bila ljuta Krajina na kojoj borbe vekovima nisu prestajale ...

Sirovi, duboko patrijarhalni ljudi, vrlo prostog načina života: po materijalnoj kulturi spadaju među najprimitivnije u našem narodu ...« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 81–83.)

[125] »... Rusija ne pripada evropskoj kulturnoj zajednici, to je jedna poluvarvarska država, i eto zašto Europa mora biti protivnik Rusije ... U Pirođančevo vreme, sedamdesetih i osamdesetih godina, mnogo se pisalo po nemačkim i austrijskim novinama o

tobože sebi ravan, zapadan i kulturan, prijevarno išli za njegovim podjarmljivanjem ili opravdavanjem dalje svoje vladavine nad njim. To postaje još jasnije, ako se uoči, da su ti isti imperijalisti i prema drugim narodima, koje su htjeli da porobe primjenljivali istu taktiku i obasipali ih, uvodno, sličnim komplimentima. Tako na primjer, Nijemci, uz zdušnu pomoć samih zavedenih Poljaka, dugo vremena »nastoje dokazati čitavom evropskom Zapadu, da je Poljska u prošlosti bila štit zapada od varvara: Tatara, Turaka i Moskala«,[126] pa da, naravno, u savezništvu s Njemačkom treba i dalje da pripada zapadnoj »kulturnoj« fronti. U Njemačkoj se još od 1848 »o Češkoj govori kao o prvotno njemačkoj, po prirodi, historiji, obrazovanosti, zakonu ... s Njemačkom nerazdjeljivoj zemlji ...«[127] To su bili isti komplimenti, kojima su i Nijemci i Talijani i Mađari tako obilato obasipali Slovence i Hrvate. A praksa iz 1941–45 drastično je pokazala, što znači to prijateljstvo na bazi iste zajedničke zapadne kulture između tih imperijalista na jednoj i Poljaka, Čeha, Slovenaca i Hrvata na drugoj strani.

Kad god su jedne »zapadno kulturne« Južne Slavene odvajali od drugih »istočno nekulturnih«, pod izlikom da su istočni najveći neprijatelji zapadnima, ti imperijalisti su uvijek išli za tim da Južne Slavene razbiju, da ih mobiliziraju jedne protiv drugih, da se za račun porobljivača među sobom zakrve i da tako sami sebi pripreme put u ropstvo.

Za nas je od osobitog interesa, da je ovakav metod razdvajanja Južnih Slavena s pomoću teorije o pripadanju dvjema suprotnim kulturama primjenjivao protiv Hrvata i glavni predstavnik velikosrpskoga imperijalizma, Nikola Pašić. Kada su predstavnici hrvatskoga naroda pružali otpor njegovoj podjarmljivačkoj, hegemonističkoj politici, on je jednostavno proglasio, da je takvo antihegemonističko držanje tim njegovim protivnicima »tuđa kultura ulila u dušu«.[128]

III

Cijepanje Južnih Slavena na različite međusobno neprijateljske nacije po diktatu i u interesu tuđinskom

Kada su u novovjekoj historiji kulturnih naroda pa i kod nas počeli sve više da jačaju nacionalni pokreti za oslobođenje i ujedinjenje, pokazalo se da ugnjetačke države ne mogu više osigurati svoju vlast nad slobodoljubivim a obespravljenim i potlačenim našim narodima samo

opasnosti koja preti evropskoj kulturi od Rusije: da se ne bi opazila stvarna opasnost koja je pretila evropskoj ravnoteži od nemačke hegemonije, trebalo je pošto poto *izmisliti jednu uobraženu opasnost koja preti evropskoj kulturi od kozačke najezde*. Piročančeva je pogreška što je primao za gotov novac to tendenciozno novinarsko pisanje ...« (S. Jovanović, *Političke i pravne rasprave* ... nav. djelo, II, str. 193.)

[126] Isporedi Prelog, navedeno djelo str. 196.

[127] Isporedi isto, str. 437.

[128] Isporedi Paulova, navedeno djelo, str. 569.

silom državnoga aparata, policijom, cenzurom. A i samo vjersko i kulturno razdvajanje sve se više pokazivalo kao nesuvremeno i nedovoljno. Trebalo je, dakle upotrebiti još jedno modernije i efikasnije sredstvo, nacionalno razjedinjavanje, kojim će se etnički jedinstveni Južni Slaveni razbiti u posebne, separatne, jedne prema drugima suprotne nacije. S jedne strane trebalo je našu zastarjelu srednjevjekovnu partikularističku izoliranost i rascjepkanost oživjeti, podržati i potencirati formiranjem posebnih separatističkih nacionalnih svijesti, a s druge strane unutar Južnih Slavena stvoriti i nove, sasvim apsurdne nacije, kakva je, na primjer, bošnjačka. Takva razjedinjena, separatistička nacionalna svijest oblikovala se »po diktatu stranih sila kojima je naše rasulo u obliku razjedinjenja jedinim programom.«[129]

»Gdje ta politika »Divide et impera« nije išla, tamo se iz jednog naroda učinilo više »narodnosti« na pr. kranjska, štajerska, istarska pa hrvatska, slavonska, dalmatinska, bosanska, muslimanska, krajiška, morlačka, bodulska i srijemska. Tako se na jugu monarkije stvorilo oko desetak nacionalnih skupina, koje nisu bile svijesne, da su jedno, a onaj koji je tumačio tim raznim narodnostima, da su jedan narod, postao je sumnjiv agitator, ako ne panslavist. Ovako podupiranje provincijalizma i lokalnog patriotizma bilo je gotovo najveća zapreka svakom narodnom pokretu za ujedinjenje ... Zar nemamo još danas »Dalmatinaca« nakon što smo teškom mukom istrijebili »Slavonce«, i Bošnjaka, koji se i službeno još tako nazivaju, dok u običnom životu ima i – Zagoraca i Srijemaca i Turopoljaca i last non least: »Fiumanaca« i Dubrovčana. Ovo cijepanje ne vodi samo do političke nesvijesti već također do kulturne, ekonomske i socijalne razrožnosti.«[130]

U Habsburškoj monarhiji najvećma se radilo na izoliranju Hrvata, na njihovom separiranju i suprotstavljanju ostalim Južnim Slavenima. U tome su austrijski i, naročito, mađarski imperijalisti ustrajali sve do 1918. »Da svaki narod mora da ima svoju nacionalnu ideju, mislim, da je to jasno. Da, na primjer, nacionalna ideja mađarskoga naroda mora biti mađarska, to smatram prirodnim. Tako se dakle ni opravdanost hrvatske ideje hrvatskoga naroda ne može dovesti u pitanje. Da li tako stoji stvar sa jugoslavenskom idejom?

Prije svega pada u oči, da sve do danas nikad nije bilo jugoslavenske nacije. Postojala je i postoji slovenačka, hrvatska, bošnjačka, srpska i bugarska nacija, svaka od tih nacija ima svoju nacionalnu historiju i kulturu, koja se često razvijala jedna protiv druge a nikada zajedno, zato je govoriti o jugoslavenskoj historiji ili kulturi upravo smiješno.«[131] »... baš hrvatsku misao moramo učiniti zvijezdom vodiljom naše (mađarske, napom. V. B.) politike.«[132]

[129] M. Krleža, *navedeno djelo*, str. 1.

[130] Ivanov, navedeno djelo, str. 74.

[131] Szücsi József, *O hrvatskom pitanju*. Časopis »Politika«, Pešta, 1918, broj 8–9, str. 28–29.

[132] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, str. 47.

Jedan, decenijima primjenjivan metod, da se hrvatski narod izdvoji od ostalih Južnih Slavena, bilo je njegovo proglašavanje za državopravni narod. To separiranje Hrvata poput neke privilegirane nacije na osnovi državnog, historijskog prava od ostalih južnoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj Monarhiji (ni Slovenci, ni Srbi nisu imali nikakvih državnih historijskih prava u toj državi)[133] imalo je za cilj da onemogući zajedničku južnoslavensku borbu protiv Austrije i protiv Mađarske.

Naravno da se s pomoću te specijalne, isključivo hrvatske državopravnosti nije mogla postići ni sloboda samoga hrvatskoga naroda. Naprotiv, još od donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe godine 1868 pa sve do propasti Monarhije to samohrvatsko državno historijsko pravo služilo je austrijskim i mađarskim podjarmljivačima kao pravna podloga za porobljavanje Hrvatske, za uništavanje njene nezavisnosti i slobode. Tako je jedan od glavnih eksponenata austro-mađarske vladavine nad Hrvatskom, predlažući uzakonjenje hrvatske podčinjenosti Mađarskoj putem prihvatanja Nagodbe – opravdavao ukidanje svake stvarne hrvatske samostalnosti baš hrvatsko-ugarskim državnim historijskim pravom.[134]

Takvo protujužnoslavensko izoliranje Hrvata kao državopravnog naroda prakticirali su mađarski imperijalisti čak i u zadnjim časovima Austro-Ugarske, u septembru 1918. U tom pogledu je veoma značajan članak istaknutog predstavnika »mađarsko-hrvatskog državopravnog bratstva« Szüczi Józsefa *O hrvatskom pitanju*. »... privrženici jugoslavenske misli stoje na stanovištu etnografskom, a privrženici hrvatske misli na državopravnom temelju. Jugoslavenima ne imponiraju nikakva historijska prava, oni zahtijevaju sve i svakog, koga i što obilježe kao jugoslavensko, bez obzira na prava drugih. Privrženici hrvatske misli sve tamo do najekstremnijih državopravnih pisaca stoje na temelju historij-

[133] Zagovornik državopravne Hrvatsko-ugarske nagodbe u Hrvatskom saboru 1868, Mirko Šuhaj, isticao je u svom govoru kao glavni argument baš tu »predност« Hrvata prema ostalim slavenskim narodima Monarhije: »Moje je uvjerenje, da nam je narodnost tako osigurana, kakove sigurnosti ne ima nijedno drugo slavensko pleme u monarhiji ... napokon smo izvojevali takovu autonomiju, kakove također ne ima ni jedan slavenski narod«. (Isporedi Polić, nav. djelo, II, str. 60–61.)

[134] »Hrvatski sabor ili hrvatski narod ne imađaše nikada prava predložiti kruni svojega bana; jedino smo ušli u trag tome, da je mogao bana preporučiti, no između povlasti preporučivanja i one vršenja realnoga prava tolika je razlika, koliko između dopuštaja i prava samoga. Na slični su se način, kako je u nagodbenoj osnovi ustanovljen, u čitavom novijem vijeku banovi predlagali od strane bečkih državnih ministara i uz njihovu kontrasignaturu, a prije toga od strane ugarskih kancelara, a na potonje je još morao izrično privoliti palatin kraljevine Ugarske, u čem se je manifestirala stogodišnja sveza između nas i kraljevine Ugarske. Čim je pako ta sveza u svojoj pravnoj neprekidnosti ponovno oživotvorena, čim se među banom kao glavom autonomne vlade i predsjednikom ministarstva Ugarske kao glavom zajedničke vlade mora po zahtjevu međusobnih državnih interesa sveudilj uzdržavati doticaj; čim interesi i dobro shvaćeno bratinstvo između jedne i druge kraljevine ne dopuštaju mjesta bojazni, da će nam se autonomija oskvrnuti; čim je napokon taj zajednički ministar-predsjednik za svoje čine pa i za ovaj odgovoran zajedničkom saboru, u kom sjede i naši zastupnici, nismo mogli ino van takovo imenovanje bana usloviti.« (Govor mađarona unioniste Žuvića u Hrvatskom saboru godine 1868. – Isporedi Polić, nav. djelo, II, str. 70–71).

skoga prava, pa ako ništa drugo, oni respektiraju bar pravo mađarskih *kraljeva*. I mi (Mađari, napom. V. B.) stojimo na državopravnom temelju, na istom temelju s privrženicima hrvatske misli, među nama je dakle pošten kompromis moguć, dok prema Jugoslavenima može pobijediti samo sila«.[135]

A kad se ovaj tipični predstavnik mađarskoga imperijalizma tako zdušno zalaže za državno, historijsko pravo, tvrdeći da time brani hrvatski narod i hrvatsku državu, – on to u stvari radi u sasvim drugom cilju. Evo za čim ide taj tobožnji zaštitnik hrvatskog državnog i historijskog prava, odvajajući Hrvate od ostalih Južnih Slavena kao narod koji stoji na državopravnom stanovištu. »Mislim, da se svi slažemo u tome, da su Bosna i Dalmacija vlasništvo svete Krune (mađarske države, napom. V. B.) ... Prva postavka je, da mi te zemlje uzmemo natrag na osnovi prava, koje ima sveta Kruna ... treća postavka je, da se jedinice, koje su se u toku historije formirale, ne smiju narušavati. Onima koji rišu geografske karte, skrećem pažnju na činjenicu, da naše južne zemlje imaju svoj poseban nacionalni život, koji s pravom osjećaju kao vlastiti glavni cilj i njega se ne će odreći niti će za ljubav bilo kakve genijalne ideje dopustiti, da budu okrnjene. Hrvatska sa Slavonijom, Dalmacija, Bosna s Hercegovinom, svaka pojedina među njima takva je jedinica, baš zato bi njihovo komadanje izazvalo takvu reakciju kod hrvatske i kod bosanske nacije, koja bi onemogućila unutrašnji mir Ugarske Države. ...«

»Nad Slavonijom stvarno postoje mađarska historijska prava, ali i hrvatska ... Da se Slavonija ekonomski i u pogledu prirasta stanovništva u mnogome i danas drukčije ponaša, nego Hrvatska, uzeta u užem smislu, to je izvan sumnje ...« Ali usprkos tome, ovaj eksponent mađarskoga hegemonizma velikodušno ostavlja Slavoniju Hrvatskoj i ne želi je od nje odcijepiti između ostaloga i zato, jer su »Mađari i Švabe u Slavoniji, njeni mađarski i njemački veleposjednici uvijek bili vjerni pomagači promađarske politike, pa će uz uspostavu odgovarajućih ekonomskih veza tu svoju ulogu moći u budućnosti još u većoj mjeri da vrše.«

Sasvim drukčije stoji stvar s Dalmacijom i sa Bosnom. »Današnji teritorij Dalmacije ima za sobom samo stogodišnju prošlost. Južna Dalmacija (Dubrovnik, Kotor i Korčulanski otoci) nikad nisu pripadali Hrvatskoj ... Teritorij Bosne je u prošlosti bio izložen mnogim kolebanjima, ali današnji teritorij je već 400 godina u posjedu Bošnjaka. Da su neki dijelovi današnjeg teritorija Bosne u prošlosti pripadali Hrvatskoj ili Slavoniji, to je opće poznato, ali je historijski, politički i etnografski razvitak danas već svu bošnjačku zemlju učinio homogenom. ...

Istina je, da jedan dio naše hrvatske braće traži Bosnu za sebe, ali oni uviđavniji među njima znaju da bi to s jedne strane poljuljalo hrvatski karakter nove Hrvatske, s druge strane se ipak ne mogu Bošnjaci protiv svoje volje predati Hrvatskoj.«[136] Dakle: »Bosnu treba pripojiti čitavoj Mađarskoj Državi«.[137]

[135] Szücsi, *Hrvatsko pitanje*, str. 36.
[136] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, navedeno djelo, str. 43. 45. 46. 47.
[137] Isto, str. 44.

A kad se pokazalo kao nedovoljno razvrstavanje Hrvata i Srba u dva suprotna, nepomirljiva, neprijateljska svijeta prema različitoj pripadnosti vjerskoj, kulturnoj i državopravnoj, trebalo ih je razdijeliti i suprotstaviti i jezično. Mnoštvo »studija« napisano je sa strane naših neprijatelja o razlikama između hrvatskog i srpskog jezika. I ta razorna propaganda vršena je još i godine 1918.[138] Sva ta neprijateljska »jezična« propaganda[139] i ne bi bila sama po sebi važna, da sred našeg nezdravog i zatrovanog stanja u staroj Jugoslaviji naši doktori filologije nisu godinama, sve do 1940 (*da o ustaškom periodu i ne govorimo*) *ponavljali* te tuđinske »teorije«, pišući čitave knjige o iskonstruiranim, apsurdnim i upravo smiješnim »razlikama« između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika.

Da se jezične razlike, – koje, zbog naše slabo razvijene komunikacije, postoje između pojedinih hrvatskih krajeva isto tako kao i unutar samih Srba, – ne mogu uzimati kao još jedna nacionalna suprotnost hrvatsko-srpska, – to je već davno definitivno utvrđeno, a svu apsurdnost i ovakvog suprotstavljanja Hrvata i Srba pokazali su još Vuk i Milan Petrović. »Može biti da nikako mjesto u narodu našem nije tako važno i znatno za jezik naš kao prava Boka (oko zaliva) ... u svakom se mjestu *drukčije* govori: Dobrota se počinje od samoga Kotora, tako da čovjek koji nije odande, ne može znati koje su kuće Dobrotske, koje li su Kotorske, pa Dobroćani govore sasvijem drukčije nego Kotorani; iz Perasta u Risan nema više od jednoga sahata, a u govoru je veća razlika između Rišnjana i Peraštana nego između Negotinaca i Trebinjana; Prčanjane i Dobroćane razdvaja samo zaliv, preko koga se može dozvati, i u Kotoru se svaki drugi dan na pazaru miješaju, pa opet vješt čovjek svakoga od njih, dok progovori, može poznati iz koga je mjesta. Moglo bi se reći da je, n. pr. između Rišnjana i Peraštana, uzrok ove razlike što su Rišnjani zakona Grčkoga, i što su otprije dugo vremena bili pod Turcima i miješali se više s Hercegovcima nego s Bokeljima, a Peraštani zakona Rimskoga i bili jošte od nekoliko stotina godina jednako pod Mlečićima; ali između Peraštana i (n. pr.) Dobroćana nema ni jednoga od ovijeh uzroka, i opet se u govoru razlikuju! Tako bih ja rekao da je najveći uzrok ovome što su ova mjesta koje vodom koje kamenjacima tako zatvorena, da se iz njih bez nevolje nikud maći ne može, pa se stanovnici njihovi *(a osobito žene i djeca, koji domaći jezik najviše i čuvaju)* slabo miješaju s okolnijem susjedima svojijem, nego provode vijek svako u svome mjestu; tako n. pr.

[138] Te nepremostive razlike između hrvatskog i srpskog književnog jezika isticali su čak i oni tuđinski »stručnjaci«, koji su inače »širokogrudno« priznavali neku vrstu jedinstva narodnoga, govornoga jezika.

[139] »Drugi dijalekt postao je hrvatskim književnim jezikom, a drugi srpskim književnim jezikom. A ta dva književna jezika razlikuju se povrh toga i u pisanju (hrvatski piše latinicom, a srpski ćirilskim slovima), razlikuju se i po bogatstvu riječi i po stilu, tako da uživanje, a često i razumijevanje srpske književnosti nailazi na poteškoće kod Hrvata, a hrvatske kod Srba.« (Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, navedeno djelo, str. 29.)

u Perastu ima žena od 60 godina koje se odande nikud nijesu makle.«[140] – »Onaj Srbin iz Crne Gore i onaj Srbin iz Banata govore raznim narečjima, pa ipak su jedan narod. Onaj Hrvat iz Zagorja i onaj Hrvat iz Hercegovine govore raznim narečjima, pa ipak svima izgleda sasvim prirodno što oni pripadaju istom narodu. Jer ako i ne govore istim narečjem, a ono govore istim jezikom. Međutim onaj Srbin i onaj Hrvat iz Hercegovine govore ne samo istim jezikom, nego čak i istim narečjem, – pa ipak našem zdravom razumu sad treba da izgleda sasvim prirodno, da ti Srbi i Hrvati iz Hercegovine ne čine jedan nego dva naroda! Ko nam je i šta nam je u tolikoj meri pomračilo našu nacionalnu svest, te i takve nelogičnosti primamo kao nešto sasvim prirodno? ... Na terenu našeg jezika ima raznih dijalekata. Ali te dijalektske razlike nalaze se među pojedinim oblastima našim, a dijalektskih razlika između Srba i Hrvata nema.«[141]

A na apsurdnost jezičnoga cijepanja Hrvata i Srba na bazi ekavštine i ijekavštine ukazao je Krleža, upozorivši na činjenicu, koja se zaboravlja, kako »najhrvatskiji« pisac, Ante Starčević, nikad ni jedne riječi nije napisao ijekavski, služeći se samo ekavskim, a »najsrpskiji« književnik, tvorac srpskoga književnoga jezika, Vuk Stefanović Karadžić, pisao je isključivo ijekavski.

U izazivanju suprotnosti i sukoba između Hrvata i Srba naši nacionalni neprijatelji su se često služili Bosnom. Ona je još od petnaestoga stoljeća s vremena na vrijeme bacana među Hrvate i Srbe kao »jabuka razdora«, da bi se oko nje među sobom pokrvili. »Svladavši otpor bosanske vlastele i kralja Stjepana Ostoje polovinom g. 1411. uze sada Sigismundo Bosnu komadati. On otrgne od države bosanske upravo svu donju Bosnu, te ju podijeli svojim pomagačem ... Nu ni gornje Bosne ne ostavi čitave. Oduze joj važnu rudarsku varoš Srebrenicu, te ju pokloni svomu savezniku i pomoćniku Stjepanu Lazareviću. Ovim baci kamen smutnje među Bosnu i susjednu Srbiju.«[142]

Austro-ugarski ministar Andrássy je godine 1867 ponovo nastojao da zavadi Hrvate i Srbe time, što je Bosnu i Hercegovinu htio dati Srbiji.[143] »Kada je u Salzburgu 1867 Napoleon ponudio Franji Josipu Bosnu i Hercegovinu, Andraši se nije ni najmanje obradovao toj ponudi ... On je, za svoj račun, pravio s Bosnom i Hercegovinom druge kombinacije. Te zemlje trebalo je dati Srbiji. Na taj način ... stvorila bi se stalna zavada između Srba, koji su dobili Bosnu, i Hrvata, koji su je izgubili; svaka zajednička radnja srpsko-hrvatska protiv Mađara bila bi onemogućena.«[144] Karakteristično je, da je knez Mihajlo bio pristao na ovu Andrássyjevu protujužnoslovensku političku kombinaciju. Pa iako taj plan nije

[140] Vuk, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd 1922. str. 8–9.
[141] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 20–21.
[142] v. Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, U Zagrebu, 1882. Str. 242.
[143] Isporedi Vaso Čubrilović *Bosanski ustanak 1875–1878.* Beograd, 1930, str. 177–178.
[144] S. Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihajla*, Beograd, 1933., str. 372–373.

bio ostvaren, samo pristajanje Mihajlovo uz Andrássyja znatno je za dugi niz godina pokvarilo odnose između Hrvatske i Srbije.

U neprijateljskom razdvajanju Hrvata i Srba bio je osobito rado upotrebljavan metod lažnog, hinjenog prijateljstva jedne i iste imperijalističke države čas prema Hrvatima a čas prema Srbima. To prijevarno prijateljstvo dovela je upravo do nevjerojatnoga savršenstva austro-ugarska vlada, koja je u jedno isto vrijeme bila i isključivo samohrvatski prijatelj i zaštitnik Hrvata od njihovih i svojih glavnih neprijatelja Srba u Bosni, dok je istodobno u Hrvatskoj zauzimala stav isključivih samosrpskih branitelja, huškajući hrvatske Srbe na borbu protiv njihovih zaklетih i jedinih dušmana Hrvata (za Khuenove vladavine nad Hrvatskom i istovremene Kállayeve vlade u Bosni).

Kakvu je protuhrvatsku politiku vodio ban Khuen s pomoću svojih sluganskih Srba činovnika, koji su tog najvećeg tlačitelja Hrvata proglasili »srpskom majkom«, i koji su bili motivi uloge »Khuenovih Srba« i njegova prosrpstva, lucidno je iznio Supilo u svojoj knjizi o *Politici u Hrvatskoj.*[145] Kako su ti austromađarski vlastodršci, koji su stavivši se u Hrvatskoj bezrezervno na stranu Srba protiv Hrvata, u Bosni pomagali i favorizirali Hrvate protiv Srba, o tome nam svjedoče ovi statistički podaci. Godine 1907. u Bosni i Hercegovini bilo je u austromađarskoj državnoj službi namješteno 2.368 Hrvata a 344 Srbina,[146] dakle sedam puta više Hrvata nego Srba, usprkos tome, što je pravoslavnog stanovništva bilo u Bosni dva puta više nego katoličkog.

Taktika je bila: pomagati u pojedinoj našoj zemlji one Južne Slavene, koji su tu u manjini, kako bi se s pomoću neprijateljske državne vlasti toliko ojačali, da bi mogli u službi tlačitelja efikasno da se bore protiv većine i na taj način da unište, da paralizuju svaki otpor ugnjetene većine protiv tuđinske vladavine.

Austro-Ugarska je dakle »nastojala da favorizira Srbe u Hrvatskoj i Hrvate u Bosni, samo da posije razdor između obadva plemena ...«[147]

Ovakvom svojom ulogom tobožnjega prijatelja, saveznika i zaštitnika jednih Južnih Slavena protiv drugih, Habsburška Monarhija nije išla samo za tim, da porobi i jedne i druge, nego je postizala još jedan svoj cilj: da Hrvate tlači s pomoću Srba (u Hrvatskoj), a Srbe s pomoću Hrvata (u Bosni). Takvo ugnjetavanje jednog našeg naroda sluganskо činovničkim pripadnicima drugoga pokazalo se još od vremena Bachovih husara kao najpogodnije sredstvo, da se zajednička borba Južnih Slavena za oslobođenje od Austrije razbije i onemogući i, naročito, da se Hrvati i Srbi među sobom trajno zamrze i zakrve.[148]

[145] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj.* Uredio i Uvod napisao Vaso Bogdanov. Izdanje »Kulture«, Zagreb, 1953.

[146] Isporedi *Riječki Novi List*, broj od 2. I. 1910.

[147] Iz predavanja dra Ante Mandića, održanog u Petrogradu. – Navedeno kod Milade Paulove, citirano djelo, str. 177.

[148] Vidi o tome podrobnije u drugom dijelu ove radnje, gdje se raspravlja o unutrašnjim uzrocima hrvatsko srpskoga sukoba.

Pritom ova tudinska neprijateljska politika »razdijeli pa vladaj«, kao i praksa, da se s pomoću pripadnika jednog našeg naroda vrši tlačenje drugoga, nije, nažalost, prestala s oslobođenjem južnoslavenskih naroda od Austro-Ugarske godine 1918. I poslije toga, ona je primjenjivana i sa strane hegemonističkih političara, državnika, javnih i »kulturnih« radnika i srpskih i hrvatskih. Klasičan primjer za to pruža vladavina velikosrpskih šovinista u staroj Jugoslaviji, na čelu s Nikolom Pašićem, koji je planski predavao vlast nad Hrvatskom neznatnoj manjini Pribićevićevih srpskih pristaša, i tako s pomoću Srba tlačio Hrvate, pokušavajući s mnogo uspjeha da time izazove razdor između srpskih i hrvatskih građanskih stranaka u Hrvatskoj i da je tako onesposobi za jedinstveno pružanje otpora tlačilačkoj vladavini velikosrpskih hegemonista.

No ponajnevjerojatnije i ponajnelogičnije austromađarsko sredstvo u razjedinjavanju Južnih Slavena predstavlja stvaranje posebne *bosanske nacije*. Usprkos svoj njenoj apsurdnosti, mađarsko-njemački eksperti za hrvatsko i za jugoslavensko pitanje grčevito su se držali i te svoje propagandističke tvorevine sve do propasti Monarhije, do kraja godine 1918. »Jedno je sigurno, da *bošnjačka nacija* sudjeluje u historiji kao *samostalna nacija* koja ima posebnu nacionalnu svijest i da na tome ništa nisu mogli izmijeniti nikakvi drugi stanovnici Bosne.«[149] »Iza prividnog jezičnog jedinstva hrvatsku, srpsku i *bošnjačku naciju* razdvajaju jednu od druge ovako ogromne provalije pogleda na svijet i nacionalnog osjećaja. Da jugoslavenska ideja u ovakvim okolnostima nema nikakvog opravdanja, o tome jedva da je potrebno govoriti.«[150] »Bosna je od najstarijih vremena živjela u položaju nezavisnom od Hrvatske, i ma gdje pripadala u prošlosti, ona je svoju unutrašnju autonomiju uspjela da sačuva.«[151]

Naravno da je cilj i tog stvaranja posebne bosanske nacije, – koja je nešto sasvim odvojeno i suprotno i od Hrvata i od Srba, – bio podjarmljivanje tako izolirane, nacionalno dehrvatizirane, desrbizirane Bosne Mađarskoj.[152] Ali tim stvaranjem jedne jedinstvene nacije od naroda u Bosni, – ti najveći, austromađarski negatori jugoslavenskog narodnog jedinstva pretvorili su se u ujedinitelje Hrvata i Srba u jugoslavenskome smislu, – jer spajajući u jednu nedjeljivu, monolitnu naciju žiteljstvo Bosne, – koja godine 1918 osim Hrvata i Srba drugog stanovništva po nacionalnoj pripadnosti nema, – ti imperijalistički eksponenti zapravo sami ostvaruju nacionalno, južnoslovensko jedinstvo hrvatsko-srpsko.

Ta njihova izmišljotina dakle ne samo da negira sve stoljetne njihove teorije o postojanju dva nepomirljiva, suprotna vjerska, kulturna, državopravna svijeta, koji nepremostivo dijele Hrvate od Srba, – nego ta tvo-

[149] Szücsi József, *Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju*, navedeno djelo, str. 18.

[150] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, navedeno djelo, str. 30.

[151] Szücsi, *Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju*, »Politika«, Budapest, 1918 broj 10–11, str. 25.

[152] »Sveta Kruna (Mađarska država, napom. V. B.) ... i na Bosnu ima neosporno pravo.« (Szücsi, isto, str. 25.)

revina jedinstvene bošnjačke nacije znači stvarno, suštinsko afirmiranje onoga južnog slavenstva, koje je s te iste strane svima sredstvima i teorijama razbijano i poricano.

Čini se po svemu, da historija, kada želi da kazni neku dotrajalu, preživjelu imperijalističku tvorevinu, onda najprije njezinim ideolozima oduzme pamet.

Pa ni ovakva iskrenost u »pridobivanju« Hrvata za Mađarsku, i za njihovo separiranje od ostalih Južnih Slavena, – ovim argumentima jednog od glavnih eksponenata mađarskoga imperijalizma, ne može se objasniti drukčije: »Ali apstrahirajmo sada od toga, da je jugoslavizam samo jedno sredstvo pansrbizma, nemojmo istraživati ni to, kakve veze postoje među pojedinim oblicima jugoslavizma, pa se zapitajmo samo, koju od te dvije misli trebamo mi (Mađari, napom. V. B.) u našem interesu da podupiremo? Bez kolebanja izjavljujem: hrvatsku.

Ponajprije, Hrvata nema ni tri miliona, naprotiv, Slovenaca, Hrvata i Srba ima oko jedanaest miliona. Da je lakše tri miliona ljudi smjestiti u okvire države Svetoga Stjepana, nego jedanaest miliona, to je jasno.«[153]

U imperijalističkom jeziku mađarskih hegemonista »smjestiti u okvire države Svetoga Stjepana« znači isto što i podvrći vlasti mađarske države. Zato dakle treba Hrvate kao posebnu, separatnu naciju svima sredstvima odvojiti od Slovenaca i od Srba, da bi ih Mađarska tako izolirane lakše i sigurnije mogla podjarmiti ili držati u potlačenosti.

No ipak sve to nelogično, nedosljedno, često sasvim apsurdno pa gotovo i suludo cijepanje Južnih Slavena čak i na bošnjačku naciju, to sijanje mržnje, razdora i neprijateljstva među našim narodima – nije značilo nezrelu, naivnu, besmislenu propagandu, koja bi morala biti neefikasna već i zato, jer je često dolazila u direktan sukob sa zdravim razumom. Ako se ima u vidu, da se, pod pritiskom neprijateljskog državnog aparata, njegove policije i njegove cenzure[154] decenijima na teritoriju Monarhije ništa drugo nije moglo da napiše osim tih njemačko-mađarskih laži o hrvatsko-srpskim odnosima, – onda je to bezumno huškanje dvaju bratskih naroda jednoga protiv drugoga moralo imati tragičnih posljedica. Mnogi dobronamjerni Hrvat ili Srbin ili Bosanac, zato jer godinama ništa drugo nije čuo i nije mogao čuti, – napokon je povjerovao u te sistematski ponavljane protujužnoslavenske propagandističke laži kao u istine. To više, jer je neprijateljska država uvijek znala da stavi u službu te svoje propagande i domaće sinove, koji su ponajviše s propovjedaonica, a često i sa katedra i s novinskih stubaca svoj vlastiti narod uvjeravali, da su Hrvati Srbima a ovi Hrvatima uistinu vječni i zakleti neprijatelji.

Isto takvo bilo je i držanje Talijana prema Južnim Slavenima sve do najnovijeg vremena. Tako su, – da pomenemo samo najdrastičnije sliè-

[153] Szücsi, na istom mjestu, str. 35.

[154] »Austrijska štampa, iskorišćujući vješto situaciju, što narod u otadžbini nije mogao da protestira, bez prestanka je pisala, da su Hrvati protiv Srbije i da su joj oni dindušmani.« (Paulova, navedeno djelo, str. 22.)

nosti između austro-mađarske i talijanske politike prema nama – u Prvom svjetskom ratu i Talijani prikazivali sebe za isključive prijatelje Srba, s kojima ih vežu zajednički interesi protiv Hrvata, – a Hrvate su uvjeravali, da su jedino njihovi prijatelji i zaštitnici protiv jednih i istih neprijatelja Srba.

Pretvarajući se na jednoj strani kao prijatelji Srbije i pobornici njenog proširenja i njenog izlaza na more, – oni su u stvari činili sve, što je moglo da posluži upropašćavanju i uništavanju Srba. S jedne strane se »... u oficijelnoj talijanskoj propagandi ozivao ton, koji je pokazivao, da Italija perhorescira stvaranje jedne jugoslavenske države i zato dijeli Hrvate od Srba i Slovenaca. Srbi su u talijanskom zrcalu bili dobri saveznici, Hrvati i Slovenci – Austrijanci. Austro-Ugarska je prema talijanskom prikazivanju poslavenila talijanske zemlje, Trst, Goricu i Dalmaciju, jer je tobože favorizirala Hrvate i Slovence, koji se sada uspješno za nju bore i stoga su oni neprijatelji, na koje se ne treba obazirati. Time je Italija nastojala da utire sebi moralni put za okupaciju hrvatskih i slovenačkih krajeva. Ta teza držala se konstantno u njezinoj političkoj propagandi za čitavo vrijeme rata, a i kasnije u doba mirovne konferencije.«[155] S druge strane: »U Albaniji ne bijaše stanica za prehranu, tu nije bilo priprava za srpski uzmak, ni od Srbije, ni od Saveznika. Tek kad je već nastala katastrofa, počeše se Saveznici dogovarati radi intervencije. Dogovoriše se, da će Engleska i Francuska dati hranu, a Italija da će preuzeti dopremu hrane umirućim srpskim četama na albansku obalu i prijevoz srpske vojske na ostrvo Krf i u Bizertu.

Način, kako je Italija izvršila tu svoju misiju, može se nazvati gotovom izdajom. Srpska je vojska užasno stradala od glada i napora. Najveća srpska hekatakomba bijahu mladi novaci, sve 18 do 21 godišnjaci, njih otprilike 30.000, koji izginuše ponajviše putem od zime i glada već u Albaniji. Tu, tako reći djecu, poveli su iz Prizrena najprije u Bitolj, a odande, mjesto da se sklone u Grčku, postadoše žrtvom opće desorganizacije, u kojoj je izdana zapovijed, da ih odvedu u Tiranu, a kad su uz strašne patnje onamo stigli, Italija je odbila, da ih ondje ukrca, i prisilila ih je na nov pohod čak u Valonu. (Prema ispitivanju nabrojeno je od 27.143 novaka iz godine 1915. u svibnju godine 1916. još 7.190, dakle ih je poginulo tri četvrtine.)

Svi Srbi bez razlike, vojska i civilno stanovništvo, dođoše do dubokog uvjerenja, prema događajima, koji su im se odigravali pred očima, da je postupak Italije bio promišljen, da se Srbima svijesno nije davala pomoć ni hrana, i da se svijesno zadržavao transport, da bude zarobljena i da propadne srpska vojska.

Italija se nadala, da će tako nestati srpske vojske i da će se tako lakše ostvariti njezin program na Jadranu.

Srbi, vojnici i pojedini inteligenti bez razlike, pričali su, kako su vidjeli, gdje prolaze talijanski transporti u San Giovanni di Medua i u Drač, puni živeža, ali njihovi zapovjednici su imali striktan nalog, da

[155] Paulova, navedeno djelo str. 90.

iskrcaju svoj tovar za nekoliko sati, a kad to nije bilo moguće, morali su s čitavim tovarom otploviti natrag. Što više, Talijani su radije potapali svoje vlastite lađe, pune živeža, nego da ga dadu srpskoj vojsci.«[156]

Isto tako »iskreno« bilo je i talijansko prijateljstvo prema Hrvatima. »Na drugoj strani propagirali su talijanski agenti u Evropi, a također i kod emigranata, ideju hrvatsko-slovenske države, koja bi bila u blizim i dobrim odnosima s Italijom tako, da bi na njezin prijesto došao Savojski princ ... Talijanski su emisari pripominjali Hrvatima, da su oni katolici baš kao i Talijani, da imaju zapadnu katoličku kulturu ...« – A u isto vrijeme ta ista »Italija je u štampi i privatnim razgovorima laskala, mistificirala, nagovarala idući za tim, da se austro-ugarski Slaveni prikažu kao quantité négligeable, koji zaslužuju, da ih Srbija i Saveznici žrtvuju.« – »Talijanska je žurnalistika teško mogla da se otrese starih, ukorijenjenih predočaba, da su napose Hrvati živalj sklon Austriji, čime je ona već čitave tri godine obrazlagala talijansko pravo na okupaciju hrvatskih zemalja.«[157] – »Talijanska je vlada pokazivala neku pripravnost da pušta na slobodu samo pravoslavne Srbe, i to najviše iz Vojvodine, a donekle iz Bosne i Hercegovine. Hrvate i Slovence nije htjela da oslobađa, a odlučno je odbila svaki zahtjev, da oslobađava one, koji su bili iz zemalja Londonskog ugovora. Talijansku vladu očito je vodila politička tendencija. Kako je vazda tvrdila, da su Hrvati i Slovenci vjerni Austriji, nastojala je da uguši svaki pokret s njihove strane, po kojem bi se moglo suditi, da Hrvati i Slovenci hoće da se oslobode od Austro-Ugarske. ... Bilo je prema tome nemoguće i pomisliti, da bi Italija dopustila, da se na talijanskom frontu organizira jugoslavenska jedinica sa svojim nacionalnim karakterom, jer bi takva jedinica bila živi dokaz, da se Jugoslaveni bore za svoje oslobođenje. ... To pitanje zarobljenika pokazivalo je jasno, da čitava akcija Rimskog kongresa služi Italiji jedino kao predmet iskorišćivanja za njezine posebne svrhe.«[158]

A kada su se poslije pada Srbije sve južnoslovenske zemlje našle pod okupacijom neprijateljske njemačke i mađarske države, poput Austrije i »Italija je neprestano lansirala u svijet vijesti o neprijateljstvu Hrvata i Srba.«[159]

Najdrastičnije se otkrio smisao tog samohrvatskog i samosrpskog prijateljstva naših nacionalnih neprijatelja u Drugom svjetskom ratu, kada su njemački i talijanski fašistički okupatori tvrdili i srpskoj i hrvatskoj strani, da su isključivo njeni prijatelji i zaštitnici, i da sve što rade čine samo zato da Srbe brane od Hrvata, a Hrvate od Srba, – a u isto to vrijeme su naoružavali i četnike, da kolju Hrvate, i ustaše da istrebljuju Srbe.

Mi danas možemo ne samo na osnovi pisane historije, nego i na bazi vlastitog iskustva i neposrednog zapažanja da budemo sasvim na čistu

[156] Isto, str. 136–137.
[157] Paulova, navedeno djelo, str. 90, 91, 444.
[158] Isto, str. 445–446.
[159] Isto, str. 121.

s dvjema važnim činjenicama: tko nas je nacionalno razdvajao i zašto? Razjedinjavale su nas i suprotstavljale jedne drugima tuđinske, nama neprijateljske države, da bi nas porobile pa i sasvim uklonile i uništile.

Sve teorije i ideologije o našim međusobnim suprotnostima i nepremostivostima izmislili su i podržavali glavni neprijatelji i Hrvata i Srba i svih Južnih Slavena uopće; oni su nas među sobom zavadili, sukobili i zakrvili, da bi s pomoću nas samih postigli svoj glavni cilj: da nam spriječe nacionalni opstanak, da nam onemoguće slobodnu, nezavisnu narodnu egzistenciju u našoj vlastitoj domovini, da nas zbrišu kao narod sa svoga porobljivačkog, imperijalističkog puta.

Neprijatelji naših naroda oduvijek su išli za tim, da nas prvo razdvoje, rasitne, a onda pregaze, unište i istrebe. Da nas prvo razdijele na dva suprotna, neprijateljska tabora: vjerska, kulturna, nacionalna, – da nas naoružaju (i idejno i fizički) i nahuškaju jedne protiv drugih i da nas tako bace u bratoubilački rat do samouništenja.

Za čim su išli u krajnjoj liniji njemački imperijalisti, to je jasno uočio još Miletić, dozivajući našim narodima u pamet sudbinu Polapskih Slavena: »Dokle će slavenska manja plemena, a naročito na Jugo-Istoku, igrati historiju polapskih Slavena, koje su Nijemci dotle jedno na drugo dražili, jedne drugima lovili, dok ih nisu sve u vigove svoje uhvatili i ponemčili?« Ili pobili.

Taj krajnji cilj se u nekoliko mahova otkrivao za posljednjih stotinu godina, od kada su mađarski, njemački i talijanski imperijalisti bili odlučili da nas uklone s puta svoje ekspanzije. Tako su godine 1848 predstavnici mađarske feudalne vlade izdavali zapovijedi plemićkim komandantima svoje vojske, da u Vojvodini istrebe i satru buntovnički srpski seljački narod. A Austrija je te iste godine svoje saveznike, vojvođanske Srbe, ostavljajući ih bez svake pomoći, svijesno i planski prepuštala, da ih likvidiraju čete mađarskih spahija.

Neprijateljska težnja za uništenjem i istrebljenjem južnoslavenskoga življa još vidljivije se pokazala u Prvom svjetskom ratu.[160]

Ta nakana Nijemaca dobila je tada i svoju prvu otvorenu formulaciju, kada je njemački general Conrad Hötzendorf, šaljući iz Bosne Srbe i Hr-

[160] »Pošto su pregazili Srbiju 1915. g. Austro-Mađari su se okomili i na ostalo jugoslovensko stanovništvo, a naročito na srpsko van Srbije, t. j. na svoje rođene podanike. Najgroznija zvjerstva izvršena su u Bosni i Hercegovini, Boci Kotorskoj i Sremu. Srbi su ubijani i vešani bez suda na hiljade. Vešali su čak i najmiroljubivije ljude, samo zato što su Srbi. Vojska i policija ove srednjevjekovne države imala je grozan zadatak, da veša srpske sveštenike iz bosanskih krajeva, koji su blizu Srbijine granice i da ih vešaju na stanicama i pored željezničkih pruga da bi na taj način zastrašili stanovništvo.« (Cvijić, *Članci i rasprave*, II, 155–156.) – Već u austromađarskom ratovanju 1914–18. »zabilježena su smaknuća, gdje su osuđenici pali kao žrtva puke vojničke samovolje. Ali time se Austro-Ugarska nije zadovoljila. Srbi su morali da okajavaju svoju srpsku narodnost kao narod, svi bez razlike, i to gubitkom svega, što znači za čovjeka porodica, porodična sreća, osobna imovina i građanska prava. Oblasti su počele da ispražnjuju srpske krajeve i da šalju srpsko stanovništvo u »internirske logore«, gdje se umiralo od zime i glada ...« (Paulova, navedeno djelo, str. 5.)

vate na Srbiju, izjavljivao: »Neka se svinje međusobno požderu« (»Die Schweine sollen einander auffressen«).[161]

Ali što su nam ti naši neprijatelji željeli, što su s nama smjerali, postalo je bjelodano za svakoga tek u ovom drugom svjetskom ratu. Ono što je hitlerovska Njemačka učinila s nama raseljavajući i satirući Slovence, zaštićujući i osiguravajući svojim tenkovima ustaše dok su ovi, pod njenim pokroviteljstvom vršili masovni pokolj prvo nad srpskim, a onda i nad hiljadama hrvatskoga naroda, naoružavajući u Hrvatskoj ustaše da iskorijene Srbe, a u Srbiji četnike da istrebe Hrvate; ono što su talijanski fašisti napravili od naših krajeva i od našeg naroda, ono kako nam je kontrarevolucionarna Mađarska otela i Međimurje i Bačku, i kako je palila i žarila po Vojvodini strijeljajući i daveći u Dunavu naš svijet i hrvatski i srpski, bez razlike – sve to konačno je uvjerilo i zadnjeg našeg čovjeka o tome, kakvu su nam sudbinu pripremali i željeli oni, koji su nas vjekovima dijelili na posebne, suprotne, neprijateljske vjere, kulture i nacije, što su smjerali s nama ti sijači razdora, koji su prvu, fašističku priliku upotrebili na to, da pokušaju, da nas definitivno i potpuno zatru, pokolju i iskorijene. Nijemci zato, jer smo im smetali u njihovom prodiranju na istok, Talijani zato, jer su još od venecijanskih vremena težili da zavladaju našom, istočnom obalom Jadrana i njenom pozadinom, Mađari zato, jer su megalomanski željeli da se preko nas prošire, da zagospodare Jadranom i Balkanom.

[161] Isporedi Đuro Szabo, Stari Zagreb, str. 261.

B)

UNUTRAŠNJI UZROČNICI HRVATSKO-SRPSKOGA SUKOBA

Postojanje klasnih suprotnosti i ugnjetačkog političkog vladavinskog sistema kao osnovni uzroci nacionalnom sukobu

Iz onoga, što je izloženo u prvome dijelu ove radnje, vidi se da je svake vrste razdvajanje i razjedinjavanje Južnih Slavena (i političko, i vjersko, i kulturno) vršeno na inicijativu, u interesu i uz podršku tuđinskog antijugoslavenskog faktora, naših nacionalnih neprijatelja.

Ali taj tuđinski razorni rad niti bi imao onoliko uspjeha niti bi tako dugo trajao, da nije iznutra, među samim Južnim Slavenima, nalazio čvrstog i trajnog oslonca i sprovodnika. Svakom uspješnijem i trajnijem sijanju razdora među nama sa strane tudinaca služila je kao podloga naša unutrašnja, ekonomska, društvena i politička stvarnost. Naše razjedinjavanje izvana nikada ne bi poprimilo takve omjere, da se nije zasnivalo na onim društvenim i političkim suprotnostima, koje su nastajale i održavale se iznutra, u samoj historijskoj stvarnosti Južnih Slavena.

Do takvog untrašnjeg sukobljavanja dolazilo je, naravno, samo ondje, gdje su različiti južnoslavenski narodi živjeli zajedno u sklopu jednog i istog klasnog društva, i tako bili zahvaćeni njegovim protuslovljima i razdirani njegovim suprotnostima. I kod nas i svagdje drugdje neminovni preduvjet za javljanje nacionalnih trvenja sastoji se u postojanju klasne podvojenosti i rascjepkanosti, u čemu se nalazi i jedan od glavnih razloga, što u neizdiferenciranom, besklasnom društvu nije moglo biti ni nacionalnih protivnosti.

Nacionalni sukob unutar jedne zemlje javlja se isključivo zbog nacionalnog ugnjetavanja, a stvarni sadržaj svakog takvog ugnjetavanja čini ekonomsko, socijalno i političko tlačenje, što ga izrabljivačka, ugnjetačka klasa, koja pripada jednom narodu, vrši nad pripadnicima nekog drugog naroda.

Kad, na primjer, mađarski feudalac izrabljuje ekonomski i tlači i obespravljuje socijalno i politički mađarskog kmeta, onda je to evidentno klasno ugnjetavanje; a kada se zbog toga mađarsko seljaštvo buni protiv mađarskoga plemstva, onda je to očita klasna borba. Ali kada poljski feudalci na isti način podjarmljuju rusko seljaštvo, ili njemački slovenačko, ili turski srpsko, – onda to isto klasno tlačenje dobiva vid nacionalnog ugnjetavanja, a klasne protivnosti i klasna borba, koja se među njima razvija, nužno se pretvara u nacionalni sukob.

Takvo pretvaranje klasnog sukoba u nacionalni nastaje naročito ondje, gdje u istoj zemlji, u istom klasnom društvu žive dva naroda, koja su uz nacionalnu razliku razdijeljena među sobom još i time, što izrabljivačka, ugnjetačka klasa pripada isključivo jednom narodu, dok čitav drugi narod sačinjava potlačenu, obespravljenu klasu.

Historijski ponajpoznatiji takav odnos između dva naroda jest onaj u Srbiji uoči Prvoga ustanka, gdje su u to doba svi Srbi, među kojima nema ni jednoga feudalca, potlačena, obespravljena raja, dok su ugnjetači i spahije isključivo Turci.

S obzirom na javljanje hrvatsko-srpskoga sukoba, klasičan primjer takvih historijskih odnosa pruža Hrvatska XVI i XVII stoljeća, u doba formiranja Vojne Granice. Tada ispod i ispred Turaka u Hrvatsku dobjegli i na području Vojne Granice naseljeni Srbi stupaju u ekonomsko-društvene i političke odnose sa Hrvatima pod uvjetima, u kojima sav taj srpski narod sačinjava neplemićku, seljačku masu, a feudalci su po narodnosti isključivo Hrvati.

Klasne suprotnosti, koje su nužno prouzrokovane odnosom između dva naroda takvog protivnog socijalnog sastava, ubrzo su morale poprimiti vid nacionalnog sukoba između Hrvata i Srba.

Tu, na tom području Hrvatske, sred takvih klasnih suprotnosti, nastali su prvi ozbiljni hrvatsko-srpski sukobi, dok na čitavom ostalom južnoslavenskom teritoriju, na kome Hrvati i Srbi nisu došli jedni prema drugima u takve protivne društvene odnose, nema traga njihovu međusobnom trvenju i neprijateljstvu.

I kasnije svi stvarni izvori i korijeni hrvatsko-srpskih protivnosti nalazili su se samo u takvim historijsko-društvenim situacijama, u kojima su postojale slične klasne suprotnosti između jednih i drugih. Ta, na osnovi takvih društvenih odnosa stvorena netrpeljivost i mržnja, vezana za jedan uži konkretni zajednički historijski teritorij, razdiran klasnim protivnostima i klasnom borbom, uvijenom u nacionalno ruho, – samo će se generalisanjem prenositi izvan područja takvih odnosa i s vremenom obuhvatiti »sve« Srbe i »sve« Hrvate.

Uz tu suprotnost između ugnjetačke i potlačene klase, tu u Vojnoj Granici na teritoriju Hrvatske javit će se još jedan klasni uzročnik hrvatsko-srpskog nacionalnog sukoba. U daljem razvoju i diferenciranju društva ubrzo će se i unutar Srba formirati jedan viši, vladajući sloj, koji će svoju egzistenciju zasnivati na izrabljivanju srpskog seljačkog naroda u Granici, na koji su, kao na seljaštvo nastanjeno na hrvatskom feu-

dalnom području, polagali pravo i hrvatski svjetovni i crkveni izrabljivači. Tada otpočinje ona stoljetna, u suštini isto tako klasnim motivima vođena borba dviju suparničkih ugnjetačkih klasa, srpske i hrvatske, zbog otimanja oko eksploatiranja jednog i istog seljaštva. I ta konkurentska klasna borba ispoljavat će se kao nacionalni sukob između Srba i Hrvata.

Takve, dvostruke klasne suprotnosti (sukob tlačilačke klase s ugnjetenom i međusobna konkurentska borba dviju izrabljivačkih klasa) ostat će glavnim izvorom nacionalnoga trvenja za sve vrijeme postojanja klasnoga društva; nakon ukidanja feudalizma, kapitalistički poredak će sa svojim još oštrijim klasnim protivnostima samo potencirati i nacionalne sukobe, zasnovane na njima.

Osim neposrednog klasnog ugnjetavanja i međusobne klasne borbe, – nacionalne sukobe između Hrvata i Srba izazivalo je još i postojanje ugnjetačkog političkog sistema, koji je u obliku klasnog državnog aparata vladao nad Hrvatima i nad Srbima, koji žive pod istim državnim uređenjem.

Tu su postojale tri varijante: 1. ili je nosilac i predstavnik tlačilačkog političkog sistema bio viši, izrabljivački društveni sloj srpski; 2. ili je to bila hrvatska vladajuća klasa; 3. ili su to bili ujedinjeni hrvatskosrpski, »jugoslavenski« izrabljivači naroda.

Vladavinski sistem klasne države bio je protunarodan; on je stvarno tlačio i obespravljivao sve svoje podanike, i srpski i hrvatski narod podjednako, i zbog toga bio od naroda omrznut, jer ga je on osjećao kao svoga tlačitelja i neprijatelja.

Ali kada su nosioci (ili sluge) tog neprijateljskog državnog sistema bili vlastodršci srpske narodnosti, hrvatskom narodu se pričinjalo da ga to goni, tlači, da mu ugnjetava slobodu cio srpski narod, Srbi kao takvi. I obratno, kada su predstavnici takve državne vlasti bili hrvatski »činovnici«, Srbi su smatrali da ih zato, jer su Srbi, ugnjetavaju njihovi nacionalni neprijatelji Hrvati. A kada je takva vlada bila obojena jugoslavenski, kada su joj služili i hrvatski i srpski režimlije zajedno i ujedinjeni, – obadva naroda su se odbijala i od takvog, porobljivačkog jugoslavenstva i od svakoga narodnoga jedinstva kao najvećega zla i, naravno, međusobno se udaljavala i suprotstavljala.

Sve tri navedene varijante javile su se još u feudalno doba.

Vladavinski sistem nije bio manje ugnjetački i neprijateljski prema narodu ni pod kapitalističkom klasnom državom. I on je bio nošen pripadnicima ili hrvatske, ili srpske, ili obadvije izrabljivačke klase, pod firmom jugoslavenskom. I ta kapitalistička vladavina djelovala je iz istih uzroka isto tako razorno, razjedinjavajući i suprotstavljajući Srbe i Hrvate.

Klasna vladavina i hrvatske i srpske izrabljivačke klase, koje su sačinjavale neznatnu manjinu hrvatskog i srpskog naroda, bila je neprijateljska i prema jednom i prema drugom narodu; motivi, ciljevi i interesi

one klasne borbe, što su je ti izrabljivači vodili ili protiv potlačenih narodnih masa ili među sobom – bili su suprotni interesima naroda. Zbog toga su ti izrabljivači naroda morali prikrivati prave, sebične, klasne uzroke svoga protusrpskog ili protuhrvatskog držanja. Hrvatski feudalci su svoj sukob sa srpskim seljaštvom prikazivali hrvatskome seljačkome narodu kao borbu koja se vodi u interesu i u obranu hrvatstva, a srpski viši vladavinski sloj je svoje protunarodno služenje Austriji u cilju porobljavanja Hrvatske i svoje otimanje oko izrabljivanja srpskoga naroda krstio najsvetijom obranom pravoslavne vjere i srpske nacije.

Takvim svijesnim stoljetnim prikrivanjem pravih uzročnika hrvatsko-srpskoga trvenja i razdora protunarodne ugnjetačke klase su napokon uspjele da svoju klasnu borbu, vođenu u sebične svrhe, pretvore i prošire u opći nacionalni sukob hrvatskoga i srpskoga naroda.

DIO PRVI

U FEUDALNOM PÈRIODU

Poglavlje prvo

KLASNA BORBA U FEUDALNOM DRUŠTVU KAO IZAZIVAČ RAZDORA IZMEĐU HRVATA I SRBA

I

Sukob vladajuće izrabljivačke klase s potlačenom

1. U Vojnoj Granici

Još prije dolaska Habsburgovaca, već potkraj XV stoljeća, neki ugarski kraljevi – uviđajući da se uspješna obrana zemlje ne može temeljiti na obespravljenim, potlačenim kmetovima, jer ovi niti su htjeli, niti su imali zašto da brane seljaštvu neprijateljsku feudalnu državu, koja im osim ugnjetavanja i tereta nije pružala ništa – počeli su u pograničnim krajevima nastanjene Srbe pridobivati i nagrađivati za protivutursko ratovanje, oslobađajući ih izvjesnih podavanja, naročito plaćanja desetka katoličkoj crkvi.

Bečki dvor je, nakon izbora Habsburga za ugarsko-hrvatskoga kralja (1527), ovo povlašćivanje Srba na pograničnom teritoriju provodio po unaprijed točno utvrđenom planu i s jednom ustrajnom dosljednošću i sistematičnošću.

Da bi onaj srpski živalj, koji je tokom šestnaestog i sedamnaestog stoljeća u velikim masama bježao ispod i ispred Turaka domamila sebi i da bi ga zadržala u pograničnim krajevima, Austrija je tim, na hrvatski teri-

torij dobjeglim Srbima davala velike povlastice. Te povlastice su, pored prava slobodnog ispovijedanja vjere i izbora starješina, oslobađale Srbe seljake svih onih tereta i dužnosti, kojima je bilo podloženo ostalo stanovništvo tada feudalno uređene Hrvatske. Na taj način ovaj srpski elemenat dobio je neku vrstu svoje samouprave, bio je izuzet ispod svake vlasti domorodnoga hrvatskoga plemstva i svećenstva, te nije morao davati domaćim plemićima i katoličkoj crkvi ni jednu od mnogobrojnih feudalnih dažbina, među kojima su najteže bile: desetina biskupu i devetina vlastelinu. Osim toga taj pravoslavni živalj nije bio dužan služiti, kulučiti domaćoj vlasteli. Sve te dalekosežne povlastice Austrija je prvobitno davala samo zato, da bi pridobila Srbe za ratovanje protiv Turaka.

Nešto zbog povlastica, a nešto zbog zajedničke vjere, s ovim pridošlim Srbima ubrzo su se sjedinili i oni pravoslavci, koji su se od ranije nalazili na teritoriju Hrvatske. Na taj način u hrvatskim pograničnim krajevima obrazovale su se velike skupine pravoslavnoga stanovništva, koje i zbog svoga broja i zbog vojničke organiziranosti počinju igrati značajnu ulogu u povijesti Hrvatske.

Oslobođenje od feudalnih podavanja dalo je povoda javljanju klasnog sukoba između doseljeničkog puka i domaćega plemstva, koje je s pravom zahtijevalo, da i srpsko seljaštvo, što živi na njegovom feudalnom posjedu bude na osnovi postojećeg zakonitog državnog i društvenog uređenja podvrgnuto istim onim kmetskim podavanjima, koja su u feudalnoj državi morali podnositi svi seljački podložnici.

Na tim suprotnostima razvit će se teška stoljetna borba između doseljenih Srba i predstavnika hrvatske feudalne klase, jer je s jedne strane životna egzistencija feudalaca zavisila gotovo isključivo od seljačkih dažbina, a s druge strane graničarsko stanovništvo uz vršenje vojničke dužnosti o svom ruhu i kruhu i uz ispunjavanje ostalih sve većih obaveza prema kralju i centralnim austrijskim vlastima i prema predstavnicima svoje pravoslavne crkve nije imalo više otkud da plaća i da podnosi feudalne terete još i prema domaćem plemstvu i katoličkim biskupima. Feudalna podavanja su dakle i za jedne i za druge predstavljala glavno životno pitanje. Zbog toga je čitavo XVII i XVIII stoljeće ispunjeno očajničkim otimanjem srpskog graničarskog puka od pokmećivanja i upornim, nepomirljivim nastojanjem hrvatskoga plemstva i katoličke crkve, da, braneći svoja klasna i ustavna prava, doseljenike pretvore u podložnike hrvatske feudalne države i da ih primoraju na vršenje svih zakonom određenih kmetskih obaveza. Jedna za drugom nižu se tužbe srpskih doseljenika protiv nasilnog utjerivanja crkvene desetine i ostalih dažbina sa strane katoličkih biskupa i hrvatskih feudalaca, a za sve to vrijeme neprestano se ponavljaju i ogorčeni protesti hrvatskog plemićkog sabora protiv nezakonitog izuzimanja graničarskog stanovništva ispod podaničkih i kmetskih tereta.

Oko 1604. god. »... tuži se sav red velikašah, da i plaćeni vojnici, i satnici granicah, i njihovi podsatnici, bez pitanja gospoštinah, otimlju i poseduju zemlje, i na njih koga god naseljuju i brane. – Ovako se naseljivaju po Hervatskoj i Slavonii Vlasi što-no nedavno iz Turske amo do-

došc. – Ustanovljuje se: da se od onih svih desetina i za gospoštine devetina; Vlasi Hervatske i Slavonie, u pogledu zemlje na kojoj su, neka budu podložni gospoštinam i neka ona plaćaju; neka njegovo veličanstvo pozove nadvojvodu Ferdinanda ... da dotične proti njihovoj zemaljskoj gospodi nebrani«.[162]

»Pošto se »Vlasi« nastaniše na posjedima hrvatske vlastele, trebalo bi, da snose sve terete poput drugih kmetova. Zato su Hrvati tražili da i »Vlasi« plaćaju porez (»diku«) kralju, zatim daću (»dimnicu«) Hrvatskoj, desetinu biskupu i devetinu vlastelinu, a povrh toga da obavljaju običajne službe vlastelinu.« – U jednoj predstavci hrvatskih staleža kaže se između ostalog i ovo: »Prije dolaska u Hrvatsku bijahu Vlasi u Turskoj kmetovi spahija. Zašto dakle da ne kmetuju i sada.«

»Tako je Sabor u Požunu g. 1604. primio zahtjev hrvatskih nuncija, da »Vlasi«, koji se doseliše u Hrvatsku, moraju zagrebačkom biskupu plaćati desetinu, a vlasteli služiti kao kmetovi i davati devetinu. I sabor u Požunu g. 1613 u 39. članku određuje, da »Vlasi« moraju postati kmetovi one vlastele, na čijim se posjedima nastaniše.«[163]

O zakonima, što ih je Ferdinand II izdao 1630 god. Ratkaj iznosi: »Po tom zakoniku, oni su se Vlasi oko god. 1600 iz Turske u Hervatsku doklatili; oni su državna u državi; od vlastelinah i oblastih kraljevine posve neodvisni; zemlju na kojoj prebivaju imaju vlastničtvom i mogu je prodati.«[164] – »Naseljavani su istina po pustim zemljama, ali se redovno, pošto ih obrade, javljaju vlasnici, vlastela i katolička crkva, i traže desetinu i robot. Oni se protive, nastaju duge prepirke, kašto i borbe između doseljenika i starinaca, i vojnički zapovednici i austrijski dvor bili su na strani doseljenika, jer su im bili potrebni kao vojnici za zaštitu granice ... A ekonomska i verska borba za sve to vreme i docnije skoro nije prestajala.«[165]

Sam Starčević ovako opisuje uzroke i manifestiranje tog sukoba između dobjeglih Srba i hrvatskih svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika: »Suvišno bi bilo dokazivati, da domaće oblasti (vlasti) za uzderžati svoja prava i svoj ugled, da popi zapadne cerkve iz sebičnosti, da vlastelini, mnogi od potrebe, da svi ovi kako i drugi stanovnici kraljevine iz meržnje proti beguncem i njihovoj pasmini, svakom prigodom, i navlaš gaziše one povlastice ...«[166]

Veoma je značajno, da su hrvatski svjetovni i crkveni feudalci ovaj svoj klasni sukob sa srpskim seljaštvom od samog početka prikazivali kao borbu u obranu katoličke vjere, kako bi i pred vlastitim hrvatskim seljačkim narodom prikrili prave, sebične, staleške, protuseljačke uzroke svog neprijateljstva prema srpskom puku. »U Skupnu saboru god. 1751 predložiše Hrvati kraljici, »za izveršenje zakona 1741. 46., budući se vla-

[162] Ante Starčević, *Djela*, knj. III, str. 170.
[163] Dr. Rudolf Horvat, *Osebujna Tristogodišnjica, Povlastice pravoslavnim doseljenicima u Hrvatskoj.* »Obzor«, god. 1929, br. 51.
[164] Isporedi Ante Starčević, nav. djelo, str. 174.
[165] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 205–206.
[166] Starčević, nav. djelo, str. 186.

dike ili odpadnički da – biškupi, jedan u Plaškom, drugi u Kostanjici, tretji u Pakracu, ne samo neusteżu od svojih običnih i prirodjenih si bezzakonjah, nego na veliku sablazan vernikah i na večnju pogibel mnogih tisućah dušah, nastoje svoje cerkve pomnožati ... to prose staleži i redovi, da se ovi biškupi udalje; da se zak. 1723. 85. i 1741. 46. takojer na dolnje Posavje protegnu; i da se povlastnice udeljene Vlahom na štetu krune, *katoličanske vere*, ili koga drugoga, ništetnimi proglase.« ... U skupnu saboru 1764. nanizaše Hervati brojanice starih i novih tužbah i prošnjah pak zaključuju: ... ako sva ova motrimo, jasno biva da je ovo, kako se vidi iz zakona 1604., 14. tudje odpadničtvo, skoro na istom stupnju s verom u ovih zemljah gospodujućom. Zato nas obuzimlje temeljit strah, da će napredak ovoga tako velika, od moskovskih granicah do Adrie protežućeg se, vlastju metropolite deržana tela, s vremenom *našu veru* i deržavu posve udušiti ...«[167]

Još jedan važan razlog zaoštravanju i ovakvom prikazivanju prvih hrvatsko-srpskih sukoba bio je u tome, što su hrvatski seljaci-kmetovi, da bi se i sami oslobodili kmetskog podložništva prema svojim dotadanjim gospodarima, počeli prelaziti na pravoslavnu vjeru i spojivši se tako i izjednačivši s ostalim, feudalnih tereta oslobođenim graničarskim seljačkim stanovništvom, s »Vlasima«, poslije takvih prijelaza odbijali dalje vršenje podložničkih dužnosti. »... Dakle puk (hrvatski, napom. V. B.) bez svake obrambe, svakomu žertvovan vidi da Vlasi imaju svoju zemlju; da od nje ne plaćaju niti ne služe; da kad moraju u rat, lahko se mogu ukloniti; da izabiru svoje poglavare koji ih zaklanjaju, da mogu bez straha krasti i otimati. To gledajuć, ništa ne mogaše biti naravnie nego da se mnogi nevoljnik, za poboljšati svoje sdvojeno stanje *u Vlahe pomešao i time prestao biti kmetom.*«[168]

Da bi se to prelaženje hrvatskih kmetova spriječilo i da bi se oni odvratili od takvog miješanja sa »Vlasima«, hrvatsko plemstvo i feudalna katolička crkva stali su na sve načine ocrnjivati doseljene Srbe i njihovu pravoslavnu vjeru, prikazujući ih kao najstrašnije bezbožnike i glavne, zaklete neprijatelje katoličkog hrvatskog naroda. Izmišljajući o njihovom porijeklu, njihovom životu, moralu i karakteru najgroznije i najnevjerojatnije stvari, crkveni i svjetovni feudalci su svaki pa i najmanji dodir pravovjernih katoličkih kmetova s ovim slobodnim seljacima proglašavali smrtnim grijehom, zbog čega se gubi duša i ide ravno u pakao – samo zato, jer su ti seljaci, oslobođeni privilegijama svih feudalnih podavanja kao pripadnici pravoslavne vjere tako neodoljivo privlačili i kmetove katoličke vjere, da ih je svima sredstvima trebalo izolirati, izdvojiti i što dubljim jazom odijeliti kao okužene, od kojih svaki Hrvat treba da bježi i da se čuva kao od najteže pošasti i najopasnije, moralne kuge. Odatle vode porijeklo sve one brojne pogrde, što ih je feudalna vladajuća klasa u Hrvatskoj iz klasne mržnje i svojih interesa stoljećima širila protiv »Vlaha«, koji naziv je tek ispunjen takvim klasnim neprija-

[167] Isto, str. 195-196. (Podcrtao V. B.)
[168] Starčević, nav. djelo, str. 174.

teljstvom, prezirom i klevetanjem graničarskih seljaka sa strane feudalaca, dobio sasvim novi sadržaj i postao oznakom nečeg najodvratnijeg, najodurnijeg i najmrskijeg, dok se spočetka tim imenom Vlah i nije označavala nacionalnost, nego zanimanje stočarsko-seljačko.

S druge strane ni predstavnici pravoslavne crkve nisu ostajali dužni i ne zaostajući nimalo iza svojih katoličkih kolega, u želji da sebi očuvaju svoje vjernike od čijih su dažbina živjeli, i da ih odbiju od sve češćih pokušaja katoličenja, oni su isto onako zdušno ocrnjivali i klevetali sve pripadnike katoličke crkve i tako na pravoslavnoj strani s istim uspjehom produbljivali jaz između etnički jedinstvenih Južnih Slavena katoličke i pravoslavne vjere.

Sticajem takvih specifičnih historijskih okolnosti klasni sukob graničarskog puka s domaćim feudalcima sve se više pretvarao u vjersko-nacionalni razdor Srba i Hrvata već i na osnovi toga, što se tu klasna suprotnost poklapala s vjerskom razlikom: dvije neprijateljske klase pripadaju dvjema međusobno zavađenim vjerama, – u vrijeme kada i kod Hrvata i kod Srba vjerska svijest prevladava i potiskuje nacionalnu, koja je slabo razvijena i nalazi se tek u stadiju nastajanja, lako podložna deformiranju i krivom usmjeravanju svake vrste.

Pretvaranju ove klasne borbe srpskog seljaštva sa hrvatskim feudalcima u nacionalni sukob između Srba i Hrvata znatno je pripomogla austrijska vlada, koja je od početka smišljeno radila na tome, da produbi, pojača i održi svaki razdor uglavnom tako, da se je stavljala na stranu gonjenog srpskog seljaštva. Na brojne zahtjeve hrvatskih velikaša, podnesene bečkom dvoru i austrijskim vlastima, da im se omogući pokmećivanje srpskog graničarskog puka, jedan »austrijanski« dostojanstvenik ovako piše o tome Nikoli knezu Zrinskomu: »Što mi pisa da se pod Tvoju sudbenost puste Vlasi, nedavno iz Turske u tvoju županiu prenešeni, dao sam kamo stvar zbilja spada bojnomu veću predložiti. Napokon evo posledka: nevalja ljude, od druguda slobodom namamljene nastaniti se na naše granice, u sužanjstvo turnuti ... Doista, bojati se, ako se u jaram porenu da će se radije povratiti u neprijateljsku zemlju što bi bilo na golemu štetu tih granicah: Medju njimi bo ima ljudih, koji predobro poznadu naše pute i stvari«. »Ni malo nade, da ćeš dobiti Vlahe pod tvoju oblast ... Sudi bo se za nepravično, nagoniti ljude da opet vrat skuče pod jaram sužanjstva, i to proti obećanjem, kon što su za osloboditi se turskoga sužanjstva, javnom verom k nami došli. Ni oni se na to neće nikada skloniti, govore bo javno svakuda, da vole povratiti se pod Turčina, nego kako kod nas biva, ičije gospodstvo podnašati«.[169]

Stavljajući se gotovo po pravilu na stranu doseljeničkoga srpskog puka i braneći tobože njegova prava i njegovu slobodu od ugnjetačkih nasrtaja domaćega plemstva, dvor je provodeći osnovni princip svoje politike »razdijeli pa vladaj« uistinu uspio da trajno odvoji Srbe od Hrvata, da ih jedne drugima suprotstavi i međusobno zavadi i zakrvi, i da tako napokon uspije da pokori i podjarmi i jedne i druge.

[169] Isto, str. 172, 173.

Da je sukob između Hrvata i Srba u Hrvatskoj na području Vojne Granice imao isključive uzroke u klasnim suprotnostima između feudalne klase i seljaštva, o tome nedvojbeno svjedoče ove činjenice.

Graničari Hrvati držali su se, gdjegod su se javili pokušaji njihova feudalnog podjarmljivanja, isto onako, kao i Srbi. Tako su se, na primjer, bunjevački Hrvati svima silama odupirali nastojanjima feudalaca, da ih pokmete: »da kmeti postanu, to pod nipošto ne će«.[170]

Borba srpskog graničarskog puka protiv izrabljivanja hrvatske feudalne klase ista je po svojoj suštini s klasnom borbom, koju u isto vrijeme i u istoj državi hrvatsko seljaštvo vodi protiv vlastitih, hrvatskih feudalaca. Stoljećima, od Matije Gupca do godine 1848 (do ukidanja feudalizma) hrvatski kmetovi se bune iz istih uzroka protiv istog izrabljivača, kao i srpsko seljaštvo u Granici.[171]

Srpsko seljaštvo, kadgod se je našlo na srpskom feudumu, isto se tako dizalo protiv feudalnog tlačenja, iako je tu feudalac bio iste, srpske narodnosti. Klasičan primjer za to predstavljaju borbe, koje se i prije Četrdesetosme i u toj godini vode između pripadnika srpske potlačene i ugnjetačke klase na Daljskom spahiluku patrijarha Josifa Rajačića.[172]

A ponajbolji dokaz, da borbe, vođene između graničara i feudalaca nisu značile sukob između srpskog i hrvatskog naroda, pružaju nam graničarske bune, podizane protiv feudalnog sistema u Hrvatskoj, u kojima zajedno sa srpskim graničarskim seljaštvom učestvuje i hrvatsko kmetstvo. »U Banovini planula je god. 1730. velika buna, i to najprije među krajišnicima. Povod buni dade regulamenat od 15. travnja 1728., koji su časnici drukčije tumačili nego prosti vojnici, koji su držali, da su njim zajamčene njihove pravice i sloboštine. Krajišnici stali su buniti i podanike građanske Hrvatske, naročito kmetove zagrebačkoga biskupa Djure Branjuga i kaptolskoga prepošta Sigismunda baruna Sinerspergha, obećavajući im potpunu slobodu i oslobodjenje od svih tereta i dužnosti prema zemaljskoj gospodi. Tako je planula čitava Banovina; pravoslavni i rimokatolici, Srbi (Vlasi) i Hrvati, krajišnici i kmetovi. ... Buna je potrajala više mjeseci, te su veoma stradali posjedi zagrebačkog biskupa i kap-

[170] Isporedi V. Bogdanov, *Bunjevci.* »Živa prošlost«, izdanje »Zore«, Zagreb, 1957, str. 233–254.

[171] O posljednjoj takvoj buni, koju su hrvatski seljaci podigli protiv hrvatskih feudalaca još u jesen godine 1848 daje *Slavenski Jug* u broju 20. od 20. rujna 1848 ovo svjedočanstvo: »*Iz Zagreba 19. rujna.* U Stubičkom kotaru varmedjije zagrebačke, okolici na glasu od seljačkih buna i nemira, ušlo je poglavarstvo u trag jednoj buni, koja bi bila imala za osam dana buknuti velikim plamenom. Kolovodje ove bune, 4 seljaka bijahu srećom za vrijeme uhvaćeni i pred prijeki sud stavljeni. Iz ispita sudačkog i položenih svjedočanstava dokazalo se, da je ondašnji puk naumio navaliti na gradove grofice udove Oršićeve i Sermageve, sve potući, što god seljačku odjeću ne nosi, i sebi osvojiti vas onaj okoliš, a odonud udariti na Zagreb. Osim toga uskratio je oni puk zakonite daće i dužnu pokornost svojem poglavarstvu. Uslijed toga dakle puče jučer sud, da se za ova zločinstva imadu vješati, i ovaj sud bi prije podne po deset uri na tratini izvršen ...«

[172] Isporedi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49.* Zagreb, 1949, str. 222.

tola. Biskup Branjug i veliki prepošt Sinerspergh više su puta izravno i neizravno nastojali da svoje podanike primire. Kad to nije nikako polazilo za rukom, stadoše tražiti pomoći, da buntovnike silom pokore. Napokon se je biskup u ime svoje i u ime kaptola obratio na sve strane za pomoć. ... Čini se, da su i banski namjesnik i generali uvidjeli, da treba odlučno i brzo ustanak svladati. Podigle se tri vojske: jedna u Karlovačkoj krajini, druga u Varaždinskoj, dok je grof Drašković skupio zemaljske haramije i banderijalne čete. Svega se podiglo *deset tisuća momaka.* Vojske su 5. lipnja 1831. udarile na Banovinu. ... ona sela, koja se nijesu pokorila, biše nemilo poharana i spaljena, a imanje kmetova i krajišnika ostavljeno vojnicima, da ga razgrabe. Tako je do kraja uništeno šest sela, po imenu Mošćenica i Budrovec, u kojima su stanovali Vlasi, nadalje Pavlovec, Žuti Potok, Glina i katolički Budrovec, u kojima su stanovali Hrvati.«[173] I u drugim velikim graničarskim bunama zajedno sa Srbima Krajišnicima bore se i hrvatski seljaci protiv zajedničkoga klasnog, feudalnog neprijatelja.[174]

2. Klasna netrpeljivost i mržnja kao uzrok nacionalnom podvajanju i izvan teritorija Vojne Granice

Kad se u doba Ilirskoga pokreta, i, naročito, u revoluciji 1848/49, počelo ostvarivati jedinstvo južnoslavenskih naroda, a prije svega ujedinjavanje Hrvata sa Slovencima na jednoj i sa Srbima na drugoj strani, najbrojnije hrvatsko plemstvo (mađaroni) bilo je odlučno i protiv jednog i protiv drugog jedinstva, zauzimajući ovakvo stanovište prije svega na osnovi svojih klasnih interesa.

Svakom zbližavanju, povezivanju i spajanju Hrvatske sa Slovenijom ovi plemići su se protivili zato, jer je Hrvatska potpadala pod Ugarsku, u kojoj je još uvijek vladao puni feudalizam, s neokrnjenim privilegijama plemićke klase, – dok se Slovenija nalazila neposredno pod užom Austrijom, u kojoj su (zahvaljujući reformama prosvijećenog apsolutizma) bila ukinuta mnoga srednjovjekovna feudalna prava, između ostalog naročito pravo plemstva da ne plaća porez. Slovenija se, nadalje, u to doba nazivala i Ilirijom. Stupiti u bilo kakvu užu vezu sa Slovencima, a pogotovu primiti i njihovo ilirsko ime – hrvatski plemići nisu nipošto htjeli iz straha, da ne bi gubljenjem stroge izolovanosti, potpune posebnosti Hrvatske i hrvatskog imena izgubili i svoja zastarjela posebna feudalna prava, koja su vrijedila za Hrvatsku isključivo kao sastavni dio Ugarske. Iz tih razloga ovo hrvatsko plemstvo nije htjelo da čuje za sjedinjenje sa bratskim slovenačkim narodom, jer je u Sloveniji položaj plemstva bio nepovoljniji (tu »i plemići moraju danak plaćati«) nego u Ugarskoj, i

[173] Vjekoslav Klaić, *Nepoznata dosad buna krajiških i kmetskih seljaka u Banovini 1730–1731.* Str. 16–18.

[174] Isporedi na primjer Lj. Ivančan, *Buna Varaždinskog generalata i pograničnih kmetova godine 1755.* Zagreb, 1903.

zato se opredjeljuju bezuvjetno za »bratstvo« i »vječno« jedinstvo s ultra feudalnim Mađarima, koji su u to doba najveći naši nacionalni neprijatelji.

Što se Srba tiče, hrvatski feudalci isto tako iz klasnih razloga nisu mogli biti ni za jedinstvo s njima, jer bi to značilo sjedinjavanje, bratimljenje privilegiranog plemstva s potlačenim, obespravljenim pukom (kakvi su Srbi u to vrijeme bili i u Hrvatskoj, i u Vojvodini, i u Srbiji, i u Bosni), a takvo klasno zbližavanje u feudalno doba nije bilo moguće. Srbi su nadalje još i druge vjere, a hrvatski feudalci, tijesno povezani s feudalnom katoličkom crkvom i pod jakim njenim utjecajem već su i zato bili protusrpski nastrojeni. Pored toga postojali su i drugi konkretni razlozi, zbog kojih su se hrvatski feudalci protivili političkom i nacionalnom sjedinjenju sa Srbima izvan Hrvatske, a naročito s Vojvodinom. Spajanje Hrvatske s takvim pučkim, plebejskim srpskim stanovništvom znatno bi povećalo broj demokratskih, antifeudalnih, klasno neprijateljskih elemenata, koji bi, ujedinjeni s pukom u Hrvatskoj, u mnogo većoj mjeri ugrožavali vladavinu neznatne plemićke manjine u takvoj novoj državi. Zato su se i svjetovni i crkveni hrvatski feudalci (na čelu s barunom Franjom Kulmerom i biskupom Haulikom) svima sredstvima borili protiv ujedinjenja Hrvatske sa srpskom Vojvodinom naročito u doba revolucije godine 1848/49, kada se je pokazalo, da je tamo puk preuzeo vlast, dokrajčio vladavinu feudalaca, dokinuo potpuno sve feudalne odnose i na svjetovnoj i na crkvenoj feudalnoj zemlji (i katoličkoj i pravoslavnoj podjednako, tretirajući na isti način i banatski veleposjed katoličkoga zagrebačkog biskupa Haulika i daljski spahiluk pravoslavnog patrijarha Rajačića). Zbog toga su »*Srbi i ostali seljaci*« (tako o njima piše barun Kulmer banu Jelačiću) ostali do kraja feudalizma glavni neprijatelji za predstavnike hrvatske feudalne klase.

Tadašnja »hrvatska«, »nacionalna« mržnja protiv Srba – kojoj je isključivi izvor bila feudalna katolička crkva i plemstvo – u stvari bila je klasna mržnja, kojom vladajuća, privilegirana klasa mrzi svoje klasne neprijatelje. U tome su bili glavni uzroci netrpeljivosti, neprijateljstvu, pa i preziru hrvatskih plemića i feudalne katoličke crkve prema Srbima. Iz tih razloga ta je (crkvena i svjetovna) feudalna klasa svima silama sprečavala ilirska nastojanja oko ujedinjenja južnoslovenskih naroda, a prije svega Hrvata sa Srbima i sa Slovencima.

I na srpskoj strani glavni protivnici ilirskoga pokreta nalazili su se među konzervativnim, reakcionarnim predstavnicima crkve. Oni su se svima ilirskim idejama usprotivili prije svega zato, što su one svojom novinom ugrožavale postojeće stanje stvari, u kome su crkveni vrhovi pripadali privilegiranoj klasi.[175]

[175] Isporedi V. Bogdanov, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja.* »Rad« Jugoslavenske akademije, knjiga 300, str. 48–59.

3. Vjerski razdor kao posljedica sukoba između feudalne crkve i naroda

Kad je riječ o crkvama kao uzročnicima hrvatsko-srpskoga sukoba, onda se tu, naravno, ne misli na religije kao takve, na učenje pojedinih vjera, na dogme, jer razlike u tim stvarima – kao što će se to iz daljeg izlaganja vidjeti – same po sebi nisu izazivale ni podržavale nacionalna trvenja između Hrvata i Srba. Od vremena, kada su se i kršćanske i druge vjere pretvorile u društveno političke crkvene organizacije, prvotna vjerska načela sve su više gubila od svoga značenja, da napokon budu sasvim potisnuta ekonomskim i političkim interesima unutar svake pojedine crkve. U feudalizmu crkva se već potpuno pretvorila u političko-ekonomsku kategoriju i njena osnovna funkcija je tada da najprije bude glavnim organizatorom, a onda i najvažnijim faktorom i stupom feudalnog društvenog i državnog uređenja.

Postavši najkrupnijim i najimućnijim feudalnim veleposjednikom i najutjecajnijim nosiocem politike i ideologije u feudalnoj državi, crkva je kao glavni predstavnik vladajuće feudalne klase vjeru stavila u službu ugnjetačke, izrabljivačke klasne vladavine.

U periodu formiranja feudalizma, crkva je pomažući izgradnju jednog novog, višeg, naprednijeg društvenog uređenja, odigrala i pozitivnu ulogu u ekonomskom unapređivanju zemlje.[176] Ali već i u tom razdoblju ona je kao feudalna organizacija poput ostalih feudalaca morala da dođe u sukob s narodom, jer je kao pripadnik vladajuće ugnjetačke klase i sama živjela od feudalnog izrabljivanja i tlačenja goleme, seljačke većine naroda. »Dobivši od kralja u svim dijelovima države ogromna dobra za svoje izdržavanje, crkva ih je i ekonomski morala da iskoristi, ako je htjela da dođe do blagostanja ...«.[177]

A to se moglo postići samo feudalnim izrabljivanjem kmetova, jer bez seljačkog rada darovani zemljišni veleposjedi nisu imali vrijednosti. Uz to je nakon uvođenja feudalizma u našim zemljama najunosnije privređivanje bilo baš na crkvenim feudalnim posjedima, jer su tu bile upotrebljavane savršenije, razvijenije metode eksploatiranja, tako da je u to doba katolička crkva najbezobzirniji, najoštriji izrabljivač kmetova, koji bježe sa njezine zemlje susjednim svjetovnim feudalcima; značajna je pri tom i činjenica, da je u široj Ugarskoj (koja obuhvaća i Hrvatsku) do prve pobune potlačenog seljaštva došlo na crkvenom dobru, jer je tu feudalni pritisak bio najnepodnošljiviji.

[176] »Crkva je na tom području imala i bogato osobno iskustvo, što ga je, upravljajući stoljećima svoje goleme, nepokretne (zemljišne, nap. V. B.), posjede sticala na zapadu« (Acsády Ignác, *A magyar jobbágyság története*. Budapest, 1944. Str. 41.) Uz to iskustvo katolička crkva u našim krajevima raspolagala je i brojnim organima, samostanskim redovima, koji su postali čuveni ekonomisti, trgovci, izvoznici i sl. Tijesne i razgranate veze sa crkvenim organizacijama u inozemstvu, uvođenje boljeg sjemena, prenošenje naprednijih metoda obradivanja zemlje – isto je tako znatno pripomoglo tome, da crkva u doba nastajanja feudalizma bude važan ekonomski faktor. (Isporedi na istome mjestu, str. 42, 60.)

[177] Acsády, nav. djelo, str. 41.

I u srpskoj srednjovjekovnoj državi narod je dolazio u oštar sukob sa svojom vlastitom, pravoslavnom crkvom isto onako, kao što će i slovenački i hrvatski puk u doba feudalizma voditi duge, ogorčene i krvave borbe protiv tlačilačkih predstavnika svoje feudalne katoličke crkve. Pa i kasnije, poslije propasti srpske države, u tako zvano tursko doba, srpsko potlačeno seljaštvo je feudalne upravljače pravoslavne crkve osjećalo kao najveće svoje neprijatelje i ugnjetače, a pravoslavne crkvene dažbine i namete kao ponajnesnosniji teret. To je tako potrajalo sve do Prvog srpskog ustanka, poprimivši bezobzirne oblike izrabljivanja naroda naročito nakon ukidanja Pećske patrijaršije, kada su se na upravi pravoslavne srpske crkve često nalazili vladike i mitropoliti tuđinci, koji su od pravoslavne vjere napravili bezočnu trgovinu i pljačku. Mnogi tadašnji pravoslavni episkopi bili su u to doba na glasu po tome što »strašno gule svoju i onako siromašnu pastvu«. Drastičan primjer takvog narodnoga »mučitelja« jest beogradski mitropolit Metodije.[178] »... ima pismenih pomena o tome, da je on srpske knezove,[179] koji su se pokazali labavi u naplaćivanju njegovih prihoda – na prvom mestu dimnice – stavljao u okove, pošto su vladike imale pravo da hapse i kažnjavaju i da sami sude.« – »Ta njegova samovolja je dotle otišla, da se narod protiv njegovih postupaka naposletku potužio Hadži-Mustafa-paši, žaleći se kako od mitropolita trpi mnogo više nego od najgorih Turaka ...«[180]

Sličan je bivao odnos između ugnjetenog srpskog naroda i ovakvih pravoslavnih vladika i u Bosni i Hercegovini: »Nije lako bilo narodu i crkvi ni od samih mitropolita. Ne toliko stoga, što su bili tuđini, Grci, nego što su bili grabljivi. A donekle su takvi morali i biti, jer eparhije nisu dobijali po svojim ličnim dobrim svojstvima, nego su ih kupovali. Zlikovac i grabljivac bio je hercegovački mitropolit *Likanije* (1778–1802). On je kod vezira opadao kaluđere manastira Žitomislića i Mostarce, koji su se odupirali njegovu guljenju. Još je gori bio njegov nasljednik *Jeremija* (1782–1815). U sporazumu s njim njegov đakon *Ignjatije* iskoristio je smutnje u Mostaru, što su nastale za vremena Aliage Dadića, pa je pohapšene ucjenjivao velikim svotama, da ne budu posječeni. Za hercegovačkog mitropolita *Aksentija* (1838–1848), greciziranog Bugarina, pripovijedalo se, da je odlazeći sa eparhije, odnio 12.000 dukata u zlatu, osim drugog novca. Njima su slični bili dabro-bosanski mitropolit *Prokopije* (1852–1855) i *Melentije*, zamjenik zvorničkog mitropolita *Agatangela* (1848–1861). Onih teških vremena god. 1858–1859, kada su zbog nesređenih agrarnih prilika nastali nemiri u Posavini, Melentije je zamjenji-

[178] On je bio porijeklom Grk, a postavljen je za beogradskog mitropolita 1791.

[179] »Knezovi su bili dužni pomagati vladikama u sakupljanju njihovih prihoda po narodu, pri čemu su oni, koji bi se u tom poslu pokazali neuredni, također kažnjavani.« (D. Pantelić, *Beogradski pašaluk posle Svištovskog mira 1791–1794.* Izdanje Srpske akademije. Beograd, 1927, str. 152).

[180] Isporedi Pantelić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak (1794–1804).* Posebna izdanja Srpske akademije nauka. Knjiga CXLVI. Beograd 1949, str. 105.

vao otsutnog Agatangela i pokazao se kao neprijatelj ugnjetenih čifčija.«[181]

U tom pogledu značajan je i ovaj dopis, objavljen u Slavenskom Jugu: »BIOGRAD. – Novine opisuju stanje Hercegovine u jednom dopisu iz Mostara ovako: Naš tako da reknem po nas nesretni vladika, dođe nam po drugi put u Mostar, a to je Josif, koj' nam je i od prede dosta zla, nevolje i tuge počinio, i koj' nam je s njegovim raspusnim životom na sablazan služio ... Ili su naši uzdisaji nepravedni, te ih bog i naša susjedna braća hristjani ne čuju, ili je ovo kazna božja, da ovako nemilo s dvije strane patimo! Pomagajte rođena i nerođena braćo, te nas ovih zlosretnih vladika kurtališite ... Čujte pozdrav i blagoslov vladičin u crkvi, kad je na eparkiju došao; ovo su mu prve riječi pred skupljenim narodom bile: *»braćo Rišćani!* Ja sam se u Carigradu zadužio *pet ostotina kesa; hu! veliki dug! pomozite braćo, to treba da se plati*«. Poslije crkve uzeo je petrahil i zašao od kuće do kuće da sveti vodicu i nezvan, da samo onaj cekin dobije, a da mu ko ne otvori vrata, odmah bi slijedilo proklestvo u crkvi. Nije dosta što je on s velikim dugom došao, no doveo je sa sobom još 20 čeljadi, što on veli da mu je rodbina. I to sve narod hristjanski hercegovački izdržavati i hraniti mora. Skočio je vladika osobito na sve monastirske i na mostarske kaluđere, i prijeti im, da će ih rastjerati, jer su, veli, oni protivili se, da on u Hercegovinu ne dojde. *Ovo on* čini, ili da ga oni podmite, ili ako se razbjegnu, da lakše monastira opljačka. Pa trpi bog ove nepravde! Pa braća nehajnim očima na ovo gledaju! Mi bi se tužili veziru, ali je vladika s vezirom do glave prijatelj ...«[182]

O jednom dijelu feudalnih nameta, što ih pravoslavne vladike u Bosni svaljuju na srpsku raju Vladislav Skarić iznosi ove podatke: »Svaka mu je kuća morala dati godišnje po 1 groš i 4 pare pod imenom *batik* ili *dimarina*. Obje vrste danka skupljao je sveštenik i predavao ih episkopovu čovjeku, koji je išao po eparhiji, da skuplja danke. Sveštenici su napose plaćali druge danke. Svaki je morao dati episkopu po 25 dukata kada bude proizveden za sveštenika, a kada dobije parohiju morao je dati za svaku kuću u parohiji po 1 talir. Osim toga svake je godine sveštenik davao po 50 groša za *vodicu* i neke takse *vjenčanice*. Kada bi se sveštala nova crkva, narod je morao dati episkopu 5000 groša.«[183] Izaslanik dabro-bosanske, zvorničke i dijela raško-prizrenske pravoslavne eparhije na Carigradskoj skupštini Gavro Vučković podnio je »29 marta 1859 godine skupštini opštu pretstavku, u kojoj je na neviđeni način iznio žalbe naroda u Bosni protiv bosanskih mitropolita. Iznio je, da mitropoliti ne znaju narodnog jezika, da sveštenike kažnjavaju teškim i nečasnim ka-

[181] Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka*. »Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine«, god. I, 1949, str. 32. – Bilo je naravno i drukčijih vladika, kakav je, na primjer, bio dabro-bosanski Amvrozije (1836–1841) ili zvornički Agatangel (1848–1861), koga je narod zadržao u dobroj uspomeni. (Isporedi na istome mjestu, str. 33.)

[182] »Slavenski Jug«, br. 32, od 18. listopada 1848, str. 2 dodatka.

[183] Isporedi Vl. Skarić, navedeni članak, str. 34.

znama, mećući ih u bukagije i tukući po tabanima, da šalju zaptije (žandare) kada koji sveštenik umre, pa zaptije oduzimaju sveštenikove knjige, odežde i konja sa opremom, kao tobožnje mitropolitovo nasljedstvo, da za novac postavljaju sveštenike, ljude, koji ništa ne znaju – »ni očenaša pravo očitati« – da za osvećenje crkava traže velike takse, kad ih ne dobiju, zatvaraju crkve, za novac dopuštaju da se čine svakojake nezakonitosti. Ukratko da se arhijereji vladaju kao janjičari.«[184]

Ruski konzul u Bosni, Aleksandar Hiljferding, zabilježio je godine 1859 između ostaloga i ovo: »Veliku nepravdu (zulum) trpimo od aga, mudira, desetara, vladika i trgovaca« – »to je fraza koju od prostog Bošnjaka čujete na svakom koraku.«[185]

I Jovan Cvijić govori o tome, kako u nekim krajevima sami Srbi ovakvo pravoslavlje osjećaju »kao tiraniju crkve i svećenstva« i smatraju ga »kao vjeru koja podjarmljuje narod«.[186]

Slovenačke i hrvatske bune, koje dižu kmetovi katoličke vjere, često su izbijale na feudalnim veleposjedima katoličke crkve, dok su na drugoj strani protuseljačku vojsku feudalaca predvodili katolički viši svećenici, koji su ujedno bivali i najkrvoločniji progonitelji pobunjenih seljaka, a biskup Drašković koji je godine 1573 izvršio strahovit pokolj nad kmetovima i umorio Matiju Gupca groznom mučeničkom smrću, – samo je klasičan primjer one klasne borbe, koja se stoljećima vodi između hrvatskog katoličkog seljaštva na jednoj i feudalne katoličke crkve na drugoj strani.

Do koje mjere i do kog vremena je seljaštvo osjećalo svoju vlastitu crkvu kao nepodnošljivo ekonomsko opterećenje, vidi se i po tome, što u svojim »Narodnim zahtijevanjima«, upućivanim Saboru još i u posljednjoj godini feudalizma, početka 1848, i srpski i hrvatski narod na teritoriju Hrvatske ustaje protiv svake vrste ekonomskog iskorišćavanja puka od popova, vladika i biskupa i jednodušno traži ukidanje »štole« i svih ostalih daća i podavanja i pravoslavnoj i katoličkoj crkvi; uz to se zahtijeva, da se zemlja oduzme crkvi, ili da se pojedinoj župi ostavi najviše dva rala zemlje.[187] U vezi s time treba naglasiti, da je u klasnoj borbi, koja se i unutar katoličke i unutar pravoslavne crkve vodi između vrhovnih feudalnih crkvenih upravljača na jednoj i izrabljivanog seljaštva na drugoj strani, – niže, siromašno, narodno svećenstvo – i kod katolika i kod pravoslavnih – držalo po pravilu sa narodom, jer je i samo bilo od vlastitih biskupa i vladika tlačeno, eksploatirano i progonjeno. To se naročito manifestiralo u ustancima i u narodnim pokretima za slobodu – u Prvom srpskom ustanku, u revoluciji 1848, u bunama bosanske raje

[184] Isto, str. 34.

[185] Isporedi Vojislav Bogićević, *Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875–1878 godine*. »Godišnjik Istoriskog društva Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, god. II, 1950, str. 151.

[186] Isporedi Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 132.

[187] O četrdesetosmaškim »Narodnim zahtijevanjima« vidi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe*, nav. djelo, str. 107–110 i 120–128.

– kada su se viši svećenici nalazili u otvorenoj borbi ne samo s ustaničkim narodom, nego i sa nižim svećenstvom.[188]

U svim pomenutim slučajevima, u kojima potlačeno seljaštvo dolazi u sukob s feudalnim crkvenim izrabljivačem iste vjere (katoličko s katoličkim, pravoslavno s pravoslavnim), jasno je da se radi o klasnim suprotnostima i o klasnoj borbi.

Ali kada ugnjetena seljačka klasa pripada jednoj vjeri, a feudalni ugnjetač drugoj, onda se ta, po sadržaju i po suštini ista klasna borba pretvara u vjerski sukob između pripadnika dviju različitih vjera. Kad, na primjer, kmetovi katoličke vjere dižu bune protiv svog katoličkog biskupa feudalca, ili kada seljaci pravoslavne vjere ustaju protiv izrabljivanja pravoslavnih vladika, onda su tu klasni uzroci te borbe očiti. Ali kada se ta ista pravoslavna raja bori protiv tlačenja muslimanskih spahija, onda to nužno poprima vid vjerskog sukoba između pravoslavnih i muslimana, iako su njegovi uzroci u stvari isto tako klasni. To je jasno uviđao i bosanski feudalac musliman Rustanbeg, koji je ovako objašnjavao uzroke borbi između spahija i raje: »Raja nas mrzi, ne zato što smo mi muslimani, već što smo joj gospodari«.[189]

Na isti način se klasni sukob prenosi na vjerski u svima onim slučajevima, kada pod feudalizmom pravoslavni vladika dođe u priliku da ekonomski ugnjetava katoličke seljake, ili kada katolički biskupi tlače i izrabljuju pravoslavno seljaštvo.

Prilikom svog prodiranja na Zapad, što je bilo skopčano s ratovima protiv katoličkih zemalja (Hrvatske, Austrije, Venecije), – Turska je vješto iskorišćavala vjerske razlike koje su postojale između pravoslavnih i katolika, kako bi izazvala vjerski razdor naročito među Srbima i Hrvatima. U tom cilju ona je ne samo ostavljala pravoslavnoj crkvi stare feudalne privilegije, nego joj je davala i nove povlastice, pa je, da bi je pridobila za rat protiv katolika, u tolikoj mjeri favorizirala i protežirala pravoslavnu patrijaršiju, da je pod njezinu vlast stavljala i katolike na novo osvojenom području, primoravajući i katoličke vjernike, da daju dažbine pravoslavnim feudalnim crkvenim upravljačima. To se naročito provodilo u Primorju a kasnije i u Dalmaciji. Tako je »... patrijarh Maksim, iskoristivši tadašnju političku situaciju, a naime zapete odnose između Vatikana i Turske, istupio protiv katolika ne toliko u interesu vere koliko da katoličkim prinosima olakša svoje finansijske obaveze prema sultanu Mehmedu IV (1648–1687). Ranije sam istakao da su pećki patrijarsi, obično po Vaskrsu, sazivali sabor, na kome se podrobno utvrđivalo kako i koliki namet da se razreže na narod da bi Patrijaršija mogla odgovarati svojim obavezama sultanu. Patrijarh Maksim sazvao je takav sinod po Vaskrsu 1663 u Peći, ali je ovoga puta na taj sinod pozvao i

[188] Isporedi Matija Nenadović, *Memoari*, Beograd 1893; Vuk Stefanović Karadžić, *Sakupljeni istorijski i etnografski spisi*, knjiga I, Beograd 1898; Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka*, nav. djelo; V. Bogdanov, *Živa prošlost*, Zagreb 1957.

[189] Imbro Tkalac, *Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj*. U prevodu i s napomenama dra Josipa Matasovića. Izdanje Srpske književne zadruge, knjiga II, str. 51.

skopskog nadbiskupa Andriju Bogdani i skadarskog biskupa Petra Bogdani. Pozvao ih je stoga, što je, na osnovu sultanove dozvole, mislio da ima prava da oporeže i katolički klir.«[190]

1. XI. 1664 skopski nadbiskup Andrija Bogdani javlja, kako pravoslavni patrijarh »koji stoluje u Gračanici ... traži od katolika dažbine ... tako da bi razrez na sve katoličke parohije izneo na 100 talira. *Katolici se opiru tome koliko mogu ...*«[191]

O nametima, što ih patrijarh svaljuje na katolike piše i opat Zmajević, za razliku od Bogdanija sasvim dobronamjerno, kao o nečem sasvim uobičajenom. 16. X. 1663 on »javlja da je u Boku-Kotorsku i srpsko primorje stigao vikarni episkop Patrijaršije, Rufim. Došao je, veli, da prikupi dažbine za sultana, kako je za tu godinu propisao sinod, održan posle Vaskrsa u patrijaršijskom pećkom manastiru ...«[192]

Nasilno ubiranje dažbina od katolika sa strane pravoslavnog višeg sveštenstva traje i pod Arsenijem III i vrši se i u Bosni. »... za vreme administratora Pećke patrijaršije Arsenija III, čuju se tužbe na agresiju pravoslavnih protiv katolika. Bosanski biskup, fra Nikola Olovčić, pod g. 1672, u opisu svoje kanoničke vizitacije po Bosni, zabeležio je da sarajevski mitropolit, s pomoću Turaka, goni katolike na dažbine ... mladi patrijarh Arsenije III, postao je, takođe, agresivan prema katolicima. Možda se ovo ima dovesti u vezu s jačim pritiskom Porte na katolike zbog akcije novog pape Inoćentija XI da što pre krene krstaški rat protiv Turaka ... 24 septembra 1678 žalio se skopski nadbiskup, Petar Bogdani, Kongregaciji na patrijarha Arsenija da je »intimato di novo la guerra a questi poveri miei ecclesiastici e catholici popoli«, tražeći od njih s pomoću Turaka »gravosa et insoportabile contributione annua di denari«. Goni katolike, jada se nadbiskup, da žanju njegove njive ... Goni, dalje, katoličke sveštenike da mu daju izvestan godišnji danak (»un certo tributo annuo«) koje, ako ne plate, kazni, pa, s pomoću Turka (»a braccio de Turchi«), zatvara katoličke crkve i zabranjuje služenje u njima. Tako je dao zatvoriti crkvu u Kratovu, jer bedni katolici nisu mogli zasititi proždrljivost šizmatika ... Suviše, ovaj narušilac javnoga poretka preti da će, ako mu se ne isplati traženi danak, uvesti u katoličke crkve pravoslavne sveštenike i potčiniti ih sebi«.[193] Pritisak Arsenijev na katolike – piše dalje Bogdani – postaje sve veći »tako da od katolika traži da mu dadu za jednu godinu upravo onoliko, koliko je trebalo da dadu za protekle četiri godine«.[194]

Razlozi, kojima Jovan Radonić pokušava da obrani i opravda Arsenija,[195] nisu uvjerljivi, a osim toga ni u koliko ne mijenjaju činjenično

[190] Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka.* Posebna izdanja Srpske akademije nauka. Knjiga CLV. Beograd 1950. str. 341.

[191] Isto, str. 342. (Podcrtao V. B.)

[192] Isto, str. 342.

[193] Isto, str. 369–370.

[194] Isto, str. 370.

[195] »Patrijarh Arsenije III, kako rekosmo, iskoristio je danu političku situaciju, pritisnuo dažbinama katolike na teritoriji Pećke patrijaršije samo da bi mogao odgovarati obvezama preuzetim prilikom potvrde za patrijarha.« (Isto, str. 371.)

stanje, da su feudalni upravljači pravoslavne crkve u to vrijeme uz pomoć turske vlasti ubirali nasilno dažbine i od katolika, izrabljujući i tlačeći katoličke vjernike gdjegod i kadgod su mogli.

Slični odnosi između izrabljivačkih vrhova pravoslavne crkve i katolika traju i za vrijeme patrijarja Kalinika. »Kotorski biskup, Marin Drago, bavio se, leti 1700, u Rimu, pa je u izvještaju od 20 maja 1700 naglasio da je pravoslavni patrijarh opteretio dažbinama katolike. On im je, tobože, obećavao da će ih osloboditi od tih dažbina, ako pređu na pravoslavlje (»da quali però promette liberarli se passano al suo rito«). Svakako je ovde biskup Drago preterao, jer je patrijarhu Kaliniku poglavito bilo stalo do para a ne do prozelitizma.«[196] – U jednom svom izvještaju o Srbiji iz godine 1706., zadarski nadbiskup Zmajević piše o Kaliniku: »Sadašnji patrijarh, po imenu Calenico, najžešći je neprijatelj, što ga ima naša vjera«, pa nastavlja: »Turci su mu dozvolili, da najuri iz Srbije katoličke misionare i da nagna katoličke župnike »all' annuale contributione d' un zechino per testa«. Njegova je namera da potčini sve katolike s tim da mu plaćaju godišnje dukat na glavu, a za sklapanje brakova 5, 6 i 10 dukata prema imovnom stanju bračnika.«[197]

Karakteristično je, da Radonić i Kalinika opravdava istim razlozima, kao i Arsenija. »Jasno je, dakle, da je patrijarh Kalinik I, da bi odgovorio svojim teškim obavezama na Porti, pregao da nametima optereti i katolike, zašto je dobio pristanak Porte.«[198]

Isti nadbiskup Zmajević 7. XII. 1708 između ostalog javlja, kako je turski veliki vezir, na nagovor patrijarha Kalinika, »naredio pašama da katoličke misionare, kao tuđe podanike, proteraju iz Srbije i susednih krajeva, a katolici da dođu pod jurisdikciju patrijarhovu i plaćaju mu propisane takse kao i pravoslavni. Nadbiskup Zmajević kaže da nije bilo moguće ovo sprečiti, iako su se oko toga mnogo trudili francuski i drugi hrišćanski poslanici na Porti. On, Zmajević, trudiće se svom snagom da ovo osujeti, ali misli da je bolje da misionari napuste krajeve u kojima delaju, nego da dođu pod vlast patrijarha.«[199]

A kada je sultan Ahmed III svojom naredbom od 25. VI. 1707 zabranio ovakvo presizanje Kalinikovo na području dubrovačkom »patrijarh Kalinik I nastavio je svoj rad na oporezivanju katolika u Arbaniji, Srbiji i Makedoniji. Tako, na pr., u jednom izvještaju kaže se da su tamošnji misionari opterećeni godišnjom dažbinom »di due zecchini e mezzo per testa«, dok su u Peći dva misionara oporezana s 900 aspri, »che sono novecento baiocchi«, a u Đakovici sa 700 aspri. Zbog toga su misionari, i inače slabo nagrađeni, napustili misije, a mnogi katolici prešli na islam ... Skopski nadbiskup, Petar Karadžić, žali se, 30 aprila 1708, iz svoje rezidencije u Sumbi, u Hasu, takođe, na akciju patrijarha Kalinika I. On kaže da »il patriarcha di Macedonia o Servia scismatico pretende

[196] Isto, str. 473.
[197] Isto, str. 473.
[198] Isto, str. 474.
[199] Isto, str. 474–475.

col breve del Gran Turco ogni anno da ogni religioso cattolico un zechino e da ogni casa cattolica 12 baiocchi«.[200]

Ima podataka, da ovakva feudalna presizanja pravoslavnog višeg svećenstva u pravcu ekonomskog izrabljivanja i tlačenja i katoličkih vjernika na području okupiranom po Turcima, traju i dalje, pa čak i poslije ukidanja Pećske patrijaršije 1766.[201]

Isto je tako i feudalna katolička crkva, gdjegod je mogla, podjarmljivala pravoslavno seljaštvo, ubirala od njega crkveni desetak i druga feudalna podavanja. I ona je to radila nasilno, uz pomoć državnog aparata katoličkih vlada (venecijanske, austrijske), pa je i ovo klasno tlačenje i izrabljivanje imalo iste posljedice, te se pretvaralo od klasnog u vjerski katoličko-pravoslavni sukob.

Takva klasna borba između katoličkih crkvenih feudalaca i pravoslavnih seljaka vodi se naročito u Vojnoj Granici, gdje je srpski puk bio izložen pritisku ne samo hrvatskoga plemstva, nego i tlačenju katoličkih biskupa. »Patent nadvojvode Ferdinanda od 10 januara 1612 novi biskup zagrebački, Petar Domitrović, shvatio je tako da su Srbi, naseljeni na njegovoj teritoriji, njegovi kmetovi s obavezom davanja desetka, a nikako graničari. Srbi Ivanićke kapetanije reagirali su odmah i žalili se graničnom generalu u Varaždinu. Raniji zagrebački biskup kažu oni, nije to tražio, ali, evo, sada zagrebački biskup poručuje im »da je cezarova i kraljeva svetlost nas dala mandatom goz. biskupu, da bi nas imala pod svoju oblast uzeti i da bi njemu imali pokorni biti«. Mislili su, ističu Srbi, da i druge Srbe iz Turske pridobiju da pređu u ćesarevinu, ali kako dalje da rade na tome kada hoće da ih kao kmetove predadu zagrebačkom biskupu? Mole stoga generala neka se založi da ostanu i na dalje podložni samo kralju i njegovim generalima.«[202]

U svom referatu upućenom početkom 1615 austrijskim carskim vlastima o položaju Srba u Marčanskom vladičanstvu, vladika Simeon iznosi između ostalog i ovo: »Neka se zakonom odredi da li su Srbi vojnici ili kmetovi, kome imaju da se pokoravaju i kome šta da daju, od čega su slobodni i na šta su obavezni. Prema želji nadvojvode, Srbi su voljni rabotati u blizini šančeva i utvrđenja municipija, u pograničnim tvrđavama pogotovo, ali neka se vlastima naredi da Srbe ne gone na rad željeznim palicama ... jer ne samo svetovne nego i crkvene vlasti zahtevaju dažbine od Srba.« »20 jula 1623 izveštavao je iz Križevaca kapetan Hans Vehsler generala u Varaždinu, Sigmunda Fridriha Trautmansdorfa, da su Srbi graničari održali zbor »zu Roitschka«, gde su se, posle mnogih govora, vike i galame, zaverili da će svi pre glave izgubiti, nego što će se pokoriti popovima ili drugima (»... das sie eher alle miteinander sterben wollen, ehe sie sich wollen den pfaffen oder anderen untergeben«). Ujedno su odlučili uputiti izaslanstvo caru da izjave da neće zemlju raditi do dalje odluke careve.«[203]

[200] Isto, str. 475–476.
[201] Isporedi na istome mjestu, str. 666.
[202] Isto, str. 52–53.
[203] Isto, str. 53–54.

Tlačenje pravoslavnoga puka sa strane feudalne katoličke crkve vršeno je i u Slavoniji, naročito poslije njenog oslobođenja od Turaka. U tom pogledu veoma je karakteristična uputa bosanskoga biskupa Ogremića, izdana požeškom gvardijanu, gdje se između ostalog kaže: »Eto, tamo šaljemo dum Ivana, našega kanonika i paczana, da nam pokupi desetine ... I Vlaji i našinac svaki desetinu ima dati i bogat i ubog, i kralj isti. Tako je u zakonu i tako se po svemu svijetu kupi, i tako ima biti. I od svega što god zemlja daje, i od imanja svakog i od posla, kojim god se ljudi rane, svakojaka. I to je božja zapovid, tako od svetih kanona istomačena, koji redovnikom priteško zapovidaju, da imaju s oltara i drugojačije svitovati puk, da dadu desetinu potpuno od svašta«. »Biskupe naše, kako vidimo, osim biskupske desetine vjekovima pak ni u vrijeme Turaka nikada nije zanimalo ništa ...«[204]

Slično je bilo držanje katoličkih biskupa prema pripadnicima pravoslavne crkve i na teritoriju Dalmacije. Generalni mletački providur u Dalmaciji, Alvizo Moćenigo u svom izvještaju venecijanskoj vladi od 1. III. 1720 daje o vjerskim prilikama između ostaloga i ove podatke: »Pre svega, on ističe da akcija rimokatoličkih prelata u Dalmaciji ne potiče toliko iz verskih pobuda, nego se iza njih krije pohlepa za vlašću i jačim materijalnim prihodima ... latinski biskupi silno žele da prošire svoju vlast nad pravoslavnima ... Ne bi bilo mudro iz političkih razloga pustiti pravoslavne, bez duhovnoga pastira, na milost i nemilost rimokatoličkom kliru, što bi, nesumnjivo, izazvalo velike trzavice i nemire ... Da je biskupima stalo do spasa duša, čuvali bi se od svake mržnje i srdžbe koje remete i ometaju službu Bogu ... Svoj izveštaj Moćenigo završuje tvrdnjom da je katoličkim prelatima najviše stalo do toga da se dočepaju dijeceze, u kojoj su veliki prihodi episkopske stolice.«[205]

I katolički vjerski pisac, Nikola Komnen Papadopuli, utvrđuje dvadesetih godina 18 stoljeća, da je rad katoličke crkve u Dalmaciji s obzirom na podjarmljivanje pravoslavnih »rukovođen prljavim interesom da prigrabi sebi dažbine koje pripadaju carigradskoj crkvi«.[206]

Feudalno crkveno izrabljivanje, vršeno sa pravoslavne strane nad katoličkim pukom ili sa katoličke nad pravoslavnim, – radalo je tako decenijima i stoljećima teške klasne borbe, koje su se, jer su ih vodile dvije suprotne klase različite vjerske pripadnosti, pretvarale u trajne i teške vjerske sukobe i produbljavale jaz između pravoslavnih Srba i Hrvata katolika. A pošto se vjera identificirala s narodnosti, ta klasna borba poprimila je oblike ne samo vjerskog razdora nego je ubrzo prerasla i u nepomirljiv hrvatsko-srpski nacionalni sukob.

Pa kao što se klasna borba između raje i turskih spahija u Srbiji prije Prvog ustanka pretvorila u pravoslavno-muslimanski a onda i u srpsko-turski sukob, – tako se isto feudalno-seljačke suprotnosti u Hrvatskoj razvile u katoličko-pravoslavni odnosno srpsko-hrvatski razdor.

[204] Vidi Krleža, Republika broj 11 za god. 1947, str. 746–747.
[205] Radonić, navedeno djelo, str. 595–597.
[206] Isporedi isto, str. 601.

II

Međusobni sukob dviju konkurentskih izrabljivačkih klasa

Austrijski dvor je prava i slobode, sadržane u privilegijama, što ih je dao Srbima, naseljenim na teritoriju Hrvatske, čuvao i održavao samo dotle, dok su mu doseljeni graničarski Srbi bili neophodno potrebni za rat protiv Turaka i za kršenje protudinastijskog otpora hrvatskih feudalaca. Kako su te dvije opasnosti bivale slabije pa i prestajale akutno da ugrožavaju Austriju, tako je ona prelazila na sistematsko obespravljivanje i podjarmljivanje srpskog puka u Vojnoj Granici. Novim dvorskim odredbama ili obnavljanim privilegijama ukidaju se jedna za drugom sva narodna prava i slobode, oduzima se pravo izbora narodnih oficira, knezova, sudija i crkvenih starješina, i tako uništava svaka narodna samouprava.[207] Paralelno s obespravljivanjem naroda dvor je s jedne strane povećavao prava patrijarha,[208] mitropolita i ostalih vrhovnih crkvenih dostojanstvenika, koji su, zavisni od Beča, po pravilu bili dvorski ljudi, a s druge strane, nakon ukidanja izbornosti vojnih starješina »bečki dvor je privezao uza se oficire: on ih je postavljao, plaćao, osiguravao im položaj. Uglednije oficirske porodice je naročito povlašćivao, pa im je čak davao i plemstvo.«[209]

Da bi te svoje nove upravljače Srba privukla sebi i materijalno, Austrija u svoju i njihovu korist svaljuje na graničare, koji su prvo bili privilegijama oslobođeni kmetskih podavanja hrvatskim feudalcima, čitav niz novih tereta, poreza i kuluka, što je ubrzo graničarski puk dovelo u teži, potlačeniji položaj od onoga, u kome su se nalazili kmetovi u provincijalnoj Hrvatskoj.

Na taj način se na teritoriju Vojne Granice uz pomoć Austrije formirao jedan srpski viši društveni sloj, jedna nova tlačilačka klasa, koja je živjela od izrabljivanja vlastitoga srpskog naroda. A kada su se ti srpski crkveni i svjetovni dostojanstvenici učvrstili na vlasti, oni su prema srpskom narodu došli u isti odnos klasnog ugnjetača, u kome su se hrvatsko plemstvo i više svećenstvo nalazili prema hrvatskome puku. »Kasnie, u stvarih protivnih slobodi, puku i domovini, biškupi (pravoslavni, napom. V. B.) skoro dostignuše bratju si zapadne cerkve ...«[210] »Potkraj 17 stoljeća predao se i srpski patrijarh pod zaštitu bečkog dvora. Više srpsko svećenstvo dobilo je privilegije, no one su se prilično razlikovale od nekadašnjih povlastica graničarskoga stanovništva. Mitropoliti su se sve više povezivali s bečkim dvorom i pritom pojačavali izrabljivanje svojih vjer-

[207] Vidi Sučević, *Razvitak »Vlaških prava« u Varaždinskom generalatu*, »Historijski zbornik«, VI, Zagreb 1953.

[208] Već i »Privilegija« od 20. VIII. 1691 izričito određuje da »svi pravoslavni Srbi imaju zavisiti od arhiepiskopa kao svoga crkvenog poglavara, i to kako u crkvenim, tako i u svjetovnim stvarima«. (*Vojvodina* II, str. 56.)

[209] Sučević, navedeno djelo, str. 70.

[210] Ante Starčević, Djela, III, str. 216.

nika.«[211] Izuzet najprije privilegijama ispod podložništva hrvatskoj gospoštiji, srpski puk je tako pao pod ne manju podjarmljenost svoje vlastite gospode.

Zbog toga se prvotna borba čitavog srpskog seljačkog naroda u Granici protiv nastojanja hrvatskih feudalaca da ih kao kmetove podjarme sebi, – pretvara u borbu dviju konkurentskih izrabljivačkih klasa, hrvatske i srpske, koje su se, nužno, morale međusobno zavaditi i zakrviti oko toga, tko će izrabljivati seljaštvo, nastanjeno na teritoriju Vojne Granice. Sad se je dakle počelo raditi isključivo o tome, tko će vladati nad tim srpskim pukom, tko će ga iskorišćavati, ubirati od njega crkvene i druge dažbine, živjeti od njega: novostvorena srpska gospoštija ili hrvatska feudalna klasa. Hrvatska svjetovna i crkvena vlastela s pravom su tražila, da se pravoslavno srpsko stanovništvo, jer živi na području hrvatske države i obrađuje feudalne posjede hrvatske zemaljske gospode, izuzme ispod nezakonite vlasti novostvorene srpske gospode, pa da se na osnovi postojećih državnih zakona povrati pod vlast hrvatskoga plemstva i feudalne katoličke crkve.

To otimanje dvaju suparnika oko izrabljivanja jednog i istog seljaštva pretvorilo se u nepomirljivo neprijateljstvo i poprimilo oblike najoštrije borbe, jer se i jednoj i drugoj konkurentskoj strani radilo o životnoj egzistenciji: hrvatskoj vlasteli njezini zakoniti feudalni veleposjedi nisu ništa vrijedili, bez stvarnog iskorišćavanja seljačke radne snage, koja na tim posjedima živi, – a srpski vlastodršci bi, u slučaju prelaženja graničarskog puka pod hrvatsku feudalnu vlast izgubili glavni izvor svojih prihoda.

Pri tom je i jedna i druga izrabljivačka strana svoje sebične, klasne motive prikrivala tobožnjim vjerskim i nacionalnim interesima. To međusobno trvenje oko tlačenja naroda srpski ugnjetači prikazivali su kao borbu koja se vodi jedino u obranu pravoslavlja i srpstva od njegovih glavnih neprijatelja Hrvata katolika, i obratno, hrvatska vladajuća klasa je tvrdila, kako su uzroci sukoba isključivo zaštita katoličke vjere i hrvatske nacije, kojoj prijete uništenjem njeni najveći nacionalni protivnici: pravoslavni Srbi.

Tako se konkurentska borba eksploatatorskih klasa pretvarala u vjersku netrpeljivost i mržnju i poprimala vid hrvatsko-srpskog nacionalnog sukoba.

Austrija je, naravno, u svome interesu planski pomagala da se ekonomski sukob tankog vladavinskog sloja hrvatskog i srpskog produbi u nepremostivi vjersko-nacionalni jaz između Hrvata i Srba.

Kad se razmatra uloga konkurentske borbe dviju izrabljivačkih klasa kao uzročnika nacionalnoga sukoba između Hrvata i Srba u feudalno doba, onda se glavna pažnja mora posvetiti suparničkom otimanju katoličke i pravoslavne crkve oko ekonomskog izrabljivanja jednog i istog južnoslovenskoga puka, koji živi na zajedničkom teritoriju. Obje te crkve

[211] Sučević, nav. djelo, str. 70.

u to vrijeme predstavljaju ekonomsko-društvenu kategoriju i često moraju da žive isključivo od feudalnih podavanja vjernika.

Presizanja u kupljenju dažbina od pripadnika druge vjere nisu samo urodila sukobom između tlačitelja i potlačenih, – nego su, naravno, zakrvila i dvije crkve, koje imaju jedan i isti objekt izrabljivanja u puku hrvatsko-srpskome, koji je jedan i po jeziku, i po običajima, i po religiji (i jedni i drugi su kršćani, a razlike su dogmatske između katoličanstva i pravoslavlja minimalne), tako da i jedna, katolička, i druga, pravoslavna crkva smatra da ima pravo da ga u ime kršćanstva izrabljuje, to više, jer svaka od tih dviju crkvi je za sebe osvjedočena, da je isključivo ona predstavnik pravoga kršćanstva, a da je druga, konkurentska crkvena organizacija kriva, lažna, heretička, bezbožnička. Zato se i jedna i druga među sobom otimaju oko ubiranja dažbina od jednog i istog kršćanskog puka, oko podvrgavanja toga puka isključivo vlasti katoličke odnosno pravoslavne feudalne crkve, i to onda nazivaju borbom za spas duša vjernika.

Da je glavni uzrok razdora između katoličke i pravoslavne (rimske i grčke) crkve konkurentska borba oko stvarne, svjetovne vlasti, i da ta borba nema veze sa religijom, sa vjerom, to je jasno sagledao već u 17 stoljeću Juraj Križanić. Zbog toga je od osobite važnosti Križanićev stav prema crkvenom razdoru između katolika i pravoslavnih, što je značajno ne samo u vjerskom, nego i u jednom širem, nacionalnom pogledu.

Sto i pedesetak godina prije osnivanja teorije historijskog materijalizma, on je ovaj, za nas toliko važan problem tretirao na jedan za ono vrijeme gotovo nevjerojatno napredan način, otkrivajući korijene vjerskom razdoru (crkvenom raskolu) u ekonomskim i političkim uzrocima, u borbi predstavnika dviju crkvi oko svjetovne moći i vlasti. Pritom treba imati u vidu, da se radi o katoličkom svećeniku, koji je dobio najviši vjerski odgoj, ali kome ni sve crkvene škole ni jezuitske akademije nisu bile u stanju da pomute jasno gledanje i pravilno shvaćanje historijskih pojava. »Razdor je u crkvi nastao radi utakmice između dva naroda za vrhovnu vlast svjetsku i crkvenu, radi rimskoga carstva i papstva ... Grci i Rimljani imaju uvijek razloga da se svađaju radi svjetske vlasti. Ove svjetske razloge prikazuju nama lažno i zlobno duhovnima, jedni protiv drugih (da se zamrze još više) izmišljaju hereze, gdje nema hereza. A mi, ne rasuđujući stvari idemo za njima i ubijamo se bez broja i kraja ... Rimsko carstvo dlya radi prewelikye sili i slawi uczinilo se iest w soblazen raznim narodom a naipacze nam Slowincem wsim, se iest Rusianom, Lehom, Czehom, Srblyanom, Herwatom i Bolgarom. Dlya nyego bo uczinil se iest cirkowniy razdor i dlya razdora neizgoworno u nas korwi prolitie ... nismo obavezni ići na ruku potvorama grčkim i rimskim. Ako se patrijarh i papa svađaju, ako se čupaju i za brade vuku radi prvenstva, mi nismo dužni da se zbog prvenstva miješamo u njihov razdor ili da se zauzimamo za one, što čine razdor.«[212]

[212] Isporedi V. Bogdanov, *O Jurju Križaniću i njegovoj Politici.* »Likovi i pokreti«. Zagreb, 1957. Str. 71–73.

Križanićeva koncepcija crkvenog razdora, na bazi stvarnih historijskih činjenica, predstavlja jednu od glavnih okosnica njegove Politike. On je izvrsno poznavao i teoretsku i praktičnu stranu ovoga problema. S jedne strane bio je ponajbolji poznavalac crkvene literature i zapadne i istočne, – decenijima ju je studirao i u školi i čitanjem, – odlično je poznavao sve obrede (i katolički i pravoslavni i unijatski) – radi izučavanja svega toga išao je čak i u Carigrad. S druge strane Križanić je poznavao stvari i iz vlastitog iskustva, godinama je živio u Hrvatskoj, gdje se bavio problemom odnosa između zapadne i istočne crkve u vezi s pravoslavnim Srbima na teritoriju njegove, zagrebačke biskupije. Ti odnosi spadali su među najaktuelnija pitanja Križanićeve Hrvatske, koja je tada bila glavno žarište katoličko-pravoslavnog sukoba.

Na toj osnovi Križanić je čvrsto spoznao dvije činjenice: 1. Da se uzroci crkvenom razdoru ne nalaze u vjerskim razlikama (dogmatskim ili obrednim), nego da se sukob između katolika i pravoslavnih temelji na borbi za svjetovnu vlast, koju vode najviši predstavnici jedne i druge crkve (pape i patrijarsi, biskupi i vladike) zbog svojih materijalnih, ekonomsko-političkih interesa; i 2. da su za »naš narod« (Slavene) ti vjerski sukobi besmisleni i štetni, upereni na naše međusobno upropašćavanje i uništavanje.

U 18 stoljeću je Dositej Obradović upozoravao na to, da je glavni uzrok vjerskoj mržnji i crkvenom razdoru materijalna korist popova. »Jadni Turci čekaju da što pametno čuju od derviša, a bedni i udručeni (ugnjeteni, napom. V. B.) hrišćani od kaluđera. No šta će im ovi kazati, kad nigde ništa drugo pod nebom ne znaju nego »Daj milostinju! *Daj sve što imaš*«, – a ti umiri od gladi i *mrzi i proklinji sve ljude na svetu koji tvoje vere i zakona nisu!*«[213]

Da se tu radi o prodavanju vjere za dažbine, o nastojanju i katoličkog i pravoslavnog klera da, uz podršku državne vlasti (prvi uz pomoć Turske, drugi uz pomoć Austrije) dođu do monopola u izrabljivanju kršćanskoga puka, jasno je uviđao i Ivan Mažuranić, koji godine 1848 i jednoj i drugoj strani uzvikuje: »*Na stranu dakle s mračnom samoprodajom (monopolom) nebesah*«.[214]

Otuda je glavno nastojanje i jednih i drugih, da s pomoću državne vlasti istisnu, onemoguće rad konkurentskoj crkvenoj organizaciji. Prefekt katoličke Kongregacije kardinal Ludovik Ludovisi piše 31. X. 1625 biskupu Karlu Karafi, nunciju u Beču, pozivajući ga da ispita vjerske prilike graničarskih Srba: »Kongregacija je izveštena, kaže prefekt, da taj narod prima grčke (pravoslavne) sveštenike od šizmatičkog patrijarha iz Carigrada. U isto vreme, 1. novembra 1625, Kongregacija je izdala sličnu naredbu nunciju Karlu Karafi, a naime da isposluje kod cara da se u Vojnu Granicu uputi lice koje zna srpski. Pa ako se nuncije uveri da su tačne vesti o pravoslavnim sveštenicima, neka ih s pomoću carskih vlasti protera odande i na njihovo mesto postavi latinske sveštenike ... 6 febru-

[213] *Dositejeva Spomenica*, str. 25–26.
[214] Ivan Mažuranić, *Hrvati Mađarom*. Zagreb, 1848.

ara 1626 pisala je ona Karafi da izdejstvuje kod cara da naredi kapetanu Ernestu Paradajzeru da protera pravoslavne sveštenike, a mesto njih postavi sposobne »qui dictos Vscochos a shismate ad unionem et obedientiam Romanae ecclesiae reducant«. U istom smislu pisao je Karafi 14 februara i prefekt Kongregacije kardinal Ludovik Ludovisi ... Pošto je ponovo dobio naredbu iz Rima, u februaru 1626, nuncije Karafa tražio je od cara da putem svojih generala, silom protera pravoslavne sveštenike iz Slavonije i Hrvatske.«[215] Katolički svećenik Ivan Dalmata piše Kongregaciji iz Zagreba godine 1633 između ostalog: »Ne može se trpeti da u zagrebačkoj dijecezi, u Slavoniji, budu dva episkopa »uno cattolico e l' altro greco, ouero scismatico«. Ako Maksim dođe u Rim, njega treba onde zadržati, jer je on razbojnik koji je svojom rukom ubio 15 ljudi.«[216]

A vjerska podavanja tako su velika i brojna, da ih siromašni potlačeni kršćanski puk pod Turcima ne može davati i jednoj i drugoj strani. »Koliko god je osoba u kojoj kući, toliko župnik dobije groša. Svaki oženjeni daje jednu drvenku žita. Kada ide o božiću sa križićem, daje mu svaka kuća jedan dinar, jednu svinjsku kraču, barilo (vina ili rakije) i jedan hljeb kruha. Pri krstu, ako je muško, dobiva pet dinara, jednoga kokota i dva hljeba kruha; ako je žensko pet dinara, jednu kokoš i dva kruha. Od vjenčanja dobiva četiri groša, ako je vjerenica djevojka dobije još za dar dolamu. Od pokopa dobiva, ako se blagosliva samo na groblju šest dinara, ako se pak od kuće sprovodi dvanaest dinara. Kada dođe kositba, priprave mu sijena koliko treba. Svaka kuća daje mu voz drva. Zemlje dobije koliko može zasijati, a tako i livade. Osim toga zasiju mu vjernici tri jutra pšenice, jedno hržulje, jedno zobi, on daje sjeme, a oni sve urade, on primi čisto zrno. Napokon u gotovom svake godine dvanaest forinti.«[217]

Katolička sirotinja raja, koja je opterećena i drugim feudalnim dažbinama, jedva smaže tolika podavanja, katolički župnik pak primoran je samo od njih da živi, pa ako njegove vjernike pritisne i pravoslavna crkva svojim tražbinama, između pravoslavnog i katoličkog svećenstva nužno dolazi do teških suprotnosti i »borbe na život i smrt«.

I u Dalmaciji pod Turcima glavno je biskupima i župnicima da sakupe dažbine, a za vjeru i za spas duše svojih vjernika slabo se brinu. Tako godine 1638 biskup Drivasta Jerolim Lucić izvješćuje Kongregaciju u Rimu: »Biskupi sjede po gradovima, a nikada ne izlaze među svoj puk, koji je pod Turcima. Tako i župnici po župama samo u vrijeme žetve prođu i pobiru, pak se povuku u gradove.«[218] – Sasvim slično stoji stvar i sa dažbinama pravoslavnih vjernika i sa njihovim »dušobrižnicima«.

O presizanju i jedne (pravoslavne, protiv katoličkih) i druge (katoličke, protiv pravoslavnih vjernika) crkve postoje brojna svjedočanstva, od kojih mi ovdje navodimo samo ponajbitnija. »Godinu i po dana posle ovoga sinoda pisao je, 1 novembra 1664, iz Janjeva skopski nadbiskup Andrija Bogdani. Pravoslavni su, kaže on, isto toliko ljuti protivnici ka-

[215] Radonić, nav. djelo, str. 55, 56, 57.
[216] Isto, str. 70.
[217] Smičiklas, nav. djelo, str. 92–93.
[218] Isto, str. 93.

tolika koliko i Turci. Sultan ih naročito štiti, jer vuče lozu od sultana Murata II koji je imao za ženu Maricu, »figlia di Georgio despote«. Patrijarh, koji stoluje u Gračanici, svega jednu milju daleko od Janjeva, radi na tom da istrebi katolike. On traži od katolika dažbine sasvim različite od onih koje oni daju Turcima. Ovaj svoj zahtev obrazlaže tim da su ranije katolici, jednom prilikom, obdarili njegova prethodnika koji je bio naklonjen rimskom obredu (»per esser egli stato affettionato al nostro rito«). Od toga jednoga slučaja hoće da načini zakon i potčini sve crkve (»vuole mettere tutte le chiese sotto il suo commando e tributo«), tako da bi razrez na sve katoličke parohije izneo na 100 talira. Katolici se opiru tome koliko mogu, a on, od svoje strane, moli Kongregaciju da zatraži u toj stvari posredovanje carevog ambasadora koji se očekuje u Carigradu. Neka poslanik dobije od sultana hatišerif, kojim bi se zapovedilo patrijarhu da se ne pača u katoličke stvari (»che il patriarca non s' ingerisca con loro«) i da ne uzima danak od katolika, koji nisu u stanju da se odbrane od njega, jer je bogat i podmićuje Turke (»per esser egli ricco, mittigando i giudici turchi con danari«).[219]

Na osnovi arhivskih dokumenata Smičiklas je utvrdio, da su pravoslavni mitropoliti u Srijemu pod Turcima pobirali dažbine i od katolika. »Nalazimo posvjedočeno, kako metropolita pobire od prvoga vjenčanja dvanaest, od drugoga dvadeset i četiri, od trećega četrdeset i osam akčeta, pa i od fratara godišnje dvanaest akčeta; sve je to on stao bez prava pobirati od katolika. To je jamačno pobirao i od svojih vjernika. Ako se uzme, da je jedno akče vrijedno dva i po novčića, onda se eto od trećega vjenčanja plaćalo jednu forintu i pedeset novčića.«[220] A to je i u Srijemu i u Slavoniji u tursko doba bio jedan od glavnih uzroka vjerskog razdora između pravoslavnih i katolika. »Nije sama pohlepa za novcem već ne manja mržnja na papu gonila pećkoga srpskoga patriarhu i njegove vladike, da se sdruže s Turcima i sebi pokore katolike na podavanja i ljute danke. Vrijedni povjestnici franjevaca Mijo Batinić i Stipan Zlatović gorkim srcem slikaju ove progone srpskih vladika, gdje sdruženi s Turcima dave fratre i katolički puk. »Mi imamo u njima – veli o. Laštrić – ljućih dušmana nego li su isti Turci, jer nikada ne prestaju o tom raditi, da nas pod svoju vlast sprave.« Nije vjerojatno što pripovijeda otac Bakula, da su još sto godina od prilike prije nego što on pisa tek dozvolom pravoslavnih vladika i paroka smjeli župnici katolički vjenčavati i pokapati svoje vjernike. Ovo je pak moglo biti ali samo u vrijeme onih velikih patnja i progona u sedamnajstom vijeku. U ono doba iskali su i srpski patriarhe i vladike a i patriarha carigradski, da im katolici daju one iste daće, koje su oni mnogo puta nesmiljeno od svojih vjernika utjerivali. U ono doba iskali su oni od katolika, da prime fratri i grčki obred i vjeru, kako je uči grčka crkva ... Progon od god. 1632 započeo je patriarka Ciril tolikom silom kako nikada prije. Sdružio se u ime progona sa ljutim du-

[219] Radonić, nav. djelo, str. 342.

[220] »Turska listina u hrvatskom prijevodu. Zbirka Zlatovićeva, svojina naše Akademije. Ferman zvorničkom sandžakbegu, pod koga je jednom i Srijem spadao.« (Smičiklas, navedeno djelo, str. 78–79 i bilješka broj 1 na strani 79.)

šmaninom kršćanskim, pa u Slavoniji strašne pokore učiniše osobito u samostanu našičkom. »Nije manji progon ovdje u Slavoniji« – veli službeni izvjestitelj – »nego što je bilo u prvo doba kršćanstva«. Odvedoše u verigama našičke fratre. Najviše da je trpio otac Simon. Ali neka govori Simon. On pisa pismo u Rim propagandi, u kojem slika svoje neprilike. »Mnokrat otio sam pisati vašemu gospostvu, ali niesam mogao od vellika progona i napasti, kojem nas muče i strova, koje patimo od Cirila patriarke vladike, kako bude ova persekutia durati jošte do tri godišta, znajte vaša gospostva, da se neće moći katolik u Bosni i u Slavonskoj i Ungarii odaržati. Sadanji vesir koji posadi Cirila patriarku, na to ufati nas tri sacerdota i darža nas od mladoga božića do kandelore na ledu i sniegu, da nam su spali nokti od prsta od nogu; gvozdje na ruku i na grlu; po jedanput s ledom vode pismo i po malo kruha crna uzesmo; jesmo gdi nabijaju na kolje ljude, a druge pod palicama more, a treće sieku, koje sam podpomagao pred smrt s ispoveđu i ponukovao, da umiru veselo i sam sam bio odlučio karvahu proliti, ali nektiše nas gubiti, nego naopako saopače konopcem svezali biući strangom po žila i pod kollienu govoreći: *ti si obratio od Dunava do Kaniže kamo ti popovi i biskup od Rimpape?*

Evo kako se u mržnji na Rimpapu združiše patrijarka i najokrutniji Turci. Patriarke su plaćali velike danke, pak su nastojali, da ubiru i od katolika. Turci su opet pazili, da im se tuđa vlast a naročito papinska i carska preko katoličkih vjernika ne ušuljaju.«[221] »Mnogo su franjevci pretrpili od Turaka, ali malo manje u 16. i 17. vijeku od pravoslavnih patriarka i vladika. »Takav postupak naših vladika i patriarka nikako se pravdati ne da« veli dobro Ruvarac (O pećkim patriarcima str. 79). »Koje čudo da se franjevci prikazuju kao najoštriji protivnici svoje rodjene pravoslavne braće u spisima svojim. Koje čudo, da ih u tolikim svojim pobožnim spisima, koliko je meni poznato nikada niti braćom u Kristu ne zovu, već uvijek gotovo porugljivo „šizmatici“.«[222]

Da su ta protukatolička presizanja upravljača pravoslavne crkve postojala i da su morala biti česta, o tome nam svjedoči i jedan ferman iz godine 1668, koji uzima katolike u zaštitu između ostaloga i od Srba, Bugara i Grka: »Ili morem brodili – veli ferman – ili po suhu hodili ili u stanovima stanovali, nek su sasvim prosti i slobodni. Slobodno im je i u njihovim crkvama, koje su od davnine ostale, po obredu rimokatoličkom molitve obavljati i u tom neka ih nitko ne pomete bio sad poglavica bio kadija ili tko mu drago drugi. Kad milostinju ili što drugo za svoje uzdržavanje od puka prime, samo ako s tim nikakovu trgovinu ne čine, nisu dužni od toga nikomu ništa plaćati. Kada koji izmed njih umre, u njegovu se ostavinu ne ima miješati niti blagajnik carski niti itko drugi. I ako u mjestu ili na blizu, gdje se oni nalaze, tkogod pogine, neka se spomenuti fratri pod imenom krvarine ne globe. Budući da su *latinski sljedbenici sasvim druge sljedbe nego što su Srbi, Bugari i Grci,*

[221] Smičiklas, nav. djelo, str. 82–84.

[222] Isto, str. 85–86.

neka im je slobodno u crkvama, koje od davnih vremena posjeduju i po svim drugim mjestima, gdje se sljedbenici istoga obreda nalaze molitve, po običaju i po odredbama vlastite crkve obavljati, a da se *ne usude u tom braniti im niti Srbi, niti Bugari, niti Grci.*«[223]

Isto su tako brojni dokumenti i o presizanjima katoličke crkve. »Međutim, pravo prikupljanja desetka sporilo se svaki čas srpskom kliru kako od strane bečkih i ugarskih vlasti, tako i od strane rimokatoličkog klira. Ovaj je prisvajao sebi pravo prikupljanja desetka i od pravoslavnog življa.«[224]

Kod ovog katoličko-pravoslavnog gloženja oko vjerničkih podavanja od osobite važnosti je bilo uzajamno preotimanje vjernika, što su obje zainteresirane strane, naravno, prikazivale kao »*rad na spasenju duša*«.[225]

Ta prevođenja s jedne vjere na drugu pretvarala su se u bezobzirna preotimanja vjernika između dvije suparničke crkve. Često puta ona su vršena s pomoću najgrubljeg nasilja, a i pravoslavna i katolička crkva su se pri tome obilno služile i vojničkim i državno političkim aparatom tudinskog ugnjetača. »Turci pomagahu vladike (pravoslavne, napom. V. B.), pače oni su kadikad u sporazumu s njima nagonili i katolike, da ih priznadu svojim glavarima, naročito u doba, dok je katolički Beč bio vođa u turskim ratovima.«[226] »Fanariotske (pravoslavne, napom. V. B.) vladike u Bosni smatrale su, da i katolici spadaju pod njihovu upravu i tražili od njih prinose kao i od pravoslavnih.«[227] A s druge strane se u vrijeme turskih ratova zajedno s prodiranjem katoličke austrijske vojske na istok obavljalo i masovno pokatoličavanje pravoslavnog i muslimanskog življa.

Na pitanju tog prelaženja i preotimanja vjernika najjače su se pokrvile katolička i pravoslavna crkva, pošto je to zasijecalo u najbitnije, ekonomske interese i jedne i druge strane, jer su, naročito pod Turcima, obje živjele uglavnom od dažbina, ubiranih od vjernika, pa su svim sredstvima nastojale da povećaju ili bar da očuvaju svoje prihode. Da spriječi to prelaženje, svaka crkva je nastojala da kod svojih vjernika što više ocrni svoga suparnika, da između sebe i svoga protivnika iskopa što dublji i što nepremostiviji jaz. Na toj osnovi rađali su se kod katolika najteži napadaji ne samo na pravoslavnu crkvu nego i na sve njene pripadnike, a pravoslavni popovi nisu ostajali dužni u klevetanju i opadanju svega što je katoličko. Tako je rasla podvojenost i širila se netrpeljivost i mržnja između pravoslavnih i katolika, i tako su te klevete i omraze, izmišljene isključivo u cilju osiguranja prihoda popova na jednoj i na drugoj strani, stoljećima prodirale u naš neprosvijećeni narod, koji,

[223] Nedić, *Stanje redodržave Bosne srebrne za četiri vijeka.* Đakovo 1884, str. 69–70. – Ferman je ovdje citiran po Smičiklasu, nav. djelo, str. 83.

[224] Radonić, nav. djelo, str. 491.

[225] Tako tu rabotu krsti, između ostalih, i dr. Janko Šimrak, u svojoj raspravi *Pavao Zorčić Marčanski vladika.* »Spomenica kalendar grkokatolika križevačke biskupije za godinu 1933.« Zagreb 1933. Str. 70.

[226] Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda ...*, str. 236.

[227] Smičiklas, *Povijest Hrvatska, II.*

živeći pod tudinom, potlačen i kulturno, često puta i nije mogao da čuje ni jednu drugu riječ, osim popovske.

U jednom katoličkom crkvenom izvještaju iz godine 1634 iznosi se između ostalog, kako »narod jatomice prelazi na pravoslavlje« u mjestima Ilok, Ljuba, Brkasovo, Kalotinci i nekim drugim selima Slavonije pod Turcima. U zapadnom Srijemu, Mitrovici, Rumi, Remeti, Golubincima i dr., katolici su u prvoj polovici 17 stoljeća prelazili na pravoslavlje.[228] Naravno da to izaziva ogorčen otpor kod katoličkoga svećenstva, koje osjeća, da mu je tim prevođenjima ugrožena životna egzistencija. Ponekad, ponajsposobniji katolički svećenici, naročito franjevci, i uspijevaju da to spriječe. »Pored svih nasilja pravoslavnih vladika nije mogla *pravoslavna crkva* uspjeti proti franjevcima, da ih sataru i njihov puk pomoćju turske sile prevedu na pravoslavlje. Fratrima je dakako iza mnogo patnja, muka i novčanih žrtava pošlo za rukom dokazati, »da su sasvim druge sljedbe nego što su Grci, Srbi i Bugari, pa zato imadu običaje svoje crkve i zapovjedi svoje crkve slušati, a ne imaju ih uznemirivati Srbi, Grci i Bugari«. Jednom samo spominju nam spomenici veliki prelaz na pravoslavlje. Spominju se mjesta: Soljani, Velike Remete, Golubinci, Ruma, Vojinci (Vogninzi), Mangjeloš, Mitrovica u svemu više od dvije stotine katoličkih zadruga.«[229]

3. II. 1639 tuži se zagrebački katolički biskup Benko Vinković Kongregaciji, kako pravoslavni vladika Maksim »ometa ne samo širenje unije. nego čak katolike navodi da prelaze na šizmu i prihvate pravoslavne obrede ... Maksim katolike naziva jereticima, a papu antihristom, svojoj pastvi ne dopušta da ulazi u katoličke crkve i sluša propovedi katoličkih sveštenika. ... Vinković se, dalje, tuži da episkop Maksim privlači na svoju stranu katolike, time, što venčane lako razvodi, pa ih venčava sa svojim jednovernicima.«[230]

Bosanski biskup Orlovčić piše godine 1672, kako sarajevski pravoslavni mitropolit »s pomoću Turaka, goni katolike na dažbine i, na osnovu sultanove naredbe, goni ih da napuste rimokatoličku veru i njemu se potčine«.[231]

Skopski nadbiskup Bogdani žaleći se Kongregaciji kako pravoslavni patrijarh Arsenije III nasilu prevodi katolike na pravoslavlje, piše 24. IX. 1678 između ostaloga kako patrijarh »istupa oholo i tiranski prema katoličkom kliru da bi ga, na kraju krajeva, primorao da prihvati šizmu«.[232]

Nadbiskup Zmajević godine 1721 optužuje pravoslavne svećenike, da »prekrštavaju naše katolike«.[233]

[228] Isporedi Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 410.

[229] Vidi Smičiklas, navedeno djelo, str. 95. – Izvjestilac ovdje navodi kao razlog prelaženju nemarnost i nebrigu katoličkih popova, pa traži da se namjesto njih pošalju fratri, koji se većma brinu za katoličke vjernike i bolje ih čuvaju.

[230] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 72–73.

[231] Isto, str. 370.

[232] Isto, str. 370.

[233] Isporedi Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901. Str. IV.

»Unijatski biskupi stolovali su preko stotinu godina u samostanu Marči, sa samostanci sv. Basilija. Godine 1737 navali sa hajduci i razbojnici nesjedinjeni biskup Simo Filipović na Marču, zapali samostan na sam god crkveni, poubija samostance, samo njeki se spasiše, i osvoji samostanski posjed. Budući da je upravo tada bio rat s Turci, to se u to nasilje nije diralo, pak su nesjedinjeni ostali u posjedu Marče, a sjedinjeni biskup osta bez rezidencije *a doskora i bez stada, jer mu vjernici prođoše u nesjedinjenu crkvu.*«[234]

U prevođenju pravoslavnih na katoličku vjeru naročito su bili revni katolički biskupi u Marčanskoj biskupiji. »Primerna života i vatren katolik, a pod uticajem biskupa Hrena, dao se Dubravić na posao da pravoslavne u svojoj okolini, osobito u Križevcima i Koprivnici, prevede na uniju.«[235]

Prevođenje na uniju u području marčanskoga vladičanstva vršeno je uz direktnu asistenciju austrijske državne vlasti.[236]

I nastojanja zagrebačkih katoličkih biskupa oko prevođenja na uniju marčanskih pravoslavnih Srba imala su kao glavni motiv skupljanje dažbina.[237]

Ta borba oko dažbina i preotimanja vjernika kao izvora crkvenih prihoda dovodila je do krvavih borba na život i smrt, tako da su se nerijetko dvije suparničke popovske strane međusobno ubijale, vršile uzajamno paljevine, i sl. »Međutim, zaštitno pismo bilo je samo mrtvo slovo na hartiji, te je novi severinski vladika, Simeon Filipović, počeo žestoku borbu oko manastira Marče koji su unijati silom preoteli od Srba. ... Čudnovato je ipak da je još tokom rata s Turcima, s krajem 1738, pala odluka u Beču da se manastir Marča oduzme od Srba. A kada carske vlasti silom uvedoše unijatske kaluđere u Marču, zapališe Srbi, 17 juna 1739, i manastir i kaluđerske konake.«[238]

I na drugim mjestima dolazilo je do takve zakrvljenosti. »Kada je papinski izaslanik Pavao Rovinjanin g. 1640 prolazio iz Broda prema Požegi na slavonskim kolima u četveropregu, htjede i u varoš požešku proći. Ali kršćani njihovi pratioci veli on, da su im naveli predobre razloge, da treba obići Požegu. Najglavniji je bio, što su naši kršćani katolici ubili netom jednoga vladiku pravoslavnoga u požeškom polju, koji je izganjao svoje prihode ne samo od svojih vjernika, već i od katolika. Vladika je polazio sa kaluđerima, svećenicima i Turcima u pratnji od dvadeset i četiri osobe. Katolici ih ubiše na polju požeškom i zakopaše ih sve za-

[234] Ivančan, nav. djelo, Vjesnik zem. arhiva, IV, sv. 3, str. 159. Vidi i Smičiklas, *Povijest Hrvatska II*, str. 331.

[235] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 49.

[236] Tako austrijski nadvojvoda Ferdinand godine 1611 »izdaje pismo, kojim Simu Vratanju potvrđuje kao sjedinjenog biskupa, i nalaže mu, da istrijebi među uskocima svaku krivu nauku i da ih utvrdi u pravoj kršćanskoj vjeri«. (Vidi Šimrak, navedeno djelo, str. 2.) – Marčanski vladika Sime Vratanja prešao je te godine na uniju. – napom. V. B.

[237] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 489.

[238] Isto, str. 621.

jedno s njihovim konjma u velike jame. ... Sada se je čulo, da ide vladika katolički poslan od pape, a pravoslavni se spremahu na osvetu. Zato Pavao prođe mimo Požege u Veliku. Kako su upravo u 17. vijeku procvali razdori izmed katolika i pravoslavnih, o tom na drugom mjestu govorimo, ali i ovo je jedan gorak prinos te kršćanske nevolje.«[239]

»... 1670. g. proširila se unija i na Žumberak. Unijatska biskupija 1777. g. prenesena iz Marče u Križevce gde je i danas.«[240]

»Pravoslavni su u znatnom broju primili katoličku veru; bili su i unijaćeni. Kao što je poznato, ima krajeva u kojima je pravoslavno stanovništvo prešlo na katoličku ili unijatsku veru, naročito u dubrovačkoj oblasti (Pelješac, u mnogome i u Konavlima), u Dalmaciji (Dicmo iznad Splita, okolina Makarske i t. d.), u Hrvatskoj (Žumberak), na dosta mesta u Bosni i Slavoniji. To se dešavalo mnogo više nego što je zebeleženo; jer je u ranijim vremenima bio čest slučaj da se pojedine porodice, doseljene u katoličku sredinu, bez svoje crkve i popa, postepeno naviknu na katoličke obrede i prime katoličku veru. I u Kranjskoj i u Štajerskoj bilo je mnogo takvih slučajeva.«[241]

»A katolički biskupi, župnici, franjevački red izjavljuju da je papa vrhovni glavar obeju crkava, da su pravoslavni šizmatici a oni prava vera i rade na sjedinjenju crkava pod papom.

U zemljama pod Austrijom oseća se ista težnja kod nekih austrijskih vladalaca i zagrebačkih biskupa. (Vidi Smičiklas, p. d. s. 146; Šišić: Pregled pov. hrv. naroda, s. 303).

U Bosni i Slavoniji, franjevci, glavni predstavnici katoličke crkve, razvijaju veliku prozelitsku revnost jer kažu, njihova je prva dužnost »obraćanje inovernika na katoličku viru«. *Zbog svega toga je ojačala verska raznolikost u srpsko-hrvatskom narodu i razvila se verska osetljivost i surevnjivost*, koja se utecajem prosvete i napretkom civilizacije počela stišavati tek u toku XIX veka.«[242] – »Franjevci navode mnogobrojne primere, prema kojima su na hiljade pravoslavnih preveli na katoličanstvo. Njihovom saradnjom čak 1831 g. prešli na »katoličko sjedinjenje« popovi sela Krička i Baljka u Petrovom Polju u Dalmaciji zajedno sa seljacima ...«[243]

Prevođenje pravoslavnih Srba na katoličku vjeru vršeno je i u Istri, u senjskoj biskupiji, u Vinodolu[244] i drugdje.

Pokatoličavanje pravoslavnih provodilo se i u Srbiji u prvoj polovici 18 stoljeća, na čemu je, uz asistenciju austrijskih okupatorskih vlasti, naročito radio ugarski primas kardinal Kolonić.[245]

[239] Smičiklas, nav. djelo, str. 29.
[240] Cvijić, Balkansko Poluostrvo, I, str. 410.
[241] Isto, str. 224.
[242] Isto, str. 406.
[243] Isto, str. 408.
[244] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 72.
[245] »Pod utecajem katoličkog sveštenstva, car Karlo je, još pre zaključenja mira (»Požarevačkog« napom. V. B.), bio poslao u Srbiju njihove misionare, da rade na uniji. Državni organi dobili su naredbu da u samoj Srbiji pomažu katoličku veru ... Ništa nije tokom XVIII veka doprinelo više razjedinjavanju pripadnika pravoslavne

U toku velikoga austrijsko-turskog rata katolička crkva je na »oslobođenom« teritoriju masovno pokrštavala muslimane. »Iza toga predadu se iza malo oklijevanja Bilaj i Budak pa i ljuti inače Perušić, gdje je Marko Mesić odpjevao zahvalnu misu i pokrstio mnoge Turke, jer su tamo Turci ostali ne hoteći ostaviti svoju staru postojbinu. – Mesić sam piše: »Kada je vazeta Lika i Krbava došal je general karlovački z menom skupa u Perušić ... a Turci što su ostali u Perušiću da će se krstiti ...« Lopašić: Dva hrv. junaka str. 44.[246] – »Hrvati provale do Vranograča (1696, napom. V. B.) i obsjednu ga. Istom kada su topovi prodrli zidine i neprijateljima ponestalo vode, odluče da se predadu. Zasužnjene kršćane ban oslobodi, a zarobljeni primiše sveti krst.«[247]

»Od interesa je spomenuti i suprotan proces, preobraćanje muhamedanaca našega jezika u katoličku veru, koje se izgleda najviše vršilo u Dalmaciji i Slavoniji ... U svojim izvještajima franjevci pripisuju sebi najveći broj ovakvih slučajeva. ... Preobraćali Turke u katoličku veru onda kad su Mlečići osvojili Dalmaciju a Austrija Slavoniju. Tako godine 1688 otac Andrija Rešica zađe po kninskoj Krajini i našavši dosta turskih porodica sve ih obuči i krsti. Po osvojenju Vrgorca franjevci obratiše u varoši i okolini 25 Turaka. Po osvojenju Čitluka u Neretvi godine 1694 Bartul Arbić pokrsti 30 Turaka. Kad je osvojen Imotski, župnik Stevan Vrlić pokrsti 23 Turčina. (Po Zlatoviću Stipanu [od franjevačkog reda]: »Franovci države presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji«. Zagreb 1888, str. 233, 236.) Kao da je poslije zauzimanja Slavonije bilo još više pokrštavanja Turaka. Po Batiniću, sam fra Jakov Tvrtkovčanin, bivši sutjeski gvardijan, krstio 385, a ostala braća obratila su »silu nevjernika i raskolnika«. (Batinić fra Mijo V.: »Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV–XX.« Zagreb 1913, svezak II, str. 147)«.[248]

U strahu, da im konkurentska strana ne postriže pa i sasvim ne preotme stado, obje crkve su svima silama nastojale da spriječe svaki međusobni dodir pravoslavnih i katolika, pozivajući svoje vjernike da se klone pripadnika druge vjere kao kuge. »Skradinski biskup, Matija, javljao je, 1719, Kongregaciji u Rimu da smatra svojom dužnošću da sprečava među-

i katoličke vere koliko taj suviše revnosni rad katoličkih misionara da dođe do sjedinjavanja crkava. Naši ljudi prve polovine toga stoleća na svojim saborima ne govore gotovo ni o čem drugom toliko, koliko o gaženju narodnih privilegija i nasrtanju na pravoslavlje. Pravoslavne nateruju da silom praznuju katoličke praznike ... pravoslavne sveštenike, pa čak i episkope, mame, silom ili milom, na svoju stranu, u uniju, ili im, kad ne će da pređu u nju, prave raznovrsne neprilike; otimaju se pravoslavne crkve; od Srba se traži desetina za katoličke biskupe; zabranjuje se pravoslavno bogoslužen je. Čak je sumnjiva i smrt trojice srpskih mitropolita u kratkom roku od četiri godine (Isaija Đakovića, Stevana Metohijca i Sofronija Podgoričanina) ...« (Ćorović, Istorija Jugoslavije, str. 375.) Godine 1726., u Smederevu je ustanovljena katolička biskupija za Srbiju, a kanonikati u Šapcu, Jagodini, Rudniku, Smederevu i Paraćinu. (Isporedi isto, str. 375.)

[246] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 150 i bilješka broj 6 na istoj strani.

[247] Isto, str. 167.

[248] Cvijić, Balkansko Poluostrvo, I, str. 410.

sobno versko opštenje između jednih i drugih, jer se boji da će kod mešovitih brakova stradati katolička vera.«[249]

Zadarski nadbiskup Zmajević u svom *Ogledalu istine* (Specchio della verità), napisanom godine 1721, poziva pripadnike katoličke vjere da se prema pravoslavnim Srbima drže ovako: »*Od tog odmetničkog naroda i njegove crkve mora se kloniti svaki pravi sin rimske crkve i izbjegavati svako općenje.*«[250]

Za razdvajanje, nadbiskup Zmajević svu krivicu baca, naravno, na pravoslavne svećenike, a prešućuje, da su i katolički (pa najviše i on sam) svoje vjernike isto tako odvajali od nekatolika. Po njemu, pravoslavni »zabranjuju svojima ulaziti u naše crkve, i kazne onoga, koji se posluži našom osvećenom vodom, i stružu onaj dio tijela, koji je tom vodom pokvašen bio, kao okaljan i opoganjen ... Zovu latine (katolike, napom. V. B.) ilirskim nazivom pagani, i poganom presvetu božansku vjeru, i psujući zovu je »pasija vjera i mišija vjera«. Laju kao bijesni psi na nebo, i bljujući otrov uzaludno se sile da okaljaju ono, što je na zemlji najsvetije i božansko« ... »Lukavstvo je svagda bilo prvi biljeg svake shizme, ali nigdje se ono nije pokazalo toliko strašno na štetu vjere prave, kao u Srbiji. A svemu su krivi episkopi i kaluđeri, koji osnivaju svoju sreću na mržnji i protivnosti. Znaju oni kako su im slabi dogmati, i da se ne mogu uzdržati u disputama o vjeri sa latinima, i radi toga izmišljenim svakojakim basnama oni zavode narod, i čine od njega aspidu, koja proniknuta unutrašnjom mržnjom odbija od sebe svaki poziv sa katoličke strane. Pa da ojačaju u narodu grozotu naspram naših stvari i da ga uzdrže od svakog općenja sa rimskim obredom, zapovijedaju da ne posti u subotu, i ako nema mrsnog jela, nalažu mu da taj dan moraju polizati ili od svoje krvi ili nož, kojim se prije meso sjeklo. ... Ali ma koliko da je pritajena prevara njihova, nije se ona mogla ipak sakriti od oka latinskih pastira, koji su otkrili njihov zanat i lukavstvo, koje je pravi otrov, upravo zaraza, od koje se slabiji i nevini mogu sačuvati samo, ako pobjegnu od njih.«[251]

»... Nisu mogli ili nisu znali obustaviti prijelaz iz jedne u drugu, radi toga su otuđivali braću od braće, govorili su pogrdno od protivne strane, samo da jedan pred drugim crn postane. Tim postupanjem do toga dođe, da nit je hotio katolik za nekatolika, držao ga je bo za prokleta, niti nekatolik za katolika, kog je on za raskolnika i krivovjerca imao, štogod učiniti niti se služiti drugoga udvorbom ...«[252]

Otimanje oko dažbina i oko vjernika urodilo je čitavim nizom međusobnih optužbi i psovki, od početka tih sukoba između dviju konkurentskih crkvi sve do godine 1901, pa i 1933.

Po nadbiskupu Zmajeviću, u Dalmaciju je »unesen otrov dolaskom Srba« koji su »zaraženi jeretičkim učenjem«. Pravoslavno svećenstvo je »perfidno, glupo i tvrdoglavo«; pravoslavna crkva je »postala kavez mno-

[249] Radonić, nav. djelo, str. 594.
[250] Isporedi Milaš, nav. djelo, str. IV.
[251] Milaš, nav. djelo, str. 357, 359, 360.
[252] *Slavenski Jug*, broj 63 od 29. svibnja 1849., str. 253.

gobrojnih i divljih zvjerova«; Srbi su »narod surov i divlji, ali bez ičega plemenitoga i ponosnoga«. »Otrovna nauka albigeza, proterana iz Francuske, a sklonjena u Srbiji, pokazuje svoj veliki otrov i danas među Srbima, jer kao što ih je ona jedanput ranila, to je morao ostati trag te rane, da se pokažu još i danas bogalji«. »A takav je upravo karakter naših Srba, koji su postali naslijednici onih afričkih čudovišta na žalost Božje crkve i na propast države«. – »Srpska vjera ... gora je od sviju jeretika, koji su lajali protivu neba ...«; pravoslavni svećenici su »lukave lisice« i »divlji vukovi u ovčjoj koži«.[253]

Pravoslavni vladika Milaš, pošto je iznio sve Zmajevićeve psovke na pravoslavne vidi jasno, zašto katolički nadbiskup Zmajević ocrnjuje pravoslavnu crkvu: »On (Zmajević, napom. V. B.) – piše Milaš – psuje i grdi, kao što smo vidjeli, da ne može biti gore, srpsko dalmatinsko svećenstvo i episkope, *a sve to, jer se boji, da ne bi dalmatinski rimokatolici primili pravoslavnu vjeru*«,[254] čime bi se smanjili prihodi biskupa od katoličkih vjernika. A zna Milaš te motive sijanja vjerske mržnje i razdora zato, jer i on sam, u istom cilju, radi taj isti posao, ocrnjujući i klevećući katoličku crkvu na preko 600 stranica svoje *Pravoslavne Dalmacije*.

Pritom taj pravoslavni vladika ne uviđa, da su njegovi napadaji na Južne Slavene katoličke vjere, štampani na početku dvadesetog stoljeća (1901), i da je njegovo sijanje vjerskog razdora i mržnje među Hrvate i Srbe, – daleko veći zločin, nego protupravoslavno pisanje katoličkog zadarskog nadbiskupa Zmajevića iz godine 1721.

A dr. Janko Šimrak optužuje godine 1933 pravoslavne kaluđere iz manastira Lepavina, da se godine 1678 protiv katoličkih i unijatskih biskupa, bore udruženi s razbojnicima: »*Lepavinski kaluđeri u vezi sa razbojnicima*. Lepavinski kaluđeri ne samo da se nisu umirili, nego su pokušali u svojoj đavolskoj i neobuzdanoj mržnji i posljednje sredstvo protiv Pavla Zorčića. Oni su najmili četu razbojnika, koja je imala noću navaliti na Marču, oplijeniti manastir i crkvu, Zorčića i sjedinjene kaluđere poubijati i tako uništiti jedinstvo.«[255] Izvori, međutim, što ih Šimrak navodi, ne potvrđuju tu njegovu optužbu.

Osim tih međusobnih psovki, produbljivanju jaza između pravoslavnih i katolika (što je kod nas, gdje se vjera identificirala s narodnošću, ujedno značilo i zaoštravanje razdora između Srba i Hrvata) znatno je pridonijelo i generaliziranje. Onaj, tko je, na primjer, na katoličko-hrvatskoj strani postao poznat kao najveći protupravoslavac iliti Srbožder, makoliko bio usamljen, proglašavan je kao predstavnik svih katolika Hrvata, – i obratno. Dovoljno je ovdje navesti samo jedan primjer, kako pravoslavni dalmatinski vladika Milaš generalizira Zmajevićevo djelo »Ogledalo istine«, – koje je sasvim izuzetno po svojoj mržnji i psovkama na pravoslavne, tvrdeći da Zmajevićevo napadanje na Srbe »sastavlja osno-

[253] Isto, str. 354–358, 360.
[254] Isporedi Milaš, nav. djelo, str. 363. (Podcrtao V. B.)
[255] Šimrak, navedeno djelo, str. 99.

vu sudenja latinskog sveštenstva, čak i danas (godine 1901, napom. V. B.) o pravoslavnim Srbima i daje pravac odnosima njegovima naspram pravoslavne vjere i srpskoga naroda«.[256]

Iz navedenih razloga, uglavnom zbog gloženja oko dažbina i zbog preotimanja vjernika dviju suparničkih crkvi, trvenja između pravoslavnih i katolika nisu prestajala ni u 18 stoljeću, pa ni kasnije. »Posle Požarevačkog mira 1718, iako su se odnosi nešto sredili, položaj katolika u Turskoj nije se poboljšao. Odnosi između pravoslavnih i katolika stalno behu zapeti u evropskoj Turskoj.«[257]

Treba pritom naročito ističi, da se uzroci vjerskog sukoba uopće nisu nalazili u različnosti, koja postoji u samom učenju dviju crkvi. Razlike u dogmama su neznatne, nebitne, a i one vanjske su isto tako sitne, pa često i smiješne (jedni popovi briju brade, a drugi ih puštaju da rastu, jedni se sa ženama vjenčaju, a drugi se ne vjenčavaju, i t. d.). Da uzroci tom sukobu, ni u doba najjačih vjerskih borbi uistinu nisu bili u različnosti i protivnosti između katoličke i pravoslavne vjere kao takve, Starčević navodi ove dokaze: »Beguncem (pravoslavnim, napom. V. B.) u belovarskoj županii, i bez dvojbe drugde, u koliko biahu nastanjeni ter ne bežaše od ovud pod Turčina, odonuda amo, dugo vremena svetjenici zapadne crkve podeljivaše svetotajstva. Dokaz, da proti duhovnikom, ni proti obredu nebiaše prigovora, i da o dogmah nebiaše govora, pače, koji o njih štogod znadoše, da se u njih slagaše ...«[258]

U danim teškim uvjetima o razlikama između vjerskih učenja ili nekoj dogmatskoj izdiferenciranosti nije moglo biti ni pomena u tursko doba u Slavoniji. Katoličko svećenstvo, koje živi s narodom, isto onako neuko kao i pravoslavno, nalazi se u tako teškim prilikama, da o nekoj naročitoj, striktnoj katoličkoj službi božjoj, koja bi se znatno razlikovala od pravoslavnog bogosluženja, ne može biti ni govora. U izvještaju papinskog vizitatora iznosi se o vjerskom stanju u Slavoniji u godinama 1629 - 1630 između ostaloga: »Spomenuti župnici jesu neznalice bez svećeničkoga obrazovanja, samo imadu misal i knjižicu za kršćenje vrlo loše složenu. ... Župnici ne vode knjige niti o krštenju niti o vjenčanju.«[259] – A biskup Kolonić kazuje u svojoj relaciji o tome ovako: »Evo što pripovijeda biskup Kolonić g. 1688 dakle koncem 17 vijeka u svojoj relaciji: Bio jedan župnik kroz dvije godine bez misala, a da ipak njegovi župljani ne budu bez službe božje, prepisao si je jednom misu za pokojne, pak ju je čitao i pjevao na sve nedjelje i na sve blagdane u godini. Pozvan na odgovor izjavi, da je toliki siromah, da si nije mogao misala kupiti. Trudio se, da dobije kakov misal, ali badava. Tekar na velike molbe dobije jedan misal, ali samo na tako kratko vrijeme, da si je misu za mrtve mogao prepisati. Drugi opet nije čitao mise cijele godine, jer nije imao kaleža ni patene, samo što je izprosio u susjeda posvećenih hostija, te je

[256] Isporedi Milaš, nav. djelo, str. 355.
[257] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 549.
[258] A. Starčević, *Djela*, III, str. 213.
[259] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 91.

upotrebio za pričest svojih vjernika, ali mnogo puta nije dobio, pak su siromašni ljudi umirali bez posljednje utjehe.«[260]

Po svjedočanstvima suvremenika, pod Turcima stanje pravoslavnih svećenika, od kojih mnogi nisu znali čitati ni pisati, nije bilo ni malo povoljnije. »Ako je u 16. vijeku vidio Gerlach svećenika u Srbiji, koji je obučen kao svaki drugi srpski seljak, a obavlja sveti čin ukopa jednoga svoga vjernika golim nogama do koljena, a razlikuje se od drugih seljana samo dugim vlasima i što nosi drugačiju kapu, to je jedva bilo bolje i u 17. vijeku. U Ugarskoj kardinal Kolonić – moramo priznati očiti i ljuti njihov protivnik – psuje ih, da su najgori ljudi i neznalice ... da su svjetovnim gospodarima podani kao i drugi seljaci, da dobivaju isto tako batina i da bivaju sapeti u lisice kao i seljaci. ... Zatim navodi velike neurednosti, ali naročito dodaje, da je i kod katolika jedva štogod bolje, koji su bili pod Turcima. Kod svetih otajstva ne paze niti na formu niti na substanciju. U mnogim parokijama pri krstu ne spominju svetoga trojstva, već samo jednoga ili drugoga sveca. Mnogi propuste krstiti vodom, već krste vinom ili pivom. Kod službe božje služe se kadgod zobenim ili kojim drugim kruhom i tako mnoge druge stvari. Oholi katolički kardinal zaboravlja spomenuti, da to čine valjda u slučajevima ljutoga siromaštva.«[261]

Još je manje postojala neka razlika između naroda katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti, jer ni jedan ni drugi puk nije u to vrijeme mogao dobivati specifično katolički ili specifično pravoslavni vjerski odgoj, te je, što se tiče vjerskoga učenja i religioznih dogmi bio sasvim neupućen.

Što se pravoslavnog puka tiče još u XVIII vijeku, u kraju naseljenom »uskocima«: »u 3571 detce, prigodom cerkvene vizite, našlo ih se petero koja znadoše odgovoriti na pitanje: koliko je bogovah, kazati otče-naš i verovanje.«[262]

O vjerskoj naobrazbi katoličkih vjernika u Slavoniji pod Turcima papinski vizitator javlja godine 1629–30 između ostaloga i ovo: »U ovim mjestima« – u srijemskom i požeškom kraju – »nalazi se mnogo hiljada kršćana većim dijelom najvjerniji, najodaniji i najpokorniji apostolskim zapovijedima. Ali su velike nevježe u svima stvarima, koje spadaju na kršćanina, jer ne imaju poduke. Ispovijedaju se i pričešćaju jednom u godini, a mnogi ne znadu niti oče naš, niti zdravu Mariju niti vjerovanje. Ovdje ima mnogo vještica, koje su to naučile od Turkinja.«[263]

»Kada je ovako jadno svećenstvo pravoslavno koncem 17 vijeka, onda će i o puku njegovu vrijediti što Gerlach pripovijeda koncem 16. vijeka. »Manjina samo zna »oče naš« i »vjerovanje«; vele: »„kako će čovjek to da nauči, kad mu valja tri do četiri mjeseca sprovesti u polju pored volova ili kad mu valja dan i noć, rano zorom i kasno u mrak kulučiti i mučiti se!?“« Ali ipak svi oni znaju, da ima jedan Bog, da je njegov sin

[260] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 92.
[261] Isto, str. 95.
[262] Starčević, *Djela*, III, str. 213.
[263] Smičiklas, nav. djelo, str. 94.

Isus Hristos, koji je radi nas postradao, raspet i uskrsao, pa će biti uskrsnuće mrtvih, i da ima život vječni. Kako vidjesmo nisu niti katolici na mnogo višem stepenu od ovih pravoslavnih. ... Živući ovako popovi i fratri ne samo da ne zatirahu već gojiše narodne običaje a i predsude i stara vjerovanja. ...

Isto su tako o čudesima i čudesnim stvarima jednako uvjereni Turci i kršćani. ... Čudesima matere božje u Olovu klanjaju se svom pobožnošću kršćani katolici, klanjaju se i pravoslavni, a prisiljeni su klanjati se i Turci.«[264]

Posljedice te nebrige katoličke crkve za vjersku naobrazbu vjernika u toku dugih feudalnih stoljeća, kada je osnovna stvar za crkvu bilo ubiranje dažbina, pokazivale su se decenijima još i nakon ukidanja feudalizma iz godine 1848. Tako još šezdesetih godina 19 stoljeća, u centru Hrvatske u Zagrebu, u čitavom nizu njegovih rajona, nema nijednog pismenog djeteta, a ima djece, koja se ni u sedmoj godini ne znaju ni prekrstiti, – premda je sve do tog vremena školski odgoj bio uglavnom povjeren crkvi. »Mnogi će se s toga začuditi, da je tako napredujući grad mogao u svojem krilu kriti pojav, koji po svojoj naravi spada u srednovječna vremena; taj su pojav prve u javnost izniele unionističke »Hrvatske novine« a o njem se onda u štampi mnogo raspravljalo. Današnji naraštaj, koji vidi toli velik napredak na polju kulture i školstva u Zagrebu, postignut revnošću i troškom gradskog municipija, morat će se svakako začuditi, kada sazna, da nije u ono vrijeme iz sela Trnja, Horvatah, Vrhovca, Pantovčaka, S. Duha, Ljubljanice i Prekrižja, brojećih 4000 duša a spadajućih kao i danas u područje gradske općine, ni jedno jedino diete polazilo pučku školu, a bilo je i takove djece, koja se u sedmoj godini nisu još umjela prekrstiti. Spomenuti list htjede radi toga svaliti krivnju na školske oblasti. Taj napadaj bio je u prvom redu naperen proti duhovnim oblastima, koje su prije sadašnjega školskoga zakona vršile na pučku nastavu odlučan upliv. ...«[265]

Da je čitav taj vjerski sukob nastao zbog ekonomskih razloga, zbog otimanja dviju konkurentskih crkvi oko izrabljivanja jednog i istog kršćanskog puka, o tome daju dokaza i ove činjenice.

1. Oko dažbina i vjernika gložile su se ponekad i različite crkvene organizacije unutar same katoličke crkve. Iz dvadesetih godina 17 stoljeća sačuvala su nam se svjedočanstva o neprijateljstvu između franjevaca i papinskih izaslanika, vizitatora, koji su više dolazili radi prikupljanja dažbina, nego radi same vjere kao takve. »Nisu uvijek bili ugodni ovi vizitatori niti fratrovima. Imamo pred sobom tužbu jednoga takova čovjeka, koji je potajno prolazio Slavonijom. Taj fratre puno tuži, a izmed drugih stvari veli, da su nepoćudne sebi vizitatore stresli s glave time, što su ih obtužili Turcima, da su papinski uhode.«[266]

[264] Isto, str. 96, 97.

[265] Polić, *Parlamentarna povijest*, II, str. 37.

[266] Smičiklas, nav. djelo, str. 82.

Svađaju se zbog dažbina i katolici među sobom. »Rasle su svadje izmed fratara bosanskih i slavonskih. Ove iste godine (1659) učini se veliki razdor medju njima radi izbora provincijala. ... Biskup bosanski Nikola Ogramić htjeo bi poslije osvojenja ne samo Slavoniju pod svoju vlast, već dapače i sve one krajeve, koje su Hrvati Turcima oteli. ... A kakav je bio život biskupa u Slavoniji i Bosni.

Biskup ne ima stalne stolice, već sjedi u kojem samostanu najviše puta u Olovu. Franjevci mu moraju davati od svake župe po tri talira. Računa se, da je dobivao 240 talira, kada je imao Bosnu i Slavoniju, a uživao je još neke pristojbe. Samostani su mu plaćali još poslužitelje i konje, koje je trebao za svoje puteve.

Međutim čini se, da je biskupu bilo uvijek pomanjih sitnih prihoda, pa se je prilično nabiralo. Opet je i čast mamila tašte ljude, da i iz mirnoga kršćanskoga svijeta polete na ovo strašno ali i častno biskupsko dostojanstvo. Da čujemo još jednom don Simona doduše u verigama i u najgroznijem položaju, ali opet slika gorku situaciju i one, koji se izvana otimlju za biskupiju. On veli: »Koi od tuda iz Rima dodju, oče da su gospodari, a kada vide suprotivštine, tako bieže. Koju korist učini Dalmatin Petar Katić, biskup od Prizrina, s koga izgubi(še kršćani) tisuću škudi, a on obogati svoie rodiake; a takodjer fra Alberto (to je isti onaj fra Alberto, koji je kao biskup smederevski hoteći biskupovati (1626) u Slavoniji prouzrokovao silne sablazni) i ovi od Antibara, koi učini bogate svoje nepute ...«

Potvrđuje se, da su stranci slabo djelovali i redovito bivali s fratrima u nesporazumu. Ako i ne imamo drugih svjedočanstva, da bi si strani biskupi gledali nabrati novaca, pak bi onda uzmakli, opet pokazuje jasno, kakovo je bilo crno mišljenje franjevaca o stranim biskupima.

Ne govore opet dobro niti ovi *papinski vizitatori o fratrima.* Jedan od tih ljudi poslan u Slavoniju (1629–1630) da razvidi tamošnje stanje kršćana ne govori dobro o njima, ali ne govori niti sasvim istinito. ... »Fratri su omraženi, jerbo su raspušteni, a vjernici bi volili popove. Spomenuti fratri ne dadoše se vizitovati, već obtužiše vizitatore Turcima, da su papinski uhode. Ti vizitatori budu od Turaka uhvaćeni i zasužnjeni, te su samo velikom pomoćju kršćanskih trgovaca spasli život. ... Spomenuti fratri župnici pripovijedaju onomu puku, da imadu veću vlast od popova, pak daju oprosta i na 500 i 600 godina onima, koji čuju njihovu misu. I ovi fratri i popovi odrešavaju slučajeve, koji smiju odriješiti samo biskupi.«[267]

Sredinom 17 stoljeća se »vodila pravda izmed bosanskih franjevaca i biskupa Maravića radi Slavonije, gdje je Maravić tvrdio, da Našice i Velika spadaju njegovom biskupskom stolu, to jest *za prihod biskupov...*«[268]

[267] Smičiklas, nav. djelo, str. 89, 90, 91.

[268] Isto, str. 99.

Nakon Požarevačkog mira (1718) »carske vlasti otvorile su širom vrata jezujitskom uticaju u Banatu. One su svom snagom pomagale jezujite na štetu bosanskih franjevaca koji su dotle u Banatu bili skoro jedini predstavnici rimskoga zakona. Naravno, kako se i moglo očekivati, ubrzo je u Tamiškom Banatu počela borba između jezujita i franjevaca, poglavito oko katoličkih Srba Krašovana.«[269]

2. Ponekad kod pravoslavnih crkvenih upravljača jasno je dolazila do izražaja činjenica, da im nije toliko stalo do dogmatske strane stvari, nego do prihoda što ga imaju kao pravoslavni crkveni dostojanstvenici. Tako kardinal Csáki u pismu austrijskomu caru Karlu VI od 30. XI. 1718 ovako referira o svojim pregovorima sa predstavnicima pravoslavne karlovačke mitropolije o prelasku viših svećenika na katoličku vjeru i na uniju: »... ove pravoslavne crkvene starešine ističu da su voljni priznati rimskog papu kao faktičnu poglavicu crkve, a voljni su i njega u činu kardinala priznati za stub Rimokatoličke crkve ... Jedino se boje da će, u slučaju unije, izgubiti pravo uživanja dojakošnjih povlastica i imetka.«[270]

Da se u svim tim trvenjima vjerskim u osnovi radilo o otimanju oko dažbina, oko toga dakle, kome će vjernici plaćati crkvenu desetinu i davati ostala podavanja, da li katoličkoj ili pravoslavnoj crkvi, – vidi se između ostalog i iz *Prisege*, što ju je novo postavljeni unijatski marčanski vladika Zorčić položio »u palači zagrebačke biskupije u prisutnosti biskupa Martina Borkovića i punog broja zagrebačkih kanonika dana 8. aprila 1671«. Pošto se prvo zakleo na pokornost papi i »svetoj rimskoj cerkvi«, vladika Zorčić prisiže, da ne će na teritorij svoga vladičanstva puštati nikakve egzarhe i poslanike pravoslavnoga patrijarha »niti dopustiti, da bi ovde vu kerščanstvu i njegove svetlosti zemlji kakovu milostinju ili eleemozinu ali vu licu, ali vu obrazu eleemozine podanke ili harač rečenomu Pećkomu patrijarke i po njem turskomu caru pobirali i u vu tursku zemlju nosili, dapače ako budem čul, ali znal, da kojtakov egzarh dojde, krajiškim i takajše mojim duhovnim poglavarom njega i onoga, pri kojem stanuval bude, prepovedati hoću ...«[271]

3. Od vremena do vremena dolazilo je i do nagodbe između pravoslavnih odnosno pounijaćenih vladika na jednoj i katoličkih biskupa na drugoj strani o podavanjima pravoslavnog puka. Tako se vladika Simeon godine 1628 pogodio sa zagrebačkim katoličkim biskupom ovako: »Naseljenici Srbi na imanju manastira Marče rabotaće manastiru po dva dana od Đurdjeva do arhandjela Mihaila-dne, a od ovoga praznika pa do Đurdjeva po jedan dan. Uz slobodnu krčevinu, davaće episkopu desetak u vinu i od svake vrste žita, a drugom nikome. Episkop, pak obvezuje se, da će ih braniti od straže i od harača generalova (Vjesnik zem. arkiva, XVIII, 106–107).«[272] Nešto ranije, godine 1618, zagrebački biskup Petar

[269] Radonić, nav. djelo, str. 593.
[270] Radonić, nav. djelo, str. 490.
[271] Šimrak, nav. djelo, str. 73, 75–76.
[272] Radonić, isto, str. 53–54.

Domitrović »izdao je za episkopa Simeona i bratiju manastira Marče darovno pismo, po kome su dužni bili za zemljište oko manastira sv. Arhangela Mihaila na Marči, teritoriji zagrebačkog biskupa, davati zagrebačkim biskupima na dan sv. Martina 12 oka čistog voska.«[273]

4. Nadbiskup katoličke crkve, koja je prodavala oprost od grijeha na veliko, optužuje i anatemiše pravoslavnu crkvu, jer radi isto: »ona (pravoslavna crkva, napom. V. B.) poriče vječnost muka u paklu u korist rasputnosti i ujedno Epikurove škole; jer njihovi sveštenici prodaju taj espap, koji im donosi znatnu dobit. Ne priznavajući zajedno sa Grcima treće mjesto, gdje se duše čiste, malu bi oni korist imali u velikoj trgovini ... kad ne bi pokazali, da su oni kadri za odnosni sveti dinar izvući duše iz pakla ... Tajna ispovjedi to je javni pazar, na kome se prodaju i kupuju grijesi, ko da više. Javni ili tajni lupeži ugovaraju za oproštaj za novac. Rukopoloženje je bogato tržište, koje nosi samo dobit. Sva zasluga kandidata sastoji se u tome, koliko može da dade novca, koji važi više od svake sposobnosti i znanja.«[274]

Ondje, gdje zbog velikoga siromaštva u narodu ekonomski momenat nije igrao važne uloge, gdje se zbog krajnje neimaštine od puka jedva moglo što da ubire, – tu nije mogla uhvatiti korijena ni ovakva međusobna vjerska netrpeljivost između pravoslavnih i katolika. To je naročito bio slučaj u odnosu između Crnogoraca i Albanaca. »U Skopskoj Crnoj Gori nadbiskup (Matija, napom. V. B.) beleži, po njemu, ružnu naviku, da pravoslavni i katolici jedno drugom kumuju.«[275]

Nije, napokon, bez interesa, da postoje izvjesna svjedočanstva čak i sa fratarske strane o tome, kako i u području, gdje je postojala najveća zakrvljenost između pravoslavnog i katoličkog svećenstva, sukoba u samom narodu nije bilo. Vjernici su se znali podvojiti samo na pitanju uvođenja novog kalendara, ali protivljenju pravoslavnih bili su se pridružili i katolici, – a u pitanju borbe za oslobođenje od Turaka bili su i jedni i drugi složni i jedinstveni. »Najprije valja da se pitamo: da li je izmed naroda bila onakova mržnja, kakova je bila izmed vladika i biskupa, izmed popova i fratara. »*Šizmatici bili su*« – veli Grgičević – »*vrlo dobri i prijateljski s katolicima prije uvedenja novoga koledara, a poslije toga vrlo su im protivni, a opet da dođe do oslobođenja sudjelovali bi*«. Ovo zlatno svjedočanstvo potvrđuje nam se i time, što se katolici kroz pedeset godina bore proti novomu koledaru, hoće da zajedno slave svete blagdane sa svojom braćom.«[276]

[273] Radonić, nav. djelo, str. 57.

[274] Milaš, nav. djelo, str. 358, 359.

[275] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 653. – I Cvijić je prilikom proučavanja crnogorskih krajeva zabilježio: »Crnogorac se ne usteže oženiti djevojkom kakvog arbanaškog junaka. Razlika u vjeri, naročito ako je u pitanju katolička vjera, nije prepreka ili se bar o njoj ne vodi računa ...«

[276] Smičiklas, nav. djelo, str. 86.

Poglavlje drugo

SRPSKA ODNOSNO HRVATSKA IZRABLJIVAČKA KLASA KAO PREDSTAVNIK UGNJETAČKOG VLADAVINSKOG SISTEMA

I

Srpski izrabljivači kao eksponenti tlačiteljskog sistema

1. Povezanost srpskih naročito crkvenih feudalaca s turskom državnom vlašću

Svakoj izrabljivačkoj, ugnjetačkoj klasi, da bi mogla da vlada nad obespravljenim i potlačenim slojevima naroda, da bi te slojeve držala u pokornosti i da bi mogla ekonomski da ih eksploatira, – neophodno je potrebna organizirana vojna i policijsko politička sila klasne države, njen državni aparat. Samo to sredstvo prinude u stanju je da osigura nepravednu, tlačiteljsku klasnu vladavinu i nesmetano izrabljivanje radnih narodnih masa.

Zbog toga su srpski svjetovni i crkveni feudalci, kada su uslijed turskih osvajanja izgubili svoju samostalnu srpsku feudalnu državu, morali u svom klasnom interesu da se oslone na novi, turski državni aparat.

U prvom razdoblju turske vladavine svi društveni slojevi, kojima je turski feudalizam pružao priliku da na ovaj ili onaj način sudjeluju u izrabljivanju vlastitog porobljenog naroda, povezali su se s turskom državom. Sve eksploatatorske klase: ne samo islamizirano plemstvo, nego i kršćani spahije, i crkveni dostojanstvenici, morali su da se oslone na tursku vlast, jer je egzistencija eksploatatorskih klasa moguća samo uz pomoć tlačiteljske, organizirane državne sile; pošto su izgubile vlastitu feudalnu državu, te su klase mogle da se održe kao eksploatatorske samo uz podršku tuđe, osvajačke države.

Držanje naših svjetovnih i crkvenih feudalaca i ostalih pripadnika izrabljivačke klase već je sada jasno pokazalo, da su njima važniji klasni interesi od interesa nacionalnih, i da su uvijek gotovi da se udruže i s tuđinskom ugnjetačkom državom protiv vlastitoga naroda, samo da bi očuvali svoj povlašćeni socijalni položaj.

Jedno od osnovnih obilježja prvoga razdoblja turske vladavine nad nama bila je razlika u položaju pojedinih društvenih klasa u pokorenim zemljama. Nekadašnje izrabljivačke (takozvane više) klase uživale su u to prvo vrijeme turske vladavine privilegirani položaj. Jedni od pripadnika tih klasa zadržali su svoje ranije privilegije, a drugi su od turske vlasti dobili i neke nove povlastice. Time je bilo određeno i njihovo držanje prema turskom osvajaču. Svi povlašćeni elementi unutar porobljenog naroda: plemstvo (i to ne samo ono, koje je prešlo na islam, nego i feudalci, koji su ostali kršćani), crkveni dostojanstvenici i vladavinski sloj na selu, knezovi i primićuri – povezali su se s novom vlašću pomažući joj i služeći na ovaj ili onaj način.

U to prvo doba sav pritisak turskih feudalnih zavojevača bio se u osvojenim južnoslovenskim zemljama svalio na obespravljenu, potlačenu klasu naroda i samo između nje i osvajača dolazi tada do nepomirljive protivnosti i sukoba.

Pružajući otpor turskom nadiranju i sudjelujući u dugim protuturskim ratovima, braneći, naravno, prije svega svoje posjede, izginuo je velik broj srpskih feudalaca; i nekad brojna i jaka hrvatska feudalna klasa bila je tim turskim ratovanjem sasvim oslabljena. Mnogi naši velikaši istakli su se u tim ratovima svojom golemom sposobnošću i velikim junaštvom, što ih je proslavilo i izvan naših granica.

Ali oni južnoslovenski feudalci, koji su poslije osvojenja naših zemalja ostali da žive pod Turcima, prešli su na stranu osvajača, jer su samo pod tim uvjetom mogli zadržati svoja feudalna dobra i svoj dotadašnji položaj eksploatatorske klase. Oni su tursku vlast prihvatili kao vladavinu svoje vlastite feudalne klase i postali njenim glavnim osloncem i uporištem kod pokorenih naroda. Poslije propasti naših srednjevjekovnih država jedina organizirana sila, koja je feudalnoj klasi kao takvoj (pa prema tome i našim feudalcima) omogućavala izrabljivanje potlačenoga stanovništva – bila je turska feudalna država. Izgubivši svoj vlastiti feudalni državni aparat, naši plemići mogli su održati svoju dalju klasnu egzistenciju samo s pomoću sile turske feudalne države, jer bez njenog pritiska ne bi se moglo dalje živjeti od feudalnog izrabljivanja obespravljene raje. Zbog toga je s klasnog stanovišta našega plemstva bio daleko važniji feudalni karakter turske vlasti, nego njeno tuđinsko nacionalno obilježje.

Spasiti svoju klasnu egzistenciju putem povezivanja s novim nosiocima feudalne države postizalo se najjednostavnije i najsigurnije prelaskom na islam. Samim tim zadržavao je naš feudalac i zemlju i sve svoje dotadašnje klasne privilegije; to ga je izjednačavalo i u svim drugim pravima s ostalim muslimanima, tako da su Južni Slaveni muslimanske vjere mogli i u vojsci i u državnom aparatu da dostignu najviše položaje, kakav je, na primjer, bio slučaj s velikim vezirom Mehmed pašom Sokolovićem (1505–1579) i s mnogim drugim našim Ljudima. Najčešće su ovi naši muslimani bili vjerski revniji od pravih Turaka želeći da se »pokažu dostojni nove vere, povlastica i novih položaja, koje im ona donosi i stavljali su se u sve veću suprotnost prema sunarodnicima, koji su ostali u staroj veri.« (Cvijić).[277]

Na osnovi novih istraživanja u carigradskim arhivima B. Đurđev je utvrdio, da su u prvo vrijeme u velikom broju prišli turskim osvajačima i oni plemići, koji su zadržali svoju ranију kršćansku vjeru. Naročito je

[277] Pored ovog glavnog klasnog interesa bilo je i drugih uzroka i motiva brojnoj islamizaciji našega plemstva; tako su na plemiće bogumile presudno djelovali vjerski progoni, kojima su bili podvrgnuti u Bosni uoči njenog pada pod tursku vlast. Bezobzirna gonjenja bogumila i sa strane državne vlasti i sa strane kršćanske crkve (i jedne, katoličke, i druge, pravoslavne) izazvala su čak i masovno prelaženje bogumilskoga puka na muhamedanstvo. »... i bogumili su se listom isturčili, jer su ih zbog njihove vjere slobodoumne gonili i pravoslavni i katolici.« (Pelagić V.)

velik broj ovih kršćana spahija u XV stoljeću bio u sjevernoj Srbiji. Tako je, na primjer, u defteru za Braničevski subašiluk iz godine 1467–8 upisano pedesetčetiri feudalna dobra (timara) na kršćane spahije, a svega trideset dva na spahije muslimane; u Smederevskom sandžaku u drugoj polovici XV stoljeća je upisano oko osamdeset timara na kršćane spahije.

Kršćani spahije imali su ista prava i obaveze kao i muhamedanci; i »položaj seljaka pod kršćaninom spahijom bio je isti kao i pod muslimanom spahijom«.

To naše kršćansko, neislamizirano plemstvo bilo je u ovo doba glavnim pomagačem i uporištem turske vladavine nad našim narodima.

Kršćanska crkva bila je glavni stup naših srednjevjekovnih država, jer su joj ove davale bogate poklone i goleme zemljišne posjede osiguravajući joj na njima izrabljivanje kmetova na bazi feudalnoga poretka. Odnos te feudalne crkve prema feudalnoj državi bio je najprisniji i njena ponajglavnija politička misija bila je ideološko opravdavanje i podržavanje feudalnoga sistema.

Poslije osvojenja naših zemalja turski feudalizam uza svu svoju primitivnost i vezanost za vlastitu muslimansku vjeru, ipak nije propustio da iskoristi u svoje osvajačke svrhe i kršćansku crkvu, tog tako iskušanog pomagača feudalne državne vlasti. S druge strane ni »crkve se ne odriču lako pozicija, koje su ranije stekle ...«[278] Radi toga su turski osvajači ostavljali kršćanskoj crkvi, kršćanskim samostanima imanja i potvrđivali njihove ranije povlastice. U defterima iz toga vremena postoje podaci, da su pravoslavnoj crkvi davani spahiluci (timari) i priznavana nad rajom spahijska prava. Interesantan je u tome pogledu defter za manastir Ravanicu, koji je objavio B. Đurđev, a u kome se izmedu ostalog kaže: »U rukama kaluđera koji stanuju u manastiru postoji zapovijest pokojnog sultana Murata i njegovog veličanstva moga sultana – neka je vječna njegova moć – koja kaže da ne daju harač ni ispendže. Timar u rukama kaluđera Ravanice, koji ga uživaju i šalju u vojnu dva oklopnika. Sada pošto se prihod povećao, postavljeno je tri oklopnika.« Na kaluđera Nikona upisani timar predstavlja imanje manastira Resave (Manasije), koji daje dva vojnika za tvrđavu Resavu.

»Među hrišćanima spahijama upisana su i dva popa: pop Jakov ... i pop Todor ...«[279]

Turska država je tada i u mnogom drugom pogledu izlazila pravoslavnoj crkvi ususret. »Velik broj manastira Bosne i Hercegovine podignut je za vreme turske vlade XVI stoleća, kao trebinjski manastir (oko god. 1508), Žitomišljić (1563), Ozren, Lomnica, Vozuća, Moštanica ... Najveći deo fruškogorskih manastira potiče isto tako, iz turskoga perioda: Rakovac, Beočin, Šišatovac, Petkovica, Vrdnik i možda Velika Remeta. Čak je u budimskoj eparhiji manastir Grabovac iz toga perioda, iz god. 1585.«[280] Slično su Turci postupali u drugoj četvrti XVI stoljeća i u Dal-

[278] M. Petrović, navedeno djelo, str. 105.
[279] Vidi o tome podrobnije radove B. Đurđeva u Godišnjaku B. i H.
[280] Ćorović, navedeno djelo, str. 310.

maciji, gdje je tada također podignut veći broj pravoslavnih crkvi. Turska vlast je, nadalje, vladikama i drugim višim svećenicima osiguravala ubiranje crkvenih dažbina i, u slučaju potrebe, davala i oružanu asistenciju za njihovo nasilno utjerivanje, koja se zbog opadanja proizvodnje i osiromašenja nakon ratova često morala primjenjivati.

Više svećenstvo, koje je živjelo od nameta na narod, od oporezivanja i eksploatacije svojih vjernika, bilo je dakle prinuđeno da drži s novom turskom vlašću ne samo zato, što joj je ova (u prvo doba) ostavila imetak i feudalne povlastice, nego i zato, što joj je osiguravala prihode. Zbog toga se i privilegirano više svećenstvo isto onako kao i naša feudalna povlaštena klasa povezalo s osvajačem pretvorivši i crkvenu hijerarhiju u uporište turske vladavine nad našim narodima. Vladika je »imao pravo da naplaćuje poreze od svake kuće (dimnicu). Kako se narod odupirao da plaća ovaj namet, često je upotrebljavana oružana sila da se vladičini prihodi utjeraju. Zato je crkvena vlast održavala uvijek dobre odnose sa Turcima. Crkveni velikodostojnici su u neku ruku sankcionisali tursku vlast, a u mnogim prilikama su pomagali Turcima da se narod održi u pokornosti.«

Zato, što su u tom prvom razdoblju imali povlastica, koje su htjeli da zadrže, i što im je država osiguravala imetak i prihode, upravljači pravoslavne crkve ne samo da se nisu tada borili protiv turske vlasti, nego su služili učvršćivanju postojećeg stanja i održavanju naših naroda u podjarmljenosti, a glavna politička misija višeg svećenstva u to doba bila je smirivanje i gušenje buna i ustanaka u narodu.[281]

Koliko su bliski odnosi postojali tada između najviših nosilaca turske vlasti i upravljača pravoslavne crkve može se zaključiti po tome, što je za prvoga patrijarha obnovljene Pećke patrijaršije postavljen Makarije Sokolović, rođak vezira Mehmeda Sokolovića.

Crkvena organizacija Pećke patrijaršije je od 1557 do 1766 obuhvaćala sve Srbe pod turskom vlašću na ogromnom teritoriju od Makedonije do Budima i zapadne Hrvatske. Kroz dva puna stoljeća, u vrijeme kada je turska vladavina sprečavala postojanje bilo kakve druge kulturno-po-

[281] Ali i u ovom prvom razdoblju se ovako držalo prema turskim feudalcima samo *privilegirano, više svećenstvo, – dok su niži svećenici*, čiji se *ekonomski i društveni* položaj gotovo ni u čemu nije razlikovao od potlačenoga seljaštva, dijelili sudbinu obespravljene raje i već tada bili na strani naroda i njegove borbe protiv ugnjetača. To niže svećenstvo bilo je poput seljaštva izrabljivano i tlačeno ne samo od Turaka, nego i od vlastitoga višeg klera, koji je »od vjere načinio sredstvo koristoljubivog eksploatiranja« (Dositej). Zadržala su nam se svjedočanstva o tome, kako su pravoslavne vladike uz podršku turske vlasti iskorišćavali, globili, kažnjavali i na najbezobzirniji način progonili niže svećenstvo, – zbog čega su se između njega i viših crkvenih upravljača već tada stvorile takve suprotnosti, koje će se u kasnijem toku naše historije sve više zaoštravati. Ta oštra podvojenost između višeg i nižeg svećenstva odredit će i njihovo zauzimanje stava prema narodnoj borbi za slobodu: dok se više gotovo po pravilu suprotstavljalo toj borbi, dotle je niže išlo sa narodom.

Te razlike unutar jedne i iste crkvene organizacije na sličan su način i u katoličkoj crkvi razdvojile niže svećenstvo od višeg i presudno djelovale na njihovo nacionalno-političko opredjeljivanje.

litičke i nacionalne ustanove osim crkvene, Pećska patrijaršija je bila ne samo jedina vjerska, nego i moćna feudalno politička organizacija pod Turcima.

U prvo vrijeme nakon osvajanja srpskih zemalja Turci su nastojali da pravoslavnu crkvu, pomažući je i povlašćujući, upotrebe kao sredstvo za učvršćivanje svoje vlasti nad samim srpskim narodom. Na bazi uspješne suradnje s vrhovnim upravljačima pravoslavne crkve turski osvajači su kasnije, a naročito u vrijeme svojih ofenziva protiv katoličkih zemalja (ratovi protiv Hrvatske, Austrije i Venecije) došli na ideju da iskoriste postojanje vjerskih razlika između pojedinih naših naroda (naročito između Srba i Hrvata) u cilju da ih razdvoje jedne od drugih, da izazovu među njima vjersku mržnju, kako bi pravoslavne Srbe mogli upotrebiti kao oslonac u svom ratovanju protiv Hrvata i ostalih katolika. Dajući nova prava pravoslavnoj crkvi Turci su željeli preko njenih upravljača pridobiti i srpski narod na svoju stranu u ratovima, što ih vode na terenu Bosne, Hrvatske i Ugarske.

I obnova Pećske patrijaršije trebala je da posluži ostvarivanju toga turskoga plana: izdvojiti sve pravoslavne Srbe u turskom carstvu, izolirati ih u jednoj posebnoj, isključivo pravoslavnoj organizaciji, okupiti ih u njoj i tako podvrći jednom jedinom centralnom utjecaju crkve, kojom upravlja više svećenstvo kao prokušani suradnik i pomagač turske države.

Da su ovakvom svojom politikom turski osvajači išli za tim, da pravoslavni južnoslovenski živalj iskoriste u svojoj borbi protiv katoličkih Južnih Slavena i katolika uopće, – vidi se i po tome, što su Turci u ovo vrijeme pomagali pravoslavnu crkvu naročito u krajevima, gdje ima katolika: na osvojenom teritoriju Bosne, Hrvatske, Ugarske: »Od godine 1524 do god. 1537 podignuto je u osvojenoj turskoj Dalmaciji devet crkava; »*od toga vremena*«, piše N. Milaš po S. Končareviću, »počeo se bujnije razvijati crkveni život i *pravoslavna vjerska svijest u Dalmaciji*.«[282] Zbog toga se na tom teritoriju uz podizanje novih crkva i manastira osnivaju i nove episkopije.

»Grčka ili vizantijska crkva ovladala je, kao i turska država, gotovo cijelim poluostrvom, a njeni su organi bili mnogobrojno sveštenstvo i crkvene opštine koje su se umnožavale.«[283]

Na taj način se, u prvom razdoblju turske vladavine, feudalna pravoslavna crkva pretvorila u oslonac i sredstvo turske državne vlasti, turskog ugnjetačkog sistema.

Za nas je ovdje od osobite važnosti suradnja pravoslavne feudalne crkve s ugnjetačkim turskim vladavinskim sistemom na teritoriju Hrvatske.

Zbog protektorskog stava turske vlade prema pravoslavnim crkvenim upravljačima, ovi su ponekad, a naročito u vrijeme turskih osvajačkih ratova, uspijevali, da i jedan dio svojih vjernika mobiliziraju na strani

[282] Ćorović, navedeno djelo, str. 310. (Podcrtao V. B.)
[283] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I. str. 145.

turske vojne sile. I uopće, u doba turskog prodiranja na Sjever i Zapad zajedno sa turskom silom prostirali su se i Srbi, a paralelno s turskom državnom vlašću širila se je i vlast feudalne pravoslavne crkve potiskujući i tlačeći i katoličku crkvenu organizaciju i hrvatsko pučanstvo katoličke vjere.

»Ali opet moramo to spomenuti da su pravoslavni kršćani u turskim vojskama prednja četa, koja ima da pustoši kršćanska sela. Oni su pored Turaka »desno krilo« tursko na krajini.«[284] »Šireći svoju vlast na sever preko Save i Dunava, Turci su tokom XVI veka iz vojničkih razloga, duž granice prema habsburškoj Ugarskoj, naseljavali Srbe iz Bosne i Srbije. Tako je srpski elemenat još od XVI veka počeo gušće naseljavati Srpsku Vojvodinu sa Sremom, Slavoniju i južne krajeve Hrvatske. Od tih Srba formirala je Turska dobru pešadiju t. zv. martoloze. Osobito jako potisnuli behu Srbi katolike iz Like i Krbave, kada su one 1528 pale pod Turke.«[285]

Kao sredstvo svoga porobljivačkog pohoda protiv katoličkih zemalja turska državna vlast je upotrebljavala feudalne vrhove pravoslavne crkve i u Dalmaciji i u Bosni i drugdje u doba svojih ofenzivnih ratova. »Kongregacija prve mutne vesti o nasilju pravoslavnih na balkanske katolike doznala je privatno od pojedinaca. Negde na poč. 1662 došao je u Rim Beneventanac Cezar Roza. On je bio u turskom ropstvu pa je, po sporazumu s Turcima, ostavio mesto sebe zamenu, dok se on ne vrati s otkupom. Njega su katolički redovnici i sveštenici zamolili u najvećem poverenju da dostavi Kongregaciji kako je carigradski patrijarh dobio od sultana privilegiju, kojom se svi katolici u Turskoj podvrgavaju njegovoj vlasti. Patrijarh je za tim poslao katolicima, kao svoga emisara, nekoga šizmatičkoga episkopa da im to dostavi. Katolici su upravo zaprepašteni i u strahu za spas svojih duša. Njima je, pod kaznom nabijanja na kolac, zabranjeno da se obraćaju za pomoć Rimu i drugima, a uzeto im je i pet talaca.

Nadbiskup splitski javljao je u Rim, po kazivanju istoga Beneventanca, skoro isto, samo s tom razlikom da je patrijarh naredio katolicima da imaju preći na pravoslavnu veru. Franjevci s narodom toliko su bili ogorčeni da patrijarhov emisar nije smeo da napusti kuću, u koju se bio sklonio. Javljajući to, splitski nadbiskup molio je da mu se što pre pošalje dobar i pouzdan misionar da se Split ne pošizmatiči sasvim ...

S jeseni 1662 stigle su Kongregaciji nešto jasnije vesti iz Bosne. Banjalučani javljali su, naime, da je prošle godine došao u Banjaluku lično sam patrijarh (»il Patriarca di Pech scismatico«) sa širokom punomoći sultana da može po Bosni i susednim krajevima vršiti kanoničku vizitaciju, da može zabraniti katoličkim biskupima da obilaze svoje crkve, da bez njegova dopuštenja ne mogu sazivati provincijalne sinode, da fratri ne mogu birati svoga provincijala i gvardijana, da katolički klir ne sme služiti misu, ni venčavati i t. d. Da bi ovo sprečili, katolici su pozajmili

[284] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 100.
[285] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 43.

od turskih trgovaca 8.000 talira i u Carigradu potplatili sultanove doglavnike. Kako na tu sumu moraju da plaćaju veliki interes, mole Kongregaciju da naredi da svi bosanski katolici, po mogućstvu, podnesu ove troškove.« – »Ideja vodilja turske politike je ići na ruku pravoslavnima raznim povlasticama i privilegijama i jačati mržnju pravoslavnih na Latine. Vidi se to jasno, kaže Zmajević, iz referata Valijera. Providur Valijeri ističe da su Turci, ne mogući osvojiti oružjem Krit, zauzeli ostrvo s pomoću religije, jer su onde formirali pravoslavnu mitropoliju sa sedam sufragana koji su narod odvratili od Mletaka.«[286]

Skopski nadbiskup Bogdani žaleći se katoličkoj Kongregaciji godine 1678 na pravoslavnog patrijarha Arsenija III iznosi između ostalog i ovo: »Preko jednog svoga nedostojnoga episkopa pitao me je, veli nadbiskup, »ko me je postavio za nadbiskupa?« Odgovorio sam: »Bog i njegov vikar«. A on mi je na to odvratio: »Dakle, papa je veći od našega sultana?!« Napisavši ovo, što je tako malo verovatno, nadbiskup podseća Kongregaciju da je ona, 23 novembra 1671, pisala ćesarevom rezidentu u Carigrad i molila ga da se zauzme na Porti u interesu katolika. Carski rezident isposlovao je na Porti traženu naredbu, ali od nje nije bilo koristi. Katolici skopske nadbiskupije skupili su 30 talira, predali ih dubrovačkom poslaniku Kabužiću u ime troškova. Kabužić je dobio od Porte željenu naredbu koja se poštovala četiri godine. Nu kako je patrijarh sve više i izdašnije darivao Turke, pustili su ovi da patrijarh nastavi raniji pritisak, samo u većoj meri, tako da od katolika traži da mu dadu za jednu godinu upravo onoliko, koliko je trebalo da dadu za protekle četiri godine.«[287]

Taj pritisak pravoslavnih crkvenih dostojanstvenika uz asistenciju ugnjetačkog turskog državnog aparata nastavlja se i kasnije, i za vlade patrijarha Kalinika (1693–1710). »Pritisak od strane turskih lokalnih vlasti i patrijarha Kalinika I bio je toliko snažan da su skopski nadbiskup, Petar Karadžić, i novoizabrani nadbiskup Sofije, Pavle Joščić, utekli iz svojih rezidencija, a tri misionara bačeni u zatvor, iz koga su pušteni uz otkup s tim da što pre napuste Tursku.«[288]

Gledajući decenijima starješine feudalne pravoslavne crkve (koja se u to vrijeme poistovećuje sa srpskom narodnošću) kao sluge i predstavnike omrznutog turskog tlačilačkog sistema, – i katolička crkva i njeni hrvatski vjernici će zbog takvog držanja jedne (feudalne) srpske klase, zbog proturskog stava pojedinih pripadnika srpskoga naroda, – početi da identifikuju tursku porobljivačku vladavinu sa tim pravoslavno-srpskim njezinim eksponentima, – i da, generališući, smatraju sve Srbe za najljuće i najveće neprijatelje čitavog hrvatskog katoličkog naroda.

Pa premda je u drugom razdoblju turske vladavine nad našim narodima ta suradnja višeg pravoslavnog svećenstva sa Turcima prestala – (s prestankom pobjedonosnih ratova i s nestankom ratnog plijena i pljačke,

[286] Radonić, nav. djelo, str. 339–340, 598.
[287] Radonić, nav. djelo, str. 370.
[288] Isto, str. 476.

došlo je do smanjenja okupiranog teritorija i do osiromašenja turskih vojskovođa, spahija i janjičara, koji su sad morali da nadoknade jačim eksploatiranjem i pljačkanjem preostalog područja ono, što su izgubili, pa su nasrnuli i na imanja i prihode i pravoslavne crkve, čiji će se feudalni upravljači sada i sami povezati sa kršćanskim vladama i sudjelovati u protuturskim ratovima, što će izazvati sve jače progone sa strane Turaka) – jednom stvorena protupravoslavna i protusrpska netrpeljivost, mržnja i neprijateljstvo kod Hrvata katolika ostat će da traje i dalje, naročito pod utjecajem konkurentskog katoličkog svećenstva. Iako su dakle stvarni uzročnici toga neprijateljstva nestali, ono će i dalje živjeti u osjećajima i u svijesti katoličkih vjernika. Održavanju takvog raspoloženja pridonosilo je i proturško držanje pojedinih pravoslavnih vladika i u toku drugoga turskog razdoblja, koji su naročito poslije ukidanja Pećske patrijaršije (1766), tobože u ime pravoslavlja, i dalje služili turskoj nasilničkoj vladavini, pomažući joj da ugušuje sve oslobodilačke pokrete kršćanske raje i u Srbiji, i u Bosni, i svagdje, gdje bi se našli na upravi pravoslavne crkve.[289]

Na kraju ovoga poglavlja treba u vezi sa suradnjom između turske države i upravljača pravoslavne feudalne crkve upozoriti na dvije značajne činjenice.

1. Izuzetak je u pogledu te suradnje i u prvom razdoblju činilo ono pravoslavno više svećenstvo, koje ili nije trajno potpadalo pod tursku vlast, ili je živjelo u zemlji u kojoj ne postoji feudalni poredak pa, u vezi s tim, ni mogućnost izrabljivanja puka sa strane crkvenih feudalaca. To je bio slučaj sa crnogorskim vladikama, koji su od samoga početka po pravilu bili na protuturskoj strani između ostaloga i zato, jer im u uvjetima plemenskoga društvenoga uređenja tadašnje Crne Gore nije za feudalno izrabljivanje vlastitoga naroda bila potrebna turska državna sila.

2. Nije bez interesa da postoje neki dokumenti i o tome, kako su, još na početku 17. stoljeća s jedne strane i katolički fratri nudili suradnju turskoj državnoj vlasti, i, s druge, kako je i u to doba turska vlada ponekad uzimala u zaštitu i predstavnike katoličke crkve. U tom pogledu značajan je ovaj sultanov ferman iz godine 1618, koji između ostalog sadrži i ove odredbe: »veziru bosanskomu Skenderpaši i sandžacima zvorničkomu, srijemskomu, požeškomu, muhačkomu, pečujskomu, hercegovačkomu, kliskomu, ličkomu, smederovačkomu. Neka je svima znano, da su fratri iz spomenutih predjela poslali u ovu prestolnicu molbu i tužbu govoreći: Mi kao hodavci hodamo od mjesta do mjesta, kud stanuju naši sljedbenici – čafiri – po starinskom običaju po crkvama, manastirima i pazarištima i svojim vjernicima propovijedamo evanđelje po starinskom običaju, nukamo ih na službu carsku i na pokornost pre-

[289] Isporedi Matija Nenadović, *Memoari*, str. 236–237; Vuk Stefanović Karadžić, *Sakupljeni istorijski i etnografski spisi*, I, str. 14, 64, 68, 105–106; Novaković Stojan, *Vaskrs države srpske*, str. 25; Pantelić, navedeno djelo, str. 106; Skarić, navedeno djelo, str. 13; Bogićević, nav. djelo, str. 149.

ma visokim naredbama, preporučamo im, da se brinu samo o svom poslu. Na ovaj način mi postupajući i ne radeći ništa proti carskim naredbama i suviše imajući carsku povelju (»Ahdname«) i mnogobrojne prejasne odredbe po kojima postupamo, a protivno ne radimo. Ovo naše ponašanje ne mogući gledati ni podnijeti kojekakvi zlikovci kao što su tefterdari, tatari, emini, spahije, janjičari, softe i ostali zločinci stadoše od toliko crkava uzimati danke, zabranjuju svetkovanje nedjelje i drugih svetkovina, mrcvare i ubijaju puk, koji u strahu i žalosti k nama se utiče. Sada ištu od nas badžu i dumruk od hrane potrebite nama za vlastiti život i od odjeće za haljine, koje kupujemo po vašarima. To se ovim fermanom zabranjuje.«[290]

To oslanjanje turske državne vlasti i na katoličku crkvu, pa i specifično uzimanje u zaštitu baš katoličkoga svećenstva, osobito će se provoditi u doba, kada centralna turska vlast – naročito za vlade sultana Selima III (1789–1808), Mahmuda II (1808–1839) i Abdul-Madžida (1839–1860) – uvodi protuspahijske reforme, zbog čega dolazi u sukob sa svojim vlastitim feudalcima. »U svojoj borbi protiv feudalaca, centralna vlast je apelovala na viši pravoslavni i katolički kler da zadržavaju seljake, da ne staju na stranu begova, kao što je u seljačkim bunama tražila da vjerski starješine smiruju pobunjene seljake. Kao naknadu za to, turske vlasti su crkvi jednoj i drugoj, odnosno njenom višem kleru činile razne usluge, oprаštajući ih od plaćanja državnih poreza, pa čak i od džulusa, vjerskog poreza što su ga morali da plaćaju nemuslimanski vjerski starješine.

Karakterističan je primjer što ga navodi Strukić, koji kaže da je 1854 g. bosanski valija Huršid-paša doviknuo pred čitavim medžlisom u Sarajevu: »Uzimajte od svakog desetinu, paša bio, kajmekam bio, džamija bila, vakuf bio, osim samih fratara. Njih je devlet (država) mehaf učinio (izuzeo) i neću da mi takve dave (tužbe) od fratarski desetina više ikad dolaze«.[291]

2. Izrabljivački sloj srpskog društva u Vojnoj Granici na strani austrijskog porobljivačkog sistema

Pravni položaj u Hrvatsku doseljenih Srba Graničara, bio je lišen svake ustavne, zakonite podloge, te je isključivo zavisio od milosti bečkoga dvora, koji im je tako podarena prava svakog trenutka mogao ukinuti isto onako samovoljno, kao što ih je i dao, i koji je održavanje i obnavljanje privilegija uvjetovao apsolutnom vjernošću i pokornošću srpskih doseljenika prema habsburškoj dinastiji. (Taj uvjet sadržan je gotovo u svakoj privilegiji. Tako Leopold određuje trajanje svoje privilegije od 21. VIII. 1690 klauzulom: quatenus et quamdiu Nobis universi

[290] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 76.

[291] Vojislav Bogićević, *Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875–1878* godine. »Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine«, II, Sarajevo 1950, str. 149.

et singuli fideles et devoti erunt – na koliko i dok budu svi skupa i pojedinačno Nama vjerni i odani –; u zaštitnoj diplomi Karla III iz god. 1715 se ističe, da će privilegije vrijediti samo dok Srbi nepokolebivo ustraju u vjernosti, odanosti i poslušnosti prema vladaru i njegovom domu; to isto ponavlja se i u Karlovom Zaštitnom pismu iz 1735 i u Privilegiji Marije Terezije iz 1743, a u njenom Versicherungs-Patentu iz 1751 naglašava se, da je glavna osnova svih privilegija vjernost i pokornost dinastiji.) Ta nestalnost, nesigurnost i uvijek otvorena mogućnost njihovog oduzimanja (čime je dvor svijesno ucjenjivao doseljene Srbe primoravajući ih na poslušnost, što je otvoreno izneseno u elaboratu princa Hildburghausena o Vojnoj Granici iz god. 1737) čine glavno obilježje privilegija, zbog čega su i sva prava Srba u Hrvatskoj, zasnovana na njima, bila isto tako nestabilna, netrajna i neizvjesna, »od danas do sutra«.

Privilegijama ustanovljena zavisnost srpskih doseljenika isključivo od dinastije bila je od krupnih posljedica ne samo za njihovu budućnost, nego je znatno utjecala i na dalju historiju Hrvatske i na razvoj hrvatsko-srpskih odnosa. Davane spočetka radi obrane državnih granica od Turaka, privilegije su se ubrzo pretvorile u uspješno sredstvo dvorske politike, koja je već od prve polovice XVI stoljeća išla za tim, da centralistički podjarmi Hrvatsku Austriji uništavanjem njene feudalne državne posebnosti i samostalnosti. Stavljajući ih pod svoju neposrednu »zaštitu«, dvor je Srbe, naseljene na teritoriju Hrvatske, izuzeo ispod zakonite hrvatske vlasti i doveo u neminovan politički sukob i s hrvatskom državom.

Paralelno sa sukobom između doseljeničkoga srpskog puka i domaćega hrvatskoga plemstva traje i borba dvora protiv tog istog hrvatskoga plemstva s jedne strane zbog međusobnog otimanja oko eksploatacije seljaštva, a s druge zbog otpora feudalaca kraljevim apsolutističkim nastojanjima oko stvaranja centralističke vlasti ukidanjem državne posebnosti i samostalnosti feudalne Hrvatske. U to doba (od XVI do polovice XIX st.) glavni i gotovo jedini stvaralac svih dobara u Hrvatskoj bilo je seljaštvo (manufakture i industrije nema, obrt i trgovina su nerazvijeni); od proizvoda njegova rada imali su se izdržavati i kraljevska centralna vlast i domaća feudalna klasa. I baš zato, što je na teritoriju Hrvatske seljak bio izvor prihoda i za kralja i za feudalca, ova dva suparnika nužno su morala da se sukobe oko toga, koliko će kome pripasti seljačkih podavanja i plaćanja. Od donošenja Verbőczyjevog zakonika godine 1514 u Hrvatskoj je feudalac otimao od seljačkog podanika sve plodove njegova rada, ostavljajući mu samo onoliko, što je jedva dostajalo za golu, najbjedniju prehranu. Kralj i njegova centralna vlast mogli su tu dobiti nešto samo tako, ako smanje ili sasvim ukinu seljačka podavanja feudalcu. To otimanje oko prihoda poprimilo je drastične forme baš u Vojnoj Granici, gdje je kralj, oslobađajući privilegijama srpske doseljenike od podavanja hrvatskim feudalcima, sva njihova služenja i dažbine uzimao sebi (kao vojnici-zemljoradnici, koji sami sebe uzdržavaju, graničari su služili i donosili koristi samo centralnoj kraljevskoj vlasti) uskraćujući

silom hrvatskom plemstvu sva zakonita primanja s feudalnih posjeda na teritoriju Granice.

I drugi glavni sukob dinastije s plemstvom: podvrgavanje Hrvatske neposredno pod centralnu i apsolutnu vlast kralja, najoštrije se manifestirao u vezi sa stvaranjem Vojne Granice i tekao paralelno s tim procesom. Podčinjujući na osnovi privilegija srpske doseljenike politički i vojnički direktno sebi, bečki dvor je samim tim podjarmio Austriji i čitav graničarski teritorij, nastanjen tim Srbima. Time je dinastija protuzakonito odcijepila od Hrvatske goleme dijelove njenoga područja, i uništivši u njima potpuno hrvatsku državnu vlast pretvorila ih u isključivo vlasništvo austrijskoga vladarskoga doma (»patrimonium domus Austriacae«). Tako je od tih doseljenika spomoću privilegija stvorena usred Hrvatske država u državi. (»Po tom zakoniku ... oni su deržava u deržavi; od vlastelinah i oblasti kraljevine Hrvatske posve neodvisni«, Ratkaj.)

Ali hrvatska feudalna država nije oslabljena i samo ovako parcijalno podjarmljivana tim otkidanjem teritorija, nego je njena politička moć i samostalnost skršena i činjenicom, što je glavnu i najbrojniju oružanu silu u Hrvatskoj predstavljala baš ta graničarska vojska, koja se je, i opet na osnovi privilegija, nalazila pod isključivom i direktnom komandom Austrije. Bečko povlašćivanje srpskih doseljenika u Hrvatskoj pretvorilo ih je u moćno sredstvo dinastijine centralizatorske politike, jer su se interesi privilegiranog doseljeničkog puka, da ništa ne plaća hrvatskim feudalcima i da njime naseljeni teritorij ostane izuzet ispod hrvatske državne vlasti, koja bi od njih stvorila kmetske podložnike – poklapali s nastojanjima Habsburgovaca da oslabe hrvatsko plemstvo, svladaju njegov otpor i time unište samostalnost hrvatske feudalne države. Zato »Beč navalivši na ustav Hervatske i Ungarie, najde pomoćnike u onih Serbih ...«[292] »U takvim užasnim prilikama već nalazimo one dobjegle elemente kao graničare i sredstvo njemačkih generala i vlastodržaca protiv autonomijama, pravima i slobodama Hrvatske ... Hrvatska povijest onoga doba nije nego niz jeremijada proti atentatima bečke i gradačke kancelarije, njihovih generala i njihovih sredstava: ovih u Hrvatsku dobjeglih pravoslavnih elemenata ...«[293]

Tako je, zahvaljujući specifičnim historijskim uvjetima, antifeudalni savez između puka i kralja (koji je, naročito za vladanja prosvijećenih apsolutista u nacionalno homogenim državama bio pozitivan, jer je kršeći ekonomsku i političku moć plemstva i uklanjajući zastarjelu, srednjevjekovnu feudalnu rascjepkanost, pomagao stvaranje moderne, jedinstvene nacionalne države i služio progresu) odigrao u mnogonacionalnom Habsburškom carstvu, u čijem se sklopu nalazila Hrvatska, sasvim drugu, negativnu ulogu. U takvoj državi, u kojoj kralj, nosilac antifeudalne politike, pripada jednoj narodnosti, a plemstvo, branilac neprikosnovenosti feudalnih prava, drugoj, sukob između njih ima i jedno posebno značenje: centralističko-apsolutistička nastojanja tuđinskog, njemačkog vladara ne

[292] A. Starčević, *Djela*, III. str. 205.

[293] Frano Supilo, nav. djelo, str. 300.

značе samo uklanjanje zastarjelih srednjevjekovnih formacija i feudalnih pregrada kao smetnji stvaranju naprednije, jedinstvene države, – nego i podvrgavanje takve feudalne državne formacije jednoj nacionalno tuđoj, neprijateljskoj, njemačkoj centralnoj vlasti, koja zajedno s feudalnom uništava i nacionalnu posebnost i samostalnost Hrvatske.

Zato otpor hrvatskoga plemstva protiv centralističkih i apsolutističkih nasrtaja dinastije, koji su u krajnjoj liniji i sa sigurnošću vodili denacionalizaciji i germanizaciji Hrvatske, nije značio samo obranu preživjelih feudalnih privilegija, nego i zaštitu nacionalne nezavisnosti, koja je u to doba sadržana u feudalnoj hrvatskoj državi i bila garantirana jedino njenim održanjem i opstankom.

U takvoj situaciji sudjelovanje srpskog doseljeničkog puka na strani centralne kraljevske vlasti u rušenju hrvatske feudalne državne organizacije i u svladavanju otpora jedinih tadašnjih, plemićkih nosilaca hrvatske državne i nacionalne nezavisnosti, značilo je ma i nesvijesno pomagati austrijske težnje za nacionalnim porobljavanjem Hrvatske, zbog čega je i antifeudalna borba doseljenika s domaćim plemstvom dobivala vid neprijateljske, protuhrvatske aktivnosti, jačajući sve više nacionalni sukob između Hrvata i Srba.

A tom austrijskom porobljavanju Hrvatske služio je potpuno svijesno onaj viši sloj srpskog graničarskog društva, koji se je, pod austrijskim okriljem tu formirao.

Srpski viši stalež učestvuje na strani Austrije u borbi protiv Hrvata ne samo zato, da bi svojom pokornošću zadržao milost austrijskoga dvora, nego i zato, da bi sačuvao svoj izrabljivački, vladavinski položaj nad pukom Vojne Granice, koji položaj je bio ugrožen zakonitim zahtjevima domaće hrvatske vlastele, da se Vojna Granica vrati pod vlast hrvatske države i plemstva.

Srpska gospoštija je dakle stupila u protuhrvatsku službu Austrije iz ličnih, staleških interesa, zato, da bi sačuvala svoja imanja i svoja dostojanstva, što ih je, nezakonito, od Austrije dobila i samo milošću Austrije mogla održati. Austrija je pak bila dovoljno vješta, da potpunu zavisnost i bezuvjetnu pokornost, u koju je dovela srpski viši stalež prema sebi, iskoristi u svoje protuhrvatske, porobljivačke svrhe.

Hrvatski narod kao cjelina je austrijski apsolutističko centralistički vladavinski sistem – koji je stoljećima gazio hrvatska državna i nacionalna prava i vršio različita nasilja i bezakonja – osjećao kao ugnjetački, neprijateljski, protuhrvatski, što je taj sistem u stvari i bio.

Zbog toga se na hrvatskoj strani rađala mržnja protiv svih onih, koji su se nalazili na strani te tlačilačke austrijske vladavine i, naročito, protiv glavnih eksponenata njenih u Hrvatskoj: protiv srpskog vladavinskog sloja u Vojnoj Granici.

Bečki dvor je, dakle, privilegijama oslobađao Srbe ispod vlasti hrvatskih feudalaca i hrvatske države i formirao poseban srpski vladavinski sloj u Vojnoj Granici zato, da bi upotrebio Srbe kao sredstvo u podjarmljivanju Hrvatske i da bi nakon toga i njih same, izolirane i oslabljene, podvrgao svojoj ugnjetačkoj vladavini. Već u 18 stoljeću Vojna Granica

se našla pod bezobzirnom, despotskom vladavinom austronjemačke soldateske i postala, i u socijalno-ekonomskom i u nacionalno-političkom pogledu, većma porobljena i obespravljena nego ostala Hrvatska.

Austrijski metod izazivanja srpsko-hrvatskoga sukoba povlašćivanjem i protežiranjem Srba nasuprot Hrvata imao je od samog početka za svoj glavni cilj podjarmljivanje i jednih i drugih.[294] Ali to ni jedan ni drugi narod, u jeku međusobne borbe, nije mogao jasno da sagleda. Zato će stoljetno učestvovanje srpske gospoštije u austrijskom ugnjetavanju i obespravljivanju Hrvatske ostati glavnim izvorom onih uzroka, koji su sve s nova i s nova oživljavali i podržavali vjekovno trajanje hrvatsko-srpskoga sukoba.

II

Pripadnici Hrvatske feudalne klase kao nosioci ili predstavnici ugnjetačkog vladavinskog sistema

Hrvatska feudalna klasa, i svjetovna i crkvena, bila je za trajanja feudalizma mnogo više povezivana s protunarodnim vladavinskim sistemom austrijskim i ugarskim, nego što je to bio slučaj s izrabljivačkim, višim slojem srpskoga društva u Hrvatskoj. Prvo zato, jer je ta hrvatska klasa i brojem, i ekonomski i politički bila mnogo znatnija od srpske (koja je uglavnom ograničena samo na malen broj viših pravoslavnih svećenika i na više oficire u Vojnoj Granici); već i na osnovi državnog, historijskog prava, u Hrvatskoj, po feudalnom ustavu posebnoj državi, nosioci vlasti bili su hrvatski feudalci. Drugo zato, jer se radi o katoličkoj državi, gdje je katolička vjera državna i gdje ona i u politici igra ponajvažniju ulogu.[295] Katolički biskupi su od vremena do vremena kao banovi ili namjesnici banske časti ujedno i nosioci vrhovne političke vlasti u zemlji.

Habsburška dinastija, njena reakcionarna politika, njena policajna država i cenzura, njeni progoni svih nacionalnih pokreta za slobodu nisu u čitavom austrijskom carstvu imali vjernijeg i pouzdanijeg pomagača, nego što su to bili hrvatski svjetovni i crkveni feudalci.

[294] Zbog toga se smisao onih privilegija, što ih je Austrija davala Srbima u Hrvatskoj, može ocijeniti samo po stvarnim historijskim rezultatima. A ti rezultati bili su negativni i po oba naroda štetni, usprkos tome, što neki srpski građanski historičari prikazuju te privilegije kao najvredniju tekovinu Srba na području austrijskoga carstva. (Vidi, na primjer, J. Radonić i M. Kostić: *Srpske privilegije od 1690 do 1792.* Posebna izdanja SAN, Beograd 1954, str. 2, gdje se između ostalog tvrdi kako su Leopoldove privilegije »*sačinjavale čvrst pravni osnov položaja i prava srpskog naroda u bivšoj Monarhiji*«.)

[295] »Sa ovakvim srednjevjekovnim shvatanjem države je bila u neposrednoj vezi velika moć katoličke crkve, jedine državne crkve u Austro-Ugarskoj. Po prirodi konzervativan, austriski klerikalizam je postajao, kad mu se ukaže prilika, vrlo nasrtljiv, čak i nasilnički. Bitno njegovo nastojanje je bilo potčinjavanje vere i verskih organizacija političkim ciljevima monarhije.« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 241).

Tijesna suradnja između hrvatske izrabljivačke klase i austrijske feudalne države naročito je uspostavljena, pošto su prestali sukobi između plemstva i centralne kraljevske vlasti zbog Vojne Granice i pošto je protuaustrijski otpor Zrinskih i Frankopana bio u krvi ugušen. S izuzetkom vladara prosvijećenih apsolutista, a naročito Josipa II, – protiv čijih se antifeudalnih reforama plemstvo bori štiteći svoje klasne privilegije, – kasniji austrijski carevi imaju u feudalnoj klasi Hrvatske svog najsigurnijeg saveznika.[296]

U Habsburškoj monarhiji presizanja katoličke državne, vladajuće crkve protiv pravoslavnog življa (prinudno ubiranje desetine, vjerski progoni, unijaćenje i nasilno katoličenje) – vršena su uz direktnu pomoć austrijskog državnog aparata i austrijske vojske. »Dok je na Primorju akcija na širenju unije poticala poglavito od strane Rimske kurije, pomagane retko, pa i to slabo, od Mletačke Republike, u Hrvatskoj akciju Kurije pomaže Bečki dvor i katolički klir, osobito zagrebački biskupi.«[297]

Kako carski austrijski ljudi, pripadnici hrvatske izrabljivačke klase, gledaju potkraj XVI stoljeća na »Vlahe« (što znači i na Srbe istočne vjere), i kako ih s pomoću austrijske državne sile progone, o tome između ostalog svjedoči ovaj stav kancelara austrijskoga cara Rudolfa II. »Lov na ljude traje neprestano i s jedne i s druge strane. Kada Senjani hvataju Turke i Židove zagovara ih kancelar Rudolfa II. Faustin Vrančić, da moraju imati svoju zaslužbu na onim strašnim stražama. Pa što je zato, ako i kršćane hvataju, ta to su Vlasi grčke vjere, za koje nije šteta, da ih hvataju. Nadvojvodi Karlu opet treba za mornaricu ljudi, pak traži na hrvatskoj krajini, neka mu šalju, koji imadu sužanja turskih i vlaških, da ih meće na svoje galije, čemu odgovara cvileća mohamedovska pjesma, koja više puta pjeva sužnjevanje na galiji.«[298]

Simu Kordića, arhimandrita manastira Lepavine, optužila je godine 1663 suparnička strana »da je podizao bune među uskočkim narodom na pogibao Krajine i kraljevstva ... Na osnovu te tužbe Kordić je bačen u tamnicu najprije u manastiru Marči, zatim u Zagrebu i napokon u Varaždinu. Na koncu je bio osuđen na lomaču, ali je jedne noći opio čuvare i pobjegao u Tursku, gdje mu se posve zameo trag.«[299]

Karlovački austrijski general Herberstein progoni sedamdesetih godina 17. stoljeća u sporazumu s katoličkim zagrebačkim biskupom buntovne pravoslavne kaluđere, koji se odupiru katoličenju i unijaćenju. »Karlovački general Herberstein bio je vazda spreman nastupiti protiv buntovnih kaluđera najokrutnijim kaznama. On javlja zagrebačkom biskupu Borkoviću, da će naskoro putovati na Maltu, pa bi tom prilikom

[296] Unutar hrvatske feudalne klase, i svjetovne i crkvene, bilo je veoma značajnih, časnih izuzetaka. (Vidi V. Bogdanov, *Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca*. »Starine Jugoslavenske akademije«, knjiga 46. str. 442–461.)

[297] Radonić, nav. djelo, str. 43.

[298] Smičiklas, nav. djelo, str. 45.

[299] Šimrak, nav. djelo, str. 7.

želio sa sobom povesti na lađe troveslarke kao robove nekoliko kaluđera, ako ih ima još takvih, kao što su oni, koji su bili prije osuđeni.«[300]

Pounijaćeni marčanski vladika Zorčić godine 1680 traži od zagrebačkog biskupa Borkovića da izradi, da lepavinski pravoslavni kaluđeri, koji se bore protiv njega i protiv pokatoličenja, budu kažnjeni »po Uskočkom običaju batinama i tamnicom«.[301]

Pritom ne treba gubiti iz vida, da je i u toku tog 17. stoljeća, pa po pravilu i u ranijim i u kasnijim vjekovima, procarsko, proaustrijsko držanje feudalne katoličke crkve bilo upereno i protiv najbitnijih interesa hrvatskog naroda i hrvatske države. Kardinal Kolonić s pomoću Sv. Pisma ide protiv Hrvatske i opravdava otimanje hrvatskih zemalja sa strane Austrije u doba austro-turskog rata 1683–1699. »Na bečkom dvoru prevladivala je teorija, da su sve zemlje careve, koje je njegova vojska osvojila. Ovo brani i zagovara osobito vele uplivni kardinal Kolonić navodeći za to svih mogućih dokaza dapače i iz svetoga pisma. Rado su to na dvoru prihvaćali i time smućivali stanište hrvatskoga kraljevstva. Po ovoj teoriji ne bi Hrvatskoj dopala Lika i Krbava, Slavonija niti Krajina na Uni, pa niti Primorje, niti Gorski Kotar ne bi Hrvatskoj nikada dopali. Hrvatska bi morala ostati i nadalje reliquiae reliquiarum.«[302]

I u politici carice Marije Terezije – premda je ona od vremena do vremena, kada su joj trebali, znala uzimati pravoslavne i u zaštitu – često je prevladavao katolički utjecaj hrvatskih i drugih svjetovnih i crkvenih feudalaca. »Požunska dijeta od 1741, po odobrenju kraljice Marije Terezije, usvojila je još i 46 zakonski članak, po kome se, na molbu hrvatskoga klira, s pozivom na 86 zakonski članak od 1723, u Hrvatskoj i Slavoniji neće, sem rimokatoličke, nikakva druga veroispovest dopustiti i da jedino rimokatolici onde mogu imati zemlje i posede. Istim člankom srpskom pravoslavnom mitropolitu ne dopušta se vršenje jurisdikcije u Karlovačkom i Varaždinskom generalatu. ... Nije prošlo ni punih pet godina od preliminarnog mira u Ahenu (30 aprila 1748) kojim je završen rat o nasledstvo, carica i kraljica Marija Terezija naredila je reorganizovanoj Ilirskoj dvorskoj deputaciji da izradi plan o sprovođenju unije, naravno u sporazumu s caričinim ispovednikom, jezujitom Kampmilerom. ... U vezi s tim, naravno, sprečavani behu srpski episkopi u vršenju kanoničkih vizitacija, a pojedinci, pa i čitavi krajevi, silom prevođeni na uniju.«[303]

Tajne izvještaje o ilirskoj protudržavnoj, revolucionarnoj aktivnosti, o njihovoj suradnji sa Srbima i sa Granicom, koji se šalju najvišim austrijskim vlastima, pišu, između ostalih, predstavnici višeg katoličkog svećenstva. U tom su pogledu veoma značajni konfidentski izvještaji biskupa Schrotta, koji denuncira Gaja kod austrijskog ministra policije, »da je ubacio zublju mržnje u miran narod, razbio harmoniju u familijama,

[300] Isto, str. 97.
[301] Isporedi Šimrak, nav. djelo, str. 99–100.
[302] Smičiklas, nav. djelo, str. 162.
[303] Radonić, nav. djelo, str. 622–625.

fanatizirao omladinu, pa čak i Granicu, da se na grub način upleo u politički život i da je postavio nov državni ideal sa ciljem uništenja stare države.«[304]

Isto je tako klasna, feudalna mađarska država za trajanja feudalizma imala svog najčvršćeg saveznika u hrvatskim, svjetovnim i crkvenim feudalcima. Naročito u doba Josipa II i neposredno poslije njegove smrti čitavo hrvatsko plemstvo se bez rezerve stavlja pod zaštitu jače ugarske feudalne klase i njene države;[305] kasnije, u prvoj polovici 19 stoljeća, više hrvatsko plemstvo tijesno je povezano s mađarskim magnatima, a niže (mađaroni) sa srednjim mađarskim plemićima kao predstavnicima nacionalističke svemađarske države.[306]

Rječe, pritisak katoličke crkve, uperen protiv pravoslavnog življa, pomaže i mletačka državna vlast. »Jedinstvo vere, mislili su tadašnji ljudi, potreban je preduslov za snažnu državu. U tom smislu izdao je generalni providur za Dalmaciju, svakako u sporazumu s Mletačkom vladom, 25 marta 1686, naredbu, po kojoj pravoslavni sveštenici u Dalmaciji imaju zavisiti od rimokatoličkih biskupa. ... Teško vreme nastalo je za pravoslavne Srbe u Dalmaciji dolaskom Justina Rive za generalnog providura Dalmacije. Uprkos spomenutog dukala o slobodnom ispovedanju pravoslavne vere od 12 septembra 1703, stavio je on, 9 oktobra 1705, pravoslavno sveštenstvo pod izvesnu jurisdikciju katoličkih biskupa. ... Episkop (pravoslavni, napom. V. B.) Busović napustio je svoju eparhiju pod pritiskom generalnog providura Rive, koji ga je hteo podvrgnuti jurisdikciji splitskog nadbiskupa, čemu su se episkop Busović i ceo narod žestoko opirali. Došlo je, čak, do pobune Srba koje je predvodio dragovički kaluđer Isaija. Ustanak je bio ugušen, kaluđer Isaija osuđen na doživotnu tamnicu, a episkop Nikodim sklonio se u Sv. Goru. ... Svakako pod uticajem Justina Rive, Mletačka vlada osnažila je, 18 januara 1708, ranije naredbe iz prve polovine XVI veka i naročito naglasila da se na mletačkoj teritoriji neće trpeti nikakva druga vera sem katoličke.«[307]

Vjerojatno potaknut takvim držanjem generalnog providura Justina Rive, generalni vikar skradinskoga biskupa Karlo de Rubeis, žaleći se rimskoj kongregaciji na rad pravoslavnih vladika, traži intervenciju državne vlasti, da bi se spriječila aktivnost pravoslavaca i da bi se pravoslavci istrebili. »Bez vladaočeve intervencije nemoguće je pravoslavne sprečiti u njihovu radu, a o nekom njihovom istrebljenju ne može se ni misliti.«[308]

Zadarski katolički nadbiskup Zmajević proglašuje predstavnike pravoslavne crkve opasnim antidržavnim elementima, od kojih treba pomoću državne sile, spasavati katoličku državu. »Za nadbiskupa Zmajevića vla-

[304] Isporedi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe*, nav. djelo, str. 142.
[305] Vidi o tome V. Bogdanov, *Počeci stranačko političkog života u Hrvatskoj*, u knjizi »Živa prošlost«. Izdanje »Zore«, Zagreb 1957.
[306] Vidi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, nav. djelo, str. 52–63.
[307] Radonić, nav. djelo, str. 587, 588, 589.
[308] Isto, str. 588.

dika Stevan Ljubibratić je pravo čudovište, opasno po državu, osobito kada ga je srpski patrijarh postavio za mitropolita dalmatinskog. ... Ne može se ovo više trpeti u katoličkoj državi, ne samo iz verskih, nego i državnih razloga.«[309] Isti Zmajević u svom *Ogledalu istine* (1721) piše o toj pravoslavnoj opasnosti i njenom suzbijanju uz državnu asistenciju između ostaloga i ovo: »Trgoše se tada katolički prelati, kad opaziše opasnost, *i digoše glas svoj pred prijestolom vladaoca, moleći za njegovu uzvišenu ruku u zaštitu vjere*, koja je bila u opasnosti. ...«. »Premise ne mogu biti jasnije za zaključak, da vjerske zablude ne treba nikako trpjeti u jednoj državi, kojom zapovijeda katolički vladalac, i kao što zlo potiče od otrovnog klira, sastavljenoga od episkopa i kaluđera, tako treba držati daleko od tih episkoga i kaluđera narod, da bi se sačuvao od zaraze i tijem ostao vjeran i Bogu i vladaocu svome; jer kad se ovi uklone, uklonjen je i uzrok, isto i pošljedica, da se jeretičkim otrovom ne zarazi prosti, nevini i dobri narod ...«.[310]

Naravno, da je takvo držanje hrvatske svjetovne i crkvene feudalne klase na strani protunarodnog austrijskog, mađarskog, a ponekad i venecijanskog vladavinskog sistema bilo podjarmljivačko i prema hrvatskome narodu.

Ali kad takva politika hrvatskih feudalaca kao eksponenata tlačilačke, porobljivačke državne vlasti pogađa Srbe u Hrvatskoj, onda ona nužno izaziva nacionalni sukob između hrvatskih nosilaca ugnjetačkog sistema na jednoj i srpskoga progonjenoga puka na drugoj strani. Jer ugnjeteni puk ni ovdje ne vidi feudalni državni sistem, nego njegove hrvatske nosioce i predstavnike, i zato ne mrzi apstraktan sistem, nego konkretnu njegovu personifikaciju.

Time, što su predstavnici protunarodnog ugnjetačkog vladavinskog sistema bili čas pripadnici srpske, a čas hrvatske izrabljivačke klase, – borba hrvatskog naroda protiv srpski obilježenog sistema nužno se pretvarala u sukob između Hrvata i Srba; i obratno, suprotnost između hrvatski obojenog tlačilačkog sistema i srpskoga ugnjetenog puka dobivala je isto tako vid međusobne srpsko-hrvatske borbe.

III.

Zajedničko služenje hrvatskih i srpskih izrabljivača protunarodnom ugnjetačkom sistemu

(»Jugoslavenska« varijanta)

Ostaje nam ovdje da razmotrimo još jedan naročiti oblik izvrgavanja borbe puka s protunarodnim vladavinskim sistemom u sukob Srba i Hrvata za trajanja feudalizma.

[309] Isto, str. 600.
[310] Milaš, nav. djelo, str. 362.

Dok se dosad sukob puka s ugnjetačkim režimom izvrtao u hrvatsko-srpski sukob zato, što su predstavnici protunarodnog režima bili pripadnici čas srpskog a čas opet hrvatskog gornjeg staleža, – dotle se potkraj prve polovice 19 stoljeća javlja jedna nova kombinacija služenja naših izrabljivačkih staleža protunarodnome vladavinskom sistemu.

Dok je obično srpska ili hrvatska izrabljivačka klasa preporučivala sebe onima »gore« (svojim gospodarima iz Beča ili Pešte), na taj način, što je tvrdila, da za sobom dovodi na stranu režima ili srpski ili hrvatski narod, dotle su sad pokušavale da steknu blagonaklonost protunarodnog vladavinskog sistema tako, da su tom sistemu nudile jedan još čvršći, sigurniji, bolji oslonac (nego što bi to mogao biti *samo* srpski ili *samo* hrvatski narod): one su, obećavale, da će u službu centralne vladavine podvesti čitav hrvatski i srpski narod zajedno, sve Srbe i sve Hrvate ujedinjene.

Ta vrsta režimlija, da bi postigla svoj cilj – služila se je lijepim riječima o jugoslavenstvu, o hrvatsko-srpskom bratstvu i o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, koje da će dovesti do potpune nacionalne slobode Južnih Slavena.

Takva režimlijska nastojanja javljaju se četrdesetih godina 19 stoljeća s tako zvanim austroslavizmom, i nailaze s početka na brojne pristaše čak i među poštenim, dobronamjernim, idealnim srpskim i hrvatskim intelektualcima. Glavna osnova propagiranja austroslavizma bila je ova: u Austriji, većinu stanovništva sačinjavaju slavenski narodi; ako se oni ujedine, dobit će u centralnom austrijskom saboru većinu, Austrija će se pretvoriti u slavensko carstvo, gdje će svakom slavenskom narodu biti osigurana puna sloboda i nesmetani razvitak i napredak.

Kod Hrvata i Srba javljaju se ovakva politička nastojanja u doba ilirizma, kada Gaj kao eksponent baruna Kulmera nastoji još i prije 1848 taj uistinu južnoslovenski oslobodilački pokret da stavi u službu austrijske vlade. Prezren i odbačen od naroda zbog svog negativnog političkog držanja, taj glavni nosilac ilirskoga pokreta prodat će se u toku četrdesetosmaške revolucije definitivno bečkom dvoru i zajedno sa svojim nosiocima služiti austrijskoj porobljivačkoj vladavini.

Takvi režimlijski ujedinitelji Hrvata i Srba bili su godine 1848/49 i eksponenti austrijske dvorske politike general Jelačić i patrijarh Rajačić. »Jelačić je, preuzevši 19. aprila bansku čast, prihvatio narodni hrvatski program, on je postao nosilac ideje narodnoga ujedinjenja Hrvata i Srba, on je štaviše postao nosilac ideje slavenske uzajamnosti ...«[311]

Isto je tako, na riječima, bio tada »jugoslavenski« orijentiran i Rajačić.

Zloupotrebljavajući jugoslavenstvo i hrvatsko-srpsko bratstvo i jedinstvo Jelačić i Rajačić su u stvari za račun Beča radili na tome, da i srpski i hrvatski narod podvedu u ropstvo austrijansko.

[311] Prelog, navedeno djelo, str. 263.

Kao jedini stvarni rezultat tog rajačićevsko-jelačićevskog »jugoslavenstva« došla je deset godišnja Bachova apsolutistička vladavina nad Hrvatima i nad prečanskim Srbima.

To zajedničko porobljavanje hrvatskog i srpskog naroda ugnjetačkoj Austriji, vršeno sa strane ujedinjenih pripadnika i hrvatske i srpske izrabljivačke klase u ime »jugoslavenstva«, – izazvalo je kod potlačenog hrvatskog i srpskog naroda ne samo mržnju prema »jugoslavenskim« nosiocima takve politike, koja zasužnjuje narode, nego je urodilo i trajnim odbijanjem Hrvata i Srba od jugoslavenstva i za dugi niz decenija kompromitiralo ideju narodnoga jedinstva.

Otuda je Starčevićeva kritika takvog jelačićevskog, podjarmljivačkog »jugoslavenstva« bila izraz općeg narodnog ogorčenja ne samo protiv Bachova apsolutizma i njegova bana Josipa Jelačića, nego i protiv onih, koji su pod jugoslavenskom firmom pripremili hrvatskom i srpskom narodu ropstvo onda, kada se je taj narod nadao da će ujedinjen izvojevati slobodu. Starčević je svoje oštre protuilirske i protujugoslavenske napadaje pisao neposredno poslije toga, pošto su jelačićevski nosioci jugoslavenstva bili svojim služenjem austrijskoj kontrarevoluciji i Bachovu apsolutizmu kompromitirali i ilirstvo i južnoslavenstvo. Sam Starčević bio je neizmjerno oduševljen, vatren i požrtvovan Ilir i Jugoslaven dotle, dok se ilirstvo borilo za slobodu, ili dok je on u to vjerovao (do 1849), ali, razočaran u ilirsko-južnoslavenske vođe, Starčević će se svom žestinom okrenuti protiv jugoslavenstva, jer su njegovi predstavnici, na čelu s Jelačićem, pod tim barjakom ponovo zasužnjili Hrvatsku.

Starčević je protiv takvog jugoslavenstva i slavenstva zato »jer pod imenom slavjanskim niti se je kada radilo ni uradilo drugo nego sužanjstvo i nesreća«, on je protiv tih ljudi »koji kod nas kažu, da su Slavjani, Jugoslavjani«, ustajao zato, jer su oni »Hervatsku dali Madjarom i Nemcem, pak će ju, ako bude prilike, i drugim dati ...«. »... mislite li, da taj slavski program ima vodjah, osim kukavnih vladah ... apostolah, osim sebičnih nadutnikah: ljubiteljah, osim neprijateljah slobode, napretka, čovečanstva?« To »slavjanstvo« nije ništa drugo »nego sužanjstvo«, a ti Slavjani samo su »orudje sužanjstva«.[312] – To »slavstvo je čedo Austrije«, koje služi porobljavanju naroda. Ovakvo jugoslavenstvo Starčević je smatrao nastavljanjem austroslavizma, služenjem Austriji.[313]

Tako se još na završetku feudalizma u Hrvatskoj i Vojvodini javila feudalna varijanta podjarmljivačkoga »jugoslavenstva« i izazvala protiv sebe naše slobodoljubive narode na sličan način, kao što će to učiniti u mnogo većoj mjeri, kada će se takvo zloupotrebljavanje »jugoslavenstva« javiti u kapitalističkoj eri za monarho-fašističke diktature Aleksandra Karađorđevića.

[312] Starčević, Djela, III, str. 17, 19.
[313] Isto, str. 317.

SADRŽAJ*

Ivo Krbek

Upravni akt 5

Mijo Mirković

Geografski elementi u djelima Matije Vlačića 145

Miho Barada*

Prilozi kronologiji hrvatske povijesti 185

Stipe Gunjača

Ubikacija srednjovjekovnog castruma Brečevo 219

Ferdo Čulinović

Prestanak Kraljevine Jugoslavije i postanak Demokratske Federativne Jugoslavije 239

Svetislav M. Prvanović

Ko je bio hrvatski knez Borna 301

Jerko Alačević

Jadranske pruge 311

Vaso Bogdanov

Historijski uzroci sukobu između Hrvata i Srba 353

* *Napomena uredništva:* Poštujući pravo pojedinog autora, redakcija nije dirala u način izlaganja ali se ne slaže sa oštrim stavom autora prema drugim naučnim radnicima.

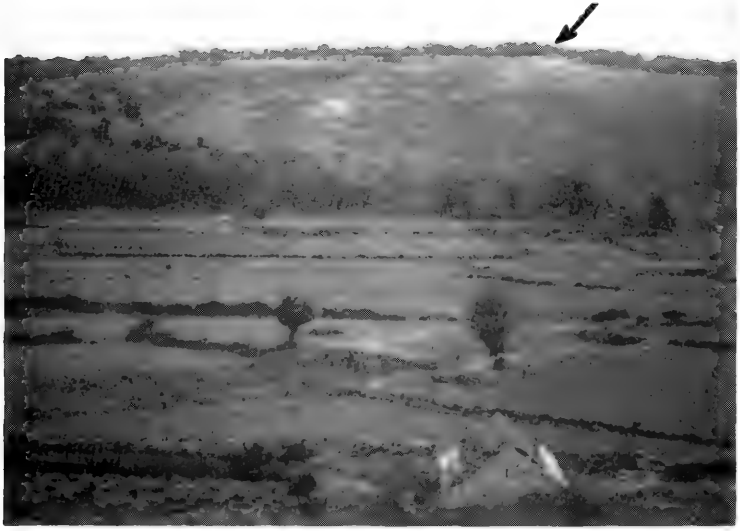

Sl. 1. Položaj castruma Brečevo u Bracevici iznad polja Kanjevaca

Sl. 2. Skupina stećaka na položaju »Križi« nedaleko kule Brečeva

Sl. 3. Ostaci srednjovjekovnog zdanja u Bračeviću nedaleko Brečeva u ogradi Ante Orak

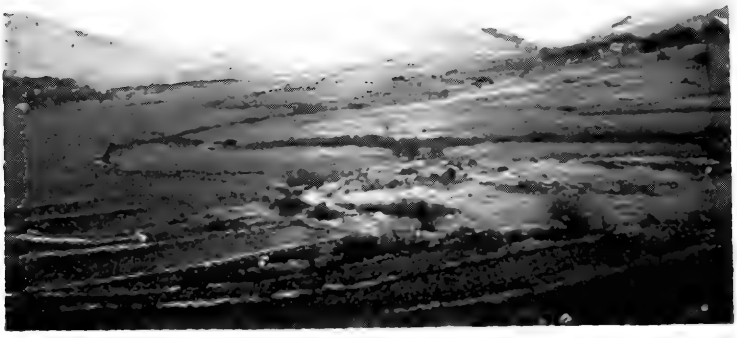

Sl. 4. Polje Vrba zapadno pod Brečevom nekoć zvano Kanjevača. (Kanyamezu)

Sl. 5. Ostaci »Kapelice« u stvari castrum Brečevo

Sl. 7. Ulomci lonca s valovnicama nadeni prigodom čišćenja ostataka castruma

I.

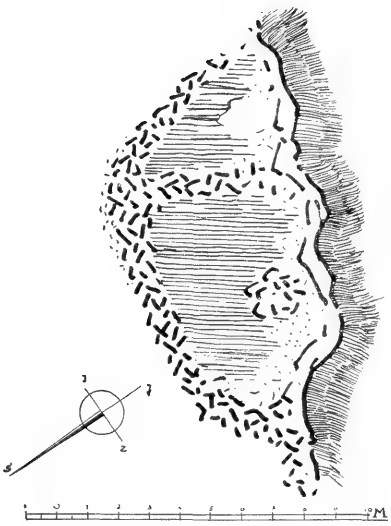

Skica I. Visovac - Velika greda, Gradina

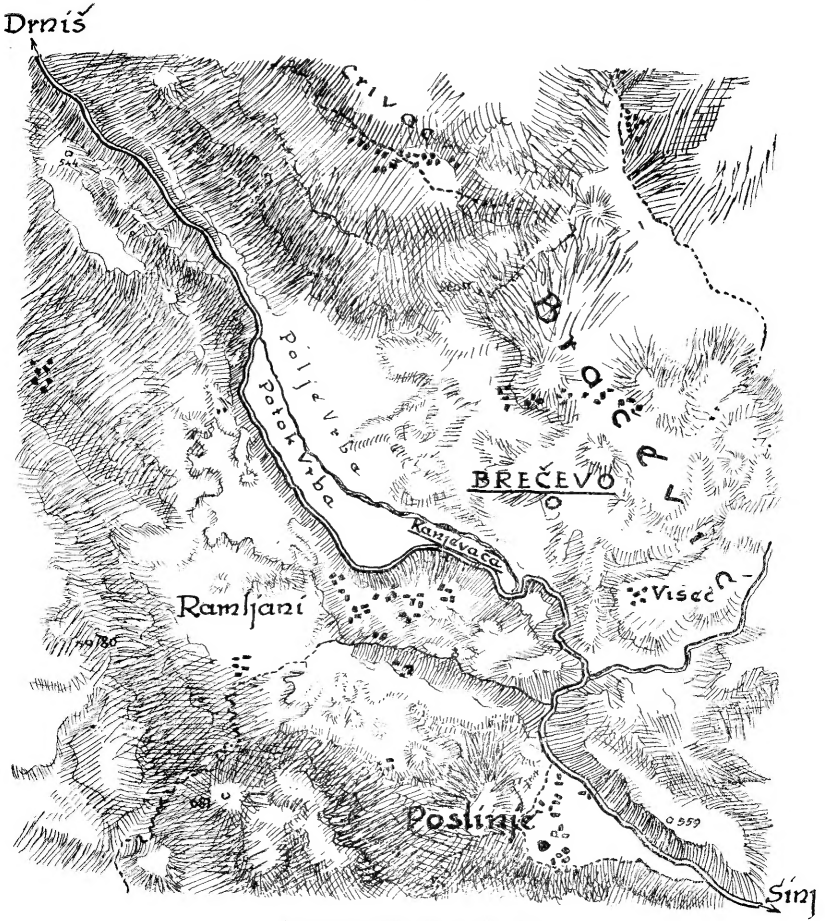

Skica II. Položaj Brečeva i Kanjevače
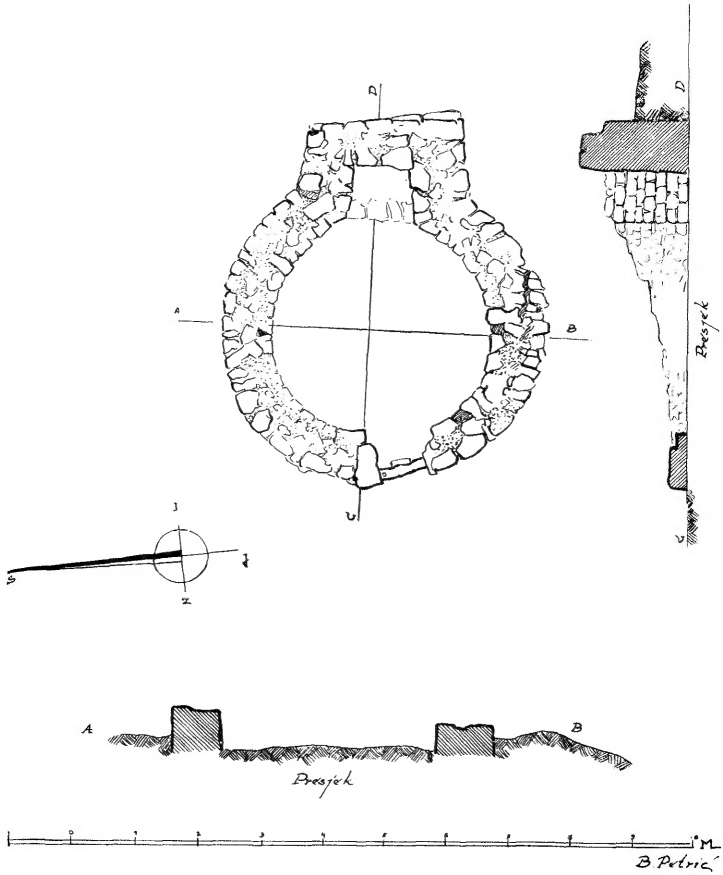
TLORIS *Castrum Brečeva*